

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀՐԱԶԻԿ ՍԻՄՈՆՅԱՆ

1905-1912 ԹԹ.
ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ
ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2017

ՀՏԴ 94

ԳՄԴ 63.3

Ս 504

*Հրատարակության է երաշխավորել
ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի
գիտական խորհուրդը*

Միմոնյան Հրաչիկ

Ս 504 1905-1912 թթ. պարսկական հեղափոխությունը և հայերը/
Հ. Միմոնյան. - Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2017. - 606 էջ:

Գրքում առաջին անգամ քննության են առնվում Պարսկաստանում սահմանադրական հեղափոխության (1908-1914 թթ.) գործընթացները և հատկապես հայերի դերը այդ շարժման մեջ: Նյութը հիմնականում քաղված է հայկական և ռուսական արխիվային փաստաթղթերից ու ժամանակի հայալեզու և ռուսալեզու մամուլից:

Աշխատությունը կարող է օգտակար լինել հայ-պարսկական առնչություններով զբաղվող մասնագետների համար

ՀՏԴ 94

ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-5-8084-2185-1

© Միմոնյան Հր., 2017

© ԵՊՀ հրատ., 2017

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Անվանի պատմաբան, ՀՀ ԳԱԱ իսկական անդամ Հրաչիկ Միմոնյանը (1928-2016 թթ.) հայ պատմագիտության մեջ մնայուն տեղ է գրավել: Բեղուն գիտնականի գրչին են պատկանում մի քանի տասնյակի հասնող բարձրարժեք աշխատություններ, որոնցից շատերը, ինչպիսիք են, օրինակ՝ «Կիլիկիայի ջարդերը», «Անդրանիկի ժամանակը», հինգ ստվարածավալ գրքից բաղկացած «Պատմության քառուղիներում» ուսումնասիրությունները, կոթողային հիմնարար գործեր են:

Նրա գիտական հետաքրքրությունները հիմնականում վերաբերում են հայ ժողովրդի համար պատմական անցուդարձերով հարուստ մի ժամանակաշրջանի՝ XIX դարի վերջերի և XX դարի իրադարձությունների քննությանը:

Հայ-պարսկական առնչությունների դարավոր պատմությունը պատշաճորեն ուսումնասիրության է ենթարկվել: Հր. Միմոնյանի սույն աշխատասիրությունը շահեկանորեն առանձնանում է նրանով, որ փաստորեն առաջին անգամ քննության են առնվում Պարսկաստանում սահմանադրական հեղափոխության (1908-1914 թթ.) գործընթացները և հատկապես հայերի դերը այդ շարժման մեջ: Իհարկե, պարսկական հեղափոխությանը նվիրված աշխատություններ շատ են գրվել (դա է վկայում նաև Միմոնյանի՝ բարեխիղճ ուսումնասիրողի այս աշխատանքում կատարած տողատակի առատ հղումները), սակայն այս գիրքը բոլորովին նորություն է հայ և պարսիկ ընթերցողների համար այն առումով,

որ նյութը հիմնականում քաղված է հայկական և ռուսական արխիվային փաստաթղթերից ու ժամանակի հայալեզու ու ռուսալեզու մամուլից, որոնք, ինչպես հայտնի է, ամենահավաստի տեղեկատվական աղբյուրներից են մասնագետների համար:

Գրքի՝ դրվատանքի արժանի մյուս կողմն այն է, որ հեղինակը սրբագրում է պարսկական հեղափոխությանը գործուն դերակատարություն ունեցած Հայ հեղափոխական դաշնակցության գործիչների, հատկապես շարժման ականավոր դեմքերից մեկի՝ Եփրեմի մասին խորհրդային պատմագիտության կանխակալ տեսակետները: Դաշնակցական կուսակցության անդամ լինելու հանգամանքը, ինչպես միշտ, բավական էր, որ խորհրդային կարծրատիպային գաղափարախոսությունը խեղաթյուրված ներկայացներ պատմական իրողությունները: Հրաչիկ Միմոնյանը անաչառ պատմաբանի քննախույզ հայացքով վերականգնում է պարսկական հեղափոխությանը հայ մարտիկների մասնակցության իրական պատկերը:

Հր. Միմոնյանը պարսկական սահմանադրական հեղափոխության իրադարձությունները քննում է Եվրասիայում տեղի ունեցող աշխարհաքաղաքական գործընթացների համատեքստում: Սահմանադրականների ու միապետականների երկարատև անգիջում պայքարը, սոցիալ-տնտեսական անմխիթար վիճակը, կառավարման ճգնաժամը, տարածաշրջանի խոշոր դերակատարների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի ու Ռուսաստանի նկրտումները՝ Պարսկաստանը դարձնել իրենց ազդեցության գոտի, երկիրը հասցրին կործանման եզրին:

Պակաս հավակնություններ չէր դրսևորում նաև Թուրքիան՝ տարածաշրջանի բռնակալը, որը, օգտվելով երկրում տիրող քառսային վիճակից ու փաստացի անիշխանությունից, Պարսկաստանում բնակվող քուրդ ու թյուրքալեզու այլ ցեղախմբերի միջո-

ցով նախ ասպատակության է ենթարկում իրեն սահմանակից բնակավայրերը, այնուհետև կառավարական կանոնավոր գորքերով ներխուժելով Պարսկաստանի տարածքները՝ բռնակցում է դրանք իրեն: Այստեղ հատկապես խիստ տուժեցին Ուրմիայի, Սալմաստի, Ատրպատականի հայերն ու այլազգի քրիստոնյաները:

Հեղինակը բնականաբար հարցադրում է կատարում. իսկ ի՞նչ տվեց սահմանադրական բարեփոխումների համար պայքարը Պարսկաստանի ժողովրդին. մի քանի տարի տևած արյունալի քաղաքացիական պատերազմներ, տնտեսության աննախադեպ անկում, հազարավոր կյանքեր, արտաքին հսկայական պարտքեր և այլն, և այլն:

Դրսից քաղաքակրթություն, լուսավորականություն «ներմուծվող» առաջադիմական բարեփոխումներին, եզրակացնում է պատմաբանը, ժողովուրդը պատրաստ չէր: Դարեր շարունակ ավատատիրական բարքերով ու շարիաթի օրենքներով կառավարվող ժողովուրդը անհաղորդ եղավ գաղափարական պայքարին, որովհետև ոչ կրթական, ոչ էլ հոգեբանական առումով պատրաստ չէր բարեփոխումների: Թեհրանից ու Թավրիզից հեռու ապրող աշխատավորությունը թաղված էր հետամնացության, խավարի ու անգիտության մեջ:

Մյուս կարևոր հարցադրումը, որ կատարում է Հր. Միմոնյանը հետևյալն է. արդյո՞ք ճիշտ էր հայերի նման ակտիվ դերակատարությունը այդ գործընթացներին: Հեղինակը միանշանակ չի մերժում, սակայն ցավով նշում է, որ այդ շարժումը ոչ մի օգուտ չբերեց նաև պարսկահայությանը՝ բացի վնասներից. ազգամիջյան խորացող թշնամանք, հալածանքներ, ունեցվածքի ու մարդկային կորուստներ: Ավելի խելամիտ կլինեք, գտնում է հեղինակը, որ հայերը չեզոքություն պահպանեին և չմասնակցեին միևնույն

կրոնը դավանող հակամարտող կողմերի միջև ընթացող արյունալի կռիվներին: Սակայն գրքի հեղինակը նշում է, որ լիակատար չեզոքություն պահպանել հայերը չէին կարող. չէ՞ որ այդ երկրում նրանք աչքի էին ընկնում առաջադիմական գաղափարներով և որպես այդ երկրի քաղաքացիներ չէին կարող անտարբեր մնալ երկրում տիրող անարդարությունների նկատմամբ: Այլ բան է, որ շարժման ղեկավար հայ գործիչները ավելի շրջահայաց պետք է լինեին և խուսափեին հարձակողական կռիվների նախաձեռնողն ու առաջնորդները լինելուց:

Սահմանադրական կառավարությունը ոչ միայն չկարողացավ կյանքի կոչել իր առաքելությունը, այլև ընդհակառակը՝ ողջ երկրում տիրում էր անիշխանություն, տնտեսությունն ու առևտուրը հետընթաց ապրեցին, շատացան ավազակություններն ու կողոպուտը, ժողովուրդը կքեց նոր հարկերի բեռի տակ: Պարսկաստանի ժողովուրդը հանգեց այն հետևության, որ շահի բռնապետական նախկին ռեժիմի օրոք իրենց վիճակն ավելի լավ էր. մի բռնակալ շահի փոխարեն հարյուրավոր փոքր բռնակալներ էին հայտնվել երկրի զանազան անկյուններում:

Ինչպես Հրաչիկ Միմոնյանի նախորդ աշխատությունները, սույն մենագրությունը նույնպես աչքի է ընկնում նյութը մատուցելու օրինակելի վարպետությամբ. գրքի կուռ կառուցվածքը, հայեցի խոսքը, վիպական պատումին բնորոշ շարադրանքը ընթերցողին համակողմանի պատկերացում են տալիս շուրջ մեկ դար առաջ մեր դարավոր հարևան երկրում տեղի ունեցած վայրիվերումներով լի այդ իրադրությունների իրական պատկերի մասին:

Լևոն Ավետիսյան

բան. գիտ. թեկնածու, դոցենտ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՌՈՒՄԱԿԱՆ ՄԵԾ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ

Ինչպես ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունը ժամանակին ալեկոծեց Եվրոպան և մայրցամաքում սկիզբ դրեց արտադրողական ուժերի և արտադրահարաբերությունների արմատական հեղափոխումների, այնպես էլ 1905-1907 թթ. ռուսական մեծ հեղափոխությունը հզոր ալիքներով դուրս եկավ կայսրության սահմաններից, տարածվեց ու արձագանք գտավ մերձավոր ու հեռու շատ երկրներում, ցնցեց դրանց պետական, հասարակական-քաղաքական կյանքը, դարձավ արմատական վերափոխումների հզոր ազդակ:

Պետք է նկատել, որ Ռուսաստանին վիճակված էր համարյա նույն դերը կատարել Մերձավոր Արևելքի ճակատագրում, ինչ որ 1789-ի և 1848-ի Ֆրանսիան՝ եվրոպական մայրցամաքում:

Անշուշտ, տարբերությունը շատ մեծ էր մահմեդական արևելքի և եվրոպական մայրցամաքի միջև: Ամենամեծը թերևս այն էր, որ մահմեդական աշխարհը հուսահատեցուցիչ դանդաղկոտությամբ էր մարսում նորագույն գաղափարները:

Տարբեր երկրներում սոցիալիստները ռուսական հեղափոխության հետ էին կապում մասնավոր սեփականության ոչնչացումը և հանրային սեփականության հաստատումը: Անիշխանականները դրա մեջ գտնում էին պետության ոչնչացման և դաշ-

նակցային ազատ համայնքների ու մանր, անկախ հասարակությունների սկզբնավորման հնարավորությունը: Լիբերալներն այդ հեղափոխության մեջ տեսնում էին պառլամենտական կարգերի հետագա կատարելագործման ու բարելավման հեռանկարը: Միապետական երկրների առաջադիմական ուժերը համոզված էին, որ այն նպաստելու է սահմանադրական կարգերի հաստատմանը: Գաղութային և կիսագաղութային երկրներում մտածում էին, որ այն հզոր ազդակ է լինելու օտարերկրյա տիրապետությունից ազատագրվելու համար:

Ռուսական հեղափոխության ազդեցության տակ բանվորական ցույցերի ու գործադուլների ալիքը տարածվեց ամբողջ Եվրոպայով:

1905 թ. «Արյունոտ կիրակի»-ից հետո զանգվածային ցույցերի դուրս եկան Ռուրի, Բավարիայի, Վյուրտեմբերգի, Սաքսոնիայի, Համբուրգի, Բեռլինի բանվորները: Նույն թվականի ամռանը «Պոտյոմկին» զրահանավի նավաստիների ապստամբությանը արձագանքեցին գերմանացի ծովայինները: «Ֆրաուենլանդ» հածանավի նավաստիները հրաժարվեցին ենթարկվել հրամանատարներին և բարձրացրին կարմիր դրոշ:

Դասակարգային պայքարն աննախընթաց սրվեց Ավստրո-Հունգարիայում: Երկրի տարբեր քաղաքներում բազմամարդ միտինգներում բանաձևեր էին ընդունվում՝ ի պաշտպանություն ռուսաստանյան մաքառող պրոլետարիատի:

Ազատության համար պայքարի ելած բանվորների ու գյուղացիների նկատմամբ ցարական դաժանություններին ի պատասխան՝ ֆրանսիական աշխատավորները կառավարությունից պահանջեցին խզել հարաբերությունները ռուսական կառավարության հետ: Ի նշան Ռուսաստանի պրոլետարիատի հետ համերաշխության՝ գործադուլներ և ցույցեր տեղի ունեցան բազմաթիվ

քաղաքներում: 1906 թ. մայիսմեկյան հզոր ցույցի ընթացքում Փարիզի բանվորները, ռուսաստանյան բանվոր դասակարգի օրինակով, կառավարությանը ներկայացրին արմատական քաղաքական պահանջներ:

Ռուսական մեծ հեղափոխությունը ողջունեցին և ցարական բռնակալական լուծը տապալելու ելած բանվորներին ու գյուղացիներին միտինգներով ու բողոքներով իրենց համերաշխությունը հայտնեցին Անգլիայի, Իսպանիայի, Բելգիայի, Իտալիայի, Հոլանդիայի, Բուլղարիայի, Ռումինիայի և եվրոպական այլ երկրների աշխատավորները:

Հեղափոխությունը հսկայական նշանակություն ունեցավ Ասիայի ժողովուրդների կյանքում: Դա հզոր ազդակ էր ֆեոդալական կապանքներից և օտար հարստահարիչների ճնշումից ազատագրվելու համար: Դեմոկրատական հեղափոխություն տեղի ունեցավ Եգիպտոսում, դեմոկրատական շարժումներ՝ Չինաստանում, ազգային ազատագրական ապստամբություններ՝ Օսմանյան կայսրության արաբական գավառներում, հակազաղութատիրական զանգվածային ընդվզումներ՝ Եգիպտոսում, Հնդկաստանում, Ինդոնեզիայում, Կորեայում և այլուր:

Ռուսական հեղափոխությունը անմիջական ազդեցություն ունեցավ Կովկասյան փոխարքայությանը սահմանակից երկու երկրների՝ Պարսկաստանի և Թուրքիայի ներքին կյանքի վրա: Ժամանակագրական առումով Ասիայում առաջինն արձագանքեցին Պարսկաստանի դեմոկրատական ուժերը՝ ծնունդ տալով հակամիապետական, հակաիմպերիալիստական հեղափոխությանը:

ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՄԿՋԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

Դարեր ի վեր Պարսկաստանում կողք կողքի ապրել են տարբեր լեզու ու մշակույթ ունեցող, տարբեր կրոններ դավանող բազմաթիվ ժողովուրդներ: Պարսկաստանը հարազատ է եղել նաև հայերի համար: Նրանք այդ երկրի օրինապահ քաղաքացիներն են եղել, նպաստել են նրա տնտեսության, առևտրի ու արհեստների զարգացմանը, եվրոպական լուսավորության տարածմանը: Իրանի շահնշահերը բարձր էին գնահատում իրենց երկրում ապրող հայերի մատուցած ծառայությունները, իրենց բարձր հովանավորությամբ ապահովում էին նրանց անվտանգությունը, չէին արգելակում ազգային լեզվի գործածությունը և կրթությունը, դավանաբանական խնդիրները լուծում էին լայնախոհությամբ և ըմբռնումով:

Պարսկահայերը մշակութային առումով գտնվում էին կովկասահայերի անմիջական ազդեցության տակ, իսկ Պարսկահայքը քաղաքակրթական տեսակետով, ըստ էության, կովկասահայկական գավառ էր: Ուսուցիչները շարունակ գալիս էին Կովկասից, գործիչները, առաջնորդները, փոխանորդները՝ նույնպես: Հիմնականում Կովկասից էին ստացվում թերթերն ու գրքերը:

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ
ԵՎ ԱՍՏԻՃԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԵԼՔԸ:
ՔԱՂԱՔԱՅԻՆԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՀԵՏԱՊՆԴՄԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ**

Դարավոր խավարի ու տգիտության մեջ խորասուզված Պարսկաստանը ասիական բռնապետության տիպիկ օրինակ էր՝ տիրակալների անվերահսկելի ու սանձարձակ իշխանությամբ: 20-րդ դար թնակոխած Պարսկաստանն իր 10 միլիոն բնակչությամբ շարունակում էր ապրել ֆեոդալական միջնադարի օրենքներով: Աշխատավոր ժողովուրդը անմոռունչ ու անձայն տվայտում էր մեծ ու փոքր ձրիակեր հարստահարիչների՝ տգետ ու մոլեռանդ իսլամ կղերի, խաների, միրզաների, կալվածատերերի, ամեն տեսակ ընչաքաղց պաշտոնյաների ձեռքին: Ժողովրդական անձայր աղքատության ու թշվառության կողքին ցոփ ու շվայտ կյանք էին վարում հասարակության վերնախավը կազմող անհազ տգրուկները¹:

Արտադրողական ուժերի խոր անկումը զուգակցվել էր վարչական մեքենայի անգործությանը, և երկիրը մատնվել էր անիշխանության ու քաոսի: Երբեմնի հզոր Իրանն իր արիացի ժողովրդով շղթայակապ ընկել ու հոգեվարք էր ապրում:

Շուրջ 25 տարի թագավորած Նասր էդ Դին շահն (1848-1896) իր հաստատակամությամբ, այնուամենայնիվ, կարողացել էր ինչ-որ չափով դանդաղեցնել երկրի տնտեսական անկումը, բայց պատմական ժամանակաշրջանը Պարսկաստանի թե՛ դեկավար շրջանների և թե՛ ժողովրդի առջև դրել էր սպառնական դիլեմաներ, որոնք պատասխանների էին սպասում:

¹ Տե՛ս «Հոսանք» (Թիֆլիս), № 51, 1 փետրվարի 1907 թ., № 64, 17 փետրվարի 1907 թ.:

Կյանքն առաջադրել էր այնպիսի արմատական խնդիրներ, որոնք վերաբերում էին և՛ պետական կազմին, և՛ քաղաքական ու ֆինանսական վիճակին, և՛ երկրի անվտանգության հարցին: Երկրում ամբարված էին բազում կարիքների ու պահանջների զսպված սաղմեր, որոնք անխուսափելիորեն պետք է զարգանային և պոռթկային ուժգնորեն՝ հենց որ պայմանները դրա համար նպաստավոր դառնային:

Ազատագրական շարժման առաջին նշաններն ի հայտ եկան դեռևս 1899 թվականից: Գոյություն ունեցող օրենքներից դժգոհ ժողովուրդը շահ Նասր էդ Դինից սկսեց պահանջել օրենքների վերաքննում: Երկրում բարենորոգումներ անցկացնելու անհրաժեշտության մասին առաջին անգամ սկսեցին խոսել նաև մի քանի պետական անձինք:

Իրանի հետամնաց կացության մեջ էական նշանակություն ունեցավ քաղաքական երկու գործիչների՝ սադրազամ (վարչապետ) Ամինը-Դովլեի և հայազգի Մելքոն խանի պաշտոնավարությունը Նասր էդ Դին շահի պալատում: Վերջինս շահի անձնական քարտուղարն էր, թարգմանիչը, նաև՝ խորհրդականը: Զանազան առիթներով նրանք փորձում էին ազդել շահի քաղաքական հայացքների վրա և նրան դրդել որոշ բարեփոխումների¹:

Նասր էդ Դին շահն այլ կարծիքի էր, այն է՝ տնտեսական ու ֆինանսական ծանր ճգնաժամ ապրող Պարսկաստանը կարող է ուղղակի փլուզվել, եթե բարենորոգումները տանեն դեպի կենտրոնական իշխանության հետագա թուլացման:

Բայց սադրազամն ու շահի խորհրդականը համառ էին: Սրանց ներշնչմամբ շահը մի շարք ուղևորություններ կատարեց

¹ Տե՛ս **Յ. Էլմար**, Եփրեմ, Թեհրան, 1964, էջ 14-15:

Եվրոպա (1873, 1878, 1889 թթ.)¹, ուր ականատես եղավ նախանձելի կարգ ու սարքի, լուսավորության ու քաղաքակրթության բարձր աստիճանի և, վերադառնալով երկիր, տրամադրվեց որոշ բարեփոխումներ կատարել²: Դրան նպաստում էր հաջորդ սադրազամը՝ վարչակառավարման մեծ փորձ ունեցող, հմուտ դիվանագետ Աթաբեկ Ազամը (Ամին էս Սոլթանե):

Այդ շրջալ ուղևորությունները անչափ ծանր էին նստում երկրի առանց այն էլ աղքատ բյուջեի վրա: Առաջին անգամ Նասր էդ Դինը Եվրոպա էր մեկնել մի հսկա շքախմբով: Միայն Վիեննայում նա մնացել էր մի քանի ամիս: Այդ պահից սկսվել էին դաջարների թագավորական ընտանիքի անդամների անթիվ ճանապարհորդությունները Եվրոպա: Նրանց ֆինանսավորման համար երկրի ներքին ռեսուրսներն այլևս չէին բավականացնում³:

1896 թ. մայիսի 1-ին ահաբեկչի գնդակից զոհվում է Նասր էդ Դին շահը, և գահ է բարձրանում նրա որդին՝ **Սոզաֆֆեր էդ Դինը**: Սրա գահակալության տարիները եղան տնտեսական և պետական քայքայման ժամանակաշրջան⁴:

Չունենալով իր հոր կազմակերպչական ունակությունները, նոր շահը միաժամանակ բնավորությամբ չափից ավելի մեղմ էր, զիջող: Դրան ավելանում էր նրա առողջական ոչ բարվոք վիճակը: Քայքայված առողջությունը վերականգնելու համար գահակալության 12 տարիներին իր հոր օրինակով նա երեք անգամ բազմամարդ շքախմբով գնացել էր Եվրոպա և ամեն անգամ մնա-

¹ Տե՛ս “История Ирана”, изд. Московского университета, Москва, 1977, էջ 263:

² Տե՛ս **Յ. Էլմար**, Եփրեմ, էջ 15:

³ Տե՛ս **Յ. Ա. Արաբադյան**. Иран. Власть, реформы, революции (XIX-XX вв.), изд. “Наука”, Москва, 1991, էջ 30:

⁴ Տե՛ս **Н. М. Лавров**, Турция и Иран в 1870-1918 годах, Москва, 1950, էջ 33:

ցել ամիսներ շարունակ: Միայն այդ ճանապարհորդությունները պետական գանձարանից կլանել էին 36 միլիոն ռուբլի¹:

Իր գահակալության առաջին իսկ ամիսներից Մոզաֆֆեր էդ Դինն ընկավ տգետ և ընչաքաղց կամարիլիայի ձեռքը, որը, գլխավորապես բաղկացած լինելով Թավրիզի թուրքերից, ի չարն էր գործ դնում բարի ու զիջող շահի վստահությունը:

Երկիրը մնացել էր կաշառակեր պաշտոնյաների ձեռքին²: Օրինակ՝ մայրաքաղաք Թեհրանում արքայազն Էյն էդ Դովլեն միայն քաղաքի սպանդանոցներից օրական վերցնում էր 1000 թուման կաշառք³: Շահական պալատում անձնական կրքեր էին բորբոքվում, նախարարները հին հաշիվներ էին մաքրում իրարից: Նահանգապետերն առիթը բաց չէին թողնում ընդգծելու իրենց ինքնուրույնությունը: Օրինակ՝ արքայազն Զիլի էս Սալթանեին, որը 40 տարի Սպահանի փոխարքան էր և ուներ 2000 զյուղ, իրեն լիովին անկախ էր զգում Թեհրանից⁴: Իրենց այդպես էին պահում նաև ուրիշ խոշոր պաշտոնյա-հողատերեր⁵:

Անդրադառնալով այդ վիճակին՝ «Շեփոր» թերթը գրում էր. «Պետության կառավարիչները՝ մինիստրները, նահանգապետերը և մյուս բարձրաստիճան պաշտոնյաները, առանց բացառության, անկիրթ ու տգետ անհատներ են, որոնք միայն զբաղված են զանազան գործարքներով, պաշտոններ գնելով ու վաճառելով:

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. № 237^բ, վավ. 323, թ. 19:

² Իրանի պետական ապարատի կաշառվածության, նահանգապետերի և մյուս պաշտոնյաների փողամոլության մասին տե՛ս “Последнее политическое движение в Персии (по персидским газетам)”, вып. 2, СПб, 1907, էջ 49-50:

³ Տե՛ս **Н. М. Лавров**, Турция и Иран в 1870-1918 годах, стр. 36.

⁴ Տե՛ս **Атрпет, Мамед-Али шах**. Современная Персия, Александраполь, 1909, էջ 90:

⁵ Տե՛ս **Н. М. Лавров**, Турция и Иран в 1870-1918 годах, էջ 31:

Նրանք ավելի շատ մտահոգված են ոչ թե տերության բարեկարգման, այլ նրանով, թե ինչպես ավելի շատ լցնեն գրպանները»¹:

Անտանտի վիճակ էր հատկապես Ատրպատականում, որի կառավարիչն էր փոխարքա Մուհամմեդ Ալի Միրզան (Մամեդալի)²: Միաբանվելով անխիղճ վաշխառուների, տգրուկ ու կեղեքիչ կալվածատերերի հետ՝ նա գյուղացիներից բռնագրավում էր հացահատիկը, հավաքում անհամար շտեմարաններում, ապա աշնան վերջերից սկսած սարսափելի թանկ գներով վաճառքի էր հանում քաղցած ժողովրդին³: Այդպիսով, մարդկանց դառը քրտինքով վաստակած կոպեկները հավաքելով՝ թագաժառանգը միլիոններ էր դիզում: Խավար ու խեղճ ժողովուրդը ստիպված էր մաքառել սովի դեմ, թեև այլևս անգոր էր դիմադրելու բռնակալի անողորմ հարվածին⁴:

Սադրազամ Աթաբեկը մի քանի փորձ արեց սանձահարելու առավել գիշատիչ կաշառակերներից ոմանց, բայց մատնվեց կատարյալ անհաջողության, քանի որ ինքն էլ մեծ կաշառակեր էր. բոլորին հայտնի էր, որ նա օրական միջինը վերցնում էր 8 հազար թուման՝ գլխավորապես Թեհրանի առևտրականներից⁴: Կաշառք էր վերցնում այն դեպքում, երբ նրան էին պատկանում 1200

¹ «Շեփոր», № 4, 31 օգոստոսի 1908 թ.:

* Սովորույթի համաձայն, պարսից գահաժառանգը, մինչև գահին նստելը, նշանակվում էր Իրանի ամենամեծ, 9 մարզից բաղկացած և ամենահարուստ նահանգի՝ Ատրպատականի փոխարքա (տե՛ս **Атрпет, Мамед-Али шах**, Народное движение в крае Льва и Солнца, Александраполь, Типография скоропечатия “Ширак”, 1909, էջ 26): Մամեդ Ալի Միրզան Ատրպատականի փոխարքա էր նշանակվել 1896 թ. և նույն թվականի աշնանը մեկնել էր իր նստավայրը՝ Թավրիզ (նույն տեղում, էջ 25):

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. № 237^բ, վավ. 323, թ. 20:

³ Տե՛ս **Н. М. Лавров**, Турция и Иран в 1870-1918 годах, стр. 38.

⁴ Տե՛ս “Последнее политическое движение в Персии”, СПб, 1906, вып. 1, էջ 5:

գյուղի հողերը¹: Բանը վերջացավ նրանով, որ, ենթարկվելով բյուրոկրատիայի ճնշմանը, Մուզաֆեր էդ Դին շահը պաշտոնից հեռացրեց Աթաբեկին, որը, թողնելով երկիրը, հեռացավ Եվրոպա:

Մեծ վեզիր նշանակվեց հիշատակված Էյն էդ Դովլեն: Սա կրթություն էր ստացել եվրոպական համալսարաններում, միաժամանակ ուժեղ անհատականություն էր: Նա Աթաբեկից հետո երկրորդ ազդեցիկ պետական անձն էր և հայտնի էր որպես երկրի գործերին օտար միջամտությունների հետևողական հակառակորդ:

Նոր սադրազամի պաշտոնավարության առաջին ամիսներին իսկ բյուրոկրատիան տեսավ, որ նրա ազատական գաղափարները կարող են երկիրը հրել բարեփոխումների ճանապարհ և դրանով իսկ անբուժելի վնաս հասցնել իր շահերին: Սակայն Էյն էդ Դովլեն այն մարդը չէր, որ անցնեի ժողովրդի կողմը և դեմ գնար իր դասակարգի շահերին:

Այդ ամենը համընկավ ռուս-ճապոնական պատերազմին և Ռուսաստանի ազատագրական շարժմանը, որն իր գործը ազդեցության մեջ էր առել նաև Պարսկաստանը: Այս պայմաններում ոչ շահ Մուզաֆեր էդ Դինը, ոչ նրա պետական պաշտոնեությունը այլևս ի վիճակի չէին երկիրը կառավարել նախկինի պես:

Ճիշտ է, պետական պաշտոնյաների կազմում կային ազնիվ մարդիկ, նույնիսկ կրթված ու քաղաքագետ անձնավորություններ, որոնք, զգալով երկրի մոտալուտ անկումը, աշխատում էին աղետի առաջն առնել, բայց նմանները քիչ ազդեցություն ունեին և չէին կարողանում դարման անել քայքայվող հայրենիքին²:

¹ Տե՛ս **Н. М. Лавров**, Турция и Иран в 1870-1918 годах, էջ 31:

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. № 237Բ, վավ. 323, թթ. 21-22:

Կարելի է ասել, որ 1905 թ. Պարսկաստանը թեև ուներ շահ, ուներ կարծես թե նաև կառավարություն, բայց մնացել էր առանց գորքի, առանց զենքի ու ռազմամթերքի, առանց կարգ ու կանոնի և կարգապահության:

Պարսկաստանի այդաստիճան թուլացումը ձեռնտու էր գիշատիչ հզոր պետություններին, որոնք, օգտվելով ստեղծված ծանր ու խառնակ վիճակից, ձգտում էին լիովին գաղութացնել երկիրը և իրենց ձեռքը գցել անբավ հարստությունը:

Պարսկաստանը գաղութացնելու գործում մեծ եռանդ էին դրսևորում հատկապես երկու պետություն՝ Ռուսաստանը և Անգլիան:

Մինչև 20-րդ դարի սկիզբը այդ տեսակետից հաջողակ էր հատկապես Ռուսաստանը:

Մինչև պարսկական հեղափոխական շարժման սկիզբը Իրանում ռուսական ազդեցությունը մյուս տերությունների համար անմատչելի բարձրության վրա էր: Ռուսաստանի նկատմամբ խորին հարգանքով ու հավատով էին համակված շահը և պալատականները, սադրազամներն իրենց վեզիրներով: Ողջ վերնախավը Ռուսաստանի գործության մեջ էր տեսնում առավել գիշատիչ տերության՝ Անգլիայի ագրեսիվ ոտնձգությունների դեմ հնարավոր պաշտպանությունը, միաժամանակ հուսալով, ներքին խռովություններ առաջանալու դեպքում, նրանից աջակցություն ստանալ գահի դեմ հակառակությունները չեզոքացնելու համար:

Ռուսաստանի նկատմամբ հմայքը խորն էր հատկապես ժողովրդական լայն զանգվածների մեջ: Պարսկաստան, հատկապես նրա հյուսիսային տարածքներ մտնելու համար ռուսները նույնիսկ կարիք չունեին անձնագիր ունենալու, բավական էր միայն, որ նրանցից ամեն մեկը սահմանային անցակետում տե-

ղեկացներ, թե ինքը «ռուս է», և դա երկիր մտնելու արտոնյալ փաստարկ էր: Եթե Ռուսաստանի նկատմամբ շահի ու կառավարական շրջանների վերաբերմունքը, այնուամենայնիվ, թելադրված էր զանազան հաշիվներով և նույնիսկ երկյուղի ակնածությամբ, ապա Իրանի ժողովրդական լայն զանգվածները ռուսների հանդեպ տածում էին ոչ միայն պարզ համակրանք, այլև անկեղծորեն ուրախ էին նրանց տեսնելու իրենց կողքին:

Միանգամայն պարզ է դառնում, թե ինչու Թեհրանի ռուսաց միսիան բացառիկ ազդեցություն ուներ ոչ միայն պարսից տիրող վերնախավի, այլև ժողովրդական լայն զանգվածների վրա:

Գերազանց տեղեկացված լինելով Ռուսաստանի հանդեպ Իրանի ժողովրդի անվերապահ դրական վերաբերմունքի և դեպի Անգլիան խիստ բացասական տրամադրվածության մասին, Լոնդոնը, այնուամենայնիվ, հույսը չէր կորցնում փոխելու Անգլիայի նկատմամբ պարսից ընդհանուր անցանկալի վերաբերմունքը և դիրքեր նվաճելու Իրանի հողի վրա, թեև նախորդ տասնամյակներին այդ ուղղությամբ կատարած բոլոր փորձերն ավարտվել էին անհաջողությամբ:

Թե՛ իշխանությունները և թե՛ ժողովուրդը միշտ կասկածանքով էին վերաբերվում անգլիացիների ձգտումներին, երկյուղում էին ընկնել նրանց ցանցը, ուստի և առիթը բաց չէին թողնում ոչ միայն մտերմության հակում, այլև նվիրվածություն ցույց տալու դեպի ռուսները:

Այդպիսին էր իրերի դրությունը թե՛ Նասր էդ Դին շահի և թե՛ նրա որդու՝ շահ Մոզաֆֆեր էդ Դինի գահակալության տարիներին:

Առավելապես այս երկու շահերի օրոք Պարսկաստանն ուներ փողի մեծ կարիք: Անգլիական կառավարությունն իր սեփական նախաձեռնությամբ քանիցս Թեհրանին առաջարկել էր փոխա-

ռություն տալ, բայց ամեն անգամ մերժվել էին: Դրա փոխարեն փոխառությունների խնդիրը Նասր ու Մոզաֆֆեր շահերը լուծում էին Ռուսաստանում:

Անգլիան նաև քանիցս փորձել էր Թեհրանից իրավունք ստանալ երկաթուղային երթևեկություն զարգացնելու Պարսկաստանում՝ տրամադրելով պահանջվող դրամական միջոցներ և ինժեներատեխնիկական անձնակազմ: Անգլիացիները հատկապես առաջարկում էին երկրի կենտրոնական շրջանները երկաթուղագծերով միացնել հարավի նավահանգիստների հետ: Բայց Լոնդոնից եկած բոլոր այդ առաջարկները նույնպես կտրուկ մերժում էին ստանում: Երկաթուղային կոնցեսիան ի վերջո ստացավ Ռուսաստանը, որը և Պարսկաստանում հիմնեց իր փոխատու բանկը և սկսեց երկաթգծերի շինարարությունը:

Այնպես որ, 20-րդ դարի սկզբին ոչ միայն ցարիզմը ամբողջովին իր ձեռքն էր գցել Պարսկաստանի հյուսիսային շրջանների երկաթուղաշինության կոնցեսիան, վերահսկողություն հաստատել բանկային համակարգի վրա, այլև՝ այդ շրջանների պետական եկամուտների գլխավոր աղբյուրները՝ մաքսային և փոստ-հեռագրական հաստատությունները: Պարսից կառավարությանը բաժին էին ընկնում այդ աղբյուրներից ստացված եկամուտների փշրանքները: Դրանցից ընդամենը 10%-ն էր մտնում պետական գանձարան, մնացած 90%-ը հոսում էր անխիղճ պաշտոնյաների գրպանները¹:

Բայց ցարիզմը չէր բավարարվում այդ ամենով: Նրա գլխավոր նպատակը Պարսկաստանի զավթումն էր, որը Ռուսաստանին հնարավորություն կտար դուրս գալ Պարսից ծոց, հետևապես՝ Հնդկական օվկիանոս: Դա կնշանակեր նաև վտանգի տակ

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. № 237Բ, վավ. 323, թ. 19:

դնել Մեծ Բրիտանիայի շահերը ոչ միայն Պարսկաստանում, այլև Հնդկաստանում ու ամբողջ Ասիայում: Ահա թե ինչու Անգլիան կենաց և մահու խնդիր էր համարում Պարսկաստանում իր ազդեցության պահպանումը, հետևապես՝ դեպի Հնդկաստան և դեպի ասիական իր մյուս տիրույթները տանող ճանապարհների անվտանգության ապահովումը:

Ի վերջո երկու գիշատիչները նախնական համաձայնության էին եկել Պարսկաստանը բաժանել ազդեցության գոտիների՝ հյուսիսը՝ Ռուսաստանին, հարավը՝ Անգլիային: Վերջինս բավարարված էր, քանի որ դեպի Ասիա տանող ճանապարհները մնում էին իր ձեռքում: Ռուսաստանը դժգոհ էր, բայց տվյալ պահին առայժմ ավելին չէր հավակնում, քանի որ հույս ուներ, որ նպաստավոր իրադրության դեպքում ապագայում ի վիճակի կլինի իրականացնելու իր երազանքը:

Պարսկաստանի բաժանումը երկու ազդեցության շրջանների, ի վերջո, պիտի հանգեցներ երկրի անդամահատմանը. Հարավային Պարսկաստանը կմտներ Անգլիայի գաղութային տիրույթների շարքը, իսկ Հյուսիսային Պարսկաստանը կմիացվեր ռուսական կայսրությանը – սա էր իրական հեռանկարը:

Այլ խոսքով, հեղափոխության նախօրյակին Իրանը Անգլիայի և Ռուսաստանի կիսագաղութն էր:

Թուլացած ու անտեր երկրի վրա աչք ուներ նաև «հիվանդ մարդը»՝ հարևան Օսմանյան Թուրքիան, որը թեև մի կողմից մտահոգ էր իր եվրոպական և արաբական տիրույթների կորստյան հեռանկարով, բայց միաժամանակ ծրագրեր էր որոշում մի կողմից Ռուսաստանի իսլամ ժողովուրդներին «ազատագրելու» և նրանց հայրենիքները սուլթան-խալիֆի տիրապետությանը ենթարկելու, մյուս կողմից՝ Պարսկաստանից Ատրպատականը և թուրքալեզու ուրիշ տարածքներ պոկելու համար:

Կեղեքումների աննախընթաց ծավալները, աղքատությունն ու ստորացումները, երկրի ներքին կյանքին օտար պետությունների անսքող միջամտությունը դժգոհություն առաջ բերեցին ամբողջ երկրով մեկ¹: Ամեն ինչից երևում էր, որ ուր որ է սկիզբ է առնելու ժողովրդական շարժում՝ Պարսկաստանի քաղաքական կյանքի վրա ճակատագրական հետևանքներով:

Բնականաբար, շահը պետք է ելք փնտրեր ստեղծված վիճակից: Պալատականները և կառավարության անդամները հաճախ էին ունկնդիր լինում միապետի խոսքերին, թե վատ չէր լինի, եթե երկիրը ընդօրինակեր եվրոպական կառավարման ձևեր: Մոզաֆեր էդ Դինի այդ խորհրդածությունները շատերի մեջ հույս էր հարուցել, թե հնարավոր է, որ Իրանի միահեծան տերը հրաժարվի ինքնակալական իրավունքների մեծ մասից, քանի որ համոզվել է, որ Պարսկաստանի համար հասել է պառլամենտական կյանքի մեջ մտնելու ժամանակը: Ենթադրվում էր, որ նման զիջումը երկիրը հեռու կպահի հեղափոխության վտանգից, հետևապես՝ այն բուռն ցնցումներից, որոնց ենթակա է լինում ամեն մի երկիր՝ հեղափոխության ժամանակ: Դա հնարավորություն կտար խաղաղ կերպով երկրում մտցնել եվրոպական ռեֆորմներ²:

Սակայն ռուսական հեղափոխության ալիքները լայն ծփանքով խուժեցին դարերով քնած Պարսկաստանի սահմաններից ներս: Անողորք ժամանակը կատարեց իր դերը:

Առաջինն արթնացավ ի բնե բարի, ուղղախոս, հեզ և բազմադարյան աշխատասեր, համբերող և ուշիմ պարսիկը՝ Ֆարսաստանի, Արաղի, Սեիստանի, Խուզիստանի բնակիչը:

¹ Այդ մասին տե՛ս «Հոսանք», № 64, 17 փետրվարի 1907 թ.:

² Տե՛ս «Մշակ», № 16, 24 հունվարի 1906 թ.:

Պարսկաստանի վրա ռուսական հեղափոխության թողած հզոր ազդեցության մի շարք պատճառների թվում առանձնանում էր այն, որ այդ երկրից արտագնա աշխատանքի մեկնած հազարավոր աղքատներ հայրենիք էին վերադառնում արմատական մտքերով:

Մասնավոր սեփականատերերի անսանձ շահագործումը, հարկերը հնչուն դրամով վճարելու պարտադրանքը, կառավարության մեծ ու փոքր ներկայացուցիչների կամայական կեղեքումները, դրանց գումարած՝ մեքենայական արդյունագործության մրցակցության հետևանքով մանր գյուղացիական տնտեսությունների քայքայումը – այդ ամենը արագացնում էին աշխատավոր զանգվածների պրոլետարացման պրոցեսը:

Սեփականագուրկ գյուղացիների մի բավական խոշոր և տարեցտարի աճող մասը, թողնելով տուն, տեղ, ընտանիք, շտապում էր, նախ, Կովկաս, ապա և՝ Ռուսաստան¹: Միայն Ատրպատականից տարեկան 100 000 մարդ ժամանակավոր արտագնա աշխատանքի էր մեկնում ռուսական կայսրության արդյունաբերական քաղաքները²: Կովկասում նրանք հիմնականում աշխատում էին Թիֆլիսի ու Բաթումի գործարաններում, Բաքվի նավթահանքերում: Միայն Բաքվում 1904 թ. աշխատում էր 7 հազար իրանցի բանվոր, որը կազմում էր այստեղի ողջ բանվորության 22%-ը³: Մեծ թվով իրանցի բանվորներ աշխատում էին Ռուսահայաստանում, մասնավորապես՝ Ղափանի և Ալավերդու պղնձահանքե-

¹ Տե՛ս «Զայն», № 2, 8 հոկտեմբերի 1906 թ.:

² Տե՛ս **Н. М. Лавров**, Турция и Иран в 1870-1918 годах, էջ 36: Մի այլ աղբյուրի համաձայն՝ Կովկասում և Ռուսաստանում աշխատելու համար Ատրպատականից մեկնում էր 60-70 հազար մշակ (տե՛ս «Կենսք» (Թիֆլիս), № 8, 6 մայիսի 1906 թ.):

³ Տե՛ս **М. С. Иванов**, Очерк истории Ирана, Госполитиздат, Москва, 1952, էջ 200:

րում: Աշխատանքի եկած իրանցիների թվում կային նաև առևտրականներ և մանր խանութպաններ, որոնք մի քանի տարուց ի վեր աշխատում էին Անդրկովկասում:

Ռուսաստանում և Անդրկովկասում, այդ թվում՝ հակամիապետական ու հակակապիտալիստական պայքարի հարուստ ավանդույթներ ունեցող Ալավերդու և Ղափանի հանքերում ու գործարաններում աշխատող իրանցի բանվորները հնարավորություն էին ունենում շփվելու կազմակերպված պրոլետարիատի հետ, ընկալելու սոցիալ-դեմոկրատիայի լոզունգները, ըմբռնելու դասակարգային կռիվի էությունը: Շատ ժամանակ չէր անցնում, որ նրանցից շատերը ոչ միայն մոտիկից ծանոթանային կապիտալի ու աշխատանքի հակամարտություններին, այլև այլադավան բախտակիցների հետ մասնակցեին կապիտալիստական հարստահարման դեմ ուղղված պայքարին:

Պարսկահպատակ պրոլետարները հայրենի օջախի հետ հարաբերությունները ամուր էին պահում: Նրանք իրենց դառը վաստակի մեծ մասը ուղարկում էին հայրենիք, ուր թողել էին կանանց, զավակներին, ծնողներին: Երբեմն-երբեմն նրանք ժամանակավորապես վերադառնում էին իրենց անհյուրընկալ գյուղերը՝ տեսակցելու յուրայիններին և անձամբ նյութական օժանդակություն բերելու: Արդեն հաղորդակցված կովկասյան հեղափոխական կռիվին՝ նրանք իրենց հարազատներին և շրջապատի մարդկանց ծանոթացնում էին նոր մտքերին, տարածում ազատասիրական գաղափարներ, բացատրում, թե Ռուսաստանի աշխատավորները ինչու են կենաց ու մահու կռիվ դուրս եկել ցարիզմի ու բուրժուազիայի դեմ և ինչ նպատակներ են հետա-

* Պարսկաստանից գաղթած պրոլետարները Կովկասում հայտնի էին **համ-շարի** անունով: Նրանց բացարձակ մեծամասնությունը Ատրպատականի թուրքեր էին:

պնդում, միաժամանակ հանդես էին գալիս որպես շահական ռե-
ժիմի համոզված հակառակորդներ:

Պարսկաստանում սկսված հեղափոխական խմորումների վրա մեծապես ազդեց ռուսական ցարի հոկտեմբերի 17-ի մանի-
ֆեստը, որն ամենուր դիտվում էր իբրև սահմանադրություն: Առաջ եկան արմատական պահանջներ՝ ձեռք բերել ռեֆորմներ, երկրում մտցնել եվրոպական կարգ ու կանոն, սահմանափակել բյուրոկրատիայի, կառավարության և մանավանդ արքունի պա-
լատի կամայականությունները, հասարակ ժողովրդին, հատկա-
պես գյուղացիությանն ազատել դարավոր հարստահարումնե-
րից, խաների, հողատերերի և նահանգապետերի ճնշումներից ու
կեղեքումներից:

Արդեն 1905 թ. դեկտեմբերին Թեհրանի շուրջ 5 հազար բնա-
կիչ բողոքի դուրս եկավ և շահին պահանջ ներկայացրեց երկրում
անցկացնել բարենորոգումներ¹: Ժողովրդական հուզումներն ար-
ձագանք գտան Պարսկաստանի ուրիշ խոշոր բնակավայրերում:
Միաժամանակ Ատրպատականի քաղաքներում սկսեցին երևան
գալ **մուջահեդների** (հեղափոխական արդար գործի մարտիկներ)
զանգվածային հեղափոխական կազմակերպություններ:

Տարօրինակ էր, բայց իրողություն, որ ռեֆորմների պահան-
ջով հանդես եկավ նաև հոգևորականությունը: Որքան էլ որ նա
ֆանատիկ էր, կեղեքիչ, բայց Իրանի պատմության տարբեր փու-
լերում հանդես էր եկել ժողովրդի պաշտպանությամբ ընդդեմ
բռնակալների և անիշխանականության:

Տվյալ ժամանակաշրջանում՝ 1905-1906 թվականներին, Իրա-
նի մուսուլմանական հոգևորականությունը շահական ռեժիմի
դեմ ուղղված շարժման գլուխ էր կանգնել հատկապես այն պատ-

¹ Տե՛ս Գ. Շ. **Арутюнян**, Иранская революция 1905-1911 гг. и большевики Закавказья. Армгиз, Ереван, 1956, էջ 39:

Ճառով, որ նրա տնտեսական և քաղաքական դրությունը խախտվել էր շահի կողմից դատական նոր կարգ մտցնելու ջանքերից հետո, որի հետևանքով իրական վտանգ էր առաջացել, որ կտրուկ սահմանափակվելու են շարիաթական դատարանների լիազորությունները: Նրան մտահոգում էր նաև իրանյան կյանքի և կենցաղի որոշ կողմերի եվրոպականացումը: Հոգևորականությունը հույս ուներ երկրում իր քաղաքական ազդեցությունը ուժեղացնելու միջոցով հասնել դարերով սրբագործված իրավունքների և արտոնությունների վերականգնմանը¹:

Անդրադառնալով Իրանի մուսուլմանական հոգևորականության «հեղափոխականացման» զարմանալի փաստին, Թիֆլիսում լույս տեսնող անկուսակցական անկախ թերթերից մեկը գրում էր. «Պատմությունը չի հիշում նման գոնե մի քանի դեպք, երբ հոգևորականությունը միացած լիներ ժողովրդին, և ոչ միայն միացած, այլև հանդիսացած լիներ պայքարի ղեկավար: Ընդհակառակը, բոլոր այն տեղերում, ուր ժողովրդական հուզումներ են բռնկվել, հոգևորականությունը միշտ եղել է գորավորների և իշխողների կողքին, միշտ հանդիսացել է նրանց թև ու թիկունքը: Պարսից հոգևորականությունն այս դեպքում մի երջանիկ բացառություն կազմեց: Նա առաջինը գլուխ բարձրացրեց, ժողովրդին պայքարի առաջնորդեց հանուն Մարգարեի, հանուն Շարիաթի, հավասարություն և ազատություն հռչակեց այնտեղ, որտեղ անհիշելի ժամանակներից ի վեր իշխողը բռնկեցն էր և տիրոջ կամքը»²:

Եվ ահա այժմ այդ հոգևորականության շարքերում ի հայտ էին եկել զգալի թվով ազատամիտ ու հայրենասեր երիտասարդներ, որոնք եվրոպական լեզուներ իմանալու և եվրոպական թեր-

¹ См. у М. С. Иванов, Очерк истории Ирана, էջ 203-204:

² «Սուրհանդակ» (Թիֆլիս), № 59, 24 հունվարի 1910 թ.:

թեր կարդալու շնորհիվ հաստատապես ըմբռնել էին, թե տվյալ պահին որոնք են իրենց ազգային պարտքը և պարտականությունը: Նրանք միացան Եվրոպայում կրթություն ստացած և եվրոպական արժեքներին նախանձախնդիր մտավորականներին և համատեղ կանգնեցին երկիրը ստորացուցիչ վիճակից դուրս բերելու համար ծավալվող ժողովրդական շարժման գլուխ:

Երիտասարդ հոգևորականներին հետևեցին նույնիսկ միջին ու բարձր տարիքի պարսիկ հոգևորականներից շատերը, նրանք, ովքեր սովորաբար խեղդում էին ամեն ինքնուրույնություն և անհատական նախաձեռնություն, ճակատագրին էին վերագրում չարն ու բարին, ժողովրդին մրափի մեջ էին պահում դարեր շարունակ: Ահա սրանք նույնպես սկսեցին խոսել ռեֆորմների մասին և այն պահանջել միապետից¹:

Արդեն երկու-երեք ամիս ի վեր, մի կողմից շահական պալատը և քաղաքական-կրոնական շրջանները, մյուս կողմից մտավորականության զգալի մասը և մուսուլմանական հոգևորականության միջին ու ստորին խավերը բացահայտ կամ խուլ կովի մեջ էին:

Այդ փուլում Թեհրանում մեծ հռչակ էին ձեռք բերել մուսուլմանական մի շարք տաղանդավոր քարոզիչներ, որոնց թվում առանձնանում էր Սեյյեդ Ջամալ էդ Դին Էսֆահանին: Նրա քարոզներն ուղղված էին և՛ երկիր թափանցող օտար հարստահարիչների, և՛ պարսից շահական ռեժիմի դեմ: Այդ քարոզներն ամեն օր ունկնդրում էին հազարավոր մարդիկ²:

Իհարկե, Էսֆահանիի և նրան համախոհ մի քանի ուրիշ բարձրադիրք հոգևորականների քարոզները սվիններով էին

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. № 237^բ, վավ. 323, թ. 18:

² Տե՛ս **Ք. Ա. Տեյմուր**, *Иранская буржуазия в конце XIX-начале XX века (начальный этап формирования)*, изд. “Наука”, Москва, 1974, էջ 197:

ընդունվում պարսիկ և թուրք հոգևորական վերնախավի կողմից: Դա պատահական չէր, քանզի այդ վերնախավի շատ անդամներ ունեին առասպելական հարստություններ և սարսափում էին փողոց դուրս եկած «խուժանից»: Էսֆահանիի կատաղի հակառակորդներից էին, օրինակ, հոգևորական խոշոր գործիչներ, եղբայրներ Միրզա և Ջավիդ Բադերիները, որոնցից առաջինը սեփականատեր էր 150, իսկ երկրորդը՝ 200 գյուղի¹:

Այնուամենայնիվ, հոգևորականների քարոզները և մտավորականների տարած եռանդուն աշխատանքն իրենց արդյունքը տվեցին: Պարսկաստանի մայրաքաղաքը սկսեց ծփալ ալեկոծության մեջ: 1905 թ. դեկտեմբերի 14-ին հազարավոր ցուցարարներ Թեհրանից ուղևորվեցին մայրաքաղաքից բավական հեռու գտնվող Աբդուլ-Ազիմ մզկիթ՝ ամբողջ ճանապարհին հակակառավարական կոչեր անելով²: Հասնելով այնտեղ՝ նրանք նստեցին **բեստ**³: Արևելյան դարավոր անշարժության սովոր ժողովուրդը «արթնացել էր նիրհից և ձգտում էր ազատվել իրեն կաշկանդող կապանքներից»³:

1906 թ. սկզբից ազատագրական շարժումը սպառնալից կերպարանք ընդունեց: Էյն էդ Դովլեն փորձեց շարժումը ճնշել Թեհրանում տեղակայված զորքով, բայց դա չհաջողվեց, քանի որ դժգոհությունը համակել էր նաև զորամասերին: 1906 թ. հունվարի 12-ին պարսից զորքի առանձին ջոկատներ բացահայտորեն

¹ Տե՛ս **Н. М. Лавров**. Турция и Иран, էջ 31:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 37:

* Բեստ – Իրանում ընդունված բողոքի ձև, որն արտահայտվում էր նվիրական տեղերում (մեչեդներ, դամբարաններ) կամ օտարերկրյա մեսիանների շենքերում նստելով (նստացույց):

³ Տե՛ս **Յ. Էլմար**, Եփրեմ, էջ 37:

հայտարարեցին, որ եթե հոգևորականության դեմ հանդես գալու որևէ հրաման տրվի, իրենք չեն կատարի¹:

Այդ պայմաններում շահի պալատը ստիպված գնաց առաջին զիջմանը: Շահը հանդես եկավ հայտարարությամբ՝ խոստանալով հիմնել «ադալյաթխան»՝ արդարադատության պալատ, որի առջև բոլորը պետք է հավասար լինեն²:

1906 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին հացի պակասության պատճառով մի քանի քաղաքներում առաջ եկան խլրտումներ և բողոքներ, որոնք, նախ, ուղղվեցին նահանգապետերի դեմ, ապա, հետզհետե ընդարձակ չափեր ընդունելով, տարածվեցին երկրով մեկ: Ալեկոծվում էին Շիրազը, Սպահանը, Մաշհադը և բազմաթիվ այլ քաղաքներ:

Շարժումն առանձնապես զորեղ թափ ստացավ 1906-ի մայիսին: Այդ ամսվա կեսերին Թեհրանում հայտարարվեց **բայվա** (գործադուլ), որի ժամանակ փակվեցին բոլոր խանութները, ընդհատվեց աշխատանքային կյանքը քաղաքում: Սկսվեցին զանգվածային ցույցերը: Վարչապետ էյն էդ Դովլեն կողմնակից էր հուզումները ճնշել գենքով և այդ նպատակով բազմիցս դիմել էր շահին, իսկ վերջինս որոշակի պատասխան չէր տալիս: Զորքը շարունակ կանգնած էր կառավարության կողմը՝ պատրաստ ճնշելու ընդվզումները: Զինվորականները սկսեցին գենք գործադրել միայն այն ժամանակ, երբ ժողովուրդը, փակվելով մեջիդում, սկսեց քարեր նետել գորքի վրա՝ վիրավորելով նաև գորապետին: Նրանց վրա համազարկեր արձակվեցին, որի հետևանքով սպանվեց 2 հոգի: Գազազած ամբոխը, դրան ի պատասխան, դուրս գալով մեջիդից, ավերեց ու կողոպտեց շուկան:

¹ St' u **М. С. Иванов**, Иранская революция 1905-1911 годов, изд. ИМО, Москва, 1957, էջ 71:

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. № 237^բ, վավ. 323, թթ. 17:

Շարժումը հետզհետե հեղափոխական բնույթ ստացավ: Ցուցարարները պահանջում էին ռեֆորմներ և սաղրագամ էյն էդ Դովլեի պաշտոնաթողությունը: Մուսուլման հոգևորականությունը և մտավորականներն իրենց ըմբոստությունը առաջ տարան մինչև այն աստիճան, որ հուլիսի 19-ին շուրջ 12 հազարանոց պարսիկների մի բազմության գլուխն անցած՝ սկսեցին ապաստան որոնել՝ նստացույց անելու (բեստ մտնելու): Բազմությունն ուղղություն վերցրեց դեպի Թեհրանի ռուսական դեսպանատուն: Դա պատահական չէր, այդպես էլ պետք է լիներ, քանզի, ինչպես արդեն նշվել է, Իրանի ժողովուրդը Ռուսաստանին համարում էր իր բնական դաշնակիցը: Ռուսաստանից պահանջվում էր ընդամենը դիվանագիտական մի փոքր քայլ՝ Պարսկաստանում հաստատած իր գերակշռող դիրքը պահպանելու և ամրապնդելու համար: Բայց ցարական կառավարությունը չկարողացավ պահը ճիշտ օգտագործել, երբ երկրում բարձրանում էր ժողովրդական շարժումը:

Դեպի ռուսական դեսպանություն գնացող գործադուլավոր բազմությունը մտածում էր այնտեղ գտնել պաշտպանություն ու ապահովություն և այնտեղից շարունակել շահից պահանջել արդարություն ու ազատություն: Ցուցարարները համոզված էին, որ ռուս դեսպանը ուրախությամբ է ընդունելու իրենց, բայց այն, ինչ առաջին պահին տեսան, անհավատալի էր: Դեսպանության դռները ամուր փակված էին: Դա նշանակում էր, որ դեսպանը կտրուկ մերժում է որևէ աջակցություն:

Խորապես զայրացած ու հիասթափված ցուցարարները դիմեցին դեպի իրենց չսիրած երկրի՝ Անգլիայի դեսպանատուն: Վերջինիս համար դա աստվածառաք նվեր էր: Անգլիական դեսպանը ցուցարարներին ընդունեց գրկաբաց, նրանց օթևան տվեց իր ճոխ ապարանքի այգում և հայտարարեց, թե «հյուրերը» կա-

րող են իրենց բոլորովին ապահով զգալ բրիտանական թագի պաշտպանության ներքո¹:

Այդ օրն իսկ ոչ միայն ցուցարարների, այլև Թեհրանի բնակչության լայն խավերում տպավորություն ստեղծվեց, թե անգլիացիները ջերմ կարեկցություն են հանդես բերում իրենց ճակատագրի նկատմամբ²:

Շուտով անգլիական դեսպանությունում բեստ նստած բազմության թիվը հասավ 14 հազար մարդու³: Այգում խփվեցին բազմաթիվ վրաններ, կազմակերպվեց ընդհանուր խոհանոց և ընդհանուր սնունդ: Բեստ նստածների բոլոր ծախսերն իրենց վրա վերցրին վաճառականները և հարուստ արհեստավորները⁴:

Աջակցություն հայտնելով ցուցարարներին և հանդես գալով որպես բեստ նստածների և շահի միջև բանակցությունների միջնորդ, անգլիացիներն իդձ ունեին իրականացնել ավելի ընդարձակ ծրագիր՝ իրենց ազդեցությունն ամրապնդել Իրանում:

Ռուսական դեսպանության անհեռատես ու տհաս վերաբերմունքի հետևանքով պարսիկների գոհունակ հայացքներն առաջին անգամ ուղղվեցին Անգլիա: Միաժամանակ այդ օրը սկիզբ դրվեց այն խորթությանը, որ ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար վերաճեց բացահայտ զինված առճակատման պարսից հեղափոխության և ռուսական հակահեղափոխության միջև: Բնական է, որ իր երկրում ծագած ժողովրդական հեղափոխությունը դաժանորեն ճնշող ռուսական միապետը չէր կարող ատելություն չտածել հարևան Պարսկաստանում թափ առնող ժողովրդական

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 6 (42), հունիս, 1906, էջ 68:

² Տե՛ս **М. П. Павлович**, Очерк истории политической борьбы в Персии, Москва, 1925, էջ 40:

³ Տե՛ս Յ. **Էլմար**, Եփրեմ, էջ 37:

⁴ Տե՛ս **М. С. Иванов**, Иранская революция 1905-1911 годов, էջ 78-79:

շարժման նկատմամբ և պաշտպան չկանգնել պարսից միապետությանը:

Շարժման ղեկավարները որոշեցին պայքարը շարունակել ժողովրդական ցույցերով և դրանք կազմակերպել նախ և առաջ երկրի մայրաքաղաք Թեհրանում: Ցույցերի նպատակը պիտի լիներ սահմանադրություն ունենալու պահանջը: Դրանց վայրը ընտրվեց Թեհրանը, որովհետև կազմակերպիչները համոզված էին, որ Իրանի միահեծան տերը՝ Մոգաֆֆեր էդ Դին շահը, օտար դեսպանությունների աչքի առաջ ցուցարարների հանդեպ չի համարձակվի դիմել բռնությունների և անմիջապես կշնորհի պահանջվող ֆերմանը:

1906 թ. հունիսի վերջերին ժողովրդի և իշխանությունների առճակատումն ընդունեց արյունալի ձևեր: Կառավարությունը տրամադրված էր վճռականորեն, և զորքը հրաման ստացավ ցույցերը ճնշել դաժանորեն:

Հունիսի 29-ին սպանվում են ցուցարարների գլուխն անցած երկու սեյիդներ և մի քանի կանայք: Սպանվում և վիրավորվում է նաև մի քանի կազակ: Ցուցարարներից ոմանք վերցնում են սպանված սեյիդների արյունոտ շորերը, ամրացնում ձողերի վրա և բարձրացնում իբրև դրոշներ, որոնց հետևից ձգվում են փողոցային երթերը: Զորքը հրաման է ստանում կրակ բացել շարքերի վրա, բայց զինվորների մեծ մասը հրաժարվում է կատարել հրամանը կամ կրակում է օդ: Մի քանի հազար մարդուց բաղկացած ամբոխը հավաքվում է գլխավոր մեջիդում: Սկսվում են քարոզներ: Ժողովուրդը կրկին ու կրկին պահանջում է պաշտոնից վտարել էյն էդ Դովլեին, Թեհրանի նահանգապետ Ալա էդ Դով-

լեին և մի քանի ուրիշ պաշտոնյաների: Տեղի է ունենում նոր ընդհարում, սպանվում և վիրավորվում է մինչև 50 մարդ¹:

1906 թ. հուլիսին Թեհրանում տեղի ունեցան զանգվածային նոր ցույցեր: Ելույթ ունեցողներից ոմանք ժողովրդին ապստամբության կոչ էին անում: Ցուցարարները նորից պահանջում էին պաշտոններից հեռացնել առավել աստելի բյուրոկրատներին: Հենց այստեղ էլ առաջին անգամ դրվեց սահմանադրության հարցը: Տեղի ունեցավ ընդհարում զորքի և ցուցարարների միջև, որի հետևանքով նոր գոհեր եղան:

Զանգվածային ցույցերը Թեհրանում շարունակվեցին օրեր շարունակ: «Աշխարհի ամենաերանելիներից երանելի» միապետը, շվարած ու գլուխը կորցրած, խոստացավ պաշտոնանկ անել վեզիրներից շատերին: Հեռացվեց նրանց մեծ մասը, իրենց աթոռներից զրկվեցին նաև ուրիշ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ:

1906 թ. հուլիսի 29-ին իր պաշտոնից վերջապես ստիպված հրաժարվեց նաև սադրազամ Էյն էդ Դովլեն²: Նրա փոխարեն նշանակվեց լիբերալ շրջաններում ժողովրդականություն վայելող արտաքին գործերի մինիստր Նասրուլլա խան Մոշեր էդ Դովլեն³:

Բայց Թեհրանի բնակչությունը դրանով չբավարարվեց և, շարունակելով ցույցերը, կրկին դրեց սահմանադրության հարցը:

Բազմամարդ ժողովրդական նոր ցույցերը Թեհրանում նույնպես հաջողություն ունեցան: Քանի որ դրանք ղեկավարում էր հավատացյալ ժողովրդի վրա հսկայական ազդեցություն ունեցող հոգևորականությունը, կառավարությունը հասկացավ, որ զիջումներն անխուսափելի են:

¹ Տե՛ս **Ր. Ա. Сеидов**, Иранская буржуазия в конце XIX-начале XX века (начальный этап формирования), էջ 203:

² Տե՛ս «История Ирана», изд. Московского университета, 1977, էջ 271:

³ Տե՛ս **Մ. С. Иванов**, Иранская революция 1905-1911 годов, էջ 80:

Ըմբռնելով զանգվածների պահանջի արդարացի լինելը և գիտակցելով իր երկրի շահերը՝ Մոզաֆֆեր եղ Դին շահն ընդառաջ գնաց ժողովրդական պահանջին և խոստացավ սահմանադրություն շնորհել երկրին:

Երբ Պարսկաստանում սկսվեց ազատագրական շարժումը, տեղի հայության առջև, բնականաբար, կանգնեց այն հարցը, թե սկսած շարժման նկատմամբ ինչ դիրք պետք է բռնի ինքը: Իսկ պարսկահայությունը երկրում մի փոքր թիվ էր, ընդամենը 70-80 հազար շունչ՝ ցրված պետության ահագին տարածքի վրա:

Բնիկ պարսկահայ բնակչությունը, որի գլխով դարեր ի վեր անցել էին անհամար աղետներ ու փորձանքներ, սկզբնական շրջանում ազատագրական շարժման նկատմամբ խիստ վերապահ էր, չեզոք և իրադարձությունների զարգացումը դիտում էր կողքից: Իր դիտարկումներով ու փորձով նա եկել էր այն համոզման, որ խավարի ու կրոնական մոլեռանդության մեջ խարխափող մուսուլման ժողովուրդն անկարող է ըմբռնել ազատության մասին քարոզները: Նա նաև գիտակցում էր, որ իշխանությունների կամ ընդդիմության կողմն անցնելու պարագային, նրանցից մեկի հաղթանակի կամ պարտության դեպքում, ինքը կարող է դառնալ վրեժխնդրության զոհ, քավության նոխազ: Դա էր հիմնական պատճառը, որ բնիկ պարսկահայերը տրամադրվել էին բռնել խիստ զգուշավոր և խոհեմ ուղղություն:

Բայց այդպես չէին մտածում պարսկահայության ձախ տարրերը և, հատկապես, դրսից եկած սոցիալ-դեմոկրատական գաղափարներով տոգորված հեղափոխական գործիչները: Նրանք գտնում էին, որ մի բուռ հայությունը անպայման պետք է մասնակցի շարժմանը, նրանում ներգործուն դեր կատարի, ավելին, հնարավորության դեպքում տեղ բռնի շարժման ղեկավարների շարքերում:

Կովկասից Պարսկաստան եկած ռուսահայ ձախ գործիչներից ոմանք խոսքից գործի էին անցել. Թեհրանի՝ հուլիսյան առաջին ցույցի մասնակիցների թվում նրանցից արդեն կային մի քանի հոգի:

Պարսկաստանի հնչակյան կազմակերպության մեջ միասնություն չկար շարժմանը հայերի մասնակցության հարցում: Թավրիզի հնչակյանների մի մասը Կովկասի սոցիալ-դեմոկրատների օրինակով կողմ էր հեղափոխության մեջ ընդգրկվելուն, իսկ մեծամասնությունը ս. դ. հնչակյան կուսակցության «Պարսկաստանի մասնաճյուղերու գործադիր Յանձնախումբ»-ի գլխավորությամբ և հնչակյան կենտրոնի լիազոր Վահան Մամիկոնյանի ջանքերով՝ դեմ: Ինչ վերաբերում է դաշնակցության Վրեժի (Թավրիզի) կազմակերպությանը, ապա հեղափոխության զարգացման տվյալ փուլում նա կտրականապես մերժում էր հայերի մասնակցությունը:

Վրեժատանում (Ատրպատական) Հ. Յ. դաշնակցության 1904-1906 թթ. գործունեության մասին տեղեկագրում կարդում ենք.

«Պարսկական Սահմանադրության առթիվ տեղի ունեցած շարժմանը մենք չէինք կարող մասնակցել շատ հասկանալի պատճառներով: Հաստատ աղբյուրներից լսում էինք, որ թագաժառանգը և նրա մերձավորներն ուզում էին օրդուբադցիների միջոցով ստեղծել հայ-թուրքական կոտորած, դրանով ստիպելու անգլիական կոնսուլին՝ հեռացնելու շարժման պարագլուխներին

* 1905 թ. տվյալներով Պարսկաստանի մայրաքաղաքն ուներ 250 հազար բնակիչ, որից 400 տուն հայեր էին՝ ցրված քաղաքի զանազան մասերում: Հայերն ունեին երկու եկեղեցի՝ հարակից ուսումնարաններով: Հայոց տնտեսական վիճակը շատ անախճանձելի էր. բացի մի քանի վաճառականներից և 50-60 արհեստավորներից ու ծառայողներից, մյուսները չունեին հիմնական զբաղմունք (տե՛ս «Նյութեր Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության պատմության համար», հատ. Դ, էջ 251):

և համոզելու նրան, որ այդ շարժումը քաղաքական բնույթ չունի, այլ լոկ կոմկապյան հայ-թաթարական ընդհարման արձագանք է: Մի թեթև առիթը բավական կը լիներ այդ արյունահեղության համար, և մենք զոհ կարող էինք գնալ պրովոկացիայի: Իբրև առանձին կուսակցություն, մենք չէինք կարող ասպարեզ գալ, որովհետև դաշնակցությունը, պարսիկ մասսայի հասկացողությամբ, հասկացվում էր իսլամի թշնամի: Այդ ուղղությամբ «Հարլ յուլ Մաթինը»^{*} և Ադաևի օրգանը՝ կատարել են իրենց դերը:

Որովհետև այդ շարժումն ուներ միայն ազգայնական-կրոնական բնույթ, մեր մասնակցությունն այդպիսի մի շարժման՝ հետադիմական քայլ կը լիներ»¹:

Իհարկե, հայերը Պարսկաստանում կուլտուրապես ավելի զարգացած էին, հետևապես ուրիշ պատճառների թվում՝ նաև այդ պատճառով պետք է իրենց գործողություններով նպաստեին Իրանի ժողովրդական զանգվածների ազատագրական պայքարին: Անշուշտ, նրանք անպայման համակիրներ էին ժողովրդական շարժմանը, բայց առայժմ, փոքր բացառություններով հանդերձ, խուսափում էին մասնակցել կոնկրետ գործողությունների:

Եվրոպա կատարած ճանապարհորդությունների ժամանակ շահը տեսել ու համոզվել էր, որ հզոր ու բարգավաճ են ոչ թե միապետական-ինքնակալական, այլ սահմանադրական-միապետական կարգեր ունեցող երկրները:

Եվրոպայում Մոզաֆֆեր էդ Դին շահը հաղորդակից էր եղել նաև քաղաքակրթության մի ուրիշ նվաճման՝ նույն երկրի տարբեր ազգերի միջև նոր հարաբերությունների հաստատման հրա-

^{*} Խոսքը Կ. Պոլսի փողերով Կալկաթայում (Հնդկաստան) պարսկերենով հրատարակվող հայաստյաց թերթի մասին է:

^{**} Նկատի է առնված Ահմեդ Ադաևի հիմնած հետադեմ «Իրշադ» թերթը:

¹ «Նյութեր...», հատ. Դ, էջ 235:

մայական պահանջին, որի հիմնական բովանդակությունն օրենքի առջև առանց ազգային և կրոնական խտրության՝ տերության բոլոր հպատակների իրավահավասարությունն է:

Փարիզում գտնվելիս շահն ընդունել էր տեղի հայերի պատվիրակությանը, որի կազմում եղել էր նաև նկարիչ Գևորգ Բաշինջադյանը: Այդ հանդիպմանը վեհապետն ասել էր, որ հայերը և նմանապես բոլոր քրիստոնյաները Պարսկաստանում հավասար իրավունքներ ունեն մուսուլմանների հետ և անձամբ վայելում են իր հովանավորությունը: Նա հավաստիացրել էր, որ ապագայում նույնպես նրանք վայելելու են պետության վստահությունն ու պաշտպանությունը¹:

Պարսկահայության մտահոգությունների կենտրոնում Ատրբայատականի վիճակն էր, քանզի այստեղ էր կենտրոնացված նրա բացարձակ մեծամասնությունը:

Թեհրանից հետո Թավրիզը՝ արդեն 1906 թ. կեսերից գործնականում քաշվել էր սահմանադրական շարժման մեջ: Հուլիս-օգոստոսին Թեհրանի դեպքերի ազդեցության տակ Թավրիզում տեղի էին ունենում գաղտնի ժողովներ և խորհրդակցություններ, որոնց արդյունքում թավրիզցիները որոշում են հետևել թեհրանցիների օրինակին և, ի նշան նրանց հետ համերաշխության, բեստ են նստում:

Ատրպատականի փոխարքա Մամեդ Ալի Միրզան նստացույցը խափանելու համար դիմեց զանազան միջոցների, բայց նրա բոլոր փորձերը վերջացան անարդյունք: Շարժումը գնալով նոր թափ էր առնում:

¹ «Մշակ», № 26, 11 հունվարի 1907 թ.:

* 1900 թ. Թավրիզում բնակվում էր 240000 մարդ, իսկ 1905-ին՝ 260 հազար, այսինքն՝ արդեն նույնիսկ մի քիչ ավելի, քան Թեհրանում (տե՛ս **Бартольд**, С.-Петербург, 1903, էջ 148):

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

Եվրոպայում ձևավորված համոզմունքներն էին, որ շահին դրդեցին հազարավոր տարիներից ի վեր միահեծան կառավարվող Իրանին տալ ժողովրդապետական իրավունքներ: Արդյունքն այն եղավ, որ 1906 թ. օգոստոսի 5-ին նա ստորագրեց մի շարք ֆերմաններ՝ «Սահմանադրության մանիֆեստներ» ընդհանուր խորագրի տակ և դրանցով խոստացավ սահմանադրություն շնորհել երկրին¹:

Իր որոշումով շահնշահը հաստատում էր, որ ինքնակալական միահեծան ռեժիմի գոյությունը երկրում այլևս ժամանակավրեպ է, և անհետաձգելի է ժողովրդական ներկայացուցչության իրագործումը:

Անշուշտ Մոզաֆֆեր եղ Դինը նման համարձակ քայլի էր դիմել ամենից առաջ այն պատճառով, որ, ինչպես նշվեց, հոգևորականության մեծ մասը նույնպես պահանջում էր բարեփոխումներ կամ գոնե դեմ չէր բարեփոխումների: Ժողովրդին սահմանադրություն տալու խոստումը հետևանք էր նաև շահի վարած համբերատար և համեմատաբար ազատական քաղաքականության:

Շահի ստորագրած հրամանները ցնծության ու բուռն ոգևորության ալիք առաջ բերեցին ամբողջ Պարսկաստանում: Ցույցերը տարածվեցին երկրով մեկ՝ այս անգամ որպես շահի նկատմամբ ժողովրդական երախտագիտության արտահայտություն: Խավար, տգետ ու արհամարհված Իրանն իր լուսամիտ շահի մտքերն էր ողջունում և՛ իրավունք ունենալով²:

¹ Տե՛ս **М. С. Иванов**, Очерк истории Ирана, էջ 203:

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. № 237բ, վավ. 323, թ. 22:

Թեհրանի բազմամարդ ցույցերն աներևակայելի արագությամբ նպաստեցին հետամնաց պարսից ժողովրդի մեջ ընդհանուր համերաշխության հաստատմանը:

Բայց բոլորը չէին, որ գոհ էին: Իրենց դժգոհությունը չէին թաքցնում խաները, հարստահարիչ գյուղատերերը, բարձր պաշտոնյաները, քուրդ աշիրեթապետերը:

Արթնացավ նաև Իրանի վայրագ, ծույլ ու մոլեռանդ հեղաթուրք տարրը Ատրպատականում: Նա նույնպես պահանջեց «մարդկային իրավունքներ», աղաղակելով, որ այսուհետև ինքը նույնպես պետք է դառնա իր բախտի տերը: Սահմանադրական շարժումը հենց սկզբից Իրանի թրքության մեջ զուգորդվեց, ճիշտ է՝ դեռևս չգիտակցված ու թույլ, կենտրոնախույս ձգտումների հետ:

Շահի խոստումները և տված «սահմանադրական ֆերմաններ» լուրերը արագորեն տարածվեցին ամենուր և մեծ զարմանք ու հրճվանք պատճառեցին տարբեր երկրներում գտնվող պարսկահպատակներին, որոնք շտապեցին իրենց շնորհավորանքները և գոհունակությունն արտահայտել «սահմանադրական» կարգեր թնակոխող ժողովրդին և միապետին:

Իր հերթին եվրոպական մամուլը գրում էր, որ շահի զիջումը ապագա սահմանադրության համար կարող է հուսալի հիմք հանդիսանալ, եթե միայն պալատական-կղերական նոր ինտրիգները չխափանեն սկսված գործը:

Ճիշտ է, Մոզաֆֆեր էդ Դինի ֆերմանը դեմոկրատական դրոշմ չէր կրում, քանի որ չէր բխում ժողովրդական խավերից, բայց նկատելով, որ Արևելքի քնահար զանգվածների կյանքում հաճախ մեծ և կարևոր հեղաշրջումները բխել են վերևից, կարելի էր հուսալ, որ շահի որոշումը, իբրև սահմանադրության սկիզբ, Իրանի ժողովուրդների կյանքում կբացեր նոր դուռ ազատության,

երկրում քաղաքացիական-սոցիալական տանելի կարգեր հաստատելու համար:

Պարսկական սահմանադրական շարժումը ջերմ արձագանք գտավ նաև հայկական մամուլի էջերում և հասարակական-քաղաքական շրջաններում:

Պարսկաստանի ժողովուրդը էժան և հեշտ գնով, համարյա անարյուն, ընդամենը մի քանի հոգու նահատակությամբ, ձեռք էր բերելու սահմանադրություն, այն դեպքում, երբ ավելի առաջավոր երկրներում դրա համար պահանջվել էին երկար տարիներ, դաժան պայքար ու անհամար զոհեր:

Օրինակը հեռու չէր՝ հարևան Ռուսաստանն էր, ուր շուրջ մեկ և կես տարի բազմամիլիոն ցավատանջ ժողովուրդն արյուն էր թափում, բայց, ըստ էության, ոչնչի չէր հասել: Ռուսաստանում հեղափոխական ու ազատական մամուլը գրում էր, թե միջնադարի հետամնացության մեջ խարխափող Պարսկաստանն արդեն սահմանադրության մասին հոչակագրեր ունի, և սահմանադրությունը շուտով կմշակվի, իսկ քաղաքակրթված Ռուսաստանը անցնում է տառապանքի ուղիներով, և այդպես էլ նրա համար սահմանադրությունը մնում է երազանք:

Այդ օրերին Թեհրան գնացած և Թիֆլիս վերադարձած հայ առևտրականներից մեկն իր գործընկերոջն ուղարկած նամակում գրում էր.

«... Թող հարազատ որդոց մուգ արյունով ոռոգվի մայր-երկիրը, թող դեռ ծանր ու դառն երկունքներ կրի արյան ծարավի հողը, միայն թե ցարի բռնակալ ռեժիմը, ոճրագործ բյուրոկրատիան իր պատվանդանի վրա ամուր լինի և նոր արյուններ, նոր վերքեր բացի երկրի սրտում... Դեռ տնքում է Պուշկինի, Տուրգենևի, Տոլստոյի, Գոբկու հայրենիքը: Իսկ Պարսկաստանը ցնծում է...

Որքան մխիթարական և միևնույն ժամանակ հիասթափեցնող հակապատկերներ»¹:

Սահմանադրության (Մեջլիսը-Շուրայը Միլլի) մասին լուրը ցնծությամբ ընդունեցին նաև Երևանի պարսիկները, պարսկահայատակ թուրքերն ու հայերը: Տեղի պարսից հյուպատոսը 1906 թ. օգոստոսի 3-ին մեծ ընդունելություն կազմակերպեց իր տանը, որի մի մասը այսպես է լուսաբանել «Մշակը».

«Ուրախությունը կատարյալ եղավ, երբ մի խումբ հայեր, շրջապատված հայ գինվորներով, զուռնայով մտան բակ ու սրտագին շնորհավորեցին պարսից ազատությունը, սահմանադրությունը: Ապա պատշգամբ դուրս եկան հյուպատոսը, Երևանի թուրք խաները ու մի քանի հայ և թուրք պատվավոր քաղաքացիք: Սկսվեց ճառերի մի ամբողջ շարք: Ճառերի միտքն ու ցանկությունը, բացի սահմանադրությունը ողջունելը, բոլորն էլ համարյա պտտվում էին հայ-թուրքական ընդհարումների շուրջը, և ցանկություն էր հայտնվում մոռանալ բոլորը, ապրեք նախկին եղբայրության սիրով ու հարևանությամբ:

Ապա ելույթ ունեցավ հյուպատոսը, որն իր ճառը վերջացրեց հետևյալ խոսքերով. «Ապրեցեք սիրով ու եղբայրաբար այնպես, ինչպես մեզ մոտ Պարսկաստանում ապրում են հայերն ու թուրքերը՝ մեր ողորմած Շահի իշխանության տակ»²:

Նույնպիսի ցանկություն հայտնեցին ելույթ ունեցող հայերը: Թերթը նշում էր. «Սրտաճմլիկ էր տեսնել, թե ինչպես մի քանի ծերունի թուրքեր աղիողորմ արտասվում էին ճառերի ազդեցության տակ ու ախ ու վախ ասում»³:

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. № 237Բ, վավ. 323, թ. 12:

² «Մշակ», № 170, 8 օգոստոսի 1906 թ.:

³ Նույն տեղում:

Ընդունելությանը մասնակից հայերից մեկը այսպես էր արտահայտում այդ օրը իր ունեցած հոգեկան ապրումները.

«Մենք, որ պարծենալ գիտենք մեր լուսավորությամբ ու կուտորայով և շատ անգամ արհամարհանքի խոր ատելությամբ ենք վերաբերվել դեպի հարևան Պարսկաստանը, այո՛, այն երկիրը, որին մենք անեկդոտների աշխարհ ենք անվանել ու «բախշիներ» կառավարություն, նա եկավ ցույց տալու մեզ, որ իրեն և իր լուսամիտ միապետին լավ չենք ճանաչել: Թանկ գնահատելով իր հպատակ զավակների արյունը, շահը պատռեց նրանց գերության քողը, արձակեց շղթայված ձեռքերն ու լեզուն և հրավիրեց մասնակցելու երկրի կառավարման գործին, մշակելով սահմանադիր ժողովրդական օրենքներ»¹:

Մոզաֆֆեր էդ Դին շահնշահի կողմից իր երկրին սահմանադրություն տալու խոստումը օգոստոսի 4-ին հանդիսավորությամբ նշեց Բաթումի պարսկահպատակ հայ և թուրք հասարակությունը:

Քաղաքի Ազիզիե մզկիթում մեծ բազմություն էր հավաքվել, այնտեղ էր նաև պարսիկ հյուպատոսն իր շքախմբով: Մզկիթում կատարված տոնախմբությունից հետո, հյուպատոսի, պարսիկ և թուրք երևելիների մասնակցությամբ, մաղթանք տեղի ունեցավ հայկական եկեղեցում: Մաղթանքից հետո հայր Մելյանն իր ելույթում նշեց, որ շահնշահի կատարած գործը բացառիկ է իր նշանակությամբ, քանզի նա չուզեց թափել հպատակների արյունը, իմաստնությամբ ազատություն տվեց իր ժողովրդին, նրան իրավունք տվեց իր հետ հավասար որոշելու երկրի բախտը: Ելույթ ունեցողը շեշտում էր. «Եվ մենք՝ հայերս, որ պատմության անցյալով և հող ու ջրով ձեզ հետ եղբայրացած ենք, պարսիկ եղբայր-

¹ «Մշակ», № 170, 8 օգոստոսի 1906 թ.:

նե՛ր, մեր հոգու բոլոր գործությամբ գալիս ենք շնորհավորելու ձեր մեծ օրը»¹:

Պարսկական սահմանադրության առթիվ Թիֆլիսի պարսից ընդհանուր հյուպատոս Մուֆֆախամ-Սոլթանի նախաձեռնությամբ 1906 թ. օգոստոսի 4-ին մաղթանք և հանդես տեղի ունեցավ քաղաքի շիա մուսուլմանների մզկիթում, ուր հավաքվել էին պարսիկներ, թուրքեր, հայեր:

Բացելով հանդեսը, դազին ներկաներին հիշեցրեց, որ իսլամ կրոնը և նրա հիմնադիր Մուհամմեդ մարգարեն միշտ քարոզել են, որ աշխարհիկ գործերում ամեն բան պիտի կատարել խորհրդակցությամբ, ուստի Մոզաֆֆեր էդ Դին շահի կողմից շնորհված ազգային խորհրդարանն ամեննին չի հակասում շարիաթին և իսլամ վարդապետության սկզբունքներին:

Հոգևորականության կատարած գոհաբանական մաղթանքից հետո խոսք վերցրեց Մուֆֆախամ-Սոլթանը և մի համառոտ ճառով դրվատեց շահի կատարած գործը՝ այն համարելով մի բացառիկ երևույթ պարսից պատմության մեջ: Հյուպատոսից հետո ելույթ ունեցավ «Մոլլա Նասրեդդին» երգիծական թերթի խմբագիրը և կովկասյան թուրքերի անունից գոհունակություն հայտնեց պարսկական սահմանադրության և այն ստեղծողի նկատմամբ:

Ապա խոսք տրվեց «Մշակ» թերթի խմբագրության ներկայացուցիչ Համբարձում Առաքելյանին, որը ելույթ ունեցավ թուրքերեն: Թիֆլիսի հայության անունից արտահայտելով ջերմագին զգացմունքներ պարսիկ ժողովրդի հանդեպ, նա մասնավորապես ասաց.

¹ «Մշակ», № 170, 8 օգոստոսի 1906 թ.:

«Այսօրվա ձեր ուրախությունը, պարոն հյուպատոս և հարգելի ժողովուրդ, միայն մուսուլմանների, պարսիկների ուրախությունը չէ. դա ընդհանուր ուրախություն է բոլոր այն ազգերի և ցեղերի համար, որոնք ապրում են Իրանում՝ շահերի հովանավորության ներքո: Այդ ազգերի թվում է նաև պարսկահայությունը, որին նույնպես սահմանադրական իրավունքներ են տրված: Իմաստուն ու մարդասեր շահը խտրություն չի դնում իր հպատակների միջև: Մեծ է այսօր պարսկահայերի ուրախությունը, և ես համոզված եմ, որ նրանք լիովին կարդարացնեն շահնշահի ակնկալությունները, ցույց կտան, որ կկարողանան օգտվել սահմանադրական իրավունքներից Մեծն Իրանի բարօրության և բարգավաճման համար»¹:

Հյուպատոսը Հ. Առաքելյանի ելույթին պատասխանեց այսպիսի խոսքերով. «Ես անչափ զգացված եմ ձեր խոսքերից, պարոն Առաքելյան, և անկեղծ շնորհակալությունս եմ հայտնում «Մշակ» լրագրին և ձեզ: Ողորմած շահի զգացումները դեպի հայերը հանրածանոթ են. նա, իբրև հայր, խտրություն չի դնում իր զավակների միջև, ուստի սահմանադրական իրավունքները հավասարապես տարածել է ամենքի վրա՝ և՛ պարսիկի, և՛ հայի, և՛ հրեայի, և՛ այլոց: Եթե հայերը մինչև այսօր հավատարիմ հպատակներ են եղել, ես համոզված եմ, որ այսուհետև ևս նրանք իրենց օգտակար ծառայությամբ կնպաստեն ընդհանուր հայրենիքի՝ Իրանի բարգավաճմանն ու բարօրությանը»²:

Երեկոյան Թիֆլիսի թուրքերի շուկայում ու խանութների առաջ հրավառություն և լուսավորություն տեղի ունեցավ: Խանութներն ու շուկան զարդարված էին գորգերով, շալերով, կերպասներով:

¹ «Մշակ», № 168, 5 օգոստոսի 1906 թ.:

² Նույն տեղում:

Պարսկական սահմանադրությունը, որ դեռ մշակված չէր, այլ միայն նրա առանձին դրույթներն էին հռչակված, առայժմ հեռու էր սահմանադրության այն ըմբռնումից, որ կար քաղաքակիրթ երկրներում: Եվրոպայում սահմանադրական կարգերը XIX դարում ձեռք էին բերվել հեղափոխական երկարատև պայքարի և բազում զոհերի հետևանքով, և դա տևական պատմական պրոցես էր եղել: Ի տարբերություն դրա՝ սուլթան Աբդուլ Համիդի կողմից Թուրքիային տված Միդիատ փաշայի սահմանադրությունը վիժեց գլխավորապես այն պատճառով, որ ձեռք էր բերվել առանց արյուն թափելու: Թուրքական սահմանադրության գաղափարը հղացել էր մի քանի փաշա, որին անտեղյակ էր ժողովուրդը, ուստի այդ սահմանադրությունը տևական չեղավ, սուլթանն այն խլեց նույն հեշտությամբ, ինչպես տվել էր:

Ինչ վերաբերում էր պարսկական սահմանադրությանը, այն բնավ թուրքականի նման չէր: Սահմանադրություն ձեռք բերելու համար, ճիշտ է, համարյա արյուն չթափվեց, բայց գլխավոր գործող դերակատարը եղավ ժողովուրդը՝ իր տևական ցույցերով և համառ պահանջներով: Չնայած դրան, պարսկական սահմանադրությունը մշտական վտանգի տակ պիտի լիներ, քանի որ, ի վերջո, այն ժողովրդին «շնորհել» էր շահը՝ ըստ իր ըմբռնումների ու ցանկության: Սահմանադրությունը նրա իշխանապետական իրավունքները կրճատում էր այնքանով, որքանով ինքն էր ցանկանում:

Ռեֆորմների կողմնակից ավելի կուլտուրական ուժերը, որոնք ձգտում էին երկրում սահմանադրական կարգ ու կանոն մտցնել, հասկանում էին, որ պետք է կարողանալ մեծ հմտությամբ ու տակտով օգտվել հոգևորականության «հեղափոխական» տրամադրություններից, որպեսզի նա խոչընդոտ չհանդիսանա նոր կյանքին, նոր կարգերին, վերանորոգչական սկսվող գործընթացին:

Իհարկե, նրանք կասկած չունեին, որ հոգևորականությունը հակառակ է լինելու բուն սահմանադրական կարգերին՝ եվրոպական իմաստով, և պահանջելու է, որ սահմանադրությունը հիմնված լինի Ղուրանի օրենսդրության՝ շարիաթի վրա, իսկ շարիաթի օրենսդրությունը և եվրոպական սահմանադրական կյանքը տրամագծորեն միմյանց հակառակ են:

Դա էր հիմնական պատճառներից մեկը, որ հայ հեղափոխական կուսակցությունները՝ և՛ հնչակը, և՛ դաշնակցությունը, սկզբնական շրջանում խիստ վերապահ էին «Սահմանադրական մանիֆեստներին» հախուռն գնահատականներ տալուց: «Դրոշակը» գրում էր, որ Մոզաֆֆեր էդ Դին շահի կողմից Պարսկաստանին սահմանադրություն շնորհելը հետևանք է այն բանի, որ մի քանի ամսից ի վեր պալատական կյանքը, քաղաքական-կրոնական բարձր շրջանակները, զանազան պաշտոնյա անձինք ենթակա էին խուլ կռվի՝ հանուն անձնական օգուտի կամ գաղափարի: Շահի «այդ զիջումը իրոք կարող է հիմք ծառայել ապագա սահմանադրության, եթե միայն պալատական-կղերական նոր ինտրիգները չխափանեն սկսված գործը: Ճշմարիտ է, սա դեռ սկիզբն է: Նա չի կրում ռամկավարական դրոշմ և չի բխում ժողովրդական հեղափոխության շահերից»: Բայց «Դարավոր ճահիճներն անգամ շարժվում-ալեկոծվում են: Գաղափարի հարաճուն շարժման հավիտենական նշանն է այդ: Եվ ոչ մի ցարիզմ, ինչքան և ամբարտավան, ոչ մի սուլթանություն, որքան և մարդակեր, ոչ մի շահ, որքան և հետադեմ, չպիտի կարողանան դիմադրել գաղափարի շարժմանը, որ նույնքան հուժկու է, որքան հեղեղը, նույնքան անդիմադրելի, որքան գլորվող ժայռը ...»¹:

¹ «Դրոշակ», № 8 (174), օգոստոս, 1906, էջ 127:

«Սահմանադրության մանիֆեստների» գնահատման հարցում «Դրոշակի» զգուշավորությունն անտեղի չէր: Հակաեվրոպական, հակաքրիստոնեական տրամադրությունները ոչ միայն դեպի անկում չգնացին, այլև գնալով ավելի ուժեղացան, քանի որ շարունակում էին ուժի մեջ մնալ դրանց հիմնարար պատճառները. անգլիացի, ֆրանսիացի, ռուս, գերմանացի, ամերիկացի գործարարներն ու պաշտոնյաները հարստահարում էին ժողովրդին, միաժամանակ որևէ վանք չէին գործադրում նպաստելու այդ նույն ժողովրդի մշակութային, կրթական, քաղաքական մակարդակի զարգացմանը: Դրա հետևանքով, բնականաբար, առաջ էր եկել բնակչության բուռն դժգոհություն:

Ինչպես տեսնում ենք, Մոզաֆֆեր էդ Դինի «Սահմանադրական մանիֆեստները» խիստ դասակարգային բնույթի էին և բնավ նպատակ չունեին վերացնելու երկրի ազնվականական դասը, որի վրա էին խարսխված միապետական կարգերը: «Մանիֆեստների» գլխավոր նպատակը բացարձակ միապետության փոխարինումն էր սահմանադրական միապետությամբ, այն էլ սահմանափակ ազատությունների պայմաններում: Այդ էր պատճառը, որ շահը, կառավարությունը, նաև «հեղափոխական» հոգևորականությունը երկյուղում էին, որ շարժումը կարող է դուրս գալ ավերից և ուղղվել հենց միապետի ու միապետության դեմ: Նրանք մեծ վտանգ էին տեսնում այն բանում, որ Եվրոպայում և Ռուսաստանում լույս տեսնող պարբերականները, հատկապես հեղափոխական թերթերն ու գրականությունը, որոնք օրինական ճանապարհով ստացվում էին երկրում, իրենց հետ բերում են հակամիապետական գաղափարներ, քարոզում Պարսկաստանում եվրոպական պառլամենտական կարգեր հաստատելու անհրաժեշտությունը: Ահա թե ինչու հատկապես հոգևորականության կողմից շահին առաջարկ ներկայացվեց խիստ գրաքննու-

թյան ենթարկել դրսից ստացվող գրականությունն ու մամուլը, իսկ առավել ազատամիտ պարբերականների մուտքը երկիր ընդհանրապես արգելել:

Անվստահությունը, բնականաբար, տարածվեց նաև հայ ազգային հեղափոխական կուսակցությունների՝ Պարսկաստանում գործող կազմակերպությունների վրա: Հանձինս նրանց, չափավորները տեսնում էին արմատական սահմանադրականներին աջակցող ուժ:

Հայ ազգային հեղափոխական կազմակերպությունների նկատմամբ վերաբերմունքի դրսևորումներից մեկը Հ. Յ. դաշնակցության պաշտոնական օրգան «Դրոշակի» մուտքի արգելումն էր ամբողջ Պարսկաստանում:

1905 թ. ընթացքում Պարսկաստանում «Դրոշակ» թերթից ամսական ստացվել էր միջինը շուրջ 4840 օրինակ, որոնց մեծ մասը զանազան գծերով փոխադրվել էր Ռուսաստան և Թուրքիա: «Դրոշակից» բացի ստացվել էին ուրիշ հեղափոխական թերթեր՝ «Հայրենիք», «Շարժում», «Բազմիկ», «Революционная Россия» և այլն, ինչպես նաև բրոշյուրներ ու գրքեր¹:

Փոստի ու մաքսի մինիստրության ընդհանուր գանձարանի կառավարիչը մինիստրի անունից ստորագրել և ենթականերին էր իջեցրել հետևյալ գրությունը.

«Պատիվ ունեմ ձեզ ծանուցանելու, որ կառավարությունն արգելեց մուտքը և տարածումը Պարսկաստանում հայոց «Դրոշակ» լրագիրը, որ հայ հեղափոխական կոմիտեի ջանքերով խմբագրվում է Ժնևում»: Այնուհետև հրահանգվում է՝ լրագրի համարները գրավել ու ոչնչացնել ընդունված ձևով կազմելով արձանագրություն: Վերջում շեշտվում էր. «Նույնը վերաբերվում է հայե-

¹ «Նյութեր...», հատ. Դ, էջ 239:

րեն լեզվով այլևայլ հեղափոխական բրոշյուրներին, որոնք տևական ժամանակից ի վեր մտցվում են Պարսկաստան՝ մեծ քանակությամբ: Այդ բրոշյուրները պետք է ենթարկվեն նույն վիճակին, ինչ և «Դրոշակը»:

(Ստորագրություն)»¹:

Այդ հրամանն անսպասելի էր դաշնակցության համար: «Դրոշակի» լույսընծայման առաջին համարից արգելված էր նրա մուտքը Թուրքիա և Ռուսաստան, քանի որ թերթի էջերում պարբերաբար տպագրվում էին հոդվածներ՝ ուղղված թուրքական և ցարական ռեժիմների դեմ: Բայց 16 տարուց ի վեր թերթը Պարսկաստանի դեմ ոչ մի անգամ հանդես չէր եկել: Հետևապես կասկած էր առաջացել, թե «Դրոշակի» արգելքի՝ վերևում նշած պատճառից զատ չկա՞րողյոք մի ուրիշը ևս: Շատ չանցած՝ դաշնակցության մարմինները պարզեցին, որ արգելքը նաև արդյունք է պարսկական կողմի վրա ցարի կառավարության ճնշման: Թեև րանի ռուսաց դեսպանությունը պարսից կառավարությունից կտրուկ պահանջել էր թերթի արգելքը երկիր²:

«Դրոշակը» բռնագրավելու և ոչնչացնելու մասին հրամանը պարսից տեղական իշխանությունները կատարեցին բացառիկ եռանդով: Թավրիզում և Ռուսաստանի հետ սահմանագլխային մյուս քաղաքներում, ուր թերթը ստացվում էր Անդրկովկասի ու Կասպից ծովի վրայով, 1906-ի հուլիսի 6-ին բռնագրավվեցին ու այրվեցին նրա նախորդ ամսվա (№ 6) կապոցները և խմբագրության մյուս բոլոր հրատարակությունները:

Էնգելի քաղաքում թերթի օրինակների բռնագրավման ու ոչնչացման մասին կազմված արձանագրության մեջ ասված էր.

¹ «Դրոշակ», № 7 (173), հուլիս, 1906, էջ 98:

² Նույն տեղում:

«Ներկա հուլիսի 13-ին, կեսօրից հետո ժամը 4-ին, ընդհանուր տեսչի արձանագրությամբ և համաձայն մինիստրական հեռագրի, մենք, ներկայությամբ մաքսատան մի քանի պաշտոնյաների, ձեռնարկեցինք Շվեյցարիայից 15-20 հատանոց կապոցներով ստացված և Թեհրանում, Ռաշթում, Էնգելիում, Ջուղայում, Սպահանում, Համադանում, Բարֆրուշում, Շահրուդում և Ղազվինում ապրող զանազան անձանց հասցեներով ուղարկած հայոց «Դրոշակ» թերթի 1170 օրինակի ոչնչացմանը կրակի միջոցով»¹:

«Դրոշակի» խմբագրությունը 1906 թ. հուլիսի 27-ին հետևյալ բողոք-հեռագիրն է ուղարկում Թեհրան՝ արտաքին գործերի մինիստրին.

«Փոստի և մաքսի վարչության կարգադրությամբ հուլիսի 3-ից «Դրոշակի», ինչպես և Ժնևի մեր այլ հրատարակությունների մուտքը Պարսկաստան արգելված է: Պարսկաստան հասած համարներն արդեն գրավված և այրված են: Մենք թույլ ենք տալիս մեզ բողոքելու Ձեզ այդ կարգադրության դեմ, որը ոչ մի արդարացում չունի, քանի որ թերթը երբեք չի զբաղվել Պարսկաստանով և 16 տարուց ի վեր ազատ մուտք ուներ ձեր երկիրը: Մեր կռիվն ուղղված է թուրք և ռուս կառավարությունների դեմ: Հաստատապես հավատում ենք, որ Ձեր միջամտության շնորհիվ Շահի Կառավարությունը կվերահաստատի մեր իրավունքները, իբրև արդարության պահանջ՝ Պարսկաստանի հայերի վերաբերմամբ»²:

Ամեն ինչից երևում էր, որ եթե հեղափոխական շարժման հետագա խորացումը հապաղի, ապա փխրուն սահմանադրությունը չի դիմանա երկրի հետադիմական ուժերի գրոհին:

Ահա թե ինչու շահի ընձեռած սահմանադրության պաշտպանությունը դարձավ օրախնդիր: Այդ տեսակետից պահը հսկա-

¹ «Դրոշակ», № 8 (174), օգոստոս, 1906, էջ 128:

² Նույն տեղում:

յական դեր էր հատկացրել սահմանադրության պաշտպանների ժողովներին: Նման առաջին ժողովը տեղի ունեցավ «Սահմանադրական մանիֆեստների» հռչակումից ընդամենը մեկ ամիս անց՝ 1906 թ. սեպտեմբերին, Թավրիզում: Այստեղ առաջին անգամ ժողովների մասնակիցներն ընտրվեցին բնակչության կողմից: Ընտրված մարմնի վրա դրվեց քաղաքում սկսված շարժումը դեկավարելու պարտականությունը: Դա Իրանի պատմության մեջ բնակչության կողմից ընտրված առաջին մարմինն էր, որով սկիզբ դրվեց ամբողջ երկրում նման ժողովների ստեղծմանը, որոնք շատ կարևոր դեր խաղացին 1905-1911 թթ. իրանական հեղափոխության մեջ¹:

Սահմանադրական շարժումը սկսվելուց մի քանի ամիս անց Պարսկաստանի համարյա ամեն մի քաղաքում, ինչպես նաև շատ գյուղերում գործում էին այդ մշտական ժողովները, որոնք ստացան **անջումեն**² անունը: Սկզբնական շրջանում դրանք ունեին միջնադարյան ցեխային կազմակերպությունների բնույթ, բայց երբ սկսեցին ստանձնել օրենսդրական և վարչական գործառույթներ, ըստ էության, վերածվեցին տեղական ինքնակառավարման մարմինների և ձեռք բերեցին հեղափոխական-դեմոկրատական բովանդակություն: Բնականաբար, անհրաժեշտություն առաջացավ անջումեն ուղարկել բնակչության կողմից ընտրված և լիազորություններ ստացած պատգամավորներ: Միաժամանակ սկսեցին ստեղծվել ազգային միլիցիայի՝ **ջանֆիդանների** կամ ֆիդայիների ջոկատներ, որոնք ենթակա էին անջումեններին:

¹ Տե՛ս **М. С. Иванов**, Иранская революция 1905-1911 годов, էջ 83:

² Անջումեն – բառացի նշանակում է ժողով, ակումբ, իմաստային առումով՝ միություն, միավորում:

Կարելի է նկատել, որ անջումենները ստեղծվում էին ռուսական մեծ հեղափոխության ընդերքում ծնունդ առած սովետների օրինակով, ունենալով, իհարկե, ոչ միայն ընդհանրություններ, այլև էական տարբերություններ:

Անջումենը նման չէր ո՛չ տեղական պառլամենտի, ո՛չ ինքնավարության մարմնի, ինչպես ասենք՝ զեմստվոն Ռուսաստանում: Այստեղ չկային տարբեր կուսակցությունների ներկայացուցիչներ, ժողովուրդն անջումենի բոլոր անդամներին համարում էր իր շահերի ներկայացուցիչ: Մինչդեռ անկարելի էր բոլորի շահերի պաշտպանը լինել և, այդպիսով, հասարակության մեջ ստեղծել հավասարակշռություն:

Ժողովրդի մեծ մասի անգրագետ լինելու պայմաններում չէր կարող խոսք լինել ընդհանուր, գաղտնի, հավասար ձայնատվության մասին: Անջումենում կարող էին ընտրվել այնպիսի անհատներ, որոնք ժողովրդի մեջ թե՛ փողով և թե՛ այլևայլ հնարքներով դիրք էին ստեղծել: Բնականաբար, այդպես էլ պետք է լինեին, որովհետև չկար ընտրության, գաղտնի քվեարկության կարգ: Պատահական չէր, որ այդ իսկ պատճառով անջումենների մեջ ընտրվում էին նաև այնպիսի մարդիկ, որոնք շատ հեռու էին ժողովրդի շահերը պաշտպանելու գաղափարից, չխոսելով արդեն այն մասին, որ անջումենի անդամների մեծ մասը զուրկ էր քաղաքակրթական ամենատարրական հայացքներից:

ՄԵԶԼԻՄԻ ՀՐԱՎԻՐՈՒՄԸ

Սահմանադրական կառավարչաձևի առաջին պայմանը պառլամենտ ունենալն է, ուստի երկրի «տնտեսական և քաղաքական դրությունը բարվոքելու համար» «Սահմանադրության մանիֆեստներ» ընդհանուր խորագրի տակ լույս տեսած Մոզաֆֆեր Էդ Դին շահի ֆերմաններից մեկը՝ «Դաս դը խաթթը», վերաբերում էր «Ազգային խորհրդակցական ժողով» («Մեջլիսը-Շուրայը Միլլի») հրավիրելուն¹:

Սկզբնական շրջանում շահը նկատի էր առել, որ այդ ժողովը կազմված է լինելու նշանավոր 50 անձից²: Փաստաթուղթն ազդարարում էր.

«Նորին մեծությունը պատվիրեց կազմել մի ազգային ժողով, որի անդամները ընտրողական ճանապարհով կջոկվեն արքայականների, հոգևորականների, բարձր շրջանների, վաճառականների և այլ դասակարգերի միջից: Ազգային ժողովը կգումարվի Թեհրանում և կքննարկի պետական բոլոր կարևոր խնդիրները: Ժողովի յուրաքանչյուր անդամ երկրի վիճակը բարելավելու խնդիրների վերաբերյալ ամենայն ազատությամբ կարող է արտահայտել իր կարծիքը: Ժողովի որոշումները սադրազամի միջոցով կներկայացվեն շահին ի հաստատում և, կայսերական վավերացումն ստանալուց հետո, կստանան օրենքի ուժ»³:

Շահի ֆերմանը ցույց էր տալիս, որ՝ 1. Ազգային ժողովը լինելու է լոկ խորհրդակցական մարմին, 2. Ժողովի կազմի մեջ չեն լինելու աշխատավորների ներկայացուցիչներ, 3. Այն գումարվելու

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. № 237բ, վավ. 323, թ. 22:

² Տե՛ս «Մշակ», № 6, 12 հունվարի 1906 թ.:

³ Մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. № 2, վավ. 3¹ (թերթի կտրոն):

է որոշակի նպատակով՝ մշակել հիմնական օրենքներ և պետության վերակազմության ծրագիր, որոնք շահի կողմից կարող են ենթարկվել փոփոխության, կրճատվել և նույնիսկ չհաստատվել¹:

Ինչպես տեսնում ենք, ֆերմանի համաձայն՝ Ազգային ժողովը լիովին կախման մեջ էր դրվում շահի կամքից և չէր կարող ինքնուրույն վճռել երկրի կյանքին վերաբերող շատ թե քիչ կարևոր հարցեր:

Պետք է նկատի ունենալ, սակայն, որ մինչ այդ Պարսկաստանը կառավարվում էր առանց որևէ մնայուն օրենքների: Տիրող միակ օրենքը եղել էր շարիաթը, որից և բխում էին կառավարիչների կամայականությունները: Ուստի այն հանգամանքը, որ սահմանադրության համաձայն հաստատվում էր «ազգային ժողով», որին իրավունք էր վերապահվում մշակել հիմնական օրենքներ, դա արդեն մեծ քայլ էր դեպի ժողովրդապետական իրավունքներ և պառլամենտարիզմ:

Պատահական չէ, որ «Ազգային խորհրդակցական ժողովը» կամ, ինչպես ընդունված էր նաև ասել, «Արդարության տունը» եվրոպական մամուլի կողմից ընկալվեց իբրև «պառլամենտ» կամ նրան համագոր օրենսդրական հաստատություն, որին իրավունք էր հատկացված «մասնակցելու» երկրի կառավարմանը, այսինքն՝ մշակելու օրենքներ և ռեֆորմների նախագծեր:

Նախապես մշակվեցին ժամանակավոր կանոններ ընտրություններ կատարելու մասին: 1906 թ. սեպտեմբերի 9-ին շահը վավերացրեց ընտրական օրենսգիրքը, որի մեջ շարադրված էին ներկայացուցչական մարմնի ընտրությունների պայմանները:

Ընտրական օրենսգրքի համաձայն՝ Իրանի պառլամենտի մեջ ընտրվելու իրավունք էին ստանում շահզադենները (ազնվական-

¹ Տե՛ս «Արշալոյս», № 27, 5 փետրվարի 1906 թ.:

ներ), աղալարները (կալվածատերեր), իմաստուններն ու գիտնականները (հոգևորականներ), մեծ վաճառականները, այն մանրավաճառ խանութպանները և արհեստավորները, որոնք խանութի եկամտից տալիս էին առավելագույն հարկեր, այն գյուղացիները, որոնք ունեին տարեկան նվազագույնը 1000 թումանի եկամուտ:

Նշված այս կատեգորիաներից ընտրվել կարող էին բոլոր նրանք, որոնց տարիքը պակաս չէր 30-ից և անց չէր 70-ից, որոնք պարսկահպատակ էին, գիտեին պարսկերեն լեզուն ու գրականությունը, նշանավոր էին թե՛ քաղաքներում և թե՛ գյուղերում, ազնիվ էին վարք ու բարքով, ունեին անշարժ սեփականություն: Ընտրական իրավունքից զրկվում էին զինվորականները, սնանկացած վաճառականները, սեփականագուրկ գյուղացիները, բանվորները, համալները, մուրացկանները, վատ վարք ու բարք ունեցողները, քաղաքներից վտարվածները, խռովարարները, օտարահպատակները:

Պառլամենտը պիտի բաղկացած լիներ 200 հոգուց: Ընտրական իրավունք ունեցող 11 նահանգներից ամենամեծը Ատրպատականն էր, որին պառլամենտում տրված էր 12 տեղ:

Քանի որ սահմանադրական սկզբունքները դրված էին կրոնական հողի վրա, ուստի ընտրելու և ընտրվելու իրավունքից զրկված էին հայերը, ինչպես նաև Պարսկաստանի ոչ մահմեդական տարրերը՝ հրեաները, ասորիները, զրադաշտական պարսիկները և մյուս ոչ մահմեդականները:

Այն բանից հետո, երբ հրատարակվեց ընտրական կանոնադրությունը, պարսիկների, հատկապես պարսիկ մտավորականության շրջանում առատացավ մի հզոր հոսանք, որի ներկայացուցիչները գտնում էին, որ պետք է ընտրական օրենսգիրքը բարելավել, որ պառլամենտը, որպես ներկայացուցչական ժողով, պետք է լինի ոչ թե իսլամական («իսլամիե»), այլ ժողովրդական

(«միլլիե»): Դա նշանակում էր, որ հայերը և մյուս ոչ մահմեդական տարրերը նույնպես պետք է ստանային ընտրելու և ընտրվելու իրավունք, ունենային իրենց ներկայացուցիչները պառլամենտում և ընդհանրապես ունենային այն իրավունքները, ինչ ուներ իսլամ ժողովուրդը:

Հակառակ այս պարսիկ առաջավոր մտավորականության, հոգևորականության հետադեմ մասը, առավել ևս իշխանական բյուրոկրատիան հանդես եկան ոչ միայն այլադավաններին իրավունք տալու, այլև ընդհանրապես երկրին սահմանադրություն տալու դեմ:

Չնայած դրան, պատգամավորական ընտրությունները կազմակերպվեցին մեծ եռանդով՝ համաձայն ընտրությունների ժամանակավոր կանոնների¹:

Անհրաժեշտ նախապատրաստական աշխատանքներից հետո հրավիրվեց Պարսկաստանի առաջին մեջլիսը (Ազգային ժողով), որի բացումը հանդիսավորապես տեղի ունեցավ 1906 թ. հոկտեմբերի 7-ին:

Մեջլիսի ընտրությունների, ապա նրա բացման ընթացքում ծնունդ առավ «Ազգային կուսակցությունը», որի նշանաբանն էր՝ «Պարսկաստանը պարսիկներին»: Կուսակցության պարագլուխները Եվրոպայում կրթություն ստացած երիտասարդ ինտելեկտուալներ էին, արիստոկրատական դասակարգի ներկայացուցիչներ, որոնց գլխավոր նպատակն էր՝ հետ մղել օտար ոտնձգությունները:

Պառլամենտ-մեջլիսի առաջին գործը եղավ երկրի հիմնական օրենքի՝ սահմանադրության մշակման համար հանձնաժողովի ստեղծումը:

¹ Այդ մասին տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. № 237բ, վավ. 323, թ. 22:

Հ. Յ. Դ. համաիրանյան համագումարից հետո դաշնակցության «Վրեժ» կենտրոնական կոմիտեն Ատրպատականից մեջլիսում ընտրված պատգամավորների հետ աշխատանք տարավ, որպեսզի սրանք սահմանադրության մշակման ժամանակ հաշվի առնեն երկրի ոչ մուսուլման համայնքների, այդ թվում՝ հայության շահերը:

Մեջլիսի ստեղծած հանձնախումբը 1906 թ. հոկտեմբեր, նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամիսներին լարված աշխատանք տարավ սահմանադրության նախագծի վրա և այն պատրաստեց ներկայացնելու շահի հաստատմանը:

ՀԱԿԱՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐԻ ՀԱՄԱԽՄԲՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՐՁԵՐԸ

Բյուրոկրատիան ցանկացած երկրում հանդես է գալիս որպես խոչընդոտ ամեն նորամուծության: Նա սարսափում է, որ պետական կառուցվածքի մեջ որևէ փոփոխություն, ի վերջո, կարող է հասցնել այնպիսի դրության, երբ անհրաժեշտություն կզգացվի վերջակետ դնել իր ընչաքաղց ու գիշատիչ հակումներին, կամայականություններին, բռնություններին ու շահատակություններին: Պարսկական բյուրոկրատիան նույնպես չէր կարող անտարբեր մնալ իրեն սպառնացող վտանգի հանդեպ:

Կալվածատերերը և հարստահարիչ մյուս դասակարգերը, բյուրոկրատիայի հետ միացած, ամեն ջանք թափեցին սահմանադրական շարժումը խոչընդոտելու, երկրում նախկին ռեժիմը լիակատար ծավալով վերականգնելու համար: Նրանց համար օրինակ էր հարևան երկրի՝ Ռուսաստանի բյուրոկրատիայի և ռեակ-

ցիոն դասակարգերի պահվածքը, որոնք հեղափոխական ուժերի դեմ անզիջում կռիվ էին մղում հինը անփոփոխ պահելու համար:

Պարսկական հետադեմ ուժերն ամենից առաջ փորձեցին շահին համոզել, թե սահմանադրության պահանջով հանդես են եկել մայրաքաղաքի բնակչության մի մասը միայն, իսկ Թեհրանից դուրս՝ Պարսկաստանի մյուս նահանգներում, բնակչության ամենալայն զանգվածները դրա մասին ընդհանրապես գաղափար չունեն: Դիմելով ամեն տեսակ մեքենայությունների, նրանք լայն գործունեություն ծավալեցին երկրով մեկ: Այդ մեքենայություններից մեկը ուղղակի առնչվում էր Պարսկաստանի հայությանը:

Օրինակ վերցնելով ռուս բյուրոկրատիայից, Պարսկաստանի բյուրոկրատիան փորձեց երկրում առաջ բերել հայ-պարսկական ընդհարումներ, կազմակերպել հայերի կոտորած, որպեսզի դրանով զբաղեցնի մարդկանց մտքերը և կասեցնի ժողովրդի սահմանադրական շարժումը:

Եվ քանի որ հայության մեծամասնությունն ապրում էր Թավրիզ կենտրոնով Ատրպատականի նահանգում, ուստի հետադիմությունն իր ծրագիրն իրականացնելու համար առաջին հերթին գործունեություն ծավալեց հենց այդտեղ:

Ինչպես ամբողջ երկրում, այնպես էլ հիմնականում թուրքալեզու բնակչությամբ գերակշռող Ատրպատականի առաջադիմական ուժերը ջերմորեն էին ընդունել սահմանադրություն տալու մասին շահի խոստումը:

Սահմանադրական շարժման մեջ ընդգրկվել էր նաև նահանգի հայությունը: Հայերը նույնպես ժողովներ էին անում, ընդունում որոշումներ, ողջունում շահի կատարած քայլը, պատրաստակամություն հայտնում աջակից լինել նոր կառավարության ձեռնարկումներին:

Սկսված շարժմանը մասնակցում էին ոչ միայն տեղացի, այլև դրսից եկած հայերը, որոնցից շատերը երկիր էին թափանցում իրենց կուսակցությունների հանձնարարականներով:

Անդրկովկասից եկան բավական թվով հայ սոցիալ-դեմոկրատներ՝ գլխավորապես ՌՄԴԲԿ Թիֆլիսի և Բաքվի կազմակերպությունների հանձնարարությամբ: Նրանք, առաջին հերթին, մասնակցություն բերեցին հեղափոխական մարմինների ստեղծմանը Ռաշթում և Գիլանում:

Սահմանադրական շարժմանն սկսեցին մասնակցել նաև «Հնչակ» կուսակցության կովկասյան և իրանյան կազմակերպությունները: Հնչակյանները Թուրքիային սահմանակից Ատրպատականի տարածքներն օգտագործում էին Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության վրա ազդեցություն գործելու համար:

Պարսկաստանում ծավալվող իրադարձությունները, բնականաբար, չէին կարող իրենց վրա չբեռնել այդ երկրում լայն ցանց ունեցող Հ. Յ. դաշնակցության և նրա տեղական կազմակերպությունների ուշադրությունը: Վաղ թե ուշ դաշնակները պետք է ճշտեին իրենց դիրքը այդ իրադարձությունների նկատմամբ: Տեղական կազմակերպություններում հարցի առաջին իսկ քննարկումները առաջ բերեցին երկու հակառակ տեսակետ: Բջիջների մի մասը դեմ էր սահմանադրական շարժմանը մասնակցելուն, գտնելով, որ դրա հետևանքով կսպառվեն կուսակցության ուժերը, որոնք այնքան անհրաժեշտ են Արևմտյան Հայաստանում իրենց գործունեության համար: Մյուսները պարսկական վերափոխական շարժման մեջ մասնակցություն ունենալը դիտում էին որպես Թուրքիայում հայ ազգային ազատագրական շարժման վրա ազդեցություն գործելու լծակներից մեկը: Վերջիններիս կարծիքով սահմանադրական կարգերի ստեղծումը պետք է մեծապես նպաստեր թուրքական ռեժիմի փոփոխությանը:

1906 թ. աշնան սկզբից թավրիզյան սահմանադրականների շարժումը գնալով լայն ծավալ ստացավ: Մուհամմեդ Ալիի և գեներալ-նահանգապետի կողմից հնարավոր սադրանքները կանխելու նպատակով թավրիզցիները ստեղծեցին մի հանձնախումբ՝ առաջին մեջլիսի ընտրությունների վրա հսկողություն սահմանելու համար: Նոյեմբերի սկզբից դեկտեմբերի սկիզբը տեղի ունեցած ընտրություններից հետո այդ հանձնաժողովը ստանձնեց անջումենի դեր և այդ տեսքով շարունակեց իր գործունեությունն այս անգամ որպես նահանգի իշխանությունների վրա վերահսկող մարմին՝ դառնալով Ատրպատականի նահանգային անջումեն («Էնջումենն ալլաթի»):

Իշխանությունը Թավրիզում փաստորեն բաժանվեց երկու մասի, մի կողմում փոխարքան էր ու գեներալ-նահանգապետը, մյուս կողմում՝ անջումենը, որը կազմված էր բարձր հոգևորականության, առևտրականների, կալվածատերերի ներկայացուցիչներից:

Բայց Ատրպատականի առավել հետադեմ ուժերը տրամադիր չէին հեշտությամբ տեղի տալու: Նրանք գաղտնի ժողովներ էին գումարում, մշակում գործողությունների ծրագրեր, ընտրում դրանց իրականացնողներին, իհարկե քաջ գիտակցելով, որ հեշտ չի լինելու պատենշ ստեղծել սահմանադրական շարժման առջև: Հենց դա էր պատճառը, որ նրանք նախապատրաստում էին մեծ աղետ՝ հայերի կոտորած նահանգի թուրքերի ձեռքով:

Բաքվի 1905 թ. փետրվարյան դեպքերից հետո Պարսկաստանում հակահայկական շարժում առաջ բերելու առաջին փորձն արդեն արվել էր, բայց կառավարության ձեռնարկած կտրուկ միջոցների շնորհիվ այդ փորձը տապալվել էր: Այժմ, 1906 թ. ամռանը, հայատյացները հույս ունեին այս անգամ գլուխ բերել այդ դիվային ծրագիրը:

Հունիս ամսին նախ Թավրիզում, ապա Ատրպատականի ուրիշ շրջաններում սադրիչ լուրեր տարածվեցին, թե Նախիջևանում՝ Օրդուբադի մոտերքում, հայերը հանկարծակի հարձակվել են անպաշտպան թուրք գյուղերի վրա, ավերել և բնակիչներին գազանաբար կոտորել: Եվ որպեսզի նահանգի մուսուլման բնակչությանը համոզեն, թե Նախիջևանում իրոք կատարվել է արյունալի հաշվեհարդար, չարամիտները՝ Հաջի Միրզա Քերիմ Իմամճուն, Ատրպատականի ամենահարուստ կալվածատեր և վաշխառու Սադրմուլլին և ուրիշներ, իրենց ենթակաների միջոցով հավաքագրեցին Երևանի նահանգից ամիսներ առաջ Ատրպատական գաղթած շուրջ 100 մուսուլման՝ նրանց ներկայացնելով իբրև Օրդուբադի շրջանից հրաշքով փրկվածների:

«Հրաշքով փրկված» այդ «ղժբախտների» առջև խնդիր դրվեց՝ գնալ վալիաթի (նահանգապետի) մոտ և նրան համոզել, որ Օրդուբադի շրջանում, իրոք, կատարվել են նշված իրադարձությունները:

«Հայերի սրից մի կերպ ազատված» «փախստականները» ներկայանալով նահանգապետին՝ արտասովոր աչքերով նրան նկարագրեցին իրենց «տեսած սարսափները» և թույլտվություն խնդրեցին «Ալլահի անունով» կոտորել «մուսուլմանների ոխերիմ թշնամի հայերին»:

Դիվային այդ ծրագիրը հենց սկզբից ձախողվեց: Նահանգապետը լացակումած «փախստականներին» պատասխանեց, թե հավաստի աղբյուրներից իրեն հայտնի է դարձել, որ հայերը Կովկասում երբեք նախահարձակ չեն եղել, և արյունահեղության մեղավորները միշտ եղել են թուրքերը: Նա հիշեցրեց, որ Մուհամմեդն ամեն անձի իրավունք է տվել դիմադրել և պաշտպանվել՝ եթե վտանգ է սպառնում իր կյանքին: Հայերն էլ պաշտպանվում են և ունեն դրա լիակատար իրավունքը: Վերջում պարսիկ

նահանգապետը, թուրք «պատգամաբերներին» խստորեն նախագգուշացնելով, ասում է. «Եթե նպատակ ունեք Պարսկաստանում ապրել, խորհուրդ կտամ հանգիստ ու խաղաղ լինել, հակառակ դեպքում ստիպված կլինեմ գործադրել ամեն խստություն»¹:

Ձեռնունայն վերադառնալով նահանգապետի մոտից՝ թուրք «պատգամավորները» ներկայանում են նրանց, ովքեր իրենց ուղարկել էին նահանգապետի մոտ և պատմում իրենց հանդիպման անհաջողության մասին:

Այս առաջին անհաջողությունը, սակայն, չի կանգնեցնում չար գործի կազմակերպիչներին: Նրանք ձեռք են բերում զգալի քանակության զենք, զինում նոր մարդկանցով համալրված նշված խմբի անդամներին և սպասում հարմար պահի՝ իրականացնելու համար իրենց մտադրությունը:

Այնուամենայնիվ, հայերի կոտորած կազմակերպել չի հաջողվում: Իշխանությունները բացահայտում են պատրաստվող դավադրությունը և վճռական գործողություններով խափանում այն:

Սթափ մտածող մուսուլմանները՝ հոգևորական թե աշխարհական, այդ օրերին, մի կողմ թողնելով ամեն ինչ, գիշեր-ցերեկ աշխատում էին չարիքի առաջն առնել: Նահանգապետի կարգադրությամբ քարոզիչները մուսուլման ազգաբնակչությանը բացատրում են, թե ովքեր են ծրագրել չարիքը և ինչ նպատակով: Պարսիկները Երևանի նահանգից գաղթած մուսուլմաններին սպառնում էին՝ ասելով. «Եթե ձեզանից որևէ մեկը հանդգնի մեր հայ եղբայրների դեմ անընդունելի քայլ անել, ապա կպատժվի ամենայն խստությամբ»²:

¹ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. № 237⁹, վավ. 323, թ. 16:

² Նույն տեղում:

Մուսուլմանների ու հայերի մի համատեղ հավաքում սեյիդներից մեկը մուսուլմաններին ասում էր. «Ես համոզված եմ, որ շեյթանը չի կարող մեր մեջ չար որոմ սերմանել»: Նույն հավաքում հայ ներկայացուցիչը հանդես էր եկել այս պատվական խոսքերով. «Մենք՝ հայերս, լավ դիտենք, թե Պարսկաստանի մեր մուսուլման եղբայրներն ինչպիսի համակրություն և անկեղծ սեր են տածում մեր նկատմամբ: Մենք վստահ ենք, որ այդ հարաբերությունները շարունակվելու և ամրապնդվելու են»¹:

Պարսիկների լայն շրջանում վաղուց հաստատված էր այն մնայուն կարծիքը, թե հայերն անկեղծորեն նվիրված են Պարսկաստանին, այն համարում են իրենց երկրորդ հայրենիքը, որին հասցրած ամեն մի անհաջողություն ընկալում են որպես վնաս սեփական ազգային շահերին, ուստի և իրենց ուժերի չափով ամեն ինչ անում են կանխելու համար երկրի համար վերահաս ամեն վտանգ:

Պարսիկը վստահում էր հայրենակից հային և հաճախ էր դիմում նրա խորհրդին:

1906 թ. օգոստոսին Թավրիզի մուսուլմանների մի մեծ խումբ մտադրվում է սեյիդների գլխավորությամբ շարժվել դեպի տեղի անգլիական հյուպատոսարան և այնտեղից Թեհրանում անգլիական դեսպանի առջև խնդիր բարձրացնել, որպեսզի նա միջամտի շահի առջև՝ խոստացած սահմանադրության գործադրությունը չձգձգելու, այն անհապաղ կյանքի մեջ մտցնելու համար:

Բայց նախքան այդ քայլին դիմելը, սեյիդները դիմում են քաղաքի հայ երևելիներին և խորհուրդ հարցնում: Վերջիններս նրանց հորդորում են չդիմել այդ քայլին: Հայերից մեկն ասում է. «Քանի որ դուք հայերիս համարում եք ձեզ հավատարիմ, առանց

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. № 237^գ, վավ. 323, թ. 18:

քաշվելու ձեր սիրտը բացելով ամեն ինչ հայտնում եք մեզ, ապա բարոյական պարտականությունս եմ համարում հիշեցնելու, որ կեղտոտ շորը պետք է լվանալ տանը: Քանի որ Պարսկաստանի ազգաբնակչությունը գոհ է շահից, բնավ կարիք չկա պահանջով գնալու անգլիացոց մոտ. չէ՞ որ հյուպատոսարան գնալով վիրավորանք ենք հասցնելու մեր շահնշահին: Մենք մեր փորձով գիտենք, որ ուրիշ երկրների միջամտությունը միշտ ծառայել է հենց իրենց՝ այդ երկրների նպատակներին: Երբ նրանք հասնում են իրենց նպատակին, դրանից հետո այլևս ոչինչ չեն ձեռնարկում: Եթե անգլիացիները ձեզ խոստումներ անեն ու խրախուսեն, ապա պիտի մտածել, որ նրանք պետք ունեն Պարսկաստանից որևէ պատառ պոկել: Երբ նրանք իրենց բաժինը կտանեն, մյուս պետությունների ախորժակը նույնպես կբացվի, և նրանք էլ, տարբեր պատրվակներով, իրենց պատառները կտանեն: Այդ դեպքում ի՞նչ կմնա ձեզ: Ես կարծում եմ, որ եթե վճռված է Պարսկաստանին տալ սահմանադրություն, փոխանակ ուրիշի ոտքը գնալու, ավելի լավ է ուղղակի գնալ նորին մեծության վալիաթի մոտ, դիմել նրան, բացատրել մեր ցավերը և աղերսել, որ նա վեհապետի մոտ միջնորդի՝ փութացնելու համար շնորհված սահմանադրության գործադրությունը»¹:

Հանդիպման ժամանակ հայերից մի ուրիշը բարեկամ պարսիկներին խորհուրդ էր տալիս օտարներին դիմելու դեպքում միայն դիմել Թավրիզի ռուսական կոնսուլին կամ Թեհրանի դեսպանին, քանի որ ռուսներն իրենց անկողմնակալությամբ գերադասելի են անգլիացիներից:

Բայց այդ խորհուրդն արձագանք չգտավ սեյիդների մոտ: Նրանցից մեկն ասում էր, որ սկզբում ռուսների նկատմամբ պար-

¹ «Մշակ», № 207, 24 սեպտեմբերի 1906 թ.:

սիկներն անկեղծ էին, մեծ համարում և վստահություն ունեին ռուսական պետության նկատմամբ՝ նրան համարելով արդարադատ: Բայց վերջին շրջանում ռուս կառավարության կողմից իր երկրի այլազգիների վայրենի ճնշումները, Կովկասում թուրք-հայկական կոտորածներ կազմակերպելու մեջ նրա կատարած ամոթալի գործերը փոխել են Պարսկաստանի ժողովրդի վերաբերմունքը Ռուսաստանի նկատմամբ: Սահմանադրության համար պարսիկները չեն դիմի ցարական կառավարության աջակցությանը, քանի որ այդ կառավարությունը վերջին երկու տարում անգթորեն թափել է 100000-ից ավելի անմեղ մարդկանց արյուն: Նման պետության հետ օրինականության և օրենքի մասին խոսելն ավելորդ է:

Ինչ վերաբերում է Օսմանյան Թուրքիայի նկատմամբ պարսիկների վերաբերմունքին, ապա սեյիդներից մեկն ասում էր. «Գալով մեր հարևան իսլամ օսմանցի կառավարությանը, սա ռուսականից էլ վատ է: Մեզանում մի ասացվածք կա՝ «Մյուննիի տան մեջ կեր և հայի տանը քնիր»: Թեև թուրքերն իսլամ են, բայց մեր կրոնի թշնամին են: Նրանց ներկա պետության ռեժիմը մերինից վատն է: Վերջին քառորդ դարում սուլթանն իր հպատակներին կոտորել է տվել հենց այն պատճառով, որ նրանք սահմանադրություն էին ուզում»¹:

Այսպիսով, քաղաքական թմբիրից արթնացած և իր ազգային շահերն արդեն գիտակցող պարսիկ ժողովուրդն արգելք եղավ բյուրոկրատիայի դավերի ու մեքենայությունների իրագործմանը: Նա միաժամանակ բացահայտորեն իր համակրանքն արտահայտեց Պարսկաստանի խաղաղ ու աշխատասեր հայ հայրենակիցների նկատմամբ:

¹ «Մշակ», № 207, 24 սեպտեմբերի 1906 թ.:

1906 թ. աշնանը Հ. Յ. Դ. Ատրպատականի «Վրեժ» կենտրոնական կոմիտեն Թավրիզում հրավիրել էր դաշնակների համաիրանական համաժողով, որպեսզի, տեղերից բերված տեսակետները հաշվի առնելով, մշակվեն գործունեության ընդհանուր տակտիկա: Համաժողովում կազմակերպությունների ներկայացուցիչների մեծ մասն արտահայտվեց սահմանադրական շարժմանը մասնակցելու օգտին: «Գիլյան» կոմիտեի պատգամավոր Եփրեմ Դավթյանը համաժողովում կարդաց իրենց կազմակերպության որոշումը՝ սահմանադրական շարժմանը ակտիվ մասնակցելու առաջարկով¹:

Այդ ամիսներին Պարսկաստանի հնչակյան և դաշնակցական կազմակերպությունները, հաշվի առնելով, որ առաջիկայում երկրում սպասվում են բուռն իրադարձություններ, ձեռնարկեցին հաշտության և իրենց ուժերը համատեղելու որոշ փորձեր:

1906 թ. դեկտեմբերի 15-ին ՀՅԴ «Վրեժ» կ.կոմիտեի և հնչակյան կուսակցության Իրանի կազմակերպության գործադիր կոմիտեի ստեղծած հանձնաժողովի միջև տեղի ունեցան բանակցություններ, որից հետո նրանք հանդես եկան համատեղ հայտարարությամբ:

Հայտարարության մեջ նշվում էր, որ հայ ժողովուրդը գերմարդկային ճիգերով, հեղափոխական արյունալի պայքարով փորձում է իր վրայից թոթափել թուրք բռնակալների դժոխային լուծը: «Դժբախտաբար, այդ հերոսական ճիգերն իրենց ցանկալի հետևանքին չհասան մի շարք ծանր հանգամանքների պատճառով, որոնց մեջ աննշան դեր չխաղաց, ցավ է ասել, կովող ուժերի անհամերաշխությունը: Մարդիկ, որոնք պետք է նույն նպատակի համար համախմբվեին, մարդիկ, որոնք կոչված էին դժբախտ ժո-

¹ «Դրոշակ», № 4, ապրիլ, 1912, էջ 82-87:

դովրդի ցավոտ վերքերը դարմանելու, շատ անգամ, անհամերաշխության հետևանքով, ջլատում էին առանց այն էլ չափազանց փոքր ուժերը և անգիտակցաբար ուժեղացնում թշնամուն ու ասպարեզ տալիս հակահեղափոխական մութ ու խավար ուժերին»:

Այդ անհամերաշխությունն ու պայքարը հայ բողոքող ուժերի միջև, ինչպես արդեն բազմիցս նշվել է, տևել էին ամբողջ տարիներ: Առողջ բանականությունը, սակայն, հրամայաբար պահանջում էր համախմբել ջանքերը՝ ի շահ համազգային նպատակների¹:

Ձույզ կուսակցությունների տեղական կազմակերպություններն անկեղծորեն ձգտում էին իրենց ուժերը միավորել պարսիկ ժողովրդի ազատագրական պայքարին:

1906 թ. դեկտեմբերի 15 թվակիր փաստաթղթի երևան գալը բացառիկ դեպքերից մեկն էր հնչակ-դաշնակ փոխհարաբերությունների մեջ: Ուժերի միավորման ուրիշ փորձեր նույնպես նախկինում եղել էին, որոնք բոլորն էլ վերջացել էին անարդյունք: Արդյոք այս անգամ ձեռք բերված համաձայնությունն ու պայմանավորվածությունը նույնպես նախորդների բախտին էին արժանանալու: Ցույց կտար ժամանակը:

1906 թ. դեկտեմբերի վերջերին սահմանադրության մշակված նախագիծը մեջլիսը ներկայացրեց անկողնուն գամված Մոզաֆֆեր էդ Դին շահին, որն իր ստորագրությամբ դեկտեմբերի 30-ին հաստատեց այն:

Շատ չանցած, 1907 թ. հունվարին, Մոզաֆֆեր էդ Դին շահը կնքեց իր մահկանացուն: Շահի մահվան առթիվ երկրում սուգ հայտարարվեց: Պարսկահայերը բոլոր հիմքերն ունեին միանա-

¹ «Դրոշակ», № 1 (179), հունվար, 1907, էջ 8:

լու համագգային սզին, քանի որ հանգուցյալ շահն իր հավասարակշռված քաղաքականությամբ և մեղմ բնավորությամբ նպաստել էր նրանց խաղաղ կյանքին ու բարօրությանը:

Պարսկահայերը վերհիշում էին, թե ինչպես 1896 թ. թուրքական սուլթան Աբդուլ Համիդը իսլամի պաշտպանության քողի տակ դիմել էր Մոզաֆֆեր էդ Դինի հորը՝ Իրանի Նասր էդ Դին շահին՝ առաջարկելով Պարսկաստանի և Թուրքիայի սահմանամերձ շրջաններում միացյալ ճակատ ստեղծել հայ ազգային ազատագրական շարժման դեմ: Մեծ փորձառություն ու աչալրջություն, անհողողող ու հաստատ կամք, նաև փայլուն կրթություն ունեցող շահը կտրականապես մերժել էր սուլթանի առաջարկը, քանի որ երկրի արևմտյան և հյուսիսարևմտյան մասերում ապրող հայերին և նրանց զինված ջոկատներին կառավարությունը դիտում էր որպես պոտենցիալ ուժ թուրքական հնարավոր ագրեսիայի դեմ: Հետագայում թուրքական սուլթանն այդ առաջարկն արել էր նաև Մոզաֆֆեր էդ Դին շահին, որը նույնպես կտրականապես մերժել էր:

Մոզաֆֆեր էդ Դինի հիշատակը հարգելու արարողություններ տեղի ունեցան ոչ միայն Պարսկաստանում, այլև կատարվեց հայաշատ բոլոր կենտրոններում՝ Կովկասում, Ռուսաստանում, արտասահմանում:

ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱԿԱՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՐԴԱՅՈՒՄԸ

Մոզաֆֆեր եղ Դին շահին փոխարինեց նրա որդին՝ գահաժառանգ Մուհամմեդ Ալին (Մամադալին), որը մինչ այդ, ինչպես արդեն նշվել է, փոխարքա էր Ատրպատականում:

Հայրը և որդին հակապատկերներ էին: Հայրը հայացքներով ազատամիտ էր, բնավորությամբ՝ բարի և թույլ: Որդին հետամնաց քաղաքական հայացքներով մարդ էր, իսկական բռնակալ: Լինելով երիտասարդ և առողջ՝ նա առաջին օրերից իսկ սկսեց գործել մեծ եռանդով:

Անցնելով իշխանության գլուխ՝ Մամադալին տեսավ, որ դաշարների առասպելական հարստությունից լոկ մի կմախք է մնացել: Գանձարանը կատարյալ դատարկ էր, ներկան՝ տազնապալից, ապագան՝ անորոշ:

Այդ ժամանակվանից սկսվեց սահմանադրությունը և սահմանադրական կարգերը կյանքում կենսագործելու համար մղվող պայքարի շրջանը: Պայքարը շարունակվեց պարսկական հեղափոխության հետագա բոլոր տարիներին, բայց չպսակվեց լիակատար հաղթանակով:

Գահ բարձրանալով՝ Մուհամմեդ Ալին հաստատեց հոր խոստումներն ու հրովարտակը և առաջին մի քանի ամիսներին շարունակեց նրա գործը: Նա իրեն շրջապատեց հավատարիմներով, ապա պալատից հեռացրեց ժողովրդին ատելի մի քանի բարձրաստիճան պաշտոնյաների: 1907 թ. մարտին ստիպեց հրաժարական տալ մեծ վեզիրի (մինիստր-նախագահի) և արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոնները վարող Ալա եղ Դովլեին և աքսորեց մայրաքաղաքից¹:

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. № 237Բ, վավ. 323, թ. 25:

Կրկին մեծ վեզիր նշանակվեց վերը նշված ծերունի Մոշիր էդ Դովլե Նասրուլլահ խանը: Պարսկաստանի ամենավաղեմի ու ամենահայտնի ազնվատոհմերից սերած այս գործիչը ազատագրական գաղափարների զարթոնքի հետ հակվել էր դեպի ժողովրդական պահանջները և հարգանք էր վայելում լայն զանգվածների կողմից:

Պարսկաստանում սահմանադրական կարգեր հաստատելու գործում իր հորը՝ Մոշեր էդ Դովլեին, ամեն կերպ աջակցում էր որդին՝ Մոշեր-Մուլքը, որը Մոսկվայի համալսարանն ավարտելուց հետո նշանակվել էր Պետերբուրգում պարսից դեսպան: Հայր և որդի Մոշիրները համարվում էին Պարսկաստանում ռուսական շահերի պաշտպաններ: Լայն կապեր հաստատելով Մոսկվայի և Պետերբուրգի պետական ու հասարակական շրջանների ու մամուլի օրգանների հետ՝ Մոշեր-Մուլքը մեծ ջանքեր էր գործադրում պարսկական սահմանադրական շարժման մասին ռուսական հասարակության մեջ դրական վերաբերմունք ձևավորելու համար:

Շատ չանցած՝ Մոշեր էդ Դովլեն փոխեց իր վերաբերմունքը սահմանադրական շարժման նկատմամբ: Ժողովրդի ազատագրական ձգտումները շատ ավելի բուռն էին, քան սպասում էր նոր սադրագամը: Ուստի շատ շուտով նա սկսեց հակադրվել Ազգային ժողովին: Ի վերջո նրա և պառլամենտի միջև առաջ եկան լուրջ ընդհարումներ:

Վեճերը հատկապես բուռն բնույթ ստացան այն բանից հետո, երբ պառլամենտը պահանջեց, որ իր առջև պատասխանատու լինեն շահագաղները՝ արքայազն իշխանները, և պարբերաբար հաշվետվություն տան, թե ինչով են իրենք զբաղվում¹: Այդ պա-

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. № 237^բ, վավ. 323, թ. 22:

հանջի հետ վճռականապես անհամաձայն էր Մոշեր եղ Դովլեն, որը և հրաժարական տվեց: Նրա հետ միասին արձակվեցին մյուս մինիստրները:

Այդ փաստը ցույց տվեց, որ պարսկական հեղափոխությունը մտնում է նոր փուլերի մեջ, գնալով դառնում էր ավելի ժողովրդական՝ ընդլայնելով իր պահանջների շրջանակները: Ազգային ժողովն օրեցօր ուժեղանում և փորձում էր իր ձեռքը վերցնել երկրի կառավարման դեկը:

Այդ ամենը տեսնում էր ժողովուրդը: Ամբողջ Պարսկաստանը լարված ուշադրությամբ հետևում է պառլամենտի գործունեությանը և գնալով համոզվում, որ այն աստիճանաբար դառնում է իր շահերի պաշտպանը: Ժողովուրդը կանգնեց իր ներկայացուցիչների կողքին և պատրաստվեց պաշտպան կանգնել նրանց՝ կառավարության հնարավոր ոտնձգությունների դեմ:

Թեպետև Ազգային ժողովի հետ ընդհարման արդյունքում մեծ վեզիր Մոշեր եղ Դովլեն պարտվեց, բայց այդ դեպքը ցույց տվեց, որ պարսիկ ժողովուրդը դեռ պատրաստ չէ երկրի վերանորոգման գործն առաջ տանել մեծ մղումով: Պարզ էր դառնում նաև, որ սահմանադրության իրականացման ճանապարհին կանգնելու են երկրի բոլոր հետադեմ ուժերը և իրենց ջանքերը միավորելու են շարժումը խեղդելու համար:

Մոշեր եղ Դովլեի պաշտոնաթող լինելուց հետո երիտասարդ Մուհամմեդ Ալի շահը հրաժարվեց կատարել նոր մեծ վեզիր նշանակելու մեջլիսի առաջարկը և հայտարարեց, որ այսուհետև ինքն է լինելու իր սադրազամը: Դա վկայում էր, որ նա, չկարողանալով հաշտվել ազդարարված սահմանադրական կարգերի հետ, նպատակ ունի հոր «տանուլ տվածը» վերադարձնել:

Հետադիմական ուժերը ողջունեցին շահի այդ քայլը, որը, ըստ էության, նրա առաջին բացահայտ անհամաձայնությունն էր

պառլամենտի հետ: Դա նշանակում էր, որ շահն աստիճանաբար անցնում է հետադիմության ճամբարը, և բացառված չէ, որ անձամբ ինքն է գլխավորելու պայքարը սահմանադրական շարժման դեմ:

Շահը գուցե չդիմեր նման համարձակ քայլի, եթե իր թիկունքում չզգար ռուսական կառավարության աջակցությունը:

Ռուսական միապետն իր պաշտպանության տակ էր առել պարսից նոր միապետին և չէր թաքցնում իր ատելությունը պարսկական հեղափոխության նկատմամբ: Իր երկրի հեղափոխության ռիսերիմ թշնամին չէր կարող թշնամանք չտածել դեպի հարևան երկրի հեղափոխությունը:

Իր իսկ կողմից ստեղծած ծանր վիճակից դուրս գալու ամբողջ հույսը երիտասարդ շահը կապեց անձնական կողակական գորագնդի հետ, որի հրամանատարը ռուս գորապետ Լյախովն էր: Առանց սրա, առավել ևս՝ առանց Թեհրանի ռուսական դեսպանի հավանության, շահը չէր կատարում որևէ լուրջ քայլ:

Այդ պահին Մամադալին դեռ մտադիր չէր լիովին խզել գործակցությունը պառլամենտի հետ: Մի կողմից կարծես համակրություն էր ցույց տալիս մեջլիսի (պառլամենտի) նկատմամբ և ընդունում էր անջումենների (տեղական սեյմերի)* գոյությունը, մյուս կողմից մտմտում էր պետական հարվածի գաղափարի շուրջ:

Նա նշանակեց նոր մինիստրներ: Մեջլիսի պատգամավորները պահանջեցին, որ սրանք իրենց առջև երդում տան, որ հավատարիմ են լինելու սահմանադրությանը: Զգալով, որ ինքը դեռ պատրաստ չէ պառլամենտի հետ բացահայտ ընդհարման, վեհա-

* Անջումենները, որոնք սկզբնապես հասարակության տարբեր խավերի ներկայացուցիչների ժողովներ էին, աստիճանաբար ձեռք բերելով օրենսդրական գործառնություններ, կատարում էին տեղական սեյմերի դեր:

պետը նոր մինիստրներին հրամայեց ներկայանալ մեջլիս և եր-
դում տալ:

Շահը պարզ տեսնում էր, որ մեջլիսին արվող զիջումները
շուտով հանգեցվելու են իր իրական իշխանության կորստին, և
ինքն, ըստ էության, ենթակա է դառնալու ժողովրդական ներկա-
յացուցչական մարմնին: Ուստի առանց ուշացնելու ձեռնարկեց
հակամիջոցներ. 1. Օտար դեսպանությունների ու հյուպատոսա-
րանների պաշտպանության պատրվակով մայրաքաղաք բերվե-
ցին ռուս կազակներ և հնդկա-անգլիական սիփահներ, 2. Պա-
լատն ու գահը պաշտպանելու համար Թեհրան բերվեց բախ-
տիարցի հեծելազորք, որը նույն դերն էր կատարում, ինչ կազակ-
ները Ռուսաստանում, 3. Մեջլիսից գաղտնի փոխառություն
կնքեց ռուսական բանկի հետ, դրանով իսկ կատարելով սահմա-
նադրական խախտում, քանի որ, առանց մեջլիսի հաստատման,
ոչ մի նոր փոխառություն չահն իրավունք չունեի կնքելու, 4. Հե-
ռագիր ուղարկեց Լոզանում գտնվող նախկին սադրագամ Աթա-
բեկին՝ նրան հրավիրելով շտապ վերադառնալ Պարսկաստան:

Մեջլիսի պատգամավորները լավ գիտեին, որ Աթաբեկը հենց
սկզբից դեմ է եղել սահմանադրական շարժմանը, և համոզված
էին, որ նրա գալով կամրապնդվի շահի և նրա կամարիլիայի իշ-
խանությունը: Ահա թե ինչու պառլամենտը, հոգևորականությու-
նը, նույնիսկ պանիսլամական շարժման պարագլուխները երկ-
րով մեկ լայն ազիտացիա սկսեցին Աթաբեկի վերադարձը թույլ
չտալու համար: Նրանք Աթաբեկին համարում էին Պարսկաստա-
նի բոլոր աղետների սկզբնապատճառ, մեղադրում էին, որ իր
սադրագամության օրերին հսկայական վարկեր ու փոխառու-
թյուններ է վերցրել Ռուսաստանից և երկիրը տնտեսապես ու ֆի-
նանսապես ենթարկել հյուսիսային հարևանին:

Բայց սահմանադրականների և հոգևորականների ազդեցության նպատակին չհասավ: Նրանցից շատերը հրաժարվեցին Աթաբեկի դեմ սկսած պայքարից և գտնույմ էին, որ պետական գործերում ունենալով մեծ փորձառություն, լինելով խելոք ու մեծ ընդունակությունների տեր ձեռնհաս անհատ, նա, նորից սադրազամություն ստանձնելով, կարող է Պարսկաստանը դուրս բերել խառնակ վիճակից, նպաստել երկրում սահմանադրական-պառլամենտական կարգերի ամրապնդմանը, եթե, իհարկե, կարողանա համերաշխորեն գործել մեջլիսի հետ:

Սահմանադրականները նաև հաշվի առան այն, որ արտասահման անցնելուց հետո Աթաբեկն անդադրում ճանապարհորդել էր, եղել էր եվրոպական համարյա բոլոր երկրներում, Ճապոնիայում, Չինաստանում, Ամերիկայում, Աֆրիկայում, ուսումնասիրել դրանց կառավարման ձևերը, ֆինանսական, առևտրական, կրթական համակարգերը, քաղաքական ներքին կայունության կամ անկայունության պատճառները: Ուսումնասիրությունները Աթաբեկին բերել էին այն համոզման, որ վարչական ու պետական ամենալավ ձևն անգլիականն է, այսինքն՝ սահմանադրական միապետությունը, որը և միակ հարմարն է Պարսկաստանի համար: Այս տեսակետը մոտավորապես համընկնում էր երկրի սահմանադրական շարժման նպատակների հետ, որի ղեկավարությունը, ի վերջո, հրաժարվեց Աթաբեկին մերժելու պահանջից:

1907 թ. ապրիլի 12-ին Աթաբեկը վերադարձավ Թեհրան, որին ժողովուրդը և կառավարությունը դիմավորեցին մեծ շուքով: Նա երկիրը տեսավ կատարյալ խառնակ վիճակի մեջ. կառավարությունը լիովին վարկաբեկված էր և մեծապես չեզոքացված ներքին գործերից:

Կրկին հաստատվելով մեծ վեզիրի պաշտոնում՝ Աթաբեկը շահից ստացավ մեծ լիազորություններ երկիրը կառավարելու գործում:

Բայց այս անգամ նախկին մեծ վեզիրը չէր: Ամեն քայլափոխի խիստ զգուշավորություն հանդես բերելով՝ նա ընդառաջ էր գնում բյուրոկրատիայի պահանջներին, ամեն ինչ անում նրան հաճելի երևալու համար: Ավելին, նրա մի շարք անհաջող ձեռնարկումները մեծ վնաս հասցրին երկրի տնտեսությանը, ծանրացրին ֆինանսական վիճակը: Աթաբեկը ռուսական բանկի հետ կնքեց երկու փոխառություն, բայց փոխառած միլիոնները ուղղվեցին ոչ թե երկրի վերաշինությանն ու բարգավաճմանը, այլ ծախսվեցին միանգամայն աննպատակ բաների վրա՝ շահի, պնակալեզ պալատականների, շահզադեների, բյուրոկրատների դեպի Եվրոպա կատարած ճանապարհորդությունների վրա, լրացրին պաշտոնյաների գրպանների պարունակությունը:

Երկրում հետևյալ վիճակն էր. եթե մի կողմից շահն ուժեր էր հավաքում հնարավոր պետական հարվածի, մեջլիսը ցրելու և «սանձարձակ մոլլաներին» ուժով ճնշելու համար, ապա, իրենց հերթին, մեջլիսը և սահմանադրական շարժման ղեկավար գործիչները քնած չէին և դիմում էին հակաքայլերի:

Պառլամենտը իրեն արդեն ամուր էր զգում, քանի որ տեղերում կյանքի կոչված նահանգական սեյմերը՝ անջումենները, անվերապահորեն զորավիզ էին ու աջակից նրան: Հենվելով անջումենների զորակցության վրա, մեջլիսը շահից ու կառավարությունից պահանջեց իրեն ճանաչել ոչ միայն իբրև խորհրդակցական մարմին, ինչպես ծրագրված էր առաջ, այլև՝ օրենսդրական: Պառլամենտը ձգտում էր ոչ միայն սահմանափակել շահի ինքնակալական իրավունքները և միահեծան ռեժիմը, այլև վերահսկել կառավարության գործունեությունը և մինիստրներին պա-

տասխանատու դարձնել իր առաջ: Այլ խոսքով, մեջլիսը գտնում էր, որ ինքը՝ որպես պառլամենտ, լինելու է օրենսդիր և վերահսկող մարմին, այսինքն՝ սահմանելու է օրենքներ և հսկելու է դրանց գործադրությունը¹:

Այդ հողի վրա ուժգին պայքար սկսվեց պառլամենտի և կառավարության միջև: Վիճաբանությունները օրեր տևեցին, որի արդյունքում, ի վերջո, հաղթեց մեջլիսը: Երիտասարդ շահը ստիպված էր հետզհետե զիջումների գնալ և պետության կառավարման ընթացքում ընդունել մեջլիսի առաջարկությունները: Իր կամքին հակառակ, նա պաշտոնաթող արեց մի շարք կեղեքիչ նահանգապետերի ու կուսակալների և նրանց պատժեց գործած հանցանքների համար:

Օրինակ՝ պաշտոնից հեռացվեց Սպահանի և ամբողջ Արաղի կուսակալը՝ ահարկու և ամենագոր Ջիլլի Սալթանը, որը Նասր և Մոզաֆֆեր շահերի օրով միահեծան կառավարում էր Պարսկաստանի գրեթե մեկ երրորդ մասը կազմող նշված տարածքները: Նրա շահատակությունների ու դաժանությունների մասին պատմություններ էին շրջում ողջ Իրանում:

Ջիլլի Սալթանի հեռացումն է՛լ ավելի թևավորեց սահմանադրականներին, քանզի դա ապացույց էր այն բանի, որ շահն այլևս անկարող է հաշվի չնստել մեջլիսի հետ:

Մի շարք ատելի բարձր պաշտոնյաներ փոխելուց հետո մեջլիսը ձեռնարկեց մի ուրիշ կարևոր քայլ:

Երկրում խորացող ժողովրդական շարժումն ուղղված էր ոչ միայն ներքին բարենորոգումների նպատակին, այլև այդ բարենորոգումներին արգելք հանդիսացող և Պարսկաստանի լիակա-

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. № 237^բ, վավ. 323, թ. 22:

տար գաղութացմանը ձգտող օտարերկրյա իմպերիալիստական երկրների ռոնձգությունների դեմ:

Եվրոպացիների նկատմամբ աստելությունը հատկապես թանձրացել էր Պարսկաստանում հիմնավորված կամ ժամանակավորապես աշխատանքի եկած բելգիացիների շուրջ:

Երկրին մեծ հարված էր Աթաբեկի կողմից Պարսկաստանի համարյա ամբողջ մաքսային, փոստային և ֆինանսական ոլորտները բելգիացիներին հանձնելը: Նախընթաց տարիներին մեծ թվով բելգիացիներ հաստատվել էին Պարսկաստանի զանազան քաղաքներում և հատկապես՝ Թեհրանում: Սրանք ստանում էին բարձր աշխատավարձ և վայելում հատուկ առանձնաշնորհներ, ամեն քայլափոխում չարաշահում իրենց տրված մեծ արտոնությունները, մասնավորապես, Բելգիայից Պարսկաստան էին հրավիրում հայրենակիցների նորանոր խմբեր և նրանց աշխատանքի տեղավորում իրենց ենթակա ոլորտներում: Դրա հետևանքով մեծ թվով պարսիկ պաշտոնյաներ հեռացվում էին աշխատանքից, հետևապես՝ զրկվում ապրուստի միջոցներից:

Ամեն տեղից մեջլիսին բողոքի դիմումներ էին գալիս բելգիացիների դեմ, որոնք երկրում իրենց պահում էին գաղութարարների պես, հաշվի չէին առնում տեղացիների դարերով սրբազործված օրենքները, իրենց ֆինանսական հարստահարման տակ էին գցում տնտեսության նորանոր ոլորտներ: Ավելին, նրանցից ոմանք նույնիսկ հավակնում էին մինիստրական պոստերի, և դա նրանց հաջողվում էր: Օրինակ՝ Նոս անունով մի խորամանկ և ճարպիկ բելգիացի հասարակ մաքսային պաշտոնյայից կարողացել էր դառնալ ողջ Իրանի մաքսերի, փոստի և ֆինանսների մինիստր, այսինքն՝ իր ձեռքն էր վերցրել երկրի տնտեսության գլխավոր լծակները:

Բելգիացիների նկատմամբ ժողովրդի ատելությունը մեղմելու համար Նոսը կարգադրեց մաքսային, փոստային և ֆինանսական ոլորտներում աշխատող հայերին ազատել զբաղեցրած տեղերից և նրանց փոխարեն նշանակել պարսիկների: Մեկ-երկու ամսում հարյուրավոր հայեր զրկվեցին աշխատանքից: Բայց դա չթեթևացրեց Նոսի և Բելգիացի մյուս պաշտոնյաների վիճակը:

Մեջլիսը շահի առջև կտրուկ դրեց Նոսին պաշտոնանկ անելու և ընդհանրապես Բելգիացի պաշտոնյաներին երկրից արտաքսելու հարցը: Շահը տատանվում էր, համարձակություն չէր դրսևորում գնալու այդ քայլին, պատճառաբանելով, թե դրա հետևանքով կվատթաքանան Պարսկաստանի հարաբերությունները ոչ միայն Բելգիայի, այլև նրան բարեկամ եվրոպական երկրների հետ:

Շահի պատճառաբանությունները մեջլիսը համարեց ոչ լուրջ, չհիմնավորված և ամուր կանգնեց իր տեսակետի վրա: Շահը, վերջապես, ստիպված էր ենթարկվել պառլամենտի ճնշմանը: Նոսը հեռացվեց երկրի համար կարևորագույն նշանակություն ունեցող պաշտոնից: Դրան հետևեցին Բելգիացիների նոր հեռացումներ: Աշխատանքից արձակված հայերից շատերը վերականգնվեցին իրենց նախկին պաշտոններում:

Պառլամենտի քայլերը ջերմորեն ողջունեցին պարսկահայերը, որոնց մեծ մասի համակրանքն արդեն սահմանադրականների կողմն էր: Նրանք չէին հաշտվում այն մտքի հետ, որ, ուժեր հավաքելով, հետադիմությունը կարող է խափանել շարժման հետագա զարգացումը:

Այդ շրջանում Հ. Յ. Դ. չորրորդ ընդհանուր ժողովը Պարսկաստանի իր մարմինների գործունեության վերաբերյալ ընդունել էր հետևյալ բանաձևը.

«Նկատելով, որ պարսկական ներկա շարժումը կարող է դառնալ ժողովրդական արթնացման բնույթ ունեցող հասարակական խռովություն երևույթ թե՛ Պարսկաստանի, թե՛ Արևելքի համար, և գտնելով, որ դրա տարածվելն ու լայնանալը ցանկալի է թե՛ համամարդկային, թե՛ հայկական տեսակետից, ընդհանուր ժողովրդ հանձնարարում է Պարսկաստանի դաշնակցական մարմիններին և անհատներին՝ բոլոր միջոցներով նպաստել այդ շարժման զարգացմանը՝ մտցնելով պարսկական արթնացման մեջ այն ազատագրական, ռամկավարական և աշխատավորական ոգին, որը բխում է դաշնակցության ծրագրից»¹:

Սակայն պառլամենտը որքան շատ էր խառնվում պետության վարչական գործերին, որքան հաճախ էր վերցնում գործադիր իշխանության գործառույթներ, այնքան ավելի էր հեռանում իր բուն խնդիրներից:

Զբաղվելով պաշտոնյաների զեղծումները բացահայտելով, նրանց փոխելով և այլ կարգի մանր-մունր ժամանակավոր պրակտիկ գործերով՝ պառլամենտը չըմբռնեց ազգային կամ ժողովրդական ներկայացուցչության իր միսիան և գնաց սխալ ճանապարհով: Երկիրը սպասում էր օրենքների ստեղծմանը, բայց այդ հիմնական գործը մեջլիսը մի կողմ էր թողել, չըմբռնելով, որ զեղծումների, կամայականությունների և բյուրոկրատական շահատակությունների դեմ կարելի է արդյունավետ պայքարել միայն մնայուն, հաստատուն օրենսդրությամբ, որից զուրկ էր Իրանը:

Անշուշտ այդ ամենի պատճառը այն էր, որ մեջլիսում չկային օրենսդրական, ստեղծագործական հատկություններով օժտված

¹ «Նյութեր...», հատ. Գ, էջ 309-310:

ձեռնհաս գործիչներ: Պառլամենտը գործում էր բազմաթիվ սխալներ՝ չկարողանալով դառնալ ստեղծագործ և կառուցողական ուժ:

Վիճակը բարդանում էր նրանով, որ շահի կառավարությունը նույնպես չունեւ հմուտ ղեկավարներ, պետական անձինք, որոնք օժտված լինեին վերանորոգչական ակնառու հատկություններով:

Այդքանից հետո պատահական չէր, որ Իրանն ընկել էր կատարյալ անիշխանության մեջ:

Այս պայմաններում սահմանադրականների և հակասահմանադրականների պայքարը գնալով ավելի ու ավելի կատաղի բնույթ էր ստանում¹: Թեհրանում հրատարակվում ու ցրվում էին հակադինաստիական թուուցիկներ: Շատ քաղաքներում բացվել էին ինքնակոչ մեջլիսներ, որոնք անիշխանություն էին սերմանում: Երկու կողմից շարունակ միտինգներ էին կազմակերպվում, մզկիթներում մեկը մյուսին հակառակ հրապարակային դասախոսություններ էին տալիս, այլ խոսքով՝ երկու կողմն էլ աշխատում էր պրոպագանդայով ավելացնել իր շարքերը: Հուզումները մեծ ծավալ էին ստացել Թավրիզում, իսկ Քերմանշահում ե Շիրազում լիակատար անիշխանություն էր: Ռաշթում հեղափոխական քաղաքացիները գործավորներին ստիպել էին դադարեցնել մաքսատան և հեռագրատան աշխատանքը: Գյուղերում նույնպես անիշխանություն էր. գյուղացիները, քաջալերված սահմանադրությունից, ըմբոստացել էին իրենց տերերի դեմ: Բանը հասել էր նրան, որ գյուղատերերը չէին համարձակվում խոսք բացել գյուղացիներից հողավարձը գանձելու մասին:

Իրադարձությունների զարգացումը կարծես տանում էր դեպի սահմանադրականների և նրանց քաղաքական հակառակորդների բացահայտ ընդհարմանը: Ուստի, հաշվի առնելով

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. № 237^բ, վավ. 323, թ. 22:

հնարավոր առճակատումը, կառավարությունը Թեհրանը, Թավրիզը, Սպահանը և այլ քաղաքներ պահում էր զինվորական հսկողության տակ: Մի շարք տեղերում հետադիմությունը ստեղծում էր ռազմականացված ջոկատներ: Լարիստանի կառավարիչը, որը շահի եղբայրն էր, ոտքի էր կանգնեցնում ռազմատենչ թափառական ցեղերին և ժողովում լավ զինված զորք:

Սահմանադրականներն, իրենց հերթին, ձեռնարկել էին ժողովրդին զինելու գործը:

Ահա նման իրադրություն էր, երբ մեջլիսը ձեռնամուխ եղավ Մոզաֆֆեր շահի կողմից ստորագրված սահմանադրական դրույթները խմբագրելու և դրանցում փոփոխություններ կատարելու գործին:

Արդեն քանիցս ասվել է, որ Պարսկաստանում շարժման դեկավարությունը ժողովրդի ներկայացուցիչների ձեռքին չէր, ինչպես Ռուսաստանում: Շարժման մեջ գլխավոր դերերից մեկը կատարում էին համիսլամական կղերական և բուրժուական տարրերը, որոնց միակ պահանջը շահերի և շահագաղենների բռնապետական, միահեծան իշխանությունը սահմանափակելն էր: Բայց ժողովրդի երազանքը միայն դա չէր, այլ նաև՝ տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական ազատությունների ձեռքբերումները: Մեջլիսի մշակած սահմանադրական սկզբունքները չէին կարող բավարարել երկրի բնակչության ճնշող մեծամասնությանը:

Մեջլիսում չկային աշխատավոր դասակարգերի ներկայացուցիչներ: Նույն երևույթը կրկնվում էր տեղական պառլամենտների՝ անջումենների մեջ: Գլխավորապես հոգևորականների դեկավարությամբ շարունակվում էր ուժգին պրոպագանդա եվրոպացիների, նրանց կուլտուրայի դեմ: Դա իր հետևից բերում էր հակաքրիստոնեական տրամադրություններ, որից տուժում էր նաև պարսկահայությունը: Վերջապես, հիմնական օրենսդրու-

թյունը («Կանունի-Էսասի») շոշափում էր շահի ոչ մահմեդական այլացեղ հպատակների, այդ թվում՝ հայության շահերը, որոնց չէր տրվել սահմանադրական և պառլամենտական կյանքին ու գործունեությանը մասնակցելու իրավունք:

Եվ ահա պարսկահայերը, նկատի առնելով, որ մայիսին մեջլիսը անդրադառնալու է սահմանադրական փոփոխությունների հարցին, դիմեցին Էջմիածին, կաթողիկոսին՝ խնդրելով միջամտել Իրանի վեհապետի և մեջլիսի առջև, որպեսզի սահմանադրական բարիքները, առանց ազգային և կրոնական խտրականության, հավասարապես տարածվեն երկրի բոլոր քաղաքացիների, այդ թվում՝ Իրանի բնիկ բնակչության մի մասը կազմող հայերի վրա:

1907 թ. մայիսի 10-ին Էջմիածնի կաթողիկոսը հետևյալ հեռագիրն է հղում Թեհրան.

«Նորին Մեծության Պարսկաստանի Շահնշահին, պատճենը՝ Պարսկական Մեջլիսին:

Տեղեկանալով, որ սահմանադրական օրենսդրության վերջնական խմբագրությունը տեղի է ունենում, շտապում եմ հույս հայտնել, որ Իրանի բնիկ ազգաբնակչության մի մասը կազմող հայ ժողովուրդը չի զրկվի Սահմանադրության բարիքները վայելելուց: Իբրև հավատարիմ հպատակներ Ձեր նախնիքների, Ձեր Մեծության և իբրև քաղաքացիներ մեծն Իրանի, հայերն հիմք ունեն վայելելու նույն հավասար իրավունքները, ինչպես մյուս պարսից հպատակները և քաղաքացիները:

Իբրև հոգևոր Իրանի հայ ժողովրդի, հայցում եմ Ձեր Կայսերական Մեծության պաշտպանությունն ու բարձր արդարությունը և հույս ունեմ, որ Ձեր Մեծությունը, ինչպես և Մեջլիսը ոչ մի խտրություն չէք դնի պարսիկների և հայերի միջև, նկատելով

նրանց հավասար իրավանց տեր, իբրև հավատարիմ հպատակներ և մեծն Իրանի հավատարիմ զավակներ:

Մկրտիչ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց»:

Թեև մեջիսը անդրադարձավ սահմանադրական փոփոխությունների հարցերին, բայց այդ փոփոխություններն աննշան էին: Պատգամավորները պատրաստ չէին արմատական քայլերի: Սահմանադրական շարժման ղեկավար դերն աստիճանաբար փոխվում էր: Բարձրաստիճան հոգևորականությունը քայլ առ քայլ հետ էր կանգնում շարժումից, և սահմանադրական կարգերի հաստատման համար պայքարի ղեկավարությունն աստիճանաբար անցնում էր լիբերալ բուրժուազիայի ձեռքը:

Երկրում ճգնաժամը օր առ օր խորանում էր՝ հանգուցյալ Մոզաֆֆեր էդ Դին շահի բարի կամքին հակառակ: Պարսկաստանում գործերն այնքան էին խճճվել, որ Եվրոպական մամուլն արդեն գրում էր ռուսական և անգլիական միջամտության կամ շահի կողմից պետական հարվածի անխուսափելիության մասին:

Բայց Իրանի համար իրական վտանգն առաջին հերթին եկավ հարևան ագրեսիվ երկրից՝ Թուրքիայից:

Սուլթան Համիդը ավելի գործնական էր: Ի ծնե չարագործ, նա չէր կարող հանդուրժել, որ ծայրահեղ թուլացած իսլամական Պարսկաստանը տարվի ազատական հովերով և ձեռք բերի Եվրոպայի համակրանքը, այն դեպքում, երբ իր երկրում խեղդվում է ամեն կենդանի խոսք, իսկ հայկական նահանգները մի ծայրից մյուսը ողողվում են արյունով:

ՏԱՃԿԱԿԱՆ ԱԳՐԵՍԻԱՆ ԻՐԱՆԻ ԴԵՍ ԵՎ ՊԱՐՄԿԱՀԱՅԵՐԻ ԴԻՐՔԸ

Օգտվելով ռուս-ճապոնական պատերազմում Ռուսաստանի կրած ծանր պարտությունից, երկրում ծայր առած հեղափոխական շարժումներից, ցարական պետության թուլությունից և Իրանի ներքին խառնակ ու անպաշտպան վիճակից՝ Կ. Պոլսի կառավարությունը որոշեց վերջինիս հասցնել ռազմական ուժգին հարված, ասիական հարևանի հաշվին ընդարձակել իր տիրապետության սահմանները՝ նրանից խլելով թուրքալեզու մարզերը, ինչպես նաև, եթե հաջողվի, վերջնականապես փլուզել երկիրը: Թուրքական զորքերը կենտրոնացան Իրանի սահմաններում՝ հատկապես Ատրպատականի ուղղությամբ¹:

Դեռևս 1905 թ. աշնանը թուրքերը, պատրվակ բռնելով այն, որ Ուրմիայի մաքսատան բելգիացի ընդհանուր կառավարիչը Ուրմիո լճի հարավ-արևմուտքում գտնվող Լահիջան գավառամասում, թուրք-պարսկական սահմանագլխի վրա, մաքսատուն հիմնելիս սխալմամբ շենքը կառուցել էր մի քանի մետր այն կողմ, թուրք իշխանությունները ուղարկում են 25 զինվոր՝ մի սպայի հրամանատարությամբ, որոնք քանդում են մաքսատան նորակառույց շենքը և պարսիկներին վռնդում այդ տարածքից:

Օգտվելով դրանից՝ քուրդ խառնախմբերը սկսում են ասպատակել պարսկական սահմանագլխի վայրերը, ծայր են առնում ալան-թալանը, կողոպուտը, սպանությունները:

Շատ չանցած՝ բոլորովին անսպասելի Լահիջան է գալիս 400 զինվորով և 2 թնդանոթով թուրքական մի զորամաս՝ Մերայալ Իզզեթ բեկի հրամանատարությամբ: Հաստատվելով Պարսկաս-

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. № 237^բ, վավ. 323, թ. 25:

տանին պատկանող Լահիջանի Փասավա և Շինաբադ գյուղերում՝ զորամասի հրամանատարը այդ գավառամասը հայտարարում է թուրքական: Նույն թվականի վերջերին Լահիջանում զորամասը համալրվում է, և, այդպիսով, թուրք զինյալների թիվը հասնում է 1200-ի¹:

1905 թ. վերջերին լուր տարածվեց, թե շուտով սկսվելու է թուրքնպարսիկ պատերազմը: Պարսիկ իշխանությունները քաջ գիտակցում էին, որ դա կարող է կործանարար լինել պետության գոյության տեսակետից, քանզի վերջին հարյուրամյակներում երկիրը այնպես թույլ չի եղել, ինչպես 20-րդ դարի սկզբին: Այդ պայմաններում կառավարությունը փորձեց պարզել, թե բազմազգ երկրի ազգային ու կրոնական համայնքները պատերազմի դեպքում ինչպես իրենց կդրսևորեն և ինչպիսի աջակցություն կարող են ցույց տալ պարսիկ զորքին:

Կառավարությունը շոշափեց նաև պարսկահայերի տրամադրությունը: Քանի որ նրանց շրջանում առավել մեծ ազդեցություն ունեցող քաղաքական ուժը Հ. Յ. դաշնակցությունն էր, կառավարությունը նրա տեղի դեկավարությունից փորձեց իմանալ, թե թուրք-պարսկական պատերազմի դեպքում ինչպիսի դիրք կարող է բռնել կուսակցությունը: Պատասխանը եղավ արագ և հստակ, նման դեպքում Պարսկաստանի հայերը և կովկասահայերը պարսիկ կառավարության տրամադրության տակ կդնեն 20-25 հազար զինվոր²:

Սկզբում ՀՅԴ Վրեժի (Ատրպատականի) կ. կոմիտեն կարծես շահագրգռված էր թուրք-պարսկական պատերազմի ծագմամբ: Նրա անդամների կարծիքով, դա թուրք կառավարության ուշադրությունը կբևեռեր ռազմական գործողությունների վրա, որի հե-

¹ «Խարիսխ», № 35, 15 օգոստոսի 1907 թ.:

² Տե՛ս «Հայրենիք» (Բոստոն), № 7 (449), 15 փետրվարի 1908 թ.:

տնանքով հայ հեղափոխականները հնարավորություն կստանային Պարսկաստանից ավելի աշխույժ հարաբերություններ ունենալ Թուրքահայաստանի հետ:

1906 թ. մայիսի 8-ին Վրեժի կ. կոմիտեն Հ. Յ. Դ. արևելյան բյուրոյին ուղարկած նամակում գրում էր. «Մեր շրջանի նորություններից մեկն էլ սահմանագծային խնդրով ծագած թրքո-պարսիկ կոնֆլիկտն է, որ մինչև այս րոպեիս էլ դեռ լուծված չի կարելի համարել: Եթե օտար միջամտություններ չլինեն՝ գործը կարող է ընդհարման հասնել երկու հարևան տերությունների միջև: Այդ միջոցին, մենք կարծում ենք, մեր կողմից անտարբեր մնալը առնվազն քնած լինել կը նշանակեր, կնշանակեր նաև և այդպիսի մի հրաշալի պատեհություն ձեռքից բաց թողնել: Չէ՞ր կարելի, արդյոք, այդ պատեհ մոմենտին մի խոշոր արշավախումբ պատրաստել, որ առաջին ազդանշանին խուժեր դեպի Շամ (Վասպուրական: - Հ. Մ.), որ անմիջապես կը միանար նրան և մի հսկա խլրտում կը բարձրացներ շմած հակառակորդի սրտում, որին արձագանքել կարող էր Լեռնավայրը (Կիլիկիան: - Հ. Մ.)»¹:

Իրադարձությունների հետագա զարգացման համեմատ, գնալով փոխվեց պատերազմի նպատակահարմարության մասին Վրեժի կ. կոմիտեի տեսակետը:

Մինչ այս, մինչ այն՝ ներքին անցքերը զարգանում են մեծ արագությամբ: 1906 թ. գարնան վերջերին թուրքերը նոր զորքեր են ուղարկում Ուրմիո լճի հարավ-արևմուտքում գտնվող Ուրմիա գավառի մասեր կազմող Մարգավառ, Թաթ, Դաշտ, Սոմա ու Բրադոստ գավառամասերը և բանակում Ուզնիի լեռներում:

Եվ այսպես, շահագործելով ներկայացած չնչին առիթը, թուրքերը գրավում և իրենց սեփականությունն են հայտարարում

¹ «Նյութեր...», հատ. Դ, էջ 314-315:

Պարսկաստանին պատկանող ամբողջ 6 գավառամաս, որոնց տարածքներն անբերրի հողեր էին ամբողջ Ատրպատականում¹:

Երկրի համար ծանր վիճակ էր ստեղծվել, սաստկանում էր ներքին հուզմունքը բոլոր կողմերում, բայց կառավարությունը ուժ չունեի թշնամուն դիմագրավելու: Բանակը փոքրաթիվ էր՝, անվարժ, անկանոն, համարյա զուրկ զինվորական կարգապահությունից, հետևապես՝ լուրջ ու վճռական ուժգնական գործողությունների դիմելու համար անընդունակ:

Պարսկահայ նշանավոր դաշնակցական գործիչ Հովսեփ Մովսիսյանը (1866-1936) պատանեկան շրջանին՝ 1930-ական թվերի կեսերին վերաբերող հուշերում այսպես է նկարագրել պարսից զորքի տեսքը իր ծննդավայր Թավրիզում.

«Չեմ հիշում, թե ինչ գործով այդ օրերին մայրս ինձ Ղալա թաղն էր ուղարկել: Տուն վերադառնալիս ընկա պարսից զորքի մեջ, որ անցնում էր նեղ ու փոշոտ փողոցներով: Ի՞նչ զորք. մի խառնիճադանջ: Հնամաշ ու խունացած «զինվորական հագուստ», նույնքան հին ու ջարդված գլխարկ, ոմանց ոտներին տրեխ կամ պատառոտուն կոշիկներ և կամ հենց ուղղակի բոկոտն: Զինվորներից (սարբազ) ոմանք, առաջները մի էշ գցած, վրան գզգզված մի վերմակ, որի ծվենները կախկախված էին ավանակի այս ու այն կողքից, վերմակի վրա ամբարած իրենց չախմախյու և կամ լավագույն պարագային «այնալու» հրացանները՝ քայլում էին հարալիքոցով՝ իրենց ետևից փոշու թանձր ամպեր բարձրացնելով: Շարժուձևի մեջ ո՛չ կարգ, ո՛չ կանոն»²:

¹ Տե՛ս **Մ. Ս. Иванов**, Иранская революция 1905-1911 годов, էջ 211-212:

* 1906 թ. տվյալներով երկիրն ուներ շուրջ 100.000 զինվոր (տե՛ս «Նոր կենսք», № 11,10 սեպտեմբերի 1906 թ.):

² **Ա. Ամուրեան**, Յեղափոխական Եփրեմի ողիսականը, տպ. «Ալիք», Թեհրան, 1972, էջ 22:

Կարելի է ենթադրել, որ պարսից գորքը թուրքական ներխուժման օրերին համարյա նույնն էր, ինչպես նկարագրված է սույն հուշագրության մեջ:

Այս վիճակում կառավարությունը միակ էլքը համարեց մեծ տերություններից աջակցություն ստանալը. նա դիմեց Անգլիայի և Ռուսաստանի կառավարություններին և խնդրեց նրանց արագ միջամտությունը կոնֆլիկտը խաղաղ լուծելու համար: Բայց սպասվող միջամտությունը չկար, իսկ ժողովրդի հուզմունքը գնալով աճում էր, քանզի ականատեսն էր երկրի ապաշնորհ իշխանությունների անկարողությանը և հայրենիքի ստորացմանը:

Կառավարությունը, դրանից հետո, ստիպված էր ինչ-որ քայլերի դիմել: Նա որոշեց, այնուամենայնիվ, գորք ուղարկել սահման, բայց դա ոչ այնքան Թուրքիայի դեմ ցույց անելու համար, որքան իր հպատակների աչքում վարկը ինչ-որ չափով պահպանելու և պարսկական Քուրդստանի աշիրեթների ասպատակությունները զսպելու նպատակով¹:

Պարսկական փոքրաթիվ ու անկազմակերպ գորքը հասավ Ուրմիայի արևմտյան մասերը, բայց նրա ներկայությունը քրդերի վրա ոչ մի ազդեցություն չթողեց, և նրանք, մանր ասպատակիչ խմբեր կազմելով, 1906-ի գարնանից սկսեցին ավերի ու թալանի ենթարկել այս անգամ Ուրմիո լճի շրջակա գյուղերը:

Չհանդիպելով դիմադրության՝ քրդերը այնչափ հանդուգն դարձան, որ իրենց ասպատակությունների սահմանը հասցրին Ուրմիա քաղաքի մատույցները:

Պարսից կառավարությունը ապրիլ ամսին ստիպված նորից դիմեց Անգլիայի և Ռուսաստանի կառավարություններին՝ սահմանագլխային խնդրին մի լուծում գտնելու համար: Այս անգամ

¹ Տե՛ս «Արշալոյս», № 33, 14 փետրվարի 1906 թ.:

վերջիններիս կողմից կոնկրետ քայլ արվեց. ստեղծվեց Իրանի, Թուրքիայի, Անգլիայի և Ռուսաստանի ներկայացուցիչներից կազմված մի հանձնախումբ, բայց այն կանոնավոր ընթացք չունեցավ, շուտով ինքնալուծվեց՝ առանց որոշակի եզրակացության գալու: Հանձնախմբի անհաջող ընթացքից հետո տիրեց տևական լռություն:

Թուրքիան իր գործին սահմանագլխից կանչեց՝ գրաված կետերում թողնելով զինվորների մի փոքր թիվ: Դա երկար չտևեց. երբեմն նոր գործամասեր էին գալիս, բայց հիշյալ 6 գավառամասերի զանազան կետերում որոշ ժամանակ մնալուց հետո դարձյալ հետ էին քաշվում ու նորից վերադառնում:

Այլ խոսքով, Իրանի այդ հատվածն արդեն ոտքի կոխան էր թուրքերի համար: Դրության լիակատար տերը զգալով՝ նրանք սկսեցին գրաված գավառամասերի գյուղերից հարկեր հավաքել: Դա հեռուն գնացող խաղ էր, որով Թուրքիան միջազգային դիվանագիտությանը և Պարսկաստանին ուզում էր վարժեցնել այն մտքին, որ այդ տարածքներն արդեն պատկանում են իրեն: Եվ պետք է ասել, որ Թուրքիան համարյա հասնում էր իր նպատակին. եվրոպական մամուլը այլևս դադարեց կոնֆլիկտի մասին գրելուց, իսկ պարսից կառավարությունը այդ հարցի վրա սկսեց նայել անտարբեր աչքերով, քանի որ նրա ուշադրությունը ամբողջովին գրավել էր երկրի հեղափոխական շարժումը: Լահիջանի խնդիրը առժամանակ մոռացվեց:

Քրդերը, օգտվելով առիթից, ավելի ուժեղացրին իրենց ասպատակությունները: Այլևս համբերության բաժակը լցված էր: Ամեն գնով պետք էր թշնամական ասպատակությունների և անարխիայի առաջն առնել: Նախաձեռնությունը եկավ Ուրմիայի անջումենից, որը որոշում ընդունեց և հանձնարարեց տեղական կառավարությանը՝ առանց կենտրոնական կառավարության

թույլտվության գորք հավաքել և ուղարկել քրդերի դեմ:

Ուրմիայի անկազմակերպ գորքի ընդհանուր հրամանատար նշանակվեց զինվորական գործիչ Մեջիդ օլ Սալթանե Ամիր Թումանը, որի տրամադրության տակ դրվեցին պետական կանոնավոր գորքերից մի գումարտակ և մի անկանոն գորամաս՝ բաղկացած չարդովլի, կարափափախ, ավշար, մավանացի ցեղերի անդամներից: Սրանց միացան կամավորներ և ֆիդայիներ: Ամբողջ գորքն ուներ 950 հետևակ զինվոր, 470 ձիավոր, 75 թնդանոթաձիգ, 100 կամավոր (թվանգչի) և 45 ֆիդայի (պարսիկ հեղափոխական զինվորներ)¹:

Չորքի առաջապահ գորամասը, բաղկացած 200 հետևակ զինվորից, 100 ձիավորից և 25 թնդանոթաձիգներից, ունենալով հին սիստեմի մի թնդանոթ, Հեշմաթըլ Մյուլքի հրամանատարությամբ ուղղություն է վերցնում դեպի Բարանդուզ գավառամասը և բանակում Շահր-չայ գետի աջ ափին, քաղաքից 18 վերստ հեռավորության վրա:

Հաջորդ օրն իսկ բանակատեղին ենթարկվում է քրդերի հարձակմանը: Մի քանի ժամ տևած կռվի արդյունքում գորամասը տալիս է ավելի քան 40 զոհ, բայց կարողանում է նահանջել և միանալ հիմնական գորքին:

Կարճատև դադարից հետո գորքը լրիվ կազմով, երկու լեռնային թնդանոթով և, առաջապահներ ունենալով ասորի քաջ երիտասարդներից բաղկացած ջոկատներ, Մեջիդ օլ Սալթանեի հրամանատարությամբ առաջ է շարժվում և բանակում թուրքաց ու պարսից միջև վեճի առարկա դարձած Թարգավառ գավառամասի բարձրավանդակներից մեկում:

1906 թ. հուլիսի 19-ի առավոտյան պարսկական գորքի արև-

¹ Տե՛ս «Խարիսի», № 35, 15 օգոստոսի 1907 թ.:

մտյան կողմում գտնված լեռների վրա բոլորովին անսպասելի երևում են քրդական աշիրեթներ: Հրամանատարը քրդերի դեմ է ուղարկում մավանացի ու կարափափախ ձիավորներ: Սրանց և քրդերի միջև նոր էր սկսվել հրացանաձգություն, երբ հանկարծ լեռների հետևից հայտնվում է 4 թաբուրից (1600 զինվոր) ու 6 լեռնային թնդանոթից բաղկացած տաճկական մի զորամաս և թնդանոթներով հարվածներ է տեղում պարսից զորքի վրա:

Սկսվում է կռիվը, որը տևում է երեք ժամ: Այդ ընթացքում պարսից հրամանատարը հնարավորություն է ունենում երկու պատգամավորություն ուղարկել թուրք զորքի հրամանատարի մոտ և բացատրություն պահանջել նրա այդօրինակ գործողությունների համար, չնոռանալով տեղեկացնել, որ իր զորքը եկել է ոչ թե թուրքերի դեմ կռվելու, այլ քրդերի անկարգությունները զսպելու համար: Թուրք հրամանատարը մերժում է որևէ բացատրություն տալ, միաժամանակ Մեջիդ օլ Սալթանեից պահանջում է երկու ժամվա ընթացքում իր զորամասով հեռանալ կռվի դաշտից:

Անակնկալ հարձակումից հանկարծակիի եկած հրամանատարը զորքին կարգադրում է նահանջել: Բայց հետևակ զինվորները, դեռ նախքան հրաման տալը, թուրքական թնդանոթների առաջին իսկ հարվածներից հետո, արդեն թողել էին բանակատեղին և փախել տարբեր ուղղություններով: Հետևակին հետևում են զորքի մյուս մասերը: Սարսափահար փախուստի հետևանքով թուրքերի ձեռքն է անցնում մեծ ավար՝ համարյա ամբողջ ռազմամթերքը, 300-ի չափ վրան իրենց կահավորանքով: Չհաշված վիրավորներին ու կորածներին, պարսից զորքը կռվի դաշտում թողնում է ավելի քան 90 սպանված: Թուրքերի կողմից սպանվել էր ընդամենը երեք հոգի¹:

¹ Տե՛ս «Խարիսխ», № 35, 15 օգոստոսի 1907 թ.:

Պարսկական զորքը ցրելուց հետո թուրքերն անցնում են Մավանա, Կուրանա և Բարուլան աստրաբնակ գյուղերը, որոնց զինյալ երիտասարդները պարսից զորքի առաջապահներն էին: Սկսվում են գյուղերի ռմբակոծումները: Ասորի բնակիչները փախչում են, իսկ վրա հասած քուրդ հրոսակախմբերը կողոպտում են ամեն ինչ¹:

Պարսկական ջարդված զորքի մնացորդները Ուրմիա քաղաք են հասնում երեկոյան դեմ: Նրանց միացել էին բանակատեղից մինչև քաղաք ձգված ճանապարհի վրա գտնված գյուղերի բնակիչներն իրենց ընտանիքներով, անասուններով և ամբողջ շարժական ստացվածքով: Գիշերը քաղաքը սուգի ու սարսափի մեջ էր. անակնկալ հարվածը և վաղվա անորոշությունը միախառնված հոգեկան անտանելի վիճակ էին ստեղծել:

Այնուհետև, շրջանցելով Ուրմիա քաղաքը, տաճկական զորքը, առանց դիմադրության, առաջ է շարժվում և հաստատվում Ուշնի շրջանի լեռնաբնակ գյուղերում, ինչպես նաև Լահիջանի այն գյուղերում, որոնք մինչ այդ դեռ գրավված չէին:

Այսպիսով, 1906 թ. հուլիսի դրությամբ թշնամու ձեռքն էր անցել Ուրմիո լճի հարավարևմտյան ամբողջ լեռնային մասը: Հաջորդ ամիսներին թուրք զորքերն աստիճանաբար գրավում են նաև Ուրմիա քաղաքի մերձակա պարսից գյուղերը, որոնք ընկած էին լճի արևմտյան կողմում՝ Կուլունշի, Քահրիզ, Ըշկայ-Սու, Ջամալավա: Վերջին գյուղում բնակվում էին նաև հայեր և ասորիներ, որոնք առաջին հերթին ենթարկվեցին բռնությունների ու թալանի: Գնալով թուրքերի ագրեսիան ավելի է ընդլայնվում. մտնելով Սոմայի շրջան՝ նրանք գրավում են Ճարա, Գանգազին, Գունի, Խանիկ, Ջինդաշտ և Իստի-Սու քրդական գյուղերը,

¹ Այդ մասին տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237Բ, վավ. 323, թ. 22:

ապա, ներխուժելով Սալմաստի գավառ, գրավում են Քորասնի շրջանի սյուննի գյուղերից Եգդիքանդը, Օրբան, Մուլավը և Շաքարյազին¹:

Սալմաստն Ատրպատականի ամենից հայաշատ գավառն էր, որն ընկած էր Պարսկաստանի հյուսիսարևմտյան անկյունում, Թուրքիայի սահմանագծի վրա: Գավառի ամբողջ բնակչության թիվը մոտ 40 000 էր՝ բաժանված 75 գյուղերի վրա: Այդ գյուղերում բնակչության թվով առաջին տեղում էին թուրքերը, ապա գալիս էին հայերը, ասորիները, քրդերն ու հրեաները: Հայերի թիվը հասնում էր 10 000-ի՝ կազմելով Սալմաստի բնակչության մեկ քառորդ մասը: Գավառի 75 գյուղերից 23-ում հայեր էին բնակվում, որոնցից զուտ հայաբնակ գյուղեր էին միայն Հաֆթվանը, Ղալասարը, Մահլամը, Սառնան և Փայաջուկը²: Հայերը գավառում ունեին 23 եկեղեցի, 12 դպրոց, 5 գրադարան³:

Մինչև 1906-ի աշնան կեսերը թուրքերը գրավեցին Սալմաստի բոլոր լեռնային մասերը և օղակեցին դաշտայինը:

1906 թ. վերջերին քուրդ հրոսակները, կրկին Թուրքիայից անցնելով պարսկական սահմանը և Ուրմիայի ու Սովուջբուլաղի գավառներում միանալով տեղի քրդերին, սկսեցին նոր լայնածավալ ավազակություններ և ավարառություններ: Հարձակվելով գյուղերի վրա՝ նրանք կոտորում էին խաղաղ բնակիչներին, հափշտակում անասուններն ու գույքը:

Այս ասպատակություններից մեկի ժամանակ սպանվել էր մի ամերիկացի միսիոներ: Ամերիկյան կառավարությունը պարսից կառավարությունից խստիվ պահանջեց ձերբակալել և պատժել մարդասպաններին: Վերջինս ստիպված նշված սահմանային

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 6 (412), հուլիս, 1960, էջ 69:

² Տե՛ս «Արշալոյս», № 18, 26 հունվարի 1906 թ.:

³ Տե՛ս «Երկրաբան...», հատ. Դ, էջ 267:

շրջան ուղարկեց մի աննշան գորամաս՝ կարգը վերականգնելու համար:

Ընդհարման ժամանակ սպանվեց մի քանի քուրդ, մնացածները փախան ու վերադարձան թուրքական տարածք: Ավագակներին բռնելու նպատակով գորամասն անցավ սահմանը և, մի փոքր խորանալով թուրքական հողում, հալածեց նրանց, ապա վերադարձավ պարսկական տարածք:

Թուրքական կողմն այդ դեպքը պատրվակ բռնեց, միաժամանակ դիմեց սադրանքի, թե պարսից զորքի հետ սահմանն անցել են նաև թվով 1500 հայ հեղափոխականներ: Հենվելով այդ կեղծիքի վրա՝ թուրք կառավարությունը իր սահմանագլխային զորագնդին հրամայեց անցնել պարսկական սահմանը և Ուրմիայի գավառում տիրել հողի այն տարածությանը, որի վրա կային մի քանի դեռևս չգրավված գյուղեր:

Օկուպանտները գրաված տարածքների կառավարման կենտրոն ընտրեցին Ճարա գյուղը: Այստեղ էին նստում թուրքական զորքերի ընդհանուր հրամանատար հազարապետ Սուլեյման Բեյը և շրջանի գայմագամ նշանակված, ազգությամբ քուրդ Զիա Բեյը:

Թուրքական զավթիչների գործողություններից տուժում էին ոչ միայն Ատրպատականի Ուրմիայի և Սալմաստի գավառների, այլև ամբողջ նահանգի հայ բնակիչները: Ուստի պատահական չէ, որ Պարսկաստանի ոչ մի ուրիշ անկյունում վերանորոգչական շարժումն այնպես սերտորեն չէր զուգորդվել թուրք զավթիչների դեմ ծովացած ատելությանը, ինչպես այստեղ Ատրպատականում և նրան հարակից Մակուի խանությունում (նախկին հայկական Արտագ գավառ):

Այս խանությունը, որ գտնվում էր Ատրպատականի հյուսիսարևելյան ծայրի անկյունում, մի փոքր կիսանկախ տիրապետու-

թյուն էր, որը հյուսիսից սահման ուներ Երևանի նահանգի, իսկ արևմուտքից՝ Վանի վիլայեթի հետ:

Սահմանադրական շարժումն առանձին ուժգնությամբ արտահայտվել էր նաև Մակուի խանությունում: Այդ հանգամանքը մեծ չափով բացատրվում էր Անդրկովկասի հետ նրա հարևանությամբ, ռուս ազատագրական շարժման ազդեցությամբ:

Հեղափոխական տրամադրությամբ համակված Մակուի խանության ազգաբնակչությունը՝ 1907 թ. գարնանը ապստամբություն բարձրացրեց խանի դեմ կամ ավելի ճիշտ՝ ժառանգական նահանգապետ Էդրալ Սոլթանեի դեմ, որը հայտնի էր ազգաբնակչության կեղեքումներով և անսահման բռնակալությամբ: Ապստամբությունը համակրություն գտավ Թավրիզի և Ուրմիայի անջումենների կողմից, որոնք իրական ուժ էին դարձել իրենց տարածքներում՝ ձեռքում պահելով իշխանության դեկը:

Ապստամբների ճնշման տակ խանը ստիպված եղավ հեռանալ պաշտոնից և իշխանությունը հանձնել ազգականներից մեկին, որը սահմանադրական շարժման կողմնակիցներից էր:

Բայց նա չհաշտվեց իշխանության կորստի հետ: Փախչելով Երևանյան նահանգ, Էդրալ Սոլթանեն իր շուրջը համախմբեց այստեղ հաստատված մակուեցի համակիրների ու կողմնակիցների և նրանց ուղարկեց Մակու՝ հեղաշրջում կատարելու հա-

* Մակուի բնակիչները բաղկացած էին պարսիկներից, որոնք թվով բռնում էին առաջին տեղը, ապա գալիս էին քրդական ցեղերը (հայդարանցի, մլանցի, ջալացի, ջնրկցի, մորգանցի, պրուկցի, խալքցի և այլք), որոնք թվով երկրորդ տեղն էին, բնակվում էին իրարից անջատ, ապրում վրաններում, զբաղվում միայն անասնապահությամբ: Հայերը Մակու (Արտազ) գավառում աննշան թիվ էին կազմում. Մակու քաղաքում՝ 60-70 տուն, Քիշմիշթեփե գուտ հայկական գյուղում 85 տուն, ս. Թադեի վանքի գյուղում՝ 25 տուն, Գըրգըպուլաղ խառը բնակչությամբ գյուղում՝ 6 տուն: Հայերը նշված գյուղերում պարապում էին երկրագործությամբ, իսկ Մակու քաղաքում՝ մանրավաճառությամբ և արհեստներով՝ պայտար, ոսկերիչ, դարբին, հյուսն (տե՛ս «Նյութեր...», հատ. Դ, էջ 275):

մար: Բայց նրա ջանքերը զուր անցան, քանի որ հավաքագրված մարդիկ հրաժարվեցին վտանգել իրենց կյանքը:

Այդ անհաջողությունից հետո Էդրալ Սոլթանեն նահանգից հեռացավ Թուրքիա և անցավ թուրքական Քուրդիստան: 1907 թ. ամռան սկզբին այստեղ նրան հաջողվեց ոտքի հանել մի քանի ավագակաբարո քրդական ցեղեր և նրանց գլուխն անցած՝ ասպատակեց Պարսկաստանի սահմանները: Սկզբում նա մտավ թուրքական զորքերի կողմից գրաված Ուրմիայի գավառ, ապա այստեղից հարձակում գործեց Մակուի խանության վրա: Թուրքական իշխանություններն ամեն ինչով օգնում, աջակցում էին Սոլթանեին: Խանի քրդական ջոկատներին միացել և գործողությունների մեջ էին մտել նաև թուրք կանոնավոր զորամասեր: Երկու շաբաթվա պաշարումից հետո, օգոստոսի վերջին, թուրքքրդական միացյալ ուժերին հաջողվեց գրավել խանության կենտրոն Մակուն: Փաստորեն Մակուի խանությունը նույնպես ընկավ Թուրքիայի ազդեցության տակ:

Այս բռնազավթումների, կողոպուտների և լկտի պահվածքի հանդեպ պարսից կառավարությունը միանգամայն անզոր էր: Պարսկաստանը ի վիճակի չէր զենքով պաշտպանել իր ոտնակոխված իրավունքը: Թուրքերի կողմից հայրենի տարածքների ռազմակալումը խոր ցավ էր պատճառել պարսիկ ժողովրդի ամենալայն խավերին, բայց միաժամանակ նպաստում էր նրա հայրենասիրական ոգու բարձրացմանը: Վտանգը Պարսկաստանի համար այնքան մեծ էր, որ նույնիսկ պարսիկ հոգևորականության այն մասը, որ տարված էր համիալամական հովերով, պատրաստ էր սրբազան պատերազմ հայտարարել սուլթան խալիֆի և նրա երկրի դեմ:

Թուրքերի ներխուժումը մեծ մտահոգություն էր պատճառել Ատրպատականի ողջ հայությանը, հատկապես սալմաստահայերին:

Ինչ դիրք պետք է բռնեին, ինչ պետք է անեին նրանք, եթե թուրքերը մտնեին հայկական գյուղերը իրենց անգուսպ պահանջներով:

Ավելի մտահոգիչ էր այն, որ թուրքերի կողմից գրավված Սուլավ, Եգդիքենդ և Շաքարյազի գյուղերը գտնվում էին Սալմաստից դեպի Խոյ տանող ճանապարհից ոչ շատ հեռու, իսկ այդ ճանապարհով հաճախ էին երթնելու հայ զինվորներ ու կուսակցական ընկերներ, սուրհանդակներ և Թուրքահայաստան գննք փոխադրողներ:

Պետք է նշել, որ Ատրպատականի, հատկապես Սալմաստի և Ուրմիայի հայերը խեղճ ու կրակ վիճակում չէին, ինքնապաշտպանությունը, կարելի է ասել, բավարար էր, մարտական խմբերը կազմակերպված էին, թե՛ խմբերին և թե՛ հայությանը խիստ հրահանգներ էին տրված, թե ինչ պետք էր անել թուրքերի հետագա առաջխաղացման դեպքում:

Հ. Յ. դաշնակցության Սալմաստի կազմակերպիչ Ղազար Ղազարյանը (Մարգպետ) հետագայում վերհիշել է, որ այդ մտահոգիչ օրերին Դիլմանի դատավորը իրեն և տեղի աչքի ընկնող երկու ուրիշ դաշնակցական երիտասարդ գործիչների հրավիրել էր իր մոտ՝ «բարեկամաբար խոսելու մի կարևոր խնդրի շուրջ»: Զրույցի ժամանակ պարզվեց, որ պարսից կառավարությունը և ժողովուրդը վախենում են, որ դաշնակցությունը կարող է որոշում ընդունել Ատրպատականում գտնվող իր զինված ուժերով հարձակում գործել թուրքական զորքի վրա և դրանով է՛լ ավելի բարդացնել խնդիրը: Դատավորը երիտասարդներին պատվիրում է «մի հստակ բան իմանալ» և դաշնակցության ղեկավարու-

թյանը փոխանցել վտանգավոր քայլերի չդիմելու իր հորդորը:

Դաշնակցության անունից Ղ. Ղազարյանը հայտնում է, թե իր կուսակցությունն անտարբեր չի մնա միայն այն ժամանակ, եթե թուրքական զորքերը մտնեն հայկական գյուղերը և հայերին ենթարկեն հալածանքի: Իսկ եթե դա տեղի չունենա, դաշնակցությունը որևէ թշնամական քայլ չի անի, քանի դեռ պարսից կառավարությունը լուռ է¹:

Երիտասարդները տեղեկացնում են, որ ընդհանուրի կարծիքով, թուրքերը չեն մտնելու հայկական գյուղերը: Այդ դեպքում, կրկին հաստատում է Ղազարյանը, իրենք թուրքերի դեմ զենքով հանդես գալու պատճառ չեն ունենա:

Հետաքրքիր է, որ այդ խնդիրը լրջորեն զբաղեցնում էր նաև թուրքական զորքի հրամանատարությանը:

Բնիկ վանեցի Կարապետ Տեր-Աբրահամյանը, որը Հ. Յ. Դ. Սալմաստի կազմակերպության վստահելի ընկերներից էր, դարձել էր գրավված վայրերի թուրք զորամասերին մթերք մատակարարող կապալառու և, օգտագործելով իր դիրքը, կազմակերպությանը շարունակ հաղորդում էր գաղտնի լուրեր թուրքերի շարժումների, մտադրությունների, խոսակցությունների մասին: Նա լուր էր բերել, թե թուրք զորքի հրամանատար Սուլեյման բեյը և գայմագամ Զիա բեյը իր հետ ունեցած զրույցի ժամանակ ասել են, թե իրենք հայերի դեմ ոչ մի թշնամական քայլ չեն անելու, չեն գրավելու հայկական ոչ մի գյուղ: «Մենք խուսափում ենք աղմուկներից,- ավելացրել էին նրանք,- մեզ ցանկալի է խաղաղ կերպով տեղավորվել այն վայրերում, որ մերն ենք համարում: Գիտենք, որ եթե մտնենք հայկական գյուղերը, աղմուկ կը բարձրանա»²:

¹ «Հայրենիք», № 6 (412), հունիս, 1960, էջ 70:

² Նույն տեղում, էջ 71:

Զիա բեյը Կ. Տեր-Աբրահամյանին խնդրել էր հայերի նկատմամբ իրենց վերաբերմունքի մասին հայտնի դարձնել դաշնակցության տեղի կոմիտեին: Թուրք հրամանատարությունը կատարեց իր խոստումը, և մինչև օսմանյան հեղափոխությունը որևէ խնդիր չեղավ Ատրպատականի հայության և թուրքերի միջև:

Այսպիսով, առաջացման օրերից Իրանի ժողովրդական հեղափոխական շարժումը զարգանում էր երկրի մի մասի թուրքական օկուպացիայի պայմաններում: 1907 թ. կեսերին հայերը հիմնականում կողմնորոշվել էին դեպի շարժումը: Նրանց գերակշիռ մասը շուտով դառնալու էր հեղափոխության ամենաակտիվ ուժերից մեկը:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆԸ ԵՐԿՐՈՒՆՔԻ ՄԵԶ: ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՎԵՐԱՃՈՒՄԸ ՀԱԿԱՄԻԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ

1907 թ. երկրորդ կեսը բախտորոշ ժամանակաշրջաններից մեկն էր պարսկական սահմանադրական շարժման համար: Պարսիկ ժողովուրդը գտնվում էր երկու կրակի արանքում: Մի կողմից ներքին բռնակալական ռեժիմն էր, որն սպառնում էր խեղդել ազատագրական շարժումը, մյուս կողմից՝ թուրքերի գնալով ուժեղացող ոտնձգություններն էին Պարսկաստանի նկատմամբ: Անցնելով սահմանագիծը, օսմանյան նախահարձակ զորքերը խնդիր ունեին աստիճանաբար գրավել պարսկական սահմանամերձ հողերը, գյուղերն ու քաղաքները:

1907 թ. ամռանը Պարսկաստանն ստացավ մի ուրիշ ծանր հարված ևս, որն արտահայտվեց այդ երկրի նկատմամբ անգլո-ռուսական դատավճռի տեսքով:

ԱՆԳԼՈ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆԸ

Միջազգային քաղաքական մեծ մարտակրկետում կես դարից ի վեր աշխարհն ականատես էր երկու վաղեմի ախոյանների՝ Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի դաժան մրցակցությանը: Հանուն քաղաքական գերակայության՝ նրանց հակառակությունները հատկապես անզիջում էին ասիական մայրցամաքում: Այստեղ նրանք մերթ հռչակում էին արևելյան անկախ, բայց զարգացման ընթացքից հետ մնացած պետություններին և «ազատում» այնտեղ բռնափակված մանր ազգերին, մերթ իրենց կատաղի հակամարտությամբ նպաստում այդ պետությունների տարածքային ամբողջականության պահպանմանը՝ պինդ կռելով հպատակ ազգերի շղթաները:

«Միջին և Փոքր Ասիայում,- գրում էր Հովհ. Թումանյանը,- աշխարհքի էս երկու հզորների շահերն ու ազդեցությունները վաղուց են իրար դեմուղեմ եկել...»¹: Ռուսաստանը ձգտում էր դեպի Պարսից ծոց, իսկ այնտեղից ընդամենը մի քայլ էր դեպի բրիտանական գաղութային կայսրության ամենահամեղ պատառը՝ Հնդկաստան: Իր հերթին՝ Անգլիան, որը միշտ աշխատել է Ռուսաստանի դեմ ստեղծել մի անանցանելի պատվար և նրա հզորացման ու ծավալման առաջն առնել, ջանում էր շարժվել դեպի հյուսիս, որպեսզի իր հակառակորդի հետ կովի մեջ մտնի որքան հնարավոր է Հնդկաստանից հեռու:

Պարսկաստան-Աֆղանստան տարածաշրջանում իրենց գաղութային սահմանների ընդարձակման ընթացքում Մեծ Բրիտա-

¹ **Հովհաննես Թումանյան**, Երկերի լիակատար ժողովածու 10 հատորով, հատոր յոթերորդ, Քննադատություն և հրապարակախոսություն, 1913-1922, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Երևան, 1995, էջ 14:

նիան և Ռուսաստանն արագորեն մոտենում էին ճակատագրական ընդհարման, այնպես, ինչպես կբախվեին հանդիպակաց ուղղությամբ սուրացող երկու գնացքները:

Բայց միմյանց դեմ հանդիման կանգնած երկու գերպետությունների շահերի միջև բուֆերի պես ընկած էր «Առյուծի ու Արևի երկիր» Պարսկաստանը:

Պարսից շահնշահերն ավանդաբար հակված էին դեպի Ռուսաստան, իսկ ռուս հրամանատարների ուսուցանած ու ղեկավարած կազակային բրիգադի միջոցով ցարական կառավարությունը սատար էր դաջարական արքայատոհմին: Այդ և այլ պատճառներով Թեհրանում շատ ուժեղ էր ռուսական քաղաքական ազդեցությունը: Նույնիսկ հարևան Միջին Ասիան Ռուսաստանի նվաճելուց հետո էլ պարսից շահնշահերի մոտ երկյուղ չկար Պետերբուրգի նկատմամբ:

Բայց երկու գերտերությունների հարաբերություններն աստիճանաբար փոխվում էին: Այդ հարաբերությունները հատկապես հեղաշրջեցին Մանջուրիայում Ռուսաստանի կրած կործանիչ պարտությունները և ռուսական մեծ հեղափոխությունը:

Խոցված ու հմայքից ընկած Ռուսաստանն այլևս չէր կարող տեսանելի ապագայում մտածել հեռուներում նոր նվաճումներ կատարելու մասին: Նա այլևս վտանգ չէր ներկայացնում Մեծ Բրիտանիայի ասիական տիրույթների համար: Այս պայմաններում նրա նկատմամբ Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական մտածումների մեջ նշանակալի տեղաշարժեր ուրվագծվեցին:

Մյուս կողմից, մի ուրիշ վտանգավոր ուժ՝ Գերմանիան, ավելի ու ավելի հաստատակամ էր մտնում համաշխարհային մրցապարեզ: Այս երկիրը դիվանագիտական հնարքներով արդեն մի շարք փայլուն գործարքներ էր կնքել Թուրքիայի սուլթանական կառավարության հետ, ձեռք բերել գերշահավետ կոնցեսիաներ,

որոնց թվում առաջինը Բեռլին-Բադդադ երկաթուղու մեծ ձեռնարկն էր: Գերմանիան արագորեն աճում էր ոչ միայն որպես առևտրաարդյունաբերական հսկա, այլև որպես վիթխարի ռազմական ուժ: Մեծ Բրիտանիայի համար հատկապես շատ վտանգավոր էր, որ Գերմանիան արդեն հասցրել էր ստեղծել ռազմական պատկառելի նավատորմ, որն սպառնում էր նրանից իսկել ծովերի վրայի տիրակալությունը:

Բնական է, որ Մեծ Բրիտանիան վտանգված էր տեսնում դեպի ասիական գաղութները տանող ավանդական ծովուղիները, այդ թվում՝ իր կենսական շահերի պաշտպանության համար շատ կարևոր Պարսից ծոցը:

Գերմանիայի սրարշավ առաջադիմությունը խոչընդոտելու համար՝ ծովերի թագուհին վերջ դրեց իր «վեհապանծ մեկուսացմանը» և սկսեց դաշնակիցներ ու բարեկամներ փնտրել: Նա դաշնակցեց Ճապոնիային և համաձայնության ամուր կապեր կոեց Ֆրանսիայի հետ: Բրիտանացի քաղաքագետները դրանով չգոհացան: Մամուլն սկսեց բարձրաձայն քարոզել անգլո-ռուսական համաձայնություն կնքելու օգտին: Իր հերթին, ռուսական մամուլը սատարեց անգլո-ռուսական երկխոսությանը, քանի որ Պետերբուրգում ևս սկսել էին շատ անհանգստանալ գերմանական վտանգից: Գերմանիան գնալով ավելի ու ավելի զորեղ ներգործությամբ Բոսֆորի ափերից դուրս էր մղում ռուսական ազդեցությունը՝ կատարելապես տեր դառնալով սուլթան Աբդուլ Համիդի կամքին:

Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի շահերի համընկնումը պատմական անակնկալ առաջ բերեց: Եվ ահա՝ երկու հսկա, մրցակից ախոյանները ձեռք մեկնեցին միմյանց՝ փորձելով բարեկամ դառնալ:

Բայց նույնիսկ ռուս-անգլիական նախկին լարված հարաբե-

րությունների թուլացման պայմաններում բրիտանական իշխանություններն ամեն ինչ անում էին խարխլելու Ռուսաստանի ազդեցությունը Պարսկաստանում: Օգտվելով երկրում աշխուժացող սահմանադրական շարժումից, նաև նպատակ ունենալով պարսից շահին և կառավարությանը կտրել Ռուսաստանից, բրիտանացիները հատկապես օգտագործելով իրենց ավանդական դիվանագիտության հարուստ զինանոցը, կարողացան ուղղակի կապ հաստատել ժողովրդի հետ՝ եռանդուն աջակցելով նրա ազատագրական պայքարին: Դա արտակարգ բարձրացրեց Անգլիայի հեղինակությունը ոչ միայն երկրի հարավում, այլև Հյուսիսային Պարսկաստանում, դրանով իսկ 10 միլիոնանոց պարսիկ ժողովրդի մոտ ստեղծելով տպավորություն, թե Անգլիան իր հավատարիմ դաշնակիցն է: Այլ խոսքով՝ առկա էր տարօրինակ վիճակ. Ռուսաստանը պարսկական իշխանությունների պահապանն ու դաշնակիցն էր և Մեծ Բրիտանիայի մրցակիցը, իսկ վերջինս պարսիկ ժողովրդի «դաշնակիցն» էր և պարսկական իշխանությունների «հակառակորդը»:

Բայց պարսկական ազատագրական շարժման հետ Մեծ Բրիտանիայի դիվանագիտական խաղերը երկար չտևեցին: Մեծ Բրիտանիան սահմանադրական շարժման զարգացմանը սատարում էր Պարսկաստանի միայն հյուսիսային մարզերում և շարժումը ամբողջ ուժով դաժանորեն ճնշում էր Հնդկաստանին սահմանակից հարավային նահանգներում, երկյուղ ունենալով, որ ողջ Պարսկաստանում ազատագրական շարժման տարածումն անխուսափելիորեն զարկ կտար հեղափոխական շարժմանը Հնդկաստանում:

Եվ այսպես, մի կողմից Հնդկաստանի 300 միլիոնանոց բնակչության հեղափոխական շարժման աճը, մյուս կողմից Գերմանիայի հանդեպ ունեցած վախը Մեծ Բրիտանիային ստիպեցին ոչ

միայն մերձենալ Ռուսաստանին, այլև նրա հետ մտնել ռազմա-քաղաքական դաշինքի մեջ:

Դեռևս 1906 թ. աշնանը Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Իզվոլսկին համաձայնություն էր տվել Պարսկաստանը ազդեցության ոլորտների բաժանելու Լոնդոնի առաջարկին¹:

1907 թ. սկզբներից Պետերբուրգում տեղի էին ունենում անգլո-ռուսական բանակցություններ՝ արտաքին գործերի նախարարներ Ա. Նիքոլսոնի և Ա. Իզվոլսկու մակարդակով: Բանակցություններն առաջ էին գնում հաջողությամբ: Արդյունքում՝ Ռուսաստանի ու Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունների լիազորած ներկայացուցիչները 1907 թ. օգոստոսի 18 (31)-ին ստորագրեցին դաշնագիր², որի վավերացման փոխանակությունը կատարվեց նույն թվականի սեպտեմբերի 10-ին Պետերբուրգում:

Պարսկաստանի նկատմամբ համաձայնության գալուց հետո երկու կողմերը շարունակեցին բանակցությունները Օսմանյան կայսրության հանդեպ որդեգրվելիք քաղաքականության շուրջ:

Օգոստոսի 18 (31)-ի դաշնագիրն ստորագրվեց իբրև խաղաղությանը նպաստող համաձայնագիր, բայց դա շատ հեռու էր պետությունների խաղաղ գոյակցության ձգտող փաստաթուղթ լինելուց, քանի որ դրա շարադրանքից պարզ երևում էին երկու իմպերիալիստական պետությունների իրական նպատակները³:

Անգլո-ռուսական դաշնագիրը պարունակում էր նաև այնպիսի կետեր, որոնք ուղղված էին Ասիայի մայրցամաքի վրա երկու

¹ Ст'ю М. С. Иванов, Очерки истории Ирана, Госполитиздат, Москва, 1952, с. 220.

² Ст'ю Ю. В. Ключников, А. Сабанин, Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Часть I, Москва, 1925, с. 333-334.

³ Անգլո-ռուսական 1907 թ. համաձայնագրի մասին տե՛ս «Красный архив»-ի 1935 թ. № 2-3 (69-70)-ում գետեղված նյութում (էջ 3-39)՝ Ս. Պաշուկանիսի նախաբանով:

պետությունների ունեցած շահերի հարցում «առաջանալիք թյուրիմացությունները վերացնելուն»:

«Թյուրիմացությունների վերացումը» Ասիայում առաջին հերթին վերաբերում էր Պարսկաստանին: Եվ դա պատահական չէր: Հենց այդ երկրին էր վիճակված առանցքային դեր խաղալ երեք մայրցամաքների հատման հանգույցում: Պարսկաստանն էր այն երկիրը, որ առաջիկայում դառնալու էր առևտրային մեծ ճանապարհների խաչմերուկ: Հյուսիսում Պարսկաստանը 2000 վերստ երկարությամբ սահմանակցում էր Ռուսաստանին, հարավարևելքում սահմանակից էր 300 միլիոնանոց Հնդկաստանին, արևմտյան կողմում սահման ուներ Օսմանյան կայսրության հետ, իսկ արևելքում միայն Աֆղանստանով էր բաժանված 400 միլիոնանոց Չինաստանից: Բացի դրանից, երկրի հյուսիսը լվացվում էր Կասպից ծովով, իսկ հարավում Պարսից ծոցն էր, որը գնալով կարևորագույն նշանակություն էր ձեռք բերում միջագային քաղաքականության մեջ և աստիճանաբար դառնում էր, ինչպես դա եղել էր քաղաքակրթության հնագույն ժամանակներում, համաշխարհային առևտրի կարևորագույն հանգույցներից մեկը: Բոլորը լավ հասկանում էին, որ ոչ հեռու ապագայում Համբուրգից դուրս եկող երկաթուղին Բեռլինով, Վիեննայով, Կոստանդնուպոլսով և Բաղդադով գալու է Պարսկաստան, և հատելով ամբողջ երկիրը՝ միանալու է Հնդկաստանում կառուցվող երկաթուղային ցանցին: Այդ դեպքում Պարսկաստանը կդառնար միջագային գլխավոր ճանապարհի առանցքային հանգույց, որով կկտրեին-կանցնեին պետությունների և ամբողջական մայրցամաքների հսկայական ապրանքաշրջանառության ջրային ու ցամաքային մեծածավալ ու տարողունակ զարկերակները: Այդ դեպքում, երկրում կծավալվեին քաղաքական ու քաղաքակրթական այնպիսի գործընթացներ, որոնք նրան առաջ կմղեին արտա-

կարգ արագությամբ, և դա, անկասկած, իր հերթին հսկայական ազդեցություն կգործեր Աֆղանստանի, Բրիտանական Բելուջիստանի, Տիբեթի, ամբողջ Միջին Ասիայի և Հնդկաստանի ներքին զարգացման վրա:

Առանց Պարսկաստանի ժողովրդի և կառավարության կամքն ու ցանկությունը հաշվի առնելու, պայմանավորվող կողմերը նաև համաձայնության էին եկել այդ երկրում ձեռնարկել համատեղ գործողություններ՝ «միմյանց շահերը հարգելու» համար: Դա նշանակում էր, որ նրանք իրավունք էին ձեռք բերում ծրագրել, թե այսուհետև իրենցից յուրաքանչյուրն ի՞նչ ձևով և ի՞նչ չափով կարող է շահագործել Պարսկաստանը և ազդեցություն ունենալ նրա ներքին գործերի վրա: Այլ խոսքով, երկու հզոր պետությունները բռնադատում էին անիշխանության ու քաոսի մեջ դեգերող երկրի անկախությունը: Ոտ ու ձեռքը կապկպած Պարսկաստանը մատնվում էր նրանց ողորմածությանը, որոնք, հենվելով ուժեղի իրավունքի վրա, անօրինակ ցինիզմով գալիս էին երկիրը բաժանելու «ազդեցության շրջանների (գոտիների)»:

Օգոստոսի 18 (31)-ի համաձայնագրով Պարսկաստանում սահմանվում էին ազդեցության երեք գոտիներ՝ հյուսիսային, չեզոք և հարավային¹:

Ավելի հարուստ և արդյունաբերական Հյուսիսային Պարսկաստանը (790 հազ. քառ. կմ)², այսինքն երկրի մեծագույն մասը՝ մայրաքաղաք Թեհրանով, Ռաշթ, Թավրիզ, Ղազվին, Իսֆահան քաղաքներով և հեղափոխական շարժման այլ կենտրոններով, մնում էր ռուսական ազդեցության գոտու մեջ: Ահագին տարա-

¹ Ст'ю Н. А. Акимкин, М. А. Люксембург, Практикум по истории стран Зарубежного Востока (Индия, Иран, Турция), Госиздат “Высшая школа”, Москва, 1963, с. 60.

² Ст'ю М. С. Иванов, Очерки истории Ирана, с. 220.

ծությամբ կտրված լինելով բաց ծովերից և հաղորդակցության այլ ճանապարհներից, երկրի այդ մասը, սակայն, համեմատաբար քիչ կարևորություն էր ներկայացնում առևտրաքաղաքական տեսակետից:

Մեծ Բրիտանիայի ազդեցության շրջանն ընդգրկում էր երկրի հարավային, ծովեզերյա մասը՝ աֆղանական սահմանագլխից դեպի հարավ՝ մինչև Հնդկական օվկիանոս (այսինքն՝ 355 հազ. քառ. կմ.): Տարածքով անհամեմատ փոքր լինելով, այդ գոտին, սակայն, ռազմավարական իմաստով շատ ավելի կարևոր էր:

Պարսկաստանն ազդեցության գոտիների բաժանելու անգլո-ռուսական համաձայնությունները ձևակերպված էին հետևյալ հինգ կետերի մեջ. 1) Անգլիան պարտավորվում էր արդյունագործական, առևտրական, երկաթուղաշինության, խճուղիների կառուցման, հեռագրի անցկացման ոչ մի կոնցեսիա չվերցնել Պարսկաստանի այն մասում, որը գտնվելու է ռուս-աֆղանական սահմանից սկսվող, Իսֆահան-Յազդ-Հակկի միջով անցնող ու Ղասբե-Շիրինում վերջացող գծից դեպի հյուսիս: 2) Ռուսաստանը պարտավորվում էր նույն բանը չանել Աֆղանստանի սահմանից սկսվող, Ղազվիք-Բիրջանդ-Քերմանով անցնող և Բանդար-Աբբասում վերջացող գծից դեպի հարավ: 3) Ռուսաստանն ու Անգլիան փոխադարձաբար պարտավորվում էին այդ երկու նշանակված սահմանների միջև թողնել մի տարածություն, որի վրա կոնցեսիաներ վերցնելիս երկու տերությունները պարտավորվում էին միմյանց չհակառակվել, բայց պետք է նախապես միմյանց հայտնեին, թե ո՞ր կոնցեսիան են ցանկանում վերցնել: Այլ խոսքով, այս երրորդ տարածությունը չեզոք հող էր, որ սովորաբար պետությունները, փոխադարձ համաձայնությամբ, ստեղծում էին իրենց սահմանների միջև՝ զանազան անախորժ թյուրիմացություններից զերծ մնալու նպատակով: Երկու ազդեցության գոտի-

ների արանքում ընկած այդ ահագին տարածության մեջ էր մտնում նաև Պարսից ծոցը, որի վրա փաստորեն հաստատվում էր Անգլիայի անբաժան տիրակալությունը: Իսկ դա նշանակում էր, որ նրա հնարավոր ազդեցության տակ էր ընկնելու նաև կառուցվելիք Բեռլին-Բադդադ-Բասրա երկաթուղին: Բասրան լինելու էր երկաթուղու՝ Պարսից ծոց դուրս եկող վերջին կետը: Այլ խոսքով, երկաթուղու բանալին ամուր փակվելու էր Անգլիայի ձեռքերում: 4) Երկու մեծ տերությունները պարտավորվում էին՝ բացի Ֆարսիստանի և Պարսից ծոցի մաքսատներից, պարսկական մյուս բոլոր մաքսատներից ստացված եկամուտներով ծածկել այն պարտքերն ու դրանց տոկոսները, որոնք շահի կառավարությունը վերցրել էր Ռուսաստանից: Ինչ վերաբերում էր Ֆարսիստանի և Պարսից ծոցի մաքսատներին, ապա դրանցից ստացված եկամուտները, ինչպես և Կասպից ծովի պարսկական ափերում ձկնորսությունից ստացված եկամուտները պիտի գնային Անգլիայից վերցրած պարտքերը ծածկելուն: 5) Այն դեպքում, եթե պարսից կառավարությունը չկարողանար կանոնավոր կերպով իր պարտքերը վճարել Ռուսաստանին կամ Անգլիային, սրանք իրենց կատարյալ իրավունք էին վերապահում, յուրաքանչյուրն իրեն պատկանող սահմաններում, վերահսկողություն հաստատել այդ պարտքերն ապահովող եկամտային աղբյուրների վրա:

Թեև դիվանագիտական լեզվով սա չէր նշանակում Պարսկաստանի նվաճում ու գաղութացում, բայց երկիրն այսպես կոչված «ազդեցության շրջանների» բաժանելն ըստ էության նրա նվաճումն էր ոչ թե զենքով, այլ՝ դիվանագիտությամբ:

Անգլո-ռուսական պայմանագրով նախատեսվում էր նաև՝ 1) Չխախտել Պարսկաստանի տարածքային ամբողջականությունը և քաղաքական անկախությունը, 2) Ապահովել առևտրի ազատության սկզբունքների կիրառումը, 3) Բոլոր մեծ տերություն-

ների առաջ պաշտպանել բաց դռների սկզբունքը, 4) Պարսկաստանի ֆինանսական բոլոր գործերը դրվում են Անգլիայի և Ռուսաստանի հսկողության տակ, 5) Սադրագամ և նախարարներ նշանակելուց առաջ դրանց թեկնածությունները նախապես հաստատում են Պարսկաստանում Անգլիայի և Ռուսաստանի ներկայացուցչությունները, որից հետո միայն հրամանագրվում են շահի կողմից, 6) Առանց Ռուսաստանի և Անգլիայի թույլտվության Պարսկաստանը չի կարող նոր փոխառություն վերցնել որևէ պետությունից, 7) Շահը պարտավոր էր անփոփոխ պահել սահմանադրությունը և ընդհանուր ներում հայտարարել: Այդ ամենի դիմաց Ռուսաստանն ու Անգլիան պարտավորություն էին ստանձնել՝ 1) Ապահովել շահի կյանքի, ինչքի և թագի անձեռնմխելիությունը, 2) Խոշոր փոխառություն անել Պարսկաստանին, 3) Շահին պաշտպանել ժողովրդի կողմից հնարավոր որևէ բռնությունից¹:

Այդ լրացուցիչ կետերը պայմանագրի մեջ էին մտցվել հանգստացնելու համար Պարսկաստանի ժողովրդին, թե երկիրը Անգլիայի և Ռուսաստանի ազդեցության շրջանների բաժանելը դեռ չի նշանակում Պարսկաստանի գերիշխանության ու անկախության խախտում: Իրականում, Պարսկաստանն ընկավ պարտատեր երկու պետություններից վասալական դրության մեջ:

Իհարկե, մինչ այդ էլ Պարսկաստանն այս երկու մեծ պետությունների սուր մրցակցության թատերաբեմ էր, բայց երբեք նա չէր եղել այնքան հրապուրիչ կռվախնձոր մրցակիցների համար, և երբեք արտաքին արշավանքի վտանգն այնքան որոշակի ու շոշափելի չէր եղել, ինչպես անգլո-ռուսական համաձայնությունից հետո:

¹ «Դրոշակ», № 11-12 (188), նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1907, էջ 159:

«Պարսկաստանը՝ կապկպուած ոտքով-ձեռքով,- գրում էր «Դրօշակը»:- Առանց հարցնելու ժողովրդի կամքը, առանց մագաչափ խնայելու նրա դարաւոր անկախութեան զգացումները,- դիւանագիտական մակեաւիլիզմը, յենուած ուժերի իրաւունքի վրայ, անօրինակ ցինիզմով գալիս է բաժանելու մի երկիր ազդեցութեան շրջանների եւ դրանով հիմք է դնում՝ երկրի ապագայ կլանման... Հեռանկարը խիստ մոայլ է, վտանգալի»¹:

Պարսկաստանի համար ստորացուցիչ այդ պայմանագիրն Անգլիան և Ռուսաստանը կնքեցին հենց այն ժամանակ, երբ երկիրը վերակենդանանալու և ինքնուրոյն կյանք վարելու հսկայական ճիգեր էր թափում: Մեջլիսը և պարսից մամուլը բուռն կերպով բողոքում էին դաշնագրի դէմ՝ դա համագոր նկատելով երկրի ստրկացմանը: Ժողովուրդն իր լեղի հացը նախընտրում էր օտարի լծից՝ դրանով իսկ շեշտելով իր ազգային արժանապատվոյթունը:

Անգլո-ռուսական պայմանագիրը կնքվել էր առանց պարսկական մեջլիսի գիտութեան: Իբրև կատարված փաստ՝ պարզապէս հաղորդագրութիւն էր տարածվել այդ մասին: Ո՛չ այդ ժամանակ և ո՛չ էլ հետագայում մեջլիսը չճանաչեց զայրացուցիչ գործարքը, իսկ ժողովուրդը տեղի ունեցածը գնահատեց որպէս ծաղր ու ծանակ իր սահմանադրութեանը: 1907 թ. հոկտեմբերի 8-ին պարսից մեջլիսը և մամուլը բողոքեցին համաձայնագրի դէմ՝ որպէս վիրավորանք երկրի ազգային արժանապատվութեանը, որպէս նրա անկախութիւնը ոտնահարող փաստաթուղթ, բայց այդ բողոքը հաշվի առնող չեղավ:

«Դրօշակը» գրում էր. «... Պարսկաստանի դրութիւնը ոչ միայն չէ պարզուած, այլ աւելի կը կնճռուի ... Մեճլիսը ոտքին տակ հող

¹ «Դրօշակ», № 5 (202), մայիս, 1909:

չունի..., յեղափոխական գիտակցութիւնը, ինչքան ալ անկեղծ եւ անձնուէր ըլլայ, անգոր է լուրջ բարդութիւններու դիմագրաւել, երբ իր կառավարութիւնը դաւաճանելով՝ արտաքին միջամտութեան մը վրայ կոթնի»¹:

Երկրում ծայր առած խոր դժգոհության արտահայտություններինց մեկը եղավ պարսից սադրագամ (նախարարապետ) Աթաբեկ Ագամի (Էմին Սոլթան) վրա կատարված ահաբեկչությունը: 1907 թ. օգոստոսի 31-ին պարսիկ հինգ արմատական հեղափոխականներ հարձակում են գործում նրա վրա: Նրանցից մեկը՝ Աբբաս աղան, ատրճանակի չորս կրակոցով սպանում է Աթաբեկ Ագամին, իսկ նրա ընկերների կրակոցներով զոհվում են մի զինվոր և մի կազակ: Փոխհրաձգության ժամանակ հարձակվողներից մեկն սպանվում է տեղում, մյուսը՝ Աբբասը, անձնասպան է լինում, իսկ երեքը կարողանում են փախչել²:

Հեղափոխականները սադրագամին մեղադրում էին նաև նրա համար, որ սահմանադրական բարեփոխումների խնդրում որևէ հետաքրքրություն ցույց չի տալիս, բելգիացիներին է հանձնել երկրի ամբողջ մաքսային, փոստային և ֆինանսական ոլորտները, կարծր դիրք չի բռնում Թուրքիայի նկատմամբ, որի գորքերը ներխուժել են Պարսկաստան:

Աթաբեկ Ագամի սպանությամբ իշխանությունը կորցնում էր տվյալ պահին պետական գործերում ամենաուժեղ գործչին: Եվ դա այն ժամանակ, գրում էին թերթերը, երբ երկիրը բոլորում էր իր պատմության տագնապալի մի շրջանը. գանձարանը դատարկ էր, տուրքերը չէին հավաքվում կամ հավաքվում էին շատ անկա-

¹ «Դրօշակ», № 11-12 (188), նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1907, էջ 173:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 8 (185), օգոստոս, 1907, էջ 120, «Արօր» (Թիֆլիս), № 10, 14 սեպտեմբերի 1907 թ., «Ազատ բեմ» (Գահիրե), № 47, 28 սեպտեմբերի 1907 թ.:

նոն, երկրում անիշխանություն էր, ամենուր՝ ավազակություն և անապահովություն:

Եթե շահը և նրա շրջապատը ծանր տարան Աթաբեկ Ազամի մահը, ապա ժողովուրդը «շեհիդների» և ազգային հերոսների կարգը դասեց նրա սպանողին՝ Աբբասին: Վերջինիս մահվան քառասունքին (երբային) հազարավոր մարդիկ այցի գնացին նրա գերեզմանին՝ հարգելու հերոսի հիշատակը: Ազատամիտ պարսիկներից մեկը, սգո հանդեսում ունեցած ելույթում դիմելով հավաքվածներին, ասաց. «Ո՛վ Իրանի զաւակներ, դուք այստեղ եկաք ողբալու ազգային հերոսի մահը, նաեւ պանծացնելու նրա մեծագործությունը: Այդ վեհ հոգին այլեւս մեր կողքին չէ: Նա երկրի վրայ չէ, այլ՝ երկնքում եւ այնտեղից մեզ թելադրում է, թէ ինչպէս պէտք է ազատուել բռնակալներից: Նրա գերեզմանը ձեզ աղերսում է՝ հետեւել իր օրինակին, պատուիրում է մեր ճանապարհից դէն նետել այն բոլոր խոչընդոտները, որոնք խանգարում են մեր ազգային ազատութեանը եւ երկրի առաջադիմութեանը»¹:

Հեղափոխականի այս խոսքերը ցույց էին տալիս, թե ժողովրդի մեջ որքան մեծ ատելություն էր կուտակվել կառավարության և ընդհանրապես շահական կարգերի դեմ:

¹ «Դրօշակ», № 11-12 (188), նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1907, էջ 174:

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ԽՈՏՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

Աշխատության նախորդ էջերում նշվել է, որ 1905 թ. վերջերից սկսած Պարսկաստանի ազատագրական-առաջադիմական շարժումը հանդիպում էր ոչ միայն երկրի հետադիմության, այլև ռուսական միապետության բուռն դիմադրությանը, և այդ իսկ պատճառով, շարժման մեջ ընդգրկված զանգվածների շարքերում գնալով ուժեղանում էին հակառուսական տրամադրությունները, որից օգտվում էին Պարսկաստանում շահեր ունեցող եվրոպական տերությունները և ամենից առաջ Անգլիան: Այդ տեսակետից բացառություն չէր 1907 թվականը, հատկապես նրա երկրորդ կեսը:

1907 թ. մայիսին Պարսկաստանում բռնկվեց շահի եղբոր՝ արքայորդի Սալար Դովլեի գլխավորած ապստամբությունը, որի նպատակն էր գահընկեց անել Մահմեդ Ալիին և տիրանալ գահին: Կառավարական զորքերից ջարդ կրելով, շահի եղբայրը փախավ Քերմանշահ և իր հալածողներից ազատվելու համար ապաստան գտավ տեղի անգլիական հյուպատոսությանը պատկանող շենքում: Մեջլիսը Թեհրանի բրիտանական դեսպանից պահանջեց նրան օրինական իշխանություններին հանձնել: Լոնդոնից եկած հրահանգի համաձայն՝ ապստամբության ղեկավարը հանձնվեց կառավարությանը. դրանով իսկ գոհացում տրվեց խորհրդարանին:

Այդպիսով, անգլիացիները մի անգամ ևս ցույց տվեցին, որ Պարսկաստանի ժողովրդական ներկայացուցչության վրա իրենք նայում են իբրև մի հաստատության, որն, արդարև, մարմնավորում է պետական իշխանության իրավաստիքությունը: Եվ պարսիկները շնորհակալ մնացին:

Բայց պարսից սահմանադրությանն այդպես չվերաբերվեցին ռուսաց դիվանագետները: Մերտ դաշինքի մեջ լինելով շահի հետ, սրանք արհամարհանքով էին նայում պարսկական խորհրդարանի վրա՝ ցուցադրաբար բանի տեղ չդնելով նրան: Բազմաթիվ փաստերից ահա՝ մեկը:

Սալար Դովլեի անհաջող ապստամբությունից երկու ամիս հետո մեջլիսի հրամանով կալանավորվում է մի հարուստ վաճառական՝ Մելիք Թոջջարը, որը բազմաթիվ անօրինական մուք գործեր էր կատարել մի շարք ռուսահպատակ պարսկաստանցիների հետ: Թեհրան տանելիս հանցագործը ճանապարհին փախչում է պահակների ձեռքից և ապաստանում ռուսական դեսպանության Զերգենդեի ամառանոցում: Չնայած նրան հանձնելու համար մեջլիսի թափած եռանդագին ջանքերին, Ռուսաստանի դեսպանը, սակայն, պատասխանում է կտրուկ մերժումով:

Այդ դեպքից հետո մեջլիսն ու մամուլն սկսեցին բարձրաձայնել, թե տեսե՛ք՝ անգլիացիները, ներողություն խնդրելով, երկրի օրինական իշխանություններին են հանձնել շահի եղբորը, իսկ ռուսները դատական պատասխանատվությունից թաքցնում ու հովանավորում են ամբողջ Պարսկաստանում հայտնի մի խարդախի:

Դիվանագիտական կռպիտ սխալներից էր նաև այն վերջնագիրը, որ 1907 թ. ամռան վերջերին Թեհրանի ռուսաց դեսպան Հարդվիգն ուղարկել էր պարսկական խորհրդարանին: Այդ գրության մեջ դեսպանը մեջլիսին ամբարտավան տոնով նախազգուշացնում էր «անմիջապես վերջ դնել պետական խռովություններին, որոնցից տուժում են ռուսահպատակների շահերը»: Միաժամանակ, դեսպանն իր կառավարության անունից հայտնում էր, որ հակառակ դեպքում ռուսաց զորքերը կգրավեն Պարս-

կաստանի հյուսիսային մասը և «ուժով վերջ կդնեն անկարգություններին»:

Ռուսական այդ վերջնագիրը բողոքի բուռն ալիք բարձրացրեց երկրում, իսկ մեջլիսում ցասկոտ ելույթներ առաջ բերեց: Դեսպանին պատասխան ուղարկվեց նույն կուպիտ ոճով: Այնտեղ նշված էր, որ Ռուսաստանն իրավունք չունի միջամտելու ինքնիշխան (սուվերեն) երկրի ներքին գործերին, նաև հիշեցում էր արվում, որ ռուսական հեղափոխության օրերին պարսկահպատակներից շատերը տուժեցին Կովկասում, բայց պարսկական իշխանությունները երբեք ակնարկ անգամ չարեցին ռուսաց կառավարությանը:

1907 թ. դեկտեմբերին Մահմեդ Ալի շահն անսպասելիորեն կալանավորեց կառավարության ազատամիտ նախարարներին՝ դրանով իսկ փորձ անելով վերականգնելու վաղեմի կարգերը: Ինչպես հետո պարզվեց, այդ գործողությանը շահին Թեհրանի ռուսաց դեսպանությունն էր դրդել: Լրագրային հոդվածների հեղինակները պնդում էին, որ ռուսները ոչ միայն բարոյական աջակցություն են ցույց տվել շահին, այլև նրան խոստացել են բազմաքանակ զորքերով ներխուժել երկիր, ցրել անջումենները և հետ խլել սահմանադրությունը:

Երբ շահը կալանավորեց նախարարներին, բրիտանական դեսպանը պահանջեց ամենից առաջ ազատել նախարար-նախագահ Նասեր օլ Մուլքին լոկ այն պատճառաբանությամբ, որ նա «անգլիական բարձրագույն շքանշաններից մեկի ասպետ է»: Դա դեռ քիչ համարելով, դեսպանը հայտարարեց, որ անգլիական դեսպանատան դռներն առաջվա պես բաց են մեջլիսի պատգամավորների համար, և որ հարկ եղած դեպքում նրանք կարող են այնտեղ հուսալ լիակատար պաշտպանություն և կյանքի անվտանգություն: Բրիտանացիները կարողացան ազատել տալ

նախարար-նախագահին, և իրենց ջանքերը լարելով, նպաստում էին սահմանադրականների հաջողություններին: Նրանք հազվագյուտ ճարպկությամբ աշխատում էին օգտվել յուրաքանչյուր դիպվածից՝ երկրի բնակչության համակրանքն իրենց կողմը գրավելու համար: Դիվանագիտական հարթության վրա նրանք նորանոր հաջողություններ էին արձանագրում:

Իսկ ինչ էին անում այդ ժամանակ ռուս դիվանագետները: Նրանք լռել էին, և տեղի ունեցող իրադարձություններում նրանց ձայները բոլորովին չէին լսվում: Եթե այդ լռությունը ռուս հասարակության համար անըմբռնելի էր, ապա ամեն մի պարսիկի համար՝ միանգամայն հասկանալի:

Ռուսների պահվածքը խոր դժգոհություն էր առաջ բերել: Պարսկական մամուլը («Մենելես», «Նեղայե-վաթան» և այլ թերթեր) խիստ քննադատություն էին հնչեցնում Պետերբուրգի հասցեին: Թերթերի էջեր էին բարձրանում անախորժության և վիրավորանքի տրամադրություններ:

Արդեն 1907 թ. վերջերից պարսիկ գործիչների մեծ մասը թշնամաբար էր տրամադրված Ռուսաստանի հանդեպ: Թեհրանի ազգայնական անջումենների հավաքներում ճառախոսներն ատելությամբ էին արտահայտվում Ռուսաստանի՝ որպես պարսկական հետադիմության հենարանի նկատմամբ, շեշտում էին, որ ռուսական կառավարության վարած քաղաքականությունն իրենց երկրին բերելու է անհամար աղետներ ու թշվառություններ:

Պարսկաստանում ռուսների վարած քաղաքականությանը կողմնակից էին մնացել միայն ծայրահեղ հետադիմական ուժերը՝ շահի գլխավորությամբ:

Պատահական չէր, որ երկրում ծավալվող գործընթացների վրա ռուսաց ազդեցությունն օրըստօրե ընկնում էր: Հատկապես, Պարսկաստանի սահմաններից ներս գորք մտցնելու սպառ-

նալիքը վերջնականապես տապալել էր մնացորդներն այն ջերմ զգացմունքների, որպիսիք պարսիկները նախկինում տածել էին Ռուսաստանի հանդեպ:

Այսպիսով, Պարսկաստանում, ուր դեռևս ոչ շատ ժամանակ առաջ Ռուսաստանի ձայնն ամենագոր էր, ազատագրական շարժման զարգացման ընթացքում ենթարկվեց լուրջ փոփոխությունների: Շարժման զարգացմանը զուգահեռ բարձրացավ Անգլիայի վարկը, և ընդհակառակը՝ խախտվեցին Ռուսաստանի դիրքերը:

Դրա ամենաբնորոշ ապացույցներից մեկը Պարսկաստանում ռուսահպատակների վրա օրեցօր հաճախակի դարձող հարձակումներն էին: Գնալով լայն ծավալներ էին ստանում ռուսների բնակարանների կողոպուտը, երբեմն նաև՝ հրկիզումները: «Ռուսաց խճուղով» (Ջուլֆա-Արդաբիլ-Թավրիզ) ռուսական ապրանքները Պարսկաստան տեղափոխող մարդիկ ավելի ու ավելի հաճախ էին ենթարկվում զինված հարձակումների և կողոպուտի: Հյուպատոսական փոստն արդեն մի քանի անգամ հափշտակիչների ձեռքն էր ընկել: Ռուսական ապրանքները (շաքար, նավթ, կտավ և այլն) պարսիկ ազգայնականների քարոզչության հետևանքով բոյկոտի էին ենթարկվում: Բայց ամենանշանակալիցը ռուսաց դեսպանի կյանքի դեմ հաճախակի դարձած «պատահական» դեպքերն էին: Բանը հասավ բացահայտ մահափորձի, որը չհաջողվեց պատահական դիպվածի շնորհիվ:

Առաջներում պարսիկները ռուսներին օգնում էին որսալու ռուս-պարսկական սահմանագծի մոտերքում «գիտական ուսումնասիրություններ» կատարող անգլիական լրտեսներին, իսկ այժմ նրանք անգլիացիների վրա նայում էին իբրև իրենց բարեկամների և պատրաստ էին ընդմիջտ խզելու ամեն տեսակ կապերը Ռուսաստանի հետ:

Բայց եթե ռուսական կողմի սպառնալիքներն առայժմ մնում էին որպես լոկ հայտարարություններ, ապա գոյություն ունեցող իրական վտանգներն ունակ էին երկրի համար բացելու տևական ու անդառնալի աղետների դուռը:

Ռուսական դիվանագիտությունը, որը հայտնի էր միջազգային իրադարձությունները ժամանակին վերլուծելու և ճշգրիտ եզրահանգումներ անելու դանդաղկոտությամբ, այժմ էլ դրա նոր օրինակ էր տալիս:

ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԲՈՒՆԱԶԱՎԹՈՒՄՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՅՆՈՒՄԸ

Վերածնության ազատարար հոսանքի հետ Պարսկաստանի ամբողջ տարածության վրա փչում էին ավերիչ հոդներ:

Ինչպես նախորդ շարադրանքում նշվել է, Կ. Պոլսից եկած հրամանով թուրքական զորքերը 1905 թ. աշնանն անցել էին պարսկական սահմանը՝ խնդիր ունենալով Ատրպատականը և Իրանական Քուրդիստանը միացնել Օսմանյան կայսրությանը¹:

Երկու դրացի իսլամական պետությունների ընդհարումը և մանավանդ Թուրքիայի բացարձակ մտադրությունը՝ գրավել Պարսկաստանի մի քանի սահմանակից գավառները, քաղաքական աշխարհի ամենից արտառոց, ինչպես և ամենից անըմբռնելի խնդիրներից էին:

«Հիվանդ մարդը» դեռ շարունակում էր ինքն իրեն զգալ այնքան կենդանի, որ հանդուգն քայլերով ձեռք էր զարկում նոր նվաճումների, այն էլ այն տարածքների բռնագավթման, որոնք Ռուսաստանի ազդեցության գոտի էին նկատվում:

¹ Տե՛ս «Ախուրեան», № 6, 23 հունվարի 1908 թ.:

Ռուս-անգլիական դաշնադրությունից հետո օսմանցիները, ինչպես և սպասվում էր, ոչ միայն չթողեցին պարսից հողերը, այլև 1907 թ. ամռանը շարունակեցին ավելի առաջանալ և իրենց արյունոտ հետքերը ձգելով ամեն տեղ, գրավեցին Ուրմիայի հարավարևելյան կողմերի Աղախան Միրփանջի 26 գյուղերը¹:

Ռուսաստանը և Մեծ Բրիտանիան, որոնք որոշ չափով երաշխավոր էին Պարսկաստանի տարածքային ամբողջականությանը, միայն կեսբերան դիտողություն էին անում թուրքերին: Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, նկատի առնելով Ուրմիայում իր միսիոներական շահերը, Կ. Պոլսում դեսպան Լայշմանի միջոցով իր ձայնը լսելի էր դարձրել, որ Ուրմիան պետք է դուրս մնա թուրքական արշավանքից: Ի պատասխան նշված տերությունների որոշ անհանգստությանը, թուրքական իշխանությունները երդում-պատահ էին լինում, որ թեև Պարսկաստանը կես դարից ավելի է, ինչ «անօրինաբար նստել է» Թուրքիային պատկանող սահմանագլխային տարածքների վրա, բայց իրենք «համբերությամբ կուլ են տալիս այդ անարդարությունը» և առաջիկայում էլ ոչ մի հարձակողական նպատակ չեն ունենալու Թեհրանի նկատմամբ:

Խոսքով այսպես արտահայտվելով, թուրքերը գործով հակառակն էին անում: Նախահարձակները 1907 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին շարունակում էին Ուրմիայով քայլ առ քայլ առաջ շարժվել՝ հայացքը հառած Ուրմիո լճին: Հոկտեմբերի կեսերին նրանք արդեն մոտեցել էին Զոլա գետին և սպառնում էին Մալմաստին: Թուրքական զորքերի թիվը Ուրմիայում արդեն հասել էր 60 հազարի:

¹ Տե՛ս «Արօր», № 2, 4 սեպտեմբերի 1907 թ.:

Սահմանագծի վրա գտնվող Սալմաստ գավառը գրեթե ամեն կողմից շրջապատված էր քրդական ավազակաբարո ցեղերով և միշտ ենթակա էր եղել նրանց արշավանքներին ու ալան-թալանին: Բայց նախորդ տարիներին այդ ամենը կատարում էին պարսկահպատակ քրդական ցեղերի ոչ մեծ խմբեր, որոնք չհամարձակվելով առաջ ընթանալ դեպի գավառի կենտրոնական մասերը, բավարարվում էին սահմանագծին ավելի մոտ գտնվող լեռնային փոքր ու անպաշտպան պարսկական ու հայկական գյուղերի վրա հարձակումներ գործելով, կամ ճանապարհներին դարան մտած՝ կողոպտում էին խաղաղ անցորդներին¹:

1907 թ. կեսերից քրդական արշավանքները բոլորովին տարբեր բնույթ ստացան: Այժմ քրդերը լավ կազմակերպված էին, գործում էին որոշակի ծրագրով, դարձել էին ավելի հանդուգն ու համարձակ: Եվ երբ օսմանյան կանոնավոր զորքերը կռիվներ սկսեցին Ատրպատականի սահմանների վրա գտնվող պարսկական գավառները գրավելու համար, թուրքական հրամանատարությունն իր առաջխաղացման ընթացքում լայնորեն օգտվեց քրդական ավազակաբարո ցեղերի ծառայությունից: Վերջիններս, միանալով իրենց նման սուննի դավանանքի թուրքերի հետ, առանձին եռանդով ձեռնարկեցին կողոպտելու և ավերելու պարսկաբնակ և հայաբնակ գյուղերը Սոյուջ-Բուլաղ, Ուղնի, Բարանդուզ և այլ գավառներում: Միաժամանակ, քրդերի առաջնորդները հայտարարում էին, թե իրենք կոչված են այդ վայրերում հաստատելու թուրք սուլթանի գերիշխանությունը²:

Սալմաստի գավառի քուրդ ցեղապետերից ամենաազդեցիկը Բայազետ աղան էր, որը իր շուրջը համախմբելով նաև քրդական բազմաթիվ ցեղերի, ապստամբեց կառավարության դեմ և թուր-

¹ Տե՛ս «Լրաբեր» (Աստրախան), № 1, 27 ապրիլի 1908 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

քերի կողմն անցավ: Շատ շուտով նա կարողացավ պարտության մատնել պարսից սարքազներին և նրանց դուրս մղել գավառի տարածքի մեծ մասից:

Սարսափահար փախչելով կովի դաշտից, սարքազներն ահաբեկման մեջ գցեցին նաև գավառի ողջ բնակչությանը: Հետապնդելով պարսից զորքի մնացորդներին, Բայազետ աղան մտավ Մոլլալար գյուղը, որը կապալով պատկանում էր հայ կալվածատեր, ռուսահպատակ Նազարբեկովին: Առաջ շարժվելով, քրդերի ասպատակիչ խմբերը մտան հարևան հինգ գյուղեր, կատարեցին սպանություններ, կողոպտեցին ու հրդեհեցին բնակավայրերը:

Այս անորոշ կացությունը մեծ սպառնալիքներ էր պարունակում պարսկահայության համար: Հնարավոր վտանգները քննության էին առնվում կովկասահայ մամուլում, կուսակցական, հասարակական և կրոնական շրջանակներում:

Սալմաստի հայերի համար այդ ծանր պահին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Խրիմյանը, վախճանումից քիչ առաջ, աղերսագիր ուղարկեց Պարսկաստանի շահնշահ Մահմեդ Ալիին: Ցավով արձանագրելով, որ Պարսկաստանը ենթարկված է օտարի հարձակման, որի հետևանքով տուժում է նաև Ատրպատականի հայությունը, Վեհափառ հայրապետը գրում էր. «Վերջին օրերին որոշ չարամիտ եւ սատանայասիրտ մարդիկ ցանկացան վրդովել խաղաղութիւնը Ատրպատականի սահմաններին մահմեդականների եւ հայոց միջեւ, որոնց սերը եւ միաբանութիւնը Ձեր հովանաւորութեամբ արժանի է գովեստի: ... Յուսով ենք, որ այսուհետեւ էլ նրանք առաւել սիրով եւ խաղաղութեամբ կ'ապրեն միմեանց հետ, է՛լ առաւել, քան առաջ, ի փառս Ձեր եւ ի սփոփանք մեր վշտացեալ սրտի: Եւ թող ամաչի սատանան, ու

այլևս երբեք չյանդգնի թշնամութեան որումը գցել դարաւոր եղբայրական ազգերի միջեւ:

Ես, առաւել քան երբեւէ, ընդգծելով Ձեզ իմ և հաւատարիմ հօտի անկեղծ զգացմունքների երախտագիտութիւնը, իմ անձնական պարտքս եմ համարում վերառաքել Բարձրեալին իմ սրտի խորքից հայցածը, որպէսզի Ձեր վրայ օրըստօրէ ուժեղացնի իւր աստուածային ողորմութիւնը եւ շնորհքը եւ անսասան պահի եւ օրըստօրէ պայծառացնի երջանկասփիւռ գահը արքայից արքայի՝ ի մեծ ցնծութիւն բազմացել ժողովրդի Իրանի եւ ի փառս համայն Արայական Տան»¹:

Բայց կաթողիկոսի աղերսագիրը չէր կարող որևէ ազդեցություն ունենալ Սալմաստում ծավալվող իրադարձությունների վրա, որովհետև ինքը շահնշահն իսկ անկարող էր ունեցած հնարավորություններով զսպելու թուրք-քրդական միացյալ ուժերի ավերածությունները²: Մանավանդ քրդական ավազակախմբերի կատարած սրածուրջան ու կողոպուտի պայմաններում, նշված տարածքներում լիովին դադարել էին ապրանքների փոխադրությունը, հեռագրական հաղորդակցությունը և փոստի երթևեկությունը³:

Ծրագրած լինելով գրավել Սալմաստի գավառն ամբողջությամբ, թուրքական հրամանատարությունը գաղտնի գործակալներ ուղարկեց նաև հարևան Չարա, Սոմա, Քոթուլ և այլ գավառամասերի քրդերի մոտ՝ նրանց ևս կազմակերպելու և Թեհրանի կառավարության դեմ հանելու համար: Այստեղ էլ հաջողվեց ազդել քրդերի վրա, գրգռել նրանց ավազակային բնագոյները, նրանց կույր գործիք դարձնել թուրքերի ձեռքում:

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237Բ, վավ. 214:

² Տե՛ս «Ախուրեան», № 77, 15 դեկտեմբերի 1907 թ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում, № 76, 12 դեկտեմբերի 1907 թ.:

Սուլթան Աբդուլ Համիդի և նրա քուրդ աջակիցների հանդուգն գործողությունների հետևում Գերմանիան էր, որը Թուրքիայի ձեռքով իր շահերը հետապնդելով այդ կողմերում, փորձում էր անհնարին դարձնել Պարսկաստանի մասին անգլո-ռուսական համաձայնությունների իրագործումը: Այս դեպքում Գերմանիան վարվում էր ճիշտ այնպես, ինչպես Մարոկկոյի խնդրում: Սրանով նա ձգտում էր շեշտել իր միջազգային նշանակությունը, ցույց տալ, որ առանց իր մասնակցության կայացած համաձայնություններն արժեք ունենալ չեն կարող, մանավանդ որ Պարսկաստանի նկատմամբ հաջողած քաղաքական ակտը, որին հասել են Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանը, անմիջական կերպով շոշափում էր իր մերձավոր շահերը:

Պարսկաստանի վրա թուրքական հարձակումն ուղղված էր նաև Ռուսաստանի շահերի դեմ: Հենվելով Գերմանիայի աջակցության և քաջալերության վրա՝ Կ. Պոլիսը համոզված էր, որ Պարսկաստանն անգոր կլինի դիմադրելու, իսկ Ռուսաստանը, գլուխը խառը լինելով, չի համարձակվի պատերազմ հայտարարել:

Այդ ամենի կողքին դրված էր գլխավոր նպատակը, այն է՝ տիրանալով Սալմաստ և Ուրմիա շրջանների բոլոր բնական ամրություններին, մի լայն ճեղք բացել և ճանապարհ հարթել դեպի Ատրպատական, ուր գերակայում էր թուրք բնակչությունը, ապա շարժվել ու ավելի հեռվում գտնվող թուրքալեզու տարածքներ գրավել¹:

Թուրքիան որևէ ուշադրություն չէր դարձնում Ռուսաստանի հյուպատոսի պահանջների վրա: Ենթադրվում էր, որ պարսից հողերը գրավելու դրդում է Գերմանիան, որը վիրավորված անգ-

¹ St' u "Турецкий сборник (к событиям на Ближнем Востоке)", под редакцией И. М. Бикермана), С.-Петербург, 1909, с. 52.

լո-ռուսական համաձայնությունից, դրանով ուզում էր Ռուսաստանին պատերազմի մեջ քաշել¹:

Սակայն թուրքական կառավարությունը իր հնարավորությունները լավ չէր հաշվարկել: Մանավանդ Ռուսաստանը բնավ տրամադիր չէր կորուստներ ունենալ Պարսկաստանում: Պետերբուրգը վաղուց աչք ուներ Ատրպատականի վրա. նա գրեթե ընտելացել էր այն մտքի հետ, որ այսօր չէ վաղը այդ նահանգը, եթե ոչ իր ձեռքը, գոնե իր անմիջական տրամադրության տակ է անցնելու: Այդ դեպքում՝ Թուրքիայի դեմ կանգնած կլինեին բնական ամբողջությունների մի երկար գիծ: Մասամբ նույն ռազմական նպատակով Ռուսաստանը մտադիր էր Ջուլֆա հասած երկաթուղային գիծը դեպի Պարսկաստանի խորքերը շարունակել Թուրքիայի սահմանի երկայնքով՝ Ուրմիայի լճից արևմուտք ընկած տարածքներով:

Առաջխաղացումը չշարունակելու թուրքական կառավարության խոստումը խախտած համարելով, Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանը Կ. Պոլսին սպառնացին հակաքայլեր ձեռնարկել, իսկ Պետերբուրգը նույնիսկ սպառնաց, որ եթե թուրքական զորամասերը մոտենան Ատրպատականին, ապա Ռուսաստանն ստիպված կլինի իր զորքերով խաղի մեջ մտնել:

Հակառակ իրենց կեղծ ու շինծու սպառնալիքներին, երկու գերտերությունները որոշակի գործողություններ չէին ձեռնարկում կանգնեցնելու թուրքերի առաջխաղացումը, իսկ վերջիններս նորանոր պատճառաբանություններ էին հորինում պարսկական հողերի հետագա զավթումն արդարացնելու համար:

Թուրքական զորքերի հրամանատար միրալայ Մեհմեդ բեյը և սպայախմբի կապիտան Էմրուլլահ բեյը պաշտոնապես հայտա-

¹ Տե՛ս «Ախուրեան», № 76, 12 դեկտեմբերի 1907 թ.:

րարեցին, թե իրենք հավատացած են, որ իրենց դեմ ունեն ոչ թե պարսկական գորքը, այլ պարսիկ և հայ ֆիդայիներ, հետևաբար իրենք եկել են ջնջելու և ցրելու հատկապես նրանց՝

Թուրքական կառավարությունը տերություններին պատասխանում էր, թե իր գորքերը մտել են Պարսկաստանի այն տարածքները, որոնք վերածված են հայ հեղափոխական կենտրոնների, թե հայերի զինված խմբերը հիմնականում այդտեղից են մտնում Օսմանյան կայսրության արևելյան նահանգները և տեղի հայերին հանում կառավարության դեմ: Թուրքերը նաև շեշտում էին, որ ոչնչացնելով Ուրմիայի հայկական «զինվորական կայանները», դրանով իսկ նպաստելու են հսկողության տակ վերցվելիք տարածքներում կայունության հաստատմանը:

Պարսկական հոդերի վրա թուրքական հարձակումը այդ նույն շարժառիթով էր բացատրում Մարսելի “Sémaphore” («Մեմաֆոր») թերթը, տպագրելով Կ. Պոլսի իր թղթակցի հոդվածը: «Այս մեջադեպը հետևանք է Հայկական հարցի,- գրում էր հոդվածագիրը¹:- Հայերը թեպետև Պարսկաստանում փոքրաթիվ են – մօտաւորապէս 70 հազար..., բայց գրաւում են մենաշնորհեալ դիրք... Սալմաստը եւ Ուրմիան նրանց գլխաւոր կայաններն են եւ յաջողութեամբ կարողանում են սահմանազլխից զենք ու ռազմամթերք մտցնել թուրքահայ վիլայէթներ, որպէսզի նրանցով հայ զիւղացիները կարողանան իրենց պաշտպանել քրդերի եւ թուրքերի յարձակումներից... Իսկ վերջերս թուրք կառավարութիւնը լուր է առել իր տեղեկատու գործակալութիւնից, թէ Ուրմիայում հաստատուած «Հնչակեան» եւ «Դրօշակեան» կոմիտէները արշաւանք են պատրաստում Թուրքիայի դէմ... Հէնց այդ է գլխաւոր

* Թուրքական այդ տեսակետը եվրոպական մամուլի էջեր և դիվանագիտական շրջաններ էր թափանցել:

¹ Տե՛ս «Երկրի ձայնը», № 23, 4 նոյեմբերի 1907 թ.:

պատճառը, որ թուրքերը Պարսկաստանի սահմանագլխին կան-
խարգելիչ միջոցներ են ձեռնարկում՝... գրաւումներ կատարե-
լով»¹:

Հողային գրավումներից զատ Ելդըզի չարագործը նպատակ
ունէր պարսիկներին վախեցնել և թույլ չտալ, որ իսլամական
երկրում ազատական ռեժիմ հաստատվի: Չէ՞ որ նա մարդկային
ամեն առաջադիմության թշնամի էր: Աբդուլ Համիդը շատ լավ
գիտէր, թէ հարևան իսլամական երկրում սահմանադրական հա-
ջող շարժումները որքան մեծ նշանակություն կարող են ունենալ
Թուրքիայի իսլամական տարրերի վրա: Այդ իսկ տեսակետից
անհրաժեշտ էր խառնակել այն արտաքին խաղաղությունը, որից
օգտվելով, պարսիկ ընդդիմադիր տարրերն ուզում էին վերջաց-
նել իրենց ներքին հաշիվները միապետության հետ: Պետք էր
թուրք ժողովրդի առաջ ստորացնել պարսիկներին, որոնք իրենց
ձգտումների իրականացմամբ կարող էին կենդանի օրինակ ծա-
ռայել նրա համար՝ որոշ բարոյական հեղինակություն ձեռք բերե-
լով նրա աչքում:

Սուլթանական կառավարության համարձակությունն ավե-
լանում էր նրանով, որ այդ ինդրում բուն Պարսկաստանում նա
ունէր զորեղ դաշնակից-մեղսակիցներ, ինչպես նույն ինքը՝ շահ
Մահմեդ Ալին իր կողմնակիցներով, պարսից ավատական իշ-
խանների ու բարձր հոգևորականների մի մասը: Ասում էին նույ-
նիսկ, որ Աբդուլ Համիդը հազարավոր ոսկիներ է շռայլում պարս-
կական սահմանադրությունը վիժեցնելու համար: Դրանով էր
նաև բացատրվում այն, որ պարսկական կառավարությունը
փաստորեն որևէ միջոցի չէր դիմում՝ կանգնեցնելու թուրքական
ներխուժումը:

¹ «Մեմաֆոր»-ի հոդվածի թարգմանությունը տե՛ս «Երկրի ձայնը», № 20, 14
հոկտեմբերի 1907 թ.:

Պարսկաստանը թշնամու արշավանքը հետ մղելու կամ գոնե կասեցնելու հնարավորություն չունեի, իսկ նրա դիվանագիտությունն անգոր էր, որովհետև ուժ չունեի իր թիկունքում: Խաները, միրզաները, անողոք ու մեղկ ավատատերերը ծծել էին այդ գեղեցիկ երկրի կենսունակությունը, ջլատել նրա ուժերը՝ նրան դարձնելով փլվիված տուն, ուր քամին ներս էր խուժում ամեն կողմից: Երկրի մակաբույծ տարրերի պաշտպան շահը և նրա կառավարությունը ժողովրդի բազմաթիվ դիմումներին ամեն անգամ պատասխանում էին, թե թուրք ու պարսիկ անձանցից ստեղծվելիք սահմանագծային հանձնախումբը խաղաղ ճանապարհով ամեն ինչ կարգավորելու է: Այս պատասխանն առաջ էր բերել մեծ հուզում ժողովրդի մեջ ու մեջլիսում, խոր անվստահություն դեպի շահի բռնած դիրքը: Նույնիսկ կասկած էր առաջացել, թե ինչ-որ գաղտնի համաձայնություն կա շահի և թուրք սուլթանի միջև: Ընդհանուր համոզումն այն էր, որ շահի համար գերադասելի է զրկվել երկրի տարածքի մի մասից՝ պահպանելով իր վեհապետական իրավունքների ամբողջությունը, քան պետության տարածքային ամբողջության պահպանման գնով զրկվել այդ իրավունքների մի մասից:

ԱՌՃԱԿԱՏՄԱՆ ԽՈՐԱՑՈՒՄ ՇԱՀԻ ԵՎ ՄԵԶԼԻՍԻ ՄԻՋԵՎ

Անգլո-ռուսական համաձայնագիրը կյանքի կոչվեց այն ժամանակ, երբ Պարսկաստան խուժած թուրքական զորքը ֆերիկ (մարշալ) Մեհմեդ Ֆազլը փաշայի հրամանատարությամբ շտապում էր տիրանալ Ատրպատական նահանգի սահմանամերձ, ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող նորանոր տարածքների:

Չնայած մեկը մյուսին հաջորդող դժբախտություններին՝ երկունքի մեջ գտնվող Պարսկաստանում դեռ չէր մարել հուսո ճրագը, ժողովրդի մեջ դեռ վիատում չկար: Ընդհակառակը, այդ ծանրագույն պահին, Պարսկաստանի հեղափոխականներն ավելի զորեղ շեշտերով էին ժողովրդին մղում առաջ, դեպի գոհաբերություն՝ հանուն ընդհանուր հայրենիքի: Ճակատագրական պահն ամրապնդել էր երկրի տարբեր ազգերի համերաշխությունը: Պարսկաստանը մայր էր դարձել բոլորի՝ պարսիկների ու հայերի, քրդերի ու ասորիների համար, այդ օրերին գրում էր Թիֆլիսի «Վտակը»¹: Պարսիկները հատկապես ընդգծված եղբայրական վերաբերմունք ունեին հայերի նկատմամբ՝ նրանց հրավիրելով պաշտպան կանգնելու ընդհանուրի հայրենիքին: Մամուլը հայասիրական քարոզչություն էր մղում: Նույնիսկ հայաստյաց «Հաբլու-մեթինը» հայ ֆիդայիներին կոչ էր անում միանալու Պարսկաստանի ազատասեր եղբայրներին և համատեղ ուժերով երկրի սահմաններից դուրս շարտել թուրք ներխուժողներին: Պարսիկ հեղափոխականները գործուն Բանակցությունների մեջ էին տեղի դաշնակցականների և հնչակյանների հետ:

Եթե պարսից սակավաթիվ զորամասերն անկարող եղան դիմադրելու երկիր ներխուժած թուրքական զորքին, ապա Ատրպատականի հայ և պարսիկ բնակիչները բնավ տրամադիր չէին համակերպվելու զավթիչների բռնադատումներին, իրենց ազգային արժանապատվության ոտնահարմանը: Նրանք զենքի դիմեցին պաշտպանելու իրենց ինչքն ու կյանքը: Կազմակերպվեցին կամավորների խմբեր, որպեսզի օգնեն Խոյի և Մակուի խանությունների արանքում գտնվող Կարազիադին գյուղում կենտրոնացած կառավարական զորամասին:

¹ Տե՛ս «Վտակ», № 2, 3 հունվարի 1908 թ.:

Բայց թշնամու դեմ առաջին ընդհարումն սպասված արդյունքը չտվեց: Թուրք սուրհանդակներն իրենց օգտին խաղի մեջ մտցրին Պարսկաստանի քրդերին: Քրդական մի աշիրեթ 1907 թ. հոկտեմբերի կեսերին իջավ սարերից և Ջորավա գյուղի մոտերքում ջարդեց պարսկական կանոնավոր զորամասը և հայ ու պարսիկ կամավորներին: Պարսկական ուժերի հրամանատար Միրզա Ջաֆարը գերի ընկավ:

Կովից հետո քրդերը կողոպտեցին հարևան և, առաջին հերթին, հայկական գյուղերը: Ավելի քան 300 պարսիկ և հայ խաղաղ գյուղացի սրի քաշվեց:

Այդ դեպքից հետո է՛լ ավելի խորացավ ժողովրդական զանգվածների դժգոհությունը: Ներխուժողների դեմ շահի ու կառավարության անգործությունն արագորեն ստվարացնում էր ընդդիմադիր սահմանադրական շարժման շարքերը:

Բայց երկիրն ինչպե՞ս կարող էր դիմադրել հարևանի լկտի ոտնձգությանը, եթե գանձատունը դատարկ էր այն աստիճան, որ շահը փող անգամ չուներ սովորականի նման ամառանոց գնալու երկրի հյուսիսում: Միակ եկամուտն ստացվում էր մաքսերից, որոնց շուրջ 60%-ը տրամադրվում էր ռուսական փոխառությունների տոկոսների մարմանը և արտասահմանցի պաշտոնյաներին ռոճիկ տալուն:

Բահարիստան կոչվող պալատում նիստեր գումարող մեջլիսը վճռական քայլի դիմեց: Պարսից շահերի ծախսերը սովորաբար կազմում էին պետական եկամտի նշանակալի մասը: Այժմ օրենսդիր մարմինը երկրի համար մշակեց և հաստատեց օրինական բյուջե, որից մինչ այդ գուրկ էր կառավարությունը: Մահմանափակելով Մահմեդ Ալի շահի իրավասությունները, մեջլիսը նրան նշանակեց ռոճիկ՝ տարեկան 100.000 ֆունտ ստերլինգ (որը կազմում էր 2,5 միլիոն ֆրանկ կամ 500.000 թուման) չափով: Բայց

մեջլիսը դրանով չբավականացավ և որոշում ընդունեց թոշակից զրկել 2000 ձրիակերի: Այդ ամենի շնորհիվ գանձարանն ունեցավ մոտ 20 միլիոն ֆրանկի խնայողություն¹:

Շահն սկզբում կարծել էր, թե այդ գումարն իրեն տրվում է իբրև «գրպանի ծախս»: Բայց երբ իմացավ, որ ինքը պարտավոր է այդ գումարով ծածկել իր բոլոր ծախսերը, այդ թվում՝ պահել շահական հարեմը, պալատները, այգիները, խոհանոցը, ուղտերը, ջորիները և այլն, այդ ժամանակ նրա դժգոհությունն ամեն սահման անցավ: Նա հայտարարեց, որ ինքը չի ցանկանում ընդունել այդ գումարը և իր պալատը կպահի առանց մեջլիսի տված ողորմության: Բոլոր պալատականները դարձան մեջլիսի կատաղի թշնամիներ, որոնց լիակատար իրավունք տրվեց հայտնելու իրենց զայրույթը: Ավելին, շահի ջորեպանները, որոնց թիվը հարյուրների էր հասնում, սարսափահար արեցին մայրաքաղաք Թեհրանի բնակիչներին՝ սպառնալով կոտորած սարքել՝ սկսելով մեջլիսի անդամներից:

Վայնասուն բարձրացրին հանգուցյալ Նասր էդ Դին շահի այրիները, որոնք զրկվել էին իրենց թոշակի մի մասից: Նամակով դիմելով մեջլիսին, նրանք հիշեցնում էին, որ իրենք երբեմնի միապետի կանայք են, և մեջլիսին վայել չէ այժմ, երբ արդեն սպիտակել են իրենց մազերը, զրկել եկամտից:

Այդ առթիվ մեջլիսում տաք վիճաբանություններ սկսվեցին: Պատգամավոր, պահպանողական Ասադոլլահ Միրզան հանդես եկավ նախկին շահի կանանց պաշտպանությամբ, ասելով, որ Եվրոպայում արքայական ընտանիքներին պատկանող կանանց հարգում-պահում են ամուսինների մահից հետո: Դրան հակառակվելով, ձախակողմյան հռետորներից մեկը՝ Աղա Սեյիդ Հա-

¹ «Դրոշակ», № 11-12 (188), նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1907, էջ 174:

սան Թադիգադեն, ասում էր, որ հարյուր միլիոնների հասնող բյուջեներով եվրոպական պետություններում թագավորն ունենում է մի կին, իսկ չնչին բյուջե ունեցող Պարսկաստանում ժողովուրդն ստիպված է ռոճիկ տալ դյուծիներով կանանց ու նրանց բազմաթիվ սերունդներին: Մի ուրիշ պատգամավոր նշում էր, որ հարուստ իշխանագուհիներն իրենց բազմաթիվ խորթ մայրերին կարող են պահել իրենց հաշվին: Պատգամավորներից մեկն էլ ասում էր, որ շահի այրիներն ապրելու համար կարող են ծախել իրենց թանկագին զարդեղենը, այլ ոչ թե մեջլիսից պահանջել, որ իրենց համար հարկեր վերցնի խեղճ ու կրակ թշվառներից, օրինակ՝ Քերմանի կամ Խորասանի նահանգների գյուղացիներից:

Պետության դատարկ գանձարանի վերջին գրռները ծախսելու շահի և նրա պալատականների անհագ ձգտումը, թուրք-պարսկական սահմանագլխից ստացվող տագնապալի լուրերը, ռուս-բրիտանական համաձայնագրի՝ Պարսկաստանին վերաբերող կետերը երկրի մայրաքաղաք Թեհրանում մեծ հուզումներ առաջ բերեցին:

Զանգվածների զայրույթն արտահայտվեց շահի դեմ ուղղված հզոր ցույցերով, որոնց ամենաեռանդուն մասնակցություն էին ունենում «Իթթիհադի թավեբան» («Իմաստություն որոնողների դաշնություն»), «Դանիշմենդան» («Գիտնականների դաշնություն») և ուրիշ նշանավոր անջումեններ: «Մենք այլևս անկախ չենք, այլ՝ անգլիացիների և ռուսների ստրուկներն ենք», «Լավ է մեռնել սեփական արյան լճերի մեջ, քան ապրել ռուսական կամ անգլիական հովանավորության տակ» – այս և նման նշանախոսքեր էին կրում ցույցերի մասնակիցները:

Իրենց մանուկ սահմանադրության վրա արթուն հսկող հեղափոխականներն իբրև մեղսակից մեղադրում էին շահին, որ ջանում է տապալել ու անվանարկել մեջլիսի հեղինակությունը և

վերահաստատել հին, ապերասան ռեժիմը:

Ժողովրդի մի մասն արդեն պահանջում էր գահընկեց անել շահին: Արքայական մզկիթում արտասանած ճառում իշխան Ամ-ջադ օլ Մուքն ասում էր. «Ո՛վ Թեհրանի ժողովուրդ, ներկայ դժբախտությունների պատճառն այն է, որ քեզ կառավարում է Մուլլայի Ալի շահը: Եթե կուգես ապրել երջանիկ հայրենիքի մեջ, վա՛ր առ այս ինքնակալը եւ նրա տեղը դի՛ր մէկ ուրիշին»¹:

Պարսիկ ժողովուրդը դժգոհ էր թուրքմեն Ղաջար ցեղին պատկանող իր արքայական ընտանիքից: Նա ուզում էր շահական գահին գուտ պարսիկ առաջնորդ տեսնել²: Բայց առայժմ այդ բանը հեշտ չէր անել:

Խնդիրը բարդանում էր նրանով, որ Պարսկաստանի հեղափոխական շարժումն ընթանում էր տարերային բոնկումներով, և դեպքերն իրար էին հաջորդում որպես պահի պոռթկումներ՝ թեև միմյանց հետ կապված նպատակի ընդհանրությամբ: Թիֆլիսի «Զանգակ» թերթը գրում էր.

«Պարսկական թե՛ յեղափոխական եւ թե՛ կոնսեր-յեղափոխական ուժերին հաւասարապէս պակասում է կազմակերպւածութիւնը եւ դա անհնարին է դարձնում առաջուց պարզ հաշւել նրանց իրական համա-յարաբերութիւնը: Ոչ միայն այդ, այլ եւ առայժմ դժւարին է դարձնում մարտնչող ուժերից որեւէ մէկի գերակշռութիւնը կամ վճռական յաղթանակը, որովհետեւ ամեն մի յաջողութիւն կամ պարտութիւն դեռ եւս վերաբերում է կողմերի ցրւած, բաժանբաժան եւ ոչ համախմբւած ուժերին»³:

Չնայած դրան, դեպքերի զարգացման մեջ խոստումնալից նշաններ էին նկատվում, հեղափոխական տարրերի կազմա-

¹ «Դրօշակ», № 11-12 (188), նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1907, էջ 174:

² Տե՛ս «Հայրենիք», № 1 (205), նոյեմբեր, 1939, էջ 131-132:

³ «Զանգակ» (Թիֆլիս), № 2, 8 հուլիսի 1908 թ.:

կերպվածությունն օրավուր առաջադիմում էր: Դա նկատվում էր ոչ միայն Թավրիզի օրինակից, որտեղ բնակչությունն սկսել էր իսկական քաղաքացիական պատերազմ մղել միապետական հետադիմության դեմ, այլև հայկական թերթերի հաղորդած տեղեկություններից, որոնք ապացույց էին այն բանի, որ պարսից հեղափոխականների մեջ գնալով ամրանում էր կազմակերպված կռվի անհրաժեշտության գիտակցությունը: Հենց դա էր թոփչը, ուժ և կենսունակություն հաղորդում Պարսկաստանի հեղափոխական շարժմանը:

Պարսկաստանի տարածքներ մտած թշնամուն արժանի հակահարված տալու իշխանությունների անկարողության հիմնական պատճառը, այնուամենայնիվ, երկրի անկայուն դրությունն էր: «Հայրենիք» ամսագիրը այսպես է բնութագրել Պարսկաստանի ներքին կյանքը 1907 թվականին. «Երկիրը կռիւի եւ սպանութեան թատերաբեմ էր: Առնող-առնողի եւ զարնող-զարնողի էր: Ոչ մի հարցում ո՛չ մէկ պատասխանատուութիւն: Ո՛վ որ տասրփսան զինեալ մարդիկ կը հաւաքէր իր շուրջը՝ կ'արշաւէր հեռաւոր գիւղերուն վրայ, կը թալանէր, կը վառէր եւ կը սպաննէր: Երկրին մէջ ո՛չ կանոնաւոր բանակ կար, ո՛չ կազմակերպուած ոստիկանութիւն, ո՛չ ալ ազդեցիկ ու խելացի կառավարութիւն»¹:

Իր հերթին, Պարսկաստանի վեհապետը գահին ընդդիմադիր ուժերի դեմ վճռական քայլերի դիմեց: Նա վերջնագիր ներկայացրեց մեջլիսին և պահանջեց. 1) Բաժանել օրենսդրական և գործադիր իշխանությունը, 2) Ընդունել շահի անառարկելի իրավունքը, որ առանց հաշվի առնելու խորհրդարանի համաձայնությունը, լիազորություն ունի նշանակելու նախարար-նախագահ և նախարարներ, 3) Լուծարել անջումենները:

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 1 (205), նոյեմբեր, 1939, էջ 132:

Մեջլիսը կտրականապես մերժեց շահի պահանջը, որին հետևեցին վերջինիս նոր հակաքայլերը: Կալանավորվեցին սահմանադրական շարժման մի շարք ղեկավարներ, այդ թվում՝ նախարար-նախագահը և մեջլիսի նախագահի երկու եղբայրները, որոնցից մեկը ներքին գործերի նախարարն էր, մյուսը՝ Շիրազի նահանգապետը: Զորքերով շրջապատվեց մեջլիսի շենքը: Թեև րանում պաշարողական դրություն հայտարարվեց: Պալատական շրջանները փորձեցին, որպես հակակշիռ հեղափոխական անջումենների, ստեղծել իրենց անջումենը՝ «Անջումեն խիդմաթ» անունով, բայց հաջողություն չունեցան: Նրանց այդպես էլ չհաջողվեց «խսկական ռուս մարդկանց» օրինակով ստեղծել «խսկական պարսիկ մարդկանց» կազմակերպություն:

Փողոցային հնարավոր անկարգություններից պաշտպանվելու համար օտարերկրյա դեսպաններն ամրացրին իրենց դեսպանատների մուտքերը և զինեցին պահակախմբերը: Գերմանիայի դեսպանը խոստացավ վտանգի դեպքում իր մոտ ապաստան տալ մեջլիսի նախագահին, որը նախկինում Բեռլինում դեսպան էր եղել: Բրիտանական դեսպանությունն իր կողմից հայտարարեց, որ պատրաստ է իր հովանավորության տակ առնելու խորհրդարանի մյուս անդամներին:

Կյանքի սովորական ընթացքը կանգ առավ: Փակվեց շուկան: Փողոցներով անցուդարձ էին անում հեծելազնդի և կազակների պահակախմբերը:

Քննության առնելով երկրի խառնակ վիճակը, մասնավորապես՝ շահի վերջնագրի հնարավոր անկանխատեսելի հետևանքները, մեջլիսը օտար պետությունների Թեհրանում հավատարմագրված ներկայացուցիչներին ուղարկեց հայտարարություն-մանիֆեստ, ուր ասված էր.

«Երբ պարսից կայսրութեան գործերն ընկան անյուսալի դրութեան մէջ, ժողովուրդը տեսաւ, որ իր միակ յոյսը սահմանադրական կառավարում հիմնելն է: Հանգուցեալ շահը երկրին շնորհեց սահմանադրութիւն, իսկ ներկայ գահակալն իր երդումով հաստատեց այն:

Բայց այն մարդիկ, որոնք բռնակալական կառավարման ձեւի ժամանակ սովորել են կեղեքել ժողովրդին, խաբեցին մեր երիտասարդ միապետին, նրան համոզելով, որ սահմանադրութիւնն է այն բոլոր արհաւիրքների պատճառը, որոնց մէջ ներկայումս յայտնուել է մեր հայրենիքը:

Ժողովուրդը երբեք ինքը չի խախտի խաղաղութիւնը, բայց նա մինչեւ իր արեան վերջին կաթիլը կպաշտպանի նուաճած այն բոլոր ազատութիւնները, որոնց դէմ դաւեր են լարում մեր կառավարութեան յետադէմ անդամները: Նա կկռուի իր միակ եւ վերջին յոյսի՝ սահմանադրութեան համար:

Սոյն մանիֆեստով պարսկական ժողովրդի ներկայացուցիչներն իրերի իսկական դրութեան մասին ի գիտութիւն են յայտնում օտար բոլոր պետութիւնների դեսպանութիւններին եւ առհասարակ Թեհրանում ապրող բոլոր օտարերկրացիներին, յայտարարում են, որ Պարսկաստանի միապետը խախտել է իր ժողովրդի հետ կնքած դաշնագիրը:

Պարսիկ ժողովուրդը դիմում է աշխարհի բոլոր ազգերին, հաւատացած լինելով, որ նրանք կարտայայտեն իրենց բարեկամական զգացմունքները Պարսկաստանի 10 միլիոն ազգաբնակչութեանը եւ չարամիտ մարդկանց թոյլ չեն տայ ոտնատակ տալու նրա սրբազան իրաւունքները»¹:

Մահմեդ Ալի շահի և մեջլիսի միջև գնալով խորացող հակա-

¹ «Մշակ», № 186, 19 դեկտեմբերի 1907 թ.:

սությունները և երկրում աստիճանաբար ընդլայնվող անկա-
յունությունն անհանգստություն էին առաջացնում երկրում:
Պարսկահայությունը նույնպես լավ բան չէր սպասում երկու կող-
մերի հավանական առճակատումից:

1907 թ. երկրորդ կեսից յուրատեսակ քաղաքական վիճակ էր
ստեղծվել պարսկահայերի համար: Շահը և նրա կառավարու-
թյունը խորապես համոզված էին, որ ամեն քաղաքական վայ-
րիվերումների ժամանակ երկրի ազգային փոքրամասնություն-
ները՝ թուրքերը, քրդերը, ինչպես և հրեաներն ու քրիստոնյա
ասորիներն ու հայերը չեն համարձակվի հանդես գալ գոյություն
ունեցող կարգերի դեմ և անպայման կկանգնեն արքունիքի կող-
քին: Իրենց հերթին, սահմանադրականները կարծում էին, որ հա-
յերը, որոնք հանդես էին բերում մեծ զգուշավորություն և սահմա-
նադրական շարժմանը համարյա չէին մասնակցում, ի վերջո,
իրենք նույնպես դուրս կգան չեզոք վիճակից և կմիանան իրենց:

ՀՅ ԴԱՇԼԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՍՏԻՃԱՆԱԲԱՐ ՄՏՆՈՒՄ Է ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՄԵՋ

Գնալով թափ առնող հակաշահական շարժման մեջ ընդ-
գրկված պարսից սահմանադրականները, լինելով անձնագոհ
հայրենապաշտներ, սակայն, անփորձ էին հասարակական և հե-
ղափոխական շարժումների մեջ, թույլ էին մարտական և զինա-
կան առումներով, ուստի կարիք ունեին փորձառու խորհրդա-
տուների և մարտական կազմակերպությունների գործուն աջակ-
ցության:

1907 թ. ամռան վերջերից սահմանադրական շարժման ղեկա-
վարներն իրենց հայացքն ավելի ու ավելի հաճախ էին բևեռում

հայոց վրա: Պարսկահայերի մեծ մասի համակրանքը սահմանադրականների կողմն էր: «Բայց այդ համակրանքը,- գրել է Միքայել Վարանդյանը,- բաւական ատեն կը մնար մունջ, պղատոնական. հայ ժողովուրդի յեղափոխական առաջնորդները կը վարանէին կողմ բռնել ընդհանուր, արիւնոտ իրարանցումին մէջ: Վարանոտ էին, բնականաբար, Դաշնակցութեան կովկասեան մարմինները»¹: Իրենց կենտրոնների հրահանգով, Դաշնակցության և Հնչակի տեղի կազմակերպությունները շարունակում էին հայությանը հորդորել՝ առայժմ չեզոքություն պահպանել անշեղորեն:

Բայց 1907 թ. աշնանը ծավալվող բուռն իրադարձությունները հայկական ազգային հեղափոխական կուսակցություններին ստիպեցին վերանայել իրենց ռազմավարությունը սահմանադրական շարժման նկատմամբ:

«Օր աւուր, անցքերու գահավէժ ընթացքի մէջ, աւելի եւ աւելի կը պարզուէր, որ չեզոքութիւնը հայոց համար անիրագործելի պատրանք մըն էր համատարած քառսին մէջ...»², - գրում էր Միքայել Վարանդյանը:

Որո՞նք էին հայերի մտքերում տեղի ունեցող աստիճանական բնաշրջման պատճառները. 1. Պարսկահայ գյուղացին մուսուլման տերերի ձեռքին նույնքան, եթե ոչ ավելի, հարստահարված էր ու զրկված, որքան պարսիկ և թուրք գյուղացիները: Սակավաթիվ հայ առևտրականներից մի քանիսն էին, որ զգալի կապիտալ ունեին: Միակ միսիթարականն այն էր, որ քաղաքաբնակ հայերն ունեին ժամանակի չափանիշներով բավականին բարվոք դպրոցներ, որոնցում հայ մանուկներն ու պատանիները ստա-

¹ Միքայել Վարանդեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, հատ. Բ, Բ հրատ., էջ 258:

² Տե՛ս նույն տեղում:

նում էին ոչ միայն կայուն գիտելիքներ, այլև հայեցի դաստիարակություն, 2. Երկրի հակահեղափոխական, հակասահմանադրական ուժերի զինված ջոկատները (շահսևաններ, կարափափախներ, դարադաղցի ձիավորներ, ավազակաբարո թափառական քրդեր) և, առաջին հերթին, միապետական բանակն իրենց հարձակումների և պատժիչ արշավանքների ժամանակ անխնա կողոպտում էին հայկական գյուղերը, ահաբեկում հայ բնակչությանը, նրան սպառնում արյունալի ջարդերով, եթե չմիանա միապետականներին և պայքար չմղի սահմանադրականների դեմ, 3. Թուրքական զորքերի խուժումը Ուրմիա գավառից ներս, Սալմաստ քաղաքի գրավման հեռանկարը ոգեշնչել էին քուրդ ավազակաբարո տարրերին և նրանց ոտքի հանել գավառի հայոց դեմ: Վտանգվել էին այն բոլոր ճանապարհները, որոնցով Կովկասից 17 տարի շարունակ դաշնակցությունը օգնություն էր ցույց տվել և շարունակում էր ցույց տալ Վասպուրականին, Սասունին, Տարոնին՝ կազմակերպիչներով, քարոզիչներով, մարտիկներով, զենքով ու զինամթերքով: Պարսկական միապետական կառավարությունը ոչ միայն ի վիճակի չէր, այլև ցանկություն չունեի ներխուժող թուրքական զորքերին դուրս մղելու հայ հոծ բնակչություն ունեցող տարածքներից: Դրան հակառակ, մեջլիսը և սահմանադրական շարժումը, ամբողջությամբ վերցրած, վճռական էին տրամադրված թուրքական գրավման զորքերի նկատմամբ և իրենց գլխավոր նպատակներից մեկը համարում էին նրանց դեմ զինված դիմադրություն կազմակերպելը և նրանց երկրից վտարելը, 4. Սահմանադրական շարժմանը աջակցելու համար Կովկասից Պարսկաստան էին գալիս գաղափարական անձինք և միանում սահմանադրականներին:

Ստեղծված պայմաններում, հայկական ազգային հեղափոխական կուսակցությունները չէին ուզում տևականորեն դիտողի

դերում մնալ: Արդեն ակնհայտ էր, որ պարսից ազատագրական շարժման հաղթանակից էին կախված երկրում օսմանյան դավերի վիժումը և հայկական ազատագրական պայքարին բերելիք հետագա նպաստը: «Ազատ Պարսկաստանը ոչ միայն բարիք մըն էր պարսկահայոց համար, այլև կռուան մը թրքահայ եւ կովկասահայ ժողովուրդին դատի համար»¹, - գրում էր Մ. Վարանդյանը:

Այսպես էին մտածում ՀՀ դաշնակցության պարսկահայ կազմակերպությունները, մասնավորաբար Թավրիզի (Վրեժի) կենտրոնական կոմիտեն, որն արդեն, սահմանադրականների նախաձեռնությամբ, գաղտնի հարաբերությունների մեջ էր մտել նրանց հետ: «Պարսիկ յեղափոխականները, - նշել է Միքայել Վարանդյանը, - Թավրիզ եւ այլուր, կը դիմէին մերիններու խորհուրդներուն, վասն զի իրենք անփորձ էին, զուրկ՝ յեղափոխական աւանդութիւններէ, եւ, միւս կողմէն, մեծ համարում ու յարգանք ունէին Դաշնակցութեան նկատմամբ: Երբեմն նոյն իսկ չափազանցուած կարծիք՝ անոր ռազմավարութեան ու ռազմական ոյժերու մասին ... Այդպիսի կարծիք կազմեր էին մանաւանդ 1905-1906-ի կովկասեան հայ-թաթարական պատերազմէն ի վեր, երբ Դաշնակցութիւնը իրօք մեծ ոյժ ու կազմակերպական հմտութիւն երեւան բերաւ ինքնապաշտպանութեան գործին մէջ»²:

ՀՀ Կովկասի մարմինները, հաշվի առնելով կուսակցության Ատրպատականի կազմակերպության՝ դեպի սահմանադրական շարժումը կողմնորոշվելու սկսված գործընթացը, կանգնել էին պարզ ու հստակ քաղաքականություն որդեգրելու հրամայականի առջև. Դաշնակցությունը պե՞տք է մասնակցի Պարսկաստանի

¹ Միքայել Վարանդյան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, հատ. Բ, Բ հրատ., էջ 261:

² Նոյն տեղում, էջ 262:

խմորվող հեղափոխական շարժմանը, թե՛ ոչ: Խնդիրը նուրբ էր ու ծանրակշիռ, նաև՝ շատ պատասխանատու:

Անելիքները որոշելու համար Թիֆլիսում հրավիրվեց ՀՅԴ Կովկասի շրջանային ժողով, որն ունեցավ միայն մեկ նիստ: Ներկա էին Արշակ Վռամյանը, Սիմոն Զավարյանը, Ավետիք Սահակյանը (Հայր Աբրահամ), Համո Օհանջանյանը, Զավախյանը, Ատրպատականի ներկայացուցիչը և ուրիշներ: Արևելյան բյուրոյի կողմից հանդես եկավ Ավ. Սահակյանը և քննարկման դրեց թուրք-պարսկական ընդհարման և այդ կապակցությամբ հայ-պարսկական հարաբերությունների հարցերը: Միաժամանակ ներկաներին տեղեկացրեց, որ Պարսկաստան է ուղարկվել պատասխանատու ընկերներից մեկը, որը տեղում ուսումնասիրելով իրավիճակը, վերադառնալուց հետո բյուրոյին կներկայացնի համապատասխան գեկույց, որից հետո միայն կուսակցությունը կվճռի իր անելիքները: Զեկուցողը նաև հայտնեց, որ Դաշնակցության դեկավարությունը տարբեր տեղերից ստացել է բազմաթիվ դիմումներ, որոնց հեղինակները Պարսկաստան անցնելու և սահմանադրական շարժմանը միանալու ցանկություն են հայտնել: Չնայած կուսակցությունը դեռ չի կայացրել վերջնական վճիռ, ասում էր նա, բայց «մեկ բան պարզ է. մենք չենք կարող թողնել մեր ժողովուրդը անտեր, անզեն, անպաշտպան վիճակում»¹:

Ելույթ ունենալով, Ս. Զավարյանն ավելի հստակ հանդես եկավ պարսկական հեղափոխությանը հայերի մասնակցության օգտին: «Եթե մեծ բան էլ չկարենանք անել,- ասում էր նա,- գեթ

¹ Միքայել Վարանդեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, հատ. Բ, Բ հրատ., էջ 261:

կ'ամրապնդենք մեր համերաշխության կապը պարսիկ յեղափոխական տարրերի հետ»¹:

Շրջանային ժողովում էլույթ ունեցողները հաճախ էին դիմում կուսակցության չորրորդ ընդհանուր ժողովի՝ Պարսկաստանի վերաբերյալ ընդունած որոշմանը, ուր ասված էր.

«Նկատելով որ պարսկական ներկայ շարժումը կարող է դառնալ ժողովրդական արթնացման բնոյթ ունեցող հասարակական խոշոր երեւոյթ թէ՛ Պարսկաստանի, թէ՛ Արեւելքի համար եւ գտնելով նրա տարածուիլն ու լայնանալը ցանկալի թէ՛ համամարդկային, թէ՛ հայկական տեսակէտից, ընդհանուր ժողովը յանձնարարում է Պարսկաստանի դաշնակցական մարմիններին եւ անհատներին՝ բոլոր միջոցներով նպաստել այդ շարժման զարգացմանը, մտցնելով պարսկական արթնացման մէջ այն ազատագրական, ռամկավարական եւ աշխատաւորական ոգին, որը բղխում է Դաշնակցութեան ծրագրից»²:

Ժողովում արտահայտված տրամադրությունները դեռնս չէին նշանակում, թե Դաշնակցությունն արդեն պաշտոնապես լուծել է պարսկական հեղափոխությանն իր մասնակցության հարցը: Թեև կուսակցության ղեկավարության մեծ մասը մասնակցության կողմ էր, բայց այդ նույն մեծամասնությունը չէր կարող հաշվի չառնել այն իրողությունը, որ կուսակցության շարքերում մեծ թիվ էին կազմում նրանք, ովքեր պնդում էին բացարձակ չեզոքության վրա:

Չնայած դրան, ՀՅԴ ղեկավար մարմինները 1907 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին Պարսկաստան ուղարկեցին մի քանի գաղափարական երիտասարդների, այդ թվում՝ Սոֆիայի (Բուլղարիա)

¹ Միքայել Վարանդեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, հատ. Բ, Բ հրատ., էջ 261-262:

² «Դրօշակ», № 5 (183), մայիս, 1907, էջ 76:

սպայական վարժարանն ավարտելուց հետո Կովկաս վերադարձած երիտասարդ սպա Գարեգին Նժդեհին: Գալով Ատրպատական, նրանք համալրում էին տեղի կազմակերպության շարքերը, որում մեծ աշխատանք էին տանում նշանավոր գործիչներ Ստեփան Ստեփանյանը (Բալաջան), Մուրադ Խրիմյանը (Հակոբյան, Մեբաստացի Մուրադ), Եփրեմ Դավթյանը, Ստեփան Թադևոսյանը (Սամսոն) և ուրիշներ:

Իրերի կացությանը ծանոթանալու և ընդհանրապես երկրի պայմաններին հաղորդակից լինելու համար, Դաշնակցության վերին մարմինը Պարսկաստան է ճամփում կուսակցության երկու ներկայացուցիչների՝ Ստեփան Զորյանին (Ռոստոմ)՝ Թեհրան, Օննիկ Դերձակյանին (Արշակ Վռամյան)՝ Թավրիզ¹:

Նշանակման վայր նախ հասնում է Վռամյանը, որտեղ հանդիպումներ է ունենում քաղաքի սահմանադրական շարժման ներկայացուցիչների հետ, որից հետո ուղևորվում է Սալմաստ և Ուրմիա, ծանոթանում Ատրպատականի քաղաքական դրությանը, նահանգի հայ համայնքների կյանքին ու քաղաքական տրամադրություններին, ապա վերադառնում Թուրքահայաստան:

Դրանից հետո ՀՅԴ Արևելյան բյուրոն Թավրիզ է ուղարկում Արտաշես Մելքումյանին՝ կացությունն ուսումնասիրելու, շարժումների բնույթը պարզելու և կուսակցության մասնակցության անհրաժեշտության դեպքում նրա չափը որոշելու համար:

Ինչպես Ա. Վռամյանը, այնպես էլ Արտ. Մելքումյանը նպաստավոր զեկույցներ են ներկայացնում կուսակցության ղեկավարությանը²:

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 2 (408), 1960, էջ 57:

² Տե՛ս **Յովսէփ Յովհաննիսեան**, Յուշեր, «Ապոլոն» հրատ., Երևան, 1995, էջ 166:

Վերջապես, Շվեյցարիայում գտնվող Ռոստոմը ընկերների հետ խորհրդակցելուց հետո, մեկնում է Բաքու, իսկ 1907 թ. դեկտեմբերի 22-ին հասնում է Թեհրան¹: Պարսկաստանում նա մնում է մինչև 1909 թ. ապրիլը:

Թեհրանում եղած ժամանակ Ռոստոմին հենց սկզբից ընկերակցում էր տեղի նշանավոր դաշնակցական գործիչներից Հովսեփ Միրզայանը:

Առանց ժամանակ կորցնելու Ռոստոմը մայրաքաղաքում կապեր է հաստատում պարսիկ ազատականների ներկայացուցիչների հետ, մանրամասն տեղեկանում, որ Մահմեդ Ալի շահը տևաբար դավեր է նյութում սահմանադրության դեմ՝ կազմել է տեղական սևհարյուրյակներ, հալածանքներ ու բռնություններ սկսել սահմանադրականների դեմ, բանտարկել է տալիս շարժման գործիչներին, որոնք խոշտանգվում են, տանջանքների ենթարկվում:

Թեհրանից գրած նամակով Ռոստոմը հետևյալ կերպ էր նկարագրում այնտեղ տիրող քաղաքական ծանր վիճակը. «Շահի կողմնակիցները շարունակում են գաղտնի դաւեր լարել սահմանադրութեան դէմ: Կազմուել են տեղական սեւ հարիւրեակներ, որոնք տեռորի միջոցով ձգտում են ընկճել սահմանադրականներին: Իմ գալու երկրորդ օրը տեռորի ենթարկուեց, իր տան մէջ, սահմանադրական շարժման աջակից յայտնի հարուստ արքա Ֆերեյդունը՝ հենց Շահի մտերիմ սենեկապետի մարդկանց ձեռքով: Մի օր անց հրացանաձգութեան ենթարկուեց արտաքին գործոց նախարարը, նոյնպէս իր տան մէջ: Սա եւս յայտնի է իբր ջերմ սահմանադրական: Նրա հայրը Մոշիր Դովլէն էր, որ սադրագամ եղած ժամանակ կարողացել էր համոզել Շահ Մոգաֆա-

¹ Տե՛ս **Յովսէփ Յովհաննիսեան**, Յուշեր, էջ 192:

րեղդինին սահմանադրութիւնը ստորագրել: Մեջլիսի անդամները մշտական վախի մեջ էին. շատերը տանը չէին քնում. իրենց կողմից միջոցներ էին խորհում թէ՛ իրենց անձը եւ թէ՛ սահմանադրութիւնը ապահովելու համար»¹:

Ահա՛ այս ծայրահեղ վտանգավոր իրավիճակում էր, որ Ռոստոմի ու սահմանադրականների միջև հանդիպումների արդյունքում որոշվեց պաշտոնական բանակցություններ սկսել:

Բանակցությունները Թեհրանում սկսվում են 1907 թ. դեկտեմբերի 30-ին մի կողմից՝ Ռոստոմի ու Հովսեփի Միրզայանի, մյուս կողմից՝ պարսիկ սահմանադրականների ղեկավարության վեց ներկայացուցիչների միջև: Բանակցությունները տևում են վեց օր՝ մինչև 1908 թ. հունվարի 4-ը, որի ընթացքում տեղի է ունենում վեց նիստ (բացի 1908-ի հունվարի 1-ից):

Վեցօրյա այդ բանակցությունների ամեն նիստից հետո Ռոստոմը և Միրզայանը խորհրդակցում էին ուրիշ երեք ընկերների հետ, որոնք մինչև Ռոստոմի Թեհրան գալը Հովսեփի միջոցով հանդիպումներ էին ունեցել սահմանադրականների ներկայացուցիչների հետ: Դրանք էին՝ բժ. Տեր-Ստեփանյանը, Ալեքսան Թունյանը և Ալեք Ջալալյանը, որոնք տեղական պայմաններին և պարսիկների հոգեբանությանը լավ ծանոթ էին:

Բանակցություններին պարսկական կողմից մասնակցում էին մեջլիսի փոխնախագահ Վոսուդ Դովլեն, մեջլիսի թավրիզյան պատգամավորներ՝ պետական խորհրդական Մոսթաշեր Դովլեն, հեղափոխական անջումենների պարագլուխ Հաջի Միրզա Իբրահիմ աղան, մեջլիսի ամենաազդեցիկ ու կարող անդամներից Ադա Մեյլի Հասան Թաղիզադեն, իրանական բուրժուազիայի ներկայացուցիչներ՝ Պարսկաստանի ամենահարուստը նկատ-

¹ «Ռոստոմ», Պէյրուք, 1979, էջ 261:

ված, երկրի դրամատան կապալառու, Թեհրանի վաճառականների կողմից պատգամավոր Հաջի Ամին օլ Ջարբը, մեծահարուստ Հաջի Մոհին օլ Թոջջարը, որը Հաջի Ամին օլ Ջարբի հետ նկատվում էր սահմանադրականների ֆինանսական ուժը (գլխավորապես այս երկուսն էին հոգում շարժման ծախսերը):

Կազմված լինելով զանազան խավերից, այս գործիչները մեջլիսում ներկայացնում էին մի կուռ ամբողջություն, որն իր հեղինակությամբ կարողանում էր ուզած ուղղությունը տալ գործերի ընթացքին: Այս խմբի հետ էին գործում Թեհրանի ամենահեղինակավոր հոգևոր պետերը՝ Աղա Սեյյեդ Աբդուլլա և Աղա Սեյյեդ Մոհամմեդ մուջտեհիդները՝, որոնք համարվում էին սահմանադրության ջերմ ջատագովներ և վայելում էին շիաների սրբազան քաղաքներից Նաջաֆի հոգևոր գերագույն պետերի վստահությունը¹:

Բանակցությունների ընթացքում քննարկվեց հարցերի բավական լայն շրջանակ. 1) Շահի հետագա դավերի դեմ սահմանադրական նորմալ զարգացման ապահովման ուղղությամբ երկու կողմերի անելիքները, 2) Պարսկաստան ներխուժած թուրքական զորքերին երկրի սահմաններից հեռացնելու խնդիրը, որի լուծման համար նախ ենթադրվում էր դիվանագիտական ճանապարհով թուլացնել թուրքերի դիրքերը, իսկ պատերազմի դեպքում՝ ձեռնարկել համատեղ միջոցներ՝ անհրաժեշտ զինվորական ուժերի պատրաստման ուղղությամբ, 3) Պարսկաստանի անկախությանը սպառնացող 1907 թ. անգլո-ռուսական համաձայնագրի դեմ միջոցառումները, 4) ՀՀ դաշնակցությունն ինչպիսի՞ աջակցություն կարող է ցույց տալ սահմանադրականներին, 5)

* Մուջտեհիդ - Ղուրանը մեկնաբանելու լիազորությամբ օժտված իսլամ հոգևորական:

¹ «Ռոստոմ», էջ 165:

Իրենք՝ պարսիկները ի՞նչ օգնություն կամ դյուրություն կարող են ցույց տալ Դաշնակցությանը¹:

Բանակցություններն անցնում էին ջերմ ու անկեղծ մթնոլորտում. նիստերի ընթացքում լինում էին միայն թեթև վիճաբանություններ, այն էլ՝ մտքերի պարզաբանման նպատակով:

Նիստերում բարձրացված հարցերն ունեին հակաավատապետական և հակաիմպերիալիստական ուղղվածություն:

Հատկապես կարևոր էր անգլո-ռուսական համաձայնության դեմ միջոցառումների հարցը: Դա մեկ անգամ ևս ցույց էր տալիս, որ կապիտալիզմի ուղիով առաջին տարտամ քայլափոխերն անող, նոր ձևավորվող, երիտասարդ պարսկական բուրժուազիան ձգտում է հակադարձել երկրի նկատմամբ իմպերիալիստների դավադրությանը: Բանակցությունների ընթացքում պարսիկ պատգամավորները խնդիր առաջ քաշեցին, որպեսզի Դաշնակցությունը ջանքեր գործադրի իրենց երկրի վրա ռուս-անգլիական բռնադատման դեմ տրամադրելու Պարսկաստանի նկատմամբ չեզոք դիրք ունեցող եվրոպական որևէ պետության: Այդ առնչությամբ նրանք ցանկություն հայտնեցին, որ Դաշնակցությունն առաջին հերթին շոշափի Ֆրանսիայի կառավարության տրամադրությունը՝ ակնկալելով նրանից փոխառություն ստանալը: Միաժամանակ, պարսիկ ազատականները գտնում էին, որ փոխառության հարցում Ֆրանսիային շահագրգռելու համար անհրաժեշտ է օգտվել այդ երկրի կառավարական շրջանների հետ լայն կապեր ունեցող և այդ պահին Եվրոպայում գտնվող Մելքոն խանի և Հովհաննես խան Մասեհյանի օժանդակությունից²:

¹ Տե՛ս «Ռուստում», էջ 166:

² Տե՛ս նույն տեղում:

Քննարկվեց Պարսկաստան-Բուլղարիա հակաթուրքական դաշինքի ստեղծման հնարավորության և այդ գործում ՀՅ դաշնակցության դերի հարցը:

Շատ կարևոր էր թուրքական ներխուժմանը հակահարված տալու հարցը, որն ուղղված էր ինչպես օսմանցի զավթիչների, այնպես էլ շահի կառավարության դավաճանական քաղաքականության դեմ: Ուստի բանակցությունների ընթացքում հիմնական հարցերից մեկը երկուստեք միմյանց աջակցելու հնարավորությունները պարզելն էր¹:

Պարսկական կողմի ներկայացուցիչները հատկապես ուզում էին իմանալ, թե Դաշնակցությունն ինչպիսի՞ ռազմական օգնություն կարող է ցույց տալ սահմանադրականներին: Իր հերթին, հայկական կողմը ցանկացավ իմանալ, թե իրենք՝ պարսիկները, ինչպիսի՞ զինվորական ուժեր ունեն պատերազմի դեպքում Թուրքիայի դեմ կռվելու համար: Պարսիկները պատասխանեցին, որ իրենք չեն վստահում իրենց բանակին և ամբողջ հույսը դրել են անկանոն զորքերի, հատկապես՝ շահսևան, դարադաղցի, լուրիստանցի և այլ տեղերի ձիավորների վրա, որ նաև հույս ունեն ապստամբեցնել Օսմանյան կայսրությունում, Բաղդադի մոտերքում բնակվող շիա ցեղերին: Հայ պատվիրակներն ասացին, որ անհնարին է անկանոն զորքերով կռվել լավ զինված ու մարզված, հմուտ հրամանատարներ ունեցող թուրքական կանոնավոր բանակի դեմ, և որ ամենից առաջ անհրաժեշտ է մարտունակ բանակ ստեղծել:

Պարսիկ սահմանադրականների ներկայացուցիչները խոստանում էին.

¹ Տե՛ս «Ռոստոմ», էջ 167, 168-169:

1) Հեղափոխության հաղթանակից հետո ավելի լայնացնել այն իրավունքներն ու պարտականությունները, որ պարսկահայությունն ուներ իր ներքին, ազգային-մշակութային կյանքում, 2) Սալմաստի և շրջակա վայրերի պետական հողամասերից (խալըսե) բաժիններ հատկացնել Օսմանյան կայսրությունից Պարսկաստան փախած հայ գաղթականներին և նպաստել նրանց բնակեցմանը, 3) Ջերմ աջակցություն բերել զարկ տալու համերաշխ գործակցությանը հայ և իսլամ տարրերի միջև թե՛ Թուրքիայում և թե՛ Կովկասում, 4) Իրենց հավատարիմներից մեկին ուղարկել Կ. Պոլիս, որպեսզի այնտեղ գտնվող պարսիկ հեղափոխականներին կապի Դաշնակցության տեղի անդամների հետ և նպաստի նրանց միջև համագործակցության հաստատմանը, 5) Պարսկաստանի ներսում ապահովել բոլոր պայմանները՝ Դաշնակցության զինված ուժերի փոխադրության համար, 6) Հխոչընդոտել արտասահմանից Պարսկաստան գեների ու զինամթերքի փոխադրումը:

Իրենց հերթին, ՀՅ դաշնակցության ներկայացուցիչները կուսակցության անունից հանձնառու դարձան. 1) Սահմանադրականների տրամադրության տակ ռազմական ղեկավարներ և հրահանգիչներ դնել, 2) Թուրքիայի հետ Պարսկաստանի պատերազմի դեպքում կուսակցության զինվորական ուժերով պարտիզանական կռիվներ մղել թուրքական բանակի թիկունքում, 3) Սահմանադրական Պարսկաստանի օգտին լայն քարոզչություն անել Եվրոպայում, 4) Ուժերը ներածին չափով նպաստել զլուխ բերելու Պարսկաստան-Բուլղարիա դաշինքն ընդհանուր թշնամու՝ Օսմանյան պետության դեմ, 5) Ջանքեր գործադրել Պարսկաստանի կողմը գրավելու ֆրանսիական կառավարության համակրանքը, ինչպես նաև այդ երկրի կառավարությունից ստանալու փոխառություն, 6) Հեղափոխության նկատմամբ բացասաբար տրամադրված Մելքոն խանին և Արշակ խան Գորոյանին

մղել չեզոք դիրքի կամ, եթե հնարավոր է, մոտեցնել սահմանադրական շարժմանը, որի ջերմ ջատագովներից էր Պարսկաստանի ամենախոշոր հայ գործիչը՝ Հովհաննես խան Մասեհյանը:

Հայկական կողմը մշտապես ընդգծում էր, որ պարսիկ ժողովուրդը վերջնականապես պետք է գտնի ինքզինքը, որ երկրի բոլոր ժողովուրդները, իսլամ թե քրիստոնյա, թև թևի տված, ազատագրական մի բուռն շարժամբ պարտավոր են իրենց ձեռքն առնել երկրի երեքուն ճակատագիրը և մղել նրան հիմնական բարենորոգման:

Ձեռք բերված համաձայնությունների մասին բանակցությունների վերջում կազմվեց համապատասխան արձանագրություն երկու լեզվով՝ պարսկերեն և ֆրանսերեն: Համաձայնագրի մեջ ամփոփված էին 12 հոդվածներ, որոնք բաժանված էին երկու մասի՝ անմիջական գործադրելի և թուրք-պարսկական պատերազմի դեպքում իրականացնելի: Բայց երբ եկավ փաստաթուղթն ստորագրելու պահը, բանակցությունների պարսկական կողմի պատվիրակները հրաժարվեցին ստորագրել, միաժամանակ հայտարարելով, որ սահմանադրականները ճշտորեն կկատարեն այն բոլոր պայմանավորվածությունները, որոնք ՀՅ դաշնակցության հետ բանավոր ձեռք են բերվել վեցօրյա խորհրդակցության ընթացքում:

Պարսիկ սահմանադրականների հետ վարած բանակցությունների մասին ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոյին 1908 թ. հունվարի 10-ի թվով ուղարկած տեղեկագիր-նամակում Ռոստոմը գրում էր.

«Բանն այն է, որ բանակցողներն իբրեւ որոշ հասարակական եւ քաղաքական դիրք ունեցող անձինք՝ խոյս են տալիս ստորագրելու մի պայմանագիր, որ կնքուած է յեղափոխական կուսակցութեան ներկայացուցչի հետ: Ինչպէս երեւում է, նրանք կ'աշխատեն ստեղծել մի ուրիշ մարմին՝ նույնպէս յեղափոխական

անունով, ուրիշ անձերից բաղկացած, գուցե եւ **Ֆիկտիւ**, որը մեզ հետ կը մտնի պաշտօնական յարաբերութեան մէջ: Իսկապէս՝ ստորագրութիւնը մեզ համար էլ ցանկալի չէր: Աչքի առաջ ունենալով Շամի մարմնի՝ եւ մի քանի ընկերների տրամադրութիւնը, մեզ համար եւս անհրաժեշտ էր պայմանագիր չկազմել ոչ մի ստորագրութեամբ, այլ համաձայնութեան կէտերի իրագործումը թողնել իրերի ընթացքին»¹:

Բանակցությունների ավարտից հետո Դաշնակցությունը ձեռնարկեց իր հանձնառությունների կատարմանը:

Կուսակցությունն ամենից առաջ աշխատանքներ տարավ արտաքին ճակատում՝ Ֆրանսիայում: Օգտվելով երկրի քաղաքական գործիչների և հատկապէս խորհրդարանի՝ իր բարեկամ պատգամավորների աջակցությունից, Դաշնակցությունը մեծ ջանքեր գործադրեց Ֆրանսիայի՝ Պարսկաստանին փոխառություն տրամադրելու համար: Նա կարողացավ այդ գործի մեջ ներգրավել նաև եվրոպական մամուլի մի շարք օրգանների՝ Պարսկաստանի հանդեպ համակրանք ստեղծելու ուղղությամբ: Կուսակցությունն ինչ-որ չափով հաջողեց իր առաքելության մեջ, բայց միայն բարոյականի սահմաններում: Գործնական արդյունք չեղավ, քանի որ ֆրանսիական կառավարությունը դաշնակից էր Ռուսաստանին և բարեկամ՝ Մեծ Բրիտանիային, որոնք էլ հենց մասնատում ու գաղութացնում էին Պարսկաստանը:

Կուսակցության Արևմտյան բյուրոյի հանձնարարությամբ՝ ՀՅԴ Բուլղարիայի կենտրոնական կոմիտեն հարաբերության մեջ մտավ երկրի կառավարական շրջանների հետ՝ նպաստելու համար բուլղարա-պարսկական մերձեցմանը:

* Խոսքը ՀՅԴ Վասպուրականի կենտրոնական կոմիտեի մասին է:

¹ «Ռուստում», էջ 164:

Կուսակցությունը ծրագրված ու կանոնավոր աշխատանք էր կատարում նաև ներքին ճակատում: ՀՅԴ Ատրպատականի կազմակերպության մարմինների ներկայացուցիչներն ու գործիչները երկրի տարբեր վայրերում սերտ կապեր էին հաստատում սահմանադրական շարժման ղեկավարների հետ, նրանց խորհուրդներ տալիս, գործունեության ուղեգծեր մատնանշում, երբեմն էլ զենք, ռազմամթերք և ռումբ տրամադրում՝ որոշ գործողություններ կատարելու համար: Դրանից բացի, քիչ թե շատ կրթված հայ և պարսիկ երիտասարդներից կազմվում էին խմբեր, որոնք զանգվածների մեջ քարոզչական աշխատանք էին տանում սահմանադրական շարժման օգտին:

Այսպիսով, 1908 թ. նախաշեմին, Պարսկաստանի մեջլիսն իր հռչակագրով և ՀՅ դաշնակցության հետ համաձայնության եկած վերանորոգչական շարժման գործիչների խումբն իր վճռական դիրքորոշմամբ, ժողովրդի անունից ազդարարում էին նոր կարգերի համար ճակատելու իրենց կամքն ու պատրաստակամությունը: Պարսից հեղափոխականները հույս ունեին, որ Պարսկաստանի ժողովուրդը գովելի հայրենասիրությամբ և անձնվեր հարատևությունով պիտի կարողանա կտրել ու անցնել պատմական ալեկոծ հանգրվանը՝ թուրքական վարձկան ավազակախմբերին դուրս վռնդել երկրից, օտար ռոնձություններից ու սադրանքներից պաշտպանել նրա ամբողջականությունն ու ինքնուրույնությունը, հայրենիքը դուրս բերել առաջադիմության և զարգացման ուղի:

Պայքարը դեռ առջևում էր, հեղափոխությունը հետամուտ էր իր նպատակին:

ԹՈՒՐԹ-ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐ ՍՈՑՈՒՋ-ԲՈՒԼԱՂԻ ՀԱՄԱՐ

Երբ Թեհրանում և նրա շրջակայքում քաղաքական դրությունը ծայրահեղորեն լարվել էր, այդ նույն ժամանակ նորից բորբոքվեց թուրք-պարսկական սահմանային վեճը Ատրպատականում:

1908 թ. հունվարի 3-ին 12.000 քուրդ աշիրեր՝ ձիավորներ ցեղապետերի առաջնորդությամբ հարձակում են գործում Իրանական Քուրդիստանի կենտրոն Սոյուջ-Բուլաղի (Սովուջ-Բուլաղ) վրա, բայց հաջողություն չունենալով, չեն կարողանում մտնել քաղաք: Ատրպատականի գեներալ-նահանգապետ, հմուտ զորավար Ֆարման Ֆարմանը, լավ ուսումնասիրած լինելով քաղաքի դիրքերը, իր զորքը կենտրոնացնում է հարմար տեղերում: Պարսից զորքի քանակից երեք անգամ ավելի քրդերը կրկին հարձակման են անցնում, բայց նորից անհաջողություն են կրում, ջախջախվում ու նահանջում¹:

Տեղեկանալով քրդերի կրած մեծ կորուստների մասին, Ատրպատական խուժած օսմանյան զորքերի հրամանատար ֆերիկ Մեհմեդ Ֆազլը փաշան նամակ է ուղարկում Ֆարմանին, որով սպառնում է, որ եթե սուննիների՝ հետո նա շարունակի այդպես վարվել, ապա ինքն ստիպված կլինի օգնել նրանց, և խորհուրդ է տալիս թողնել Սոյուջ-Բուլաղը և հեռանալ Միանդոպ: Ֆարմանը պատասխանում է. «Իսկ ես քեզ խորհուրդ եմ տալիս չխառնուել մեր ներքին գործերին եւ կարգադրութիւններ չանել

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237Բ, վավ. 323, թ. 26:

* Պարսկաստանի քրդերը հիմնականում սուննի մուսուլման են:

մեր երկրում. մեր ապստամբ հպատակների հետ ինչպես վարուելը մեր գործն է»¹:

Չնայած քրդերի ունեցած անհաջողությանը (իսկ նրանք փաստորեն տնօրինում էին Սոյուզ-Ֆուլադի ողջ շրջակայքը), ճանապարհները բռնված էին նրանց զինյալներով: Քուրդ ցեղապետ Իբրահիմ աղայի ավագակախումբը 1908 թ. հունվարի առաջին տասնօրյակում հասցրել էր հրկիզել ու ամայացնել շրջակա բոլոր արքունի գյուղերը:

Թուրք փաշան հունվարի 9-ին 6 թնդանոթով և 600 ասկյարով Ֆասվալից գալիս և կանգ է առնում Սոյուզ-Ֆուլադից երկու մղոն հեռավորության վրա և ուժակոծելու սպառնալիքով Ֆարմանից պահանջում է թողնել քաղաքը²: Միաժամանակ նա հայտարարում է, թե մինչև Ջազատ գետն ընկած ողջ տարածքները պատկանում են թուրքերին: Օգնություն չստանալով, պարսկական զորքն ստիպված թողնում է Սոյուզ-Ֆուլադը և հունվարի 14-ին անվտանգ հասնում Միանդոտաբ³: Թուրք-քրդական միացյալ ուժերը մտնում են քաղաք:

Մինչև Սոյուզ-Ֆուլադը թողնելը Ֆարմանն իր մոտ է կանչում ռուսահպատակ Նազարբեկով հայ հարուստ ընտանիքի գործակատարին և նրա միջոցով այդ ընտանիքին պահ է տալիս զգալի թվով հրացաններ, ինչպես և զինամթերք՝ Սոյուզ-Ֆուլադը վերագրավելուց հետո դրանք իրեն վերադարձնելու պայմանով:

Չցանկանալով ընկնել թուրքերի և քրդերի տիրապետության տակ, հայերը, թողնելով տունուտեղ, ընտանիքներով հեռացան Սոյուզ-Ֆուլադից: Հարյուրավոր հայ կանայք ու երեխաներ,

¹ «Մշակ», № 47, 1 մարտի 1908 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 15, 20 հունվարի 1908 թ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում, № 17, 23 հունվարի 1908 թ.:

ոտաբոբիկ և հետիոտն, իրենց գլուխն ազատելու համար, ահագին ճանապարհ կտրելով, հասան Մարադա:

Նույն ամսվա վերջերին թուրքական զորամասերը սահմանագլխից ներս էին մտել արդեն 60 կմ և մտադիր էին ձմեռել գավառի աղքատ ժողովրդի գյուղերում՝ նրա հաշվին:

Թուրքերի՝ Ատրպատականը գրավելու դրդապատճառներից մեկը տեղի հայ հեղափոխականներին այդտեղից դուրս մղելը կամ ոչնչացնելն էր¹: Նրանք նաև չէին հանդուրժում, որ հայերն աջակից են պարսիկներին, իսկ վերջիններս «չափից ավելի» հանդուրժող են հայերի նկատմամբ և անառարկելիորեն վստահում են նրանց:

Մեհմեդ Ֆազլի Սոյուջ-Բուլաղ մտնելու երրորդ օրը՝ 1908 թ. հունվարի 17-ին, քուրդ բեկզադենները և ցեղապետերը, ինչպես՝ Շեյխ Ալիխանը (Շուջաա Մամալիք), Մահմեդ Հուսեյն խանը (Սարդար Մուքրե) և այլ կալվածատերեր նրան ուղարկում են հետևյալ խնդրագիրը.

«Ձերդ բարձր վսեմափայլության ոտքի հողին զոհ լինենք. մեր սրտերի անհուն ուրախությունն ենք հայտնում, որ, գերեզման չմտած, բախտ ունեցանք տեսնել 30 տարուց ի վեր մեր անհամբերությամբ սպասած բաղձանքի իրագործումը: Թող Ալլահը, կտրելով մեր և մեր կրոնակիցների կյանքից, այն պարզևի մեծ մարգարեի տեղապահ և իսլամի պաշտպան, արքաների արքա սուլթան Աբդուլ Համիդին, որի աշխարհակալության համար ցերեկ և գիշեր աղոթում ենք երեսանկյալ: Ինչպես մենք երջանկություն ունեցանք այս փրկարար օրը տեսնել, մեր որդիները, մեզանից ավելի բախտավոր լինելով, անպատճառ երջանկություն կունենան մեր արեգակնափայլ խալիֆի աշխարհակալությունը

¹ Տե՛ս «Գտակ», № 94, 3 մայիսի 1908 թ.:

տեսնել, փառաբանել և պարծենալ նրանով բոլոր ազգությունների մեջ՝ ի փառս իսլամի: Վստահ ենք, որ դուք, խոնարհ ծառաներիդ դրության մեջ մտնելով, մեր մինչև այսօր ձեզ չներկայանալու և ձեր ոտքը չհամբուրելու համար վշտացած չեք լինի: Որովհետև մինչև ձեր գալը մենք պարսկահպատակներ էինք և պարսկական աստիճանավորներ, ռոճիկ և կենսաթոշակ էինք ստանում պարսից կառավարությունից, ուստի առ այժմ զգուշության համար որոշել ենք երեսանց մեզ չեզոք պահել՝ թեև մեր նպատակն է մինչև մեր արյան վերջին կաթիլը թափել և ձեզ հետ լինել: Բայց մենք կարող ենք միանալ ձեզ հետ միայն այն ժամանակ, երբ դուք ձեր գորքով Միանդոաբը ևս առնեք: Երեսանկյալ աղերսում ենք, որ քաջարի և աշխարհի փառք օսմանյան գորքով շուտով Միանդոաբի վրա գնաք, ջարդեք պարսից բանակը և տիրեք նրան: Մենք ևս, այս կողմից գրոհ տալով, կարող ենք պարսից բանակը երկու սրի մեջ դնել և ջարդել»:

Կարդալով այս խնդրագիրը, Մեհմեդ Ֆազըլ փաշան, Բայիզադայի խորհրդով, քուրդ ցեղապետերին պատասխանում է, թե Միանդոաբը առնելու գործը թողնում է իրենց՝ ցեղապետերին. եթե իրենց գրածը ճիշտ է, թող հանդես գան պարսից գորքի դեմ¹:

Ակամայից հարց է առաջանում, թե ինչո՞ւ թուրքական կառավարությունը սահմանային այդ վեճը չէր հարուցել դրանից, ասենք, 5-10 տարի առաջ: Պատասխանը պարզ է. պարսից սահմանադրական ակտերը, երկրում ծավալվող ազատագրական շարժումը խորապես ազդում էին թուրքական միապետական վարչակարգի վրա: Մյուս կողմից, սեփական երկրի ներսում պարբերաբար տեղի ունեցող սոցիալական և հատկապես ազգային-ազատագրական ցնցումները թուրքաց կառավարությանը

¹ «Մշակ», № 47, 1 մարտի 1908 թ.:

մղում էին դեպի արտաքին քաղաքականության կոշտացում՝ զինված ընդհարումներ և խոշոր հակամարտություն՝ դրանց վրա կենտրոնացնելով օսմանյան հասարակության ուշադրությունը: Եվ եթե հաշտությամբ վերջանար Պարսկաստանի հետ ունեցած սահմանային վեճը Ատրպատականում, ապա նա վաղը, միևնույնն է, ուրիշ պատճառ էր փնտրելու՝ նոր կոիվ առաջ բերելու համար:

Այս պայմաններում, Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանը, որոնք կապված էին 1907 թ. օգոստոսի 18 (31)-ի դաշնագրով, նման էին երկու խենթապահների, որոնք դիվանագիտական միջոցներով ամեն կերպ աշխատում էին սանձահարել թուրքական կառավարության անմիտ ու վտանգավոր քայլերը: Թերևս այդ քայլերն այնքան հանդուգն ու անգուսպ չէին լինի, եթե թուրքաց կառավարության թիկունքում կանգնած չլինեին Գերմանիան ու Ավստրո-Հունգարիան: Այնպես որ, այդ արտաքին դրդիչ գործոնն ուրիշ թելադրիչ հանգամանքների հետ ավելի գորավոր էր դարձնում լայնածավալ պատերազմի հավանականությունը Օսմանյան տերության ու Պարսկաստանի միջև: Բայց Աբդուլ Համիդն, այնուամենայնիվ, երկյուղում էր այդպիսի պատերազմից, և հենց դա էր պատճառը, որ Ատրպատականի նահանգում թուրքական զորքերի առաջխաղացումը կատարվում էր անսովոր վարանումով, քայլ առ քայլ: Սուլթանը չէր բացառում, որ իր զորքերի արագ առաջխաղացման դեպքում Ռուսաստանը և Մեծ Բրիտանիան հանդես կգան Պարսկաստանի տարածքային ամբողջականության խախտման դեմ՝ գործադրելով դրանից բխող բոլոր միջոցները:

1908 թ. փետրվարի սկզբներից Ատրպատականի դրությունն օրեցօր ավելի վտանգավոր էր դառնում: Քրդական ասպատակությունները, որոնք քրոնիկ բնույթ էին ստացել այդ դժբախտ

նահանգի համար, խոստանում էին գարնան ամիսներին ավելի լայն ծավալներ ընդունել:

Սալմաստի դաշտը և շրջակա լեռները հազիվ սկսել էին ազատագրվել ձյան շերտից, երբ քրդերը ձեռնարկեցին իրենց նոր «սխրագործությունները»: Թուրքերի դրոմամբ՝ նրանք հարվածներ էին հասցնում գավառի կենտրոնական գյուղերին, որոնց մեծ մասը հայաբնակ էր: Դրա պատճառներից մեկն այն էր, որ կարծում էին, թե հայերի գյուղերում ահագին հարստություններ են դիզված¹:

Հանկարծակի խուժելով Սարամերկ հայկական գյուղը, քրդերը կողոպտում են ծայրամասի տները, սպանություններ կատարում: Ուշքի գալով, հայերը կռվի են բռնվում: Թողնելով ավարի զգալի մասը և դիակներ, քրդերը փախչում են: Դրանից հետո նրանք հարձակվում են Բարանդուզի գավառի Բաբառու, Դարբառու և Սարդարուդ հայ-ասորական գյուղերի վրա: 1000-ից ավելի հայ կանայք մերկ ու բոբիկ թափվում են Ուրմիա քաղաք: Տղամարդիկ, տևական դիմադրությունից հետո, երբ սպառվում է ռազմամթերքը, նահանջում են Ուրմիա՝ միանալով իրենց ընտանիքներին²:

Ուրմիայի տեղացի հայությունը միջոց չունեի և անգոր էր ամոքելու Սալմաստից փախած իր կողոպտված եղբայրների թշվառությունը: Ուստի Ատրպատականի տարբեր վայրերի, հատկապես Թավրիզի հայերն օգնության են շտապում, ստեղծվում են սովյալներին օգնող հանձնախմբեր, որոնց հայթայթած միջոցները հասցվում են Ուրմիա³:

¹ Տե՛ս «Լրաբեր», № 1, 27 ապրիլի 1908 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

Քրդերին խրախուսող հանգամանքներից մեկը Պարսկաստանում տիրող ամենաթողության պայմաններում Սալմաստում և հարակից գավառներում զինվորական ու քաղաքացիական իշխանության բացակայությունն էր: Այդ վայրերի պաշտպանությունը թողնված էր ժողովրդին՝ շրջապատի թշնամիներից իր անձն ու գույքը պաշտպանելու համար: Այլևս արտաքին օգնության հույս չունենալով, պարսիկ և հայ բնակչությունը եռանդով զինվում ու պատրաստվում էր ինքնապաշտպանության: Բնակչության զենքի ընդունակ մասին արգելված էր պանդխտության գնալ: Այդ ճգնաժամային օրերին հայերի ու պարսիկների հարաբերությունները ավելի ջերմ ու բարեկամական էին դարձել: Երկու կողմերն իրենց փրկությունը տեսնում էին փոխադարձ եղբայրական աջակցության մեջ:

Ամբողջ գավառում վիստում էին թուրք լրտեսները, որոնք առանձին եռանդով տեղեկություններ էին հավաքում հայերի, նրանց ունեցած ուժի և մտադրությունների մասին¹:

Երբ թուրքական զորքը գրավել էր Սոյուջ-Բուլաղը, դրանից ոգեշնչված, Խոյի և շրջակա տարածքների քրդերը, որոնք սասպատակում էին պարսկաբնակ գյուղերը, որոշեցին ուժգին մի հարվածով գրավել Խոյ քաղաքը և բոլոր պարսիկներին դուրս մղել այնտեղից:

Թուրք-պարսկական սահմանագլխի քրդական ցեղերի և պարսիկ բնակչության միջև երկար ժամանակից ի վեր շարունակվող արյունահեղ ընդհարումներին վերջ դնելու համար, Խոյի պարսիկների ներկայացուցչական մարմինը՝ անջումենը, չկարողանալով ուրիշ միջոց գտնել՝ ՀՅ դաշնակցությանը դիմեց՝ խնդրելով նրա աջակցությունը:

¹ Տե՛ս «Լրաբեր», № 1, 27 ապրիլի 1908 թ.:

Դաշնակցության տեղի կազմակերպությունը հանձն առավ միջամտել. նա իր մարդկանց ուղարկեց քրդերի մոտ: Բանակցությունները վերջացան հաջողությամբ: Դա դրացի ժողովուրդների միջև համերաշխության գաղափարի տարած մի փոքր, ժամանակավոր հաղթանակ էր, նաև պարսիկների շրջանում հայերի, մասնավորապես Դաշնակցության ունեցած հեղինակության ապացույցը: Այլապես՝ պարսիկները պետք պիտի չունենային դիմելու հայկական հեղափոխական կազմակերպությանը: «Հայրենիք» օրաթերթը գրում էր. «Ստացուած տեղեկութիւններու համաձայն, պարսիկ ամբողջ ժողովուրդին մեջ լաւ տրամադրութիւն մը կը տիրէ դէպի «հայ ազնիւ դրացիները», որոնց կոչ կ'ընէ պարսիկ մամուլը՝ միանալ իրենց, վանելու համար ընդհանուրի թշնամին՝ պարսկական սահմաններէն»¹:

Թուրքերը մտադիր չէին բավարարվել Ուրմիա լճից արևմուտք և հարավ ընկած պարսկական տարածքները ոտնակոխ անելով: Նրանց հեռահար նպատակը ողջ Ատրպատական նահանգի առավել խիտ թուրքալեզու բնակչություն ունեցող տարածքներում հակապարսկական ուժգին քարոզչություն մղելն էր: Նրանք հատկապես նպաստում էին զինավարժ, ռազմատենչ ու կիսավայրենի լեռնական շահսևան թուրքական ցեղերի զինմանն ու համախմբմանը՝ առաջիկա իրադարձություններում Օսմանյան կայսրության համար հինգերորդ լեգեոնի դեր կատարելու նպատակով:

Արդեն Սոյուզ-Բուլաղի և Խոյի դեպքերի օրերին շահսևաններն իրենց վերաբերող մի շարք պահանջներ ներկայացրին կառավարությանը և, պատասխանի չսպասելով, ըմբոստացան: Օսմանյան թուրքերի դրդմամբ, նրանք այս անգամ ներկայացրին

¹ «Հայրենիք», № 5 (447), 1 փետրվարի 1908 թ.:

քաղաքական պահանջներ՝ ցրել անջումենները, վերացնել մեջլիսն ու սահմանադրությունը, որոնց մասին հեռավոր գաղափար անգամ չունեին: Լեռնականներն սկսեցին կողոպտել խաղաղ բնակչությանը, սպանություններ կատարել պարսկաբնակ գյուղերում: Դա այն թուրքալեզու ցեղախումբն էր, որ քաջալերված իր «սխրագործություններով», ամիսներ հետո հարձակումներ էր գործելու սահմանագլխի վրա տեղակայված ռուսական զորամասերի վրա:

Ղարադաղի գավառը Թուրքիայի ազդեցության տակ ընկնելը Կովկասի համար հղի էր իրական վտանգով: Հաստատվելով Ղարադաղում, թուրքերն ամուր կապեր կհաստատեին տեղի մոլեռանդ մուսուլման թուրքալեզու ցեղերի հետ՝ նրանց իրենց ազդեցությանը ենթարկելով: Թուրքիան այդ ցեղերին կնախապատրաստեր կարևոր դերակատարության, այն է՝ Ռուսաստանի դեմ պատերազմի բռնկման դեպքում այդտեղից ներխուժել ռուսական Կովկասի թուրքաբնակ գավառներ:

Այդ ամենը Պետերբուրգին ստիպեց եռանդուն քայլերի դիմել: Ռուսական կառավարության սպառնալիքի տակ և Կ. Պոլսում ռուսաց դեսպան Զինովևի կրկնակի ու համառ ջանքերի շնորհիվ Աբդուլ Համիդն սկսեց նահանջել: Սուլթանը թուրք-պարսկական սահմանային վեճի ծագման մեղքը բարդեց Թեհրանում Թուրքիայի դեսպան Շամսեդդինի և դեսպանատան պաշտոնյաների վրա: Նա հատուկ իրադեռվ պաշտոնանկ արեց դեսպանին և Բաթումում ընդհանուր հյուպատոս Ռամզի բեյին ուղարկեց Թեհրան՝ որպես գործերի հավատարմատար: Միաժամանակ, ֆերիկ Մեհմեդ Ֆազլլ փաշայի հրամանատարության ներքո գտնվող թուրքաց զորքերը հեռացան Սոյուջ-Բուլաղից ու Միանդոաբից և կենտրոնացան թուրքական տարածքի սահմանագլխում:

Իր հերթին, պարսից կառավարությունը որոշ քայլերի դիմեց՝ մի քանի թուրքամետ գործիչների պաշտոնանկ անելով: Դրանցից մեկը Կ. Պոլսում պարսից դեսպան Միրզա Ռեզա խան Արեֆուդդինն էր, որին պարսիկ ժողովուրդը համարում էր իր երկիր օսմանյան գորքի ներխուժման մեղավորներից մեկը¹:

Թուրքերի հեռանալուց հետո Ֆարման Ֆարմանն իր վաշտերով մտավ Սոյուջ-Բուլաղ և այնտեղից քշեց քուրդ ցեղապետ Բայիզ ադայի հրոսակներին², որոնք, ճիշտ է, թուրքական զորքերի հեռանալուց հետո մի քիչ հանգստացել էին, բայց քաղաքում մնալու դեպքում կարող էին անախորժությունների պատճառ դառնալ: Ֆարման Ֆարմանի հետ Սոյուջ-Բուլաղ մտավ պարսից շահզադե Իմամ Դուլի Միրզան, որը նշանակվել էր քաղաքի ընդհանուր կառավարիչ ու դատավոր: Նրա հետ էին բազմաթիվ բեկզադեններ և խանզադեններ: Ֆարմանի հետ առաջիններից մեկը քաղաք մտավ նրա մերձավոր զինակիցներից՝ բարձրաստիճան զինվորական, հայազգի Ֆավիզ խան Սարհանգ Ենիկոլայանի զլխավորած 2000-անոց զորամասը³:

Թեև թուրքական զորքը կարծես քաշվում էր Ատրպատականից, բայց որևէ երաշխիք չկար, որ նա այդ նահանգը զավթելու նոր փորձեր չի անելու:

Ռուսաստանը մեծապես շահագրգռված էր Պարսկաստանի քաղաքական կայունությամբ, բայց կայունություն՝ միապետական կարգերով: Ստոլիպինյան վարչակարգ իր երկրում հաստատած, հեղափոխությունների ռիսերիմ թշնամի ցարիզմը չէր կարողանում հաշտվել հարևան երկրում ընթացող հակամիապետական ժողովրդական շարժման հետ և սպասում էր հարմար

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 29, 6 փետրվարի 1908 թ.:

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237Բ, վավ. 328, թ. 26:

³ Նույն տեղում:

պահի՝ Մահմեդ Ալի շահին, երկրի հակահեղափոխական ուժերին լայնածավալ աջակցություն ցույց տալով տապալելու մեջլիսը և ցրելու անջումենները: Քաղաքական կայունությունը Ռուսաստանին հնարավորություն կտար վերջնականապես ամրանալու Պարսկաստանում:

Այդ ռազմավարական ծրագրի իրականացման համար, ռուսական կառավարությունը, դեռ ժողովրդական շարժումն սկսվելուց առաջ, սկզբունքային դեր էր հատկացրել դեպի Պարսկաստանի խորքերը երկաթգիծ անցկացնելու ծրագրին: Բայց շարժումն սկսվելուց հետո հետաձգվել էր դրա իրագործումը:

Երևանից եկող գիծը Ջուղայի (Ջուլֆա) մոտ արդեն հասել էր Արաքսի ափը, այսինքն՝ պարսից սահմանը¹: Երկաթգծի շինարարությունը շարունակելու համար ռուսական կողմին մնացել էր լուծել մի քանի տեխնիկական և քաղաքական հարցեր: Երկաթգծի կառուցումը պետք է առաջ բերեր մեծ փոփոխություններ, կարելի է ասել՝ իսկական հեղաշրջում՝ հատկապես ռուս-պարսկական առևտրական գործերում:

Մինչ այդ Ռուսաստանից Պարսկաստան ներմուծվող և Պարսկաստանից Ռուսաստան արտահանվող ապրանքները մեծ մասամբ փոխադրվում էին Աստարայի վրայով: Այդ ուղիով ապրանքների տեղափոխությունը կատարվում էր շատ դանդաղ, երկու կողմերի վաճառականները չէին կարողանում իրենց դրամագլուխների շրջանառությունն արագացնել, ուստի մեծ վնասներ էին կրում: Երկաթուղու կառուցումից հետո ապրանքների տեղափոխությունը գլխավորապես կատարվելու էր Արաքսի վրայով, որն, անշուշտ, թե՛ ռուս և թե՛ իրանցի առևտրականների համար երաշխավորելու էր դրամագլուխների արագ շրջանառու-

¹ «Մշակ», № 46, 29 փետրվարի 1908 թ.:

թյուն, հետևապես՝ մեծ եկամուտներ: Դրանից բացի, երկաթուղին քաղաքակրթական կարևոր դեր էր ունենալու Պարսկաստանի համար, իսկ Ռուսաստանի համար՝ ռազմավարական խոշոր նշանակություն:

Ռուսաստանյան ափից Արաքսի վրայով երկաթգծի շարունակությունը չէր կարող սկսվել պարսից երկրում տիրող անկայուն, անկանխատեսելի, շարունակ խորացող վիճակի պատճառով:

1908 թ. փետրվարի 15-ին, ցերեկը, Թեհրանում երկու ռումբի հարվածով մահափորձ կատարվեց Մահմեդ Ալի շահի դեմ, բայց նա անվնաս մնաց¹: Ահաբեկչությունը հարուցեց բռնարարքների նոր ալիք, տեղի ունեցան լայնածավալ խուզարկություններ ու զանգվածային ձերբակալություններ²:

Մարտի 30-ին թյուրքալեզու լեռնականների մի բազմաքանակ ավազակախումբ պարսկական կողմից հարձակում գործեց Լենքորանի ուղղությամբ: Անցնելով սահմանը, ավազակները փորձեցին գրավել սահմանամերձ Բիլեսուվարի բնակավայրը: Ռուս սահմանապահների և սահմանախախտների միջև սկսված հրացանաձգության հետևանքով սպանվեցին ուղեկալի հրամանատար Դվոյեզլազովը և չորս սահմանապահ, ուրիշ հինգ սահմանապահներ հրազենային վերքեր ստացան: Ռուսական պատժիչ արշավախմբերը Լենքորանի կողմից գործողություններ ձեռնարկեցին, մտան Պարսկաստանի տարածք և ավերեցին մի շարք գյուղեր: Ամրանալով գրաված մարտահենադաշտում (плацдарм), ռուսական զորամասերն սկսեցին կամաց-կամաց առաջանալ³:

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 6 (412), հունիս, 1960, էջ 72:

² Տե՛ս «Մշակ», № 39, 18 փետրվարի 1908 թ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում, № 75, 4 ապրիլի 1908 թ.:

Պարսկաստան ռուսական զորքերի մուտքը մեծ դժգոհություն առաջ բերեց երկրում: Մեջլիսի պատգամավորները համարում էին, որ Ռուսաստանը բացարձակ հարձակման է անցել իրենց երկրի դեմ: Անջումեններում վճռական կովի կոչեր էին արվում, առաջադիմական մամուլի օրգանները նույնպես հանդես էին գալիս ռուսական զորքերի ճանապարհը փակելու կոչերով:

Մյուս կողմից, մեջլիսում և կառավարության մեջ բողոքներ էին հնչում թուրքերի դեմ, որոնք չէին ուզում հեռանալ պարսկական հողերից:

1908 թ. մարտի վերջերին Թեհրանի կառավարությունը Կ. Պոլսի իր դեսպանի միջոցով վերջնագիր ներկայացրեց Բարձր Դռանը, որ թուրք-պարսկական սահմանը խախտած օսմանյան զորքի հրամանատարությունն ամեն կերպ խրախուսում է սահմանի երկու կողմերի քուրդ ցեղերին և նրանց կովի մղում պարսից կառավարական զորքերի և խաղաղ բնակչության դեմ: Վերջնագրում ասվում էր, որ պարսկական կառավարությունը մտադիր է ռազմական գործողություններով պատժել քրդերին և կարծում է, որ թուրքական կողմը նրանց պաշտպանելուց ձեռնպահ կմնա:

Ստանալով Թեհրանի վերջնագիրը, Բարձր Դուռը պատասխանեց, որ թուրք զինվորական պաշտոնյաները չեն հովանավորում քուրդ ավազակներին¹: Սուլթանի կառավարությունը նաև հավաստիացնում էր, որ շատ շուտով հրաման կարձակվի Վանում տեղակայված զորաբաժնի հրամանատարին, որով խստիվ կարգելվեն պարսկական սահմանի խախտումը և քրդական շարժումներին աջակցելը: Նաև տեղեկացվում էր, որ պարս-

¹ Տե՛ս «Ախուրեան», № 28, 26 ապրիլի 1908 թ.:

կական սահմանի վրա գտնվող թուրքական զորքերի թիվը մեծապես կրճատվելու է¹:

Բայց Բարձր Դռան պատասխանը խաբկանք էր, քանի որ նույն ժամանակ Տիգրանակերտում, Վանում, Բաղեշում, Կարինում և այլ տեղերում զենքի տակ էին կանչվում ռեզիֆները (պահեստի զինվորներ): Ինչպես նշվել է վերը, 1908 թ. գարնանը Թուրքիան մտադիր էր պատերազմ սկսել Ռուսաստանի դեմ, որի դեպքում, բնականաբար, հարվածի տակ էր ընկնելու նաև ռուսական ազդեցության գոտում գտնվող Ատրպատականը:

Թուրքական կառավարության այդ մտադրության և սպասվելիք զորահավաքի դեմ ցույցեր էին սկսվել նշված վայրերում: Բնակչության մեջ ահագին թվով տարածվում էին երիտթուրքերի հրատարակած թռուցիկները, որոնցով ժողովրդին բացատրվում էր, որ պատերազմը կորստաբեր է լինելու Օսմանյան կայսրության համար:

Այն բանից հետո, երբ թուրքական կառավարությունը խոհեմ գտնվեց և այդ ժամանակ հրաժարվեց Ռուսաստանի դեմ պատերազմելու մտադրությունից, կրկին լարվեց դրությունը թուրքպարսկական սահմանագլխին: Հակառակ Բարձր Դռան հավաստիացումներին, թուրքական նորանոր զորամասեր ուղղություն վերցրեցին դեպի այդ սահմանագլուխը:

¹ Տե՛ս «Լրաբեր», № 1, 27 ապրիլի 1908 թ.:

ՄԵԶԼԻՍՈՒՄ ՀԱՅ ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐՆԵՐ ՈՒՆԵՆԱԼՈՒ ԽՆԴԻՐԸ

1908 թ. ապրիլի կեսերին Ատրպատականի նոր կառավարիչ նշանակվեց Պարսկաստանի ամենազարգացած պետական գործիչներից Մուխրիբ Սալթանեն, որը երկար տարիներ ապրել էր Եվրոպայում, տիրապետում էր գերմաներենին և ֆրանսերենին:

Գալով Թավրիզ, նոր նահանգապետը քաղաքի բնակիչների կողմից ընդունվեց չեզոքությամբ. ոմանք նրա նշանակումը հաջող էին համարում, ուրիշները գտնում էին, որ լինելով շահի մերձավորներից, նա հազիվ թե կարողանա լուրջ փոփոխություններ մտցնել նահանգի բնակիչների կյանքում, պայքարել կաշառակերության և այլ չարիքների դեմ, խաղաղ բնակիչներին պաշտպանել սնկի նման աճող ավազակախմբերի ասպատակություններից, գոնե մեղմել կողոպուտներն ու սպանությունները:

Նահանգապետ Մուխրիբ Սալթանեն ապրիլի 29-ին ընդունեց հայոց թեմակալ առաջնորդ Կարապետ ծ. վրդ. Տեր-Մկրտչյանին, երկար ու սիրալիր զրույց ունեցավ նրա հետ: Զրույցի ընթացքում առաջնորդը նահանգապետի առջև բարձրացրեց հայ համայնքին հուզող մի շարք հարցեր և, առաջին հերթին, Ատրպատականի հայկական թեմի դպրոցներին աջակցություն ցույց տալու անհրաժեշտության հարցը: Մուխրիբ Սալթանեն պատրաստակամություն հայտնեց չինայել իր աջակցությունը հատկապես Թավրիզի հայոց կենտրոնական դպրոցին¹: Կարապետ վարդապետն այնուհետև բարձրացրեց մեջլիսում հայ պատգամավորներ ունենալու չարչրկված խնդիրը: Նա տեղեկացրեց, որ դեռ 1908 թ.

¹ Տե՛ս «Ախուրեան», № 33, 14 մայիսի 1908 թ.:

* Դրանից մի քանի ամիս առաջ, 1907 թ. հունիսին, Թեհրանի անջումները քննության էր առել մի օրինագիծ, որի համաձայն՝ պարսկահայերը և երկրի

հունվարին Պարսկա-Հնդկաստանի հայոց թեմի առաջնորդական փոխանորդ Բագրատ վրդ. Վարդազարյանցը պաշտոնական գրությամբ դիմել է մեջլիսի նախագահին՝ թույլատրելու պարսկահայ ժողովրդին այնտեղ ունենալու երկու պատգամավոր¹: Բացի մեջլիսի նախագահից, նա նամակներ է ուղարկել նաև 15 ազդեցիկ պատգամավորների: Այդ դիմումի առիթով մեջլիսում մայիսի սկզբներին մտքերի փոխանակում է եղել, որի նյութերն ամբողջովին տպագրվել են «Մեջլիս» տեղեկագրում: Բայց պատգամավորները բավարարվել են այդքանով, և հարցը մնացել է առկախ: Դրանից հետո էլ Բագրատ վարդապետը երկրորդ անգամ դիմել է մեջլիսին և խնդրել փութացնել խնդրի լուծումը²: Նահանգապետին պատմելով այդ ամենի մասին, առաջնորդը նրան խնդրեց միջամտել գործին:

Սոխբեր Սալթանեն խոստացավ հարցը բարձրացնել երկրի խորհրդարանի ղեկավարության առաջ, ինչպես նաև առաջնորդին հուսադրեց, որ ընդհանրապես ինքն իր ուշադրության կենտրոնում է պահելու հայերին, նրանց անվտանգության ապահովման հարցերը, հատկապես հոգ է տանելու նահանգի հայկական դպրոցների նկատմամբ, հովանավորելու է հայ առևտրականներին և այլն³:

Մենք որոշակի տվյալներ չունենք, որոնք հիմք տալին պնդելու, թե Ատրպատականի նոր նահանգապետը մեջլիսում հայ պատգամավորների խնդիրը պաշտոնապես բարձրացրե՞լ է Թեհ-

մյուս ոչ իսլամ տարրերը (հրեաներ, գաբրեր՝ Զրադաշտի հետևորդներ և այլք) պետք է զրկվեին օրենքի առաջ հավասար իրավունքներից: Երկար վիճաբանություններից հետո, օրինագծի քննարկումը հետաձգվել էր անորոշ ժամանակով (տե՛ս «Ախուրեան», № 42, 30 հունիսի 1907 թ.):

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 13, թթ. 11-ի շրջերեսը և 12:

² Տե՛ս «Մշակ», № 121, 7 հունիսի 1908 թ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում, № 102, 11 մայիսի 1908 թ.:

րանի առջև, բայց այն հանգամանքը, որ 1908 թ. մայիսի կեսերից հարցն սկսել էր շրջանառվել մեջլիսում, հիմք է տալիս ենթադրելու, որ այդպես էլ եղել է:

«Մշակը» Նոր Ջուղայի «Լրաբեր» թերթից արտատպել էր մի հոդված, որը նվիրված էր պարսկական խորհրդարանում այդ օրերին ծավալված քննարկումներին՝ այնտեղ հայ պատգամավոր ունենալու հարցի շուրջ:

Հարցի քննարկման ժամանակ հանդես է եկել 15 հոգի¹:

Քննարկման ժամանակ կարծիք էր հայտնվել, որ խորհրդարանում հայերին կարելի է տալ մի պատգամավորական տեղ, բայց ընտրվելուց հետո պատգամավորը պետք է ուղարկվի գավառական անջումենն այն գավառի, ուր կա հոծ հայ բնակչություն: Ոմանք այդ առաջարկը խտրականություն էին համարում և գտնում, որ պարսկահայությունը և Պարսկաստանի հրեությունը երկրի հնագույն ազգերից են, և նրանց մեկական ներկայացուցիչները մեջլիսում պետք է ունենան բոլոր պատգամավորներին հավասար իրավունքներ: Իսկ պատգամավոր Ասադոլլահ Միրզան գտնում էր, որ հայերի թիվը Պարսկաստանում 80-100 հազար է, ուստի նրանք կարող են նույնիսկ երկու պատգամավոր ունենալ, քանզի մեկ պատգամավորի ձայնատուների թիվը 50.000 է: Նա շեշտում էր, որ «հայ հասարակությունը վաճառականական եւ ուրիշ գործերում իր ջանքերը չի խնայել եւ պատրաստ է եղել ամեն տեսակ ծառայություններ մատուցել պետութեանն ու ազգութեանը»²:

Աղա Մեյլիդ Հասան Թաղիզադեն իր ելույթում պատգամավորներին տեղեկացնում էր, որ վերջերս Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում ապրող հայերից մեջլիսում ստացվել է մի նա-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 137, 25 հունիսի 1908 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

մակ, որով նրանք իրենց ջերմ զգացմունքներն են արտահայտում Պարսկաստանի նկատմամբ և պատրաստակամություն հայտնում, որ եթե հարկը պահանջի, իրենք 1000 հոգով, ԱՄՆ-ի զինվորական տարագով և 10 թնդանոթով կգան և անձնագոհությամբ կպաշտպանեն երկրի զանազան սահմանագլուխները: Մի՞թե այս ազգին կարելի է մերժել գոնե մեկ պատգամավոր ունենալ մեջլիսում,- հարցադրում էր Թադիզադեն¹:

Հաջի Մեյլեդ Նասրուլլահին իր ելույթում անդրադառնալով նշված նամակին՝ ասում էր. «Այո՛, նամակի բովանդակութիւնն այդպիսին է, ինչպէս այստեղ ներկայացուեց: Յիրաւի, առաջարկւում է չափազանց կարելորդ աջակցութիւն: Չնայած մենք այսօր, փա՛ռք Աստծոյ, դեռ կարիք չենք զգում այդ օգնութեանը, բայց նամակը ուրախութիւն է պատճառում մեզ»²:

Ելույթ ունեցող համարյա բոլոր պատգամավորները համերաշխորեն առաջարկեցին խորհրդարանի հաջորդ ընտրություններից առաջ հայերին պատգամավորական մեկ տեղ հատկացնել:

Պարսկահայերը ուշիուշով հետևում էին զարգացող դեպքերին: Հայերի հմայքը հետզհետե ավելի էր մեծանում պարսիկ ժողովրդի մեջ: Պարսիկ հեղափոխականները համոզված էին, որ հայկական ազգային հեղափոխական երկու կազմակերպությունները՝ Հնչակն ու Դաշնակցությունն իրենց հետ են, իսկ կառավարությունն ամեն կերպ աշխատում էր բարեկամական հարաբերություններով չեզոքացնել հայերին:

Այդ վերաբերմունքն ավելի նկատելի էր գավառներում: Նույնիսկ կիսավայրենի լեռնական ցեղերը սիրալիր էին հայերի նկատմամբ:

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 137, 25 հունիսի 1908 թ.:

² Նույն տեղում:

Շահին ու կառավարությանը սատարող ցեղերն իրենց ներկայացուցիչների միջոցով հորդորում էին հատկապես Դաշնակցությանը, երբեմն էլ խնդրում, որ նա չմիանա հակակառավարական ուժերին: «Թող հայ ֆիդայիները չխառնուեն, մենք կարող ենք մեր սահմանադրականներին խելքի բերել»¹, - ասում էին շահի կողմնակիցները:

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՆՈՐ ՆԵՐԽՈՒԺՈՒՄ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ

1908 թ. մայիսի վերջերին թուրքական զորքերը, խախտելով թուրք-պարսկական սահմանը, կրկին ներխուժեցին Ատրպատական: Զորքերի կազմում հաշվվում էր 17 գումարտակ, հեծելազորային մի խմբավորում և 10 թնդանոթ:

Սահմանն անցնելուց հետո թուրքական զորքը Ուրմիայից հյուսիս ահագին տարածություն գրավեց: Որոշ կանգառից հետո զորքը հետագա օրերին առաջ էր շարժվում դանդաղ՝ սպասելով պարսիկ կառավարության և ռուսների արձագանքին:

Պարսից կառավարությունն ուղղակի անգոր էր ընդդիմանալու թուրքական ոտնձգություններին, քանի որ նա ավելի շատ զբաղված էր երկրում ծայր առած ներքին ընդվզումները ճնշելով և մեջլիսի իրավունքները սահմանափակելու հոգսերով, ուստի արտաքին թշնամու դեմ լուրջ միջոցներ ձեռնարկելու համար չունեւր ո՛չ ժամանակ և ո՛չ էլ հնարավորություններ:

Թուրքական նոր ներխուժումը Ատրպատականի հայերի համար մեծ վտանգ էր ստեղծել: Դա ամենից առաջ փորձանք էր

¹ «Հայրենիք», № 6 (412), հունիս, 1960, էջ 71-72:

Սալմաստի և Ուրմիայի հայ բնակչության համար, որը երկյուղի և հուսահատության օրեր էր ապրում:

Թուրքական զորամասերի առաջապահ գումարտակը հունիսի 7-ին հասավ Չեհրի Ղալա (Ճարա)՝ Սալմաստից 10-15 վերստ հեռավորության վրա: Իսկ դա նշանակում էր, որ թուրքերի հետագա առաջխաղացման ճանապարհին հիմնականում հայկական գյուղեր էին:

Լուսավորչական հայերը, ոչ առանց հիմքի, ասում էին, թե Ատրպատականի բոլոր կաթոլիկ, օրթոդոքս և բողոքական այլազգի քրիստոնյաներն ունեն բարեխոսներ ու պաշտպաններ՝ հանձինս ֆրանսիացի, ամերիկացի, բրիտանացի, ռուս հյուպատոսների ու դեսպանների, իսկ իրենք չունեն ո՛չ տեր, ո՛չ պաշտպան և ո՛չ էլ բարեխոս: «Մահմեդական օսմանցու երեսից քրիստոնյա հայը ե՞րբ, որտե՞ղ, ո՞ր դարում գուլում չի տեսել», - ասում էին նրանք: Ճարա երթևեկող քրդերը, թուրքերը և հրեաները կես ուրախ, կես տխուր շեշտով, բայց համառ կերպով հայերին ուղղում էին այս խոսքերը. «Խեղճ հայեր, ձեր բանը բուրդ (վատ) է»:

Հայերի մեծ անհանգստությանն ավելանում էին այն լուրերը, թե Ատրպատականը շուտով հայտարարվելու է Պարսկաստանից անկախ և մտնելու է Թուրքիայի հովանավորության տակ:

Վերջապես, հայերի հուսահատության ու զարմանքի պատճառներից մեկն այն էր, որ Պետերբուրգն իրական քայլ չէր անում խափանելու թուրքական առաջխաղացումը, դրանով իսկ սաստիկ հարված էր հասցնում ռուսական հեղինակությանն ու Ռուսաստանի անվան հմայքին, քանի որ Ատրպատականը մինչ այդ եղել էր ռուսական ազդեցության ոլորտում:

Բայց երկիր ներխուժած թուրքական զորքերին հակահարված տալու առաջին պարտականությունը պարսից պետությանը

պետք է լիներ, որը սակայն անուժ էր ու անկար: Դրան ավելանում էր այն, որ Պարսկաստանում բնակվող այլազան էթնիկական խմբերի և տարբեր կրոնների պատկանող միլիոնավոր մարդկանց համար միևնույնն էր, թե ինչ է կատարվում երկրի հեռավոր մի անկյունում:

Կովկասյան օկրուգի ռուսական պաշտոնական տեղեկատուի (“Известия штаба Кавказского округа”) 27-րդ և 28-րդ հատորներում լույս էր տեսել «Պարսկաստանի բնակչությունը զինվորական տեսակետից» չափազանց շահեկան և հետաքրքրական հոդվածը, որի հեղինակն էր անչափահաս գահաժառանգ Սուլթան Ահմեդի դաստիարակ Կ. Սմիրնովը: Թե՛ հոդվածագրի անձնավորությունը և թե՛ հոդվածում եղած դատողությունները առանձնապես հայերի մասին շատ հետաքրքրական են, և ավելորդ չենք համարում աշխատության ընթերցողներին ծանոթացնել հոդվածի կետերի մի մասին:

Կ. Սմիրնովը գրում էր, որ պատմական մի շարք պատճառների շնորհիվ Պարսկաստանն ի հնուց անտի եղել է բազմատեսակ ցեղերի բնակավայր, ուստի ներկայումս նրա մեջ անխառն արիացիներ, արաբներ կամ թաթարներ հնարավոր չէ գտնել, համեմատաբար միայն այս կամ այն վայրը ներկայացնում է մի ցեղի ավելի նախատիպ և անխառն բնակչությունը: Եվ որովհետև շատ վաղուց այդ բնակչությունը թողել է թափառական կյանքը և նստակյաց է դարձել, դրա համար էլ նրա ռազմական հատկությունների մի խոշոր մասը ոչնչացել է:

Պարսկաստանի բնակչությունը, հաշվի չառնելով քրիստոնյաներին և հրեաներին, հեղինակը երեք խոշոր խմբերի է բաժանում, որոնք և իրենց հերթին բաժանվում են բազմաթիվ մանրմունք ցեղերի: 1) Երկրի բուն տարր պարսիկները, որոնց գլխավոր բնակությունը ներկայումս կենտրոնական Պարսկաստանն է,

2) Թուրք-մոնղոլական տարրը, որը ցրված է երկրի գրեթե բոլոր մասերում և 3) Արաբական տարրը, որն ապրում է համանուն թերակղզու հանդիպակաց պարսկական կողմում: Սակայն վերոհիշյալներից դուրս են մնում, ըստ հեղինակի, բախտիարները, լուրերը և քրդերը, որոնց ո՛ր խմբին պատկանելը դեռ վերջնականապես որոշված չէ, այլ կան միայն հավանական ենթադրություններ:

Հակառակ այսպիսի բազմաթիվ ցեղերի գոյության՝ կրոնը համեմատաբար միատեսակ է: Փոքրաթիվ հրեաներից, հայերից, ասորիներից և գրադաշտականներից բացի՝ մնացած բնակչության 3/4-ը դավանանքով շիա է, 1/4-ը՝ սյուննի:

Ըստ զբաղման՝ բնակչությունը երեք խմբի է պատկանում՝ նստակյաց, կիսաթափառական և թափառական: Ամբողջ բնակչության կեսը պատկանում է վերջին երկու տեսակին¹:

Պարզ էր, որ այս պայմաններում չէր կարելի խոսել միասնական ժողովրդի մասին, որն ունակ լիներ ասպարեզ բերելու այնպիսի ուժեր, որոնք կարողանային երկրից վոնդել թուրք ներխուժողին: Իհարկե, դա չափազանց դժվարին գործ էր, բայց ոչ անիրականանալի, եթե պարսիկ ժողովուրդը հանդես բերեր վճռականություն և կամք, իսկ երկրի իշխանությունները՝ իմաստություն՝ խուսանավելու դիվանագիտական սարդոստայնների միջև:

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 3 (325), մարտ, 1953, էջ 69:

**ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ
ԿՐԹԱԿԱՆ-ԴԱՎԱՆԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԳԱԼԻՔ ՄԵԾ
ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ**

Երբեմնի հարյուրհազարների հասնող պարսկահայությունը 20-րդ դար էր հասել նոսրացած ու նվաղած: Չնայած դրան, նա շարունակում էր խոշոր ծառայություններ մատուցել Պարսկաստանին, պարսիկ ժողովրդի քաղաքակրթական կյանքին:

Պարսկահայությունն ամենից առաջ մեծ դեր էր կատարում Պարսկաստանի տնտեսական և հատկապես առևտրական ապարեզներում: Հայ վաճառականների ձեռքում էր կենտրոնացված երկրի արտաքին առևտրի խոշոր մասը, նրանք են Պարսկաստանը կապել արտասահմանյան երկրների հետ:

Հայերը մեծ եռանդ էին դրսևորում հատկապես ռուս-պարսկական **առևտրական հարաբերություններում**: Ինչպես Պարսկաստանի լայնածավալ, այնպես էլ Ռուսական կայսրության անծայրածիր շուկաներում նրանք իրենց ամուր դիրքերն ունեին: Հայ առևտրականները Ռուսաստանից Պարսկաստան էին բերում հացահատիկ, գյուղատնտեսական և արդյունաբերական ապրանքներ, Պարսկաստանից Ռուսաստան տանում մետաքս, բրինձ, ծխախոտ և այլն:

Բայց ավելի տպավորիչ է եղել հայերի ծավալած **կրթամշակութային** գործունեությունը: Արևելյան մի շարք երկրներում և առավելապես Պարսկաստանում հայությունն իր ապրելակերպով, առաջադիմական ձգտումներով և մշակութային ձեռնարկներով կրթիչ օրինակ է հանդիսացել շրջապատի համար, եղել է քաղաքակրթության խթանիչ: Հայերն են Պարսկաստանում առաջինը հիմնել տպարան (1636 թ.) և իրականացրել առաջին գրքի տպագրությունը (Նոր Ջուղայի ս. Ամենափրկիչ վանքում), առա-

ջինը հիմնել թատրոն, կազմակերպել կրթաբարեգործական միություններ, բացել եվրոպական տիպի դպրոցներ և այլն:

Վերջապես, հայության լուսավոր գավակներն էին, որ պարսիկ ժողովրդի մեջ արծարծեցին ու տարածեցին ազատական սկզբունքներ ու ժողովրդավարական գաղափարներ:

Այդ ամենի շնորհիվ, Պարսկաստանի հայությունը դարեր շարունակ ստանում էր պետության հովանավորությունը, պարսից շահերի բազում շնորհները: Նախասահմանադրական շրջանում նույնպես՝ նա առանձնաշնորհյալ դիրքի մեջ էր և գտնվում էր կառավարության լուրջ հովանավորության ներքո: Հայերի արտոնյալ վիճակը լիովին պաշտպանված էր հատկապես Նասր էդ Դին և Մոզաֆֆեր էդ Դին շահերի ժամանակ: Նրանց հրամաններով էր, որ երկրի քաղաքների հայ բնակիչները ազատվել էին հարկ վճարելուց: Կատարելապես ազատ լինելով ազգային-մշակութային, կրոնական-եկեղեցական և տնտեսական ասպարեզներում, հայերն իրենց ազգային մարմինների ղեկավարությամբ մի տեսակ ներքին ինքնավարություն էին վայելում:

Ճիշտ է, խուլ անկյուններում (օրինակ՝ Ղարադաղում) կրոնական մոլեռանդության հետևանքով հայերը երբեմն-երբեմն ենթարկվում էին զանազան խաների կողոպուտներին ու ճնշումներին, բայց պարսից արքաները միշտ պատժում էին հարստահարիչներին, իսկ թեթև հակառակություններն ու թյուրիմացությունները հարթվում էին ազդեցիկ հայերի միջամտությամբ և տեղական կառավարիչների ձեռք առած ազդու միջոցներով:

Իրենց շնորհած ապահով կյանքի համար հայերը միշտ արտահայտում էին իրենց երախտագիտական զգացմունքները Ղաջարների արքայատոհմի նկատմամբ: Նույնիսկ Մահմեդ Ալի նոր շահը, որ ի ծնե բռնատիրական ուժգին հակումներ ուներ, Թավրիզում իր գահաժառանգության ժամանակ հովանավորություն և

ամեն տեսակ պաշտպանություն էր ցույց տվել հայերին: Թեև սուլթան Աբդուլ Համիդն ամեն տեսակ սադրիչ միջոցների էր դիմում համոզելու և ստիպելու Մոզաֆֆեր էդ Դին շահին և գահաժառանգ Մահմեդ Ալին՝ Պարսկաստանում ևս հայերի կոտորած կազմակերպել, բայց հայրը և որդին երբեք տեղի չտվեցին նրա բանսարկու թելադրություններին, և հայերը Պարսկաստանում հալածանքի և ջարդի այդպես էլ չենթարկվեցին:

Ինչպես ամեն տեղ, պարսկահայոց համայնքը նույնպես երկատված էր սոցիալ-դասակարգային տեսակետից: Մի կողմում հայ առևտրականներն ու կալվածատերերն էին՝ բարեկեցիկ կյանքով, մյուս կողմում՝ քաղաքների ներքնախավերը, թուրք, քուրդ և պարսիկ խաների ու բեկերի, հայ գյուղատերերի ու ազարակատերերի ճնշման տակ գտնվող գյուղացիական չարքաշ զանգվածները:

Հայոց թիվը Պարսկաստանում տատանվում էր 70-80 հազարի միջև: Հայերը ցրված էին երկրի գրեթե բոլոր նահանգներում, բայց նրանց հիմնական զանգվածները գտնվում էին Թավրիզ կենտրոնով Ատրպատականի նահանգում և Իսֆահան կենտրոնով նույնանուն նահանգում (Նոր Ջուղա): Այնուհետև, ըստ հայ բնակչության թվի, գալիս էին Թեհրանը, Ռաշթը (Գիլանի նահանգ), Ղազվինը, Շիրազը, Համադանը, իսկ մնացած տեղերում հայերի թիվը չնչին էր:

Թեև Թեհրանում հայերն ապրում էին ցրիվ, բայց նրանց համայնական կյանքը բավական լավ էր կազմակերպված: Նրանք խառն ապրում էին պարսիկ հարևանների հետ, վայելում նրանց հարգանքը և, ընդհանուր առմամբ, տազնապ չունեին իրենց ապագայի համար:

Պարսկաստանի հայկական համայնքների թվում ամենահինը և բազմամարդը Ատրպատականի, հատկապես նրա կենտրոն Թավրիզի հայկական համայնքն էր:

Թավրիզահայությունն ապրում էր ուրույն ազգային կյանքով՝ ուներ իր կազմակերպությունները, եկեղեցիները, վարժարանները, մամուլը:

1908 թ. Թավրիզում կար 600-ից¹ 700² հայ ընտանիք, որոնք, չնչին բացառություններով, ապրում էին երկու թաղում՝ Լիլավա (Լեյլաբադ) և Ղալա (Բերդաթադ):

Առաջինում ապրում էին գլխավորապես արհեստավորները և հասարակության խոնարհ խավերը, մինչդեռ երկրորդում՝ ունևոր դասը՝ մեծ մասամբ առևտրականներ: Ղալայում էին գտնվում նաև հայոց առաջնորդարանը, եկեղեցին և դպրոցը: Այդ թաղում էին օտար պետությունների հյուպատոսարանները³: Լիլավա թաղը դաշնակցականների քաղաքական ազդեցության տակ էր, իսկ Ղալան՝ հնչակյանների: Այդ իսկ պատճառով մասնակի վեճերն ու ընդհարումներն անպակաս էին այդ երկու թաղերի միջև:

Պարսկահայ նշանավոր գործիչ, ՀՅԴ Թավրիզի կազմակերպության ղեկավարներից Հայրապետ Պանիրյանը նկատում էր, որ առհասարակ Ատրպատականում և մասնավորապես Թավրիզում հայությունը միշտ գտնվել է կոտորածի վտանգի տակ: Հարևան լինելով տեղի թուրքերին և անհարմարություններ ունենալով մի թաղից մյուսն անցնելու, հին ժամանակներից պատշաճ էր համարվել, որ երկու թաղերից ամեն մեկն ունենար իր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 201, թ. 13:

² Տե՛ս **Անդրէ Ամուրեան**, Յեղափոխական Եփրեմի ողիսականը, տպ. «Ալիք», Թեհրան, 1972, էջ 17:

³ Տե՛ս «Հայրենիք», № 3 (325), մարտ, 1953, էջ 69:

առանձին եկեղեցին, օրիորդաց ու տղայոց դպրոցները, գրադարանը և թատերասրահը:

Հայերը ցրված էին Ատրպատականի համարյա ողջ տարածքի վրա: Թավրիզից դուրս նրանց ամենամեծ հատվածները կենտրոնացած էին Ուրմիայի, Սալմաստի և Ղարադաղի գավառներում:

Թավրիզից հետո նահանգի երկրորդ կարևոր քաղաքը Ուրմիան էր, որը գտնվում էր Ուրմիայի լճից հազիվ երեք ժամվա հեռավորության վրա: Նա ուներ մոտավորապես 30000 բնակիչ, մեծ մասով պարսիկ, հետո ասորի և հրեա: Հայերի թիվը քաղաքում չնչին էր՝ մոտ 70 տուն: Ուրմիայի գավառի բնակչության ընդհանուր թիվը 100-120 հազար էր: Գյուղերում ապրում էին պարսիկներ, թուրքեր, ասորիներ և հայեր. գյուղական բնակչության մեջ հրեաներ չկային: Բովանդակ հայության թիվն այդ գավառում 8000-ից 10000 էր, որոնց մեծ մասն զբաղված էր այգեգործությամբ և հողագործությամբ¹:

Պարսկահայությունն ուներ մի քանի կազմակերպված, որակյալ **դպրոցներ**:

Թավրիզում կար երկու նշանավոր դպրոց: Դրանցից մեկը Ղալա հայկական թաղում գործող Արամյան դպրոցն էր, որը գտնվում էր հնչակյանների ազդեցության տակ: Դա Թավրիզում առաջին հայկական դպրոցն էր, որը հիմնվել էր 1850-ական թվականներին՝ Սահակ եպիսկոպոս Ալթունյանի առաջնորդության օրոք: Արամյան դպրոցն անգնահատելի վաստակ ունեցավ ոչ միայն քաղաքի, այլև Ատրպատականի հայության հոգևոր-մշակութային կյանքում: 70-ական թվականների սկզբին այս դպրոցում ուսուցչական պաշտոն էր վարել վիպասան Բաֆֆին և իր

¹ Տե՛ս «Յուշեր Արմենակ Եկաբեանի», էջ 131:

գործունեությամբ մեծապես նպաստել դպրոցի առաջադիմությանը:

Թավրիզի մյուս հայտնի դպրոցը գործում էր Լիլավա թաղում և վերահսկվում էր դաշնակցականների կողմից¹: Դա Հայկազյան-Թամարյան երկդասյան դպրոցն էր, ուր բացառապես աշխատում էին Կովկասից եկած դաշնակցական ուսուցիչներ²: Այդտեղ հիմնականում ուսուցչական կադրեր էին պատրաստվում Ատրպատականի հայկական դպրոցների համար²:

Երկար տարիներ հնչակյան Արամյան և դաշնակցական Հայկազյան-Թամարյան դպրոցներն անառողջ մրցակցության մեջ էին, որից առաջ էին գալիս անախորժ երևույթներ: Հակառակորդ երկու կուսակցությունների ներկայացուցիչները, մտնելով հոգաբարձական և ուսուցչական կազմերի մեջ, հանդես էին բերում կուսակցական անհանդուրժողականություն և հակառակություններ:

Եթե Թավրիզում և Թեհրանում դպրոցական գործը համեմատաբար բարվոք էր, ապա գավառներում խղճուկ դրության մեջ էր:

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 2 (74), դեկտեմբեր, 1928, էջ 97-98:

* Մինչև 1909 թ. Ատրպատականում միջնակարգ ուսում էր տալիս Թավրիզի Լիլավա թաղի Հայկազյան-Թամարյան դպրոցը, որը տվել էր երեք սերունդ՝ Տիգրան Ռաշմաճյանի, Նիկոլ Սարգսյանի և Կարապետ Պիոնյանի տեսչության օրոք: 1909-ի աշնանը Թավրիզում հիմնվեց Հայոց Թեմական Կենտրոնական միջնակարգ դպրոցը, որտեղ ուսուցչություն էին անում մի շարք հմուտ մանկավարժներ, ինչպես նաև տարբեր տեղերից եկած քաղաքական գործիչներ: Օրինակ՝ 1910 թ. սկսած այստեղ տեսուչի պաշտոնով աշխատում էր նշանավոր դաշնակցական Հունան Դավթյանը, որն իր շվեյցարացի կնոջ՝ Յորդանսի հետ եկել էր Ժնևից և այդտեղ մնաց մինչև 1914 թվականը:

² Տե՛ս «Հայրենիք», № 11 (322), նոյեմբեր, 1952, էջ 52-54:

Այսպես՝ միայն Սալմաստի գավառի երեք-չորս և նրանից հետո ամենահայաշատ Ուրմիա գավառի մեկ-երկու գյուղերում կային շատ թե քիչ տանելի դպրոցներ:

Ատրպատականի այս և մյուս գավառների գյուղական դպրոցների մեծ մասը գտնվում էր անբարեկարգ, տարրական հարմարություններից զուրկ շինություններում: Ամիսներով ոռճիկ չստանալու պատճառով ուսուցիչները ծանր թշվառության մեջ էին:

Իսկ նահանգի շատ տեղերում, որտեղ հայերը ցրիվ էին ապրում, նրանց գավակներն ընդհանրապես զրկված էին ազգային կրթություն և դաստիարակություն ստանալու հնարավորությունից:

Գյուղական հայ բնակչության հիմնական զանգվածը տգետ էր, թեև բնականից հանդարտաբար էր և կենցաղով՝ ավանդապահ: Մեծ տոկոս էին կազմում թուրքախոսները:

Իրանական Քուրդիստանի կենտրոն Սոյուջ-Բուլաղի չնչին թվով հայերը՝ 10-12 թուրքախոս ընտանիքներ, չարքաշ աշխատանքով հազիվ հայթայթում էին օրվա հացը: Այս փոքր համայնքն ուներ ընդամենը մի փոքրիկ ու հասարակ շինություն, որը ծառայում էր որպես եկեղեցի: Այդ շինության բակում թաղված էր Դաման անունով մի երիտասարդ գերմանացի միսիոներ, որն սպանվել էր քրդերի ձեռքով: Սրա ծնողները պարսիկ կառավարությունից 15.000 թուման արյան գին ստանալով, գումարը կտակել էին շվեյցարական մի միսիոներական ընկերության՝ այդ կողմերում քրդերի մեջ լուսավորություն տարածելու և քրիստոնեություն քարոզելու նպատակով: Բայց նշված գումարը՝ Սոյուջ-Բուլաղում ընկնելով անվստահելի մարդկանց ձեռքը չէր ծառայել իր նպատակին: Դրանից հետո հայ, ասորի և այլ քրիստոնյա մանուկների համար այդտեղ դպրոց բացելու փորձ էր

արվել: Այդ նպատակով կազմակերպվել էր հանգանակություն, հավաքվել էր մի փոքր գումար, որով հնարավոր չէր եղել դպրոց բացել¹:

Սոյուզ-Բուլադից շուրջ 20 կմ հեռավորության վրա գտնվող Դարաշամբ գյուղում և Սուլդուզ գավառում ցրված ապրում էին 130 հայ ընտանիքներ՝ հայությունից անջատված, լիովին թուրքախոս, թաղված տգիտության ու խավարի մեջ և ենթակա կալվածատերերի դաժան ճնշման: Այս պայմաններում խոսք չէր կարող լինել հայ մանուկների ազգային կրթության մասին: Ելնելով դրանից, Ատրպատականի հայոց թեմական խորհուրդը հանդես էր եկել առաջարկով՝ դրամահավաք կազմակերպել և Ուրմիայի հայ կալվածատերերի հողերի վրա կառուցել մի նոր բնակավայր՝ համեստ շինություններով, եկեղեցիով ու դպրոցով, այնտեղ հավաքել ցիրուցան հայ ընտանիքները, թուրքախոս հայ երեխաներին հայեցի կրթություն տալ, նրանց բերել իրենց ժողովրդի գիրկը:

Այդ ծրագրի մասին Ատրպատականի թեմակալ առաջնորդը Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Բ Իզմիրլյանին հղած նամակներից մեկում գրում էր. «Ուրմի գալուց յետոյ մի քանի խոշոր կալուածատերերի հետ խօսեցայ, որոնք խոստանում են աւելի ընդարձակ հողեր տրամադրելի դարձնել, քան պէտք կը լինի Սուլդուզի եւ Դարավանքի բոլոր հայ բնակիչներին տեղաւորելու համար, եւ որովհետեւ Ուրմիի շրջանում թէ՛ տնտեսական պայմանները շատ աւելի նպաստաւոր են, թէ՛ մօտ 1000 տուն հայերի վրայ այս նոր հայերի աւելանալով՝ միմեանց ոյժ կը տան, եւ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1867, թթ. 16-19 և 19-ի շրջերեսը:

աւելի դիւրին կը լինի հոգեւոր եւ կրթական գործը առաջ տանել նոցա մէջ ...»¹:

Դա ապագայում լուծվելիք խնդիր էր, իսկ թուրքախոս հայ երեխաները գնալով հեռանում էին իրենց ազգային ինքնություն-նից:

Թավրիզահայության մտավոր-մշակութային կյանքում նկատելի դերակատարություն ունեին **գրադարանները**: Դրանցից ամենահինը 1850-ական թվականներին, Արամյան դպրոցի հետ բացված Արամյան գրադարանն էր՝ տեղավորված նույն դպրոցի շենքում: Ունենալով գրքերի հարուստ հավաքածու, գրադարանն ամբողջ կես դար շարունակ մեծ գործ էր կատարել հայ գրքի քարոզչության ուղղությամբ: Մյուս՝ Խաչատուր Աբովյանի անվան գրադարանը գործում էր Լիլավայի Հայկազյան-Թամարյան դպրոցին կից: Այս գրադարանի գրքային ֆոնդը նույնպես պատկառելի էր, որը հատկապես արժեքավորված էր Սմբատ Շահազիզի նվիրած գրքերի հարուստ հավաքածուով: Երկու գրադարաններն ունեին նաև ընթերցասրահներ, որտեղ կազմակերպվում էին դասախոսություններ ու զրույցներ²:

Պարսկահայության առաջին **պարբերականները**՝ «Աստղ Արեւելեան» և «Շաւիղ» թերթերը լույս են տեսել դեռևս 19-րդ դարի 90-ական թվականներին մայրաքաղաք Թեհրանում՝ Կովկասից եկած մտավորականների նախաձեռնությամբ ու ջանքերով: «Շաւիղ» թերթի ղեկավարը եղել էր հայտնի գրող Վրթանես

¹ «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», գիրք ԺԶ, Կարապետ եպիսկոպոս Տէր-Սկրտչեան (1866-1915), փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, Երեւան, 2006, էջ 178:

² 1909 թ. աշնանը նշված գրադարանները միավորվել էին և տեղավորվել նորաբաց Թեմական-Կենտրոնական դպրոցի շենքում՝ Միացյալ գրադարան-ընթերցարան անվանումով, որն իր գոյությունը շարունակեց մինչև 1914 թ. մեծ պատերազմի սկիզբը:

Փափազյանը, որ այն ժամանակ Թեհրան էր անցել ուսուցչական պաշտոնով: Այս թերթերը կարճ կյանք ունեցան և դադարեցին 1896 թվականին¹:

Թավրիզում (և ամբողջ Ատրպատականում) հայերեն թերթ հրատարակելու առաջին փորձը կատարել է թեմի առաջնորդ Եղիշե վարդապետ Մուրադյանը: 1903 թ. աշնանը նա լույս էր ընծայել «Գործ» անունով թերթը, որը, սակայն, կարճատև կյանք էր ունեցել: Հաջորդ փորձն արվել էր երկու տարի հետո, երբ Ամերիկայից եկած և 1905 թ. Ատրպատականի թեմի առաջնորդական տեղապահ նշանակված Մաշտոց վարդապետ Փափազյանը հրատարակեց «Ազդարար» անունով թերթը, որը, սակայն, միապետական իշխանությունների հարուցած դժվարությունների պատճառով բավարարվում էր լոկ հայտարարություններ տպելով: 1906 թ. Ատրպատականի թեմից Մաշտոց վարդապետի հեռանալուց հետո դադարեց թերթի հրատարակումը: Նույն թվականին թեմի առաջնորդ նշանակվեց թրքահայ Եզնիկ արքեպիսկոպոս Ապահունին, որի օրոք սկսեց տպագրվել Դաշնակցության «Բանուոր» թերթը: 1909 թ. օգոստոսի 15-ից պարբերականը լույս տեսավ «Առաւօտ» անունով՝ որպես ՀՅԴ Ատրպատականի պաշտոնական օրգան:

Պարսկահայության շրջանում քիչ թե շատ մտավոր մթնոլորտի առկայությունը բավարար եղավ, որպեսզի նա ասպարեզ բերի գրական սերունդներ:

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 11 (322), նոյեմբեր, 1952, էջ 49:

* «Առաւօտի» տպագրությունը շուտով դադարեցվեց, երբ ռուսաց պատժիչ բանակը 1909 թ.-ին մուտք գործեց Թավրիզ, և սկսվեցին հետապնդումները: Հետագա երկու տարիներին քաղաքում լույս տեսան նոր պարբերականներ, այդ թվում՝ հնչակյանների «Զանգ» շաբաթաթերթը (Ալեքսան Տեր-Վարդանյանի խմբագրությամբ): Թեհրանում տպագրվում էր «Արշալոյս» երկշաբաթաթերթը:

1909 թ. քննության առնելով ժամանակի հայ գրական ուղղությունները, Արշակ Չոպանյանն անդրադարձել էր նաև պարսկահայ գրականության վիճակին: Նա գրում էր. «Պարսկահայք տուած են ցարդ տաղանդաւոր անհատականութիւններ, բայց, իբր ենց հասարակութիւն, գրականութիւն մը չեն կրցած արտադրել. իրենց տուած անհատականութիւնները – ինչպէս Բաքի, եւն. – զարգացած են Պարսկաստանէն դուրս, Թիֆլիս կամ այլուր: Ատոր պատճառը անշուշտ երկրին ընդհանուր յետամնաց կացութիւնն է եղած: Այժմ սահմանադրական ըեծիմ մը հաստատուած է Պարսկաստանի մէջ: Տեւակա՞ն է այդ ըեծիմը, ի՞նչ պիտի ըլլայ Պարսկաստանի ապագայ քաղաքական կացութիւնը, պիտի մնա՞յ միշտ անկախ, պիտի կրնա՞յ վճռականօրէն յառաջանալ քաղաքակրթութեան ճամբուն մէջ, ոչինչ կարելի է ըսել ստոյգ: Սա նկատելի է, որ նոյն իսկ նոր ըեծիմին հաստատումէն ի վեր, գրական շարժումի մը բողբոջելուն առաջին նշաններն իսկ չենք տեսներ պարսկահայոց մէջ. ռուսահայ մամուլին տժգոյն արձագանգ եղող տկար փորձեր միայն: Մաղթելու է, որ նոր Բաքի մը երեւան գայ, որ մնայ իր ծննդավայրին մէջ, հզօր շարժում մը յառաջ բերէ, տաղանդներ արթնցնէ, հիմնէ պարսկահայ գրականութիւն մը որ իր յատուկ դրոշմն ու հրապոյրը ունենայ եւ ճոխացնէ մեր ընդհանուր գրականութիւնը»¹:

Պարսկաստանի հայությունը ազգային հողի վրա միավորող հիմնական ուժը եկեղեցին էր, որն օժտված էր ինքնավարությամբ՝ ի դեմս Հայ եկեղեցու գոյություն ունեցող թեմերի:

Ինքնավարություններն իրականացնում էին թեմական առաջնորդարանները, որոնք անմիջական սերտ կապերի մէջ էին տեղական իշխանությունների հետ:

¹ «Անահիտ», № 11-12, մարտ-ապրիլ, 1909-1910, էջ 243:

Իրենց գործունեությունը խարսխած լինելով Հայ եկեղեցու հնագույն ավանդական կանոնների վրա, պարսկահայ թեմերն անմիջականորեն ենթարկվում էին ս. Էջմիածնին, որը նույնպես դարեր շարունակ գտնվել է պարսից տիրապետության տակ: Պարսկաստանի կազմում հայոց կաթողիկոսական աթոռանիստը վայելել է ընդարձակ իրավունքներ՝ անարգել իր գերիշխանության տակ պահելով նաև արտասահմանում, այդ թվում Պարսկաստանում գտնվող եկեղեցիներն ու թեմական առաջնորդաբանները:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում պարսկահայ համայնքն ընդգրկված էր երկու թեմերի մեջ: Առաջինը Թավրիզի թեմն էր, որի գոյության սկիզբը գնում է դարերի խորքը՝ 12-րդ դարը՝ Երկրորդը 1605-1606 թթ. Արարատյան դաշտից ու այլ վայրերից տեղափոխված և Իսֆահանի մոտ հիմնավորված հայ բնակչության հոգևոր պահանջմունքները սպասարկելու նպատակով ստեղծված Նոր Ջուղայի թեմն էր, որի անունը հետագայում փոխվեց և կոչվեց Պարսկա-Հնդկաստանի, այնուհետև՝ Իրանա-Հնդկաստանի թեմ^{*}:

Մինչև 20-րդ դարի սկիզբը պարսկահայ թեմերը միանձնյա ղեկավարում էին թեմակալ առաջնորդները, բայց ռուսական

^{*} Մինչև 1833 թ. Հյուսիսային Իրանի թեմը կոչվում էր Ատրպատականի թեմ, որի կենտրոնը Մակուի ս. Թադեի վանքն էր: Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին միավորումից հետո թեմի կենտրոն ընտրվեց Թավրիզը, և թեմը պաշտոնապես կոչվեց այդ քաղաքի անունով, թեև հաճախ շարունակվում էր օգտագործվել «Ատրպատականի թեմ» անվանումը:

^{**} Նոր Ջուղայի թեմի անվան այդ փոփոխությունը պայմանավորված էր նրանով, որ հետագայում՝ 18-19-րդ դարերում պարսկահայության մի մասը տեղափոխվել էր Հնդկաստան, իսկ այնտեղից՝ Հարավարևելյան Ասիա (Բիրմա, Մալազիա, Մումատրա, Ֆիլիպիններ, Չինաստան են.) ու շարունակում էր իրեն զգալ հայ ազգային հավաքականության, առաջին հերթին՝ պարսկահայության մի մաս, ամուր կառչած մնալով իր ազգային-եկեղեցական ավանդույթներին:

առաջին հեղափոխության և պարսկական սահմանադրական շարժման ազդեցության տակ եկեղեցական կարգը նույնպես բարեշրջության ենթարկվեց, ու մշակվեցին թեմական կանոնադրություններ, որոնցով թեմակալ առաջնորդների իշխանությունը մասամբ սահմանափակվեց:

Եկեղեցական այս նոր կանոնադրությունների համաձայն՝ պարսկահայ թեմերում ընտրվում էին պատգամավորներ՝ **թեմական պատգամավորական ժողովների** համար: Այդ ժողովների կազմերն ընտրվում էին չորս տարին մեկ և պարբերաբար թարմացվում էին (rotatio): Օրինակ՝ Թավրիզի թեմի ներկայացուցչական (պատգամավորական) ժողովը կազմված էր 16 անդամից, որոնցից 8-ը գավառներից էին, 6-ը՝ Թավրիզից և 2-ը՝ եկեղեցու կողմից¹: Թեմական պատգամավորական ժողովները թեմերում դարձան յուրատեսակ գերագույն **օրենսդիր մարմիններ**: Սրանք, իրենց հերթին, ընտրում էին **թեմական խորհուրդներ**, որոնք կազմված էին լինում աշխարհիկ անձերից և հանդես էին գալիս իբրև թեմերի **գերագույն գործադիր մարմիններ**: Օրինակ՝ Թավրիզի թեմի պատգամավորական ժողովի ընտրած թեմական խորհուրդը բաղկացած էր 7 անդամից², որոնցից մեկը թեմակալ առաջնորդն էր: Վերջինս նաև թեմական խորհրդի նախագահն էր, որն ընտրվում էր որոշակի ժամանակաշրջանի համար: Թեմական խորհրդում ընտրված նախագահին (թեմակալ առաջնորդին) հաստատում էր Ամենայն հայոց կաթողիկոսը: Թեմական իշխանությունը տեղերում (նահանգներում, գավառներում, քաղաքներում) ուներ իր գործակալ-ներկայացուցիչները՝ ի դեմս քահանաների:

¹ Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 3, 1972, էջ 172:

² Տե՛ս նույն տեղում:

Պարսկաստանի պետությունը ճանաչում էր հայոց թեմական կանոնադրությունները և չէր խառնվում թեմական պատգամավորական ժողովների, թեմական խորհուրդների և թեմակալ առաջնորդների ընտրություններին:

20-րդ դարի սկզբին խղճով ու անկերպարան վիճակում էր պարսկահայոց եկեղեցական գործը:

Եկեղեցիների մի մասը խնամքի և անհրաժեշտ դրամական միջոցների բացակայության պատճառով երկար ժամանակ չէր նորոգվել: Պարսկահայ բոլոր համայնքներում եկեղեցու սպասավորների մեծ կարիք կար: Օրինակ՝ նույն Ուրմիայի ամբողջ վիճակում հովվություն կատարում էին մի քանի հոգևորականներ միայն: Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Բ Իզմիրլյանին ուղղած նամակում Ատրպատականի թեմակալ առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյանը գրում էր. «Ամբողջ վիճակում (Ուրմիա գավառի:– Հ. Մ.) 6 քահանաներ կան միայն, մեկը զառամեալ, երկուսին իրենց բազմապիսի զեղծումների համար ստիպուեցայ քահանայագործութիւնից դադարեցնել եւ մնացած երեք խղճով, հազիւ գրագէտ հասակաւոր քահանաներից իւրաքանչիւրը պէտք է 7-8 գիւղերում ցրուած ժողովրդի հոգեւոր պէտքերը հոգայ»¹:

Եկեղեցական գործն անմխիթար վիճակում էր նաև մյուս գյուղական համայնքներում: Շրջագայելով Ղարադաղում և ծանոթանալով գավառի հայության հոգևոր կյանքին, Իզմիրլյան կաթողիկոսին հղած մի ուրիշ նամակում անդրադառնալով գավառում հոգևոր մխիթարության և եկեղեցական բարեվայելչության տեսակետից այնտեղի հայության անմխիթար կացության, Կարապետ սրբազանը գրում էր.

¹ ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1867, թ. 18:

«Ի միջի այլ կարիքների եւ պակասութիւնների աչքի է ընկնում գրեթէ ամէն տեղ եկեղեցական անօթների, զգեստուց եւ գրքերի մեծ պակասութիւն: Բաւական է յիշել, որ Ղարադաղի 29 հայաբնակ գիւղերից միայն Խանագեահ գիւղի եկեղեցին Ճաշոց գիրք ունի. միւսներից շատերը չունեն նաև ո՛չ զգեստ, ո՛չ Ժամագիրք, ո՛չ իսկ մի խաչ կամ Աւետարան Տէրունական սեղանի վերայ. եկեղեցի կոչուող այդ կիսաւեր ողորմելի շէնքերը ըստ մեծի մասի մերկ են բոլորովին, եւ քահանաները, որոնցից իւրաքանչիւրը 5-7-9 գիւղ է հովուում, ստիպուած են գիւղէ գիւղ տանել իրենց հետ ե՛ւ զգեստ, ե՛ւ եկեղեցական գրքեր, ե՛ւ սեղանի վարագոյր եւն.»¹:

Այս պայմաններում, գնալով լայն ծավալներ էին ստանում այլադավանությունը և ազգային այլասերումը, որոնց գլխավոր (թերևս՝ միակ) պատճառը օտարի գրկում քաղաքական պաշտպանություն գտնելու հույսն էր:

Բացի Ուրմիայից, դավանափոխությունը բավական հետևորդներ էր գտել նաև Մալմաստի ու Խոյի գավառներում և սպառնում էր տարածվել նաև Ատրպատականի ուրիշ շրջաններում: Ինչպես Ատրպատականի հոգևոր իշխանությունը, այնպես եւ Մայր աթոռ սուրբ Էջմիածինը տագնապաճ էին գնալով ծավալներ առնող երևույթից: Նրանք պարսկահայ հոտին սպառնացող այլասերմանը հակադրվելու միակ միջոցը իրավացիորեն համարում էին քահանաների թվի ավելացումը նշված վիճակներում, մի բան, որ հեշտ իրագործվելիք խնդիր չէր:

Պարսկաստանում գործում էին հայկական ազգային-հեղափոխական երկու **կուսակցությունների**՝ Հնչակի և Դաշնակցության կազմակերպությունները:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 167, թ. 74 և շրջերեսը:

ՀՀ դաշնակցության կազմակերպական կառույցը Թավրիզում ուներ հետևյալ պատկերը. այստեղ էր գտնվում կուսակցության Ատրպատականի կազմակերպությունների ղեկավար մարմինը՝ ՀՅԴ Վրեժի կենտրոնական կոմիտեն, որի գործունեությունը տարածվում էր ողջ Պարսկաստանի վրա՝ երկրի հայաբնակ բոլոր կենտրոններով – Իսֆահանից մինչև Սալմաստ և Խորասանից մինչև Բուշեհր:

Բայց հաղորդակցության անհարմարությունները, քաղաքական և վարչական միմյանցից շատ տարբեր պայմանները վաղուց ի վեր Դաշնակցության ղեկավարությանը թելադրում էին Պարսկաստանում ունենալ երկու կենտրոնական կոմիտե՝ իրենց շրջաններով: Առաջարկվում էր մեկ կենտրոնական կոմիտե ունենալ միայն Ատրպատականի համար, երկրորդ կենտրոնական կոմիտեն՝ ամբողջ արևելյան և հարավային Պարսկաստանի համար, թեև ՀՅԴ Գիլանի կոմիտեն պահանջում էր այդ երկրորդ կենտրոնական կոմիտեն հիմնել Ռաշթում, այսինքն՝ միայն Գիլանի նահանգի համար:

Հիշյալ հայկական ազգային հեղափոխական երկու կուսակցությունների գործիչները, ինչպես նաև նկատելի թվով պահպանողականներ ու ազատականներ Պարսկաստանում և հատկա-

* Ի վերջո, կուսակցության Վառնայում գումարած ընդհանուր ժողովը (1909 թ.) երկրորդ կենտրոնական կոմիտեի նստավայր որոշեց ոչ թե Գիլանը (Ռեշտը), այլ Թեհրանը, որը թե՛ իբրև քաղաքական կենտրոն և թե՛ իր աշխարհագրական դիրքով ավելի հարմար էր արևելյան Պարսկաստանի հայության համար: Այսպիսով, 1910 թ. սկսած ՀՅԴ-ն ուներ երկու կենտրոնական կոմիտե՝ Ատրպատականի (Վրեժի) և Թեհրանի (Շահաստանի): Վերջինիս գործունեությունը տարածվում էր հետևյալ վայրերի վրա. Թեհրան և շրջակայք (մոտ 650 հայ տուն), Ղազվին, Ռեշտ, Ղարաղան, Սուլթանապատ, Համադան, Քերմանշահ, Խորասան (իր մի շարք հայաբնակ գաղութներով), Շիրվան, Շահրուդ, Մաբգեվար, Մաշհադ, Բենդերգեզ, Մազանդարան (Բարթրուշ ու Մեշիտմեր շրջաններով), Իսֆահան, Նոր Ջուղա (մերձակա հայաբնակ գյուղերով):

պէս Թավրիզում ու Թեհրանում տանում էին քաղաքական, մշակութային, մանկավարժական եռանդուն աշխատանք:

Թավրիզի դաշնակցական գործիչներից էին Բագրատ Հովհաննիսյանը (Զինագործ Պետրոս), Ստեփան Ստեփանյանը (Բալաջան), Հայրապետ Պանիրյանը, Վահան Զաքարյանը, Հովսեփ Միրզայանը, Երվանդ Փափագյանը, Հովսեփ Հովհաննիսյանը, Նատալիա Սահակյանը, Հարություն Ստեփանյանը, Մարտիկ Ֆեներջյանը, Արմենակ Մկրտչյանը (Զալլո) և ուրիշներ:

Հնչակյաններից առավել հայտնի էին Ալեքսան Տեր-Վարդանյանը, Ռաֆայել Մովսիսյանը, Պետրոս Մելիք-Անդրեասյանը:

Թավրիզում կային մի քանի հայ սոցիալ-դեմոկրատներ՝ Ժնևում ուսանած Տիգրան Տեր-Հակոբյանը (Դերվիշ), փոստի պաշտոնյա Վոսափ Փիլոսյանը, Ղալայի դպրոցի ուսուցիչ, ճեմարանական Սեդրակ Հովհաննիսյանը և այլք¹:

Աշխույժ գործում էին բազմաթիվ պահպանողական գործիչներ, որոնց թվում հատկապէս աչքի էին ընկնում խոշոր վաճառական Զաքարիա Նազարբեկյանը («Սշակ» թերթի խմբագիրներից Համբարձում Առաքելյանի քրոջ ամուսինը) և Արշակ խան Գորոյանը:

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 11 (322), նոյեմբեր, 1952, էջ 45:

ՀԱՐՁԱԿՈՒՄ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԻ ՎՐԱ: ՄԵԶԼԻՄԻ ՑՐՈՒՄԸ

Ոչ ոքի համար գաղտնիք չէր, որ անգլո-ռուսական համաձայնությունից հետո Պարսկաստանն այլևս ունակ չէր ինքնուրույն քաղաքականություն վարելու: Անդեկ ու անառագաստ նավի պես նա միայն հուսահատական ցնցումներ էր անում՝ իբրև «անկախ» պետություն ապրելով հոգեվարքի վերջին օրերը:

1908 թ. երկրորդ կեսը և 1909 թ. առաջին կեսը, ամբողջ մեկ տարի, Պարսկաստանն ընկղմված էր քաղաքացիական արյունալի պատերազմի մեջ՝ իր բոլոր ահասարսուռ հետևանքներով:

Պարսկաստանի հասարակության ընդերքում տեղի ունեցող ալեկոծումները վաղ թե ուշ գնալու էին հանգուցալուծման: Շահ Մահմեդ Ալին և մեջլիսը՝ որպես ռիսերիմ հակառակորդներ, կանգնել էին դեմ դիմաց՝ մեկը մյուսին զիջելու որևէ նշան ցույց չտալով: Բնական է, որ նման վիճակը չէր կարող երկար տևել: Մեկի հաղթանակը լինելու էր մյուսի պարտությունը: Փոխզիջումը բացառված էր:

1908 թ. մայիսի սկզբին՝ ընդամենը հինգ ամիս պաշտոնավարելուց հետո, նախարար-նախագահ Նեզամ Սալթանեն հրաժարական էր տվել: Նրան փոխարինել էր ֆինանսների նախարարը: Ներքին գործերի նախարար էր նշանակվել պալատի նախարար Սոլթան Ալի խանը, արդարադատության նախարար՝ Մոավեն Դովլեն – բոլորն էլ հետևողական միապետականներ:

Նոր կառավարությունը նախկինի համեմատ շատ ավելի վճռական էր տրամադրված սահմանադրական ուժերի դեմ և ավելի հանդուրժող՝ երկիր մտած ռուսական զորքերի նկատմամբ:

Ռուսաց սահմանագլխի մոտ ընկած բնակավայրերում մոտ 8 վերստ տարածության վրա ռուսական պատժիչ զորամասերը հավասարեցրել էին գետնին¹: Եվ դա կատարվում էր պարսից նոր կառավարության համաձայնությամբ ու հավանությամբ:

Երբ մեջլիսում հարցապնդում էին արել, թե ինչու կառավարությունը չի պահանջում երկիր մտած ռուսական զորքերի հեռացումը, էյն Դովլեն պատասխանել էր, թե «առաջինը մեր անիշխանական ցեղերն են խախտել ռուս-պարսկական սահմանը և մտել ռուսական Լենքորան, որի պատճառով է, որ ռուսները պատժիչ արշավախումբ են ուղարկել: Իրենց խնդիրը կատարելուց հետո արշավախմբի զորամասերը կհեռանան երկրից»²:

Անջումենների և շահի միջև հակասությունները գնալով ծայրահեղ սուր կերպարանք էին առնում: Ժամ առ ժամ սպասվում էր արյունահեղ ընդհարում շահին հավատարիմ մնացած զորքերի ու մեջլիսի զորաջոկատների միջև:

Ռուսական աջակողմյան մամուլը տագնապ էր հնչեցնում, որ եթե, Աստված մի՛ արասցե, Մահմեդ Ալի շահը տապալվի, և երկրի իշխանությունն ամբողջովին անցնի մեջլիսին ու անջումեններին, ապա այնժամ չափազանց կվնասվեն Ռուսաստանի շահերը այդտեղ, ուստի Ստոլիպինի կառավարությանը կոչ էր անում դիվանագիտություն չխաղալ և ռազմական մեծ ուժեր նետել պաշտպանելու պարսից շահին, ցրելու մեջլիսը, ջախջախելու անջումենները, ինչպես դա արվեց ռուսական հեղափոխության ժամանակ, երբ կառավարական ուժերը ջարդովիշուր արեցին առաջացած սովետներին:

Ռուսական հետադիմական մամուլն անվերապահորեն պարսկական մեջլիսի, անջումենների և ընդհանրապես սահմա-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 97, 6 մայիսի 1908 թ.:

² Տե՛ս «Վտակ», № 126, 13 հունիսի 1908 թ.:

նադրական շարժման հետևողական պաշտպան, հետևապես՝ Պարսկաստանում ռուսական շահերի դեմ գործող ուժ էր համարում տեղի հայությանը: Այդ մամուլի առաջատարն առաջվա պես «Новое Время» («Նովոյե վրեմյա») թերթն էր, նրա գլխավոր սյունը՝ մոլի հայաստյաց խմբագիր Լեոնարդ Մենշիկովը:

Թերթի 1908 թ. մայիսի 29-ի համարում Մենշիկովը տպագրել էր «Прикаспийская революция» («Մերձկասպյան հեղափոխություն») վերտառությամբ հոդվածը, որտեղ խոսում էր Պարսկաստանի դեպքերի, այդտեղ ծավալվող խռովությունների, անջումենների գործունեության մասին, գտնելով, որ այդ ամենը լուրջ վտանգ են ներկայացնում Ռուսաստանի համար:

Իսկ ո՞վ է Պարսկաստանում խռովությունների համար մեղավորը, ո՞վ է այդ երկրում գնալով ահագնացող անարխիայի բուն պատճառը: Պատասխանը գտնված էր. դա հայն էր, հայ հեղափոխականը: Մենշիկովը գրում էր.

«Միջին Արևելքում բոլոր ապստամբությունների վարակիչ թույնը պետք է համարել հայերին կամ ավելի ճիշտ՝ այն եվրոպականացված հայ մտավորականությանը, որը հրեաների պես թշնամությամբ բորբոքված է իրենց վրա տիրապետող ազգերի նկատմամբ, ովքեր որ լինեն նրանք: Հայերն ըստ կրոնի, անկասկած, քրիստոնյաներ են, իսկ ըստ արյան բաղադրության՝ սերոհրեաներ: Իրենց եբրայեցի ցեղակիցների նման ցրված լինելով ամբողջ աշխարհում, հայերը, սակայն, հիմնականում բաժանված են երեք տերությունների միջև: Նրանք այժմ ապստամբել են դրանցից մեկում ... Ինչպես ամեն մի կիրք, ապստամբությունը նույնպես բարձրանում է առանց խիստ որոշակի նպատակների: Անկախությունը ապստամբների ձևական պատրվակներից մեկն

* Հավանաբար նկատի ունի՝ «Գորշ-հրեաներ»:

է, ինչպէս և սոցիալիզմն ու անարխիզմը: Նպատակ դնելով թոթափելու թուրքական լուծը և չհասնելով իրենց նպատակին, հայերն ընդդիմացան նախ ռուսական, իսկ այժմ նաև պարսկական իշխանությունների դեմ: Քաղաքական հեղափոխությունը նրանք միշտ և ամեն տեղ խառնում են տնտեսական, սոցիալական, կրոնական և բարոյական հեղափոխություններին»¹:

Մենշիկովը շեշտում էր, որ եթե Պարսկաստանում սահմանադրական շարժումը փոխվի հեղափոխության, ապա դրա մեջ մեղավորները դարձյալ լինելու են հայերը, քանի որ Եվրոպայում սնված շատ ազատամիտ պարսիկներ հայ-հրեական մամուլի հիպնոսի տակ են գտնվում. հայերն այդտեղ հրեաների հետ լրագրեր են հրատարակում, երկուսը գործում են միասին: Հոդվածագրի միտքն այն էր, որ դա անելանելի վիճակ է ստեղծում Պարսկաստանի ժողովրդի համար, ուստի Ռուսաստանը պարտավոր է փրկության ձեռք մեկնելու բարեկամ երկրին²:

Պարսկաստանում և նրա շուրջն ստեղծված ահա՛ այս արտակարգ բարդ պայմաններում վճռվում էր մեջլիսի ճակատագիրը:

Շահն իր հետադիմական պլանների համար օգնություն գտավ ոչ միայն ռուսական կառավարության, այլև պարսիկ բնակչության որոշ տարրերի մոտ, որոնք ոչ վաղուց էին կանգնել ազատական շարժման կողքին: Այսպէս, շատ խոշոր հողատերեր (մուլքադարներ) և բարձրաստիճան հոգևորականներ (մուջտեհիդներ) սատարում էին սահմանադրությանը, քանի դեռ դրանում տեսնում էին լոկ որպէս երկիրը օտարերկրյա լծից փրկելու միջոց: Բայց երբ առաջին մեջլիսը քվե տվեց նոր հողային օրենքին, որը մեծ հարված էր մուլքադարների տնտեսական

¹ “Новое Время”, 29 мая 1908 г.

² Նույն տեղում:

տիրապետությանը, և ձեռնամուխ եղավ Պարսկաստանի հին հարկային ու վարչական համակարգի հիմնական բարենորոգումին, երեկվա ազատական ձևացողներից շատերն անմիջապես իրենց զենքով և ունեցվածքով անցան շահի կողմը ու սահմանադրության դեմ պայքարում հաճույքով օգտվեցին արտաքին թշնամի ռուսական ցարիզմի օգնությունից:

«Ազատականները» և պալատականները շահին խորհուրդ էին տալիս 1) Արձակել մեջլիսը, կամ եթե նոր մեջլիս է հրավիրվելու, ապա 2) հրատարակել ընտրական նոր օրենք, որով մեջլիսում կրկնակի կրճատել թեհրանի հեղափոխականացված բնակչության ներկայացուցիչների թիվը և, ընդհակառակը, նույնքան ավելացնել «հանգիստ» գավառների պատգամավորների թիվը, 3) պետության մայրաքաղաքը թեհրանից փոխադրել Թավրիզ՝ ավելի մոտ ռուսական սահմանին, ուր շահի անձի ապահովությունն ավելի երաշխավորված կլիներ:

Այդ բարդ ու անորոշ իրադրության մեջ՝ պարսից գահի վրա բազմած երիտասարդ շահը չէր կարողանում ճշտել իր անելիքը: Դա պատահական չէր, քանզի նա ընդամենը հոռի կրթություն էր ստացել, և կարելի է ասել՝ անուս էր, չունեի քաղաքական ճկուն միտք, կամակոր էր, ոխերիմ ու անողոր: Հենց այդ պատճառով նրան անհրաժեշտ էին կիրթ ու բանիմաց խորհրդականներ, որոնք նրան խելամիտ խորհուրդներ տալին: Բայց նրա շրջապատում այդպիսիք չկային. եղածները անարժան ու շահամոլ մարդիկ էին: «Բիւզանդիոն» օրաթերթը գրում էր. «Ճիշդ է, Մեհմետ Ալի շահի մօտ խելքը գլուխը մեկը չկար, գտնուածները մեյմէկ կերպ վշտանալով հեռացեր էին իրմէ, իր մօտ կար էմիր Բահադըրը՝ ճենք կոչուած նորտես, միջակ կարողութեամբ մարդուկ

մը, որ Շահին պահապան հրեշտակն ու խազնատարն* էր. ուրիշ մի քանի հացկատակները նշանակութիւն չունէին: Եպարքոս հաճի Նասիր-էլ-Սալթանէն որ Քեմբրիջի համալսարանն աւարտած խելօք ծանրակշիռ անձ էր, վշտացաւ եւ Եւրոպա քաշուեցաւ»¹:

1908 թ. մայիսի վերջերից հուզումները Թեհրանում վերստին սուր կերպարանք ստացան: Մահմեդ Ալի շահը որոշեց հետ վերցնել իր հոր՝ Մոզաֆֆեր էդ Դինի՝ ժողովրդին տված սահմանադրական իրավունքները և վերահաստատել նախկին բռնապետական ռեժիմը:

Թերթերը գրում էին, թե Մահմեդ Ալի շահն իր աղամանդյա և թանկագին այլ զարդերն արդեն ուղարկել է Թիֆլիս, միաժամանակ հրամայել պատրաստություններ տեսնել, որպէսզի արքունիքը Թեհրանից քաշվի դեպի հյուսիս՝ ռուսական սահմանին մոտիկ: Մամուլը նաև հաղորդում էր, որ շահը բանակցում է սահմանամերձ տարածքների քրդական մի քանի ցեղերի առաջնորդների հետ, որոնք պատրաստակամություն են հայտնել համապատասխան վարձատրության դիմաց ապահովելու նրա անձի պաշտպանությունը:

Իսկ ժողովրդի մեջ լուրեր էին պտտվում, թե համոզված, որ շուտով գահընկեց է լինելու, շահը թաքնվել է Թեհրանի թաղերից մեկում, բայց որևէ մեկը չգիտէ նրա թաքստոցի տեղը, ուրիշները համոզված էին, որ նա լքել է մայրաքաղաքը և այժմ պատսպարված է մոտակայքում, բայց հաստատ վճռել է փախչել արտասահման ու արդեն նույնիսկ ճանապարհ է ընկել և այլն:

Իրականում Մահմեդ Ալի շահը ոչ մի տեղ չէր գնացել, ավելին, որոշ փորձեր էր անում հանգստացնելու հակառակորդ գործիչներից մի քանիսին՝ նրանց որոշ զիջումներ անելով: Միա-

* Խազնադար - գանձապահ

¹ «Բիւզանդիոն» (Կ. Պոլիս), № 3757, փետրվարի 3 (16), 1909 թ.:

Ժամանակ, միապետականներն արագորեն ռազմական պատ-
րաստություններ էին տեսնում:

Հունիսի սկզբներին իր մոտ կանչելով մեջլիսի նախագահին,
շահը նրան ասել էր. «Իմ նախորդներն իրենց գահը նվաճել են
զենքի ուժով և ես պարտավոր եմ սրով պաշտպանել դա: Եթե
հարկ լինի՝ անձամբ կկանգնեմ ինձ հավատարիմ բրիգադի* և ինձ
նվիրված զորքերի գլուխ, կգնամ կովի՝ հաղթելու կամ մեռնելու
համար»¹:

Շահի հրամանով՝ բանակի հրամանատարական կազմը հա-
մալրվեց հավատարիմ բարձրաստիճան զինվորականներով: Հու-
նիսի սկզբներին պարսից կազակային զորքերի հրամանատար
գնդապետ Վ. Պ. Լյախովին շահը նշանակեց նաև Թեհրանի գեներ-
ալ-նահանգապետ, թեև վերջինս շարունակում էր մնալ կով-
կասյան ռազմական օկրուգի հրամանատարության ենթակայու-
թյան տակ²:

Քնած չէին նաև ապադասակարգայնացված խուլիգանական
տարրերը, որոնք նույնպես զինվում էին, որպեսզի սահմա-
նադրական և միապետական ուժերի ընդհարման դեպքում,
օգտվելով առիթից, հարձակվեն ու կողոպտեն խաղաղ բնակիչ-
ների տներն ու խանութները:

Մեջլիսն սկզբում տատանումների մեջ էր, դեռ հույս ուներ,
որ գուցե մի կերպ կխաղաղվի ալեկոծ կյանքի ծովը, և վտանգի չի
ենթարկվի սահմանադրությունը: Բայց այն բանից հետո, երբ
միապետականներն սկսեցին եռանդուն պատրաստություններ

* Խոսքը պարսկական կազակային բրիգադի մասին էր:

¹ Տե՛ս **М. Павлович, С. Иранский**, Персия в борьбе за независимость, Москва, 1925, с. 49.

² Տե՛ս Ատրպետի հոդվածը Ալեքսանդրապոլի «Ախուրեան» թերթի 1908 թ. № 88-ում:

տեսնել, անջումենները նույնպես սկսեցին զինել իրենց կողմնակիցներին՝ սահմանադրությունն ու մեջլիսը պաշտպանելու համար: Իր հերթին, վերջինս շարունակում էր բանակցություններ վարել Մահմեդ Ալի շահի հետ: Հունիսի 1-ին մեջլիսը շահին էր ներկայացրել մի հիշատակագիր՝ երկիրը քաղաքական ճգնաժամից դուրս բերելիք միջոցառումների առաջարկով: Այնտեղ նշված էր, որ պետության կառավարիչները, նախարարները, նահանգապետերը՝ առանց բացառության, իսկ մյուս պաշտոնյաների բացարձակ մեծամասնությունը անկիրթ, տգետ անհատներ են, որոնք մինչև վերջ զբաղված են զանազան պաշտոններ գնելով ու վաճառելով, և որոնք ավելի շատ իրենց ստամոքսը պարարտացնելու ու գրպանները լցնելու մասին են մտածում, քան տերության բարեկարգության մասին: Հիշատակագրով մեջլիսը նաև պահանջում էր պետական պաշտոններից հեռացնել շահի ամենամոտ մարդկանցից մի քանիսին, որոնք կատաղի հակասահմանադրականներ էին: Ամենից առաջ խոսքը վերաբերում էր երկու անձանց, որոնք կարճ ժամանակամիջոցում մեծ հարստություններ էին դիզել խարդախ ճանապարհներով: Դրանք էին Էմիր Բահադուր խանը և շահի երեխաների ուսուցիչ, ռուսաստանցի հրեա Շապշալ խանը: Շահը խոստացավ, բայց չկատարեց խոստումը: Նրա խորհրդով, Բահադուր խանը ապաստանեց ռուսական դեսպանատանը: Մեջլիսը մի պատվիրակություն ուղարկեց միապետի մոտ և խնդրեց կատարել տված խոստումը, բայց նա ձեռքակալեց պատվիրակներին՝ Ալաա Դովլեին, հեռագրի նախարար Սարդար Մանսուրին և Ջալալ Դովլեին, որը շահի հորեղբայր Ջիլի Մուլթանի որդին էր:

Այդ ձեռքակալությունը ոտքի բարձրացրեց Թեհրանը: Երկու օր հետո մեջլիսի նախագահ Մոմթազ Դովլեի և մեջլիսի մի քանի անդամների ստորագրությամբ շահին է ուղարկվում մի նոր հի-

շատակագիր՝ մոտավորապես նույն պահանջով: Մահմեդ Ալին նախ մեջլիսն անվանում է «թույլ ու անգործունյա մարմին», որը ոտնատակ է տալիս միասին կերած **նեմեք բիհերամը**^{*}, ապա վճռական պատասխանում է. «Առանց գործածելու սուրս մտադիր չեմ կորցնել այն, ինչ սրով ձեռք են բերել պապերս»¹:

Թեև շահի այդ պատասխանից հետո մեջլիսն այլևս չէր հավատում, թե նա երբևիցե անկեղծ երկխոսություն կսկսի իր հետ և դա կավարտի խաղաղությամբ, բայց գալիք անակնկալների պատասխանատվությունն իր վրա չընկնելու համար ամեն կերպ խուսափում էր կտրուկ գործողություններից:

Երկու կողմերի ընդհարման վտանգն զգացվում էր վաղուց, բայց նրանցից ամեն մեկը հետաձգում էր ընդհարման ճակատագրական պահը: Թե՛ այս, թե՛ այն կողմում չկային բարձր, անառարկելի հեղինակությամբ օժտված քաղաքական գործիչներ, որոնք կարողանային պետական դեկլարացիաներ իրենց ձեռքը և ժողովրդի մեջ իրենց նկատմամբ վստահություն ներշնչելով՝ հաշտեցման եզրեր գտնեին հին ու նոր ուժերի միջև, ստեղծեին համակեցության պայմաններ շահի ու մեջլիսի համար:

Թվում էր, թե դա, իրոք, հնարավոր է, բայց կարծես մի գաղտնի ձեռք եկավ քանդելու ամեն բան: Մի օր, երբ Մահմեդ Ալին դուրս էր եկել զբոսանքի, ահաբեկիչները, կարծելով թե նա պալատում է, գահադաշին ռումբ են նետում, որին զոհ է գնում մի քանի ծառայող: Այդ դեպքը եկավ է՛լ ավելի լարելու շահի և մեջլիսի հարաբերությունները: Վերադառնալով պալատ, Մահմեդ Ալին դիմում է մեջլիսին և խստորեն պահանջում երևան հանել հանցավորներին, հակառակ դեպքում սպառնալով, որ կցրի մեջլիսը, և ինքն անձամբ միջոցներ կձեռնարկի գտնելու նրանց:

* Ադն ու հացը:

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237Բ, վավ. 323, թ. 35:

Քննություններից և մի շարք ձերբակալություններից հետո էլ հանցավորները չգտնվեցին, ուստի շահը տրամադրվեց պատժելու հենց ըմբոստ մեջլիսին¹:

Այդ դեպքին գումարվեցին ուրիշ հանգամանքներ: Ատրպատականի սահմանադրականները շահի դեմ սկսել էին բացահայտ քարոզչություն՝ պահանջելով գահից հրաժարում: Ընդհանրապես Մահմեդ Ալիի գահընկեցության հարցը քննարկման նյութ էր դարձել ամենուր, իսկ գահի առաջին թեկնածու էր համարվում նրա հորեղբայր, Շիրազի նահանգապետ Զիլի Սոլթանը, որն արտաքուստ իրեն ցույց էր տալիս սահմանադրական և գաղտնի հարաբերություններ ուներ ընդդիմության առաջնորդների հետ: Շահն այդ մասին գիտեր և հարմար առիթի էր սպասում պատժելու նրան: Գահակալի երկրորդ թեկնածու հասարակությունը համարում էր շահի ավագ որդի, պատանի գահաժառանգ Ահմեդ Միրզային, որին հայրը միշտ պահում էր իրենից անբաժան՝ վախենալով նրա նկատմամբ ոտնձգություններից²:

Մինչև 1908 թ. հունիսի սկիզբը շարունակվում էին մեջլիսի և կառավարության լարված հարաբերությունները, բայց օրվա հարցը սահմանագլխում տեղի ունեցող դեպքերն էին և մեջլիսի կողմից ընտրված կառավարության անընդունակությունը վճռական քայլերով կանգնեցնելու թուրքական գորքերի առաջխաղացումը:

Երկրի անապահով վիճակը, սահմանագլխում քրդերի ոտնձգությունները, մեջլիսի և կառավարության անվճռականությունը ժողովրդի մեջ մեծ հիասթափություն էին առաջ բերել: Անսկզբունք և խակ սահմանադրական գործիչները, փոխանակ լրջորեն զբաղվելու երկրի ցավերով, ամեն կերպ բարձրացնելու

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237Բ, վավ. 323, թ. 9:

² Նույն տեղում:

սահմանադրության վարկը, ընդհակառակը, անձնական շահի զոհ դարձան:

Եվրոպական թերթերը գրում էին, որ առանց անգլո-ռուսական, գուցե նաև գերմանական միջամտության, հազիվ թե կարելի լինի Պարսկաստանը հանգստացնել: Այդ կարծիքին Թեհրանում հանգել էին հակառակորդ երկու կողմերը, որոնք միաժամանակ ենթադրում էին, որ շահի կողմը կկանգնի Ռուսաստանը, ինչպես մինչ այդ կանգնել էր, իսկ սահմանադրականների կողմը՝ Անգլիան:

Երկրում կուտակված քաղաքական խնդիրները լուծելու համար կար միայն մեկ միջոց՝ ուժը: Շահը որոշեց գործադրել բռնի ուժ՝ իր ժառանգական հնադարյան պահանջներն ու իրավունքները պաշտպանելու համար: Նա սերած էր թուրքմենական վայրագ Ղաջար ցեղից, որը մի քանի սերունդ առաջ՝ 1784 թ. գրավել էր Պարսկաստանի գահը և կառավարում էր ավելի զարգացած ու քաղաքակիրթ պարսիկներին: Մահմեդ Ալի շահը ասպարեզ բերեց ուժն ու զենքը:

Զենքի ուժով մեջլիսը ցրելու և սահմանադրությունը վերացնելու ծրագիրը մշակել էին պարսկական կազակային բրիգադի հրամանատար գեղապետ Լյախովը, Թեհրանում Ռուսաստանի դեսպան Հարդվիգը և պարսից ամենահետադիմական գործիչներից Էմիր Բահադուր Ջանգը: Ծրագիրը կովկասյան ռազմական օկրուգի հրամանատարության հավանության էր արժանացել¹:

Նախապես կազակային զորամասի հրամանատարին և իր մյուս հավատարիմ պաշտոնյաներին կարևոր հրահանգներ տալուց և կառավարական վստահելի զորքը մայրաքաղաք կան-

¹ Տե՛ս **М. Павлович, С. Иранский**, Персия в борьбе за независимость, с. 49.

չելուց հետո Մահմեդ Ալին հեռանում է մայրաքաղաքից դուրս գտնվող Բադեշահ կոչվող այգի, որը գրեթե մի ամուր բերդ էր¹:

Այդ քայլը աշխույժ խոսակցությունների առիթ է տալիս. ոմանք ասում էին, թե շահը հեռացել է այլևս Թեհրան չվերադառնալու մտադրությամբ, իսկ ուրիշները նույնիսկ պնդում էին, թե նա Պարսկաստանից արդեն փախել է և գտնվում է Եվրոպայի ճանապարհին:

Բայց Մահմեդ Ալին իր հետագա քայլերը գիտեր:

1908 թ. հունիսի 11 (24)-ի (որոշ աղբյուրներում՝ հունիսի 10 (23)-ի) առավոտյան ժամը 5-ին գնդապետ Լյախովի պարսկական կազակների զորամասը, որի կազմում կային նաև 10 ռուս հրահանգիչներ, շրջապատում է Բահարիստան պալատը (մեջլիսի շենքը) և ոչ հեռու գտնվող Մեփահսալար մզկիթը²:

Զորամասի հրամանատարը պահանջում է իր ձեռքը տալ Մահմեդ Ալիի մատնացույց արած պատգամավորներին, որոնց նա կասկածում էր շահի դեմ կատարված մահափորձը կազմակերպած լինելու մեջ³: Մեջլիսը մերժում է պահանջը⁴: Կազակները սպառնում են զենքի դիմել, բայց առաջինը զենք գործածում են սահմանադրականները (որոշ աղբյուրների համաձայն՝ առաջինը կրակ են բացել կազակները):

«Մոզաֆֆարի» անջումենի ազգային միլիցիայի մարտիկների համազարկերից սպանվում է մի քանի կազակ⁵: Սկսվում է փոխադարձ հրացանաձգություն, որը տևում է առավոտյան ժ. 9-ից 10-ը⁶: Կազակները կորցնում են 25 մարդ, վիրավորվում են 3

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237Բ, վավ. 323, թ. 35:

² Տե՛ս «Հայրենիք», № 6 (412), հունիս, 1960, էջ 75:

³ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237Բ, վավ. 323, թ. 35:

⁴ Տե՛ս «Վտակ», № 125, 12 հունիսի 1908 թ.:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, № 126, 13 հունիսի 1908 թ.:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

բարձրաստիճան զինվորականներ և 20 զինվոր¹: Դրան հետևում է կառավարության արագ արձագանքը. օգնության է գալիս մայրաքաղաքից դուրս բանակած զորքի թնդանոթախումբը՝ շտաբսկապիտան Պերեբինոսովի հրամանատարությամբ²: Մահմեդ Ալի շահի հրամանով սկսվում է մեջլիսի հրետակոծումը: Առաջին երկու կրակոցն անձամբ արձակել էր Պերեբինոսովը: Միաժամանակ հրետակոծվում են Թեհրանի թաղային անջումենները: Կործանվում է մեջլիսի շենքը, քարուքանդ են լինում մի քանի մասնավոր տներ, այդ թվում Զիլլի Սուլթանի պալատը, որտեղ ապաստանել էին սահմանադրականները, Սեփահսալարի հռչակավոր մզկիթը, որտեղ ապաստանել էին Թավրիզի անջումենի պատգամավորները³, և երկու այլ մզկիթներ, իսկ զորքը փողոցներում սկսում է կողոպտել ժողովրդին⁴:

Հունիսի 11 (23)-ի ժամը 12-ին մեջլիսի պաշտպանները պարտված էին:

Մեջլիսի ավերումից հետո դիմելով գնդապետ Լյախովին, շահն ասել էր. «Ռուք փրկեցիք իմ գահը»⁵: Եվ դա պատահական չէր, քանզի Թեհրանի կազակային բրիգադն իր ֆինանսական ու քաղաքական վիճակով և արտոնյալ դրությամբ հանդիսանալով Պետերբուրգի կառավարության ձեռքում հիանալի զենք՝ Պարսկաստան ներթափանցելու համար, միաժամանակ երկրի բռնակալական ռեժիմի և շահի գահի միակ հուսալի հենարանն էր:

Միապետության ուխտադրուժ գործողություններով պարսկական ազատագրական շարժմանը ծանր հարված հասցվեց:

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 128, 13 հունիսի 1908 թ.:

² Տե՛ս **М. Павлович, С. Иранский**, Персия в борьбе за независимость, с. 49:

³ Տե՛ս «Ախուրեան», № 27, 12 ապրիլի 1909 թ.:

⁴ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237Բ, վավ. 323, թ. 37:

⁵ Տե՛ս **М. Павлович, С. Иранский**, Персия в борьбе за независимость, с. 87:

Պաշտոնապես վերացավ Սահմանադրությունը (Մեշրութիե)¹:

Շահ Մահմեդ Ալին դրության տերը դարձավ:

Մեջլիսի պատգամավորներից շատերն ընկան իրենց պարտականության ճանապարհին՝ պաշտպան կանգնելով ժողովրդի սրբազան իրավունքներին: Շահի զինվորների ձեռքն ընկած բազմաթիվ ժողովրդական ներկայացուցիչներ միջնադարյան տանջանքների ենթարկվելուց հետո հրացանազարկ եղան կամ կախաղան հանվեցին: Պատգամավորների մի մասին հաջողվեց փրկություն գտնել օտար դեսպանատներում²: Հատկապես շատ էին անգլիական դեսպանությունում ապաստանածները:

Մահմեդ Ալի շահի հանդգնությունն այնտեղ հասավ, որ նա կարգադրեց բրիտանական դեսպանատան առջև հատուկ պահակներ կարգել՝ բեստ նստողների հոսանքը դեպի այնտեղ արգելելու համար: Դա առաջ բերեց բրիտանական կողմի խիստ բողոքն ու սպառնալիքը: Միայն դրանից հետո դեսպանատան առաջից պահակները հանվեցին: Դեսպանատանը բեստ նստածների մի մասը, նրանց թվում՝ հայտնի հեղափոխական գործիչ, դեմոկրատական կուսակցության ղեկավար Ադա Մեյիդ Հասան Թաղիզադեն և մի շարք թերթերի խմբագիրներ անգլիական հովանավորության տակ հեռացան Պարսկաստանի սահմաններից³:

Մեջլիսի ջախջախումը վերջնականապես հուսահատեցրեց այն միամիտ լավատեսներին, ովքեր ենթադրում էին, թե 1907 թ. անգլո-ռուսական մերձեցումը բարերար ազդեցություն կունենա

¹ Տե՛ս «Լրաբեր», № 12, 13 հուլիսի 1908 թ.:

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237բ, վավ. 323, թթ. 36-37:

³ Տե՛ս **Հայրապետ Պանիրեան**, Յեղափոխական շարժումները Պարսկաստանում, Թարիզ, 1917, էջ 34-35:

Ռուսաստանի ներքին ու արտաքին քաղաքականության և, մասնավորապես, բազմաչափ Պարսկաստանի ճակատագրի վրա:

Ատրպատականի հայոց թեմի առաջնորդ Կարապետ ծ. վրդ. Տեր-Մկրտչյանը հայոց կաթողիկոսին հղած նամակում գրում էր, թե «Պարսկաստան ներքին քառսի մատնուեցաւ, իսկ պարսկահայերի դրութիւնը առ հասարակ վտանգաւոր կացութիւն ստացաւ»¹:

Ժողովրդական ըմբոստության կայծերը նախորդ տարիներին մոխրաթաղ անելով՝ երկրի միապետը որևէ էական արդյունքի չէր հասել: Այդ կայծերը բռնկվել էին, և փոխանակ դրանք մեղմելու դիվանագիտությամբ, համբերատար աշխատանքով, մեջլիսի հետ համաձայնություններով, ընդհակառակը, Մահմեդ Ալի շահը, նրա խորհրդականները, ընդհանրապես երկրի հետադիմությունն անդարմանելի ոճիր գործեցին՝ խոր վիհ բացելով գահի և ժողովրդի միջև: Եվ դա այն դեպքում, երբ արտաքին թշնամին՝ օսմանյան սուլթանն իր կամարիլիայի հետ Պարսկաստանի մի կողմից շիա, մյուս կողմից թուրքախոս ու քուրդ սուննի ազգաբնակչության միջև բորբոքելով ներքին կռիվներ, հետզհետե գրավում էր պարսկական հողերը, անդամահատում երկիրը, որն այդ դժվարին ժամանակում պետք ուներ գորահավաքի ենթարկելու իր բոլոր ուժերը՝ արտաքին թշնամուն երկրից վռնդելու համար:

Ռուսաց բոլոր առաջադիմական լրագիրները միաբերան վկայում էին ու հաստատում, որ Պարսկաստանի արյունալի դեպքերը և դրանցում ռուսների խաղացած դերը ճնշող տպավորություն են թողել Եվրոպայում և հատկապես Անգլիայում: Բրիտանացու զգացմունքներին խորապես հակառակ են այնպիսի գործողությունները, ինչպիսիք են խորհրդարանի ավերումը, պատգամա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 13, թ. 11:

վորների հալածանքն ու մահապատիժը, մարդկանց մասնավոր սեփականության ոչնչացումը, գրում էր ռուսական մամուլը և հավելում, թե շատ ցավալի է, որ այդ ամենը կատարվում է ռուս բարձրաստիճան զինվորականի հրամանատարության ներքո:

Օտար մեծ տերությունները չէին միջամտում դեպքերին, որովհետև Մահմեդ Ալին հայտարարել էր, որ ռմբակոծելով մեջլիսը, կառավարությունը նպատակ է ունեցել ոչ թե ոչնչացնել սահմանադրական կարգը, այլ պատգամավորների այն խմբին, որը ցանկանում էր գահընկեց անել երկրի օրինական իշխանությունը:

Ճիշտ է, որ ինքը՝ մեջլիսը, նույնպես մի շարք սխալներ էր գործել, որոնցից գլխավորն այն էր, որ նա այնպես էլ չդարձավ իսկական օրենսդրական մարմին, չմշակեց պետության հիմնական օրենքները, երկրին չտվեց մնայուն օրենսդրություն, դրա փոխարեն զբաղվեց զանազան վարչական մանր-մունր գործերով, այս կամ այն նահանգապետի պաշտոնանկության և այս կամ այն պետական ծառայողին խիստ պատիժներ տալու հարցերով: Այլ խոսքով՝ մեջլիսը ձգտում էր վերածվել գործադիր իշխանության: Մյուս կողմից, նա և տեղական անջումեններն իրենց կազմի մեջ ընդգրկել էին նաև այնպիսի անձանց, որոնք աշխատում էին պղտոր ջրում ձուկ որսալ, հետապնդում էին իրենց անձնական շահը, կատարում էին զանազան կեղեքումներ ու հարստահարումներ: Դրա հետևանքով՝ հասարակ ժողովրդի մի խոշոր մասը, հատկապես գյուղացիական խոնարհ խավերը, որոնք սպասում էին իրենց դառն ու աղետալի վիճակի մի փոքր ամոքում, կյանքի բարեփոխում, մասամբ հիասթափվեցին մեջլիսի և անջումենների գործունեությունից:

Անշուշտ, մեջլիսի և անջումենների գործած այդ սխալները կարելի էր վերագրել նրանց անփորձությանը, որից ազատ չէ

ամեն մի նոր հաստատություն: Բայց այդ սխալները չպետք է առիթ լինեին շահի համար ռմբակոծելու մեջլիսը, քանի որ նա իր ձեռքին ուներ օրինական միջոց՝ լուծարել խորհրդարանը և նոր ընտրություններ նշանակել:

1908 թ. հունիսի 11 (24)-ի հակահեղափոխական հեղաշրջումով վերջացավ սահմանադրական շարժման առաջին շրջանը, և շարժումը թևակոխեց իր բարձրագույն՝ զինված ապստամբության փուլը:

ՄԻԱՊԵՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՐՅՈՒՆԱԼԻ ԽՐԱԽՃԱՆՔԸ ՄԵԶԼԻՍԸ ՑՐԵԼՈՒՑ ՀԵՏՈ

Ոգեշնչված շահի սանձազերծած արյունալի նախաձիրով, միապետականները դիմեցին ասիական բարբարոսության ամենաբիրտ միջոցների՝ իրենց քաղաքական հակառակորդներից ազատվելու համար: Մայրաքաղաք Թեհրանում և ամբողջ Պարսկաստանում ռազմական դրություն հայտարարվեց: Մեջլիսը ցրելուց առաջ Թեհրանի գեներալ-նահանգապետ կարգված գնդապետ Լյախովը նշանակվեց նաև մայրաքաղաքի պարետ՝ ամենաընդարձակ լիազորություններով: Թեհրանն ամբողջովին կազակների ձեռքում էր, որոնք խմբերով շրջում էին քաղաքում, կալանավորում կասկածելի անձանց: Չնայած առևտուրը փաստորեն կանգ էր առել, և գնորդներ չկային, նրանք առևտրականներին սպառնալիքների տակ ստիպում էին բաց պահել խանութներն ու կրպակները: Անլուր տանջանքների և մահապատժի ենթարկվեցին ընդդիմադիր դաշտի գրեթե բոլոր աչքի ընկնող ներկայացուցիչները, ինչպես նաև մի քանի նշանավոր անձինք (Մալեք Մոշեղալամին, Մանգիր խան և ուրիշներ), որոնք սահ-

մանադրականներ չլինելով հանդերձ, գահի բացահայտ հակառակորդներ էին:

Այնուհետև շահն սկսեց իշխանական կառույցներում բացահայտ սահմանադրականների ու կասկածելիների «մաքրումը» և նրանց փոխարինումն իրեն հավատարիմ մարդկանցով: Մի շարք նախարարների աշխատանքից ազատելուց հետո նա պաշտոնից արձակեց, ապա հրամայեց բանտարկել նախարարների խորհրդի նախագահ Նասեր օլ Մուքին¹: Շահը հատուկ ուշադրություն էր դարձնում հատկապես նահանգապետների փոփոխություններին: Նրա հրամանով Շիրազի նահանգապետի պաշտոնից հեռացվեց Զիլի Սուլթանը, իսկ Թեհրանում ձերբակալվածների թվում էր նրա որդին՝ Զալալ Դովլեն: Ատրպատականում նահանգապետ նշանակվեց ծայրահեղ հետադիմական հայացքներ ունեցող Էյն Դովլեն, իսկ Գիլանի նահանգապետ՝ նույնքան հետադիմական Սարդար Աֆխամը²:

Փակվեցին բոլոր առաջադիմական լրագրերը, խմբագրություններն ավերվեցին: Բանտեր նետվեցին ազատամիտ թերթերի 10-ի չափ խմբագիրներ³: Թերթերի նույնքան հրատարակիչներ հասցրին ապաստան գտնել բրիտանական դեսպանությունում⁴, բայց դրանից հետո այդ դեսպանության շենքը շրջապատվեց շահի պահակախմբի կազակներով, որոնք աչալուրջ հսկում էին, որպեսզի այլևս ոչ մի «հանցագործ» չկարողանա մտնել այնտեղ, իսկ համառոտները գնդակահարվում էին տեղում: Նույն բախտին

¹ Տե՛ս «Անկախ մամուլ», № 6, 7 դեկտեմբերի 1908 թ.:

² Տե՛ս **Հայրապետ Պանիրեան**, Յեղափոխական շարժումները Պարսկաստանում, էջ 36:

³ Տե՛ս «Լրաբեր», № 10, 29 հունիսի 1908 թ.:

⁴ Տե՛ս «Մշակ», № 128, 13 հունիսի 1908 թ.:

էին արժանանում անօրինական զենք կրողները, կամ նրանք, ովքեր չարտոնված գաղտնի ժողովների էին մասնակցում:

Շահի անակնկալ հաջողությունը սարսափ էր տարածել ոչ միայն Թեհրանում, այլև երկրով մեկ: Եթե մեկ-երկու օր առաջ Պարսկաստանի բոլոր կողմերից սպառնալիքներ էին հնչում միապետի հասցեին, ապա այժմ հպատակության ուղերձներ էին թափվում մայրաքաղաք:

Թեհրանում խաղաղություն էր, բացվել էր շուկան, արտաքուստ շարունակվում էր սովորական կյանքը: Մյուս նահանգներում աչքի ընկնող դեպքեր գրեթե տեղի չէին ունենում, սակայն հասարակ ժողովուրդը վախից ինքնաբերաբար հեռանում էր անջումեններից¹:

Շահի պալատում անդադար տեղի էին ունենում նախարարների, մոլլաների և հասարակական գործիչների խորհրդակցություններ, որոնցում քննվում էին երկրում «հասարակական կարգը վերականգնելու» միջոցների հարցերը:

Մեջլիսն ավերելուց հետո շահը հայտարարություն տարածեց, թե 1908 թ. սեպտեմբերին տեղի կունենան մեջլիսի նոր ընտրություններ: Նա գտնում էր, որ երկրի կառավարման գործում մեծապես պետք է սահմանափակել ժողովրդի իրավունքները, և հույս էր հայտնում, որ «նոր պատգամավորներն ավելի լավ կլինեն, քան հներն էին»: Միաժամանակ միապետն իրեն մերձավոր մարդկանց հավաստիացնում էր, թե ինքը ոչ մի բանի առջև կանգ չի առնելու՝ առաջիկայում նույնպես ամեն մի անկարգություն ճնշելու համար:

Շահի նախագահությամբ տեղի ունեցած զինվորական խորհրդի նիստի ընդունած որոշման համաձայն՝ Թեհրանի հա-

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237Բ, վավ. 323, թ. 37:

մայրված ու սպառազինված բազմաքանակ զորամասը տեղափոխվեց քաղաքամերձ Կազրիկազեր, որտեղ գնաց նաև միապետը՝ մայրաքաղաքը հանձնելով կազակային բրիգադի պաշտպանությանը: Միապետը Թեհրանից հեռանում էր, որպեսզի լրացուցիչ ուժեր հավաքի գավառներում և պատրաստ լինի ոչնչացնելու «սպասվելիք անկարգությունները»¹:

Հունիսի 13-ին Մահմեդ Ալի շահը Կազրիկազերում ընդունեց մայրաքաղաքի պատվավոր քաղաքացիների և խորհրդարանի մի քանի անվնաս մնացած անդամների պատվիրակությանը և հայտնեց, որ ինքը կարող է ներում շնորհել բոլոր մեղավորներին, մինչև անգամ անջումենականներին, եթե հակակառավարական գործողությունները դադարեցվեն: Ցավ հայտնելով ստեղծված անիշխանական դրության և դրան ի պատասխան իշխանությունների կիրառած հակաքայլերի առիթով, նա միաժամանակ շեշտում էր, որ ինքը պարտավոր է պատժել ազգի և թագի թշնամիներին, երկիրը հանել այն վիճից, որի մեջ նրան զցել են սահմանադրականները: Միապետն ամեն առիթով ընդգծում էր, որ սահմանադրություն ունենալու համար երկիրը դեռ չի հասունացել²:

Այդ օրերին Մահմեդ Ալի շահը ոչ թե ներքին գործերի, այլ արտաքին գործերի նախարար Էմիր Բահադուրին էր տվել «երկիրը խաղաղեցնելու» արտակարգ լիազորություններ: Հենց սկզբից սա հայտարարեց, թե այլևս նոր մեջլիսի ընտրություններ չեն լինելու, իսկ ներկա մեջլիսի գումարումը անորոշ ժամանակով հետաձգվում է, քանի որ նրա անդամների մի մասը սպանված է, մյուս մասը գտնվում է բանտում, փախուստի մեջ է կամ թաքնված: Նա մշակում էր պետական հեղաշրջում կատարելու

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 137, 25 հունիսի 1908 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

ծրագիր, որի իրագործմամբ պետք է վերացվեր սահմանադրությունը, և երկրում վերականգնվեր կառավարման բռնապետական ձևը:

Շահի շրջապատի չափավոր տարրերը նրան համոզում էին չհավատալ «դիկտատոր» Բահադուրին, որի խորհրդով ծավալվելիք լայնածավալ նոր բռնաբարքները կարող են կորստաբեր լինել երկրի համար:

Հակառակ այդ բոլոր նախազգուշացումներին, Բահադուրի կողմնակիցներն շտապում էին նոր օրենքներ մշակել և հաստատել այնպիսի դատական համակարգ, որոնք հնարավորություն կտային ամրապնդելու ինքնակալությունը:

Պետերբուրգն ուշիուշով հետևում էր դեպքերի զարգացմանը և Մահմեդ Ալի շահին ոգեշնչում էր նրան օգնելու պատրաստակամությամբ: Միապետականներին օգնելու համար 1908 թ. հունիսի 14-ին Էնգելի մտավ ռուսական «Կրասնովոդսկ» ռազմանավը, որի տախտակամածին զինվորների հետ կար մեծ ու փոքր տրամաչափի 10 թնդանոթ: Մի ուրիշ ռազմանավ՝ «Գեոք Թեփեն», տախտակամածին ունենալով զինվորական մի ջոկատ, նույն օրը մտավ Աշուրադեհի նավահանգիստ: Էնգելի իջած ռուս նավաստիներն ու զինվորները հունիսի 15-ին ցրեցին տեղի անջումները: Նույն բանը կատարեցին Աշուրադեհ իջած նավաստիները տեղի անջումների հետ¹:

Դեպքերը Մահմեդ Ալի շահի դիրքերից լուսաբանելու համար Եվրոպա ուղարկվեց նրա համհարզ Համի Սալթանեն: Նա նախ եղավ Բուխարեստում, ապա մեկնեց Վիեննա, հետագա ամիսներին նույն առաքելությամբ եղավ եվրոպական ուրիշ քաղաքներում: Շահի համհարզի «լուսաբանությունները», ինչպես և

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 136, 21 հունիսի 1908 թ.:

սպասելի էին, շատ կողմնակալ էին: Արտահայտելով միապետի անձնական տեսակետները, նա ամեն բանում մեղադրում էր ժողովրդին ու անջումեններին:

ՀԱԿԱՇԱՀԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԵԼՈՒՅԹՆԵՐԸ

Մահմեդ Ալի շահի անսպասելի և վճռական քայլերը մի պահ շշմեցրել էին ժողովրդի մարտիկներին, բայց, շատ չանցած, սահմանադրական հեղափոխական խմբերը, զանազան տեղերում դիրքեր բռնելով, սկսեցին գնդակների տարափ տեղալ փողոցներում երթևեկող զինված պարեկների վրա: Եղան սպանվածներ ու վիրավորներ այս անգամ կառավարության պաշտպաններից: Քաղաքի պատերի վրա շահի կողմնակիցների կոչերի կողքին սահմանադրականները դնում էին իրենց կոչերը, որոնցով ժողովրդին հորդորում էին զենքով պաշտպան կանգնել ձեռք բերած իրավունքներին:

Կառավարության գործ դրած հալածանքներին և գազանություններին ի պատասխան, Թեհրանի զանազան մասերում սկսվեցին ռումբերի պայթյուններ լսվել: Այդ դեպքերն անմիջապես արձագանք գտան մի շարք գավառներում, և ժողովուրդը հուզվեց շահի դավադիր վարմունքից: Տեղի ունեցան ըմբոստության առաջին ցույցերը: Գավառներում հուզված բնակչության զգալի զանգվածներ մնում էին սահմանադրականների կողմում, որպիսի հանգամանքը տեղի անջումեններին հնարավորություն էր տալիս կամավորների խմբեր ստեղծել՝ միապետական ուժերին հակահարված տալու համար¹:

¹ Տե՛ս «Լրաբեր», № 10, 29 հունիսի 1908 թ.:

Մարդիկ ըմբոստանում, ոտքի էին կանգնում մի վատթար ու պայմանագանց իշխանության դեմ, որ մի կողմից խոստացել, երդվել էր պահպանել սահմանադրությունը, ազատություն տալ դարերով ստրկացված, հարստահարված ժողովրդին, նրան ազատել խաների, բեկերի, ֆարբաշների ճնշումից, մյուս կողմից թնդանդներ, գորք ու կազակներ էր հանել այդ նույն ժողովրդի դեմ, հենց որ սա հիշեցրել էր տրված խոստումների մասին:

Ավերված մեջլիսից փրկված պատգամավորների զգալի մասը և սահմանադրական շարժման նշանավոր գործիչներից ոմանք գաղթեցին Կոստանդնուպոլիս և Կովկաս: Կոստանդնուպոլսում ստեղծվեց պարսկական հեղափոխական կենտրոնական կոմիտե, որն ուշադիր հետևում էր Պարսկաստանում տեղի ունեցող իրադարձություններին¹: Նրա անդամները մղում էին լայն քարոզչություն՝ չեզոքացնելու համար մեջլիսի ջախջախումն արդարացնելուն ուղղված միապետականների ջանքերը:

Թուրքիա անցած պարսից հեղափոխականներից մեկը՝ Սեյիդ Հասան Թաղիզադեն, այցելել էր Կ. Պոլսում հրատարակվող Դաշնակցության «Ազդակ» թերթի խմբագրություն և պատմել Թեհրանում տեղի ունեցածի մասին: Նա ասում էր, որ պարսից հեղափոխականները նպատակ էին դրել իրենց երկրի անմեղ ժողովրդին ազատել «բռնաւոր միապետներուն գիշատիչ ճանկերէն ... Կրնանք ըսել, թէ պարսիկները վաղուց սկսած են դէպի այդ փրկութեան, երջանկութեան ճանապարհին ընթանալ»: Ժողովրդի ատելությունն ու զայրույթը «կ'աւետէին մեզի ազատութեան այն հուրը որ ապագային պիտի բոցավառէր մեր հայրենիքին մեջ, բայց չէինք յուսար թէ ա'յսքան շուտով երեսան պիտի գար այն»²:

¹ Տե՛ս **В. Триа**, Кавказские социал-демократы в Персидской революции, Париж, 1910, с. 112.

² «Ազդակ», № 2, 22 դեկտեմբերի 1908 թ. (4 հունվարի 1909 թ.):

Պարսիկ գրուցակիցը հավաստում էր, որ շահի տարած հաղթանակը ժամանակավոր է, քանի որ իր ժողովրդի մեծ զանգվածներ այժմ «սօցիալ-ռեվոլյուսիոններ» ստանում են, որոնք հասարակ մեր նպատակը միայն Մուհամմետ Ալի շահին հարստահարություններն և բռնակալությունն ազատիլ չէ, այլ թերեւս բոլոր Մուհամմետ Ալի շահերու հարստահարություններն և բռնակալությունն ազատիլ է – այն շահերուն, որոնք աղա, հողատէր, և այլն անուններով դարերէ ի վեր պարսիկ գիւղացիներու, ստրուկներու և աղքատներու իրենց ճակտին քրտինքովը շահած դրամը յափշտակելով հարստութեան և փառքի տիրացած են, հազարաւոր ընտանիքներ կործանած, հազարաւոր տուններ այրած են և միայն իրենց ընտանիքներուն հետ շքեղ պալատներու մէջ փառաւոր կեանք մը վարած»¹։ Անսասան հավատ ունենալով, որ հեղափոխական շարժումը կես ճանապարհին կանգ չի առնելու, Մէյիդ Թաղիզադէն շարունակել էր, թէ շահը կարծում է, որ հարստահարութիւններ ի գործ դնելով «ատով յաղթանակ պիտի ելլէ... Բայց չի խորհիր թէ մենք քանի՞ բռնութիւն և հարստահարութիւն տեսնենք մեր դէմը, մեր հաստատակամութիւնն ու արիութիւնը նոյնքա՛ն կ'աւելնան։ Պարսիկներուն համար սահմանադրութեան և ազատութեան ըմբռնումը՝ տենչ մը, կամեցողութիւն մը եղած է։ Այսուհետեւ բռնակալի մը վարչութեան ներքեւ չպիտի ապրին անոնք և չպիտի կարենան ապրիլ»²։

Ինչ վերաբերում է ցրված մեջլիսի՝ Թեհրանում մնացած և ընդհատակ անցած պատգամավորներին, նրանք նույնպես վճռական էին տրամադրված։ Արյունալի դեպքից արդեն երեք օր անց, չճանաչելով խորհրդարանն արձակելու մասին շահի հրո-

¹ «Ազդակ», № 2, 22 դեկտեմբերի 1908 թ. (4 հունվարի 1909 թ.)։

² Նույն տեղում։

վարտակը, նրանք հավաքվեցին մասնավոր մի տան մեջ և մեջլիսի արտակարգ նիստ գումարեցին: Հանգամանորեն քննելով երկրում ստեղծված վիճակը, նրանք խիստ որակումներ տվեցին շահի գործողություններին: Միաձայն որոշում ընդունվեց շահից պահանջել մեկ շաբաթվա ընթացքում պատասխան տալ 1908 թ. հունիսի 3-ին մեջլիսի ներկայացրած հիշատակագրին, իսկ եթե ոչ, ապա իրենք կցրվեն գավառներով մեկ և այնտեղի անջումենների աջակցությամբ կռիվ կմղեն նրան տապալելու համար: Դա նշանակում էր, որ տվյալ պահին մեջլիսի պայքարը բացառապես ուղղվելու էր շահի անձի դեմ¹:

Մեջլիսի ինքնավերականգնումը ցույց էր տալիս, որ շահը և ժողովուրդը չեն հաշտվելու: Տարիներով կուտակված ատելությունն այնպիսի մեծ վիճի էր բացել նրանց միջև, որ հաշտեցումն այլևս անհնարին էր խաղաղ միջոցներով:

Թերթերը գրում էին, որ ավելի խելացի կլինեք, եթե շահը գահից հրաժարվեք կամովին, քանի որ այդպիսով հնարավոր կլինեք ալեկոծ փոթորիկներից մի քիչ հանդարտեցնել երկիրը:

Ինչ խոսք, նման մոտեցումը սխալ էր, քանզի շարժումն ուղղված չէր միայն շահի անձի դեմ, այլ ուներ խորքային լուրջ պատճառներ:

Պարսկաստանում արմատական հեղափոխության նախապայմանները եթե ոչ ամբողջովին, գոնե մասամբ հասունացել էին ապստամբության համար: Ռուսական հեղափոխությունը գորեղ ու տևական ազդեցություն էր թողել ընթացող պարսկական շարժման վրա: Նրա օրինակն ակնառու ցույց էր տալիս, որ Ռուսաստանում սանձազերծված ստոլիպինյան հետադիմությունը հենց ցարական միապետության թուլացման արտահայտու-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 128, 13 հունիսի 1908 թ.:

թյուն է: Չնայած դրան, ուշքի եկող ցարիզմը Պարսկաստանում սահմանադրական շարժումը խեղդելու գործում շարունակում էր մնալ Մահմեդ Ալի շահի եռանդուն աջակիցը¹: Ավելի խոհուն ու հեռատես պարսիկ գործիչները համոզված էին, որ առանց սահմանադրական Ռուսաստանի ավելորդ է խոսել Պարսկաստանում սահմանադրական կարգերի հաստատման մասին, բայց նաև խորհում էին, որ երկիրը տվյալ պահին ուրիշ ճանապարհ չունի առաջ գնալու առանց շարժման հետագա խորացման, պայքարի ավելի բարձր աստիճանի՝ ապստամբության:

Հենց սկզբից հակաշահական հուզումների գլխավոր օջախներ դարձան Ատրպատականը և Բախտիարիան: Ռազմատենչ ու մեծաքանակ բախտիար ցեղը բաժանվել էր երկու մասի. մեծամասնությունը Սամսամ Սալթանեի գլխավորությամբ շահի երդվյալ հակառակորդն էր, մյուս մասը՝ նրա ջերմ պաշտպանը, նրա երկրպագուն:

Ավելի միակամ էին հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան Պարսկաստանի հակամիապետական ուժերը, որոնք դարձան շահի և նրա կառավարության հիմնական «գլխացավանքը»: Թուրքալեզու Ատրպատականն էր հատկապես, որ հանձն առավ պարսկական հեղափոխության առաջատարի դերը: Հեղափոխական շարժման կենտրոնն արագորեն տեղափոխվում էր նահանգի կենտրոն Թավրիզ:

Իսկ որո՞նք էին Թավրիզի՝ հեղափոխության կենտրոն դառնալու պատճառները: Դրանք տարբեր էին, որոնցից առանձնա՛նում էին երկուսը:

1) Մեջլիսի ջախջախումից հետո սահմանադրական ուժերը Թեհրանից հիմնականում քաշվեցին երկրի այդ մասերը, գլխա-

¹ Տե՛ս «Շեփոր» (Բաքու), № 4, 31 օգոստոսի 1908 թ.:

վորապետ Ատրպատականի և Գիլանի նահանգները՝ իրենց հետ տանելով ատելություն միապետական կարգերի նկատմամբ, շահից վրեժխնդիր լինելու և նրա իշխանությունը տապալելու վճռականություն: Պատահական չէր, որ հենց այդ վայրերում նրանց հաջողվեց ոտքի հանել հետամնաց ու թմրած ժողովրդին:

2) Պարսկաստանի հյուսիսի և հյուսիս-արևմուտքի բնակչությունը, առանձին բացառություններով, թուրքալեզու էր: Որևէ մեկի համար գաղտնիք չէր, որ Թուրքիան վաղուց ձգտում էր տեր դառնալ Պարսկաստանի այդ տարածքներին, մյուս կողմից՝ դրանց թուրք բնակիչները երազում էին միանալ «մայր հայրենիքին»: Սրանց ոգեշնչում էր այն, որ Պարսկաստան մտած թուրք զավթիչները, օգտվելով Ատրպատականում և հատկապես նրա կենտրոն Թավրիզում ստեղծված խառը վիճակից, առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու, շարունակում էին դանդաղորեն առաջանալ նահանգի տարածքով:

Այդ օրերին Թուրքիայում կատարված հեղափոխական անցքերի և երիտթուրքերի՝ իշխանությունը վերցնելու մասին ստացված լուրերը ցնցող տպավորություն էին թողել: Երիտթուրքական կառավարությունն արդեն հայտարարել էր իր պաշտոնական տեսակետը, թե անվերապահորեն պաշտպանում է Մահմեդ Ալի շահի դեմ ուղղված հեղափոխությունը: Ընդ որում, երիտթուրքերն օգտագործում էին շահից և նրա քաղաքականությունից դժգոհ և Թուրքիայում ապաստանած պարսիկ գործիչների հայտարարություններն ու աջակցում նրանց գործնական քայլերին: Օրինակ՝ շահի կրտսեր եղբայրը, որ մեջլիսը ցրելուց հետո փախել էր Կ. Պոլիս, այնտեղից նրան ուղարկել էր մի հեռագիր՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Ինձ բախտավոր եմ համարում, որ

թուրքահպատակ եմ, այլ ոչ թե ուզուրպատորի (հափշտակիչ:- Հ. Մ.) ու բռնակալի հպատակ»¹:

Կույրը միայն կարող էր չտեսնել, թե Թեհրանի դեպքերն ինչպիսի բուռն ոգևորություն էին առաջացրել Ասուրպատականի ողջ թուրք բնակչության շրջանում: Դրանց նույնքան բուռն արձագանքում էր նաև քրդերի մեծ մասը: Սահմանադրական շարժումը, որն սկզբից ի վեր զուտ սոցիալական բնույթ ուներ և ընդգրկում էր երկրի ողջ իսլամ բնակչությունն՝ առանց ազգային և ցեղային խտրականության, այժմ, երբ այդ շարժումը աստիճանաբար վերաճում էր ապստամբության, ավելի ու ավելի ակնհայտ էր դառնում, որ շարժման քաղաքական ուժերի՝ անջումենների շարքերում երևակվում են սահմանագծեր՝ ըստ ազգային պատկանելության:

Մի կողմից նկատվում էր բուն պարսիկ և հոծ բնակչություն ունեցող տարածքներում գործող անջումենների հակաշահական քաղաքական աշխուժության թուլացում, մյուս կողմից՝ թուրքալեզու տարածքներում գործող անջումենների՝ շահի նկատմամբ ավելի ու ավելի կոշտ դիրքորոշման որդեգրում: Նախկինում նույն կետին աներեր խփող անջումենների մի մասը հիմա իր հետագա անելիքների մասին խորհում էր ինքնուրույն:

Ավելին, պառակտումը մտել էր նույնիսկ հոգևորականության մեջ: Այսպես՝ Քերբալայի հոգևորականները վճռել էին Թուրքիայի սուլթանին դիմել հետևյալ առաջարկով. եթե Արդուլ Համիդը երդում կտա, թե ինքը Պարսկաստանի սահմանադրական ապստամբներին զենք կտա և ընդհանրապես նրանց կպաշտպանի Մահմեդ Ալի շահի դեմ մղվող պայքարում, այդ

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 178, 15 օգոստոսի 1908 թ.:

դեպքում իրենք թուրք սուննի սուլթանին կընդունեն նաև որպես Պարսկաստանի շիաների առաջնորդ¹:

1908 թ. ամռան կեսերից թուրքական զորքերն սկսել էին գրավել նաև «վիճելի գոտուց» դուրս ընկած առանձին վայրեր՝ գուտ պարսկալեզու տարածքներում, ընդ որում, օգոստոսի կեսերին նրանց առանձին ստորաբաժանումներ երևացին անգամ Մալմաստի և Սոմայի շրջաններում, որոնք մոտ էին կովկասյան սահմաններին: Այդ նույն ժամանակ ռուսական կառավարությունը կարծես մոռացել էր Հյուսիսային Պարսկաստանում իր ունեցած կենսական շահերի մասին²:

Ստեղծվել էր տարօրինակ վիճակ. թուրքերն, իբր, հանդես էին գալիս Պարսկաստանի հեղափոխության պաշտպանությամբ և, քողարկվելով «առաջադիմական» նշանախոսքերով, զավթում էին հարևանի հողերը: Մյուս կողմից, Ռուսաստանը, որ հանդես էր գալիս Մահմեդ Ալի շահի պաշտպանությամբ, հետևապես՝ Պարսկաստանում կատարվելիք փոփոխությունների դեմ, պետք է որ նաև հանդես գար այդ երկրի տարածքային ամբողջականության խախտման դեմ: Այդպես էր հուշում պարզ տրամաբանությունը, բայց այդպես չէր վարվում ցարի կառավարությունը:

Ինչպես նշել ենք աշխատության նախորդ էջերում, Ռուսաստանն այդ ժամանակ երկյուղում և խուսափում էր Թուրքիայի հետ ընդհարվելուց, քանի որ ռուս-ճապոնական պատերազմում կրած ջախջախիչ պարտությունից հետո նրա ռազմական ուժը դեռ լիովին չէր վերականգնվել, ուստի պատրաստ չէր ռազմական նոր ընդհարման:

Պարսկաստանում գահի և ժողովրդի միջև սկսված արյունալի գուլաբարի հետևանքները որևէ մեկն ի վիճակի չէր գուշակել:

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 178, 15 օգոստոսի 1908 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 128, 13 հունիսի 1908 թ.:

Բայց մի բան պարզ էր. մեջլիսի ջախջախումը շատ ծանր էր նստելու Պարսկաստանի ժողովրդի վրա: Անվերջ խլրտումները, հուզումները, արյունահեղ ընդհարումները, հաղորդակցության ուղիների փակվելը, առևտրի և արդյունաբերության կաթվածահար լինելն այնպիսի կորուստներ էին առաջ բերելու երկրի համար, որոնց տրիտուրը տարիներ էր պահանջելու:

ՔՐԴԵՐԻ ՀԵՐԹԱԿԱՆ ԱՎԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Օգտվելով երկրում ստեղծված խառնակ վիճակից, Իրանական Քուրդիստանի ցեղերը կարճատև «հանգստությունից» հետո վերսկսեցին իրենց հարձակումները Ատրպատականի թուրք, հայ, ասորի բնակչությամբ գյուղերի վրա՝ ասպատակելով, կողոպտելով ու ավերելով:

Հրոսակախմբերի արշավանքները սոսկալի չափեր ընդունեցին Թավրիզի շրջակայքում, իսկ բուն քաղաքում կատարյալ անիշխանություն էր տիրում: Հրոսակները սարսափ էին տարածել Ուրմիայի և Սալմաստի գավառներում, ուր բնակվում էր Ատրպատականի հայության մեծ մասը: Միայն հունիսի 10-15-ի ընթացքում նրանք գրավեցին ու կողոպտեցին 28 գյուղ, եղան սպանություններ ու առևանգումներ: Հրոսակախմբերը թիրախ էին դարձրել հատկապես հայերի և ասորիների բնակավայրերը: Վերջիններս այս անգամ հայերից նույնիսկ ավելի մեծ կորուստներ էին կրում:

1908 թ. հունիսի 7-ին Ատրպատականի հայոց թեմակալ առաջնորդ Կարապետ ծ. վրդ. Տեր-Մկրտչյանը՝ Ուրմիայի դեպքե-

* Իր բանասիրական արժեքավոր հետազոտություններով հայտնի Կարապետ ծ. վարդապետ Տեր-Մկրտչյանը, 1907 թ. հոկտեմբերի 31-ին միաձայն

րի կապակցությամբ ներկայացավ Թավրիզի կառավարչապետին և խնդրեց, որ եթե կառավարությունը հնարավորություն չունի քրդական վայրագությունների առաջն առնելու, գոնե վտանգված գյուղերի բնակիչներին բաժանվեն հրացաններ՝ ինքնապաշտպանության համար: Կառավարչապետը խոստացավ հրահանգ տալ, բայց խոստումը չկատարեց:

Նկատի առնելով, որ կողոպուտներն ու սպանությունները օրըստօրե գնալով ընդարձակ չափեր են ընդունում, իսկ կողոպտիչներն անկառավարելի են դառնում, պարսից կառավարությունը մի շարք ռազմական միջոցներ ձեռնարկեց պատժելու համար ասպատակիչներին, բայց արդյունքները չնչին էին, և քրդերը շարունակում էին իրենց խժդժությունները¹:

Քրիստոնյաներն այլ ելքեր էին որոնում, բայց ելք առայժմ չկար: Տվյալ պահին նրանց մնացել էր մի հույս՝ եվրոպական քրիստոնեական պետությունների միջամտությունը:

Հայոց առաջնորդ Կարապետ ծ. վարդապետն Ուրմիայի շրջանի քրիստոնյաների վիճակի մասին 1908 թ. հունիսի 9-ին գրություն ուղարկեց Թավրիզի եվրոպական հյուպատոսներին: Գրության մեջ նկարագրված էին հիշյալ գավառում միայն մեկ օրում տեղի ունեցած դեպքերը: «Համաձայն Ուրմիայից ինձ հասած քստմենելի տեղեկությունների,- գրում էր առաջնորդը,- Բարանդուզ գաւառի Բաբառու, Դարբառու եւ Սարդարուդ քրիստոնեայ՝ ասորի եւ հայ խառն քրիստոնեայ բնակիչներով՝ անցեալ մայիսի 29-ին (11 յունիս ն. տ.) յարձակման են ենթարկուել քրդերի կողմից, որոնք կողոպտել են գիւղացիների ամբողջ ունե-

ընտրվելով Ատրպատականի հայոց առաջնորդ (ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 10677, թ. 1), ջանք չէր խնայում պաշտպանելու իր հոտի անվտանգությունը: Նա այդ պաշտոնում մնաց մինչև 1912 թ. աշունը:

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 84, 20 ապրիլի 1908 թ.:

ցուածքը», անպատվել ու բռնաբարել են կանանց ու աղջիկների, գործել են ուրիշ անլուր խժոժություններ: «Մօտ 700 հոգի այս թշուառ արարածներից փախուստ են տուել եւ ապաստանել Ուրմիայի հայոց եկեղեցում՝ աննկարագրելի թշուառ կացութեան մէջ: 150 հոգի անյայտացել են, 8 հոգի փախստականների աչքի առաջ սպանուել են. ոմանք իրենց նետել են գետը՝ քիւրդերի ձեռքից ազատուելու համար»¹:

Նկարագրելով գավառի քրիստոնյաների տագնապալից դրությունը, հայոց առաջնորդը հայցում էր քրիստոնեական պետությունների շտապ օգնությունը. «Արդ, պատիւ ունեմ խոնարհաբար խնդրելու պատ. հիւպատոսարանիդ, որ հաճիք ձերդ բարեխնամ կառավարութեան ուշադրութիւնը հրաւիրելու այս դէպքերի վրայ, որոնք կարօտ են եւ արժանի շուտափոյթ նկատողութեան, թէ ինչպէս հազարաւոր խեղճ քրիստոնեաներ, անմեղ եւ անպաշտպան, թուրք-պարսկական սահմանագլխում, խնդիրների անբնական վիճակի անորակելի բարդութեան շնորհիւ, դատապարտուած են կորստեան: Այս կոչը միաժամանակ ներկայացրի ռուս, բրիտանական եւ Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնների պատ. ներկայացուցիչներին, քաջայոյս, թէ միահամուռ ազնիւ ձեռնարկութեամբ բոլորի կողմից՝ գալիք մեծ վտանգի առաջը պիտի առնուի եւ թոյլ չպիտի տրուի մինչեւ երկինք աղաղակող անարդարութիւն գործելու»²:

Բայց Կարապետ ծայրագոյն վարդապետի տագնապալի գրությունը չարժանացավ Թավրիզի եվրոպացի հյուպատոսների ուշադրությանը:

Իսկ քրդերը շարունակում էին իրենց վայրագությունները: 1908 թ. հունիսի 16-ին քուրդ ձիավորների մի ավազակախումբ

¹ Տե՛ս նույն տեղում, № 136, 24 հունիսի 1908 թ.:

² Տե՛ս «Մշակ», № 136, 24 հունիսի 1908 թ.:

հարձակում գործեց Սալմաստից ոչ հեռու գտնվող հայկական հինավուրց Դերիկ վանքի վրա: Տեղ-տեղ հայերը դիմադրություն ցույց տվեցին, բայց քրդերը գրավեցին վանքը: Կատաղած ձիավորները քուրդ խաժամուժի հետ կողոպտեցին վանքի ամբողջ ունեցած-չունեցածը: Նույնիսկ հանեցին ու տարան բոլոր սենյակների և վանքի գլխավոր մուտքի փայտյա դռները:

Ատրպատականի քրդերը նաև ասպատակում էին նահանգի իրենց հավատակից թուրքերի գյուղերը: Նրանք կողոպտում էին խաղաղ բնակիչներին, կատարում սպանություններ: Մրանց էին միացել Թուրքիայից՝ Վասպուրականից և Արևմտահայաստանի այլ վայրերից սահմանն անցած քրդերի բազմաթիվ ավազակախմբեր:

Թիֆլիսում լույս տեսնող «Վտակ» լրագիրը 1908 թ. № 88-ում տպագրել էր Պարսկաստանից ստացած մի նամակ, ուր ասված էր, թե Թուրքիայից Ատրպատական ներխուժած քրդական աշիրեթները, հարձակվելով այդտեղի թուրքական գյուղերի վրա, հափշտակել և Թուրքիա են քշել ոչխարների բազմաթիվ հոտեր, կողոպտել են գյուղացիներին և ավարը նույնպես անցկացրել սահմանից այն կողմ: Առանձնապես մեծ վնասներ էին կրել զուտ թուրքաբնակ Խանդուխտ, Թամար, Մինաս, Ախյամ, Գապագթեփե, Այյան և Սուլթան Ահմեդ գյուղերը: Նույնը վերաբերում էր նաև թուրք, հայ և ասորի բնակիչներ ունեցող Գելիզան և թուրք, հայ և քուրդ բնակիչներ ունեցող Ջևազը գյուղերին: Ընդ որում, ասպատակության ժամանակ այս վերջին գյուղի քրդերը, միանալով իրենց ցեղակիցներին, մասնակից էին դարձել համագյուղացի թուրք և հայ հարևանների ունեցվածքի կողոպուտին:

Մի կողմ դնելով թուրքերի հետ իրենց հակառակությունները, հայ և ասորի երիտասարդները, կազմելով զինված խմբեր, շտապեցին օգնության հասնել իրենց հարևաններին:

«Վտակի» այդ հոդվածին ծանոթացել էին նաև Փարիզում հրատարակվող թուրքական «Անձնական նախաձեռնության և ապակենտրոնացման ընկերության» (իշխան Մաբահեդդինի) օրգան «Թերաքքը» թերթի աշխատակիցները և հանդես եկել մի հոդվածով, ուր երախտագիտական ջերմ խոսքեր էին ուղղել պարսկահայերին, որոնք թուրքական գյուղերի բնակիչներին պաշտպանել էին քրդերի հարձակումներից: Հոդվածում նշված էր.

«Քրդերը հայ գիւղերի վրայ եւս յարձակուելու հաստատ մտադրութիւն են ունեցել, բայց հայերի զինուած դիմադրութիւնը կոտրել է նրանց այդ համարձակութիւնը: Երբ հայերը տեղեկացել են, որ իրենց շրջանի թուրք գիւղերը քրդերի կողմից յարձակման են ենթարկուում, անմիջապէս օգնութեան են շտապել եւ, թուրքերին միացած, յարձակումը յետ են մղել: Խանդուխտ գիւղը երկու անգամ թալանած աշիրեթից նրանք համատեղ ոյժերով յետ են իլել ոչխարի մի մասը: Այս ընդհարման ժամանակ սպանուել է չորս հոգի: Գելիզան գիւղը թալանած աշիրեթները ինքնապաշտպանների առջեւից փախչելով, կողոպտած գոյքը ձգել են ճանապարհներին»:

Այնուհետև շեշտելով, որ այդ օգնությունը թուրքական գյուղերին կազմակերպել է Դաշնակցությունը, «Թերաքքը»-ը շարունակել էր. «Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, որի հետ վերջերս դաշինք ենք կապել, չի խնայել ձեռքից եկածը: Իմանալով այդ մասին, օսմանցիութեան անունից մեր շնորհակալութիւնը Դաշնակցութեան յայտնելը համարում ենք մի անհրաժեշտ պարտականութիւն»¹:

¹ «Թերաքքը» թերթի սույն հոդվածի թարգմանությունը տե՛ս «Զանգակ», № 1, 6 հուլիսի 1908 թ.:

Բայց քրդերի ասպատակությունները չէին դադարում: Այդ էին վկայում հունիսի կեսերին քրդական հրոսակախմբերի կրկին խուժումը Ուրմիայի և Սալմաստի գավառներ և մի քանի հայաբնակ գյուղերում տեղի ունեցած նոր կողոպուտներն ու սպանությունները:

Ուրմիայում հայերի դեմ տեղի ունեցած բռնությունների մասին և Սալմաստի հայերին պաշտպանության տակ առնելու խնդրանքով Կարապետ ծայրագույն վարդապետը 1909 թ. հունիսի 22-ին դիմում հղեց շահ Մահմեդ Ալիին: Նա գրում էր.

**«Առ Սպաս Նորին Վեհափառութեան
Արեգակնափայլ Շահնշահին Իրանի, Թեհրան**

Ինչպես որ Ուրմիայում իսլամներին սոսկալի աղետներ պատահեցին, նոյնը եւ պատահեցաւ հայերին: Շրջակայքի անգութ քրդերը երեք հայաբնակ գիւղերի ամբողջ ունեցուածքը կողոպտել են եւ թալանել, շատերին սպանել, կանանց եւ աղջկանց անպատուել ու բռնաբարել են եւ ումանց էլ գերի են տարել: Առ այժմ 1000-ի մօտ այդ թշուառ հպատակներից մերկ, սոված եւ արտասուաթոր Ուրմի են ապաստանել: Ինչպէս որ մեզ հաղորդում են, այս դեռ բաւական չէ, նոյն թշուառութիւնը նաեւ սպառնում է Ուրմիոյ միւս գիւղերին: Եւ քանի որ Սալմաստում գիւղերը աւելի խիտ հայ բնակչութիւն ունեն, վտանգ կայ, որ այնտեղ էլ յարձակում լինի եւ ալան-թալան պատահի: Յայտնի է, որ տիրասէր հայ հպատակները այդ աղետներից միայն Վեհափառութեանդ արքայական տնօրինութեամբ եւ բարձր հրամաններով կարող են ազատուել եւ կողոպտիչներին՝ պատժուել, որպէս զի նոքա արքայական հովանաւորութեան ներքոյ անպաշտպան չմնալով,

յենած Վեհափառութեանդ զօրեղ հովանւոյն, ընդ միշտ աղօթեն նորին կենաց եւ արեւշատութեան համար:

Առաջնորդ թեմին Հայոց Ատրպատականի»¹:

Բայց շահը որևէ որոշակի քայլ չարեց զսպելու քրդական սպառնալիքները: Հենց այստեղ նշենք, որ սահմանադրականների ու միապետականների զինված առճակատման ողջ ընթացքում ցեղապետների ու աշիրեթապետների զլխավորած քրդերը, Ռահիմ խանին ենթակա դարադաղցի շահսևան ցեղերն ու Ատրպատականի թուրքմենները հանդիսացան միապետության ամենահավատարիմ ուժերը և սահմանադրության երդվյալ թշնամիները:

Քրդերի խժոժությունները և այն, որ վերջիններիս զսպելու համար շահի կառավարությունը գործուն միջոցներ չէր ձեռնարկում, Ատրպատականի հայերի մոտ գնալով համոզում էին ստեղծում, որ վաղ թե ուշ իրենք ստիպված են լինելու դիմել զինված ինքնապաշտպանության: Եվ որպեսզի պարզ դառնա, թե այդ ժամանակ Ատրպատականի ո՛ր գավառներում ու քաղաքներում էին հայերի վրա հարձակումներ սպասվում, թռուցիկ ցույց տանք նահանգի վարչական կառուցվածքը այդ ժամանակ և հայերի բնակության վայրերը:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 10, թ. 28:

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ
ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ՎԱՅՐԵՐԻ
ՏԵՂԱԲԱՇԽՄԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՈՒՐՎԱԳԻԾ

Պարսկական հեղափոխության ժամանակաշրջանում Ատրպատականի նահանգը վարչականորեն բաժանված էր 12 գավառների՝ Խոյ, Մակու, Սալմաստ, Ուրմիա, Բարանդուզ, Սուլդուզ, Սոյուջ-Բուլաղ, Միանդոաբ, Մարաղա, Արդաբիլ, Ղարաղաղ, Թավրիզի մերձակայք։ 1) Թավրիզի մերձակա քաղաքներ և գյուղեր։ Սրանց թվում հայկական բնակավայրերն էին՝ Դեհարական, Սոհրուլ, Մինավար, Մուժամբար, Ալչամուլք գյուղերը, Մարանդ և Օջուաշ գավառները, Ստեփանոս Նախավկայի վանքը իր Ստորին Դարաշամբ և Վերին Դարաշամբ գյուղերով։ 2) Խոյ գավառ, որի Դիզա, Վառ, Փերա, Սեյդավար, Մուհլագան գյուղերում և Կոթուր գավառակում կային ոչ մեծ թվով հայեր։ 3) Մակու գավառն ընկած է Ատրպատականի նահանգի հյուսիսարևմտյան և Փոքր Մասիսի հարավային կողմում։ Արևելքից սահմանն Արաքս գետն է, որը նրան բաժանում է Անդրկովկասից։ Մակուի գավառում հայերի թիվը հասնում էր շուրջ 1500-ի (500 տուն), որոնք բնակվում էին գավառի կենտրոն Մակու գյուղաքաղաքում, Քիշմիշ-թափա գյուղում (զուտ հայաբնակ), Ավաջուղ և Ղարեին գյուղերում (յուրաքանչյուրում 4-5 ընտանիք)։ 4) Սալմաստ գավառը Ատրպատականի բերրի ու մարդաշատ շրջաններից մեկն էր՝ Դիլման վարչական կենտրոնով։ Քաղաքն ուներ ավելի քան 5000 բնակիչ, որոնց թվում կային 2-3 տասնյակ հայ ընտանիքներ։ Գավառի ամենամեծ հայկական գյուղը Հաֆթվանն էր՝ Դիլմանից 3 կմ հեռավորության վրա։ Զուտ հայաբնակ այդ գյուղում հաշվվում էր շուրջ 500 տուն։ Հայ մեծ համայնքներ ունեին Սուրա և Փայաջուկ գյուղերը։ Ավելի փոքր թվով հայ բնակիչներ կային

Դրիշկ, Խոսրավա, Քոհնեշահր, Հախվերան, Ասլանիկ, Քաբիկ, Համբունավա, Դերիկ, Ուլա, Քոլուշան, Ղուլասար, Շիդան, Ղզըլ-ջա, Ջելվաջուկ, Մահլամ, Մառնա, Մարամերկ, Հովադար, Ըոկավա, Ճարա, Ղարաբադ, Շեյթանավա, Այուն, Վարդան խառը բնակչություն (թուրք, քուրդ) ունեցող գյուղերում. 5) Ուրմիա գավառը նույն անունը կրող լճի արևմտյան կողմում է, հյուսիսային կողմից լեռներով զատվում է Սալմաստ գավառից: Ուրմիա գավառում կար շուրջ 70 գյուղ: Բնակչության մեծ մասը թուրքեր էին, այնուհետև գալիս էին քաղդեացիները, ասորիները և լուսավորչական հայերը: Գավառի կենտրոն Ուրմիա քաղաքում ժամանակին բնակվելիս էին եղել մեծ թվով հայեր, իսկ 20-րդ դարի սկզբին նրանք այնտեղ հաշվվում էին ընդամենը 50 տնից մի փոքր ավելի: Գավառում զուտ հայաբնակ գյուղ չկար. հայերը բնակվում էին խառը բնակչություն ունեցող գյուղերում, հիմնականում ասորիների հետ, որոշ գյուղերում՝ նաև թուրքերի ու քրդերի հարևանությամբ: Այդ գյուղերն էին՝ Ջամալավա, Չարբաշ, Ռահիա, Իքի-աղաջ, Շիրաբադ, Ղարաջալու, Սուփուրդան, Ադա, Նախչվան-թափա, Խանբաբախան, Գերդաբադ, Ղզըլաշուղ, Բադրայլու, Դիգյալա, Աղջաղալու: Քիչ թվով հայեր կային Ղարաղըզ, Ենգիջա, Խանիշան, Ղարագեռոզ, Ջեյնալու, Չամաքի, Իսալու, Չիչաքլու, Ղար-աղաջ, Սանգեռո, Ալդիա և այլ գյուղերում. 6) Ուրմիա քաղաքի հարավարևմտյան կողմում **Բարանդուզ գավառն** էր՝ հետևյալ հայաբնակ գյուղերով՝ Դիգաթափա, Սահաթլու, Բալանիշ, Թումաթար, Քիվքիա, Բաբառու, Դարբառու, Մարդարուղ, Ղասըմլու, Թագագյուղ, Թոռմալու: Այս գյուղերում հայերն ապրում էին խառը՝ հիմնականում ասորիների, գյուղերի մի մասում՝ նաև թուրքերի ու քրդերի հետ: Մի քանի գյուղերի հայերը թուրքախոս էին. 7) Ուրմիա լճի հարավային և հարավարևմտյան կողմում էր ընկած **Սուլդուզ գավառը**, որտեղ

գտնվում էին հետևյալ խառը բնակչությամբ հայաբնակ գյուղերը՝ Նուղադեյ, Գերնավա, Քարվանսարա, Ռահդանա, Աղաբեզլու, Բորանի, Մամաղյար. 8) **Սոյուջ-Բուլաղ գավառը** Ուրմիա լճի հարավային կողմում է, լճից հեռու, լեռներով պատած։ Գավառի բնակիչները, չնչին բացառությամբ, քրդեր էին։ Բնակվում էին նաև քիչ թվով թուրքեր ու հրեաներ։ Քիչ թե շատ (10-ից 30 տուն) հայեր էին ապրում երեք գյուղերում՝ Դարաշամբ, Ղզըլդոբի, Կաֆիս. 9) **Միանդոաբ գավառի** կենտրոն Միանդոաբ գյուղաքաղաքում շուրջ 200 հայ էր բնակվում։ Թուրքերի և քրդերի հետ խառը հայերը բնակվում էին նաև Սոհրուլ-թափա, Ղարավերան և Թովլա գյուղերում. 10) Միանդոաբ գավառի հարևանությամբ, Ուրմիո լճի արևելյան և հարավարևելյան կողմում, Թավրիզից հարավ **Մարաղա գավառն** էր, որի կենտրոնը կոչվում էր գավառի անունով՝ Մարաղա, ուր բնակվում էր 200-ից ավելի հայ ընտանիք։ Այս գավառում հայերն ապրում էին խառը՝ Փեհրավա, Աղաջարի, Խոջամիր, Ղալաջուղ գյուղերում. 11) **Արդաբիլ գավառի** կենտրոնը վաճառաշահ Արդաբիլ քաղաքն էր, որտեղ շուրջ 1000 հայ էր ապրում. 12) **Ղարադաղ գավառը**, որը ժամանակին եղել էր հայոց Փայտակարան նահանգի մեջ, 20-րդ դարի սկզբին բաժանված էր չորս գավառամասերի՝ Դըզմար, Մեշափարա, Մընջևան ու Քեյվան։ Դըզմար գավառամասում հայաբնակ գյուղեր էին Աղաղանը, Ուրգյուրին, Ղշլաղը, Սարդուն, Խանաղահը, Ղուլուղին, Շավլին, Նորաշենը, Օղան, Մեշափարա գավառամասում՝ Սզկիթը, Քալալեն, Գերմանավը, Մրքիղը, Սևահողը, Քարագլուխը, Ամրադուլը, Քեյվանի գավառամասում՝ Սուրունը, Բերդիետքը, Ասրանը, Մանդավուն, Նորաշենքը, Աշրաֆը, Դուգեգարան, Ղասումաշենը, Սղընը¹։

¹ Տե՛ս **Նազար Յ. Գորոյեանց**, Պարսկաստանի հայերը, տպ. «Սողեոն», Թեհրան, 1968, էջ 6, 146-218։

ԹԱՎՐԻԶԻ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ

Դեռ 1907 թ. կեսերից շատերը կարծում էին, որ Թավրիզը յուրահատուկ տեղ է գրավելու Պարսկաստանի ազատագրական շարժման մեջ:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ԹԱՎՐԻԶՈՒՄ ՄԵԶԼԻՄԻ ՑՐՈՒՄԻՑ ԱՌԱՋ

Իր ստեղծման առաջին ամիսներից Թավրիզի անջումենն իրեն դրսևորել էր որպես հեղափոխության ամենահուսալի քաղաքական ուժերից մեկը, որը պարբերաբար առաջ էր քաշում բարենորոգման ամենահամարձակ ծրագրեր և դրանց իրականացման համար գործադրում էր հետևողական ջանքեր: Թավրիզցիները շատ լավ էին ճանաչում երիտասարդ շահին, որը պատրաստ էր արյան գնով ջնջել հոր՝ Մոզաֆֆեր եղ Դին շահի տված սահմանադրությունը: Ահա թե ինչո՞ւ ամբողջ 1907 թ. և 1908 թ. առաջին ամիսներին Ատրպատականում, հատկապես Թավրիզում, անջումենները բազմակողմանի պատրաստություններ էին տեսնում, որպեսզի շահի մեքենայություններին չգոհեն այնքան մեծ տառապանքներով ձեռք բերած ազատությունը: Հեղափոխության մեջ Թավրիզի կշիռն այնպիսի արագությամբ էր մեծանում, որ շահն ու նրա կառավարությունը մտածում էին նախ ցրել տեղի անջումենը, որից հետո միայն վերացնել մեջլիսը և սահմանադրությունը:

Բայց այդ բանը նրանց չհաջողվեց:

Զգալով, որ Ատրպատականի ժողովուրդն իր նկատմամբ վատ է տրամադրված, Մահմեդ Ալի շահը 1907 թ. մարտին հրա-

մայել էր Թավրիզի Արգ բերդում պահեստավորված մեծաքանակ զենքերը, հսկայական զինամթերքը և թնդանոթները տեղափոխել Թեհրան¹։ Երբ տեղի անջումներ լսում է շահի այդ հրամանի մասին, արգելում է դրա կատարումը։ Չնայած դրան, զինապահեստի պարունակությունը բեռնվում է 150 ուղտերի վրա և քարավանն ուղևորվում է դեպի մայրաքաղաք։ Անջումներ որոշում է բռնագրավել բեռը։ Նրա հրամանով՝ ֆիդայիները ճանապարհից հետ են դարձնում քարավանը և ողջ զենք-զինամթերքը (36 հազար հրացան, մեկուկես միլիոն փամփուշտ և այլն) դնում են քաղաքային անջումների տրամադրության տակ։ Վերջինս սկսում է ֆիդայական նոր խմբեր կազմակերպել և զինել։ Քաղաքի հայոց գերեզմանատան մոտ գտնվող տափարակը անջումներ հատկացնում է խմբերին՝ զինավարժությունների համար²։

Զինամթերքի ու զենքերի գրավումը Թավրիզի անջումներին և Ատրպատականի անջումներին հնարավորություն էր տվել մեծ թվով երիտասարդների զենքի տակ բերել։ Սահմանադրական շարժման նախորդ տարիներին նահանգի հալածված երիտասարդությունը ուժերը ներածին չափ ձեռք էր մեկնել կողոպտված ժողովրդին։ Ամեն գյուղում ու քաղաքում գործող անջումները կարճ ժամանակում այնպես էին զորացել, որ դրության տերն էին դարձել։ Նրանք մուրաշիներին վռնդում էին գյուղերի մեծ մասից, և իրենք էին վարում գյուղական գործերը, իսկ քաղաքների անջումները հաքիմներին՝ բոլորովին չեզոքացրել էին և հեռացրել պաշտոններից։ Նահանգի բոլոր քաղաքներում կազմակերպված ազգային միլիցիայի ջանֆիդաների խմբերը իրենց շարքերի մեջ

¹ Տե՛ս «Ախուրեան», № 70, 1 հոկտեմբերի 1908 թ.։

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237բ, վավ. 323, թթ. 32, 38։

* Քաղաքների այն մեծահարուստները, որոնք կապալով վերցնում էին գավառները։

էին առնում այն բոլոր հալածվածներին, որոնք տարիներով վշտակոծ տառապել էին անխիղճ պաշտոնակալների ձեռքին: Արդեն 1908 թ. սկզբներին միայն Թավրիզ քաղաքի անջումենի տրամադրության տակ հաշվվում էր 7-8 հազար զինյալ: Անջումեններն ու նրանց կազմակերպած ջանֆիդանների զինված ջոկատներն այնքան էին ուժեղացել, որ նահանգի միապետական իշխանությունները չէին համարձակվում որևէ չափով սահմանափակել նրանց իրավունքները: Կարելի է ասել, որ այդ ժամանակ կառավարությունը Թավրիզում և ամբողջ Ատրպատականում լոկ անունով գոյություն ուներ, տիրում էր իսկական անիշխանություն: Եղած սարքագները խեղճ ու կրակ մարդիկ էին, որոնք ո՛չ ռոճիկ էին ստանում և ո՛չ էլ գիտեին, թե ում են ծառայում:

Մինչև 1907 թ. վերջը Թավրիզում ողջ իշխանությունը փաստորեն կենտրոնացված էր քաղաքային անջումենի ձեռքում: Նրանում խոշոր դեր էր խաղում Շեյխ Սալիմը, որի անունով էլ այդ անջումենին հետևողները ստացել էին շեյխ-սալիմականներ անունը:

Բայց նշված ժամանակից սկսած քաղաքում գնալով ուժեր էր հավաքում քաղաքի Դավաչի թաղում՝ ստեղծված անջումենը: Սա անմիջականորեն ենթարկվում էր Միր Հաշեմին, որը ժամանակին եղել էր սահմանադրական շարժման աչքի ընկնող դեմ-

* Թավրիզն ուներ 13 թաղ, որոնցից ամենամեծը 30 հազար տուն ունեցող Դավաչին էր, որն ընկած էր քաղաքի հյուսիսային կողմի Կարմիր լեռան (Էյնալ-Ջեյնալ) ստորոտում և բավական ամուր դիրք ուներ: Այստեղի բնակիչներն առևտրականներ էին, կալվածատերեր, հիմնականում քաջ, կռվող մարդիկ (Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237*, վավ. 323, թթ. 31-32): Շահին հավատարիմ մյուս թաղը Սորխաբն էր (տե՛ս «Հայրենիք», № 12 (66), հոկտեմբեր, 1930, էջ 154): Սահմանադրական ուժերը հիմնականում կենտրոնացած էին Բիաբան թաղում:

քերից մեկը, բայց հետո դարձել էր շարժման հակառակորդ և կառավարության գաղտնի գործակալ:

Թավրիզի թուրք և պարսիկ բնակչությունը փաստորեն բաժանված էր քաղաքական երկու ճամբարի՝ շեյխ-սալիմականների և միր-հաշիմականների: Առաջինները վստահություն չէին տածում կենտրոնական կառավարության նկատմամբ և ճիշտ էին համարում երկրի արտաքին թե ներքին բոլոր գործերի հանձնումը մեջլիսին: Երկրորդները կամենում էին վաստակել կենտրոնական կառավարության աջակցությունը և երկրի բոլոր գործերի ղեկավարումը թողնել գործադիր իշխանությանը¹: Եթե զուգահեռներ անցկացնենք, ապա ակնհայտ կդառնա, որ միր-հաշիմականները մոտավորապես ռուսական հոկտեմբերյանականներն էին, իսկ շեյխ-սալիմականները՝ ռուսական կադետները:

1908 թ. հունվարի առաջին օրերից դրությունը մեծապես լարվեց Թավրիզում. փակվեց շուկան, բնակչությունը բաժանվեց երկու հակառակ բանակների: Հետևանքը եղավ բռնությունների սանձազերծումը, տեղի ունեցան նոր տարվա առաջին ընդհարումները, եղան սպանվածներ և վիրավորներ:

Հունվարի 5-ից 13-ը քաղաքում համեմատաբար խաղաղ էր: Այդ օրերին կենտրոնական կառավարության ղեկավար նշանակվեց Նեզամ Սալթանեն, նախկին ոստիկանապետ, մի անշնորհք ու ապիկար մարդ, որը միլիոններ էր դիզել անազնիվ ճանապարհով: Սա էլ որոշում ընդունեց վերջ դնել անջումների, և այդ նպատակով Թավրիզի միապետական ուժերի ղեկավար Միր Հաշեմին կարգադրեց վճռական հարձակման անցնել քաղաքի սահմանադրական ուժերի դեմ:

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237Բ, վավ. 323, թթ. 32-33:

Հունվարի 13-ին նոր ուժով բռնկվեց կռիվը Թավրիզում, որը շարունակվեց նաև հաջորդ օրը: Երկու կողմերից միայն սպանվածների թիվն անցնում էր 100-ից¹:

Թավրիզում տեղի ունեցած կռիվները մեծ անհանգստություն առաջացրին ողջ Ատրպատականի հայության շրջանում: Հայերը գտնում էին, որ տվյալ ժամանակում, դեպի Ատրպատականի խորքերը թուրքական ներխուժման վտանգի պայմաններում, պետք է առժամանակ դադարեցնել ներքին անհամաձայնություններն ու կռիվները և համախմբվել միապետի կամ անջումենի շուրջը և դիմել մեծ տերությունների օգնության:

Հունվարի 14-ին Թավրիզի հայոց թեմի առաջնորդ Կարապետ ծ. վրդ. Տեր-Մկրտչյանը ցանկություն հայտնեց մի քանի հայ երեսելիների հետ ուղղակի գնալ կռվի վայր և փորձել արգելք լինել անտեղի արյունահեղության: Բայց նկատի առնելով այդ քայլի վտանգավորությունը, հարմար դատվեց դրա փոխարեն նամակով դիմել թե՛ անջումենին և թե՛ քաղաքի կառավարչապետին: Անմիջապես գրվեց նամակ և առաջնորդարանի անունից երկու հոգու ձեռքով ուղարկվեց պալատ, ուր այդ պահին արքայազն իշխանը հավաքել էր անջումենի և միապետականների ներկայացուցիչներին՝ քննարկելու ստեղծված վիճակից դուրս գալու ելքը: Թավրիզից «Մշակին» ուղարկած թղթակցության մեջ ասված էր.

«Առաջնորդի այդ նամակը այնպիսի յուզիչ տպավորութիւն էր թողել թե՛ կառավարչապետի օգնականի եւ թե՛ պալատում գտնուող պարսիկ հասարակութեան ներկայացուցիչների վրայ, որ շատերը զգացուել ու արտասուել էին հայերի արած այդ եղբայրական եւ հայրենասիրական քայլի առթիւ: [Այնտեղ ներկայ]

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 18, 24 հունվարի 1908 թ.:

արքայազն իշխանը իր բանալոր սրտանց շնորհակալութիւնը յայտնելով առաջնորդի ներկայացուցիչներին՝ անմիջապէս գրաւոր պատասխանել էր, որ «իր մօտ այսօրուայ կայացած ժողովը հէնց հաշտութիւն առաջ բերելու առթիւ է. եթէ, Տէրը մի՛ արասցէ, ժողովը իր նպատակին չհասնի, այն ժամանակ կը դիմէ հայերի եղբայրական աջակցութեան»¹:

Թավրիզի հայոց թեմակալ առաջնորդ Կարապետ վարդապետի և տվյալ պահին պարսկահայության բացարձակ մեծամասնության տեսակետը արձագանք էր գտնում նաև կովկասահայության մեջ, հատկապէս պահպանողականների շրջանում, որոնցից մեկը գրում էր. «Մեր կարծիքով, Պարսկաստանի ճակատագրի վերջնական որոշումը յանձնուած է ռուս եւ անգլիական պետութիւններին ... Ուրիշ ելք չկայ երկիրը իր նորմալ կացութեան մէջ դնելու:

... Օտար ձեռքերի հովանաւորութիւնը միայն կարող է փրկել Պարսկաստանը վերջնական կորստից. որքան շուտ, այնքան լաւ: Թեհրանի մեջլիսը եւ անջումենները այս մասին լուրջ պիտի մտածեն: Թող այլեւս չոգեւորուեն առաջադիմական կամ սահմանադրական համարուողները, որովհետեւ մօտ երկու տարուայ շարժումներն ապացուցեցին դա ... Պարսկաստանի խաղաղութիւնը եւ փրկութիւնը օտար պետութիւնների՝ Ռուսաստանի եւ Անգլիայի հովանաւորութիւնից կախում ունի, որոնց օր առաջ պիտի դիմէ պարսիկ ժողովուրդն իր մեջլիսով եւ անջումեններով: ... Որքան շուտ առաջարկուի միջամտութիւնը, այնքան պատուաւոր կլինի Պարսկաստանի համար»²:

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 18, 24 հունվարի 1908 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 16, 22 հունվարի 1908 թ.:

Բայց պատմությունն իր օրինաչափություններն ունի: Պարսկաստանի հետադիմական և առաջադիմական ուժերի միջև տեղի ունեցող զինված առճակատումը չէր կարող վերջ գտնել առանձին անհատների կամ նույնիսկ խմբերի ցանկություններով: Հնի ու նորի կռիվը կարող էր հանգուցալուծվել միայն երկու կողմերից մեկի հաղթանակի դեպքում:

Կենտրոնական կառավարությունը, զբաղված լինելով ընթացիկ գործերով, Ատրպատականը մատնել էր անուշադրության և հենց դրանով գործել էր մեծ սխալ, որը շուտով շատ ծանր էր նստելու նրա վրա:

ԹԱՎՐԻԶԸ ԲԱՐՁՐԱՆՈՒՄ Է

Թեհրանում մեջլիսի ռաբահարումը սկիզբ դրեց սահմանադրական շարժման աննախընթաց վերելքի, որն ընդամենը օրերի ընթացքում վերաճեց հեղափոխության: Երկրում սկսվեց քաղաքացիական պատերազմ՝ իր բոլոր արհավիրքներով: Շահական ռեժիմի դեմ ծավալվող զինված ապստամբության կենտրոնը հենց սկզբից դարձավ Թավրիզը, որը մայրաքաղաքից ավելի ըմբոստ դեր կատարեց:

Սահմանադրությունը թնդանոթներով ոչնչացնելու լուրը Թավրիզ հասնելուն պես քաղաքում զայրույթի փոթորիկ բարձրացավ: Այստեղի սահմանադրականների առանց այն էլ կուռ միասնությունն է՛լ ավելի ամրապնդվեց: Մարտականորեն տրամադրված քաղաքային անջումները հայտարարեց, որ Թեհրանում տեղի ունեցածը ինքը դիտում է որպես շահի կողմից Պարսկաստանի ժողովրդին նետված կռվի հրավեր, և որ Թավրիզը մտնում է այդ կռվի մեջ:

Անջումենը քաղաքի բնակչությանը կոչ արեց անմիջապես զինվել՝ Թեհրանի դեմ գնալու համար: 1908 թ. հունիսի 11-ի երեկոյան ժողովուրդը տենդագին արագությամբ հավաքվեց Մադշի մեյդանում: Սկսվեց ցուցակագրում: Մարդիկ զինվում էին և հրամանի սպասում:

Բայց քաղաքային անջումենի կոչի դեմ հունիսի 12-ին հանդես եկավ Դավաչի թաղում ստեղծված «Իսլամիե» անջումենը, որն իրեն հայտարարեց միակ օրինական մարմինը քաղաքում¹, դրանով իսկ ձեռնոց նետելով մյուս՝ քաղաքային և թաղային անջումեններին²: Միր-հաշիմականները վերջիններիս հորդորում էին ցրվել ու միանալ «Իսլամիե» անջումենին: Իրենց հերթին, շեյխ-սալիմականները բնակչությանը կոչ արեցին՝ չենթարկվել միր-հաշիմականների սադրանքներին և կռվի պատրաստվել միապետականների դեմ:

Քանի գնում մտքերը պղտորվում էին, դրությունը՝ լրջանում: Հունիսի 12-ին փակվեց շուկան՝ Քաղաքի երևելիներից մի քանիսը աշխատում էին կանխել առաջիկա ընդհարումը, բայց՝ անհաջող: Հունիսի 12 լույս 13-ի ամբողջ գիշերը սահմանադրականներն սկսեցին ամրացնել իրենց դիրքերը Խիաբան, Շեշ-Գիլան և Ամիրագըզ թաղերում: Նույն գիշերը քաղաքային անջումենը կռիվ հայտարարեց կենտրոնական կառավարությանը և քաղաքի միր-հաշիմականներին: Դա նշանակում էր, որ սպասվում է երկարատև քաղաքացիական պատերազմ՝ իր բոլոր սարսափներով:

¹ АРПФ, ф. Персидский стол, д. 926, л. 14.

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237Բ, վավ. 323, թ. 31:

* Շուկայի փակումը Պարսկաստանում նշանակում էր գործադուլի հայտարարում:

Ապստամբած Թավրիզի պաշտպանության գլուխն էր կանգնել ատրպատականցի թուրք Սաթթարը: Ո՞վ էր նա: Նախկին ավագակ, մինչ այդ «կորած, անյայտ եւ առերեւոյթս սովորական մարդ մը, որ կը զբաղէր ձիու առետուրով կամ միջնորդութեամբ»¹: Նա ծնվել՝ ու մեծացել էր Ղարադաղում, մանր հողագործի ընտանիքում: Տարիներ շարունակ վարել է լուտիի (босаяк) կյանք²: Որոշ ժամանակ, իբրև զինվոր, ծառայել էր Ատրպատականի կառավարչի պահակախմբում³: Հոր հիմնական զբաղմունքն եղել էր ոչ թե հողագործությունը, այլ՝ ավագակությունը: «Խելքի գալուց հետո հայրը դարձել էր պետական հասարակ պաշտոնյա: Պատանեկության տարիներին Սաթթարը հետևել էր հորը և մասնակցել նրա ավագակային հարձակումներին: Որոշ ժամանակ անց խուլ գավառներից մեկում նա եղել էր հասարակ մուղիր կամ այդպիսի մի բան, ապա նույն գավառում դարձել էր գյուղերից մեկի տեր Ադել խանի ծառա և գյուղացիներից հարկեր գանձող: Սահմանադրությունը ծնունդ առնելուց դուրս էր եկել Ադիլ խանի մոտից և մասնակցել տեղի ունեցող շարժումներին:

¹ **Միքայել Վարանդեան**, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմություն, հատ. Բ, Բ հրատ., էջ 266:

^{*} Սաթթարի ծննդյան որոշակի թիվը հայտնի չէ: Գրականության մեջ նշված է, որ Թավրիզի 1908 թ. պաշտպանության օրերին նա 36-37 տարեկան էր (տե՛ս **В. Шитов**, Персия под властью последних каджаров, изд. Академии наук СССР, Ленинград, 1933, с. 120): Ուրիշ աղբյուրներում խոսք է լինում 38-39 տարեկան լինելու մասին (տե՛ս, օրինակ՝ “Иран. История и современность”. Сборник статей, с. 29): Մի ուրիշ հեղինակ նույնիսկ գտնում է, որ Սաթթարը ծնվել է 60-ական թվականների սկզբին (տե՛ս **С. П. Голубинов**, Роль энджуменов в государственной жизни современной Персии. Выдержка из доклада действительного члена Общества русских ориенталистов. Прил. I, СПб. 1910, с. 4):

² **З. А. Арабаджян**, Иран. Власть, реформы, революции (XIX – XX вв.), “Наука”, Москва, 1991, с. 33.

³ Տե՛ս **М. С. Иванов**, Очерки истории Ирана. Госполитиздат, Москва, 1952, с. 228, նաև՝ Մատենադարան, Գաթրոդիկոսական դիվան, թղթ. 237բ, վավ. 323, թ. 63:

Մտնելով Թավրիզի ջանֆիդաների ջոկատներից մեկի շարքերը, Սաթթարն իր ընկերների հետ Ղուրանի վրա ուխտել էր պաշտպան կանգնել ժողովրդի իրավունքներին և մինչև մահ կռվել սահմանադրության, ճնշվածների ազատագրության համար:

Սաթթարի անունն առաջին անգամ հայտնի դարձավ 1907 թ. գարնանը: Վերը նշվեց, որ 1907 թ. մարտի կեսերին շահի կողմնակիցները Թեհրանից տված ցուցումով փորձեցին զիջերը Թավրիզի Արզի՝ զինապահեստից դուրս բերել ռազմամթերքը: Եվ ահա՝ անսպասելիորեն շահի գործակալների դեմ դուրս եկավ քաղաքի ֆիդայական ջոկատներից մեկի հրամանատար Սաթթարը: Իր զինված խմբով նա հարձակվեց, խլեց ու հետ բերեց զենքն ու զինամթերքը, ապա պահեստի մոտ պահակներ կարգեց:

Այդ դեպքից հետո Թավրիզը փաստորեն հայտնվեց ապրստամբի վիճակում: Առաջին անգամ սկսեցին առաջ քաշվել Մահմեդ Ալի շահի հրաժարականի պահանջներ, որոնք առաջադրում էին մուջահեդները և պաշտպանություն էին գտնում բնակչության տարբեր շերտերի մոտ:

Սաթթարը շատ սովորական մարդ էր՝ հասարակ արտաքինով: Միաժամանակ, նա շատ քաջ էր ու անվախ, զենքի սիրահար ու ամուր կամքի տեր: Նա մեծ հռչակ ձեռք բերեց հենց Թավրիզի 1908 թ. հունիսյան կռիվներում: Շուտով նրա անունը հայտնի դարձավ ոչ միայն ամբողջ Ատրպատականում, այլև ողջ Պարսկաստանում ու նրա սահմաններից դուրս, քանի որ ոչ ոք այնպես հաստատական չմաքառեց բռնության դեմ, ինչպես ժողովրդի կողմից «խան» տիտղոսն ստացած Սաթթարը: Նրան էր վիճակ-

* Արք միջնաբերդը գտնվում էր քաղաքի կենտրոնում և գոյություն ուներ դեռ Հազկերտների ժամանակներից: Ամրոցն ուներ մեկուկես կիլոմետր շրջագիծ, մի քանի տասնյակ պահեստներ, սենյակներ ու թաքստոց-նկուղներ: Նրան շրջապատող պարիսպները 10 աշտարակ ունեին:

վել նշանավոր դեր խաղալ պարսկական հեղափոխության մեջ¹: Նա դարձել էր Պարսկաստանի ժողովրդի զգալի մասի սիրելին, շատ բանաստեղծների երգերի հերոսը, քաջերի օրինակելի առաջնորդը, օրհորդների ու խանումների պաշտելին: Նրա անձնագրի պահվածքը հիացմունք էր առաջացնում ժողովրդի լայն զանգվածների մոտ², որոնք նրան շնորհել էին «Սարդարե Մելլի» («Ժողովրդի առաջնորդ») պատվանունը³:

Թավրիզի ապստամբների երկրորդ խոշոր ղեկավար դեմքը Բադեր խանն էր: Նա Սաթթարի տեղակալն էր՝ նույն խառնվածքով ու մտայնությամբ: Բադերը նույնպես խոնարհ ներքնախավի զավակ էր, արհեստով՝ որմնադիր: Ժողովուրդը նրան կոչում էր «Սալարե Մելլի» («Ժողովրդի գորավար»)՝⁴:

Սաթթար խանի մերձավոր օգնականը այգեպան Հուսեյն Բադրանն էր⁵: Հեղափոխական ֆիդայական ջոկատների հրամանատարներն էին գյուղացի Իլդրիմը, ատաղձագործ Նաիր-Մուհամմեդ Աղային, փամփուշտներ պատրաստելու մասնագետ Միր Աբդուլ Հասան Ֆիշանզչին և ուրիշներ⁶:

Կռիվ մղելով միր-հաշիմականների դեմ, Սաթթար խանը և նրա զինակիցները ծրագրել էին քաղաքում միապետական ուժերի դիմադրությունը կոտրելուց հետո առանց հապաղելու արշավել Թեհրանի վրա և միանալ շահի հակառակորդներին: Այդ նպատա-

¹ Տե՛ս Սաթթար խանի, Թավրիզի, Ատրպատականի մասին Ատրպետի հոդվածաշարը՝ լույս տեսած «Ախուրեան» թերթի 1908 թ. № 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77 համարներում:

² Տե՛ս «Красный архив», т. 2 (105), 1941, ОГИЗ-Госполитиздат, Москва, 1941, с. 36:

³ Տե՛ս **М. С. Иванов**, Очерк истории Ирана, с. 228:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս **З. А. Арабаджян**, Иран. Власть, реформы, революции (XIX – XX вв.), с. 33:

⁶ Տե՛ս «История Ирана», изд. Московского университета, Москва, 1977, с. 281:

կով հայտարարվեց կամավորների նոր ցուցակագրում: Կազմակերպվում էին նաև «վրիժառուների խմբեր», որոնք երգվում էին անպատիժ չթողնել նրանց, ովքեր մեջլիսը ցրելու ժամանակ և դրանից հետո իրենց ձեռքերը թաթախել էին արյան մեջ:

1908 թ. հունիսի 14-ի վաղ առավոտյան Թավրիզում սկսվեց կատաղի կռիվ, որը մեջընդմեջ շարունակվելով տևեց մինչև հունիսի 22-ը:

Առաջին 2-3 օրերին կովի հաջողությունը թեքվել էր միր-հաշիմականների կողմը: Սրանց հաջողության մասին լուրը լսելով՝ մերձքաղաքային գյուղերից ամեն տեսակ ասպատակիչներ թափվում են Թավրիզ: Կողոպտում են քաղաքային շուկան, Շեշ-Գիլան և Խիաբան թաղերը, որոնց բնակիչները, շուրջ 8000 հոգի, սարսափահար ապաստան են գտնում մոտակայքում՝ ռուսաց բանկի այգում և ռուսաց հյուպատոսարանի միջոցներով կերակրվում են չորս օր: Մոտավորապես նույնքան պարսիկներ քաղաքի տարբեր թաղերից իրենց կահկարասիով արագորեն փոխադրվում են հայկական թաղերը, որոնց բնակիչները բոլորին ապաստան են տալիս ու կերակրում օրեր շարունակ¹:

Հունիսի 15-ից դրությունն սկսում է փոխվել, հաջողությունն ուղեկցում է սահմանադրության պաշտպաններին:

Հունիսի 16-ին Թավրիզի ռուսաց գլխավոր հյուպատոս Պոխիտոնովը դիմում է երկու կողմերին և կոչ անում հաշտության: Կնքված զինադադարը կարճ է տևում: Հունիսի 20-ին կռիվը վերսկսվում է:

Թեհրանն ամբողջովին իրեն ենթարկելուց և սահմանադրական ուժերը ցիրուցան անելուց հետո շահը վճռել էր արագորեն ծնկի բերել նաև ըմբոստ Թավրիզը:

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237բ, վավ. 323, թ. 40:

Մինչև իրական գործողություններին անցնելը Մահմեդ Ալին և նրա կառավարությունը բուռն պատրաստություններ տեսան: Վերափոխումներ կատարվեցին նախարարների խորհրդի կազմում, որը, ինչպես նշել ենք, համալրվեց միապետությանն անմնացորդ նվիրված գործիչներով:

Ի նշան նախկին սադրագամ, իր քրոջ ամուսին Էյն Դովլեի նկատմամբ իր հատուկ վստահության, շահը նրան նշանակեց Ատրպատականի ընդհանուր նահանգապետ՝ փոխարքայի իրավունքներով: Միաժամանակ, զինվորական ուժերի հրամանատար նշանակվեց Սեփահյարը¹:

Նույն օրերին Թեհրանում ստեղծվեց մի զորախումբ, որի մեջ ընդգրկվեցին 2000 հոգանոց պատժիչ զորամաս և պարսկական կազակային բրիգադի մեկ ջոկատ՝ բաղկացած 500 կազակներից: Իրենց զինական ուժերով սրանց պետք է աջակցեին Ռահիմ խանը (Սարդար Նուսրեթ) ու նրա որդի Բեռյոյք խանը, ինչպես նաև Մարաղայի նահանգապետ Սամադ խանը (Շուջաա Դովլե) իր զորամասով²: Վերջիններս արդեն հասցրել էին շրջապատել Թավրիզը:

Իր նշանակման հրամանի մասին Էյն Դովլեն իմացավ Արդաբիլում, ուր գտնվում էր տեղի միապետական ռազմուժի վիճակին ծանոթանալու համար: Անմիջապես նա կազմավորում է 300 ընտիր ձիավորներից կազմված մի զորամաս և մեկնում Թավրիզ: Միաժամանակ, Թեհրանից դեպի Թավրիզ է ճանապարհվում պատժիչ զորամասը՝ Նասեր Սալթանեի հրամանատարությամբ: Նրան հետևում էր կազակային բրիգադի ջոկատը: Պարսիկ կազակները Թավրիզ էին գնում չկամությամբ: Նրանցից շատերը հրաժարվեցին առաջ գնալ և բեստ նստեցին, եղան ծառայություն-

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 10 (321), հոկտեմբեր, 1952, էջ 79:

² Տե՛ս նույն տեղում:

նից փախչողներ: Բոլորի տրամադրությունը չափազանց ճնշված էր, ոմանք լալիս էին, համոզված, որ կենդանի չեն մնալու¹:

Տեղեկանալով միապետականների պատրաստություններին և մտադրություններին, Ատրպատականի սահմանադրական ուժերն ամենից առաջ քանդում են ճանապարհների վրա գտնվող կամուրջները, որպեսզի Թեհրանից եկող զորամասն ի վիճակի չլինի նշանակված ժամկետին տեղ հասնել և որ կարևոր է՝ չկարողանա իր հետ վերցրած թնդանոթները տեղ հասցնել: Թեհրանից սպասվում էր ևս 2500 հետևակ և ձիավոր զինվորների ժամանումը:

Նախքան միապետական բանակի մոտենալը՝ Թավրիզի մոտ կատաղի կռիվներ էին մղվում: Իր սխրագործություններով ու դաժանություններով Պարսկաստանում մեծ անուն հանած դարադաղցի Ռահիմ խանը՝ շահի հրամանով վայրագ 1200 ձիավորների գլուխն անցած եկել էր զսպելու ապստամբած Թավրիզը²: Նրան հաջողվեց մտնել քաղաք, որտեղ միապետականների զինված խմբերը միացան խանի՝ կողոպուտի տենդով վառվող զորքին: Ծայրամասային թաղերը պատերազմական թատերաբեմ դարձան: Մի շարք փողոցային մարտերից և բարիկադային կռիվներից հետո սահմանադրականներին հաջողվեց քաղաքից վռնդել միապետականներին²: Սաթթար և Բադեր խաները հայ-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 247, 7 նոյեմբերի 1908 թ.:

* Ռահիմ խանն իր ձեռքի տակ ուներ ավագակախմբեր, որոնց շարքերում հաշվվում էր 25 հազար մարդ: Ավագակների այդ պարագլուխը կողոպուտի միջոցով դիզել էր հսկայական հարստություն, որը գնահատվում էր 7 միլիոն ռուբլի (տե՛ս **Атрпест**, Рахим хан Сардар, Александрополь, 1910, с. 40):

** Ատրպատականում բնակվող թուրքալեզու երկու ավագակաբարո ցեղերն էին դարադաղցիները և շահսևանները: Երկուսն էլ կատաղի հակասահմանադրականներ էին, շահական կարգերի ջերմ պաշտպաններ (տե՛ս «Նոր խօսք» (Բաքու), № 1-2, 2 նոյեմբերի 1911 թ.):

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237բ, վավ. 323, թ. 41:

տարարեցին, որ Թավրիզը զենքը ցած կդնի միայն այն ժամանակ, երբ կվերականգնվի սահմանադրությունը, կհրավիրվի մեջլիսը, և երկրից կհեռացվեն այն օտարերկրացիները, որոնք այս կամ այն չափով մասնակից են եղել ժողովրդական ներկայացուցիչների սպանություններին¹:

ՄԻԱՊԵՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԼԱՅՆԱԾԱՎԱԼ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԹԱՎՐԻԶԻ ՎՐԱ

Արդեն 1908 թ. հունիսի 17-ին Թավրիզի մոտ կուտակված էր շահի կողմնակից շուրջ 4000 զինյալ՝ կառավարական զինյալներ ու իրենց ցեղապետերի գլխավորությամբ զավառներից եկած ձիավորներ, որոնց մեծամասնությունը կազմում էին շահի մոլի պաշտպան շահսևանները: Նախօրյակին շահի հսկայական բանակը համարվել էր նաև հազարավոր կիսավայրենի լեռնականներով կամ ուղղակի ավազակներով, որոնք վազել-եկել էին Պարսկաստանի տարբեր ծայրերից՝ բացառապես ավարառության համար, քանի որ շահը նախապես խոստացել էր քաղաքը գրավելուց հետո դա հանձնել կողոպտիչների խրախճանքին: Զինյալ միապետականների թիվը, ավազակախմբերի հետ միասին, հասել էր 25.000-ի²:

1908 թ. հունիսի 18-ի վաղ առավոտյան Թավրիզը ենթարկվեց միապետական բանակի առաջին հարձակմանը: Քաղաքի անջումենականները համոզված էին, որ պարտության դեպքում իրենք մահից փրկություն չեն ունենալու, ուստի օրհասական կռիվ էին մղում: Եթե շահը նախօրոք ապստամբներին ներում

¹ Տե՛ս **М. Павлович, С. Иранский**, Персия в борьбе за независимость, с. 72.

² Նույն տեղում:

խոստացած լինել, կասկած չկար, որ նրանց մի մասը զենքերը հանձնելով անձնատուր կլինել: Ապագայի նկատմամբ սարսափը թավրիզցիներին ստիպում էր կռվել մինչև վերջին շունչը:

Օրվա երկրորդ կեսին միապետականներն ուժեղացրին ճնշումը և գրավեցին Թավրիզի մի քանի կարևոր դիրքեր: «Իսլամիե» անջումենի և պետական դրոշներ պարզած, նրանք գրավեցին սահմանադրականների դիրքերը Ալի-Ղափու թաղամասում, ապա ներխուժեցին Խիաբան մեծ թաղը և լայնածավալ կողոպուտ սկսեցին: Դա պատասխանն էր նախօրյակին սահմանադրական զինյալների՝ իրենց թաղերում կատարած կողոպուտի: Հենց այստեղ նշենք, որ Թավրիզի զինված թաղամասերն իրար դեմ հիմնականում կռիվ էին մղում թայֆայական դրդումներով: Թեև երկու կողմերի դրոշները ներկված էին հեղափոխական և հակահեղափոխական գույներով, բայց ամբոխը համարյա գաղափար չուներ, թե ինչի՞ համար է կռվում, ովքե՞ր են իր թշնամիները, և ովքե՞ր՝ բարեկամները: Հունիսի 12-ին Թավրիզում ամբոխը կողոպտեց թագավորական նշանավոր մի մուջտեհիդի տունը: Դրանից մի քանի շաբաթ առաջ այդ նույն մուջտեհիդը վերադարձել էր աքսորից, և նույն ամբոխը նրան ընդունել էր ամենաշքեղ խանդավառությամբ՝ քաղաք բերելով ուսերի վրա: Իսկ հիմա կողոպտում ու տակնուվրա էր անում նրա տունը¹:

«Իսլամիեի» զինյալների կողմից սահմանադրականների Ալա-Ղափու մեծ թաղի գրավումը պատճառ դարձավ այնտեղից բնակչության մեծ մասի փախուստին: Հայաշատ Ղալա թաղում ապաստանողների թիվը հետզհետե ավելանում էր: Այս թաղում էին գտնվում հյուպատոսարաններն ու եվրոպացիների գաղութը: Աշխատելով չեզոքություն պահպանել, հյուպատոսարաններն

¹ Տե՛ս «Լրաբեր», № 11, 6 հուլիսի 1908 թ.:

ամեն կերպ աշխատում էին թույլ չտալ թե՛ ապստամբների և թե՛ միապետականների մուտքը իրենց շենքերից ներս: Նման դիրք էին որդեգրել հատկապես Թավրիզի ռուս հյուպատոս Պոխիտոնովը և քաղաքում տեղակայված ռուսական զորամասի հրամանատար Վիտուլևիչը¹:

Հուլիսի 9-ին Պոխիտոնովը Թավրիզից հեռագրել էր Մահմեդ Ալի շահին, որ քաղաքի հանգստությունը կախված է «Իսլամիե» անջումների ցրումից և քաղաքից նրա անդամների հեռացումից: Հյուպատոսը շեշտել էր, որ եթե կոիվներն այսքան երկար ժամանակ շարունակվում են, դրա ամբողջ մեղքն ընկնում է «Իսլամիեի» վրա, որը որևէ կերպ չի ուզում ընդառաջ գնալ հաշտության միջնորդություններին²:

Հուլիսի 24-ին և 25-ին երկու կողմերից թնդանոթային և հրացանային անդադար կրակ էր տեղում: Հուլիսի 25-ի կեսօրին կառավարական զորքերը գրոհի դիմեցին: Արյունալի մարտ սկսվեց: Բոլորը կովում էին բոլորի դեմ՝ եղբայրը՝ եղբոր, ազգականը՝ ազգականի դեմ, բարեկամը չէր խնայում բարեկամին: Միաժամանակ, տեղի էին ունենում զորակոչ, հանրահավաքներ հրավիրող փողահարումներ: Այդ ամենը միանալով խառնիխուռն գոռում-գոչումների հետ, ամբողջ քաղաքում իսկական պատերազմական տեսարան էին ստեղծել³:

Հատկապես ծանր էր Ամիրագրզ թաղում ծավալված կռիվը: Ապստամբ ուժերն այստեղ պարտություն կրեցին շահսևաններից ու նահանջեցին հեղափոխականների հսկողության տակ գտնվող մյուս թաղերը: Ամիրագրզն ընկավ, միապետական շահսևան-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 140, 8 հունիսի 1908 թ.:

² Տե՛ս «Զանգակ», № 7, 13 հուլիսի 1908 թ.:

³ Տե՛ս «Լրաբեր», № 12, 13 հուլիսի 1908 թ.:

ներն ապստամբներից խլեցին նաև նրանց ունեցած միակ ծանր թնդանոթը:

Ամեն ինչից երևում էր, որ, մեծ կորուստներ կրելով հանդերձ, հաղթությունը, միևնույն է, մնալու է պարսկական մանուկ հեղափոխությանը, քանի որ դրա կարճատև ալեբախումներն արդեն այնպես էին ցնցել Պարսկաստանի բավականին ընդարձակ տարածքներ, այնպիսի բեղմնավոր հող էին պատրաստել ապագայի համար, որ նա այլևս չէր պարփակվի ձեռք բերածի շրջանակներում, ընդհակառակը՝ գիտակից ուժերի շնորհիվ մի օր պիտի ստանար այնպիսի ծավալներ, որոնց ազատատենչ ալիքներին չէին դիմանալու բռնակալական պատնեշները:

1908 թ. հունիսի 26-ից մինչև հուլիսի 1-ը զինադադար էր հայտարարվել: Օգտվելով դրանից, ապստամբներն անմիջապես ձեռնարկեցին քաղաքի ամրացման աշխատանքներին: Թավրիզում ստեղծվեց օրինակելի կարգ, փողոցներում շրջում էին հեղափոխական ոստիկանության պահակախմբերը: Քաղաքի կարևոր օբյեկտները վերցված էին խիստ հսկողության տակ: Սաթթար խանի տան առջև շարված էին կառավարական գորքերից խլված թնդանոթները:

Իսկ կառավարական գորքերն ու շահեսանները հետ քաշվեցին ու բանակ դրեցին Թավրիզի մատույցներում՝ Ադաբադում: Իր հերթին, Ռահիմ խանը վերադարձավ և բանակ դրեց Շահ-զադե-բադ այգում, իսկ նրա առանձին ավագակախմբեր թափանցեցին քաղաքի այն թաղերը, որոնք գտնվում էին միապետականների հսկողության տակ:

Որևէ մեկը չէր կասկածում, որ առջևում է՛լ ավելի ծանր կռիվներ են սպասվում:

Մեկ շաբաթ շարունակ Թավրիզը շունչը պահած այս անգամ սպասում էր միապետական թաղերի գրոհին: Այդ տագնապալի

պահին, հունիսի 26-ին, Ատրպատականի հայոց թեմակալ առաջնորդ Կարապետ վարդապետը նամակով դիմում է մուջտեհիդ Հաջի Միրզա Հասան Աղային՝ առաջարկելով իր միջնորդությունը Թավրիզի անջումենի և միապետականների միջև՝ բանակցելու և հաշտվելու համար: Հայոց առաջնորդի այդ միջնորդությունը լավ տպավորություն է թողնում երկու կողմերի վրա, որոնք, սակայն, իրական քայլեր չեն անում հաշտվելու համար:

Քաղաքացիները երկյուղում էին, որ միապետական ուժերը, ոգևորված այդ օրերին Ատրպատական ռուսական մի նոր զորամաս մտնելու լուրով, զինադադարը չեղյալ կհայտարարեն:

Հունիսի 29-ի առավոտյան Թավրիզի ռուսաց հյուպատոսաբանի և մի քանի մզկիթների պատերին սահմանադրականների ստորագրությամբ փակցվեց հայտարարություն, որով ռուսաց հյուպատոս Պոլիստոնովին կոչ էր արվում այլևս չխառնվել քաղաքի ներքին գործերին՝ նրա մինչ այդ արած միջամտությունները համարելով կողմնակալ ու վնասակար:

Իսկ պարսից շահը նույն ժամանակ զբաղված էր իր զինվորական ուժն ավելացնելու գործով ոչ միայն Թեհրանում, այլև գավառներում: Թավրիզի միապետական զորքը ևս մեծ համալրում ստացավ:

Հենվելով իրենց թվական գերազանցության վրա, միապետականները որոշեցին վճռական գործողությունների անցնել: Հունիսի 30-ին Թավրիզի քաղաքապետն սկսեց շրջել քաղաքում և սահմանադրականներին առաջարկել զենքերը հանձնել միապետական զորքին, սպառնալով հակառակ դեպքում ուժեղացնել անհնազանդ թաղերը:

Որպես պատասխան՝ Սաթթար խանի ուժերը հուլիսի 1-ին հարձակման են անցնում միապետականների գրաված թաղերի վրա: Դաժան կռիվներ են սկսվում: Միապետական ուժերին

շահը օգնության է ուղարկում թնդանոթներով համալրված մի գունդ, որը, սակայն, կամովին վախճան է ունենում. հասնելով քաղաքի մատույցներին՝ գնդի զինվորները վար են գցում զենքերը, հանում համազգեստը և փախչում:

Հուլիսի 4-ին հազարավոր ամբոխը քրիստոնյաների թաղում գտնվող մզկիթում լսելով հոգևորականության հուզիչ ճառերը, ուղևորվում է դեպի Բաղեշուման՝ կառավարչապետարան, պահանջելով քաղաքից հեռացնել Ռահիմ խանին իր ձիավորներով, հակառակ դեպքում սպառնալով ջիհադ հայտարարել:

Ունկնդիր լինելով ժողովրդի պահանջին, Սաթթար խանն իր զորքով հուլիսի 5-ին, վաղ առավոտյան, վճռական հարձակման է անցնում կառավարական ուժերի դեմ: Նույն օրվա երեկոյան արդեն վերագրավված էր Թավրիզը, Բացի Մոջթահեդ թաղից, ուր կենտրոնացել էին հակառակորդի հիմնական ուժերը: Ռահիմ խանն իր հեծելազորքով բանակում է քաղաքից ոչ հեռու Մահարդիվան այգում:

Հուլիսի 6-ին հեղափոխական թաղերի ներկայացուցիչները հավաքվում են Ղալայի մզկիթում՝ որոշելու հետագա անելիքները: Ելույթ ունենալով, մուջտեհիդներից մեկն ասում է.

«Մուսուլմաններ, դուք շարունակում էք համբերել, երբ Ղառադաղի վայրագ աւազակի՝ Ռահիմ խանի ձիավորները գալիս են կողոպտելու մեր կանանց ներքնաշորերը, անարգում մեր սուրբ մօրուքները, ապականում մեր օջախները»: Ամբոխը վայնասուն է բարձրացնում և խփում գլխին: Ճառախոսը նույնպես գլխին է խփում և արտասվախառը շարունակում. «Իսկ մեր հարեւան քրիստոնեայ հայերը իրենց յարկի տակ ապաստան են տալիս մեր զաւակներին, սփոփում են իրենց դիմող բոլոր մուսուլմաններին: Խաղաղութի՛ւն նրանց»: Իր այդ խոսքերից հետո նա ձեռքը պարզում է և պատուհանից ցույց է տալիս հրապարակում

կանգնած մի խումբ հայերի: Ամբոխը պատասխանում է. «Աստուած միշտ Իր լոյսը պահի նրանց գլխին»¹:

Հայերի հանդեպ պարսիկների նման վերաբերմունքը թելադրված էր նրանց անկեղծ բարեկամությամբ: Հենց դա էր հունից հանում Բաքվից և Կովկասի այլ տեղերից եկած թուրք-թաթարներին, որոնք ամեն ինչ անում էին քանդելու համար հայ-պարսկական բարեկամության կապը:

Իհարկե, պարսիկ գիտակից զանգվածի հիշողության մեջ դեռ թարմ էին մոտիկ անցյալի դեպքերը, երբ Անդրկովկասում թուրք-հայկական ընդհարումների ժամանակ և դրանից հետո հազարավոր թուրք-թաթարներ թափվել էին Պարսկաստան և խաղաղ պարսիկ ժողովրդին վրիժառության կրքով ամեն կերպ գրգռում էին իր դարավոր հարևան հայերի դեմ, նպատակ ունենալով կոտորած առաջ բերել: Բայց այն ժամանակ Կովկասից եկած թուրք սադրիչների խոսքը քարին դեմ առավ: Լավ ըմբռնելով նրանց չար միտքը, պարսիկները տեղի չտվեցին, և հայերի հետ ունեցած հարաբերություններն առաջվա պես մնացին բարեկամական: Սադրիչները ձեռնունայն հետ դարձան: 1905-1907 թթ. ընթացքում պարսիկների ցուցաբերած այդ աչալրջությունը և մարդասիրությունը արժանացել էին եվրոպական մամուլի բազմաթիվ ջերմ արձագանքներին:

Բայց վիճակը կարծես փոխվում էր: Այժմ նույնպես Կովկասից, հատկապես Բաքվից մեծ թվով թուրքեր էին խուժել Պարսկաստան, հատկապես Ասորպատական և կատարում էին իրենց քանդիչ սև գործը: Նրանք պարսիկներին, հատկապես նրանց հոգևորականներին գրգռում էին հայերի դեմ: Հոգևորականները հիմա տուրք էին տալիս նրանց ասածներին, միանում սադրիչնե-

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^բ, վավ. 323, թ. 52:

րին: Արդյունքը լինում էր հակահայկական քարոզչությունը մզկիթներում և այլուր: Միամիտ ամբոխը հավատում էր կովկասյան թուրքերի ազդեցության տակ ընկած մուլաներին: Կովկասից եկած թուրք «հեղափոխականները», օգտվելով երկրի անիշխանական դրությունից, պարսիկ ժողովրդին ամեն տեսակ չարիք էին հասցնում: Այդ «հեղափոխականների» մասին Թավրիզի հայ մտավորականներից մեկն իր օրագրում 1908 թ. հուլիսի 7-ին գրառել էր.

«Գուցէ մեր հայրենակիցներից շատերին տարօրինակ կամ սխալ թւայ մեր վերաբերմունքը դէպի կովկասցի թաթար-թուրքերը, քանի որ նրանք գտնում են, որ այդ եկւորները պարսիկ ժողովուրդի համար օգտակար դեր են կատարում յեղափոխութեան մէջ: Բանը հէնց նրանում է, որ սրանց յեղափոխական համարելը կատարեալ երեխայամտութիւն է: Այդ մարդիկ ոչ թէ յեղափոխականներ, այլ ուղղակի աւագակներ են կամ հէնց թաթարական բաշիբոզուկների տականքները, որոնք եկել են միամիտ պարսիկներին խաբելու եւ իրենց համար որս անելու: Փաստեր շատ ունենք եւ դրանք մենք հետզհետէ գրի կառնենք: Ըստ երեւոյթին, պարսիկների մեծ մասը շատ դժգոհ է ներկայումս Պարսկաստան թափուած կովկասցիներից, բայց առայժմ լռում է: Այդ կովկասցիները ժողովրդի աչքին թոզ փչելու համար իրենց ցոյց են տալիս շատ յանդուգն կռուողներ եւ ջերմ յեղափոխականներ: Նրանք իրենց հետ բերել են ռումբեր, որոնցով միշտ պարծենում են, բայց մինչ օրս չտեսանք դրանց ռումբի ոյժն ու զօրութիւնը: Հէնց այս օրերին նրանք որպէս պատանդի Արգ են տարել երեք պատուաւոր վաճառականի եւ պահանջել «յանուն յեղափոխութեան» 1200 թուման տալ: Խեղճերը սուսուփուս վճարել են փողը եւ իրենց կաշին ազատել անխիղճ «յեղափոխական» թաթարներից: Այդպի-

սի դէպքեր տասնեակներով են տեղի ունեցել, խեղճ քաղաքացիք դրանց մասին գիտեն, բայց առայժմ լռում են»¹:

Չկարողանալով պարսիկներին դրդել հայերի դեմ, Կովկասից եկած թուրք-թաթարներն իրենց թշնամական գործողությունների իրականացման միակ հույսը կապեցին տեղի թուրքերի հետ, նրանց ամեն կերպ գրգռելով «գյավուրների» դեմ: Ավելին, կովկասյան թուրքերը ծրագրել էին Թավրիզում հայերի կոտորած սարքել: Նրանց համար այդ խնդրի լուծումը բարդացել էր այն պատճառով, որ արդեն Թավրիզում էին գտնվում մի քանի դաշնակցական և հնչակյան խմբապետեր, որոնք սկսել էին զինավարժության դասեր տալ քաղաքի հայ երիտասարդներին: Վերջիններս կատարում էին նաև ինքնապաշտպանական զանազան պարտականություններ. լցնում էին փամփուշտներ, նորոգում հայերի զենքերը, ցուցակագրում հրացաններն ու զինամթերքը, վտանգված հայկական թաղերի առանձին բարձր տների կտուրների վրա դիրքեր էին պատրաստում, նախագգուշական և նախապատրաստական այլ աշխատանքներ կատարում:

Իսկ լարվածությունը քաղաքում գնալով մեծանում էր: Հուլիսի 8-ին ժողովրդական ուժերի պարագլուխները հավաքվում են նույն Ղալայի մզկիթում և որոշում են հարձակում գործել միապետականների գրաված Մոջթահեդ թաղի վրա: Թաղը շրջապատվում է, ապա սկսվում է ուժգին գրոհը: Մարտիկներին նոր եռանդ ու ոգևորություն ներշնչողը Սաթթար խանն էր: «Եթե վերջինս չլինէր,- գրում էր քաղաքի հայ գործիչներից մեկը,- գուցե սահմանադրականները 15 օր առաջ անձնատուր եղած լինէին: Այդ մարդը

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^բ, վավ. 323, թ. 52:

Ճիշտ որ հերոսաբար կռեց ու դիմացաւ»¹: Համառ դիմադրությունից հետո հակառակորդը զենքը վար է դնում:

Բայց թշնամին մտադիր չէր ձեռք քաշել Թավրիզից: 1908 թ. հուլիսի 9-ին միապետականները մեծաքանակ ուժերով մոտեցան քաղաքին: Սկսվեցին սաստիկ հրացանաձգություն ու թնդանոթաձգություն հեղափոխականների և շահի կողմնակիցների միջև: Գրոհ ձեռնարկելով՝ կառավարական ուժերին հաջողվում է մտնել քաղաք, վերագրավել Մոջթահեդ թաղը և կենտրոնական այնտեղ: Հեղափոխականների հրամանատարներ Սաթթար խանը և Բադեր խանն իրենց զինված խմբերը տանում են թաղի վրա հարձակման, բայց միապետականները ուժգին դիմադրություն են ցույց տալիս: Երկու կողմերից յուրաքանչյուրը տասնյակ զոհեր է տալիս: Հեղափոխականների ուժերն ստիպված քաշվում են իրենց դիրքերը: Հակառակորդները սպասողական վիճակում շարունակում են համախմբել ու վերակազմավորել իրենց զինվորական շարքերը:

Հայերը տագնապում էին, որ միապետականների հաղթանակից հետո իրենք, որպես հակաշահական պայքարի աշխույժ մասնակիցներ, վրեժխնդրության զոհ կդառնան՝ ջարդերի ու կոտորածների ենթարկվելով: Այդ ենթադրությունը հիմք ուներ, քանի որ մի շարք տեղերում հակահեղափոխականները հակահայկական տրամադրություններ էին բորբոքում: Հուլիսի 2-ին Թավրիզի հայ ազգային մարմինները սպառնալից գրություն էին ստացել Հաջի Միրզա Հասան կրոնապետից: Ուրիշ վայրերում նույնպես լինում էին հանդիմանություններ և երկյուղ ազդելու փորձեր: Մակուի սարդար Էդրալ Սոլթանեն և նրա զորապետերից շատերը, հատկապես հեծելազորի հրամանատար Իզո խանը

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^բ, վավ. 323, թ. 63, 71, 74:

երբեմն փորձում էին ահաբեկել հայերին, իսկ գահին հավակնող Սալար Դովլեն բազմիցս սպառնալիքներով լի գրություններ էր հղում Պարսկաստանի հայկական համայնքներին¹:

Նույն օրը, հուլիսի 9-ին, երբ կառավարական գորքերը մարտավարական հաջողության էին հասել, հայոց թեմի առաջնորդը քաղաքի միապետականների ղեկավարությունից ստանում է սպառնալից նոր նամակ, ուր ասված էր, թե քաղաքի հայերն սկսել են բացահայտորեն աջակցել սահմանադրականներին՝ նրանց ռումբեր ու պայթուցիկ նյութեր մատակարարելով, ինչպես նաև նրանց օգնում են խորհուրդներով: Այդ չափազանց վտանգավոր մեղադրանքի առաջը պետք է առնվեր, ցույց տալով, որ հայերն, իրոք, չեզոք դիրքերում են: Առաջնորդը նամակով նույն օրն իսկ պատասխանում է և հավաստիացնում, որ իր թեմը եղբայրասպան պատերազմում եղել և մնում է չեզոք, որ հայերը հազիվ մտածում են իրենց կյանքի ապահովության մասին, ո՛ր մնաց թե ուրիշների խորհուրդներ տան: Միաժամանակ, թեմական խորհուրդը հանձնարարում է եկեղեցու սպասավորներին՝ սթափության կոչել իրենց հավատացյալներին, որպեսզի նրանք ավելորդ կասկածների որևէ առիթ չտան²:

Այդ լուրը տարածվում է թավրիզահայերի շրջանում՝ խոր հուզում առաջ բերելով: Տազնապը խորանում է այն պատճառով, որ Պետերբուրգի “Новое Время” («Նովոյե Վրեմյա») թերթի հատուկ թղթակիցը նախօրյակին Թավրիզից նույն մտքով սադրիչ հոդված էր տպագրել, ուր բերել էր նաև «որոշակի օրինակ», թե ոմն Ս.-յան, սերտ հարաբերություններ ունենալով Սաթթար խանի հետ, մշտապես խորհուրդներով օգնում է նրան: «Դրությունը

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 3 (314), մարտ, 1952, էջ 45:

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237Բ, վավ. 323, թ. 70:

մոայլ է և շատ չարագուշակ: Տեսնենք սա ինչո՞վ կվերջանա», - գրում էր թավրիզահայերից մեկը:

Բայց ո՛չ հայոց առաջնորդի նամակը և ո՛չ էլ թեմական խորհրդի՝ թավրիզահայերին տված պատվիրանը չէին կարող հասնել իրենց նպատակին, քանի որ վերջիններիս ցանկությանը հակառակ, ամեն օր տասնյակ, հատկապես ունևոր պարսիկներ իրենց ունեցվածքով անցնում էին հայերի թաղերը և ապաստանում նրանց տներում¹: Դրա հետևանքով թավրիզահայերի ուտեստն սպառվում էր արագորեն:

Հայերն, իհարկե, չէին կարող դռները փակել իրենց թաղերում պաշտպանություն փնտրող պարսիկների առջև: Դրությունն այնքան բարդ ու վտանգավոր էր, որ վերջիններս միայն կյանքի ապահովություն էին փափագում: Նրանցից որևէ մեկը վստահ չէր, որ վաղը ողջ է լինելու կամ իր ունեցվածքի տերն է մնալու:

Շատ հարուստ պարսիկներ այլևս ոչինչ չունեին և մնացել էին մի կտոր խսրի վրա: Մի կողմից՝ միապետականների կողոպուտը, մյուս կողմից այն, որ ֆիդայիներն սպառնալիքներով փողեր էին կորզում, այդ ամենը պարսկաբնակ թաղերի բնակիչներին հասցրել էին կատարյալ սնանկացման:

Հուլիսի 16-ին, հայոց առաջնորդարանը «ժողովրդի անունից» ստանում է երկյուղ ներշնչող երկու նոր գրավոր դիմում՝ մեկը «Իսլամիե» անջումենի կողմից, մյուսը՝ Շուջաա Նիզամի և արյունարբու Ռահիմ խանի ստորագրություններով: Երկու դիմումներն էլ հայոց թեմակալին ազդարարում էին՝ թավրիզահայոց ղեկավարները, ապաստան տալով և հովանավորելով պետական դավաճաններ հայտարարված բազմաթիվ եռանդուն սահմանադրականների, դրանով իսկ կամավոր իրենց վրա են վերցնում

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237Բ, վավ. 323, թթ. 71, 74:

գալիք դեպքերի պատասխանատվությունը, այն է՝ եթե դավադիրները՝ խուժեն հայկական թաղերը՝ դավաճաններին պատժելու համար, ապա անխուսափելիորեն հարվածի տակ են հայտնվելու նաև հայերը: Թեմակալն անմիջապես պատասխանել էր, թե 1) Հայերի տներում ապաստան գտած անձինք պարսիկ և թուրք խաղաղ վաճառականներ են, այլ ոչ թե խառնակիչներ, 2) Հայերը կատարում են հենց Ղուրանի թելադրանքը՝ պատսպարել տուժածներին ու աղքատներին, 3) Ինչպես միշտ, հիմա էլ նրանք հավատարիմ են պետությանը և ջերմեռանդորեն աղոթում են գահի ամրության համար, 4) Տարածված լուրերը լոկ չարամիտ սադրանքներ են:

Բարեբախտաբար, հայերի ենթադրությունները չիրականացան: Հուլիսի 18-ին հայոց առաջնորդ Կարապետ վարդապետը «Իսլամիե» անջումենից ստանալով է Միր Հաշեմի փոխանորդի ստորագրությամբ նամակ, ուր ասված էր, թե իրենց՝ հուլիսի 16-ին առաջնորդարան ուղարկած երկու գրավոր դիմումները թյուրըմբռնման արդյունք են, և թե իրենք խորապես համոզված են, որ հայերը միշտ եղել են խելացի ու հավատարիմ հպատակներ, ուստի շահը և նրա պաշտպաններն այսուհետև նույնպես բարեհաճ կլինեն նրանց նկատմամբ¹:

Դեպքերի մասնակիցներից մեկը վկայում էր.

«Այդ օրերին, որոշ շրջանակների համար անհասկանալի էր երեւում այն բարեացակամ, եթե չասենք, սիրալիր վերաբերմունքը, զոր ցոյց էին տալիս միապետականները հայ համայնքների հանդեպ: Մանաւանդ այն շրջաններում, որ իրենց գրաւումից առաջ ենթարկուած էին սահմանադրականների տիրապետութեան եւ աւելի քան պարզ կերպով երեւան էր եկել հայութեան

* Ժողովուրդ

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^բ, վավ. 323, թթ. 81-82:

գործակցությունը սահմանադրականներին: ... Միապետական հրամանատարները որեւէ շրջան գրաւելիս, խիստ բարեացակամ վերաբերմունք էին ցոյց տալիս դէպի հայերը: Եւ թէեւ դժգոհություն էին յայտնում, որ հայ մարտական խմբերը կռուում էին իրենց դէմ եւ լայն չափերով օգնում «խռովարարներին», բայց երբեք սպառնալիք չէին անում եւ խստությունների ու հալածանքի չէին դիմում: Բազմաթիւ փաստեր կան այդ մասին»¹:

Հայերի դէմ հնչած սպառնալից նամակները հրամայաբար դնում էին Թավրիզի հայաբնակ թաղերի պաշտպանունակության ամրապնդման հարցը: Հանդես գալով որպէս խաղաղության ջատագովներ, հայերը այդ իսկ պատճառով ամեն ինչ չէին արել ինքնապաշտպանական գործը ավարտին հասցնելու համար: Ճիշտ է, տեղի հնչակյան և դաշնակցական գործիչները պնդում էին, թէ իրենք թույլ չեն տա, որպէսզի հակառակորդ մի ուժ մտնի հայոց թաղերից ներս, բայց միապետականների թաղերից հնարավոր հարձակումներից պաշտպանվելու համար միայն մի քանի ձեռնարկներ էին իրականացրել, լիովին աչքաթող անելով բավարար չափով զենք-զինամթերքի ձեռքբերումը և պահեստավորումը, տների դարպասների ու ցանկապատերի ամրացումը և այլն:

«Շատ թեթեւ անմտութեամբ ենք վերաբերում տեղի ունեցող դէպքերին,- կարդում ենք քաղաքաբնակ մի հայի օրագրում:- Ինքնապաշտպանութեան գործը խաղալիք չէ, որ կարելի լինի վստահել ամեն մի պոռոտախօսի: Կռուելը թատերասրահում խաղալ չէ: Մեր հարուստները փակել են իրենց փողի քսակները: ... Մի օր այս անտարբերութեան վնասը քաշելու ենք, քանի որ քնից դեռ չենք սթափուել: Իրենց բոլոր տները պարսիկները

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 3 (314), մարտ, 1952, էջ 45-46:

ամրացնում են, իսկ մենք չենք էլ մտածում այդ ուղղութեամբ, այսինքն՝ մենք քնած ենք, իսկ պարսիկները՝ արթուն: Երկրում տիրող անիշխանութեան պայմաններում, երբ, ինչպես ասում են՝ շունը տիրոջը չի ճանաչում, ամենաչնչին առիթն իսկ կարող է մեծ արհաւիրք առաջ բերել: Իհարկէ, ամէն մի հայ այդպէս է մտածում ու խորհում, բայց մտածելն ու խորհելը ոչինչ է, եթէ կենդանի գործ չկայ»¹:

Այդ նույն օրերին Մահմեդ Ալի շահը փոփոխում է կառավարության կազմը և նոր կազմը հաստատում հուլիսի 10-ին: Նախարարների խորհրդի նախագահ է հաստատվում Ալաա Սալթանեն, որը նաև վարելու էր ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը. արտաքին գործերի նախարար նշանակվեց Էմիր Բահադուրը, զինվորական՝ Ղավասի Դովլեն, ֆինանսների՝ Մոշիր Դովլեն, արդարադատության՝ Մոհանդես Մամալեքը: Նոր կառավարությունն իր նախորդից շատ ավելի աջակողմյան էր:

Իր հաջորդական հրամաններով շահը նոր նշանակումներ կատարեց նաև նահանգներում ու գավառներում՝ իշխանությունն առավել հետևողական հակահեղափոխական գործիչների հանձնելով: Այսպէս, հուլիսի 10-ին նա Սալմաստի, Խոյի և Մակուի միացյալ ղեկավարությունը հանձնեց Մակուի խան Էդբալ Սուլթանեին, որը հայտնի էր սահմանադրական շարժման դեմ ուղղված իր բազմաթիվ գործողություններով: Նշանակում ստանալուց երկու օր անց, սրա հրամանով ձերբակալվեցին նշված գավառների ժողովրդական շարժման ղեկավարները և ենթարկվեցին խստագույն պատիժների:

Թավրիզում սպասողական վիճակը երկար չտևեց: Հուլիսի 12-ին Ռահիմ խանի ձիավոր զորքն սկսեց ավերել քաղաքի շրջա-

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^բ, վավ. 323, թ. 73:

կա՝ հեղափոխականներին համակրող գյուղերը, իսկ Թավրիզի՝ կառավարական ուժերի գրաված թաղերում ջարդերի ալիք սկսվեց: Բնակիչները փողոցներում սկսեցին պատնեշներ բարձրացնել: Միաժամանակ ամբողջ օրը և հետագա օրերին երկու կողմերից չէր դադարում թնդանոթաձգությունը:

Ատրպատականը գալարվում ու արյունաքամ էր լինում իրար հաջորդող, շարունակական ու անհատնում բարբարոսություններից:

Պարսկաստանում գլորվող դեպքերն իրենց վրա էին գրավել աշխարհի ուշադրությունը:

ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏՆԵՐԻ ՍՈՒՏՔԸ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

Սոցիալ-դեմոկրատական գաղափարները Պարսկաստան են թափանցել բավականին ուշ՝ ռուսական առաջին հեղափոխության սկզբներին: Դրանց ազդեցության տակ, միայն 1905 թ. կեսերին Արշավիր Չիլինգարյանի և մի քանի ուրիշ գործիչների ջանքերով Թավրիզում ստեղծվում է Պարսկաստանի առաջին սոցիալ-դեմոկրատական խմբակը: Այդ մասին առաջին հիշատակությունը գտնում ենք Հովսեփ (Իոսիֆ) Կարախանյանի՝ 1905 թ. սեպտեմբերի 15-ին Թավրիզից Ժնև՝ Գեորգի Պլեխանովին ուղարկած նամակում, ուր մասնավորապես նշվում էր. «Թավրիզում սոցիալ-դեմոկրատների կողմնակիցների մեջ ծագել է մի լավ միտք՝ ստեղծել խմբակ և զրույցների ու սիստեմատիկ ընթերցումների միջոցով իր մեջ մշակել ամբողջական սոցիալ-դեմոկրատական աշխարհայացք»¹:

¹ «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» (Երևան), № 3, 1973, էջ 91-92:

Այդպիսով, կարելի է ասել, որ Պարսկաստան սոցիալ-դեմոկրատական գաղափարներ ներմուծելու և այնտեղ սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություն ստեղծելու նախաձեռնողները եղել են հայերը¹ - Արշավիր Չիլինգարյանը, Հովսեփ (Իոսիֆ) Կարախանյանը, Տիգրան Տեր-Հակոբյանը (Դերվիշ), Վաստ Խաչատուրյանը, Սեդրակ Միրզոյանը, Վոսմ Փիլոսյանը, Սեդրակ Ավանեսյանը, Սեդրակ Ավագյանը և ուրիշներ:

1905-1908 թթ. շարունակում էին Կովկասից Պարսկաստան անցնել առանձին սոցիալ-դեմոկրատ գործիչներ, որոնք, սակայն, որևէ էական դեր չէին խաղում, եթե չհաշվենք նրանց ծանոթությունը կովկասյան թուրք սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության («Իջթիմայունը ամմիուն») Թավրիզի մասնաճյուղի (խմբակի) դեկավար Սեյիդ Հասան Թադիզադեի և նրա մի քանի գործակիցների հետ: Այդ ծանոթության ընթացքում նրանք պատրաստակամություն էին հայտնել միասնաբար գործել այդ կազմակերպության շարքերում, մասնակցություն ունենալ նրա կազմակերպելիք միջոցառումներին”:

¹ Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» (Երևան), № 3, 1973, էջ 95:

* Իրանում առաջացած սոցիալիստական հոսանքի և սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպության առաջացման պատմությամբ մեզանում լրջորեն զբաղվել է պատմաբան Հմայակ Մարտիրոսյանը, հանդես գալով արժեքավոր հրապարակումներով՝ տե՛ս **А. У. Мартиросян**, Большевицкая газета “Звезда” об Иранской революции 1905-1911 гг. («Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 3, 1970, էջ 71-78), “Новые материалы о социал-демократическом движении в Иране в 1905-1911 годах” (журнал “Народы Азии и Африки”, № 2, Москва, 1973, с. 116-122), “Письма иранских социал-демократов Г. В. Плеханову” («Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 3, 1973, էջ 91-114):

** Այդ հանգամանքը գնդապետ Լյախովին հիմք էր տվել չափազանցված ներկայացնելու այդտեղ նրանց թիվը: Դեռևս 1908 թ. փետրվարի 10-ին Թիֆլիս հղած իր գեկուցագրում նա նշել էր. «Պարսկաստան են քոչում բոլոր անդրկովկասյան մարտիկները» (տե՛ս «Историк-марксист», № 11, Москва, 1940, с. 96):

Մեջլիսի ջախջախումը, ապա և Թավրիզում ծայր առած կռիվները լայն արձագանք գտան Կովկասում, ուր, ինչպես և ամբողջ Ռուսաստանում, մոլեգնում էր ստոլիպինյան ռեակցիան: Չնայած դրան, այդ ճգնաժամային պահին երկրամասի բնակչության տարբեր խավերում առաջացան պարսկական հեղափոխությանն աջակցելու տրամադրություններ:

Թեհրանի 1908 թ. հուլիսյան հեղաշրջումից հետո Պարսկաստանից Կովկաս փախած հեղափոխականները դիմեցին այդտեղ գործող հեղափոխական կուսակցություններին ու կազմակերպություններին՝ կոչ անելով աջակցել Պարսկաստանի հակաշահական շարժմանը:

Գործնականում առաջինն արձագանքեցին կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատները, հատկապես ՌՄԴԲԿ Թիֆլիսի կոմիտեն, ուր տոն էին տալիս վրաց մենշևիկները:

Հետևելով իրադարձությունների զարգացմանը Պարսկաստանում, կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատները՝ 1908 թ. հունիսի վերջերին Թիֆլիսում «Թավրիզի պաշտպաններին աջակցելու խումբ» ստեղծեցին: Այդ խմբին գործուն մասնակցություն էին ցուցաբերում հնչակյան կուսակցության նշանավոր գործիչ Ֆլորա Վարդանյանը և Կովկասում կռվող ուժեր ու զենք ձեռք բերելու համար Թիֆլիս եկած, Թավրիզի հնչակյան կազմակերպության ղեկավարներից մեկը՝ Ռաֆայել Մովսիսյանը¹:

Սոցիալ-դեմոկրատ բանվորների մի խումբ, չսպասելով ՌՄԴԲԿ Թիֆլիսի մարզային կոմիտեի պատասխանին, պատրաստակամություն հայտնեց մեկնելու Թավրիզ՝ քաղաքի պաշտ-

* Այդ ժամանակ ա.-դ. մենշևիկներն ու բոլշևիկները Կովկասում գործում էին միասնական սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների մեջ:

¹ Տե՛ս «Պատմություն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան (1887-1962)», հատ. Ա, Պեյրուք, 1962, էջ 399:

պաններին օգնության: Ընդառաջելով բանվորների այդ ցանկությանը, մարգային կոմիտեն արագացրեց որոշման ընդունումը, համաձայն որի՝ թույլատրելի էր համարվում պարսկական գործերին միջամտելը, այնտեղ ծավալվող հեղափոխությանը ամենագործուն մասնակցություն ունենալը: Միաժամանակ, կոմիտեն տեղական կազմակերպություններին առաջարկեց հավատարիմ ու փորձված բանվորներից ջոկատներ կազմել և ուղարկել Պարսկաստան, նրանց զինելով կազմակերպության ունեցած զենքերի, ռումբերի և պայթուցիկ նյութերի մի մասով¹:

Կոմիտեի առաջարկը կազմակերպությունները կատարեցին ճշտորեն: Սոցիալ-դեմոկրատների առաջին խումբը, բաղկացած համարյա միայն վրացիներից, 1908 թ. օգոստոսի սկզբներին Թիֆլիսից երկաթուղով ուղևորվեց ռուս-պարսկական սահման: Հասնելով ռուսական Ջուլֆա, կամավորներն այնտեղից լողալով գաղտնի անցան Արաքս գետը և դուրս գալով պարսկական ափ, սարերով ուղևորվեցին Թավրիզ²: Չնայած այդ ամբողջ տարածքը հսկում էին միապետականները, բայց նրանք հաջողությամբ հասնում են տեղ և ներկայանում Սաթթար խանին: Կովկասցի կամավորներին Թավրիզը խանդավառությամբ³ է դիմավորում:

Վրաց սոցիալ-դեմոկրատ մենշևիկների խմբի մեջ էին Վաստ Գուրիլին, Սերգոն, Լասո (Վլաս) Մգելաձեն (նույն ինքը՝ Վ. Տրիան), թիֆլիսահայեր Մարտին Տեր-Ղուկասյանը, Սեդրակ Բանվորյանը և ուրիշներ: Հետագա օրերին Անդրկովկասից (հիմնականում Թիֆլիսից ու Բաքվից) Թավրիզ հասան ևս մի քանի սոցիալ-դեմոկրատ մենշևիկներ, և այնտեղ նրանց թիվը հասավ

¹ Տե՛ս "Красный архив", т. 2 (105), 1941, с. 38-39.

² Տե՛ս **М. Павлович, С. Иранский**, Персия в борьбе за независимость, с. 110.

³ Տե՛ս **В. Триа**, Кавказские социал-демократы в Персидской революции, Париж, 1910, с. 110.

մոտ երկու տասնյակի՝ վրացիներ, ռուսներ, հայեր, կովկասյան թաթարներ:

Նշենք նաև, որ Թիֆլիսից մենշևիկ սոցիալ-դեմոկրատների Պարսկաստան գալուց հետո, 1908 թ. օգոստոսի վերջերին Կովկասից այնտեղ եկավ նաև շուրջ 15 հոգուց կազմված սոցիալիստ-հեղափոխականների (Էսեռ) մի ջոկատ:

Թավրիզցի մուջահեդների հետ անդրկովկասյան սոցիալ-դեմոկրատ մարտիկները գործուն մասնակցություն ունեցան օգոստոս-սեպտեմբերին ծավալված թեժ կռիվներին, տվեցին զգալի կորուստներ:

Մտնելով կռվի մեջ, կամավորները Թավրիզում գործի են դնում նորագույն ռումբեր, որոնց մասին քաղաքի պաշտպանները մինչ այդ հեռավոր պատկերացում ունեին: Առաջին մարտում զոհվում է մի քանի սոցիալ-դեմոկրատ, իսկ մի քանիսը գերի են ընկնում և մահվան տանջանքների ենթարկվում¹:

Գնալով է՛լ ավելի շատ լավ զինված սոցիալ-դեմոկրատ հեղափոխականներ էին ժամանում Թավրիզ, այս անգամ արդեն հիմնականում կովկասյան մուսուլմաններ՝ գլխավորապես Բաքվից:

Կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատների գործունեությունը չէր սահմանափակվում միայն կռիվներ մղելով: Նրանց ներկայացուցիչները վճռական ձայնի իրավունքով մասնակցում էին քաղաքի անջումենի և ռազմական խորհրդի աշխատանքներին, կազմակերպում հանրահավաքներ, գրում ու տարածում թոռուցիկներ, ներկա լինում օտարերկրյա հյուպատոսների հետ քաղաքի պաշտպանության ղեկավարների դիվանագիտական հանդիպումներին:

¹ Տե՛ս **Անդրե Ամուրեան**, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանում. 1890-1918, Թեհրան, 1950, էջ 56:

Մինչ կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատ կամավորների գալը Պարսկաստան, ծայրահեղ տգետ, կրոնամոլ պարսիկները, ընդհանրապես վրդովված քրիստոնյա Եվրոպայի մշտական հալածանքներից, նրա գիշատիչ քաղաքականությունից, այլակրոնների ու առաջին հերթին քրիստոնյաների մեջ կատաղի թշնամու էին տեսնում: Հենց ինքը՝ ազատագրական շարժումը Պարսկաստանում, ինչպես նաև ամբողջ մուսուլմանական աշխարհում, տեղի էր ունենում «բոլոր թույլ ժողովուրդներին շահագործող, թալանող ու ճնշող» քրիստոնյա աշխարհի դեմ պայքարի նշանաբանով: Մի քանի հարյուր կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատների գործունեությունը պարսկական ազատագրական պայքարում 1908-1911 թվականներին, նրանցից շատերի հերոսական մահը Պարսկաստանին ցույց տվեցին, որ քրիստոնյա ժողովուրդը միատարր զանգված չէ, որ այստեղ էլ կան ինչպես ճնշողներ, այնպես էլ ճնշվողներ, և դա որոշ չափով նպաստեց ժողովուրդների բարեկամության գաղափարների տարածմանը նաև հետամնաց ու մոլեռանդ մուսուլմանական շրջաններում:

Բայց ցավով նշենք, որ Կովկասից եկած սոցիալ-դեմոկրատների, ինչպես և այլ ազգության կամավորների թվում կային նաև այնպիսիք, որոնք թույլ էին տալիս անցանկալի արարքներ՝ դրամ կորզելու նպատակով խաղաղ բնակիչների ահաբեկում, նրանց ունեցած զենքի կամ ձիու առգրավում և այլն: Ընդհարումներ տեղի ունեցան քաղաքական տարբեր հայացքներ դավանող սոցիալ-դեմոկրատ և սոցիալ-հեղափոխական կամավորների միջև, որոնք վերջանում էին զենքի դիմելու սպառնալիքներով: Այդ տհաճ երևույթները նրանց հեղինակությունը զցում էին մուջահեդների շրջանում, վարկաբեկում կամավորական շարժման գաղափարը:

«Թող ժողովրդի հալը ինչ լինելու է, թող լինի, իրենց ի՞նչ: Եթե վաղը դեպքերը փոխուին, կառավարութիւնը յաղթող հանդիսանայ, իրենք՝ խղճի հանգստութեամբ ժողովրդին երեսի վրայ ձգելով Ջուլֆայի ճանապարհը կը բռնեն եւ լիքը գրպանով շունչները Կովկաս կառնեն...»¹, - այսպէս էին մտածում պարսիկ մուջահեդներին:

ՎՏԱՆԳԱՎՈՐ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ ԹԱՎՐԻԶԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ինչպէս արդեն նշել ենք, Ատրպատականի հայոց առաջնորդ Կարապետ Ծ. վրդ. Տեր-Մկրտչյանը 1908 թ. հուլիսի 16-ին «դավադիրների անունից» բոլորովին անսպասելի ստացել էր երկու նամակ – մեկը Շուջաա Նիզամի և արյունարբու Ռահիմ խանի ստորագրություններով, մյուսը՝ «Իսլամիե» անջումենից՝ ավելի խիստ ձևակերպումներով:

Նկատի առնելով, որ նշված նամակներին կարող են հաջորդել բացահայտ սադրանքները, Ատրպատականի հայոց թեմակալ առաջնորդն այդ նամակների և իր պատրաստած պատասխանների համառոտ բովանդակությունը հեռագրով անմիջապէս հաղորդում է Թեհրան՝ Պարսկա-Հնդկաստանի թեմի առաջնորդ Սահակ արքեպիսկոպոս Այվատյանին և խնդրում կառավարությանը շտապ հայտնել, որպէսզի անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնվեն հայերի նկատմամբ թշնամության առաջացումը կանխելու համար²: Ստանալով Կարապետ վարդապետի հեռագիրը, Սահակ արքեպիսկոպոսն անմիջապէս դիմում է կառավարու-

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237բ, վավ. 323, թ. 87:

² Տե՛ս «Մշակ», № 158, 23 հուլիսի 1908 թ.:

թյուն, հանդիպում ունենում բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ և ստանում նրանց հավաստիացումները, որ անհապաղ համապատասխան հանձնարարական կտրվի Ատրպատականի կառավարչությանը^{*}:

Տեղեկանալով Սահակ արքեպիսկոպոսի կատարած քայլերին, Կարապետ վարդապետը հուլիսի 16-ի երեկոյան պատասխան նամակներ է ուղարկում «Իսլամիեին» և Շուջաա Նիզամին ու Ռահիմ խանին: Նամակները նույն բովանդակությունն ունեին: «Հայերը դարեր շարունակ վայելելով Իրանի վեհապետերի առանձին խնամքն ու պաշտպանությունը, երբեք չեն թերացել հաւատարմութեան եւ անձնուիրութեան արտայայտութիւններով երախտահատոյց լինել,- ասված էր պատասխանում:- Ներկայ սրտայոյզ եւ աղեխարշ հանգամանքներում նոյնպէս մենք չթերացանք մեր պարտականութիւնների մէջ եւ քանիցս մեր եւ մեր ժողովրդի ծառայութիւնն առաջարկեցինք թէ՛ կառավարութեանը եւ թէ՛ բարձր հոգեւորականութեանը՝ օգտակար լինելու փորձութիւնների ենթարկուած մեր սիրելի հայրենիքին ու մեր թշուառ հայրենակիցներին: Բայց, ցաւօք, մեր բոլոր դիմումները

^{*} Առաջ անցնելով դեպքերի զարգացումից՝ նշենք, որ Սահակ արք. Այվատյանը, նկատի ունենալով պարսկահայության նկատմամբ որոշ իշխանավորների ոչ բարյացակամ վերաբերմունքը, համառորեն ձգտում էր տեսակցել շահին՝ պարսկահայությանը սպառնացող վտանգները չեզոքացնելու համար: Ամիսներ հետո միայն դա նրան հաջողվում է և փոխանցում է իր մտահոգությունները: Սրբազանը հայտնում է, որ հայերը երբեմն ստիպված են եղել զենքի դիմելու՝ ավազակախմբերից պաշտպանվելու համար միայն, և «Շահն ըստ երեւոյթին համոզուեր է այդ մտքին»: Մահմեդ Ալին հավաստիացնում է, թե չի կասկածում իր նկատմամբ հայոց հավատարմության մէջ ու խոստանում, որ ինքը պարտն ու պատշաճը կտնօրինի՝ հայոց մտավախությունները փարատելու համար («Բիւզանդիոն», № 3765, 13 (26) փետրվարի 1909 թ., ավելի մանրամասն՝ նույն թերթի № 3776, 26 փետրվարի (11 մարտի) 1909 թ. համարում լույս տեսած ընդարձակ թղթակցությունը):

մնացել են անպատասխան: Մենք, սակայն, մասամբ մեզ մխիթարուած ենք համարում, երբ կարողանում ենք մեզ դիմող մեր թշուառ հայրենակիցների ընտանիքներին հայ թաղերում պատսպարել՝ դրանով իսկ կատարելով մեր մարդասիրական եւ հայրենասիրական պարտականութիւնները: Չէ՞ որ իսլամի մեծ մարգարէի հրամանն է չմեղանշել հիւրասիրության դէմ եւ դռները լայն բանալ ամէն մի հիւրի առաջ՝ ինչ ազգի եւ դաւանանքի էլ պատկանելիս լինի: Մեր վարմունքով մենք կատարել ենք մեր մարդասիրական պարտականութիւնը եւ ծառայել ենք հայրենիքի շահերին՝ տեղ տալով միմիայն կառավարական պաշտօնեաների, վաճառականների, արհեստաւոր դասակարգի եւ առհասարակ այն ընտանիքներին, որոնք իրենց թաղերում օր ու գիշեր տեղացող հրացանների գնդակների եւ թնդանօթների արկերի տարափի տակ ապահով չեն: Կասկածելի անձնաւորութիւններ չկան հայ թաղերում: Այդ մասին պատիւ ունեմ համոզելու ձեզ»¹:

Հայոց առաջնորդի նամակն ստանալուն պէս դավադիրների պետ Միր Հաշեմի փոխանորդը նրան պատասխանում է մի սիրալիր նամակով: Նա գրում էր, թե համաձայն է նամակի բովանդակության բոլոր կետերին և գալիս է իր շնորհակալությունը հայտնելու հայերի պատվաբեր վարմունքի համար: Միաժամանակ նա խնդրում էր այսուհետև նույնպէս աշխատել հայոց թաղամասերում ապաստան չտալ կասկածելի անձանց: Հայոց թեմակալը թե՛ ստացած նամակները և թե՛ իր պատասխանները ռուսերեն թարգմանելով, առանձին գրությամբ ուղարկում է Թավրիզի ռուսաց հյուպատոս Պոլիստոնովին՝ աջակցելու, որպէսզի քաղաքում հայերի դէմ ուղղված սադրիչ ոտնձգություն-

¹ «Մշակ», № 158, 23 հուլիսի 1908 թ.:

ներ տեղի չունենան: Վերջինս նամակով դիմում է Շուջաա Նիզամին և Ռահիմ խանին և հայտնում, թե ռուսաց հյուպատոսությունը ճիշտ է համարում Թավրիզի հայերի բռնած դիրքը, պաշտպանության տակ է առնում նրանց: Այդ մասին իմանալով, Կարապետ վարդապետն ասել էր. «Մենք գոհ ենք, որ յանձին պարոն Պոխիտոնովի ունենք մի արթուն բարեկամ»¹:

Հայոց չեզոքության մասին հայոց թեմակալ առաջնորդի հավաստիացումները միապետականներին, անշուշտ, հայտնի էին դարձել Թավրիզի սահմանադրական ղեկավարությանը, ինչն առաջ էր բերել նրա բացահայտ դժգոհությունը: Ավելին, Սաթթար խանը հուլիսի 20-ին հայտարարել էր, որ մտադիր է դիմելու վճռական գործողությունների, այն է՝ Արգից հանել բոլոր թնդանոթները և ուղղել հայկական թաղամասերի և բոլոր քրիստոնեական հյուպատոսությունների վրա: Եթե հայերը չմիանան հեղափոխական ուժերին, նրանց թաղերը կենթարկվեն սոսկալի ռմբակոծության, - սպառնացել էր նա²: «Այդ գեաղայական յոխորտանքներին մենք վաղուց էինք սպասում»³, - գրում էր թավրիզահայերից մեկը:

Չնայած չեզոք մնալու մասին Ատրպատականի թեմակալ առաջնորդի և համայնքի մյուս ղեկավարների հավաստիացումներին ու երդումներին, Թավրիզից դուրս արդեն լուրեր էին տարածվել, թե հայերը դավաճանում են շահին: Հուլիսի 16-ին Ռահիմ խանի մարդիկ, նրա գլխությամբ, թե՛ ոչ, կողոպտում են քաղաքի Շեշ-Գիլան թաղամասի բազմաթիվ խանութներ, որոնց մեծ մասը պատկանում էր հայերին: Ամբողջովին կողոպուտի մատնվեցին «Մելիք Զոհրաբյան և Գյուլմասյան ընկերության»

¹ «Մշակ», № 160, 25 հուլիսի 1908 թ.:

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237Բ, վավ. 323, թ. 87:

³ Նույն տեղում:

խանութներն ու պահեստները, Ավագ խան Ավագյանի հսկայական խանութը: Կողոպտվելուց հետո խանութների ու պահեստների շինությունները կրակի տրվեցին:

Կառավարության պաշտպան բաշիբոզուկների խմբերը կողոպուտներ էին սկսել նաև ճանապարհներին՝ խլելով հայ առևտրականների, նաև օտարահպատակների ապրանքները: Կողոպտվեց նույնիսկ շահին պաշտպանող Թավրիզի ռուսաց հյուպատոսարանի փոստը:

Հայերի նկատմամբ վերաբերմունքը փոխվում էր նաև պատմական Փայտակարանում՝ Ղարադաղում:

Ղարադաղը Ատրպատականի հյուսիսային կողմի լեռնոտ գավառն էր, որը Թավրիզից մինչև Արաքսի ավերն էր տարածվում: Այդ գավառի ժողովուրդը ոչ միայն Ատրպատականին, այլև ամբողջ Պարսկաստանին ականավոր գործիչներ էր տվել: Թավրիզի նշանավոր մուջտեհիդներն ու խաները ծագումով դարադաղցի էին, դարադաղցի շատ պաշտոնյաներ կային Թեհրանում, նույնիսկ Քերբալայում նստած էին դարադաղցի ականավոր և ամբողջ Պարսկաստանից գերհարգված մուջտեհիդներ¹:

Ղարադաղում ապրող ցեղերը դարերով պահպանել էին իրենց անկախությունը, կառավարվել էին տոհմիկ իշխանների կողմից, որոնք միայն անվանական կերպով, ձևականորեն էին համարվում շահնշահի հպատակներ: Նրանք ո՛չ հարկ էին վճարում, ո՛չ էլ ենթարկվում էին տուրքի: Ղարադաղցիների կրոնապետերն ու ցեղապետերը, հենվելով իսլամի «ժողովրդավարական» կանոնների և գավառային «անկախ» վարչության օրենքների վրա, միշտ ըմբոստանում էին շահնշահերի, նրանց միջամտության փորձերի դեմ, ցեղակիցների դաժան շահագործումը

¹ Տե՛ս «Ախուրեան», № 69, 27 սեպտեմբերի 1908 թ.:

միայն իրենց վերապահելով: Նասր էդ Դին շահի կառավարման տարիներին հաջողվեց Ղարադաղը ենթարկել կենտրոնական իշխանությանը, բայց այդ պայմաններում ոչ միայն փոքր իսկ չթեթևացավ ժողովրդական զանգվածների դրությունը, այլև ավելի մեծ չափեր ընդունեցին բռնակալ ցեղապետերի ու խաների հարստահարումները:

Այս բնություններն էին, որ անտանելի էին դարձրել ժողովրդի կյանքը և, ի վերջո, բորբոքել նրա արդար գայրույթը:

Ղարադաղում հայերը բնակվում էին անհիշելի ժամանակներից: 1908 թ. գավառն ուներ 29 հայաբնակ գյուղ՝ 1122 տներով և 7000 շնչով¹: Նրանք հիմնականում զբաղվում էին հողագործությամբ և առևտրով:

Հայ ազգաբնակչության և հրոսակ խաների միջև ստեղծված վատթար հարաբերությունները, տեղի ունեցած արյունոտ ընդհարումները երկար տարիների պատմություն ունեին:

Դեռևս Նասրէդդին շահի օրոք, տխրահռչակ Ռահիմ խանի եկվոր հրոսակաբարո էյալեթը Ղարադաղ խուժելուց հետո, այնտեղի հայերի և խաների հարաբերություններն ավելի սուր բնույթ ստացան: Խաների հետ բազմաթիվ կռիվներ ունեցավ Մելիք-Ջեհանյան Սարգիսը: Քեյվանի լեռնոտ շրջանի 9 գյուղերի հայության դրությունը փոքր-ինչ բարելավելու և հրոսակների ճնշումից հնարավորինս նրան ազատ պահելու նպատակով նա կարողացել էր Թեհրանից ստանալ այդ գյուղերի սարփարաստության (վերակացության) իրավունքը, որի գործությամբ ազգակիցների գործերը՝ դատերը, տուրքերի հավաքումը և այլն սկսեցին կատարվել նրա միջոցով: Մելիք Սարգսի մահից հետո նույն իրավունքները Մոզաֆֆեր էդ Դին շահից ձեռք էր բերել նրա որ-

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 11 (322), նոյեմբեր, 1952, էջ 51-ի տողատակը:

դին՝ Ջհանգիր Բեկը՝ անձամբ գնալով Թեհրան:

Նույնիսկ Մելիք Սարգսի և Ջհանգիր Բեկի՝ սարփարաստության իրավունք ստանալուց հետո էլ շարունակվում էին անվերջ կռիվներն ու սպանությունները: Նրանց երկուսի վրա էլ մահափորձեր էին կատարվել. Ջհանգիր Բեկը երկու անգամ գնդակի վերք էր ստացել և մահից հրաշքով փրկվել: Այսուամենայնիվ, նա մի կերպ կառավարել էր այդ մահալը՝ հայերին քիչ թե շատ պաշտպանելով խաների բռնություններից ու հարստահարումներից:

Ղարաղաղի արյունարբու խաներին ինչ-որ չափով չեզոքացնելու համար իր ժամանակին շատ ջանք էր թափել Ատրպատականի նախկին թեմակալ առաջնորդ Ստեփանոս եպիսկոպոս Մխիթարյանը, և դա որոշ չափով նրան հաջողվել էր:

Մեջլիսի ցրումից հետո Պարսկաստանում սկսված խառնաշփոթությունները Ղարաղաղում նոր ասպարեզ հարթեցին Ռահիմ խանի և յուրայինների համար, որոնք գավառի անսահմանափակ իշխանությամբ տերերը դարձան: Քեյվան մահալի 9 հայաբնակ գյուղերն անտանելի ճնշումների ենթարկվեցին, վերացվեց հայ սարփարաստ ունենալու նրանց իրավունքը: Խաները դարադաղցի հայերին նույնիսկ սպառնում էին կոտորածով, եթե նրանց կովկասյան ազգակիցները վրացիների օրինակով փորձ անեն թափանցելու Պարսկաստան և զենքով հանդես գալու երկրի միապետական կարգերի դեմ:

1908 թ. հունիսի վերջերին խաների զինված խմբերը հարձակվեցին ու գրավեցին «Թումանյան» առևտրական տանը պատկանող հայկական գյուղերը, հեռացրին դրանց ընդհանուր կառավարիչ Ալեքսան Բեկին, ապա բռնագրավեցին մեծ քանակի հացահատիկ¹:

¹ Տե՛ս «Շեփոր», № 7, 28 սեպտեմբերի 1908:

1908 թ. առաջին կեսի վերջավորությանն սկսվեց մի պատմական շրջափուլ, որի ընթացքում հայությունը թե՛ Թուրքիայում, թե՛ Պարսկաստանում և թե՛ Ռուսական կայսրության մեջ ներքաշվեց գլխապտույտ իրադարձությունների հորձանուտի մեջ:

Ամեն ինչից երևում էր, որ Պարսկաստանի հայերին առաջիկայում մեծ փորձություններ են սպասում:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆԸ ԱԼԵԲԱԽՈՒՄՆԵՐԻ ՀՈՐՁԱՆՈՒՏՈՒՄ

Ընդունված է ասել, որ հեղափոխության հաղթանակը ոչինչ է, եթե նոր իշխանությունը չի կարողանում իրեն պաշտպանել:

ՍԱՀՄԱՆԱՓԱԿ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ՈՒՂԻՈՎ

Երեք տարի տևած սահմանադրական շարժումից հետո տապալվեց իրանյան դարավոր բացարձակ միապետությունը: Երկիրն անցավ հեղափոխականների ձեռքը:

Հեղափոխությունը կատարեց իր առջև դրված գլխավոր խնդիրը՝ միապետության փոխարինումը սահմանադրական կարգերով:

Մահմեդ Ալի շահի տապալումից հետո թվում էր, թե Պարսկաստանում սահմանադրական ռեժիմի ամրապնդման առաջ այլևս խոչընդոտ չկա: Վերահաստատվեց մեջլիսը, ձևավորվեց պատասխանատու կառավարություն, երկրի ղեկավարումն անցավ մեջլիսի ձեռքը: Բայց տարած հաղթանակը բավական չէր, որպեսզի Պարսկաստանն անմիջապես մտներ կանոնավոր պետական զարգացման ուղի:

«Սուրհանդակ» (Թիֆլիս) թերթը գրում էր. «Այն երկարամեայ տնտղական պայքարը, որ կատարում էր այնպիսի յամառութեամբ Պարսկաստանում ժողովրդի եւ Շահի միջեւ, վերջապէս պսակւեց առաջինի փառաւոր յաղթանակով: Բայց սրանով Պարսկաստանի ժողովրդական շարժումը տակաւին վերջացած չի կարող համարուել»: Տեղի ունեցավ պարսկաց հեղափոխության միայն առաջին փուլից մեկը, այն է՝ սահմանադրական կազմի ազատումը ռեակցիայի ճանկերից: Թեւ կարծես արդեն իր ազատությամբ և իր մեջլիսով ժողովուրդն էր իրերի դրության տերը, բայց և այնպէս դժվար չէր գուշակել, թե տակաւին ինչ նորանոր դեպքերի ու անակնկալների վկա կարող էր լինել նա: «Չէ՞ որ խաւար ոյժերը, բէակցիօն տարրերը, շարունակում էր թերթը, ներկայումս տապալւած ու ընկճւած, չեն ցանկանայ այնպէս դիւրին կերպով չքանալ իսպառ Պարսկաստանի պատմական ասպարէզից: Պարսկաստանի ազատագրութիւնը, նրա ազգայնական (ազգային:- Հ. Մ.) վերածնութիւնը, վերջապէս նրա քաղաքական-պետական գոյութիւնը դեռեւս շատ գործ ունեն կատարելու. այժմ պէտք է հանդէս գան նրա ստեղծագործող հասարակական ոյժերը եւ աւարտեն այն շէնքի կառուցումն, որի հիմքը գցեցին վերջին տարիների մարտիրոսական կռիւ անձնագոհ քաջերը»¹:

¹ «Սուրհանդակ», № 2, 9 հուլիսի 1909 թ.:

ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Նոր իշխանությունը ժառանգություն ստացավ տնտեսապես քայքայված, մշակութապես հետամնաց, քաղաքականապես անուժ, ջլատված ու կիսով չափ վասալացած պետություն: Կառավարությունը չէր կարող մոգական գավազանի մի հարվածով միանգամից վերացնել այն ամենը, ինչ բխում էր հին կարգերից, հանդիսանում լուրջ խոչընդոտ Նոր Պարսկաստանի տնտեսական և հասարակական զարգացման ճանապարհին:

Արդարև, բազմաթիվ և լուրջ էին սահմանադրական Պարսկաստանի կարիքները, որոնց լուծումը նրա առաջավոր և գիտակից տարրերից տոկոսն ու եռանդուն աշխատանք էր պահանջում: Այդ կարիքներից մի քանիսի դարմանումը անհետաձգելի էր, այլապես Պարսկաստանն ընդմիշտ կմնար արևելյան առումով մեջլիսի և կանուն-էսասիի (սահմանադրության, հիմնական օրենքի) երկիր և ոչ թե կդառնար խորհրդարանական մի երկիր՝ բառիս սահմանադրական իմաստով:

Առաջին խնդիրը երկրի կառավարման ձևի որոշումն էր:

Տեսնելով, որ Մահմեդ Ալիի համար այլևս անհնարին է փրկել Պարսկաստանի գահը, ռուսաց կայսրն ստիպված համակերպվեց նրան գահընկեց անելու մտքի հետ: Բայց անկախ դրանից, հեղափոխականների համար դա վաղուց վճռված հարց էր:

Հրացանաձգությունը դեռ շարունակվում էր, երբ 1909 թ. հուլիսի 3 (16)-ին մեջլիսի նստավայրում՝ Բահարսիտանի պալատում, շտապ կազմվեց «Գերագույն խորհուրդ»՝ («Մեջլիս-ի աալի») անունով ժամանակավոր արտակարգ մարմինը, որը փոխարինեց տապալված պարսկական առաջին մեջլիսին՝ մինչև նրա

* Գրականության մեջ օգտագործված են նաև «Բարձրագույն խորհուրդ» և «Ազգային արտակարգ խորհուրդ» բառակապակցությունները:

վերականգնումը: Գերագույն խորհրդի կազմը բաղկացած էր ավատապետական և բախտիարական զինված ջոկատների ներկայացուցիչներից, նախկին նախարարներից, մուջահեդներից և առաջին մեջլիսի պատգամավորներից: Այդ մարմնում, որպես անդամ, ընտրվել էր մի հայ ներկայացուցիչ: Թեև Եփրեմը չէր ընդգրկվել Գերագույն խորհրդի կազմում, բայց նա և ուրիշ երկու զինվորական գործիչներ՝ Մոիզ Սուլթանը (նույն ինքը՝ Սարդար Մուխի, իսկական անունը՝ Աբդուլ Հասան խան) և Միրզա Ալի Մահմեդ խանը նիստերին մասնակցելու, ելույթներ ունենալու և քվեարկելու իրավունք էին ստացել¹:

Հուլիսի 4-ին և 5-ին Գերագույն խորհուրդը տվեց մի շարք անմիջական կարգադրություններ և որոշումներ:

Ամենից առաջ հայտարարվեց Մահմեդ Ալի շահի տապալման մասին: Նրա փոխարեն Գերագույն խորհուրդը սահմանադրության 36-րդ և 37-րդ հոդվածների հիման վրա՝ Պարսկաստանի միապետ հայտարարեց տապալված շահի ավագ որդուն՝ 1896 թ. Թավրիզում ծնված 13-ամյա Սուլթան Ահմեդ Հասան Միրզային²: Անչափահաս շահի խնամակալ (ռեգենտ) նշանակվեց արքայա-

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 7 (31), մայիս, 1925, էջ 36:

* Սահմանադրության 36-րդ հոդվածում ասված էր, որ թագավորությունը պիտի փոխանցվի Նորին Վեհափառություն շահնշահ Մահմեդ Ալի Ղաջարի զավակներին՝ սերնդից սերունդ: 37-րդ հոդվածով նախատեսվում էր. «Երբ թագավորի զավակները բազմաթիվ են, թագաժառանգությունը հասնում է անդրանիկ որդուն, որի մայրը պիտի լինի բուն իրանցի և արքայական տոհմից, իսկ թագավորը արու զավակ չունենալու դեպքում թագաժառանգության աստիճանին է հասնում թագավորական ընտանիքի մերձավորագույն անդամը ...» (տե՛ս «Հ. Յ. Դաշնակցութիւն, Եփրեմ, պարսկական սահմանադրութիւն», հատ. Բ, ուսումնասիրեց եւ խմբագրեց Անդրէ Ամուրեան, Թեհրան, 1979 թ., էջ 57-58): Սահմանադրության 38-րդ հոդվածի համաձայն՝ գահաժառանգը պետության գործերի վարումը ստանձնում էր 18 տարին լրանալու պահից (տե՛ս նույն տեղում):

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 13, թ. 11 և շրջ., «Կոհակ», № 10, 1 օգոստոսի 1909 թ.:

տոհմի ավագագույն իշխան Ագադ օլ Մուլքը¹ (իսկական անունով՝ Ալի Ռեզա խան), որը մի տկար, թույլ, եռանդից, կամքից ու հեղինակությունից զուրկ բարի ծերունի էր, որ գիտեր միայն լաց լինել ու ողբալ դաջարական արքայատոհմի կործանման համար²:

Իրեն գահակալ ընտրելու առթիվ մանկահասակ Ահմեդ Միրզան հուլիսի 31-ին հրապարակեց հատուկ հրովարտակ, որով դիմելով խնամակալին ու ժողովրդին, շնորհակալություն էր հայտնում իր նկատմամբ վստահություն տաճելու համար: «Չնայած ես անգետ երեխա եմ, - գրում էր նա, - բայց լավ եմ հասկանում, որ ազատությունը քաղցր բան է: Երբ ինձ բացատրեցին սահմանադրության նշանակության մասին, ես, իսկապես, սիրեցի այն և «սահմանադրություն» բառը ինձ համար կորցրեց նախկին դժոխային նշանակությունը: Հիմա իմ բոլոր ուժերը ես ուղղելու եմ նրան, որ պարսից ժողովուրդը, վերջապես, ապրի մարդավայել»³:

Այնուհետև Գերագույն խորհուրդը ազդարարեց սահմանադրության վերականգնման և երկրորդ մեջլիսի գումարման մասին: Առաջին մեջլիսը հայտարարվեց ժամանակավոր:

Հաջորդ խնդիրը նախարարների խորհուրդ կազմելն էր:

Նախարարական պաշտոն ձեռք բերելու հավակնություն ունեցան բազմաթիվ կալվածատերեր, նախկին բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, այդ թվում՝ նահանգապետներ, որոնք, Մահմեդ Ալի շահի հետ անձնական հաշիվներ ունենալով, մի օրից մյուսը դարձել էին «հեղափոխականներ»:

¹ Տե՛ս **М. Павлович, С. Иранский**, Персия в борьбе за независимость, с. 57.

² Տե՛ս «Ախուրեան», № 55, 2 օգոստոսի 1909 թ.:

³ «Ախուրեան», № 56, 6 օգոստոսի 1909 թ., տե՛ս նաև՝ «Հորիզոն», № 2, 4 օգոստոսի 1909 թ.:

Ո՞րն էր նախարարական պաշտոնին տիրելու բուռն պահանջ ունեցող «հեղափոխականների» մեծաթիվ լինելու պատճառը:

Նախ նշենք, որ Պարսկաստանը թե՛ նախասահմանադրական շրջանում և թե՛ նրանից հետո չէր ունեցել պետական գործիչներ՝ բառիս իսկական իմաստով: Հայրենասիրություն, երկրի շահ, զոհողություն հոգուտ ընդհանրության, ընդունակությունների անձնվեր գործադրություն և նման բարձր գաղափարներ անըմբռնելի հասկացություններ էին նրանց համար: Պարսիկ գործիչների և ղեկավարների առաջին և գերադաս մտահոգությունը անձնական շահն ու անհատական բարօրությունն էր:

Փաստերի մի երկար շարան կարելի է թվել, որը ցույց է տալիս, թե երկրի ամենանվիրական սրբություններն ու իրավունքները ծախու էին հանվում հոգուտ այս կամ այն նախարարի կամ այլ բարձրաստիճան մարդու անձնական գրպանի: Այնպես որ նախարարական պաշտոնը՝ իբրև ամենաբարձրն ու ամենապատասխանատուն՝ ամենաշահավետ դիրք էր պարսիկ պետական գործիչների շահատակությունների համար:

«Ով քիչ շատ հետաքրքրվել է պարսից կառավարչական ձեռնարով,- գրում էր «Նոր հոսանք» (Թիֆլիս) հանդեսը,- անշուշտ իմանալիս կը լինի, որ նախասահմանադրական շրջանում նահանգապետների պաշտոնը պարզապես աճուրդի էր դրում եւ շատ վճարողին [էր] յանձնում այս կամ այն երկրամասի կառավարչութիւնը՝ քմահաճոյքի անսահման իրաւունքներով: Հասկանալի է, ի հարկէ, որ այդտեղ երբէք ի նկատի չէր առնում թեկնածուի ընդունակութիւններն ու անցեալ գործունէութիւնը: Մի խոհարարի աշակերտ, մի ձիապան, հասարակ մի ֆարրաշ ժամանակի ընթացքում իրենց ճարպիկութեան եւ փողի ոյժով ամենաբարձր

պաշտօններ են ձեռք բերել եւ լիովին շահագործել»¹:

Ինչնիցէ, Գերագոյն խորհուրդն ստեղծեց ազատական ավատապետներից, բախտիար խաններից և նախկին նախարարներից կազմված ժամանակավոր կառավարություն՝ բաղկացած 52 հոգուց²: **Սեփահդարը** (իսկական անունը՝ Ֆաթիոլլահ խան Ռեշտի) նշանակվեց ռազմական նախարար:

Աշխատության նախորդ գլուխներից մեկում սեղմ նշվել է նրա ով լինելը: Ավելացնենք, որ նա անկեղծորեն ցանկանում էր Պարսկաստանը տեսնել բարվոք վիճակում, միաժամանակ որևէ բան չէր անում Թյունեքապունի իր կալվածքներում աշխատող տասնյակ հազարավոր հպատակների վիճակը մի փոքր իսկ թեթևացնելու համար: Նա դեպի հեղափոխություն էր եկել Մահմեդ Ալի շահից շնորհագրկության ենթարկվելու պատճառով³: Կառավարությունը որոշ ժամանակ, մինչև երկրորդ մեջլիսի հրավիրումը, չէր ունենալու վարչապետ՝, ուստի նրա պարտականությունները դրվեցին Սեփահդարի վրա:

Ներքին գործերի նախարար նշանակված **Սարդար Ասադի** (իսկական անունով՝ Ալի-դուլի խան) մասին ընթերցողն արդեն բավական տեղեկություններ ունի: Միայն կրկնենք, որ նա պատերազմասեր, անվեհեր ու քաջ բախտիար ցեղի առաջնորդն էր⁴:

Արտաքին գործերի նախարար նշանակվեց **Մոշիր Սալթանեն**, որը նախկինում քանիցս կատարել էր արտգործնախարարի պաշտոնը և հպատակությամբ ծառայել շահնշահերին: Նա այդ պաշտոնը ստանձնում էր ժամանակավորապես, որովհետև դա

¹ Տե՛ս «Նոր հոսանք», Ա տարի, № 1, մարտ, 1913, էջ 213:

² Տե՛ս **В. Триа**, Кавказские социал-демократы в Персидской революции, с. 115.

³ Տե՛ս «Կոհակ», № 10, 1 օգոստոսի 1909 թ.:

* Միայն 1909 թ. հոկտեմբերի սկզբին նշանակվեց սահմանադրական կառավարության առաջին վարչապետը, որը եղավ նույն Սեփահդարը:

⁴ Տե՛ս «Կոհակ», № 10, 1 օգոստոսի 1909 թ.:

նախատեսված էր արտասահմանում գտնվող Նասր օլ Մուլքի համար, որը նաև զբաղեցնելու էր վարչապետի պաշտոնը:

Փոստ-հեռագրական նախարար **Սարդար Մանսուրը** նախկին կառավարության մեջ եղել էր մաքսային գործերի նախարար, որի ընթացքում տեր էր դարձել հարյուրավոր գյուղերի և միլիոնների կարողության: Շահին մի մեծ գումար չվճարելու պատճառով ենթարկվել էր հալածանքի և ապաստանել ռուսական դեսպանատանը:

Պարսկական կազակային բրիգադի հրամանատար **Լյախովը**, որը եղել էր շահի աջ ձեռքը, ռմբակոծել էր մեջլիսը և սպառնացել ոչնչացնել Թեհրանը, նշանակվեց մայրաքաղաքի զինվորական կառավարիչ¹:

Թեհրանի ոստիկանության գլխավորի (բեյլերբեյի) պաշտոնը տրվեց **Եփրեմին**:

Ինչպես տեսնում ենք, Պարսկաստանի նոր կազմված կառավարության մեջ, չնչին բացառությամբ, ընդգրկված էին երկիրը շահագործող դասակարգերի ներկայացուցիչներ: Նկատենք, որ նոր կառավարության բոլոր անդամներն անխտիր թեև ունեին տարիների փորձառություն, բայց չէին ստացել կանոնավոր կրթություն և դաստիարակություն: Այստեղ էլ շեշտենք, որ պարսիկ իշխանական տներում յուրաքանչյուր իշխանագուն ստանում էր ուրույն կրթություն և դաստիարակություն: Նրա ուսուցիչները ծխատեր հետամնաց մոլլաներն էին կամ տգետ դայակները: Ուսուցման իմաստն այն էր, որ աշակերտը սովորեր, թե ինչպիսի խորամանկություններ պետք է գործադրի, որպեսզի ապագայում կարողանա բարձր պաշտոններ ձեռք գցել: Պարսիկ պաշտոնյաներին պետք չէին ո՛չ վարչական ունակությունների

¹ Տե՛ս «Նոր հոսանք», Բ տարի, № 6, հունիս, 1914, էջ 1014:

ձեռքբերում և ո՛չ էլ ընդհանրապես հիմնարար դաստիարակություն: Դա էր գլխավոր պատճառներից մեկը, որ Մաթթար կամ Բաղեր խաների նմանները կարողանում էին մեծապես ազդել ժողովրդի ճակատագրի վրա:

Մինչև նոր մեջլիսի հրավիրումը՝ նոր կառավարության նախարարների գործունեությունը վերահսկելու համար 25 նշանավոր սահմանադրականներից կազմվեց հատուկ կոմիտե¹:

Թեև ժամանակավոր վարչապետը Գիլանի խոշոր կալվածատեր Սեփահդարն էր, բայց կառավարությունը փաստորեն գտնվում էր Բախտիարների ձեռքին, քանի որ այդ թափառական ցեղը իր մեծամասնությամբ ստանձնած էր եղել սահմանադրության պաշտպանի դերը, որը բնավ պայմանավորված չէր եղել քաղաքական համոզմունքներով, այլ, ինչպես նշել ենք, այն թշնամությամբ, որ Բախտիար ցեղապետները տածում էին ընդհանրապես դաջարյան տոհմի և մասնավորապես Մահմեդ Ալիի նկատմամբ: Ավելին, Բախտիարներն ունեին դաջարյան տոհմն իրենց տոհմով փոխարինելու գաղտնի ձգտում, նրա հիմնադրողը համարելով Բախտիար անվանի ցեղապետ Մարդար Ասադին:

Անգլիական և ռուսական կառավարությունները Թեհրանի իրենց դիվանագիտական ներկայացուցչությունների միջոցով հայտնեցին, որ ճանաչում են կատարված պետական հեղաշրջումը՝ ժառանգության օրենքի համաձայն Մահմեդ Ալիի անչափահաս գահաժառանգի բարձրացումը գահի վրա, ինչպես և նորաստեղծ կառավարությունը²:

¹ Տե՛ս “История Ирана”, с. 284.

² Տե՛ս **Հայրապետ Պանիրեան**, Յեղափոխական շարժումները Պարսկաստանում, էջ 47:

Հեղափոխության ալիքների վրա պաշտոնների հասած գործիչներից հայ ընթերցողին, բնականաբար, հատկապես կհետաքրքրի Եփրեմի անձը:

Եփրեմին մայրաքաղաքի ոստիկանապետ նշանակելը շատերը համարեցին նոր կառավարության առաջին կոպիտ սխալը, քանզի դա, ինչպես և սպասելի էր, առաջ բերեց Պետերբուրգի տարակուսանքը և դժգոհությունը, որն ամեն ինչ անում էր պարսից նոր կառավարության մեջ տեսնելու իր մարդկանց կամ գոնե համակիրների ու չեզոքների:

Եփրեմն իր անբասիր վարքով շատ էր տարբերվում իշխանության հասած մյուս ղեկավարներից: Նա վերջիններիս պես հետամուտ չէր մեծամեծ պատիվների. թերևս միակ բացառությունը եղավ, որ անձնական որևէ բան չփնտրեց իր պաշտոնի մեջ, չմտածեց գրպանը մեծացնելու մասին¹:

Ոստիկանապետի պաշտոնի ստանձնումը հակառակ էր Եփրեմի, որպես հեղափոխականի հավատամքին, բայց նրան ստիպեցին հանձն առնել պաշտոնը, պատճառաբանելով, թե խաղաղությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ է ուժեղ մի ձեռքի ներկայությունը:

Եփրեմին նախարարի պաշտոն չտալը պայմանավորված էր նրա քրիստոնյա լինելով: Պարսկաստանի սահմանադրության 58-րդ հոդվածում ասված էր. «Ոչ ոք չի կարող նախարարության պաշտոնի հասնել, բացի բուն իրանցի մուսուլմանից և պարսկահպատակից»²:

Նման պաշտոնների կարող էին հասնել թուրքերը, թաթերը, ֆարսերը, լորերը, քրդերը և մյուս բոլոր մուսուլմանները, բայց ոչ

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 100, 13 մայիսի 1912 թ.:

² Տե՛ս «Պարսկաստանի սահմանադրութեան օրենքները», Թարիզ, 1907, հոդվ. 58:

երբեք քրիստոնյաները, հրեաները, կյաքոները (կրակապաշտներ): Վերջիններս օտարներ էին համարվում, որոնք և, իբր, չէին կարող հավատարիմ լինել սահմանադրությանը¹:

Իր վրա վերցնելով Թեհրանի ոստիկանապետի պարտականությունները՝ Եփրեմը նպատակ ուներ դրանք կատարել ժամանակավորապես, երևի, ինչպես ինքն էր ենթադրում, մինչև որ երկրում վերահաստատվեին ու ամրապնդվեին սահմանադրական կարգերը:

Եփրեմի՝ Թեհրանի ոստիկանապետի պաշտոնի ստանձնումը ՀՅ դաշնակցության ղեկավարությունը դժգոհությամբ ընդունեց: Դաշնակցական ընկերները տեսականորեն անհարիր էին համարում այդ պաշտոնը հեղափոխականի համար: 1909 թ. հուլիսի 26-ի թվով Եփրեմին ուղարկած նամակով Ռոստոմը գրում էր. «Բոլոր այստեղի ընկերների կողմից սրտանց շնորհաւորում ենք քո յաջողութիւնները: Միայն թէ անյարմար պաշտօն է քեզ վիճակուել: Լաւ կը լինի, եթէ յեղափոխական խառը դրութիւնը անցնելու լինի եւ քիչ թէ շատ խաղաղ կեանք ստեղծուելու լինի, հրաժարական տաս ոստիկանապետի պաշտօնից»²:

Երբ Թեհրանը գրավվեց, Կովկասից եկած կամավորներին նույնպես առաջարկեցին ընդունել մի քանի պաշտոն, բայց դաշնակցականներից բացի, նրանք բոլորը մերժեցին առաջարկը: Դաշնակցության անդամներից մի քանիսը, տեղացի թե եկվոր, ծառայության անցան ակցիզային վարչությունում և պետական ուրիշ մարմիններում³: Եփրեմի անմիջական օգնականն էր պարսկական ժանդարմերիայի նախկին պետ, քաջ զինվորական Չոհրաբ խանը, նրա մերձավոր գործակիցներն էին դաշնակցա-

¹ Տե՛ս «Լրաբեր», № 8, 16 հունիսի 1908 թ.:

² «Ռոստոմ», էջ 169:

³ Տե՛ս **В. Триа**, Кавказские социал-демократы в Персидской революции, с. 115:

կան գործիչներ Հովսեփ Միրզայանը, Ասլան Ստեփանյանը (խմբապետ Ասլան, Ասլան խան), Թումանյանցի առևտրական տան նախկին ծառայող Ալեքսան խան Թունյանը և ուրիշ հայեր:

Պաշտոնավարման առաջին իսկ օրից Եփրեմը եռանդուն կերպով գործի անցավ: Նա նախ կալանքից ազատեց բոլոր նրանց, որոնք բանտերում էին հայտնվել ոչ ծանր մեղքերի համար: Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության արխիվի փաստաթղթերից մեկում կարդում ենք. «Ոստիկանությունը և քաղաքը հանձնարարված են կովկասցի Եփրեմին, բանտերում տառապողները այժմ ազատության մեջ են: Ծանր շղթաներն այժմ ի տես բոլորի ոչնչացված են»¹: Հենց այս առաջին քայլերի համար նա հանդիպեց կառավարության ազդեցիկ մի քանի անդամների լուրջ դիմադրությանը: Նոր կացությունն անկայուն էր, մտքերում՝ ծայրահեղ շփոթ, անպակաս էին դավերը, անձնական նախանձն ու փոքրոգությունը: Նա մեծ տակտով ու խելամտությամբ կարճ ժամանակում արմատապես վերակառուցեց ոստիկանությունը, ստեղծեց ժանդարմերիա՝ իր համապատասխան լիազորություններով: Ուժեղացվեց կարգի պահպանումը մայրաքաղաքում, որտեղ ամեն րոպե կարող էին հուզումներ և բռնկումներ տեղի ունենալ: Շատ չանցած՝ Թեհրանում հաստատվեց կարգ ու կանոն, մայրաքաղաքի կյանքն աստիճանաբար մտավ բնականոն հունի մեջ²: Այս բոլոր գործերում Եփրեմին աջակցում էին Կովկասից եկած հայ կամավորները՝ իրենց կարողության չափով:

Նախարարների խորհուրդն անհրաժեշտ էր համարել Եփրեմի ներկայությունն իր բոլոր նիստերին, բայց բազմազբաղ լինելով և տեսնելով, որ դրանք անարդյունավետ են, նա այդ մասնակցությունը ժամանակի կորուստ էր համարում:

¹ Архив внешней политики России (АБПР), ф. Персидский стол, д. 924, л. 167.

² Տե՛ս «Հորիզոն», № 100, 13 մայիսի 1912 թ.:

Պետերբուրգը չափազանց դժգոհ էր պարսից նոր կառավարությունից, քանի որ սա շարունակում էր սերտ հարաբերություններ պահպանել Կովկասից եկած հեղափոխականների հետ, իսկ Եփրեմին Թեհրանի ոստիկանապետ նշանակելու առթիվ ռուսական կառավարությունը խիստ բողոք էր ներկայացրել¹:

Երկու տերությունների ներկայացուցիչների միջամտության շնորհիվ մի կարճ ժամանակ անց վերջ դրվեցին պատերազմական գործողություններին, և ընդհանուր խաղաղություն ազդարարվեց: Լյախովը, որ շահի կազակների գլուխն անցած կռվել էր հեղափոխականների դեմ, ապա վար էր դրել զենքերը, հիմա պարտավորվեց ծառայել նոր վարչակարգին: Որպես բրիգադի հրամանատար՝, նա ուղղակիորեն ենթարկվում էր զինվորական նախարարին²: Կարճ ժամանակում՝ բրիգադի զինվորների թիվն ու զինվածությունը մեծացան³: Մեկ-երկու ամիս հետո, այդ զորամասը, որը շարունակեց մնալ Պարսկաստանի միակ կանոնավոր ռազմական միավորը, իր կազմում արդեն ուներ ավելի քան 1500 հոգի⁴:

Ընդհանրապես անհրաժեշտ էր արմատապես կարգի բերել զինվորական ուժերը ռազմական տեխնիկայի և կարգապահության ժամանակի պահանջներին համեմատ և որ շատ կարևոր էր՝ վերակառուցել դեմոկրատական հիմունքներով:

¹ Տե՛ս «Սուրհանդակ», № 12, 21 հուլիսի 1909 թ.:

* Գնդապետ Լյախովը պարսկական կազակային բրիգադը գլխավորեց մինչև 1909 թ. վերջը, երբ նրան փոխարինեց ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի գնդապետ, իշխան Ն. Պ. Վատրոլսկին (տե՛ս **М. Павлович, С. Иранский**, Персия в борьбе за независимость, с. 88-89):

² Տե՛ս «Լրաբեր», № 28, 12 հուլիսի 1909 թ.:

³ Տե՛ս **М. Павлович, С. Иранский**, Персия в борьбе за независимость, с. 87.

⁴ Տե՛ս «История Ирана», с. 287.

Այս առնչությամբ կառավարության առջև կանգնած կարևոր խնդիրներից էր ֆիդայության ընդգրկումը վերակազմավորվելիք բանակի մեջ:

Եվրոպական արդյունաբերության Պարսկաստան մտնելուց հետո արագորեն քայքայվել էին մանր տնտեսությունները և ստեղծվել էր լյումպենաբուլետարների բավականին ստվար բազմություն, որը հեղափոխության օրերին կազմում էր սահմանադրական խմբերի բավական խոշոր մասը: Անգործ մնացած և կամ ոչ երկարատև աշխատանքով ապրող լյումպենների համար գոյության միջոց էր ֆիդայությունը, որը մի ժամանակ այնքան հրապուրիչ դարձավ, որ նույնիսկ աղքատ արհեստավորները թողնում էին իրենց խանութները և ուսն առնում հրացանը: Ընդ որում, Պարսկաստանի բազմազգ ֆիդայությունը շատ տարբերվում էր թուրքահայ ֆիդայիներից: Վերջիններիս նպատակը ոչ թե հրացանի միջոցով իրենց ընտանիքները **կերակրելն** էր, ինչպես Պարսկաստանի դեպքում, այլ նրանց պատիվն ու կյանքը **պաշտպանելը**:

Պարսկական հեղափոխական շարժման ղեկավարներն ըմբռնում էին, որ բնակչության լյումպենացված մասը չի կարող հեղափոխության համար վստահելի և կայուն դաշնակից լինել, որ իրադարձությունների աննպաստ զարգացման դեպքում նա կարող է անցնել հետադիմության կողմը և դառնալ դրա գործուն աջակիցը: Ահա թե ինչո՞ւ չափազանց կարևոր նշանակություն էր ստանում ֆիդայական զինված խմբերը կազմակերպված բանակի մեջ որքան հնարավոր է արագ ձուլումը:

Բայց այդ խնդիրը թերի կատարվեց. նախ՝ ոչ բոլոր ֆիդայական խմբերին հաջողվեց ներառել բանակաշինության ոլորտը, երկրորդ՝ բանակի մեջ մտնող այդ խմբերը պահպանում էին իրենց «ինքնավար» վիճակը և կազմվածքը:

Բանակաշինության գործում կառավարությունը դիմեց նաև հեռուն գնացող ծայրահեղ քայլերի: 1909 թ. սեպտեմբերին իշխանությունները փորձ արեցին զինաթափել Թեհրանում գտնվող ֆիդայիներին, առաջին հերթին՝ Կովկասից եկած կամավորներին և նրանց դուրս հանել երկրից: Այդ հողի վրա առաջ եկան տարաձայնություններ Եփրեմի և կառավարության նախագահի միջև, որոնք, սակայն, հարաբերությունների խզման չհասցրին:

Ստանալով Եփրեմի բարոյական աջակցությունը, ֆիդայիները չընկրկեցին կառավարության սպառնալիքների առջև: Նրանք հայտարարեցին, որ նախքան Թեհրան գալը իրենց տված խոստումներից որևէ մեկը չի կատարվել, սահմանադրությունն ըստ էության չի վերականգնվել, մեջլիսը չի գործում: Ֆիդայիների վճռական պահվածքն ուշքի բերեց կառավարությանը, և նա ստիպված նահանջեց¹:

Նոր կառավարությունը մի քանի տարտամ քայլերի դիմեց ազատվելու իր համար անվստահելի ու վտանգավոր պաշտոնյաներից և նրանց փոխարեն նշանակեց նորերին: Օրինակ՝ Ատրպատականի նահանգապետ նշանակվեց և Թավրիզ հասավ նախկին նահանգապետ Մոխբեթ Սալթանեն (իսկական անունը՝ Հեդայաթ խան): 1908 թ. ամռանը, երբ միապետական կառավարության գորքերը շրջապատել էին Թավրիզը, նա անցել էր Եվրոպա և այժմ, դեպքերի նոր զարգացման շնորհիվ, երկիր էր վերադարձել²:

Իր գործունեության առաջին օրերից ժամանակավոր կառավարությունը ցույց տվեց, որ ինքը չի գնալու արմատական բարեփոխումների ուղիով: Դա պատահական չէր, քանզի իշխանության էին եկել ոչ թե բնակչության դեմոկրատական շերտերի

¹ Տե՛ս «История Ирана», с. 285:

² Տե՛ս «Հայրենիք», № 11 (322), նոյեմբեր, 1952, էջ 48:

ներկայացուցիչները, այլ՝ ազատական (լիբերալ) կալվածատերերն ու բախտիար խաները: Իշխանության մեջ թերևս բացառություն էր կազմում խոնարհի խավերից սերած Եփրեմ Դավթյանը:

Օաճանելով սահմանադրությունը վերականգնելու համար պայքարի դրոշը, բախտիար խաներն ըստ էության նպատակ էին դրել ամրապնդել իրենց ազդեցությունը ինչպես Բախտիարիայում, այնպես էլ ողջ երկրում: Նրանք բարձր՝ հիմնականում նահանգապետների և գեներալ-նահանգապետների, պաշտոններ ստացան ոչ միայն մայրաքաղաքում, այլև նահանգներում, մարզերում ու գավառներում¹:

Կալվածատերերի և ավատապետական ազնվականության ազդեցությունը կառավարությունում գնալով ավելի ու ավելի մեծանում էր, և նրանք ավելի ու ավելի էին գնում դեպի աջ: Օգտագործելով շահի նկատմամբ ժողովրդի տարած հաղթանակը, ազատական-կալվածատիրական ու բուրժուական շրջանները ձգտում էին արգելակել հեղափոխության խորացումը: Ավելին, Մահմեդ Ալի շահի գահընկեցությունից հետո կառավարությունը կանգնեց հետադիմության հետ մերձենալու և դեմոկրատական շարժումը ճնշելու հողի վրա: Մահապատժի ենթարկվեցին մի քանի երկրորդական հակահեղափոխականներ, իսկ հետադիմության սյուներն առաջվա պես իրենց ձեռքում էին պահում երկրի տնտեսական ու քաղաքական լծակները: Անձեռնմխելի մնացին միապետական կարգերը և դաջարական արքայատոհմը, օտարերկրյա կոնցեսիաներն ու ձեռնարկությունները, ինչպես նաև կազակական բրիգադը: Կառավարությունը նույնիսկ փորձ չարեց նախկին շահին պատասխանատվության կանչելու 1908 թ. հունիսի 10 (23)-ի արյունալի հեղաշրջման, մեջլիսը ջախջախելու

¹ См. у **Михаил Сергеевич Иванов**, Очерки истории Ирана, с. 238:

համար: Ավելին, կառավարությունը իրանական հետադիմության պարագլուխ գահընկեց շահին նշանակեց տարեկան 100 հազար թուման թոշակ՝ ցմահ¹:

Հեղափոխության հաղթանակից քիչ ժամանակ անց, շահի ջախջախած առաջին մեջլիսը կանոնավորապես սկսեց հավաքվել նիստերի և շարունակել օրենսդրական գործունեությունը: Թեհրանում և նրա շուրջն ստեղծվեց հարաբերական խաղաղություն: Կասպից ծովի եզերքից մինչև մայրաքաղաք ընկած տարածության վրա ազատորեն ու անարգել գործում էին անջումենները, վերականգնված էր սահմանադրական կարգը:

Բայց ընդամենն ամիսներ անց մեջլիսը, որ ժամանակին ինքն էր երկրում ազդարարել ազատության, հավասարության և եղբայրության բարձր ու վսեմ գաղափարներն ու սկզբունքները, վերասերված էր և չէր կամենում կամ ընդունակ չէր հետամուտ լինելու իր առաքելությանը:

Երկու ապացույցներ թերևս առավել ցայտուն էին արտահայտում մեջլիսի անկման աստիճանը: **Առաջին**՝ հատուկ որոշումով նա Մոզաֆֆեր էդ Դին շահի ստորագրած ու վավերացրած՝ Պարսկաստանի պետության սահմանադրության (հիմնական օրենք) մեջ փոփոխել կամ ավելացրել էր 107 հոդված, այդ թվում 58-րդ հոդվածը, որով, ինչպես վերը նշվեց, ոչ մուսուլմաններին արգելվում էր նախարարի պաշտոն զբաղեցնել: Այդ որոշումով մեջլիսը եկավ սրբագործելու սովորության ուժով նախկինում գոյություն ունեցած կարգը՝ դա ձևակերպելով որպես հիմնական օրենք: Հռչակելով խտրականության նոր սկզբունք, նա նվիրագործեց տիրոջ և ենթակայի գաղափարը, ինչը հակառակ էր սահմանադրության մեջ ամրագրված սկզբունքներին: **Երկրորդ**՝ բացա-

¹ Տե՛ս “История Ирана”, с. 284:

հայտորեն բռնաբարելով հայերի իրավունքը, մեջլիսը որոշում էր ընդունել, որի համաձայն՝ պարսկահայերը կարող էին այնտեղ ունենալ միայն մի պատգամավոր՝ անկախ երկրում ունեցած իրենց թվից¹: Եվ դա արվում էր այն ժողովրդի նկատմամբ, որն իր եռանդուն գործունեությամբ նշանավոր ազդակ էր եղել Պարսկաստանում պառլամենտական սկզբունքը ոգի ու մարմին դարձնելու համար:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՆՈՐ ԻՐԱՎԻՃԱԿ

Նշված ամեն բացասականի կողքին, շատ իշխանավորների ցանկությունից անկախ, երևակվում էին դրականի ծիլերը:

Պարսկական հեղափոխության ամենամեծ բարիքը եղավ սահմանադրական կառավարության հռչակած խոսքի, մամուլի, ժողովների, միությունների ազատությունը, անձի և բնակարանի անձեռնմխելիությունը:

Արդեն հրապարակ էին եկել մի քանի պարսկական կուսակցություններ՝ **չափավորականների** (էթիդալներ), որի անդամները մեծ մասամբ կալվածատերեր և նախկին պետական պաշտոնյաներ էին, **դեմոկրատների**, որի մեջ ընդգրկված էին վաճառականներ, պետական միջին պաշտոնատարներ և մտավորականներ: Բախտիարներն ունեին իրենց կուսակցությունը՝ **Իթիֆադ-Թերադդը**-ն, իսկ մանր բուրժուաների կուսակցությունը **Էթեհադ-փուն**ն էր:

Այս վերջին երկու կուսակցությունները գտնվում էին ՀՅ դաշնակցության գաղափարական ուժեղ ազդեցության տակ: Բանն

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 180, 20 օգոստոսի 1911 թ.:

այնտեղ էր հասել, որ նրանք իրենց ծրագրերում մտցրել էին Ուրմիայում և Սալմաստում հայկական ինքնավարություններ ստեղծելու գաղափարը¹:

Առաջին երկու կուսակցությունները հավասար չափով ուժեղ էին և իշխանությունը խլում էին միմյանց ձեռքից: Նրանք մեկ բարեկամանում էին հնչակյանների, մեկ դաշնակցականների հետ, ինչը վերջիններիս միջև նոր բախումների պատճառ էր դառնում:

Ոչ միայն համերաշխություն ու համատեղ գործելու ցանկություն չկային հայկական երկու կուսակցությունների միջև, այլ նրանցից յուրաքանչյուրը պարսկական կուսակցությունների նկատմամբ ընդգծված կայուն վերաբերմունք չուներ: Օրինակ՝ Թեհրանում հնչակյանները դեմոկրատների հետ էին, իսկ Ռաշթում՝ էթիդալների, դաշնակցականները պաշտոնապես օգնում էին կառավարությունում մեծ կշիռ ունեցող էթիդալ կուսակցությանը, իսկ Ռեշտում կռվում էին այդ նույն կուսակցության անդամների դեմ²:

1909 թ. աշնանը պարսկական մեջլիսում սկսեցին ձևավորվել պատգամավորական խմբակցություններ, որոնց թվում իրենց նշանակությամբ և քաղաքական կշռով մեծագույնները երկուսն էին՝ դեմոկրատների և չափավորականների (էթիդալներ) կուսակցությունների խմբակցությունները:

Հայկական երկու կուսակցությունները՝ Հնչակը և Դաշնակցությունը, հարում էին քաղաքական նշված ուղղություններից մեկին: Հնչակյանները, ի դեմս իրենց պարսկական կազմակերպության, մեջլիսում և դրանից դուրս համագործակցում էին դեմոկրատական կուսակցության հետ, որը համեմատաբար ավելի

¹ Տե՛ս «Յուշարձան նուիրումաճ Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան քառասնամեակին», Փարիզ, 1930, էջ 192:

² Տե՛ս նույն տեղում:

արմատական էր, քիչ թե շատ պաշտպանում էր երկրի ներքնախավերի շահերը (համենայնդեպս՝ իր ծրագրում արված հայտարարությունից դատելով), հանդես էր գալիս վերջնականապես երկրի գաղութացմանը ձգտող ցարական Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի իմպերիալիստական զավթողական քաղաքականության դեմ: Դաշնակցականներն սկզբում նույնպես հարում էին դեմոկրատներին, բայց 1911 թ. կեսերից սկսեցին համագործակցել չափավորականների հետ, իսկ մի տարի հետո՝ 1912 թ., հեռացան նրանցից:

Քաղաքական կյանքի աշխուժացումը նպաստում էր սահմանադրության իրական կերպարանք ստանալուն: Ընդ որում, դատելի էր ունենում նաև հեղափոխական ճամբարի ներսում ընթացող առճակատումների, համառ ու անզիջում պայքարի պայմաններում:

Այսպես՝ դեմոկրատական կուսակցության օրգան «Շարք» թերթը 1909 թ. սեպտեմբերին քննադատական խիստ հողվածով հանդես էր եկել ներքին գործերի նախարար Սարդար Ասադի դեմ: Ստանալով վարչապետ Մեփահդարի համաձայնությունն ու խրախուսանքը, Սարդար Ասադը կարգադրություն էր արել փակել թերթը և ձերբակալել նրա հրատարակչին, միաժամանակ իր հրամանի կատարման պատասխանատվությունը դրել Եփրեմի վրա: Բայց վերջինս ընդվզել էր և հրաժարվել կատարել հրամանը: Նրա այդ քայլը լայն արձագանք էր գտել դեմոկրատական շրջաններում, մայրաքաղաքում առաջ էր եկել բողոքի ալիք, որի ճնշման տակ Սարդար Ասադը չեղյալ էր հայտարարել իր որոշումը:

Պարսկաստանի հյուսիսի հասարակական կյանքում, իհարկե ժամանակավորապես, որոշակի դեր էին կատարում Կովկա-

սից եկած սոցիալ-դեմոկրատ բոլշևիկները¹:

Եթե 1908 թ. երկրորդ կեսին Թավրիզի պաշտպանության պաշարում կարևոր ներդրում էին ունեցել սոցիալ-դեմոկրատ վրաց մենշևիկները, ապա 1909 թ. ամռանից սկսած այս անգամ նկատելի գործունեություն էին ծավալել բոլշևիկ կամավորները՝ հատկապես Գիլանում:

Բոլշևիկների կուսակցությունը նույնպես ճշտել էր իր վերաբերմունքը պարսկական հեղափոխության նկատմամբ: Նրա առաջնորդ Վլադիմիր Լենինը, չսահմանափակվելով այդ հեղափոխության առջև կանգնած խնդիրների տեսական վերլուծությամբ, նշել էր նաև կուսակցության՝ պարսկական ազատագրական շարժմանը աջակցություն ցույց տալու միջոցներն ու սահմանները. հատուկ թերթիկներ լույս ընծայելու, օրինական և ապօրինի կուսակցական մամուլում հոդվածներ տպագրելու, խորհրդարանական ամբիոնն օգտագործելու միջոցով հեղափոխականների հաջողությանը նպաստելու, ավելին՝ անմիջական մասնակցություն ունենալու նրանց պայքարին²:

Լենինն ասում էր, թե բոլշևիկներն ամենուր պետք է բացահայտեն պարսկական հեղափոխությունը խեղդելու գործում ռուսական ցարիզմի թափած ջանքերի բուն նպատակը, դատապարտեն «նրա միջամտությունն ուրիշի գործերին, նրա կողմից դեմոկրատիայի հիմնական սկզբունքի՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի խախտումը»: Նա գրում էր. «Կորչի՝ ամեն մի գաղութային քաղաքականություն, կորչի՝ միջամտությունը ուրիշի

¹ Անդրկովկասյան բոլշևիկների՝ պարսկական հեղափոխությանը ցուցաբերած բազմակողմանի աջակցության մասին տե՛ս «Красный архив»-ի հատոր 2 (105)-ում (1941 թ.) զետեղված նյութը (էջ 33-70)՝ Ե. Բոր-Ռամենսկու ներածական հոդվածով:

² Տե՛ս Վլադիմիր Լենին, ԵԼԺ, հատ. 17, Երևան, 1978, էջ 223, 276:

հողին, օտար բնակչության կյանքին, կորչի՝ նոր արտոնությունների, նոր շուկաների, նեղուցների և այլնի համար կապիտալիստական քաղաքականությունը»¹:

Այս դրույթներն իրենց հետագա զարգացումն ստացան ՌՍԴԲԿ համառուսաստանյան IV (Պրագայի) կոնֆերանսի համար Լենինի նախապատրաստած փաստաթղթերում: «Արդի մոմենտի և կուսակցության խնդիրների մասին» բանաձևում մերկացվում էին ցարիզմը, սևհարյուրյակային ազնվականությունը և ամբապնդվող արդյունաբերական բուրժուազիան, որոնք փորձում էին իրենց գիշատչական շահերը բավարարել «ազատության համար հեղափոխական պայքար մղող Ասիայի ժողովուրդների (Պարսկաստան, Չինաստան) դեմ ուղղված գաղութային զավթումների միջոցով»²:

Դումայի ընտրություններից շատ չանցած՝ «Բանվորական դեպուտատների մի քանի ելույթների հարցի շուրջը» թեզիսներում, որոնք հիմք ծառայեցին IV պետական դումայի սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցության հայտարարության համար, Լենինը նորից ընդգծեց բանվորական դեպուտատների ելույթների կարևորությունը «Ռուսական կառավարության արտաքին քաղաքականության դեմ ընդհանրապես, հատկապես հիշատակելով ... Պարսկաստանը գրավելու «տենչանքները» (և սկսված գրավումները)»³:

Այս դրույթները դրվեցին բոլշևիկյան կազմակերպությունների գործունեության հիմքում: 1908 թ. նոյեմբերի վերջին, III պետական դումայի սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցությունը ռազմական նախարարին հղած հարցման մեջ բողոքում էր գնդապետ

¹ Տե՛ս Վլադիմիր Լենին, ԵԼԺ, հատ. 17, էջ 278-279:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 223, 276:

³ Տե՛ս նույն տեղում, հատ. 22, Երևան, 1979, էջ 239:

Լյախովի գործողությունների դեմ: 1909 թ. ապրիլին բոլշևիկներին հարած պատգամավոր Ի. Պ. Պոկրովսկին բողոքում էր այն բանի դեմ, որ սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցության նշված հարցումը դուրան քննության չէր առել: «Մենք,- հայտարարել է նա,- բողոքում ենք ժանդարմի այն դերի դեմ, որ ռուսական կառավարությունն իր վրա է վերցրել պարսկական կառավարության նկատմամբ»¹:

Այդ գիծը շարունակեցին IV պետական դումայի բոլշևիկ պատգամավորները: 1912 թ. նոյեմբերին հրապարակված «Սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցության հայտարարության» մեջ մատնանշվում էր, որ «աշխատավոր դասակարգերը Ռուսաստանում չունեն այնպիսի շահեր, որոնք արդարացնեին զինված ընդհարումը»²: Հայտարարությունը հրապարակելուց առաջ բոլշևիկների ներկայացուցիչը հայտարարել էր, թե «Պարսկաստանում չկան այնպիսի շահեր, որոնք ստիպեին կառավարությանը դառնալու ... ժանդարմ»³:

Պարսկական հեղափոխության պաշտպանության գործում մեծ դեր խաղաց բոլշևիկյան մամուլը: «Пролетар», «Рабочая Газета», «Социал-Демократ», «Звезда», «Правда» տեղական կուսակցական հրատարակությունները եռանդուն կերպով հանդես էին գալիս Պարսկաստանում և Արևելքի մյուս երկրներում հեղափոխական շարժումների պաշտպանությամբ: Լենինից բացի, այդ հարցերի մասին գրում էին կուսակցական աչքի ընկնող հրապարակախոսները (Վ. Վ. Վորովսկի, Վլադիմիր Դմիտրևիչ Բոնչ-Բրունիչ և ուրիշներ):

¹ «Государственная дума. Третий созыв. Стенографические отчеты», часть IV, СПб, стлб. 3122-3123.

² «Государственная дума. Четвертый созыв. Стенографические отчеты. 1912-1913». Сессия первая, часть I, СПб, 1913, стлб. 322.

³ Там же, стлб. 320.

Բոլշևիկները զգալի աշխատանք տարան պարսից հեղափոխականներին օգնություն ցույց տալու գործը կազմակերպելու համար: Մի քանի քաղաքներում ստեղծվել էին «Իրանի հեղափոխությանն աջակցող հատուկ կոմիտեներ», որոնք Պարսկաստան էին ուղարկում զենք, ռազմամթերք, զրականություն, տպագրական պիտույք, փող: Զենքը Պարսկաստան էր ուղարկվում ոչ միայն Անդրկովկասից, այլև Ռոստովից, Պետերբուրգից, Մոսկվայից և Տուլայից: Հեղափոխական աշխատանք էր տարվում այն զորամասերում, որոնք նախատեսված էին ուղարկել Պարսկաստան¹:

«Հատուկ կոմիտեները» անցկացնում էին նաև կամավորների ցուցակագրում ու զինում: Այդ աշխատանքներում հայ բոլշևիկներից եռանդուն ընդգրկված էին Մերգո Մարտիկյանը, Արտեմ Աղամալյանը, Ասատուր Կախոյանը և ուրիշներ: Կամավորները ծովային և ցամաքային ճանապարհներով ուղարկվում էին Հյուսիսային Պարսկաստան², որտեղ նրանք ձուլվում էին տեղի հեղափոխական ջոկատների մեջ, այլ ոչ թե գործում էին ազգային սկզբունքով, ինչպես դաշնակցական կամավորների պարագայում: Թիֆլիսում կամավորներ ուղարկելու գործը ղեկավարում էր բոլշևիկ Գ. Մաթիաշվիլին (Գիգո): Հեղափոխության տարիներին երկու անգամ Պարսկաստան է այցելել Մեշադի Ազիզբեկովը:

* Պարսկական հեղափոխության մեջ անդրկովկասյան բոլշևիկների գործունեությունը հանգամանորեն լուսաբանված է Գեորգի Հարությունյանի «Иранская революция 1905-1911 гг. и большевики Закавказья» (Ереван, 1956) մենագրությունում:

¹ А. М. Матвеев, Из истории иранских революционных организаций в Средней Азии в начале XX в. (К вопросу о превращении России в центр мирового революционного движения). – «Взаимоотношения России и сопредельных стран Востока в XVIII - начале XX вв.», Ташкент, 1963, с. 151-152.

² См. у Георгий С. Арутюнян, Иранская революция 1905-1911 гг. и большевики Закавказья, с. 124:

Պարսկաստան գնացող բոլշևիկ մարտիկների շարքերում զգալի թիվ էին կազմում Անդրկովկասի հայկական գավառներից մեկնաձևերը: Հին բոլշևիկ Ասատուր Կախոյանը (Բանվոր Խեչո) վկայել է, որ իրենց «ընդհատակյա աշխատանքներից մեկն էլ այն էր, որ Պարսկաստանի հեղափոխականներին օգնելու համար Ախթալայի կայարանի դիմաց մի գինեվաճառի խանութի գլխի սենյակում ռումբեր էինք պատրաստում: Արդեն մի քանի տասնյակ պատրաստել էինք ու հետզհետե փոխադրել Թիֆլիս, Առաքել Օկոյաշվիլու մոտ»¹:

ՌՄԴԲԿ Բաքվի կոմիտեի որոշմամբ, բոլշևիկյան մի զինված ջոկատի գլուխ անցած, 1909 թ. ամռան վերջերին ծովով Պարսկաստան է ուղևորվում նշանավոր բոլշևիկ Գրիգորի Կ. Օրջոնիկիձեն (Սերգո): Ջոկատի կազմում 140 մարտիկներ էին՝ վրացիներ, հայեր, կովկասյան թուրք-թաթարներ²: Օրջոնիկիձեն Գիլանում մնաց մոտ մեկ տարի, մինչև 1910 թ. աշունը՝ իր աշխատանքները հիմնականում կենտրոնացնելով Գիլանի նահանգի կենտրոն Ռեշտում և Էնզելիում³:

Ռաշթ ժամանելուց անմիջապես հետո Օրջոնիկիձեն կապ հաստատեց իրանցի հայտնի հեղափոխական Սարդար Մուխիի

¹ Ասատուր Կախոյան (Բանվոր Խեչո), Հոդվածներ և հուշեր, «Հայպետհրատ», Երևան, 1963, էջ 72-73:

² Ст'я Георгий С. Арутюнян, Иранская революция 1905-1911 гг. и большевики Закавказья, с. 137.

³ Ст'я Михаил Сергеевич Иванов, Очерки истории Ирана, с. 235-236, նաև՝ А. Келенджеридзе, Серго Орджоникидзе – журналист, с. 12: Ջարմանք են պատճառում վերջին գրքույկի հեղինակի կողմնակալությունն ու բացահայտ հակահայկական կեցվածքը: Այնտեղ բանն այնպես է ներկայացված, որ, իբր, պարսկական հեղափոխությանը մասնակցած երկու-երեք տասնյակ վրաց սոցիալ-դեմոկրատներն են եղել կենտրոնական դեմքերը Գիլանում, նրանք են եղել գիլանյան արշավանքների շարժիչ ուժը: Միաժամանակ հայ մարտիկների թափած ջանքերը հավասարեցված են զրոյի, իսկ Եփրեմ խանը ներկայացված է միայն ու միայն հույժ բացասական որակումներով՝ անձնական թե հասարակական:

(նույն ինքը՝ Մոիզ Սուլթան, իսկական անունը՝ Աբդուլ Հասան խան) հետ, որն ազատ արձակելով իր գյուղացիներին, զինված մի բազմամարդ ջոկատ էր ստեղծել:

Օրջոնիկիձեն և նրա հետ եկած բոլշևիկներն ամեն կերպ աջակցում էին Սարդար Մուխիին, մասնակցում հեղափոխական զինված նոր խմբերի կազմակերպմանը, անցկացնում էին զինավարժություններ, հիմնադրում ռումբերի ու նռնակների պատրաստման արհեստանոցներ, մասնակցություն էին ունենում Գիլանի միապետական զորքերի և խանական ավագակախմբերի դեմ մղվող մարտերին¹: Բոլշևիկներն առանձնապես ազդեցիկ դեր խաղացին Թավրիզի և Ռաշթի հեղափոխական իրադարձություններում: Նրանց ջանքերով Ռաշթում ժողովրդական միլիցիա ստեղծվեց:

Պարսկական հեղափոխության ընթացքը լայնորեն լուսաբանվում էր բոլշևիկյան մամուլի էջերում՝ «Նոր խոսք» և «Կայծ» (Թիֆլիս), “Бакинский рабочий” և “Тудок” (Բաքու) թերթերում, «Թիֆլիս» հանդեսում և այլ պարբերականներում²:

Սերգոն Պարսկաստանից մշտական կապի մեջ էր արտասահմանյան բոլշևիկյան կենտրոնների հետ, պարբերաբար նամակներ էր գրում այդ ժամանակ Ֆրանսիայում գտնվող Լենինին³:

¹ Տե՛ս “История Ирана”, с. 282:

² **Георгий С. Арутюнян**, Иранская революция 1905-1911 гг. и большевики Закавказья, с. 108-121.

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 139:

ՎԵՐԱԿԱՆՔՆՄԱՆ (ՌԵՍՏԱՎՐԱՑԻԱՑԻ) ՎՏԱՆԳԻ ԴԵՄ

Ինչպես համարյա բոլոր քաղաքական կուսակցությունները, այնպես էլ մեջլիսը և ընդհանուր առմամբ իշխանությունները քաջ գիտակցում էին, որ սահմանադրական կարգերի գլխավոր թշնամին մնում էր Մահմեդ Ալին՝ թեև գահագուրկ: Կառավարության կամքից անկախ ձգձգվում ու անորոշության էր մատնված երկրից նրա հեռանալու հարցը: Նախկին շահի ռոճիկի խնդիրը, նրա հսկայական պարտքերը, ռուսաց արշավախմբերի ծախսերը և այդ ամենի հետ շաղկապված ուրիշ այլևայլ խնդիրներ կառավարությանը դրել էին ծայր աստիճան խճճված և անելանելի դրության մեջ:

Մինչդեռ հետադիմության սյուները զանազան պետությունների Թեհրանի դեսպանատներում բեստ նստած ղեկավարում և ուղղություն էին տալիս սահմանադրության թշնամիներին, որոնց գործողություններին կառավարությունը մնում էր ակամա ականատես և անուժ էր խեղդելու նրանց ձգտումները¹:

Քաղաքական տրամադրությունները հատկապես անորոշ էին Թեհրանում: Մի բան միայն շատ հստակ էր՝ դժգոհների թիվը մեծ էր, և անգամ նոր կառավարության մեջ նկատելի էին այնպիսի տարաձայնություններ, որոնք ունակ էին վերջնականապես տապալելու նրան: «Եւ եթէ իշխանութեան մէջ հանդէս չգան իրենց պարտականութիւնները քաջ գիտակցող մարդիկ,- գրում էր «Ախուրեանը», - ոչինչ լաւ բան սպասել չի կարելի: Նոյնիսկ մեջլիսը չէ կարող երկրին տալ ցանկալի հանգստութիւնը եւ բարեկեցութիւնը»²:

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 20, 26 օգոստոսի 1909 թ.:

² «Ախուրեան», № 66, 13 սեպտեմբերի 1909 թ.:

Նկատի ունենալով երկրի վտանգավոր կացությունը, սահմանադրական կառավարությունը դիմել էր Թեհրանում ռուսաց դեսպանությանը և առաջարկել շտապեցնել նախկին շահի մեկնումը Պարսկաստանից, ինչպես նաև պահանջել էր հանձնել մայրաքաղաքի օտարերկրյա դեսպանատներում բեստ նստած միապետականներին: Ռուսաց դեսպանության պատասխանը չէր գոհացրել կառավարությանը: Վերջինս տեղեկացվել էր, որ մինչև չպարզվեն ու չլուծվեն նախկին շահի հետ կապված դրամական բոլոր խնդիրները, նա մնալու է երկրում: Դեսպանատան պատասխանում նաև շեշտված էր, որ ռուսական զորքերը Պարսկաստանում կմնան այնքան ժամանակ, քանի դեռ չեն դադարել ներքին խռովությունները: Այդ ամենի հետ միասին ռուսաց դեսպանությունը նաև պահանջել էր բոլոր բեստ նստողներին ներում շնորհել և կյանքի անվտանգությունն ապահովել:

Կառավարությունն ստիպված էր եղել անել առաջին զիջողական քայլը՝ ներում շնորհել բոլոր բեստ նստածներին: Դժվար չէ պատկերացնել, թե ազատություն ստանալուց հետո նրանք ինչպիսի դիրք էին բռնելու սահմանադրական կառավարության նկատմամբ¹:

Մահմեդ Ալիի գահընկեցությունից շատ չանցած, 1909 թ. հուլիսի սկզբներին Թեհրանից դուրս՝ Քերեջում տեղի ունեցավ առաջին լուրջ ընդհարումը սահմանադրական ազգայնականների և միապետականների միջև²: Ջգալի կորուստներ տալով՝ վերջիններս ցրվեցին տարբեր ուղղություններով, վրեժխնդրությամբ տոգորված, խոստանալով շարունակել կռիվը, իսկ սահմանադրական ուժերը վերադարձան Թեհրան և նախապատրաստվեցին կանխել միապետականների նոր ոտնձգությունները: Սահ-

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 20, 26 օգոստոսի 1909 թ.:

² Տե՛ս «Ախուրեան», № 51, 19 հուլիսի 1909 թ.:

մանադրականների առաջին հաջողությունը ցույց տվեց, որ իրենք ընդունակ են առանց օտարների միջամտության կարգ ու կանոն հաստատելու երկրում, իրավունք և քիչ թե շատ արդարություն մտցնել հասարակության մեջ, որից դարեր շարունակ գուրկ է եղել պարսիկ ժողովուրդը¹:

Բայց տվյալ պահին կառավարության գերխնդիրը մնում էր հին կարգերի վերականգնման վտանգի չեզոքացումը: Երկրից նախկին շահի հեռանալը դառնում էր օրախնդիր:

Սահմանադրական կառավարությունը Մահմեդ Ալին առաջարկում է տարեկան 45000 ռուբլի ցմահ կենսաթոշակ, որը գահընկեց շահը գտնում է «շատ չնչին եւ պահանջում է աւելացնել»²: Իր հերթին, Գերագույն խորհուրդը մի պատվիրակություն է ուղարկում Մահմեդ Ալիի մոտ և նրանից պահանջում շուտափույթ հեռացում երկրից և պետական գանձարան վերադարձնել պալատից տարած բոլոր ակնեղենը: Նախկին շահը համաձայնում է վերադարձնել ակնեղենը, բայց սակարկում է կենսաթոշակի չափի հարցում³:

Գահից գրկվելուց հետո Մահմեդ Ալին դեռ չորս ամիս մնաց Պարսկաստանում: 1909 թ. օգոստոսի սկզբներին նա իր մոտ է հրավիրում չորս արքայազնի և նրանցից խնդրում իր անունից միջնորդել նոր կառավարության առաջ, որպեսզի սա ներում շնորհի իրեն և թույլ տա խաղաղ ապրելու երկրի՝ իշխանությունների նպատակահարմար գտած մասում: Բայց մեջլիսը մերժում է այդ խնդրանքը և պահանջում հեռանալ Պարսկաստանից: Մեջլիսը նաև տեղեկացնում է, որ եթե այլ երկիր հեռանալուց հետո շա-

¹ Տե՛ս «Սուրհանդակ», № 2, 9 հուլիսի 1909 թ.:

² Տե՛ս «Մշակ», № 150, 14 հուլիսի 1909 թ.:

³ Տե՛ս «Ախուրեան», № 51, 19 հուլիսի 1909 թ.:

հը փորձի Պարսկաստան վերադառնալ, նա կգրկվի իրեն նշանակված թոշակից¹:

Դիվանագիտական շրջաններին շատ էր զբաղեցնում Մահմեդ Ալիի բնակության վայրի հարցը: Ռուսասեր նախկին շահը հենց սկզբից ցանկություն էր հայտնել ընտանիքով մեկնել Ռուսաստան՝ մշտական բնակության: Պետերբուրգն ու Լոնդոնը տալիս են իրենց համաձայնությունը: Ռուսական կառավարությունը նրան առաջարկում է ապրել Կալուգա քաղաքում՝ Ղրիմի վերջին խան Ղրիմ-Գիրեյի համար Եկատերինա II կայսրուհու ժամանակ կառուցված պալատում, ուր վերջին անգամ ապրել էր գերված Իմամ Շամիլին իր ընտանիքով²: Բայց շահը ցանկություն էր հայտնել բնակվելու Ղրիմում կամ դրա շրջակայքում որևէ հարմար տեղ³:

Նշենք, որ Պարսկաստանից գահընկեց շահի հեռանալու լուրը շուտով առաջ բերեց մեծ անախորժություններ նրա ընտանիքում: Մահմեդ Ալին պահանջում էր, որ իր տիկնանց տիկին Մելիքե Ջեհանն անպատճառ հետևի իրեն, ինչին կտրականապես դեմ էր որդին՝ դեռատի շահ Ահմեդը: Գնալով հոր մոտ, սա աղաչանք-պաղատանքով խնդրում է մորը թողնել իր մոտ, որովհետև առանց նրա ապրել չի կարող: Մահմեդ Ալին վճռակա՝ նորեն մերժում է որդու խնդրանքը⁴:

Հետևյալ առավոտ մանկահասակ շահը իր մոտ է կանչում Սեփահդարին ու Սարդար Ասադին և լացակումած նրանց դիմում է՝ ասելով, որ հորը պետք է թողնել Էնզելիում, նրա սեփականությունն ձևակերպել այնտեղի նախկին շահական պալատը,

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 7 (31), մայիս, 1925, էջ 36-37:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս «Սուրհանդակ», № 6, 14 հուլիսի 1909 թ.:

⁴ Տե՛ս «Ախուրեան», № 50, 17 հուլիս 1909 թ.:

իսկ ինքը մեջլիսի որոշմամբ իրեն հասանելիք ռոճիկով Թեհրանից Էնզելի երկաթուղի կկառուցի, որպեսզի հաճախակի մեկնի այնտեղ՝ մորը տեսնելու համար: Մանկահասակ շահի առաջարկի մասին անմիջապես հայտնում են Մահմեդ Ալիին, որը կտրականապես մերժում է որդու պահանջը, ասելով. «Ես անպայման պետք է գնամ: Պարսկաստանում ոչ ոքի ես չեմ հաւատում եւ չեմ մնայ, նրանք (սահմանադրականները:- Հ. Ս.) ինձ կսպանեն»¹:

Զիաշտվելով շուտով մորից բաժանվելու մտքի հետ, մանկահասակ շահը, լքելով գահը, մայրաքաղաքից փախչելու և ծնողներին միանալու փորձ է անում: Երբ այդ մտադրությունը բացահայտվում է, և ուժեղացվում է շահական պալատի հսկողությունը, նա նույնիսկ փորձում է անձնասպան լինել: Այդ դեպքից հետո կառավարական շրջաններում մտածում են գահի վրա նոր շահ կարգելու մասին²: Առաջարկվում էր գահաժառանգ նշանակել Ահմեդ շահի տասնամյա եղբորը՝ Մահմեդ Հասան Միրզային³: Օգոստոսի 26-ին Թեհրանի ռուսաց դեսպանությունում տեղի էր ունեցել խորհրդակցություն, որին մասնակցել էր նաև հայտնի սահմանադրական Սեյիդ Հասան Թաղիզադեն: Իմանալով այդ մասին, Մահմեդ Ալին նրան հրավիրել էր իր մոտ և խնդրել աջակցել իրեն մնալու հայրենիքում: «Ես չեմ կարող եւ չեմ կամենում ապրել Ռուսաստանում,- ասել էր նա:- Ես սխալուել եմ իմ ռուս բարեկամների վերաբերեալ: Թոյլ տուէ՛ք հեռանալ Մաշհադ, Մեքքա կամ Խորասան»: Թաղիզադեն այդ մասին հաղորդում է մեջլիսին, որը հրաժարվում է նույնիսկ քննարկել այդ հարցը⁴:

¹ Տե՛ս «Ախուրեան», № 50, 17 հուլիսի 1909 թ.:

² Տե՛ս «Հորիզոն», № 1, 2 օգոստոսի 1909 թ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում, № 24, 30 օգոստոսի 1909 թ.:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

Մահմեդ Ալի շահի մեկնելու արձանագրությունը օգոստոսի 27-ին ստորագրում են ռուսաց ու բրիտանական դեսպանատների ներկայացուցիչները և Պարսկաստանի կառավարության անդամները: Օրվա երկրորդ կեսին, ժամը 4-ին, նախկին շահը ընտանիքի ու շքախմբի հետ Միրաբադից ճանապարհ է ընկնում Ռուսաստան¹: Նրան ուղեկցում էին ռուսական և անգլիական պահակախմբեր: Թեհրանից մինչև Էնզելի ճանապարհը նախատեսված էր, որ կտևի 12 օր²:

Մահմեդ Ալին դեպի Կասպից ծով էր գնում ոչ թե հեղափոխական Թավրիզի, այլ Ղազվինի վրայով, ուր տեղակայված էր Պարսկաստանում ռուսական զինված ուժերի հրամանատարական կենտրոնը: Սեպտեմբերի 7-ին հասնելով Ղազվին, նա այստեղ ոտքի է հանում մի քանի թափառական ցեղերի, որոնք նրա ներշնչմամբ հրաժարվում են ճանաչել նոր կառավարությունը³:

Հասնելով Էնզելի, Մահմեդ Ալին իր տիկնանց տիկին Մելիքե Ջեհանի և արքայադուստր Ջեբա խանումի, իր հարեմի ու շքախմբի հետ թողնում է երկիրը և «Սկոբեյև» նավով, որին ուղեկցում էր «Գյոթ-Թեփե» ռազմանավը, մեկնում է Ռուսաստան⁴:

1909 թ. սեպտեմբերի 19-ին նախկին շահը ավել է իջնում Պետրովսկում: Ռուսական իշխանությունները Կովկասի փոխարքային ժամանակավորապես փոխարինող իշխան Դեդեշկեյանիի գլխավորությամբ ամեն ինչ արել էին ապահովելու համար նախկին շահի անվտանգությունը: Սեպտեմբերի 20-ին վերջինս գնացքով մեկնում է բնակության նշանակված վայրը՝ Օդեսա: Նրա հետ էր 32 հոգի, հաշված կանանց ու երեխաներին: Սեպ-

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 23, 29 օգոստոսի 1909 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 24, 30 օգոստոսի 1909 թ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում, № 32, 10 սեպտեմբերի 1909 թ.:

⁴ Տե՛ս “Сборник дипломатических документов ...”, вып. III, СПб, 1912, с. 147:

տեմբերի 23-ին Մահմեդ Ալին տեղ է հասնում¹: Նիկոլայ II կայսրը հրաման է արձակում Մահմեդ Ալիին Ռուսաստանում պատվել «Նորին Մեծություն» և «Շահ» տիտղոսներով²:

Նախկին շահն իր ընտանիքով, հարեմով ու շքախմբով արտասահմանում պետք է ապրեր մեջլիսի՝ իրեն նշանակած տարեկան 500.000 թուման (2.500.000 ֆրանկ) նպաստով:

Թեհրանից գահընկեց շահի մեկնելուց հետո, հոկտեմբերի 8-ին, Թավրիզից հայրենիք վերադարձավ գեներալ Մնարսկին: Քաղաքում մնացած ռուսական զորամասի հրամանատարությունն ստանձնեց գնդապետ Չապլինը:

ՄԵԶԼԻՍՈՒՄ ՀԱՅ ՊԱՏԳԱՄԱՎՈՐՆԵՐ ՌԻՆԵՆԱԼՈՒ ՀԱՐՑԸ

Երկրի կայունության ապահովման համար կարևորագույն նշանակություն էին ստանում նոր մեջլիսի ընտրությունների ժամանակին անցկացումը և նրա աշխատանքի կանոնավոր ընթացքին նպաստելը:

Պարսկական առաջին մեջլիսը, որն իր գոյության երկրորդ տարին դեռ չլրացած ցրվել էր, կազմված էր եղել, համարյա ամբողջովին, նշանակովի անդամներից:

Արդեն 1909 թ. հուլիսի վերջերին հրատարակվեցին ընտրությունների կանոնները, որոնց համաձայն՝ ընտրվելու իրավունք էին ստանում նվազագույնը 250 թուման արժողությամբ անշարժ կալվածքներ ունեցողները, որոնք տարեկան ստանում էին 50 թումանից ոչ պակաս եկամուտ և վճարում էին 10 թումանից ոչ

¹ 5 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 153-155:

² Տե՛ս «Սուրհանդակ», № 42, 13 դեկտեմբերի 1909 թ.:

պակաս հարկ: Ընտրելու իրավունքից նույնպես օգտվում էին կրթված անձինք: Մեջլիսի պատգամավորը պետք է լիներ հավատացյալ մուսուլման, իմանար պարսից լեզուն, լիներ 30 տարեկանից ոչ պակաս և 70-ից ոչ ավելի: Պատգամավոր չէին կարող լինել արքայազունները, պետական և զինվորական ծառայության մեջ գտնվողները և օտարականները¹:

1909 թ. օգոստոսի սկզբին Ահմեդ շահի ստորագրությամբ հրատարակվեց հայտարարություն, որի համաձայն՝ Պարսկաստանի մեջլիսի նոր ընտրությունները տեղի էին ունենալու նույն տարվա սեպտեմբերին, իսկ բացումը կատարվելու էր նոյեմբերի սկզբներին²:

Առաջին մեջլիսում պարսկահայերը պատգամավոր չունեին՝ բայց հիմա, երկրորդ մեջլիսի նախընտրական շրջանում, նրանք առաջ քաշեցին համայնքից սեփական պատգամավոր ունենալու հարցը: Ավելին, նրանք երկու տեղ պահանջեցին:

Պարսկական մեջլիսում մեկից ավելի հայ պատգամավոր ունենալու մասին ձեռնարկված միջոցառումներին էր նվիրված Ատրպատականի թեմի առաջնորդ Կարապետ ծ. վարդապետի՝ ընտրված կաթողիկոս Մատթեոս արք. Իզմիրլյանին հղած 1909 թ. հուլիսի 16 թվակիր նամակը³:

Հնդկաստան կատարած հովվական այցելությունից հետո Թեհրան վերադարձած Պարսկա-Հնդկաստանի թեմի առաջնորդ Սահակ արքեպիսկոպոս Այվատյանը նույնպես դիմեց մեջլիսին՝ այնտեղ մեկից ավելի հայ պատգամավոր ունենալու հարցով: Այդ

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 1, 2 օգոստոսի 1909 թ.:

² Տե՛ս «Զանգակ», № 49, 3 սեպտեմբերի 1909 թ.:

* «Մեջլիսի առաջին նստաշրջանում հայութիւնը ներկայացրել է աղայէ Բեհբըհանին (Մէլլեդ Աբդուլլահ)», տե՛ս Նորայր Մամյանի ուսումնասիրությունը, «Դաֆֆի» տարեգիրք, Ա տարի, Թեհրան, 1969, էջ 400 (էջատակ):

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 13, թ. 4:

մասին Սահակ սրբազանը 1909 թ. հոկտեմբերի 28 թվակիր նամակով հայտնում էր Իզմիրյանին¹:

Եվ դա այն դեպքում, երբ շիա մուսուլման հոգևորականությունը վճռականորեն հանդես էր գալիս մեջլիսում ընդհանրապես հայերի ներկայության դեմ²:

Այս աննպաստ պայմաններում հայերի ախորժակն առանձին տեղերում ավելի էր բացվել: «Հորիզոն» թերթը հաղորդում էր, որ լսելով, թե մեջլիսում պարսկահայությանը տրամադիր են տալու միայն մեկ տեղ, Ռաշթի հայերը դուրս են եկել բողոքի և մեկի փոխարեն երեք պատգամավորական տեղ են պահանջում: Մերժում ստանալով, նրանք «բոյկոտ են արել մեջլիսի ընտրությունները»³:

«Հորիզոնը» նշում էր, որ Թեհրանում նույնպես հայերը պնդել են առնվազն երկու պատգամավոր ունենալու պահանջի վրայ, մեկը՝ Ատրպատականից, մյուսը՝ ներքին Պարսկաստանից: Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովը պատասխանել էր, որ այդպիսի իրավունք տալն իր իրավասությունից վեր է համարում և առաջարկում է այդ խնդիրը հարուցել նոր կազմվելիք երկրորդ մեջլիսում: Թերթը ողջունում էր, որ Թեհրանի հայերը նույնպես տրամադիր են չմասնակցել երկրորդ մեջլիսի ընտրություններին, մինչև որ երկու պատգամավորի տեղը չապահովվի: «Ցանկալի է, - իր հաղորդումն ամփոփում էր «Հորիզոնը», - որ Թաւրիզի հայերը ... որոշէին իրենց դիրքը - մասնակցել [մեջլիսին] մեկ պատգ[ամավորի] իրաւունքով, թէ՞ Ռաշտի եւ Թեհրանի նման վարւել»⁴:

¹ ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 13, թ. 11:

² «Հորիզոն», № 20, 26 օգոստոսի 1909 թ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում, № 287, 24 դեկտեմբերի 1909 թ.:

⁴ «Հորիզոն», № 20, 26 օգոստոսի 1909 թ.:

Մեջլիսում մեկից ավելի պատգամավորական տեղեր ունենալու հայերի բուռն ցանկությունն ավելի շատ իրենց ազգային արժանապատվությանը հագուրդ տալու ձգտում էր:

Ի տարբերություն դաշնակցության օրգան «Հորիզոնի», Թիֆլիսի «Սուրհանդակ» թերթը «Չմտածած պահանջ» վերնագրով հոդվածում գրում էր. «Մերոնք (պարսկահայերը:- Հ. Ս.) մտածում են մի եղանակով, որ բոլորովին չի համապատասխանում [տվյալ երկրի հասարակական հոսանքների ներկայացուցչության] սկզբունքին: Նրանց տեսակետն ընտրական խնդրում զուտ ազգայնական հովերով է թելադրած: ... Ենթադրենք թե երկու հայի տեղ նոյն իսկ չորս հայ ընտրուեց: Եւ ի՞նչ: Կարո՞ղ են դրանք ունենալ այս կամ այն ազդեցութիւնը...: Ընդհանուր պատգամաւորների թիւը Պարսկաստանում ենթադրւում է հասցնել 120-ի. այժմ հարց է առաջ գալիս, թէ այս 120-ի մէջ երկու հայ պատգամաւորը, իբրեւ հայ, ի՞նչ պիտի անէ»¹:

Հոդվածագիրը շեշտում էր, որ «անպայման կարելու է, որ [մեջլիսի] ընտրութիւնները լինեն ոչ թէ ազգայնական՝, այլ՝ ընդհանուր կուրիաներում»: Բայց, ցավոք, «հայերի մտածող մասը գիտակցաբար, թէ անգիտակցաբար ոյժ է տալիս րէակցիօն սկզբունքի: ... Մտցնել ընտրութեան մէջ ազգայնական սկզբունք, նշանակում է դարձնել մեջլիսը դատարկ կեղեւ եւ թուլացնել նրա ոյժը յետադիմութեան գրոհի առաջ: Պէտք է այնպէս անել, որ ազգային ոգին չկորչի բոլորովին, բայց տեղի տայ դասակարգայինին»²:

Ի վերջո համաձայնություն ձեռք բերվեց, որ երկրի երկու քրիստոնյա համայնքները՝ հայերն ու ասորիները միասին մեջլի-

¹ «Սուրհանդակ», № 17, 17 օգոստոսի 1909 թ.:

* Նկատի ունի ազգային:

² «Սուրհանդակ», № 17, 17 օգոստոսի 1909 թ.:

սում ունենալու են մեկ պատգամավոր: Միայն 1910 թ. մարտին՝ երկրորդ մեջլիսի հրավիրումից չորս ամիս անց, այդ մեկ տեղի համար հայ պատգամավորի ընտրությամբ զբաղվող պատվիրակների ժողովը ձայների մեծամասնությամբ ընտրեց հմուտ պարսկագետ Հովսեփ Միրզայանին¹:

Առաջին անգամ ժողովրդական քվեներով ընտրված «Մեջլիսի միլլին»՝ Ազգային ժողովը, բացվեց 1909 թ. նոյեմբերի 17-ին և աշխատեց երկրի սահմանադրությունից բխող ընտրական կանոններով սահմանված ողջ ժամանակաշրջանում²:

Պարսկաստանի երկրորդ մեջլիսն ուներ բավականին ուժեղ ձախ դեմոկրատական ընդդիմություն, որի ղեկավարը Սուլեյման Միրզան էր, բայց, ամբողջությամբ առած, երկրորդ մեջլիսն առաջինից նվազ դեմոկրատական էր²:

Երկրորդ մեջլիսը կառավարության նախագահ նշանակեց Մեփահդարին: Նոր մեջլիսում նա չթագադրված պատանի Ահմեդ շահի անունից կարդաց գահակալական ճառ, ապա հակիրճ կերպով ներկայացրեց կառավարության առաջիկա անելիքների ծրագիրը:

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 11 (322), նոյեմբեր, 1952, էջ 48: Մինչև դաջարական արքայատոհմի իշխանության ավարտը՝ 1925 թ., Պարսկաստանի մեջլիսի 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ նստաշրջաններում երկրի հայությունը ներկայացված էր մեկ պատգամավորով՝ հանձին Հովսեփ Միրզայանի: Սկսած 5-րդ նստաշրջանից (1925-1927) առ այսօր՝ իրանահայությունը երկրի օրենսդիր մարմնում ներկայացվում է երկու պատգամավորով: Ընդ որում՝ Հյուսիսային Իրանից ընտրվող պատգամավորը պաշտոնապես ներկայացուցիչն է ոչ թե հայերի, այլ՝ բոլոր քրիստոնյաների, հատկապես՝ հայերի ու ասորիների:

* Սահմանադրության տրամադրության համաձայն՝ Պարսկաստանի մեջլիսի գումարումները տևում էին երկու տարի:

² Տե՛ս **Георгий С. Арутюнян**, Иранская революция 1905-1911 гг. и большевики Закавказья, с. 135 (տողատակը):

Կարևորագույն նշանակություն էր ձեռք բերում այն հարցը, թե որո՞նք են Պարսկաստանի կարիքները, և թե այսուհետև մեջլիսն ու կառավարությունն ի՞նչ պարտականություններ ունեն Պարսկաստանի ժողովրդի հանդեպ:

Կառավարությունը նաև ձեռնարկեց տեղական անջումներնե-րի կազմի փոփոխմանը և համալրմանը: Հայերն իշխանություն-ների առջև խնդիր հարուցեցին համեմատական թվով անդամներ ունենալու նաև հայաբնակ գավառների ու նահանգների անջու-մներում, ինչպես նաև քաղաքային և գավառային ինքնավա-րություններում: Մեջլիսը բավարարեց այդ խնդրանքը, և հայերը ներկայացուցիչներ ուղարկեցին Թավրիզի քաղաքային, ինչպես նաև Սալմաստի, Ուրմիայի և Խոյի գավառների գավառային խորհուրդներ¹:

ԵՓԲԵՄԻ ՀԱՂԹԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐԸ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱԿԱԶԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐԻ ԴԵՄ

Մահմեդ Ալի շահի տապալումից հետո թվում էր, թե այլևս լուրջ խոչընդոտ չկա, որպեսզի սահմանադրական ռեժիմն ամուր հաստատվի Պարսկաստանում: Կրկին կյանքի էր կոչվել խորհրդարանը, ձևավորվել էր պատասխանատու կառավարու-թյուն՝ իր նախարարություններով, բանակի և ոստիկանության ղեկն իշխանությունների ձեռքում էր:

Բայց, ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, այդ ամենը բավական չէին պետականության նոր շենքը կառու-ցելու համար:

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 11 (322), նոյեմբեր, 1952, էջ 49:

ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ ՎԱՆԴԵԱՅԻ՝ ՎԵՐԱԿԵՆԴԱՆԱՑՈՒՄԸ

Իշխանությունից հեռացված նախկին պետական պաշտոնյաները, միապետական խաները և հակահեղափոխական այն բոլոր ուժերը, որոնք երագում էին գահին Մահմեդ Ալի շահի վերադարձը, հենց սկզբից թշնամական դիրք բռնեցին նոր իշխանությունների նկատմամբ և կանգնեցին նրանց դեմ բացահայտ կռվի ճանապարհին: Բանը նրան էր հասել, որ զինված հակասահմանադրականները ցուցադրաբար տեղաբաշխվել էին մայրաքաղաքի մատույցներում և անպատկառորեն հայտարարում էին, որ երբեք չեն ենթարկվելու նոր կառավարության կարգադրություններին¹:

Մեջլիսի ստեղծած Գերագույն խորհուրդը 1909 թ. հուլիսի վերջերին կյանքի էր կոչել մի գործադիր մարմին («մեջլիսը ֆուրիատե»), որի անմիջական խնդիրն էր ցրել մայրաքաղաքի շրջակայքում տակավին անկարգություններ անող միապետական սիլախոր, բախտիար, մամադան և ցիզ ցեղերի զինյալներին: Չնայած բոլոր ջանքերին, առաջադրանքը կատարել չհաջողվեց:

Պարսկաստանն ընկղմվել էր անիշխանության մեջ. երկրում կային ամբողջ նահանգներ, որոնք փաստորեն անկախ էին կենտրոնական իշխանությունից: Դրանցից էր, օրինակ՝ անգլիական ազդեցության գոտու Բելուջիստան նահանգը: Գտնվելով մի

* Վանդեա - նահանգ Ֆրանսիայում, որտեղ 18-րդ դարավերջի Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության ժամանակ տեղի էր ունեցել հոգևորականության և ազնվականության կռիվից խաբված գյուղացիների հակահեղափոխական ելույթը: Քաղաքացիական կռիվների ժամանակ Վանդեան խորհրդանշում ու բնորոշում է այնպիսի տարածքներ, որտեղ հեղափոխական ուժերի դեմ ծագած ապստամբություններն ու խլրտումները գլխավորում են ծայրահեղ հետադիմական ուժերը:

¹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս «Հորիզոն», № 20, 26 օգոստոսի 1909 թ.:

կողմից Հնդկական օվկիանոսի և Պարսից ծոցի նավահանգիստների հարևանությամբ և մյուս կողմից կազմելով սրանց և Աֆղանստանի ու Թուրքեստանի գլխավոր երթևեկության ուղին, Բելուջիստանը շատ վաղուց հյուրընկալում էր բազմաթիվ ավագակախմբերի և խռովարար ցեղերի: Օգտվելով բնական հարմարություններից ու տեղական պայմաններից, նրանք մեծ մասամբ զբաղվում էին մաքսանենգությամբ, և շատ լավ զինված լինելով, կենտրոնական կառավարությունից համարյա անկախ էին: Ժամանակին Նասր էդ Դին շահը շատ էր աշխատել նրանց նույնպես մյուս ցեղերի պես ենթարկել իր տիրապետությանը, բայց վերջնականապես չէր կարողացել ընկճել: Բելուջներն անվանապես ընդունել էին նրա վեհապետական իրավունքները, բայց ոչ միայն հարկ չէին վճարում, այլև համարյա ամեն տարի խռովություններ էին հարուցում, երբեմն ուղղակի ապստամբում էին, արշավանքներ կազմակերպում, գրավում գյուղեր ու քաղաքներ¹:

Համարյա նույն պատկերն էր Լորիստան նահանգում, որը նույնպես գտնվում էր անգլիական գոտում՝ մի կողմից թուրք-պարսկական սահմանակից Ղասրե Շիրին-Քերմանշահ-Համահան և մյուս կողմից Սոլթանաբադ-Բորուջերդ-Դիզֆուլ-Խորամաբադ քարավանային ճանապարհների միջև:

Կարելի է պատկերացնել, թե լորերի անհաշիվ ավագակախմբերի համար քարավաններ կողոպտելու ինչպիսի՜ նպաստավոր պայմաններ կային: Այդ ավագակախմբերը նաև չարիք էին խաղաղ ու անպաշտպան բնակչության համար:

Ինչպես Բելուջիստանը, այնպես էլ Լորիստանը Մահմեդ Ալի շահի գահընկեցությունից հետո փաստորեն անկախ էին Թեհրա-

¹ Տե՛ս «Լոր հոսանք», Բ տարի, № 6, հունիս, 1914, էջ 1019:

նից: Նրանք նոր կառավարությանը ո՛չ հարկ էին տալիս և ո՛չ էլ զինվոր¹:

Չնայած դրան, կառավարությունն առայժմ տրամադիր չէր պատժամիջոցներ կիրառելու անգլիական գոտու անհնազանդ նահանգների նկատմամբ: Պատճառն այն էր, որ նախ՝ կենտրոնական կառավարությունը չուներ անհրաժեշտ զինվորական ուժեր, և որ կարևոր էր՝ այդ նահանգները տրամադիր չէին նոր իշխանությունների դեմ լայնածավալ զինված պայքարի մեջ մտնելու, ինչը հետևողականորեն անում էին երկրի հյուսիսային և հյուսիսարևելյան նահանգների հակահեղափոխական ուժերը՝ գահընկեց շահի եղբայրներ Սալար Դովլեի (իսկական անունը՝ Աբդլֆաթի Միրզա) և Շոաա Սալթանեի գլխավորությամբ:

Տվյալ դեպքում մեզ հետաքրքրում է Հյուսիսային Պարսկաստանը, որտեղ ծավալվող իրադարձությունների աշխույժ մասնակիցներ էին հայերը:

Սահմանադրական կառավարության՝ թեկուզ տարտամ ու անվճռական որոշ բարեփոխումների փորձերը ծայրահեղ թշնամանքով ընդունեցին Հյուսիսային Պարսկաստանի հակահեղափոխական ուժերը:

Ատրպատականի սահմանամերձ շրջաններում ապրող քոչվոր, զինված և ավագակություններով ապրող խավերը չպիտի հաշտվեին սահմանադրական կարգերի հետ: Նրանց ղեկավարները՝ Ռահիմ խան Չելեբիանլուն (նույն ինքը՝ Սարդար Նուսրեթը), Սամսամ խանը, Զարդամ խանը, Մոլլա Ղորբան Ալին և այլք սկսեցին մոլեգնաբար մարտնչել նոր կառավարության դեմ:

1909 թ. ամռանը հակահեղափոխականների ձեռքում էին գտնվում Հյուսիսային Ատրպատականի ընդարձակ շրջաններ:

¹ Տե՛ս «Նոր հոսանք», Բ տարի, № 6, հունիս, 1914, էջ 1019:

Հակասահմանադրական ուժերը գլուխ էին բարձրացրել ու գենք էին ճոճում նաև Ռաշթում, Ղազվինում և Հյուսիսային Պարսկաստանի ուրիշ մասերում: Ցեղապետերի հրամանի տակ կային մեծ թվով հեծյալներ, որոնք «լուծում էին» հետևյալ գլխավոր խնդիրը՝ հարձակվել գյուղերի վրա, ցեղապետի համար լայնածավալ կողոպուտ կատարել և ձեռք բերած հարստությունը հսկել:

Ուժգին հարվածներից ուշքի եկած միապետականների շարժման մեջ շահերի գուգորդությամբ միացել էին բոլոր հարստահարիչ տարրերը՝ ազնվականությունը, ցեղապետները, նախկին պալատականները: Չէին դադարում նաև շիա հոգևորականության խարդավանքները: Մուջտեհիդներն ու սեյիդները, նորից ձեռք բերելով իրենց նախկին ահագին ազդեցությունը ժողովրդի վրա, վառ էին պահում կրոնական մոլեռանդությունը մի կողմից, մյուս կողմից՝ ներքին եղբայրասպան կռիվներ սարքում:

Հյուսիսային Պարսկաստանում մաքուր հեղափոխական, զուտ և անկեղծ սահմանադրական ուժերի թիվը փոքր էր, որպեսզի կարողանային դիմակայել հետադիմականների խոչընդոտներին, ոտնձգություններին ու դավերին:

Եվ այդ թոհուրոհի մեջ ահռելիորեն տուժում էր խեղճ պարսիկ ժողովուրդը, թշվառ գյուղացիությունը, որ առաջվա պես կեղեքվում, հարստահարվում էր իրար հետ կռվող խաների, արկածախնդիր ավազակների ձեռքին:

Կենտրոնական իշխանության թուլության և անկարողության պատճառով դրությունն է՛լ ավելի էր վատթարացել Ատրպատականի հայության համար: Կացությունը հայերի համար անտանելի էր դարձել հատկապես գավառներում, առանձնապես՝ Ղաթադաղում¹: Ռահիմ խանի Ռուսաստան փախչելուց հետո այս-

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 12, 15 օգոստոսի 1909 թ.:

տեղ իշխանությունն ամբողջովին անցել էր Քերիմ խանի և նրա համախոհների ձեռքը: Այս խանը նույնքան հայատյաց էր, որքան իր նախորդը: Հայ գյուղացիների նկատմամբ շահատակությունները վերջ չունեին: Քերիմն իսկական պատուհաս էր հայերի գլխին, նրան չկար դատ ու դատաստան: Հայոց ազգային-թեմական իշխանությունն անդուլ-անդադար բողոքներ էր հղում գեներալ-նահանգապետ Մոխրբեր Սալթանեին՝ պահանջելով մի ճար, մի դարման անել: Վերջինս հրամաններ էր տալիս, հեռագրեր հղում, բայց բորենիների այդ երկրում ո՞վ պետք է կատարեր նրա հրամանները:

Թեպետ ցեղապետներն իրենց հարձակումները հիմնականում կատարում էին կողոպուտի նպատակով, թեև նրանց գործողությունները չէին կարող փոխել իրերի դրությունը, բայց այդ հորդանների գոյությունն իսկ արհավիրք էր բնակչության համար: Նրանց գործողություններն, ի վերջո, կարող էին հուսահատության մեջ ձգել գյուղացիությանն ու վաճառականությանը և նրանց դուրս բերել կառավարության դեմ: Անդորրության բացակայությունն ու երկրի անորոշ հեռանկարը կարող էին հույժ բացասական ազդեցություն գործել ընդհանրապես պարսկական բուրժուազիայի վրա, առաջ բերել նրա անվստահությունը նոր կառավարության նկատմամբ, ինչի անմիջական հետևանքը կարող էր լինել պետությանը տնտեսական աջակցություն ցույց տալուց նրա հրաժարումը:

Բացի այդ, երկիրը դնելով խառնակ դրության մեջ, հորդանների գործողությունները տևական էին դարձնում օտար պետությունների միջամտությունը երկրի ներքին գործերին:

Մի խոսքով, Պարսկաստանը նման էր մրրկածուփ ալիքներին հանձնված նավի: Կհասնե՞ր երկիրը խաղաղ նավահանգիստ, թե՞ կուլ կգնար կատաղի ալիքներին – դեռ հայտնի չէր:

Բայց հաստատ հայտնի էր մի բան. անհրաժեշտ էր սահմանադրական Պարսկաստանը շուտափույթ մաքրել կոռուպտիչներից ու ավերիչներից:

Այդ պահանջը հատկապես անհետաձգելի դարձավ այն բանից հետո, երբ Ռահիմ խանը, կիսավայրենի ցեղերի գլուխ անցած, 1909 թ. հուլիս-հոկտեմբերին ներխուժեց Հյուսիսային Պարսկաստանի անպաշտպան քաղաքներն ու գյուղերը՝ կոռուպտելով բնակավայրերը, սպանելով խաղաղ բնակիչների¹: Ավելին, շահսևան և դարադաղցի ցեղերը հարձակվել ու գրավել էին Արդաբիլ քաղաքը, այնտեղից փախուստի մատնել Թավրիզի ըմբոստության հերոս Սաթթար խանին, որին սահմանադրական նոր կառավարությունը նշանակել էր Արդաբիլի գավառապետ, և նա Թավրիզից տեղափոխվել էր իր այդ աշխատավայրը²:

Դրությունը տագնապալից էր: Կառավարության նախագահը գտնուում էր, որ այդ պահին օդի և ջրի պես անհրաժեշտ է միապետական ուժերի նկատմամբ տանել մի խոշոր հաղթանակ ևս՝ զսպելու համար հակահեղափոխության եռանդը և վերականգնելու օրվա իշխանության հեղինակությունը:

Հակահեղափոխական խռովությունը ճնշելու համար պետք էր մարտունակ արշավախումբ ստեղծել: Այդ նպատակով կառավարությունը դիմում է զանազան նշանավոր խաների ու սարդարների, բայց սրանք առաջադրում են աներևակայելի պայմաններ՝ մի քանի հազարանոց զորք և խոշոր դրամական միջոցներ: Օրինակ՝ նրանցից մեկը՝ Մոնթասեր Դովլեն, 10.000-անոց զորք և 100.000 թուման էր պահանջել³:

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 2, 4 օգոստոսի 1909 թ., նույն տեղում, № 20, 26 օգոստոսի 1909 թ., նույն տեղում, № 38, 6 դեկտեմբերի 1909 թ.:

² Տե՛ս «Հայրենիք», № 9 (367), սեպտեմբեր, 1956, էջ 70:

³ Տե՛ս «Հայրենիք», № 2 (26), դեկտեմբեր, 1924, էջ 68:

Պարզ էր, որ այդպիսի պահանջների կատարումը վեր էր կառավարության ուժերից, իսկ առաջարկ ստացածներն այդ միջոցով ուզում էին պատասխանատվության ծանր բեռը թոթափել իրենցից:

Հարցի հետագա քննարկման ժամանակ բոլոր նախարարները միակարծիք եղան, որ հույժ պատասխանատու այդ խնդիրը կարող է կատարել միայն Եփրեմը՝ գործակիցներ ունենալով բախտիարների հրամանատար Սարդար Բահադուրին (Սարդար Ասադի որդին), Ռեշիդ օլ Մուլքին (իսկական անունը՝ Նադի խան) և Մեջդ օլ Մուլքին (իսկական անունը՝ Միրզա Մոհամմեդ խան Սենեկի): Նրանք իրենց հայ և բախտիար կամավորներով կարող էին մեկնել Ջենջանի, Արդաբիլի և Թավրիզի շրջանները՝ վերջ դնելու անհնազանդ շահսևանների և դարադադցիների ավազակություններին ու նրանց ենթարկելու կենտրոնին¹:

1909 թ. օգոստոսի 13-ին Եփրեմը մեջլիսին առաջարկեց ժամանակավորապես իր տրամադրության տակ դնել 200 կազակ, 250 ֆիդայի և 200 բախտիար ձիավոր²:

Ի վերջո կազմավորվում է արշավախումբ՝ բաղկացած շուրջ 700 զինյալներից: Աբրահամ խան Բախտիարիի (Հովակիմյան) և Ավետիս Վարդանյանի երկու խմբերում ընդգրկված էր մոտ 100 հայ կամավոր, իսկ Սարդար Բահադուրի ենթակայության տակ՝ 300 բախտիարցի հեծյալ: Վերջում արշավախմբին միացավ Խալիլ խան Միրփանջը՝ 100 պարսիկ կազակներով: Սրանց գնդացրորդը մազանդարանցի Ռեզա անունով երիտասարդն էր, որը տարիներ անց Իրանի շահն էր դառնալու (շահ Ռեզա Փահլավի)³:

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 12, 15 օգոստոսի 1909 թ.:

² Տե՛ս «Հայրենիք», № 9 (367), սեպտեմբեր, 1956, էջ 70, «Հորիզոն», № 12, 15 օգոստոսի 1909 թ.:

³ Տե՛ս «Հայրենիք», № 9 (367), սեպտեմբեր, 1956, էջ 70:

Միապետականների դեմ գնալու Եփրեմի ձեռնարկած նախապատրաստությունները համահունչ էին իր կուսակցության՝ ՀՅ դաշնակցության որդեգրած քաղաքականությանը:

Ինչպես ընթերցողին հայտնի է, Դաշնակցության Չորրորդ ընդհանուր ժողովը (Վիեննա) 1907 թ. գարնանն ընդունել էր Պարսկաստանի սահմանադրական շարժմանը կուսակցության գործուն մասնակցության առաջադրանքը: Եվ ահա՛ այժմ, երկու տարի չորս ամիս հետո, 1909 թ. սեպտեմբերին, Վառնայում (Բուլղարիա) տեղի ունեցող ՀՅԴ հերթական՝ Հինգերորդ ընդհանուր ժողովը ևս հանգամանորեն քննության առավ Պարսկաստանի հեղափոխության խնդիրը և գտավ, որ նախորդ ժողովի այդ երկրի իրադարձությունների վերլուծությունը միանգամայն ճիշտ է եղել, և որ կուսակցության որդեգրած ընթացքը պետք է շարունակել:

Լսելով Պարսկաստանի հեղափոխական շարժման ընթացքի մասին զեկուցումներ, ՀՅԴ Հինգերորդ ընդհանուր ժողովն ընդունել էր հետևյալ որոշումը.

«ՀՅԴ Հինգերորդ Ընդհ. ժողովը հաւանութիւն տալով մեր գործունէութեանը Պարսկաստանի մէջ, գտնելով, որ այդ քայլերը եղած են Չորրորդ Ընդհ. ժողովի որոշումներու կիրառումը՝ ժամանակի ու տեղի պայմաններու համաձայն, լսելով զեկուցումներ ապագայ մեր ընելիքներու մասին ու նկատելով՝ ա) Որ պարսկական շարժումները, ուղղուած աւատական դրութեան դէմ, սոցիալական յեղաշրջման բնոյթ ունին, բ) Որ Պարսկաստանի վերածնութիւնը իր մեծ օգուտը ունի Թիւրքիոյ, Կովկասի եւ Մօտաւոր (Մերձավոր:- Հ. Ս.) Արեւելքի վերածնութեան համար, գ) Որ Պարսկաստանի ներկայ շարժման յաջողութեանը մէջ է կայանալու ե՛ւ պարսկահայ ժողով[ու]րդի ազգային, կուլտուրական, ե՛ւ տնտեսական շահերու բարգաւաճումը, դ) Որ Դաշնակցութիւնը

իր ակտիւ մասնակցութեամբ Պարսկաստանի շարժումներուն մէջ ապահովեց այն հասարակական-կուլտուրական կապը մեր եւ մահմետական ժողովուրդներու միջեւ, որ դարերէ ի վեր խզուեր է, ե) Որ մեր յարաբերութիւններու այդ նոր շրջանը իր անվիճելի օգուտն ունի մեր եւ մահմետական ժողովուրդներու մերձեցման տեսակէտէ՝ Կովկաս, ինչպէս նաեւ Թիւրքիա,

Որոշեց՝

Արտօնել Պարսկաստանի դաշնակցական իրաւասու մարմինները – որոնք մինչեւ այժմ պաշտօնապէս նկատուած են իբր օժանդակ Թիւրքիոյ եւ Կովկասի հանդէպ – հրապարակ գալ իբր յեղափոխական գործօն մարմիններ:

Նաեւ ատոր հետ, Ընդհանուր Ժողովը կը հրահանգէ. սերտ կապ պահպանել պարսիկ ժողով[ու]րդի դեմոկրատիկ տարրերուն հետ, կատարելով ընելիք բոլոր քայլերը գործակցութեամբ անոնց հետ»¹:

Դաշնակցութիւնը երիտթուրքերի հեղափոխութիւնից հետո Թուրքիայում կորցրել էր մարտական ոգին, Ռուսաստանում այլևս մարտական գործողութիւններ չէր իրականացնում, բայց Պարսկաստանում նախկին Դաշնակցութիւնն էր՝ ամեն բոլոր վտանգների մէջ նետվելու պատրաստակամությամբ ու ցանկությամբ:

¹ «Հայրենիք», № 3 (409), մարտ, 1960, էջ 86-87:

ՂԱՐԱԴԱՂՅԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ

Եփրեմի կազմած արշավախումբը Թեհրանից մեկնում է 1909 թ. նոյեմբերի վերջերին և ուղղություն վերցնում դեպի Ջենջանի շրջան:

Ջենջան քաղաքը գրաված, այնտեղի սահմանադրական խումբն ամբողջովին կոտորած և շրջանում մեծ ազդեցություն ձեռք բերած Մուլլա Ղորբան Ալին միջոցներ էր ձեռք առել միանալու Խամսայի Ջհանշահ խանի և Ատրպատականի մի շարք ապստամբ ցեղերի հետ¹: Տեղ հասնելով, Եփրեմի արշավախումբն անմիջապես ձեռնարկում է Ղորբան Ալիի հակահեղափոխական ուժերի զսպմանը: Լսելով կառավարական գործի մոտենալու մասին, վերջինս զորահավաքի է ենթարկում իր ուժերը և պատրաստվում դիմադրության: Բայց արշավախմբի առաջին իսկ գրոհից հետո նա տեղի է տալիս և փախչում Քադաս՝ նշանավոր ցեղապետ Ամիր Աշրաֆի նստավայրը²: Ցեղապետի կալվածքներ են ուղարկվում մի խումբ մարտիկներ, որոնք գտնում ու կալանավորում են մուլլային: Եփրեմի կարգադրությամբ՝ ձերբակալվածը Թեհրան է ուղարկվում³:

Շուրջ 20 օր մնալով Ջենջանում, Եփրեմն այդտեղ վերահաստատում է սահմանադրական կարգը: Նրա հրամանով՝ պատրժվում են ժողովրդի վրա բռնություններ գործադրած մի քանի անձինք, գավառի կառավարչության մեջ աշխատանքի են նշանակվում իրենց անունը սև գործերով չարատավորած և բնակչության կողմից ընդունելի անձնավորություններ:

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 2 (313), փետրվար, 1952, էջ 94:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 9 (367), սեպտեմբեր, 1956, էջ 70:

³ Տե՛ս նույն տեղում, № 2 (26), դեկտեմբեր, 1924, էջ 68:

Այդ ամենից հետո միայն արշավախումբը շարժվում է դեպի Արդաբիլ և Ղարադաղ: Այս շրջանի՝ գահընկեց շահին նվիրված կիսաանկախ, խռովարար ու ավագակաբարոց ցեղերը բաղկացած էին մոտ 30 ճյուղավորումներից, որոնցից յուրաքանչյուրը միջին հաշվով 500 ձիավոր ուներ¹:

Հակակառավարական ուժերի դեմ սկսվում են տևական կռիվներ, որոնք գնալով կատաղի կերպարանք են ստանում:

Դեռևս Թեհրանից արշավախմբի մեկնելուց առաջ Ատրպատականի ըմբոստ ցեղերին զսպելու նպատակով կառավարությունը Թավրիզից այդ շրջան էր ուղարկել Բաղեր խանին՝ 4000 հոգով² և Ատրպատականի նահանգապետ Շուջաա Դովլեին (իսկական անունը՝ Սամադ խան), որոնք երկուսը միասին ավելի քան 5000 զինյալ ունեին: Բայց նրանք, տեղ հասնելով, Ռահիմ խանի ուժերի հանդեպ ունեցած վախից ռազմական գործողություն չէին ձեռնարկել: Ավելին, ապստամբների հետ եկել էին փոխադարձ համաձայնության՝ նախահարձակ չլինել և երկու կողմերի միջև չեզոք գոտի էր հայտարարվել Բուրավուջ գյուղին իր տարածքներով: Ըստ որում, Ռահիմ խանի, նրա որդի Բեոյյուք խանի և մյուս ցեղապետների պատկառելի ուժերը ռազմական տեսակետից ամուր դիրքեր էին գրավել «չեզոք գոտուց» վերևի գյուղերում և շրջակա անառիկ բարձունքների վրա³:

Գալով և Ալան-Բրագուշում հանդիպելով Բաղեր խանին ու Շուջաա Դովլեին, Եփրեմը խստորեն դատապարտում է նրանց երկչոտությունը, և չնայած վերջինների զգուշության կոչերին, թե հակառակորդն ունի 15.000 ձիավոր⁴, հաջորդ օրն իսկ նա, իր

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 9 (367), սեպտեմբեր, 1956, էջ 71:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, № 2 (313), փետրվար, 1952, էջ 94:

հետ վերցնելով հայ կամավորներից 15 հոգու, գնում է ուսումնասիրելու հակառակորդի առաջավոր դիրքերը: Հանդիպելով Ռահիմ խանի 60 հոգանոց ջոկատին, կամավորները կրակ են բացում: Մի քանի զոհ տալով, հակառակորդի ջոկատը լքում է կովի դաշտը, իսկ հայ կամավորներն, առանց կորուստներ ունենալու, մտնում են Բուրավուջ և գրավում: Այդ գործողությունից հետո գալով Բուրավուջ, Շուջաա Դովլեն Եփրեմից ահաբեկված ու լացակումած խնդրում է շտապ հեռանալ «չեզոք գոտուց», այլապես Ռահիմ խանի հետ իրենց պայմանավորվածության խախտումը կարող է ճակատագրական լինել սահմանադրական ուժերի համար:

Եփրեմն ատում էր այդ վախկոտ ու նենգ մարդուն^{*}: Նա լավ գիտեր, որ Շուջաա Դովլեն ժամանակին եղել է կատաղի միապետական, Թավրիզի ապստամբության ժամանակ եռանդով կռվել է սահմանադրականների դեմ: Ռուսական զորքը Թավրիզ ներխուժելուց հետո նրան Ատրպատականի նահանգապետ էին նշանակել: Պարզ էր, որ նման անցյալ ունեցող մեկը, թեկուզ այժմ կանգնած սահմանադրական զորքի գլուխ, անկեղծորեն չէր ցանկանա պարտված տեսնել Ռահիմ խանին: Ըստ նրա՝ վտանգավոր էր ճակատագրական ընդհարման գնալ բազմաքանակ և լավ զինված հակառակորդի հետ: Եփրեմը կտրականապես մերժում է նրա առաջարկը և հրահանգում անմիջապես վերադառնալ իր զորքի մոտ՝ Ալան-Բրագուշ և այնտեղ մնալ: Այդ զորքը, Եփրեմի կարգադրությամբ, պետք է կատարեր լոկ հետնապահ գործմասի պարտականություն¹, պահեր արշավախմբի թիկունքը՝ արգելելու համար շահսևանների ենթադրյալ շարժումներն ու Ռահիմ խանին օգնության գալը: Պայմանավորվածության համաձայն,

^{*} Ի դեպ, «Շուջաա Դովլեն» տիտղոսը նշանակում է «Պետության քաջը»...

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 9 (367), սեպտեմբեր, 1956, էջ 71:

երբ Եփրեմի գումարտակը մտներ կովի մեջ և դժվարություններ ունենար, Ալան-Բրագուշում մնացած զորքը պետք է շարժվեր և զար նրան օգնության: Նույն այդ նպատակով, Բաղեր խանի զլխավորած զորամասը բանակել էր Ալան-Բրագուշից հեռու՝ Սե-րաբում:

Գիշերը տեղի է ունենում արշավախմբի ղեկավարների խորհրդակցություն, որի ընթացքում բախտիար և պարսիկ խմբապետները, Շուջաա Դովլեի և Բաղեր խանի պես, դեմ են արտահայտվում Ռահիմ խանի վրա նախահարձակ լինելուն: Ուստի Եփրեմը որոշում է կովի գնալ միայն հայ մարտիկներով՝ այդ մասին նույնիսկ չտեղեկացնելով նրանց:

Հաջորդ օրվա՝ 1909 թ. դեկտեմբերի 12-ի առավոտյան, ռազ-մախաղի դուրս գալու պատրվակով Եփրեմը 200 հայ մարտիկ-ներով ուղղություն է վերցնում դեպի Ռահիմ խանի հորդանների կենտրոնատեղի՝ Ջամալաբադ¹:

Մոտենալով հակառակորդի դիրքերին, գումարտակը հար-ձակման է անցնում: Հանկարծակիի եկած միապետական զորքը կորուստներ տալով նահանջում է: Նրան հետապնդելով, սահմա-նադրական զորամասը մտնում է Հարս գյուղը: Հակառակորդից գերի է ընկնում մոտ 100 հոգի, որոնց Եփրեմը զինաթափում է, ապա ազատ արձակում՝ պատվիրելով վերադառնալ իրենց գյու-ղերը և զբաղվել խաղաղ աշխատանքով: Կարճատև դադարից հետո Աբրահամ խանը և Ավետիսն իրենց հայ մարտիկներով շարժվում են դեպի այն լեռնանցքը, ուր Ռահիմ խանի ուժերը կտրել էին Ղարադաղի կենտրոն Ահար գյուղաքաղաք տանող ճանապարհը: Հայ կամավորներին միացել էին նաև բախտիար 300 հեծյալներ՝ Ջհանգիր խանի հրամանատարությամբ և պար-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, № 2 (313), փետրվար, 1953, էջ 94:

սիկ կամավորների խումբը՝ Յար Մոհամմեդ խանի գլխավորությամբ:

Զնայած Ռահիմ խանն ամուր պաշտպանական գիծ էր ստեղծել և ուժգին դիմադրություն ցույց տվեց հարձակվող սահմանադրական խմբերին, բայց վերջիններս համարձակ գրոհով կարողացան հակառակորդին դուրս մղել դիրքերից և հեռու շարտել: Եփրեմն իր զորամասով արագորեն թափանցեց միապետականների անառիկ համարված վայրերը, ուր մինչ այդ պետական որևէ ուժ չէր կարողացել հասնել:

Իր 600 հոգանոց զումարտակի հետագա կռիվների մասին ՀՅԴ Արևելյան բյուրոյին ուղարկած հերթական նամակ-հաշվետվության մեջ Եփրեմը գրում էր*.

«Առաջին կռիւը տեղի ունեցաւ Մեհրաբանի եւ Զամալաբադի շուրջը, որտեղ Ռահիմ խանի տղան բանակ էր դրել մի քանի հազար բաշիբոզուկներով: Ես ունէի երկու հարիւր հոգի եւ երկու գնդացի: Կռիւը սկսեցինք երեք կողմից՝ յարձակւողը մենք էինք: Մի ուժեղ կրակից յետոյ զօրամասը շարժեց: Դաշտերն ու սարերը սեւացել էին. գնդացիները գործում էին անդադար: Կէս ժամից յետոյ շարժել սկսեց թշնամու բանակը. այդ հեղեղը կէս ժամ յետոյ բաժանւեց չորս մասի. այդ ապուշների փախուստը մեզ զարմացրել էր:

Թշնամուն 50 վերստ քշելով, հետևում թողնելով Ղարադադի լեռները, գրաւեցինք նրա բնակեցրած գիւղերը: Մի օր հանգստանալուց յետոյ շարժեցինք դէպի Ահար: Ահար հասնելուն մնացել էր երկու աղաջ, երբ պարզեցինք, որ լեռնաշղթայի վրայ, երեք կողմից մօտ 600 հոգի ուժեղ դիրքեր են գրաւել՝ բոլորովին աննկատելի: Մեր առաջապահի վրայ նրանք ուժգին կրակ բացեցին

* Իր ռազմական գործողությունների մասին Եփրեմը պարբերաբար հաշվետվություններ էր ուղարկում Թիֆլիս՝ ՀՅԴ Արևելյան բյուրոյին:

երեք կողմից: Գրեթե մեր բոլոր ձիերը խփւեցին (30-ի չափ), վիրաւորւեցին մեր զինուորներից չորս հոգի՝ երկու հայ եւ երկու քախտիարցի: Մի քանի ժամ յետոյ վիրաւորներից մի հայ՝ Ասլան անունով եւ մի քախտիարցի մահացան: Հրացանների ձայնի վրայ հասնում ենք ու սկսում երեք կողմի վրա կռիւր:

Մեր գնդացիները հակառակորդի մարդկանց թափում են լեռներից, որոնք նոյնպէս բռնում են փախուստի ճանապարհը: Մեր զինուորներն այնքան արագ են հալածում նրանց, որ չեն թողնում ոչ գիւղ եւ ոչ քաղաք մտնել: Երկու ժամից յետոյ Ահարի դաշտավայրը մաքրւած էր եւ քաղաքը վերցւած էր: Գրաւեցինք մէկ դաշտային եւ մէկ լեռնային թնդանօթ՝ ռազմամթերքով:

Առաջին կռուում մեր կորուստը 4 ձի էր առանց մարդկային զոհերի, իսկ նրանցը՝ հարիւրից անելի սպանւած եւ վիրաւոր, ձիերի հաշիւը չգիտեմ: Երկրորդ կռուում նրանց կորուստը 20 է, մերը՝ 2 սպանւած, 2 վիրաւոր եւ մօտ 30 ձի՝ սպանւած եւ վիրաւոր:

Հակառակորդները քաշւեցին Մուղան, ինչպէս պատմում են՝ ցրւել են, բաժանւելով հարիւրաւոր մասերի:

Եփրեմ¹:

Ահարի համար կռվում Եփրեմը վիրավորվել էր, բայց դա ուշադրության չարժեցող բան էր համարում, ուստի այդ մասին հիշատակություն չէր արել նամակում:

Եփրեմի ռազմագիտական անթերի տաղանդի շնորհիվ նրա գլխավորած արշավախումբն ընդամենը երկու շաբաթվա ընթացքում շահսկան և դարադաղցի 30 ցեղապետներին ստիպեց անձ-

¹ «Հորիզոն», № 56, 29 դեկտեմբերի 1909 թ.: Ահարի կռվի մանրամասների մասին տե՛ս նաև «Сборник дипломатических документов ...», вып. IV, СПб., 1912, с. 8:

նատուր լինել: Ձերբակալվեցին նրանց ղեկավարներից 120 հոգի, որոնցից Ռահիմ խանին առավել մերձավոր զինակիցներից 59 հոգու Եփրեմը շղթայակապ դրեց գորքի տրամադրության տակ՝ Թեհրան տանելու և այնտեղ դատելու համար:

Եփրեմի՝ փոքրաթիվ գորամասով տարած փայլուն հաղթանակների մասին տեղյակ էր ողջ Պարսկաստանը: Զրույցները գնալով ծավալվում էին, և նրա կերպարը պարսիկ ժողովրդի մոտ առասպելական երանգներ էր ձեռք բերում: Զավեշտական էր, որ պարսիկ ամբոխի մեջ ամեն օր համառորեն լուրեր էին տարածվում, թե Եփրեմը շուտով գնալու է Մաշհադ կամ Քերբալա՝ և այնտեղ փոխելու է իր կրոնը:

Ահարը գրավելուց երկու օր անց գյուղաքաղաքն անսպասելիորեն շրջապատվեց շահսևանների մեծաքանակ ավազակախմբերով, որոնց դիմաց Եփրեմի ընդամենը 200 մարտիկներն էին: Ռահիմ խանը նույնիսկ բանակցություն սկսելու փորձ արեց Եփրեմի անձնատուր լինելու մասին, բայց կտրուկ մերժում ստացավ: Դրանից հետո խանի ուժերն Այփոդանի բարձր լեռան կողմից գրոհի անցան: Միաժամանակ, լեռնականների մի հոծ ավազակախումբ հարձակվեց քաղաքից դուրս դիրքավորված ապագա շահ Ռեզա խան Միրփանջի գնդացրային մասի վրա, որը թեև ամեն ինչ արեց թշնամուն հետ մղելու համար, բայց երկար չէր կարող դիմադրել: Այդ ծանր պահին Աբրահամ խան Բախտիարն իր խմբով օգնության է հասնում Ռեզայի գնդացրային անձնակազմին և անմիջապես մտնում կռվի մեջ^{*}: Գոտեմարտը շարու-

^{*} Շիաների սրբազան քաղաքներից, որտեղ թաղված են նրանց սուրբ համարված իմամներից համապատասխանաբար Ռեզան եւ Հոսեյնը:

^{**} Ռեզա խանը ծառայության մեջ է եղել գնդապետ Լյախովի գլխավորած պարսկական կազակային զորամասում՝ որպես գնդացրորդ: Շահ Մահմեդ Ալիի գահընկեցությունից հետո, երբ կազակային զորամասը անցել էր սահմանադրական կառավարության կողմը, Ռեզան նշանակվել էր գնդացրային ջոկա-

նակվում է մինչև մութն ընկնելը: Գյուղաքաղաքի մյուս հատվածներում նույնպես հրացանաձգությունը դադարում է¹:

Հաջորդ օրվա լույսը բացվելուն պես վերսկսվում է կռիվը: Ուժերը հույժ անհավասար էին՝ մեկի դիմաց 15-20 ռաիմական: Ընդհարումը բռպե առ բռպե կատաղի և արյունահեղ էր դառնում: Եփրեմը, թեև վիրավոր, շարունակում էր վարել գումարտակի կռիվը, մշտապես դիրքերում էր և իր օրինակով ոգեշնչում էր ենթականերին: Հակառակորդն այնքան էր մոտեցել Ահարի մատույցներին, որ նույնիսկ հնարավորություն էր ունեցել գերել գնդապետ Այուբ խանի կազակների խմբին¹: Բարեբախտաբար, վրա հասած Ավետիսի խմբի մարտիկներն ուժգին կրակով հակառակորդին ստիպում են նահանջել:

Այդ ծանր պահին, 1910 թ. հունվարի 3-ին, Եփրեմին օգնության է հասնում նահանգապետ Շուջաա Դովլեն՝ 850 հոգուց բաղկացած զորամասով և թնդանոթներով: Զորամասի կազմում ընդգրկված էր Կովկասից հենց նոր եկած ֆիդայական մի ջոկատ: Հաջորդ օրը Եփրեմի գումարտակին իր գորքով օգնության է գալիս նաև Բադեր խանը: Կարճատև դիմադրությունից հետո Ռահիմ խանը խոհեմություն է հանդես բերում և իր հրոսակախմբերը հետ է քաշում:

տի հրամանատար: Ինչպես վերը նշվեց, Եփրեմի արշավախումբը կազմելիս նրա մեջ էր մտել նաև Խալիլ խան Միրփանջի գլխավորած կազակների 100 հոգանոց խումբը, որի կազմում եղել էր նաև Ռեզա խանի գնդացրային ջոկատը: Համաձայն մի վկայության, Եփրեմի տիկնոջ հետ ունեցած տեսակցության ժամանակ Ռեզա խանն ասել էր, թե ինքը կռիվներ ղեկավարելը սովորել է Եփրեմից և նրա գործելակերպին միշտ հետևելու է բոլոր ասպարեզներում (տե՛ս «Հայրենիք», № 2 (313), փետրվար, 1952, էջ 94-95, էջատակը):

¹ Նշենք, որ Պարսկաստանում ընդհանրապես ընդունված չէր կռվել մութն ընկնելուց հետո:

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 9 (367), սեպտեմբեր, 1956, էջ 73:

Ահարի համար կատաղի կռվում հայ մարտիկները համեմատաբար քիչ կորուստներ էին տվել: Զոհվել էր կովկասցի կամավորներից մեկը՝ Սալդատ մականունով: Բայց շատերը ծանր վերքեր էին ստացել: Վիրավորվել էին Դաշնակցական Խեչոն (ծնոտից), Աբրահամ խան Բախտիարին (աջ ձեռքից), արևմտահայ Վարդանը, սուրմավեցի Միսակը, պարսկահայեր Սարգիսը, Հարությունը և Մուրադ խանը: Սարգիս անունով մի ուրիշ կամավոր գերի էր ընկել, բայց օրեր անց նրան հաջողվեց ազատել¹: Այդ հայ մարտիկի գերվելը բացառիկ դեպքերից մեկն էր, քանզի Պարսկաստանում բոլորը գիտեին, որ ընդհանրապես, հայ կամավորները կռիվների ընթացքում մարտնչում էին մինչև վերջին փափուշտը և նահատակվելը գերադասում էին հակառակորդին հանձնվելուց:

Ռահիմ խանն Ահարից հետ է քաշում մարդկային մեծ կորուստներ կրած իր զորքը: Շատ չանցած, իր զինակիցների հետ նա կարողանում է կարճ ժամանակում լրացնել կորուստները և պատրաստվել նոր հարձակման: Բայց Եփրեմը որոշում է կանխել նրան և հարձակման նախաձեռնությունը վերցնել:

1910 թ. հունվարի 11-ին տեղի ունեցած զինվորական խորհրդի նիստում Եփրեմը միանում է Սարդար Բահադուրի ներկայացրած ծրագրին, որը նախատեսում էր գրավել այդ պահին հակառակորդի ամենակարևոր դիրքը՝ Այփոդան լեռը և դա հենարան դարձնել Ռահիմ խանի ավազակախմբերին նոր հարվածներ հասցնելու համար: Այդ ծրագրի կատարումն իրենց վրա են վերցնում բախտիարները, որոնք, չնայած սոսկալի ցրտին, Մոհին Հոմայունի գլխավորությամբ հունվարի 13-ին հարձակվում

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 9 (367), սեպտեմբեր, 1956, էջ 74:

են հակառակորդի դիրքերի վրա, նրան այնտեղից դուրս մղում և գրավում կարևոր նշանակություն ունեցող Այփոդանը:

Հունվարի 14-ի առավոտյան Եփրեմն իր զորամասով դուրս է գալիս Ահարից և քաղաքից երկու մղոն հեռավորության վրա ընդհարվում է Ռահիմ խանի բազմանդամ հրոսակախմբերից մեկի հետ: Կռիվը տևում է 14 ժամ: Տալով 5 սպանված և 4 վիրավոր, Եփրեմը ջարդում է հակառակորդին: Դրանից հետո գումարտակը ստիպված է լինում վերադառնալ Ահար, որովհետև դարադադյան ավազակախմբերը կողոպտել էին բոլոր շրջակա գյուղերը, և այդ պատճառով դրանցում ուտեստ ձեռք բերելու հնար չկար: Բայց վիճակը համարյա նույնն էր Ահարում, ուր պարենամթերքի սուր կարիքին ավելացել էին անտանելի ցրտերը և զորամասի զինամթերքի պակասը: Դրությունը բարդացել էր նաև նրանով, որ իր խնդիրը կատարած համարելով, Շուջաա Դովլեն իր զորամասով հեռացել էր Սերաբ:

Ծանր պարտություն կրած Ռահիմ խանը չէր ընկրկել: Հավաքելով դարադադյան նոր ավազակախմբեր, նա նորից հարձակման անցավ Ահարի վրա: Բայց խանին հեշտ չէր հաղթանակ տանել, թեև Ղարադադում այդ օրերին ընթացող ռազմական գործողությունները նպաստավոր չէին Եփրեմի և իր զինակիցների համար:

Հավանաբար կենտրոնական կառավարության հորդորներով իր զորամասով հունվարի 18-ին Սերաբից Ահար վերադարձավ Շուջաա Դովլեն: Միաժամանակ իր կռիվողներին մարտական բարձր վիճակի բերեց Բաղեր խանը:

1910 թ. հունվարի 20-ի կողմը Ռահիմ խանի մոտ մնացել էին միայն նրա որդիներն ու թիկնապահները: Կառավարական գործերի ճնշման տակ նա Ինաբա գյուղում թողնելով 2 թնդանոթ, 70 զրաստաբեռ արկ ու փամփուշտ, փախչում է ռուսական սահ-

մանի ուղղությամբ¹: Հաջորդ օրը՝ հունվարի 21-ին կառավարական միացյալ ուժերը հակահարձակման անցան Ահարից 4-5 վերստ հեռավորության վրա դիրքավորված Ռահիմ խանի հեծելազորի դեմ: Կարճատև դիմադրությունից հետո սրանք խուճապի մատնվեցին, ցիր ու ցան եղան և փախուստի դիմեցին՝ կռվի դաշտում մեծ թվով սպանվածներ ու վիրավորներ թողնելով:

Հետապնդելով հրոսակախմբերին, կառավարական զորքերը հունվարի 23-ին գրավեցին լավ պաշտպանված Քալաքքար մեծ գյուղը: Ռահիմ խանն ապաստանեց իր սեփական Շաքարլու գյուղում: Տեղեկանալով, որ սահմանադրականները պատրաստվում են շարժվել գյուղի վրա, նա այդտեղից հունվարի 24-ին հեռագիր հղեց Թիֆլիս՝ Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին, խնդրելով իրեն և իր 200 հոգանոց ընտանիքին թույլ տալ ապրել Ռուսաստանում: Իմանալով այդ հեռագրի մասին, Թեհրանում Ռուսաստանի դեսպանության թարգման Պոկլևսկի-Կոզելը նույն օրը Կովկասի փոխարքային տված հեռագրում գրում էր. «... Ինձ թվում է, որ ռուսական սահմանը Ռահիմ խանի անցնելուց հետո մենք պետք է ոչ միայն նրան հեռացնենք Ռուսաստանի խորքերը, այլև պահենք խիստ հսկողության տակ»²:

Ստանալով Ռահիմ խանի և Պոկլևսկի-Կոզելի հեռագրերը, փոխարքան հետևյալ հեռագիրն է ուղարկում Ելիզավետպոլի նահանգապետին. «Թույլատրում եմ բաց թողնել սահմանն անցնելու միայն Ռահիմ խանին, նրա ընտանիքին և սահմանափակ թվով մերձավորների՝ վերջիններից հավաքելով զենքերը: Մնացած ձիավորներին թույլ չտալ անցնելու [մեր] սահմանը: Խնդրում եմ կտրուկ միջոցներ չձեռնարկել նրան վռնդելու [պարսից] սահմանից այն կողմ: Պարզե՛ք սահմանն անցածների թիվը

¹ Տե՛ս «Сборник дипломатических документов ...», вып. IV, с. 27:

² Նույն տեղում, էջ 26:

և նրանց փոխադարձ հարաբերությունները: [Մահմանի] նոր անցումներ թույլ մի՛ տվեք»¹:

Այլ ելք չունենալով, ժողովրդից «Ատրպատականի ավերիչ բորենի» մականունն ստացած Ռահիմ խանը Խուդափերիհի կամրջով անցնում է ռուսական կողմը՝ Ջեբրայիլ, ապա Գարյազի նոյի մոտ զենքերը հանձնում ռուս սահմանապահ զորամասին²: Այստեղ էլ փախստական խանին հայտնում են, որ նրան և ընտանիքին թույլատրված է ապրել Եկատերինոդար քաղաքում:

Թեհրանի «Իրան-նոու» լրագիրը այդ առթիվ ռուսական կառավարության դեմ ուղղված մի հոդված էր տպագրել, որով Եվրոպային կոչ էր անում բողոքելու նրա գործողությունների դեմ, միաժամանակ պարսիկներին հորդորում էր չբարեկամանալ այդ երկրի հետ, որն ապաստան է տվել իրենց ռիսերիմ թշնամիներից մեկին, ինչպես նաև ուրիշ շատ վնասներ է պատճառել Պարսկաստանին³:

Մահմեդ Ալի շահի անկումից հետո Ռահիմ խանի անկումը հակասահմանադրականներին հասցրած երկրորդ խոշոր հարվածն էր:

Իմանալով Ռահիմ խանին Ռուսաստանում ապաստան տալու մասին, Պարսկաստանի մեջլիսը պահանջեց նրան վերադարձնել երկիր: Ռուսական կողմը կտրականապես մերժեց: «Իրան-նոու» թերթը նշում էր, որ մերժման պատճառը մեկն է. խանին վերադարձնելու դեպքում նա դատարանի առաջ բացա-

¹ “Сборник дипломатических документов ...”, вып. IV, с. 27.

² Տե՛ս **М. Павлович, С. Иранский**, Персия в борьбе за независимость, с. 57, նաև «Ախուրեան», № 7, 28 հունվարի 1910 թ.:

³ Հոդվածի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս «Ախուրեան», № 9, 4 փետրվարի 1910 թ.:

հայտումներ կանի, կասի, թե ո՞վ է իրեն նեցուկ եղել և դիմադրության հրահրել սահմանադրական կառավարության դեմ¹:

Դրանից հետո ռուսական կառավարության և գահընկեց շահի անունով սահմանադրական ուժերին պատերազմ է հայտարարում Դարաբ Միրզան, որը որպես սպա ծառայում էր ռուսական բանակում: Սահմանադրական գործը Չարկար գյուղի մոտ վրա է հասնում Դարաբ Միրզայի ջոկատին և ձեռնարկում նրա ջախջախմանը: Տեղի է ունենում կատաղի կռիվ, որի ընթացքում ռուս կազակական մի զորամաս օգնության է գալիս միապետականներին, բայց վերջիններս չեն խուսափում պարտությունից: Ձախողության է մատնվում Պարսկաստանի սահմանադրական կառավարության դեմ ապստամբություն բարձրացնելու այս փորձը նույնպես. Դարաբ Միրզան հարկադրված փախչում է Կովկաս:

1910 թ. հունվարի վերջին ամբողջ Ղարադաղն արդեն Եփրեմի ու նրա զինակիցների ձեռքում էր: Սահմանադրականների ոգևորությունը չափ չուներ: Մարդիկ հույս ունեին, որ, վերջապես, ամբողջ Փայտակարանը ընդմիջտ կմաքրվի կեղեքիչ խաների ճիրաններից և, այդպիսով, վերջ կտրվի Ատրպատականի ալեծուփ դրությանը: Այդ հույսն ավելի խորացավ, երբ պարսից կառավարությունը ռուսական կողմից պահանջեց վերադարձնել Ռահիմ խանին, որպես պատերազմական հանցագործի:

Ռահիմ խանի փախուստից հետո Բաղեր խանը իր զորամասով վերադարձավ Թավրիզ, իսկ Եփրեմը և Բահադուրը մի քանի օր մնալով Քալաքքարում, ձեռնարկում են Ղարադաղը զինաթափելու գործին:

¹ Տե՛ս «Сборник дипломатических документов ...», вып. IV, с. 62:

Նրանց հրամանով, Ղարադաղի մյուս ցեղապետները, լինեին նրանք Ռահիմ խանի եռանդուն կողմնակիցներ, թե ընդհարումների ժամանակ չեզոք մնացած անձինք, գալիս են Քալաքքար և հպատակություն հայտնում:

Ժամանակին Ղարադաղում ուսուցչություն արած Եփրեմը լավ գիտեր տեղի հայերի կացությունն ու հոգսերը: Նա իր թիկնապահ Գրիշ Դանիելյանին և մի քանի ուրիշ տղաների ուղարկում է գավառի հայկական գյուղերը՝ բարձրացնելու բնակիչների բարոյական ոգին, ուսումնասիրելու հուզող խնդիրները, պատժելու գյուղացիներին ատելի ներքին (հայազգի) ցեղերին:

Ղարադաղի զինաթափումը պահանջեց լարված աշխատանք, ուստի որոշ ժամանակով հետաձգվեց Եփրեմի և Բահադուրի՝ Թավրիզ մեկնելը, որը նախատեսված էր մարտական ծրագրով:

Մինչ սրանք զբաղված էին Ղարադաղի խնդիրներով, մայրաքաղաք Թեհրանում մեջլիսը 1910 թ. փետրվարի 1-ին հրավիրեց հատուկ նիստ՝ նվիրված ժողովրդական ազատագրության հերոսներ Սաթթար և Բադեր խաներին: Բազմաթիվ պատգամավորներ նրանց բացակայությամբ փառաբանական ելույթներ ունեցան: Նիստի վերջում մեջլիսը միաձայն որոշեց՝ «Հյուսիսային Իրանում տարած տպավորիչ հաղթանակների համար» Սաթթար խանին շնորհել սարդարի աստիճան և նշանակել ցմահ թոշակ՝ տարեկան 6000 ռուբլի, իսկ Բադեր խանին՝ տարեկան 4000 ռուբլի¹:

Երբ Սաթթարն ու Բադերը Թեհրանում հեռակա կարգով մեջլիսի պատիվներին էին արժանանում, Ատրպատականի նահանգապետը հայտնեց իր անհամաձայնությունը մեջլիսի ընդունած որոշումներին և վճռեց զինաթափել նրանց: Թեհրան

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 23, 2 փետրվարի 1910 թ.:

ուղարկած հեռագրով այդ մասին հայտնում էր Թավրիզում ռուսաց հյուպատոս Միլլերը, ավելացնելով, որ քաղաքի բնակչության մեծ մասը հավանություն է տալիս նահանգապետի այդ մտադրությանը¹:

Բայց նահանգապետին խորհուրդ տվեցին չգնալ այդ վտանգավոր քայլին, և նա հրաժարվեց իր անիմաստ հղացումից: Ավելին, նահանգապետը Սաթթար և Բադեր խաների հետ սկսեց Ղարադաղից վերադարձող Եփրեմին, Բահադուրին և կովկասցի կամավորների խմբին արժանավայել դիմավորելու պատրաստություններ տեսնել:

1910 թ. փետրվարի 1-ին մեկնելով Ղարադաղից, Եփրեմը փետրվարի 10-ին հասավ Թավրիզ՝ իր հետ ունենալով բախտիարների գորամասը՝ Սարդար Բահադուրի հրամանատարությամբ և պարսիկ կազակների մի հարյուրյակ՝ ընդամենը 600 զինյալ: Նրանք իրենց հետ վերցրել էին Ղարադաղում ձերբակալված ցեղապետներին: Այդ օրը հազարավոր մարդիկ դուրս էին եկել փողոցներ՝ ողջունելու հերոսներին: Չէ՞ որ առաջին անգամ էր, որ պետական բանակը կարողացել էր մուտք գործել Ղարադաղի անառիկ համարված շրջանները, ընկճել ըմբոստ խռովարարներին, անպարտելի հռչակված Ռահիմ խանին փախուստի մատնել և նրան հավատարիմ մի շարք ցեղապետների ձերբակալել: Բոլորի շուրթերին Եփրեմի անունն էր: Երեկոյան Սաթթար և Բադեր խաները Եփրեմի պատվին կազմակերպեցին մեծ տոնախմբություն: Ավելի բուռն էր հայ համայնքի խանդավառությունը, որ արտահայտվում էր ընդհանրապես արշավախմբի և մասնավորապես նրա զույգ ղեկավարների ու հայ մարտիկների հանդեպ: Թավրիզից Թեհրան փետրվարի 11-ին ուղարկած հեռագրով

¹ St' u "Сборник дипломатических документов ...", вып. IV, с. 48:

Միլլերը հաղորդում էր. «Եփրեմն իր ջոկատով այստեղ է եկել երեկ: Հանդիսավոր ընդունելություն եղավ: Տեղի հայերը նրան պատիվներ են տալիս իբրև ազգային հերոսի»¹: Նրանք հպարտ էին, որ հայ զինվորը ամենուր խիզախ է ու անվեհեր, և այդ մասին գիտեն ամբողջ երկրում:

Հիրավի, հենց այդ ժամանակ ռուսական մի հրատարակությունում տպագրված հոդվածի հեղինակ Կ. Սմիրնովը, որը քաջատեղյակ էր Պարսկաստանի իրադարձություններին, նկարագրում էր, թե ինչպես հայ ֆիդայիները Պարսկաստանի վրայով սակավաթիվ խմբերով Թուրքիա են անցնում անվախ ու համարձակ՝ կուրծք տալով համիդիեների և թուրքերի բազմություններին: Ճիշտ նման քաջություն հայերը ցուցաբերում են պարսկական իրադարձություններում, գրում էր հոդվածագիրը, և ավելացնում, որ այս երկրում հայությունն «անընդհատ տվել է և շարունակում է տալ հերոսների մի երկար շարք»²:

Թավրիզում Եփրեմի ջոկատին միացավ Քեռու ջոկատը, որն ապստամբ քաղաքում կռվում էր 1908 թ. հոկտեմբերից:

Ատրպատականի նահանգապետը և Թավրիզի անջումները փետրվարի 14-ին Եփրեմին առաջարկեցին իր գորամասով գնալ նահանգի սահմանաձայրերը՝ Սոյուջ-Բուլաղ և Ուրմիա՝ քրդերի և այլ հրոսակ ցեղերի ավարառություններից ազատելու հիշյալ վայրերը: Եփրեմը մտադիր չէր կատարել այդ գործողությունը, քանի որ շատ հոգնած իր մարտիկները գոնե կարճատև հանգրստի կարիք ունեին:

Ներքին ու արտաքին լուրջ վտանգների առջև կանգնած կառավարության ղեկավար Սեփահդարը Թավրիզում գտնվող

¹ «Сборник дипломатических документов ...», вып. IV, с. 58.

² «Известия штаба Кавказского округа», т. 28, Тифлис, 1910, с. 42.

Եփրեմին փետրվարի 22-ին առաջարկեց շտապ վերադառնալ Թեհրան:

Թեպետ այդ առաջարկությունը համապատասխանում էր հերոսի ցանկությանը, բայց նա մերժեց, պատասխանելով, որ հակահեղափոխական ոչ բոլոր օջախներն են մարված, ուստի այդ պատճառով հետաձգում է իր վերադարձը մայրաքաղաք:

ԱՐԴԱՔԻԼԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

1910 թ. մարտին ծայրահեղ ծանր դրություն էր ստեղծվել Արդաբիլ քաղաքում և նրա հարակից գավառներում:

Խաների գլխավորած շահսևան ցեղերն այս շրջանում վաղ ժամանակներից ըստ էության կիսաանկախ վիճակում էին, պարբերաբար հարձակումներ էին գործում խաղաղ գյուղերի վրա, կողոպտում բնակչությանը, միշտ վտանգի տակ պահում Արդաբիլ-Միանե և Արդաբիլ-Աստարա ճանապարհներն ու դրանց երկու կողմերում ընկած տարածքները: Կենտրոնական կառավարությունը թե՛ շահերի և թե՛ սահմանադրականների օրոք ձեռնարկել էր բազմաթիվ միջոցներ քանդելու համար շահսևանների բները, հնազանդեցնելու իշխանությանը չենթարկվող խաներին, բայց բոլոր փորձերն անհաջողությամբ էին վերջացել:

Միապետականների հիմնական ուժը կազմող թուրք շահսևանները մարտ ամսի վերջերին հաջողեցին ապստամբություն բարձրացնել Արդաբիլում, այնտեղից փախցնել շրջանի նոր գավառապետ նշանակված Սաթթար խանին և դրության տերը դառնալ:

Թավրիզում գտնվող Եփրեմը շահսևան ցեղապետներին գրավոր առաջարկ արեց՝ ենթարկվել կենտրոնական կառավա-

րությանը և վճարել պետական հարկերը, բայց սրանք հանդըգնաբար մերժեցին պահանջը կատարել: Եփրեմն այդ մասին տեղեկացրեց Թեհրանին, որտեղից հրաման եկավ՝ արշավել շահսևան ցեղերի վրա, պատժել կառավարությանը չենթարկվողներին, ձերբակալել առավել սանձարձակ ցեղապետներին:

Կատարելով կառավարության կարգադրությունը, Եփրեմն ու Սարդար Բահադուրը պատրաստվեցին գնալու Արդաբիլի վրա: Նրանց միացյալ ջոկատն ուներ 500 բախտիար, 170 ֆիդայի և թեհրանյան կազակային բրիգադի 100 կազակ, «Շնայդեր» տիպի երկու թնդանոթ՝ Եփրեմի անմիջական տրամադրության տակ և երկու գնդացի՝ գերմանացի հրահանգիչ Գազեի հրամանի տակ: Կա մի վարկած, ըստ որի, բոլշևիկ Գրիգորի Օրջոնիկիձեի (Մերգո) գլխավորած ջոկատը նույնպես մասնակցել է Արդաբիլի դեմ արշավանքին¹:

Եփրեմի հրամանի տակ գտնվող միացյալ ջոկատը մարտի 29-ին դուրս գալով Թավրիզից, ուղղություն վերցրեց դեպի Արդաբիլ: Ապրիլի 3-ին զորամասը հասավ Մերաբ: Ենթադրվում էր, որ ջոկատն այստեղ կմնա այնքան ժամանակ, մինչև որ արդաբիլյան կիսաքոչվոր բոլոր ցեղերի խաները կգան ու կհայտնեն իրենց հնազանդությունը կառավարությանը²:

Տեղյակ լինելով, որ շահսևան ցեղապետներից հատկապես անհնազանդ է յուրջին ցեղի ղեկավար (աշիրեսների պետ) Էմիր Էշաիր Նասրոլլահ խան Յուրչինսկին, Եփրեմը Մերաբից նրան առաջարկեց գալ և կամովին հանձնվել, բայց նա ոչ միայն հրա-

¹ Տե՛ս, օրինակ, “История Ирана”, с. 282. Հայկական աղբյուրներն այդ մասին որևէ բան չեն հաղորդում: Հավանաբար, բոլշևիկյան ջոկատը Արդաբիլ է գնացել Եփրեմի զորքի հետքերով:

² Տե՛ս “Сборник дипломатических документов ...”, вып. IV, с. 215:

Ժարվեց հանձնվել, այլև սպառնաց, որ եթե կառավարական գոր-
քերն անցնեն իր հողերով, հարձակման կենթարկվեն:

Սերաբում սպասելն այլևս անիմաստ էր, և Եփրեմը ապրիլի
5-ին ջոկատն առաջ տարավ: Ճանապարհին նա տեղեկացավ, որ
իր և Բահադուրի հետ բանակցելու համար առջևում գտնվող Նիր
գյուղում հավաքվել են շահսևանների մի խումբ ներկայացու-
ցիչներ: Նրանք այդ քայլին էին դիմել, որովհետև կառավարու-
թյանը հարկեր վճարելու հարցի շուրջ շահսևան ցեղերի միջև
ծագել էին սուր հակասություններ ու երկպառակություններ,
որոնք կարող էին դուրացնել պարսիկ կառավարության՝ ան-
հանգիստ թափառաշրջիկներին խաղաղեցնելու գործը:

Նիրում Եփրեմն ու Բահադուրը հանդիպեցին շահսևանների
ներկայացուցիչներին: Բանակցությունների ընթացքում Եփրեմը
նորից պահանջեց շահսևան բոլոր ցեղերի զինաթափումը և են-
թարկումը կենտրոնական կառավարությանը: Համաձայնություն
ձեռք չբերվեց և ցեղապետները հեռացան՝ զենքով լուծելու իրենց
խնդիրները կառավարության հետ:

Հաջորդ օրը ջոկատը մեկնեց Նիրից: Ճանապարհին Աղչայ
գյուղի մոտ նա հանդիպեց շահսևան ցեղերի միացյալ ուժերին,
որոնք փակել էին ճանապարհը և պատրաստվել դիմադրության:
Հակառակորդի զորքի առավել մարտունակ ուժը փոլաթլի ցեղի
500 հեծյալներից բաղկացած խումբն էր:

Եփրեմն իր ուժերը բաժանեց երեք մասի: Քեռու ջոկատը
գրավեց աջ թևը, բախտիարները՝ Մոին Հոմայունի գլխավորու-
թյամբ՝ ձախը, իսկ Եփրեմն իր ջոկատով ու մեկ թնդանոթով տե-
ղավորվեց կենտրոնում:

Ապրիլի 8-ին մոտենալով հակառակորդի դիրքերին, Եփրեմը
ճակատային գրոհի հրաման տվեց զորքին: Մարտն սկսվեց
կենտրոնական մասում՝ թնդանոթի ազդանշանով, որից հետո

գորքի բոլոր մասերը առաջ նետվեցին: Հակառակորդը այդպիսի խելահեղ քայլի դիմակայելու պատրաստ չէր: Շահսևանների առաջին շարքերն երերացին անսպասելի հարվածներից: Կես ժամ անց հակառակորդի դասավորությունում առաջ եկավ խառնաշփոթություն, որին հետևեց ավազակախմբերի խուճապային փախուստը: Չնայած շահսևանների հրամանատար Ռեզա-դուլի խանը ջանքեր գործադրեց կանգնեցնելու իր ենթականերին, բայց չհաջողեց: Հակառակորդը նախ մտավ Աղչայ գյուղը, իսկ այնտեղից ցրվեց տարբեր կողմերի վրա: Ընդհարման ժամանակ միապետականները մարտի դաշտում թողել էին 60 սպանված և երեք անգամ ավելի վիրավոր: Սպանվածների թվում էր նաև ինքը՝ Ռեզա-դուլի խանը:

Ապրիլի 9-ին Եփրեմի և Սարդար Բահադուրի մոտ եկավ Արդաբիլի նահանգապետ, հայտնի հետադիմական Ռեշիդ օլ Մուլքը (Նադի խան) և ասաց, որ մի քանի խան հանձնվելու ցանկություն են հայտնել: Եփրեմը նրան առաջարկեց այդ խաներին կարգադրել, որ նրանք փակվեն իրենց տներում և սպասեն իր ժամանմանը՝ հանձնվելու համար¹:

Շահսևան ցեղերի միացյալ ուժերին ջարդ տալուց հետո Եփրեմն իր զորքով առաջացավ դեպի Խալխալ, որից ոչ շատ հեռու խալխալցի շահսևան ցեղի բազմաքանակ հրոսակախումբն էր: Չհամարձակվելով կռվի մեջ մտնել Եփրեմի զորքի հետ, ցեղի էմիրը կամավոր անձնատուր եղավ Արդաբիլի նահանգապետին: Մի ուրիշ շահսևան հրոսակախումբ վերը հիշատակված Նասրոլլահ խան Յուրչինսկու գլխավորությամբ, խուսափելով Եփրե-

¹ Արդաբիլի կռիվների և քաղաքի գրավման մասին տե՛ս «Հորիզոն», № 2, 4 օգոստոսի 1909 թ.:

մի հետ հանդիպելուց, փախավ սարերը՝ խոջաբեկուցիների քոչատեղը¹:

Ճանապարհին ամբողջովին բաց էր: Անարգել շարժվելով առաջ, կառավարական գործը գերի վերցրեց փոլաթլի ցեղի առաջնորդ Հոսեյն Ալի խանին և ուրիշ խանների, խոջաբեկուցիների քոչատեղից եկավ և հանձնվեց Նասրուլլահ խանը, Եփրեմին հանձնվեց նաև հայտնի ավերիչ Էմիր ուլ Շահիրին²:

1910 թ. ապրիլի 12-ին Եփրեմի և Սարդար Բահադուրի գլխավորած կառավարական գործը հաղթականորեն մտավ Արդաբիլ³: Կողոպուտներից ու անօրինականություններից տանջված բնակչությունը նրան դիմավորեց իբրև ազատարարի: Հաջորդ օրն իսկ, այն բոլոր շահսևան խաները, որոնք դեռ հպատակություն չէին հայտնել սահմանադրական կառավարությանը, ներկայացան Եփրեմին ու Բահադուրին և հնազանդության երդումներ տվեցին:

Ապրիլի 13-ին Արդաբիլ լուր հասավ, թե Ուրմիայում միապետականները զինված ելույթի են պատրաստվում: Հաջորդ օրը Եփրեմն այնտեղ ուղարկեց 100 զինվոր՝ կանխելու խռովությունը: Սահմանադրական կառավարության դեմ կռվի պատրաստված խռովարարներն այժմ Եփրեմին երդում-հավատ էին անում, թե իրենք կռվի դաշտ կնետվեն նախկին շահի կողմնակիցներին ջարդ տալու համար:

Պարսկական հեղափոխության ընթացքում Պարսկաստանի միլիոնավոր բնակիչների մոտ լիովին բացակայում էին նպատակի ըմբռնումը և գաղափարի հաղթանակի համար անհրաժեշտ կամքի դրսևորումը: Անդրադառնալով այդ երևույթին, «Դրօշակը» գրում էր.

¹ Տե՛ս “Сборник дипломатических документов ...”, вып. IV, с. 154:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս “Баку” (Баку), 13 мая 1910 г.:

«[Պարսկաստանի] ժողովուրդը, մասսան գրեթե անտարբեր է, նա սովորել է անմոռնչ ճնշել ու կեղեքել երկու ռեժիմի տակ էլ, նրա համար միեւնոյն է՝ սահմանադրութիւնն է յաղթելու, թե՞ էքս-Շահը, նա սովորել է վիզը ծռել ոյժի առջեւ եւ գրկաբաց ընդունել նրան: Էքս-Շահի եւ Սալար Դովլէի յառաջխաղացումը արդէն ցոյց է տւել այդ տխուր իրողութիւնը»¹:

Արդաբիլը գրավելուց հետո Եփրեմն ու Բահադուրը իրենց զորքով մոտ մեկ ամիս մնացին հյուսիսարեւմտյան Պարսկաստանում, քանի որ անհրաժեշտություն էր առաջացել զինաթափել այնտեղի բնակավայրերում գտնվող բազմաթիվ ավազակախմբերին: Վերջիններս թեև հայտարարել էին, թե ընդունում են սահմանադրությունը, բայց գաղտնի պատրաստություններ էին տեսնում հակակառավարական նոր շարժումներ սկսելու համար:

ԹՈՒՐՔՄԵՆԱԿԱՆ ՑԵՂԵՐԻ ՀՆԱԶԱՆԴԵՑՈՒՄԸ

Իրենց մի քանի նշանավոր խաների հանձնվելը Եփրեմին մեծ դժգոհություն էր առաջ բերել շահսևան մնացած ցեղերի մոտ: Նրանց ղեկավարների մի մասը հայտարարեց, թե պետք է սրբազան պատերազմ հայտարարել «անհավատ հային», բայց չէր դիմում որոշակի գործողությունների, գտնելով, որ Եփրեմին այժմ հաղթելն անհնար է: Ահա՛ այդ ժամանակ ասպարեզում հայտնվեց Թաղի Ջաֆար օղլի անունով մեկը, որը կարողացավ գլուխ գլխի բերել քոչվորների ղեկավարներին, որոնք միաձայն որոշե-

¹ «Դրօշակ», № 2 (220), փետրվար, 1912, էջ 25:

ցին գորահավաքի ենթարկել իրենց բոլոր միջոցները և մինչև արյան վերջին կաթիլը կռվել կառավարական գորքերի դեմ¹:

1910 թ. ապրիլի 20-ին Սարդար Բահադուրի և Եփրեմի ջոկատը, համալրված նահանգապետի հավաքագրած ձիավորներով, Արդաբիլից շարժվում է դեպի հյուսիս և մտնում թուրքմենական քոչվոր ցեղերի տարածքները²:

Առանց մարտի մեջ մտնելու, Եփրեմի ջոկատը շարժվում է դեպի Լանգյան, որը գտնվում էր թուրքմեն Մահմեդ-ղուլի խան Ալարսկու նստավայրի դիմաց³:

Մի քանի բեկեր ներկայանալով հայտնում են իրենց հպատակությունը: Խոջաբեկլուցիները և ալարցիները, որոնք պատրաստվել էին քոչելու դեպի հարավ, ստիպված նահանջում են հյուսիս⁴:

Հետապնդելով այդ ցեղերի հրոսակախմբերին, ջոկատը ուղղություն վերցրեց դեպի Մուղան: Ճանապարհին կառավարական գործին հնազանդություն հայտնեցին Ամրան խանը և նշանավոր Հազրեթ-ղուլի խան Խոջաբեկլինսկու որդին՝ իր բազմաքանակ ձիավորներով: Ապա հնազանդության երդումներով հանդես եկավ նշանավոր ցեղապետ Մահմեդ-ղուլի խանը: Վերջինս հայտնի էր իր խիզախությամբ և բազմիցս հաղթել էր կռիվներում: Հանձնվելով Եփրեմին, նա ամեն տեսակ ծառայություն խոստացավ, բայց խոստումը չուտով դրժեց:

Ապրիլի 22-ին կառավարական ջոկատը շարժվեց դեպի Դիզա գյուղը, բայց դեռ տեղ չհասած, ապրիլի 25-ին հանդիպեց խոջաբեկլուցիների խաներից՝ Խեզար խանի բազմամարդ հրո-

¹ Տե՛ս “Баку”, 13 мая 1910 г.:

² Տե՛ս “Сборник дипломатических документов ...”, вып. IV, с. 154:

³ Տե՛ս “Հայրենիք», № 9 (367), սեպտեմբեր, 1956, էջ 76:

⁴ Տե՛ս “Сборник дипломатических документов ...”, вып. IV, с. 163:

սակախմբին: Ընդամենը մեկ ժամ տևած կովում ջոկատը ջարդեց անկանոն զինյալներին. հեծելագործքը ցիրուցան եղավ, կովի դաշտում մնացին բազմաթիվ սպանվածներ, այդ թվում՝ Խեզար խանը¹:

Երբ Եփրեմը մտավ Դիզա, հաշտության խնդրանքով այնտեղ եկավ խոջաբեկլուցիների առաջնորդներից Բահրամ խանը: Նույն ցեղի մյուս գլխավորը՝ Սարդար խանը, փախավ դեպի հյուսիս՝ ռուսական սահմանն անցնելու համար²:

Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 26-ին ջոկատը Խորուզլու գյուղաքաղաքի մոտ հարձակման ենթարկվեց, բայց առանց կորուստներ կրելու ջախջախեց հակառակորդին: Սպանվեցին նաև մի քանի խաներ ու բեկեր, ուրիշները գերի հանձնվեցին³:

Մուղան անցած շահսևան զինված ցեղերից մի քանիսը խույս տալով ապաստան էին գտել Հազար և Ուլդուզ թուրքմեն ցեղապետների մոտ: Հետապնդելով նրանց, Եփրեմի արշավախումբը մոտենում է նշված ցեղերի քոչատեղերին: Շահսևան և թուրքմեն ցեղապետների միացյալ հրոսակախմբերը ցույց են տալիս կատաղի դիմադրություն, բայց պարտություն կրելով ցրվում են Մուղանով մեկ:

Հասնելով Մեշքին, Եփրեմն այլևս չի ցանկանում առաջ շարժվել, որովհետև վարչապետ Սեփահդարը մինչ այդ քանիցս նրան խնդրել էր վերադառնալ Թեհրան:

Առաջ չգնալով, Եփրեմը, սակայն, սպառնալից դիմումներ է հղում Մուղանով մեկ ցրված ցեղապետներին և պահանջում գալ Մեշկին ու հանձնվել: Բայց օրերն անցնում էին, և պատասխանը ձգձգվում էր: Վերջապես, մեկնելուց առաջ, Մեշկին է գալիս հա-

¹ Տե՛ս “Сборник дипломатических документов ...”, вып. IV, с. 167:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 168:

³ Տե՛ս “Баку”, 13 мая 1910 г.:

կահեղափոխական խաների ու բեկերի մի մեծ խումբ, հանձնվում և իր հավատարմությունը հայտնում կառավարությանը:

Ղարադաղի և շահսևան խաների ավատապետական տիրապետությանը հասցված հուժկու հարվածները հսկայական նշանակություն ունեցան Պարսկաստանի հետագա զարգացման համար: Դրանով փաստորեն բնաջնջվեց հակահեղափոխության գլխավոր կենտրոններից մեկը:

1910 թ. մայիսի 18 (31)-ի առավոտյան Եփրեմն ու Սարդար Բահադուրն արշավախմբի մի մասով, իրենց հետ վերցրած առավել նշանավոր 59 գերի խաներով ու բեկերով, հրետանիով, գնդացիներով ու բեռներով Աստարայից «Թուրքմեն» շոգենավով ուղևորվում են Էնզելի: Ջորքի հիմնական մասը Աստարայից դեպի Էնզելի էր շարժվում ցամաքային ճանապարհով¹: Արշավախմբի երկու մասերը Էնզելիում միավորվեցին և ուղղություն վերցրին դեպի Թեհրան: Եփրեմն իր հետ Թեհրան էր տանում նաև Քեռուն՝ որպես իր տեղակալի:

Եփրեմը միաժամանակ մտավախություն ուներ, որ երկրի հյուսիսային շրջաններից իր հեռանալը կարող է ոգեշնչման առիթ դառնալ տեղի հակահեղափոխական հրոսակախմբերի համար և նրանց նոր հարձակումների մղել սահմանադրական ուժերի, հատկապես իրենց աչքի փուշը հանդիսացող Թավրիզի պաշտպանների դեմ:

Ջորքի երկու մասերը Էնզելիում միավորվելուց հետո, այստեղ Եփրեմին հանդիպում և նրա հետ զրույց է ունենում բոլշևիկ Սերգո Օրջոնիկիձեն:

Վերը նշվել է, որ 1909 թ. աշնանը այն ժամանակվա ներքին գործերի նախարար Սարդար Ասադը ոստիկանապետ Եփրեմին

¹ Տե՛ս «Сборник дипломатических документов...», вып. IV, с. 193, «Հայրենիք», № 9 (367), սեպտեմբեր, 1956, էջ 76:

կարգադրել էր՝ իրեն քննադատելու համար փակել դեմոկրատական կուսակցության օրգան «Շարք» թերթը, բայց Եփրեմը չէր կատարել խոսքի ազատությունը ճնշելուն ուղղված այդ հակասահմանադրական կարգադրությունը: Դրանից մոտավորապես մեկ տարի հետո, 1910 թ. ամռանը, կրկնվել էր նույն իրադրությունը, այս անգամ կապված վարչապետ Սեփահյարի անվան հետ: Այդ շրջանում դաշնակցականները դեռ շարունակում էին միավորված մնալ դեմոկրատական կուսակցության հետ, որը Սեփահյարի կառավարության դեմ պայքար էր մղում և՛ մեջլիսում, և՛ նրանից դուրս: Կալվածատերերի կառավարության դեմ երկու ժամանակավոր դաշնակիցների համատեղ գործողություններն արտահայտություն էին գտնում նաև դեմոկրատների «Իրան-նոու», «Շարք», «Էսֆահան» և մյուս թերթերի էջերում, որտեղ տպագրվում էին չափավորների կուսակցության, նրա կառավարության և անձամբ Սեփահյարի դեմ ուղղված բազմաթիվ մերկացնող հոդվածներ:

Հարյուրավոր գյուղեր ունեցող Սեփահյարը, որ հիմա վարչապետ էր, մնացել էր խեղճ ու կրակ գյուղացիների նույն բռնակալը: Նա կյանքում իր հասցեին երբեք չէր լսել ներքևից եկող ամենաթույլ քննադատությունն անգամ: Սեփահյարն այժմ չէր կարողանում հաշտվել այն բանի հետ, որ երկրում հռչակված է խոսքի ազատություն և պարտադիր չէ, որ մամուլի բոլոր օրգաններն իր գովքն անեն: Նրա առաջարկով կառավարությունը որոշում է փակել դեմոկրատների մամուլի օրգանները: Նախարարների խորհուրդը որոշման կատարումը հանձնարարում է ոստիկանապետ Եփրեմին, որն այդ ժամանակ հաղթական ավարտին էր հասցնում Հյուսիսային Պարսկաստանի միապետական ուժերի դեմ ծավալված ռազմական գործողությունները:

Երբ «Շարքը» և «Իրան-նոուն» փակվելու որոշման լուրը հասել

էր Ռաշթ, այստեղ գտնվող բոլշևիկ ներկայացուցիչների նախաձեռնությամբ հրավիրվել էր ժողով, որի որոշմամբ կազմվել էր հանձնախումբ՝ բողոքի հանրահավաքներ անցկացնելու համար: Հանձնախումբն անմիջապես հեռագիր էր հղել Արդաբիլում գտնվող Եփրեմին ու Սարդար Բահադուրին՝ պահանջելով բողոք ներկայացնել կառավարությանը՝ սահմանադրությամբ ամրագրված խոսքի ազատությունը ճնշելու համար: Եփրեմը պատասխան հեռագրով հայտնել էր, որ չի կարող խառնվել պետական գործերին և կառավարության կամքին հակառակ գործողությունների դիմել, քանի որ երկար ժամանակ բացակա է մայրաքաղաքից, տեղյակ չէ նշված թերթերի շուրջ ստեղծված պատմությանը, և որ ինքն այդ նույն կառավարության ղեկավարության տակ պետական ծառայության մեջ է:

Այդ նույն պատճառաբանությունները Եփրեմը բերել էր բոլշևիկ Սերգո Օրջոնիկիձեի հետ հանդիպման ժամանակ: Օրջոնիկիձեն մի քանի հարց է ուղղում Եփրեմին: Այն հարցին, թե Պարսկաստանի, իբրև պետության, գոյության համար վտանգավոր է այժմ երկրում ստեղծված ճգնաժամը, Եփրեմը պատասխանել է. «Պարսկաստանը շատ դժվարությունների է դիմացել, - կդիմանա նաև սրան»: Օրջոնիկիձեի մյուս հարցին, թե ինչպե՞ս է եղել, որ Եփրեմը հեռագրով մերժել է «Շարքի» գործին միջամտելու Ռեշտի հեղափոխականների խնդրանքը և հրաժարվել է հանդես գալ խոսքի ազատությունը ճնշող կառավարության անօրինական գործողությունների դեմ, վերջինս կրկին պատճառաբանում է, թե ինքը մեկ տարի է, ինչ գտնվում է սարերում և հնարավորություն չի ունեցել հետևելու ոչ միայն պարսկական, այլև հայկական մամուլին, որպեսզի պարզի իսկությունը¹:

¹ Տե՛ս «Զանգ» (Թաւրիզ), 12 հունիսի 1910 թ.:

Մի քանի օր հետո Ս. Օրջոնիկիձեն «Ո՞վ է Եփրեմը՝ հեղափոխական, թե՞ պետական պաշտոնյա» վերնագրով հոդված է տպագրում հնչակյանների իրանական կազմակերպության օրգան «Զանգ» թերթում: Հոդվածում նա տալիս է Եփրեմի բնութագրությունը, կասկածի տակ առնելով նրա հեղափոխական լինելը:

Կարդալով «Զանգում» տպագրված Օրջոնիկիձեի հոդվածը, Եփրեմը սաստիկ վիրավորվել էր:

Հոդվածը գուցե և խորհել էր տվել նրան:

Օրջոնիկիձեն Պարսկաստանից Վ. Լենինին գրած իր նամակներից մեկում անդրադարձել է Եփրեմի քաղաքական դիմանկարին: Նամակից երևում է, որ Լենինը մինչ այդ լավ տեղեկացված էր Եփրեմի մասին: Օրջոնիկիձեն հաղորդում է իր անհամաձայնությունը ՌՄԴԲԿ (մենշևիկյան) օրգան “Голос Социал-Демократов” («Գոլոս սոցիալ-դեմոկրատով») թերթում լույս տեսած հոդվածին, ուր Եփրեմը ներկայացվել էր որպես սոցիալ-դեմոկրատական գաղափարների համախոհ: Հայտնելով իր անհամաձայնությունը հոդվածի հեղինակ մենշևիկ Վոլի՝ Եփրեմին տված գնահատականին, Օրջոնիկիձեն գրում էր.

«Զեզ համար բավական հետաքրքիր կլինի, երբ ինչ-որ բան հաղորդեմ «ընկեր Եփրեմից», որի մասին գրել է ընկեր Վոլը “Голос”-ում: Ես չգիտեմ, թե որտեղի՞ց է Վոլը վերցրել տեղեկությունը, որ Եփրեմը «ընկեր» է: Նա ներկայումս տիպիկ չինովնիկ է և ուրիշ ոչինչ: Այդ մասին նա ինքն է բարձրաձայն հայտարարում: Ինչպես ամենայն հավանականությամբ հայտնի է Ձեզ, Սեպեխդարը (Սեփահդարը: - Հ. Մ.) փակել է թերթը: Բոլոր կողմերից բողոքներ եղան: Ես նույնպես առաջարկեցի Եփրեմին, որպեսզի նա նույնպես բողոքի, որին նա դժբախտաբար, պատասխանեց, թե «Ես կառավարական ծառայության մեջ եմ և խառնվել

չեմ կարող: Մեպեխդարը իրավունք ուներ և այլն»: Ահա՛ թե ինչ, ընկեր Վուլ»¹:

Մերգոն Պարսկաստանից մի քանի հողվածներ ուղարկեց Թիֆլիս, որոնք «Նամակներ Ռաշթից», «Նամակներ Պարսկաստանից» խորագրերի տակ լույս տեսան այն ժամանակվա սոցիալ-դեմոկրատական ուղղության «Մոմավալի» («Ապագա»), «Չվենի գազետի» («Մեր թերթը»), «Ախալի ագրի» («Նոր միտք») և այլ թերթերում:

Օրջոնիկիձեն շուտով Ռեշտից անցնում է Թեհրան և այնտեղից մեկնում Շվեյցարիա:

Դա այն պահին էր, երբ Հյուսիսային Պարսկաստանում աշխուժորեն գործում էին բոլշևիկյան մարտական ուժերը: Թեև նրանք չէին համագործակցում ո՛չ սահմանադրական կառավարության և ո՛չ հայկական ազգային կազմակերպությունների հետ, այլ գործում էին ինքնուրույն, բայց միապետական ուժերի դեմ կռիվ մղելով, նպաստում էին հեղափոխության խորացմանը:

Օրջոնիկիձեի՝ հնչակյան «Զանգ» թերթում հայտնված հողվածը պատահական չէր: Հյուսիսային Պարսկաստանում գործող բոլշևիկները խուսափում էին դաշնակցականների հետ շփումներ ունենալուց, բայց հնչակյանների հետ գործում էին համերաշխաբար:

Հնչակյան մասնաճյուղերը Պարսկաստանի տարբեր քաղաքներում եռանդուն կերպով ներգրավված էին հեղափոխական շարժմանը և գաղափարական զգալի աշխատանք էին տանում պարսիկ և թուրք բնակչության շրջանում: Թավրիզից հետո հնչակյաններն զգալի ներկայություն ունեին հատկապես Էնզելիում, ուր պարբերաբար հավաքվում էին Բալասան Մկրտչա-

¹ Մեջբերված է Գեորգի Ս. Հարությունյանի «1905-1911 թթ. Իրանական հեղափոխությունը և Անդրկովկասի բոլշևիկները» ուսերեն գրքից, էջ 153:

նի խանութում, քննարկում անելիքները, ծրագրեր կազմում: Մկրտչյանի միջոցով էլ կապ էր պահպանվում Բաքվի հնչակյան կազմակերպության հետ¹:

Էնգելիում հնչակյանները կազմակերպում էին տեղի պարսիկ երիտասարդների հավաքույթներ, որոնցում զրույցներ էին ունենում Սիմոն Սիմոնյանը, Բալասան Մկրտչյանը, Իսահակ Տեր-Հովհաննիսյանը, Գևորգ Աստղունին: Ավելին, սրանց ջանքերով կյանքի էր կոչվել ա.-դ. հնչակյան կուսակցության Էնգելիի մասնաճյուղի պարսկական խումբը՝ Ղուլամ Հոսեյն խան Մոթամեդի գլխավորությամբ²: Կարճ ժամանակում խմբին արձանագրվել էր շուրջ 100 նավաստի ու ձկնորս:

Հնչակյաններն զգալի ներկայություն ունեին Ռաշթում: Այստեղ աշխատանք էին տանում Սարգիս Մարտիրոսյանը, Ստեփան Սիմոնյանը, Հարություն Հարությունյանը, Իսահակ Հովույանը և ուրիշներ:

Աշխույժ էր գործում Ղազվինի հնչակյան մասնաճյուղը, որի կազմում էին Աբգար Տեր-Հովհաննիսյանը, Բաքվից եկած Գուրգեն Ռշտունին և ուրիշներ:

Հնչակյանները լավ կազմակերպված մասնաճյուղ ունեին Թեհրանում, որը ոչ պաշտոնական, բայց սերտ հարաբերությունների մեջ էր պարսից դեմոկրատական կուսակցության հետ: Թեհրանի հնչակյան մասնաճյուղի ղեկավարն էր բնիկ սեֆաստացի Մանվել Մոզյանը, որը հեղափոխական գործունեության համար բանտարկվել էր Աբդուլ Համիդի օրոք, բայց կարողացել էր փախչել ու անցնել Կովկաս, տարիներ անց տեղափոխվել էր Պարսկաստան, ուր ապրեց մինչև կյանքի վերջը: Թեհրանի

¹ Տե՛ս «Յուշարձան նուիրում Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան քառասնամեակին», էջ 192:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 192-193:

հնչակյան մասնաճյուղում էին գործում նաև Գևորգ Չիլինգարյանը, Միքայել Փափազյանը, Գևորգ Ռշտունին, տիկ. Սրբուհի Դավիթխանյանը, Տիգրան Գազանջյանը, Կոստանդ Դավիթխանյանը և ուրիշներ¹:

Հնչակյաններն ամուր դիրքեր ունեին նաև Ատրպատականի մի շարք վայրերում, հատկապես Թավրիզում և Սալմաստում: Այս գավառի Փայաջուկ գյուղն ավանդաբար հնչակյան էր:

ՍՈՒՐԵՆ ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆԸ ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆԻ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆԸ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

1910 թ. բոլշևիկները Պարսկաստանի հյուսիսում ծավալել էին եռանդուն գործունեություն: Նրանք գործուն մասնակցություն ունեցան միապետական ուժերի դեմ կռիվներին և տվեցին զգալի զոհեր², ծավալեցին քաղաքական, կազմակերպչական և մշակութային աշխույժ գործունեություն:

Այդ շրջանում բոլշևիկների առջև դրված խնդիրներից մեկը իրանցիների շրջանում մարքսիստական քարոզչությունն էր: Երկրում այդ ժամանակ սկսել էին պարսկերեն թարգմանել «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստը», և այդ գործում բոլշևիկ կամավորները անհրաժեշտ օգնություն էին ցույց տալիս: Բոլշևիկների հրավիրած հանրահավաքներում մերկացվում էին ռուսական և անգլիական կառավարությունների մեքենայու-

¹ Տե՛ս «Յուշարձան նուիրում Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան քառասնամեակին», էջ 195:

² Բոլշևիկ ինտերնացիոնալիստները պարսկական կռիվներում տվեցին ավելի քան 50 զոհ (տե՛ս «Века неравной борьбы», с. 419-421):

թյունները և բացահայտվում նրանց քաղաքականության վնասները Պարսկաստանի համար:

Այդ ամենի հետ բոլշևիկ կամավորները ձեռնամուխ եղան մշակութային-լուսավորչական աշխատանքների՝ բացեցին քաղաքական ակումբներ, նպաստեցին տարբեր լուսավորական հիմնարկությունների և ընկերությունների հիմնադրմանը¹:

Հարկ է նշել, որ բոլշևիկ հայ գործիչները կարևոր նշանակություն էին տալիս պարսկական հեղափոխությանը հայերի մասնակցությանը, միաժամանակ քննադատում էին հայ ազատականների և եկեղեցու պահպանողականությունն այդ հարցում:

Այսպես, բոլշևիկյան կուսակցության ականավոր գործիչ Սուրեն Սպանդարյանը ողջունում էր այն հայերին, որոնք զենքը ձեռքին աջակցում էին իրանցի հեղափոխականներին: Նա դատապարտում էր նրանց (Սպանդար Սպանդարյան, Լեո, Ալեքսանդր Քալանթար, Համբարձում Առաքելյան, Երվանդ Տեր-Մինասյան և ուրիշներ), ովքեր դեմ էին Պարսկաստան հայ զինյալներ ուղարկելուն, դրանով իսկ սահմանափակում էին հարևան երկրի հետ հայերի շփումները, խանգարում երկու ժողովուրդների միջև բարեկամության ամրապնդմանը՝ այս անգամ կովի դաշտում:

Թիֆլիսում լույս տեսնող ազգային-կղերական ուղղության «Հովիւ» շաբաթաթերթի 1910 թ. № 1-ում տպագրվել էր իրավաբան, պահպանողական հրապարակախոս Գարեգին Ենգիբարյանի հոդվածը, որում նա, հենվելով ասեկոսների վրա, գրել էր, թե Եփրեմը մեկնել է Թուրքիա: Հոդվածի հեղինակը պարսկական հեղափոխական շարժման այդ խոշոր գործչին բնութագրել էր «բարոյական սկզբունքներից հեռու» բնորոշումով:

¹ Տե՛ս «Красный архив», т. 2 (105), с. 39:

“Новая Речь” (Թիֆլիս) թերթում Սուրեն Սպանդարյանը տպագրում է «Ուրվագծեր հայկական կյանքից» հոդվածաշարը, որի երրորդ մասը (տե՛ս թերթի 1910 թ. ապրիլի 22 – մայիսի 5-ի համարը) նվիրված էր Գ. Ենգիբարյանի հոդվածի քննադատությանը:

Ս. Սպանդարյանը գրում էր, որ «հայ գրականության մեջ դժվար թե կարելի է պ. Ենգիբարովի հոդվածի նման մի ուրիշ նմուշ գտնել: «Փախստական կատորժնիկ» ածականը շարունակ կցվում է Եփրեմի անվան, սահմանադրությունն ու նրա գործիչները Պարսկաստանում արհամարհվում են ամենաանթույլատրելի կերպով, իսկ ինքը՝ մեզ հարևան երկիրը, որտեղ բավական թվով հայեր են ապրում, անվանվում է «մեշադիական Իրան» և նրա համար գուշակվում է «մոտալուտ և անխուսափելի կործանում»¹: Սպանդարյանն աններելի էր համարում, որ Ենգիբարյանն իր հրապարակային ելույթներով հայության մեջ ըստ էության ներարկում է հեզախոհություն և նրան ներշնչում, թե ինքը քրիստոնեական ժողովուրդ է, հետևապես նրան վայել չէ խառնվել քաղաքականությանը, «որ իրենց այդ բնական հատկությանը չդավաճանելով՝ հայերը միայն և միայն պետք է հավատարիմ մնան իրենց պատմական պալլադիում-Էջմիածնին: Իսկ այն ամենը, ինչ դրանից ավել է և դրանից անկախ – ի չարն է»²:

Սպանդարյանի հոդվածը բուռն գայրույթ էր առաջացրել «Հովիտ» պարբերականի՝ խմբագրությունում, որն անվայելուչ բառերով նշավակել էր բոլշևիկ գործչին: Սպանդարյանը “Новая

¹ **Սուրեն Սպանդարյան**, Երկեր, հատ. Ա, Հայպետհրատ, Երևան, 1959, էջ 239:

² Նույն տեղում:

* 1910 թ. առաջին 12 համարները «Հովիտ» անունով լույս տեսնելուց հետո շաբաթաթերթը անվանափոխվել էր «Հովիտ»:

Речь”-ի 1910 թ. № 102-ում (մայիսի 8 (21)-ում) հարկադրված տպագրում է «Իմ պատասխանը «Հովիտ» հանդեսի խմբագրությանը» հոդվածը՝ նպատակ ունենալով, իր խոսքերով ասած, ջրի երես հանել շաբաթաթերթի պինկերտոնյան՝ հերոսներին: Հոդվածագիրը նշում էր, որ «Հովիտ»-ում իր դեմ հանդես եկած հեղինակը խուզարկություն կատարելով հայտնաբերել է, որ «ես եղել եմ» արքայական, ուստի և “Новая Речь”-ում Գ. Ենգիբարյանի դեմ գրած հոդվածում պաշտպանել եմ «արքայական Եփրեմին»: Շարունակելով Սպանդարյանը գրում էր. «Թող «Հովիտ»-ի խմբագրությունն ապացուցի, որ ես մոլորության մեջ եմ գցել “Новая Речь”-ի խմբագրությանը, որ ես ճիշտ չեմ հաղորդել Ենգիբարյանի հոդվածի բովանդակությունը – մի հոդվածի, որ պատիվ կարող էր բերել պ. Դուբրովինի “Русское Знамя”-ին”։ Ապա Ս. Սպանդարյանը գրում է. «Ես կարող եմ հանգստացնել պարբերականի հոդվածագիրն. ես «Եփրեմական» չեմ: Դեռ ավելին. երբ «հոդվածագիրը» և յուրայինները և հենց ամբողջ հայ հասարակությունը ձգվում էին «Եփրեմականների» առջև և ստրկական ժպիտը չէր իջնում նրանց դեմքերից, ես և իմ սակավաթիվ համախոհները”՝ հայկական իրականության մեջ բացեիքաց հանդես էինք գալիս «Եփրեմականների» դեմ՝ նրանց փառքի և ուժի գազաթնակետի օրերին”։ Այժմ դուք դուրս եք սողացել ձեր որջերից

* Պինկերտոնյան – խուզարկողական, լրտեսական: Ծագել է ամերիկյան շտրեյկբրեյխերական, խուզարկողական գործակալության պարագլուխ Նաթ Պինկերտոնի անունից:

** “Русское Знамя” – Սևհարյուրյակային օրաթերթ: Լույս է տեսել Պետերբուրգում 1905-1907 թթ. Ա. Ի. Դուբրովինի խմբագրությամբ: Թերթը ջարդարական քարոզչություն էր մղում հրեաների, հայերի, լեհերի և այլ ազգությունների դեմ:

*** Նկատի ունի հայ բոլշևիկներին:

**** Ինչպես երևում է Սպանդարյանի այս խոսքերից («... ես և իմ սակավաթիվ համախոհները հայկական իրականության մեջ բացեիքաց հանդես էինք

և մարոդյորություն (դիակապտություն:- Հ. Մ.) եք անում: Էլ ինչ-պե՞ս ապա, սրանից հետո, չհամեմատեինք ձեզ «քացի տվող ավանակի» հետ: Բայց «հողվածագիրը» տակտիկաբար մթազնում է հարցը, փորձելով ամբողջ իմ հողվածը հանգեցնել Եփրեմի պաշտպանության, թեպետ Եփրեմի մասին ես այնտեղ ունեմ սոսկ մի ֆրագ միայն»¹:

Անկասկած, Սուրեն Սպանդարյանն իր հողվածներով պաշտպանում էր ոչ թե անձամբ Եփրեմին, այլ հայերի մասնակցությունը պարսկական հեղափոխությանը, գտնում էր, որ նրանք պետք է աջակցեն Պարսկաստանի ժողովրդին՝ ավատատիրական կարգերի և իմպերիալիստական ճնշման դեմ նրա մղած պայքարում: Տվյալ պահին Պարսկաստանում քաղաքական իշխանության համար հեղափոխության և հակահեղափոխության միջև մղվող պայքարում կովկասցի բոլշևիկները, ի դեմս Սուրեն Սպանդարյանի, հանդես էին գալիս բոլոր հեղափոխական ուժերի միասնության ու համախմբման օգտին, որպեսզի համատեղ ուժերով հնարավոր լինի վճռական հակահարված տալ բացարձակ բռնապետությունը վերականգնելու Պարսկաստանի հետադիմության փորձերին:

Նկատենք, որ Պարսկաստանի հեղափոխական շարժմանը հայերի մասնակցության մասին Հնչակի և Դաշնակցության տեսակետները բավական մոտ էին բոլշևիկների տեսակետին:

գալիս «եփրեմականների» դեմ»), Պարսկաստանի հեղափոխական շարժման առաջին շրջանում Կովկասի բոլշևիկները դեմ էին եղել այդ շարժմանը հայերի մասնակցությանը:

¹ Սուրեն Սպանդարյան, Երկեր, հատ. Ա, էջ 244:

ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԶՈՐՔԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ԹԵՀՐԱՆ

Կառավարական գորքը, Էնգելիից գալով Ռաշթ, կարճատև հանգստից հետո բռնեց Թեհրանի ճանապարհը:

Դեպի Թեհրան ուղին անցնում էր Գիլանի վրայով: Եփրեմը որոշել էր, որ եթե նահանգով անցնելիս միապետականները հարձակում կատարեն իր զորամասի վրա կամ փորձեն խանգարել նրա երթը, այդ դեպքում ինքը հրաման կտա պատժիչ լայն գործողություններ սկսել ամբողջ Գիլանով մեկ: Բայց այդպիսի փորձ չեղավ:

1910 թ. մայիսի 28-ին հաղթական գորքը Եփրեմի և Սարդար Բահադուրի գլխավորությամբ, Ռեշիդ օլ Մուլքի և Մեջդ օլ Մուլքի հետ մոտենում է Թեհրանից երեք վերստի վրա գտնվող Մեհրաբադ այգուն և կանգ առնում՝ շարքերը կարգի բերելու համար: Շատ չանցած այդտեղ են գալիս իշխանության ներկայացուցիչները՝ նախարարներ, մեջլիսի պատգամավորներ, հավաքվում է ժողովրդի հսկայական բազմություն: Բոլորը ցնծությամբ ողջունում են հերոսներին՝ հաջող վերադարձի համար¹:

Նույն օրվա կեսօրին, ժամը երեքին, հեղափոխական գորքը դուրս եկավ Մեհրաբադից: Եփրեմն ու Սարդար Բահադուրը գնում էին առջևից՝ պալատական վեցաձի կառքով: Մայրաքաղաքը մի քանի օր պատրաստվել էր տոնախմբության: Քաղաքի արվարձաններին դեռ չհասած, հերոսներին ընդառաջ եկավ դիմավորողների մի ուրիշ բազմություն, որը վրաններ էր խփել ճանապարհի երկու կողմերում և սպասում էր գորքի մոտենալուն:

Ցնծագին ողջույններ ընդունելուց հետո գորքն ավելի առաջ գնաց: Այս անգամ նրան դիմավորեցին Թեհրանի ժանդարմները՝

¹ Տե՛ս «Յառաջ», № 37, 18 (31) մայիսի 1910 թ.:

ռազմախաղեր կատարելով ի պատիվ Եփրեմի ու Սարգսի Բահադուրի բանակի¹: Այնուհետև սարքված 14 հաղթականարների տակով գորքը մտավ քաղաք², որի տների մեծ մասը զարդարված էր գորգերով ու դրոշակներով³:

Մամուլը մեծ գովեստների էր արժանացնում Եփրեմին ու Սարգսի Բահադուրին: Մանրամասն նկարագրվում էին նրանց տարած հաղթանակները և փառահեղ վերադարձը մայրաքաղաք: Մովսես Դորբան Ալիի ազդեցության քանդումը Ջենջանում, հողի երեսից Ռահիմ խանի հզորության ջնջումը, Արդաբիլի սպառնալիքի վերացումը, շահսևանների սանձահարումը, թուրք-մենական ցեղերի հպատակեցումը – այդ ամենն օրեր շարունակ չէին իջնում թերթերի էջերից: Զուր չէ, որ Թեհրանում ռուսական դեսպանության պատրաստած փաստաթղթերից մեկում շեշտվում էր, որ Պարսկաստանի նախկին «բոլոր հզոր հասարակարգերի ժամանակ որևէ շահ չի տարել այդպիսի փայլուն հաղթանակ շահսևանների նկատմամբ, իր մարտակառքերով քարշ չի տվել այդքան գերի խաների»⁴:

Մայրաքաղաք մտնելու հաջորդ օրն իսկ, նախքան կառավարություն ներկայանալը, Եփրեմը Թեհրանի ոստիկանատուն գնաց: Ամիսներ շարունակ գտնվելով ռազմերթի մեջ, նա չէր կարողացել կատարել մայրաքաղաքի ոստիկանապետի իր պարտականությունները և ուզում էր տեսնել, թե ինչպե՞ս է իրականացվել ոստիկանության բարեփոխումների իր սկսած գործը: Ոստիկանությունում կուտակվել էին բազմաթիվ խնդիրներ,

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 12 (454), դեկտեմբեր, 1963, էջ 51:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 12 (66), հոկտեմբեր, 1930, էջ 157:

³ Տե՛ս “Сборник дипломатических документов...”, вып. IV, с. 243, «Հայրենիք», № 12 (66), հոկտեմբեր, 1930, էջ 157:

⁴ Տե՛ս “Сборник дипломатических документов ...”, вып. IV, с. 243:

որոնց լուծումը ենթադրում էր նախ և առաջ կառավարական մարմինների բազմակողմանի աջակցությունը, որը, սակայն, բացակայել էր:

ՆՈՐ ՓՈՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՍԱՐԱՀԱՐԹՈՒՄ

Առջևում ամբողջ երկու տարի դեռ շաչելու էին հեղափոխականների ու հակահեղափոխականների զենքերը, դեռ հերոսական շատ էջեր էին գրվելու պարսկական հեղափոխության պատմության մեջ, բայց արդեն ի հայտ էին գալիս նշաններ, որոնք հուշում էին, որ գնալով պակասում է ավյունն այն բազուկների, որոնք կերտել էին Թավրիզի հերոսական պաշտպանությունը, գիլանյան արշավախմբի անօրինակ ուստյունը Ռաշթից Թեհրան, երկրի հյուսիսի միապետական ուժերի ջախջախումը:

ՀԱԿԱՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆՈՐ ԱԼԻՔ ԵՐԿՐՈՒՄ: ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՍԻ ԽՈՐԱՅՈՒՄԸ ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ՕՂԱԿՆԵՐՈՒՄ: ՄԻՓԱՀԴԱՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԴԺՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Թեև Եփրեմ Դավթյանի ու Սարդար Բահադուրի զլխավորած արշավախումբը հետադիմականներին ծանր հարվածներ էր հասցրել երկրի հյուսիսում, բայց նրա Թեհրան վերադառնալուց շատ չանցած սահմանադրական կարգերի հակառակորդները այնտեղ սկսել էին համախմբել իրենց ուժերը:

Պարսկաստանի ուրիշ նահանգներում ևս, հատկապես ծայրամասերում, դրությունը չէր կայունանում: Այս ու այնտեղ ծա-

գող խլրտումները ոչ միայն չէին դադարում, այլև օրըստօրե բազմապատկվում էին: Երկրի քաղաքական կացությունը շարունակում էր տարտամ և անորոշ մնալ: Անիշխանության հրդեհը լափում էր ամեն կենսունակություն: Գլուխ էին բարձրացրել նաև վաղեմի կեղեքիչները՝ հայտնի հարստահարիչ գյուղապետներն ու ավատապետները: Իսկ գլուխները կորցրած անգոր կառավարությունը և մեջլիսը չէին կարողանում գործերն այնպես առաջ տանել, որպեսզի երկիրն ընկներ բնականոն ընթացքի մեջ: Կառավարական պաշտոնյաներից շատերը նույն հարստահարիչներն էին, իսկ տանջված ու թշվառ ժողովրդի կյանքը թեթևացնելուն կոչված մեջլիսը տնտեսական, սոցիալական, քաղաքացիական և մշակութային կյանքում արմատական որևէ բարենորոգում չէր մտցրել ու հակված չէր մտցնելու: Դրա փոխարեն բովանդակ ժողովրդի անունից մեջլիսում բազմած և փաստորեն Պարսկաստանի բախտը որոշող պատգամավորները քաղաքացիական արիություն չէին դրսևորում և Պիղատոսի պես լուռ հանդիսատես էին երկրում ահավոր չափերի հասած կաշառակերության և այլանուն չարաշահումների, զանազան անագնիվ գործիչների անօրեն գործողությունների հանդեպ: Իրենց անձնական օգուտից ելնելով՝ նրանք շատ հեշտությամբ մի կուսակցությունից անցնում էին մյուսը, խորհրդարանական մի խմբակցությունից մյուսը: Պարսկաստանում ծառայող ռուս դիվանագետներից մեկը մի առիթով պատկերավոր ասել էր, թե պարսիկ իշխանավորներն ավելի հաճախ են փոխում իրենց քաղաքական հայացքները, քան՝ կանանց:

Ժողովրդական զանգվածները տառապում էին սոցիալական ծանր վիճակից: Իսկ ովքե՞ր են մտածում նրանց մասին, հարցնում էր «Հորիզոնը», «հաստափոր վաճառականներից կազմված մեջլիսը, կաշառակեր «ազատամիտ» պաշտօնեանե՞նք, թե՞

Ֆանատիկոս մուշտեիդներն ու սէիդները, ձրիակեր մուլաներն ու ախունդները»¹:

Սահմանադրության հրապարակումից ի վեր կարգը երկրում վերացել էր:

«Ամենամեծ եւ ամենաառաջին ցաւն այն է,- գրում էր թերթը,- որ ժողովրդական լայն մասսաները մութ կերպով են պատկերացնում իրենց իրերի ներկայ դրութիւնը եւ կատարած քաղաքական յեղաշրջման նշանակութիւնը: Հին աւանդական ֆանատիկոսական նախապաշարումները դեռ եւս շարունակում են մնալ իրենց զօրութեան մէջ: «Նոր» օրէնքները միանգամայն սահմանադրութեան սկզբունքների դէմ են»²:

Ամեն տեղ իշխում էին անիշխանությունն ու հետադիմական գաղափարները: «Հորիզոնը» վկայում էր, որ Թեհրանի մամուլը փաստական տվյալների հիման վրա հարցնում է. «Բայց որտե՞ղ է սահմանադրութիւնը, ո՞վ տուեց այդ, ինչո՞ւմ է երեւում ազատութիւնը»: Երբ մի առիթով այդ հարցը տվել էին Բաղեր խանին, նա բռն կերպով պատասխանել էր. «Սահմանադրութիւնը Աստուա՛ծ է տւել...»³:

Եփրեմը մայրաքաղաք եկավ այն ժամանակ, երբ սրվել էին հակասություններն իշխանական բոլոր թների միջև:

Մեջլիսի հետ կառավարության հարաբերությունները սրվել էին այն պատճառով, որ վերջինս մտադիր էր բարձր տոկոսներով արտաքին փոխառություն կնքել, իսկ մեջլիսը կտրականապես մերժել էր և դիմել լայն հասարակայնությանը՝ միանալու իր բռնած դիրքին:

¹ «Հորիզոն», № 120, 4 հունիսի 1910 թ.:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

Նոր Պարսկաստանը հնից ժառանգել էր քայքայված մի պետություն: Երկիրը փոքր ի շատե կարգի բերելու համար հարկավոր էին թե՛ ժամանակ, թե՛ խոհական գործունեություն և թե՛, մանավանդ, փող: Առանց բարելավելու երկրի ֆինանսական դրությունը, չէր կարելի շարունակել պետական շինարարության գործը:

Բայց ինչպե՞ս և որտեղի՞ց փող ճարել: Մնում էր միայն դիմել արտաքին փոխառության:

Փոխառությունը վտանգավոր չէ, եթե երկրի կառավարությունը փոխառած գումարներն ամենից առաջ գործածում է տնտեսությունը զարգացնելու միջոցով ժողովրդի սոցիալական դրությունը բարելավելու և լուսավորություն տարածելու վրա: Թե այդ գումարները պարսից նոր կառավարությունն ինչպե՞ս կգործադրեր՝ այս էր խնդիրը:

Պարսկաստանը կամենում էր երկրի գործերով շահագրգռված եվրոպական մեծ պետություններից հինգ միլիոն ռուբլու փոխառություն ձեռք բերել: Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանն ամենայն պատրաստակամությամբ տալիս էին այդ գումարը, բայց դնում էին իրենց պայմանները, այն է՝ իրենք են վերահսկելու իրենց տված գումարները, իսկ ռուսաց կառավարությունը նույնիսկ պահանջում էր, որ պարսից ժանդարմերիայի բոլոր հրահանգիչները ռուսներ լինեն¹: Այդ պահանջների հետ Պարսկաստանի կառավարությունը դժվարանում էր հաշտվել:

Բայց իրերի դրությունն ուրիշ հնարավորություն չէր տալիս: Որքան էլ եվրոպական վերահսկողությունը ցանկալի չլիներ, բայց եթե կառավարությունը խոհուն քաղաքականություն վարեր, ստացած գումարները տեղին ու խնայողաբար օգտագործեր,

¹ Տե՛ս «Սուրհանդակ», № 39, 10 դեկտեմբերի 1909 թ.:

ապա երկրի տնտեսական դրությունը շուտով կարող էր բարելավվել:

Իմպերիալիստական պետություններից փոխառությունը Պարսկաստանի հեղափոխական ու դեմոկրատական տարրերն ընկալեցին որպես երկրի վերջնական գաղութացմանն ուղղված հերթական դավադրություն:

Թեհրանում, Իսֆահանում, Թավրիզում, Ղազվինում և այլուր կազմակերպվում էին բողոքի հանրահավաքներ կառավարության մտադրության դեմ, որի անխուսափելի հետևանքն էր լինելու իմպերիալիստական տերություններից երկրի կախվածության ուժեղացումը:

Փոխառության դեմ լայն շարժում էր սկսվել մայրաքաղաքի կանանց շրջանում, որոնց մեջ իր աշխուժությամբ աչքի էր ընկնում Եփրեմի կինը՝ Անահիտը: Նա Թեհրանի մեդրեսներում գումարում էր կանանց հանրահավաքներ, որոնցում արտաքին փոխառության դեմ բողոքի բանաձևեր էին ընդունվում: Ավելին, կանայք Թեհրանում և ուրիշ քաղաքներում հանդես էին գալիս ի նպաստ ներքին փոխառության, միայն թե չխորացվեր երկրի ինքնիշխանության (սուվերենության) ոտնահարումը: Հայրենասիրական տրամադրություններն այնքան էին ուժեղացել, որ մի քանի հարյուր պարսիկ, թուրք և հայ առևտրականներ մեջլիսին էին ներկայացրել արտասահմանյան փոխառության դեմ բողոք, որում հայտարարել էին, թե դրա փոխարեն իրենք պատրաստ են պետությանը վճարել ոչ միայն անուղղակի հարկեր, այլև կատարել միանվագ մուծումներ:

Այդ պայմաններում կառավարությունը դեռևս 1910 թ. փետրվարի 8-ին հայտարարել էր, թե ինքը մտադիր է հրաժարական տալ, եթե մեջլիսը մերժի փոխառություն վերցնելը: Մեջլիսն ամուր կանգնել էր իր տեսակետին: Փետրվարի 15-ին Սեփահ-

դարը կառավարության հրաժարականի խնդրագիր էր հանձնել Ահմեդ շահին, որը դա մերժել էր և առաջարկել էր մեջլիսի հետ լեզու գտնել: Ի վերջո հնարավոր էր դարձել ճգնաժամը հաղթահարել՝ կառավարության կողմից փոխառության կնքումը ժամանակավորապես հետաձգելու շնորհիվ: Նախարարները մնացել էին իրենց պաշտոններում:

Բայց ահա՛ մի քանի շաբաթ անց կառավարությունը հակվել էր նորից բարձրացնելու փոխառության հարցը, որը նոր բողոքների տեղիք էր տալիս:

Փոխըմբռնում չկար բուն կառավարության մեջ: Այստեղ տարաձայնությունները սուր կերպարանք էին առել հատկապես երկրում Ռուսաստանի խաղացած դերի գնահատման հարցի շուրջ, որից էլ պետք է բխեին կառավարության հետագա անելիքները:

Նախարարներից ոմանք կարծիք էին հայտնում, որ միևնույն է, ռուսները ձեռք չեն քաշելու իրենց սպառնալիքներից և վաղ թե ուշ մտնելու են Թեհրան, ուստի պետք է լեզու գտնել նրանց հետ՝ քաղաքական ճգնաժամից պակաս կորուստներով դուրս գալու համար: Ուրիշներն այն կարծիքին էին, որ Թեհրան գորք մտցնելու ռուսների մտադրությունը պետք է խափանել զենքով: Այդ քաղաքական գծի կողմնակիցների գլուխը կանգնեց Եփրեմը, գտնելով, որ ճգնաժամը հաղթահարելու համար պետք է համախմբել սահմանադրականների բոլոր ուժերը, կռիվ հայտարարել պարտվողական տրամադրություններին և ամեն գնով պաշտպանել մայրաքաղաքը հնարավոր ներխուժման ոտնձգություններից: Բայց ոչ բոլորն էին համոզված, որ կառավարությունն ի վիճակի է որդեգրելու Եփրեմի տեսակետը, որն, ըստ էության, ՀՀ դաշնակցության պաշտոնական տեսակետն էր:

Եփրեմն ու նրա կողմնակիցները նաև պահանջում էին շարունակել և ուժեղացնել ռուսական ապրանքների՝ դեռևս 1909 թ. աշնանն սկսած բոյկոտը:

Կառավարության մեջ հակառուսական տրամադրությունների բորբոքումը չէր կարող աննկատ մնալ Պետերբուրգի աչքից:

Ստոլիպինի կառավարությունը մեղադրում էր Սեփահյարին այն բանի համար, որ նա ոչ միայն որևէ միջոց չի ձեռնարկում կանգնեցնելու այդ ընթացքը, այլև խրախուսում է Ռուսաստանի դեմ ուղղված ձեռնարկները:

Բայց Պետերբուրգի կառավարության մտքում ուրիշ բան էր: Այդ պահին նրա հիմնական նպատակն էր կառավարությանը, մեջլիսին ու անջումեններին մեղադրելով անճարակության համար, նրանց դեմ հանել ժամանակին սահմանադրական շարժմանն աջակցած, բայց այժմ նոր իշխանություններից հիասթափված հասարակական խավերին, երկրում դրությունն է՛լ ավելի անկայուն դարձնել և պայմաններ ստեղծել հեղափոխական ուժերի դեմ լայնածավալ ռազմական գործողություններ սկսելու համար:

Դեռևս 1910 թ. փետրվարի 4-ին Թեհրանում ռուսաց դեսպանն իր կառավարության անունից պարսից կառավարությանը տեղեկացրեց, որ Ղազվինում գտնվող ռուսական զորքերի մի մասը տեղափոխվում է Թեհրան: Պատճառաբանությունն այն էր, որ, իբր, ռուսաց դեսպանատան մոտերքում հայտնաբերվել են սպառնական թռուցիկներ, որոնցով կոչ է արված՝ Պարսկաստանից ռուսական զորքերը դուրս չբերելու դեպքում պայթեցնել դեսպանության շենքը:

Եվ ահա՛ այժմ, Պետերբուրգը կրկնում էր իր սպառնալիքը՝ կառավարությունից պահանջելով միջոցներ ձեռնարկել դադարեցնելու իր անդամների մի մասի հակառուսական հարձակում-

ներն ու գործողությունները և ընդհանրապես մշակել ու իրականացնել երկիրը կայունացնելու որոշակի ծրագիր:

Կառավարության նախագահ Սեփահյարն այդ օրերին առիթը բաց չէր թողնում հայտարարելու, թե Պարսկաստանում վերջին երկու տարիներին քաղաքական դրությունն այնքան կայուն չի եղել, ինչպես վերջին շաբաթներին, և հույս ունի, որ իր գլխավորած կառավարությունն ի վիճակի կլինի առաջիկա ամիսներին ավելի կայունացնելու դրությունը: Իր կառավարության հաջողություններից մեկը նա համարում էր այն, որ պարսից սահմանագլխային քաղաքներում գտնվող օսմանյան զորքերը փետրվարի 10-ից սկսել էին հեռանալ երկրի սահմաններից:

Բայց կառավարության վարկը շարունակում էր իջնել: Սեփահյարին անձնապես մեղադրում էին, թե նա ավելի հակահեղափոխական է, քան հեղափոխական, որովհետև գնալով իր շուրջն է համախմբում ժողովրդի համար ատելի մարդկանց, որոնք երեկ Մահմեդ Ալի շահի երկրպագուներն էին և այդպես էլ մնացել են:

Իր դեմ հնչած մեղադրանքները չեզոքացնելու միջոցներից մեկը Սեփահյարը համարեց Սաթթար և Բադեր խաներին Թավրիզից մայրաքաղաք կանչելը և նրանց հատուկ պատիվներ տալը: Վերջիններս ժամանեցին Թեհրան: Կառավարությունը հսկա ընդունելություն սարքեց՝ վրաններ խփելով ճանապարհին և հաղթական կամարներ պատրաստելով: Իսկ քաղաքում նախապատրաստվեցին ու անցկացվեցին բազմաթիվ հանդիսություններ:

Այդ ձեռնարկը նույնպես ի վիճակի չեղավ բարձրացնելու կառավարության ղեկավարի ընկած վարկը: Սեփահյարը հանգեց այն մտքին, որ իր դիրքերը կարող են ամրապնդվել, եթե հնարավոր լիներ մի կարևոր հաղթանակ տանել կռվի դաշտում:

1910 թ. հունիսի առաջին տասնօրյակում միապետականներն ապստամբություն էին քարձրացրել Համադանում: Եփրեմը Համադանի վրա գնալու և ապստամբությունը ճնշելու հրաման ստացավ: Մոտենալով քաղաքին, Եփրեմի զորամասն անմիջապես անցավ գրոհի: Հակակառավարական ուժերը լուրջ դիմադրություն ցույց չտվեցին, որովհետև դրանց հրամանատարությունը սարսափով էր տեղեկացել Արդաբիլում շահսևանների կրած ջարդի մանրամասներին: Գրավելով Համադանը, կառավարական զորքը զինաթափեց միապետական ջոկատներին և հաղթականորեն վերադարձավ Թեհրան: Այդ հաղթանակը նույնպես չփրկեց Սեփահդարին: Նա չկարողացավ չեզոքացնել իրեն ուղղված մեղադրանքները և, ի վերջո, հունիսի 25-ին հրաժարական ներկայացրեց:

Ռուսական դեսպանության դիվանագետ Ս. Ս. Պոկլևսկի-Կոզելը Թեհրանից հունիսի 26-ին հեռագրով հաղորդում էր Թիֆլիս. «Հաշվի առնելով իր նկատմամբ թշնամական վերաբերմունքը, Սեփահդարը երեկ հրաժարական է տվել, որը շահի խնամակալը (ռեգենտը) հավանաբար կընդունի»: Նշելով այն հավանական թեկնածուներին, որոնք կմտնեն նոր կառավարության մեջ, նա շարունակում էր. «Նկատի առնելով այստեղ ձևավորված համոզմունքը, որ Եփրեմը ներկա բոլորին հանդիսանում է երկրում կարգը վերականգնելու համար ամենահարմար մարդը, ենթադրվում է, որ նա կնշանակվի ոստիկանության նախարար և նրան կենթարկվեն նահանգային ոստիկանական բոլոր հիմնարկները»¹:

1910 թ. հունիսի 28-ին շահի նոր խնամակալ Նասր օլ Մոլքն ընդունեց Սեփահդարի և Սարդար Ասադի հրաժարականը: Նոր

¹ Ст'ю "Сборник дипломатических документов ...", вып. IV, с. 239-240:

կառավարություն կազմելը հանձնարարվեց արքունի նախարար Մոստաֆա օլ Մամալեքին¹ (իսկական անունը՝ Միրզա Էհսան խան):

Այդ գործողությունից հետո շահի խնամակալը մեկնեց Եվրոպա:

ՍԱՂԴԱԶԱՍ ԱԹԱԲԵԿԻ ԱՆՎԱՆ ԶԲՈՍԱՅԳՈՒ ԴԵՊՔԸ

Երկրում գոյություն ունեցող բազմաթիվ ոչ պետական ռազմական կազմավորումներից շատերն իրենց համարում էին ինքնիշխան, թույլ էին տալիս անընդունելի գործողություններ՝ սահմանադրությունն օգտագործելով որպես ցուցանակ, բնակչության շրջանում կատարում էին բռնություններ և հակաօրինական ուրիշ արարքներ: Շատ զինված ջոկատներ հիմնականում կազմված էին լյումպենացված ներքնախավերի ներկայացուցիչներից, որոնք կողոպուտներ կատարելու առիթը բաց չէին թողնում: Այդ տեսակետից հատկապես դատապարտելի դեր էին կատարում Սարդար Մուխիի և Զարդամ Սուլթանի տխրահռչակ զինված կազմավորումները:

Ելնելով դրանից, կենտրոնական կառավարությունը 1910 թ. հունիսի 23-ին հրաման արձակեց, որի համաձայն՝ հեղափոխական բոլոր ռազմական խմբավորումներն ու ջոկատները պարտավոր էին մտնել կանոնավոր բանակի մեջ, իսկ ովքեր չէին փափագում մտնել զորանոց, պետք է զինաթափ լինեին, զենքերը հանձնեին և քաղաքացիական աշխատանքների անցնեին: Կա-

¹ “Сборник дипломатических документов ...”, вып. IV, с. 248.

ռավարության հրամանի կատարման պատասխանատվությունը դրվեց Եփրեմի վրա:

Անցնում էր ժամանակը, բայց զինաթափման գործն առաջ չէր գնում: Զինաթափվել էր միայն երկու ջոկատ՝ հայերից կազմված Եփրեմի ջոկատը և Հայդար խան Ամու օղլու բախտիարական ջոկատը: Մյուս զինված խմբերը և խմբավորումները սպասողական դրության մեջ էին:

Իր հերթին, Պետերբուրգը նույնպես պահանջում էր զինաթափել ոչ միայն կառավարական բանակի մեջ չմտնող զինված ջոկատները, այլև իր ազդեցության գոտու ողջ բնակչությանը: Թեհրան ուղարկված իշխան Վատբուլսկին պարսից կառավարության հետ պետք է քննարկեր զինաթափման հարցերը:

1910 թ. հուլիսի 22-ին Ս. Ս. Պոկլևսկի-Կոզելը հեռագրում է Թիֆլիս, տեղեկացնելով, որ Մոստաֆա օլ Մամալեքի կառավարությունը կողմ է իր նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված առավել խոշոր ջոկատների (բախտիարներ, ֆիդայիներ) և ժանդարմերիայի ու ոստիկանության մի մասի զինաթափմանը: Հեռագրում նշված էր, որ կառավարության դեմ հանդես եկողների թվում են «Սաթթար ու Բադեր խաները և Մոհիզ Սուլթանը՝ 400-500 հոգով, որոնց հարում է կառավարությանն ընդդիմադիր բնակչության մի մասը: Զինաթափումը հավանաբար կհանդիպի ուժգին դիմադրության»¹:

Ռուսական դիվանագիտական փաստաթղթերից երևում է, որ կառավարությանը չենթարկվելու Սաթթարի և Բադերի բռնած դիրքը ջերմ արձագանք էր գտել Հյուսիսային Պարսկաստանի միապետական ուժերի մոտ: Թավրիզից հուլիսի 22-ին Թեհրան ուղարկված հեռագրով Թավրիզի ռուսական հյուպատոսության

¹ “Сборник дипломатических документов ...”, вып. V, СПб, 1912, с. 22.

գլխավոր քարտուղար Միլլերն այդ մասին նշում էր, որ շուտով «այստեղ են գալու Թադիզադեն, Սաթթար և Բադեր խաները», և որ այդ լուրը քաղաքում հակակառավարական խմորումներ է առաջ բերել¹:

Հուլիսի 22-ին կառավարությունը տարածեց մի թռուցիկ, որով բնակչությանը կոչ էր անում 48 ժամվա ընթացքում ամբողջովին զինաթափվել: Ազդարարվում էր, որ իրանյան նոր հրացան կամ «Մաուզեր» հանձնելու դիմաց վճարվելու է 45-ական թուման, իսկ ովքեր կարձանագրվեն ծառայելու կանոնավոր բանակում, իրավունք կունենան պահպանելու իրենց զենքը: Դավերաբերում էր նաև կառավարությանը կողմնակից բոլոր ֆիդայիներին: Երկու օրը լրանալուց հետո զենքը վերցվելու էր ուժով, իսկ դիմադրություն ցույց տվողներին սպառնում էր գնդակահարություն: Թռուցիկում նաև նշված էր. «Հրետակոծության կենթարկվեն այն տները, որտեղից դիմադրություն ցույց կտրվի: Զինաթափման գործողությունների ղեկավարումը կհանձնարարվի Եփրեմին ...»²:

Հուլիսի 24-ի երեկոյան լրացել էր զինաթափման ժամկետը, բայց որևէ մեկը զենք չէր հանձնել³:

Մի քանի նախազգուշացումներից հետո կառավարության որոշումը չէին կատարում նաև Սաթթար և Բադեր խաները: Թավրիզեցի ու կովկասցի հեղափոխականների հետ նրանք բնակվում էին Թեհրանի Սադրազամ Աթաբեկի անվան զբոսայգում և իրենց ամսականները կանոնավորապես ստանում էին կառավարությունից: Չնայած դրան, ինչպես իր հուշերում նշել է խմբապետ Ավետիս Վարդանյանը, Սաթթարը և Բադերը դժգոհ էին: Դժգոհ

¹ “Сборник дипломатических документов ...”, вып. V, с. 22.

² Նույն տեղում, էջ 31-32:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

էր մանավանդ առաջինը, որը, Վարդանյանի վկայությամբ, ձգտում էր զինվորական նախարար դառնալ:

Օգտվելով Սաթթարի և Բաղերի թողտվությունից, նրանց ենթակաները նույնպես իրենց սանձարձակ էին պահում՝ նեղելով բնակչությանը:

Հարցը մտավ փակուղի, և կառավարությունը նիստ գումարեց ելք գտնելու համար: Որոշում ընդունվեց Սաթթար և Բաղեր խաներին 24 ժամ ժամանակ տալ՝ կառավարությանն օրինավոր պատասխան տալու համար¹: Այդ ընթացքում Եփրեմն ու Քեռին մի քանի անգամ գնում ու հանդիպում են նրանց հետ, փորձում համոզել, որ ենթարկվեն կառավարության հրահանգին, բայց՝ ապարդյուն: Ավելին, կոշտ ու կռպիտ պատասխաններ են ստանում:

Եփրեմն իր բնակարանում խորհրդակցություն է հրավիրում քննելու, թե ինչպե՞ս պետք է դուրս գալ ստեղծված վիճակից: Մասնակիցները տեսակետ հայտնեցին, որ զինաթափումը պետք է կատարեն ոչ թե հայերը, այլ Սարդար Ասադի բախտիարները:

Մոստաֆա օլ Մամալեքի կառավարությունն ստիպված դիմեց կտրուկ միջոցների՝ Եփրեմին և Սարդար Բահադուրին հրամայելով ուժ գործադրել և զինաթափումն իրականացնել:

Նույնիսկ դրանից հետո Եփրեմը ևս մեկ անգամ փորձեց ֆիդայական ջոկատների հրամանատարներին համոզել ենթարկվել կառավարության պահանջին՝ առանց բարդություններ ստեղծելու: Դրանով իսկ նա ձգձգում էր հրամանի կատարումը, իսկ կառավարությունից շտապեցնում էին: Եփրեմը պահանջեց գրավոր հրաման, որը և անմիջապես ստացավ:

Եփրեմին այլ ելք չէր մնում: Նա չէր ուզում ըմբոստ խռովա-

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 12 (454), դեկտեմբեր, 1963, էջ 51:

րար լինել և հանդես գալ այն իշխանության դեմ, որի ստեղծման համար հենց ինքն էր պայքարել:

Հայազգի ոստիկանապետին ֆիդայիների դեմ հանելու նախարարների խորհրդի որոշումը մաքիավելական մի ծրագիր էր՝ ապագայում իրենց օձիքը պատասխանատվությունից ազատելու համար: Խայծը նետված էր, և Եփրեմն իր դաշնակցական ընկերներով ընկավ լարված ծուղակի մեջ՝ իր անցանկալի հետևանքներով:

1910 թ. հուլիսի 25-ի երեկոյան Եփրեմը հայ և բախտիար մարտիկներով ու երկու թնդանոթով շրջապատեց Աթաբեկի զբոսայգին և անմիջապես ինքն սկսեց կրակել թնդանոթից:

Սաթթարի և Բաղերի հրամանի տակ զբոսայգում գտնվող զինյալների թիվը 300 էր¹: Սկզբում հայերի 20 հոգանոց խումբը չէր միջամտում, մտածելով, որ Սարդար Բահադուրի բախտիարներն արագորեն պարտության կմատնեն խռովարարներին: Բայց վերջիններս ուժգին դիմադրություն էին ցույց տալիս²:

Վերջապես, Եփրեմը հայ մարտիկներին հրամայում է մտնել կռվի մեջ: Ռմբային հարվածներով նրանք դիրքերից դուրս են մղում Սաթթար խանի ուժերին, որոնք փախչում են զանազան ուղղությունների վրա կամ հրացանները նետելով՝ հանձնվում են:

Աթաբեկի այգու կռվում Սաթթար և Բաղեր խաների զինվորներից սպանվել էր 16 և վիրավորվել 6 հոգի, իսկ Եփրեմի ու Սարդար Բահադուրի կողմից սպանվել էր 4 հոգի՝ 2 բախտիար և 2 ժանդարմ³:

Հայկական ջոկատը և բախտիարները մտնում են այն շինությունից ներս, ուր գտնվում էին Սաթթարն ու Բաղերը: Վերջինս

¹ Տե՛ս «Сборник дипломатических документов ...», вып. V, с. 48-49:

² Տե՛ս «Հայրենիք», № 12 (454), դեկտեմբեր, 1963, էջ 52:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 54:

անձնատուր է լինում և հայտնում, որ Սաթթար խանը չկա, բայց շուտով վերջինիս գտնում են վերին հարկում՝ ուշագնաց: Նա ծանր վիրավորվել էր ծնկից¹: Վիրավորված Սաթթար խանին և դաժանորեն ծեծված Բաղեր խանին բախտիարները տեղափոխում են Սարդար Ասադի եղբոր՝ Սամսամ Սալթանեի (իսկական անունը՝ Նաջաֆ-դուլի խան Բախտիարի) տունը²:

Դեպքին մասնակից Ավետիս Վարդանյանի վկայության համաձայն՝ հետևյալ օրը Եփրեմը գնացել էր վիրավոր Սաթթարին տեսության: Վերջինս ասել էր, թե իրենք սխալվել ու մեծ հանցանք են գործել՝ կռվելով կառավարության դեմ և պատճառ դարձել բազմաթիվ զոհերի³:

Սաթթար խանը, որը Բաղեր խանի և Սարդար Մուխիի հետ երդվել էր մինչև մահ կռվել և չհանձնվել կառավարական ուժերին, պարտություն կրելուց հետո փորձել էր անմիտ դիմադրության համար մեղքը բարդել միայն Սարդար Մուխիի վրա: Իրադարձությունների իր բացատրությունն այսպես էր ներկայացրել Սաթթար խանը “Русское Слово” թերթի թղթակցին տված հարցազրույցում. «Հաղթական կառավարությունը, - ասել էր նա, - որ թափեց իր եղբայրների արյունը, լուրեր է տարածում, թե ամեն ինչում ես եմ մեղավոր, թե նա սպառել էր հակամարտության խաղաղ լուծման բոլոր միջոցները: Դա ճիշտ չէ ... Իմ ընկեր Բաղեր խանը, իմ ջոկատի մարդիկ՝ մենք բոլորս, որոշեցինք զենքը հանձնել կառավարությանը, և միայն հոգալ ֆիդայիների նյութական օգնության մասին ... Այդ ոգով՝ ներքին գործերի նախարարի

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 12 (454), դեկտեմբեր, 1963, էջ 54:

² “Сборник дипломатических документов ...”, вып. V, с. 52.

³ Տե՛ս «Հայրենիք», № 12 (454), դեկտեմբեր, 1963, էջ 54 (նշենք, որ Աթաբեկի զբոսայգու կռվից հետո Սաթթար խանի առողջական վիճակն այնպես էլ չբարվոքվեց: Նա վախճանվեց 1914 թ. Թեհրանում):

հետ հեռախոսով բանակցություններն արդեն մոտենում էին ավարտին, երբ հանկարծ ինչ-որ մեկը կրակեց: Կառավարությունը պնդում է, թե այդ փոխհրաձգությունն սկսել է իմ ջոկատը, որը գտնվում էր զբոսայգում: Դա նույնպես ճիշտ չէ, քանի որ առաջին զոհը իմ ազգականն էր, որն այգու պատի հետևում էր ... Բախտիարների և կառավարական զորքերի դեմ կռվում էին միայն Մոիզ Սոլթանի մարդիկ, որը խայտառակ կերպով փախավ թուրքական հյուպատոսություն»¹:

Պոլիսկի-Կոզելը հուլիսի 29-ին Թեհրանից հեռագրում էր Թիֆլիս.

«Կառավարության վերջին գործողությունները մեծ դժգոհություն են առաջ բերել բնակչության շրջանում: Աճում է նաև թշնամանքը հայերի նկատմամբ, որ բորբոքվել է Աթաբեկի այգին գրավելու ժամանակ Եփրեմի և նրա հայրենակիցների խաղաղած գլխավոր դերով: Չնայած ոստիկանության ձեռնարկած խիստ միջոցներին, մի խումբ վաճառականներ բեստ են նստել Շահ Աբդուլ Ազիզ մզկիթում: Ոստիկանության փնտրած Մոիզ Սոլթանը 20 ֆիդայիներով անցել է Զարգյանդի տարածք և բեստ նստել թուրքական դեսպանությունում»²:

Ֆիդայիների զինաթափման գործում Եփրեմի և նրա ջոկատի մասնակցությունը գրգռեց հետադիմական տարրերին ու նրանց արտասահմանյան պաշտպաններին: Այդ սադրիչ գործողություններին չզլացան գաղտնի խառնվել նաև Թուրքիայի ներկայացուցիչները: “Баку” թերթի Թեհրանի թղթակցի վկայությամբ՝ «... երրորդ օրը մի քանի փողոցներում հայտնվեցին թռուցիկներ՝ ուղղված հայերի, ակնհայտորեն Եփրեմի դեմ: Ուշադրության է

¹ “Русское Слово”-ի հարցազրույցի արտատիպը տե՛ս “Баку” թերթի 1910 թ. օգոստոսի 8-ի համարում:

² “Сборник дипломатических документов ...”, вып. V, с. 41.

արժանի այն, որ առաջին անգամ դրանցում ակնարկվում է հայերի կոտորածին Թուրքիայում ... (հավանաբար խոսքը եղել էր կիլիկիահայության 1909 թ. ապրիլին տեղի ունեցած կոտորածների մասին: - Հ. Մ.): Այդ թուուցիկների մեծ մասը գտնվեց թուրքական դեսպանատան մոտերքում, որտեղ ապաստան էին գտել սադրիչ Մոհիգ Սուլթանը և նրա «քաջերը»: Համառոտեն ասում են, որ այդ գրգռությունները սարքված են թուրքական դեսպանության պատերի ներսում, որն այս պատմության ամբողջ ընթացքում անվայելուչ ու տգեղ դեր է խաղացել»¹:

Աթաբեկի այգու իրադարձությունների համար Եփրեմին դատապարտեցին ոչ միայն կառավարության ներքին հակառակորդները, թուրք դիվանագետները, այլև Դաշնակցության ղեկավարները: Վերջիններս Եփրեմին մեղադրում էին տվյալ պահին պարսկահայության ազգային շահերը չըմբռնելու համար:

«Մշակը» գրում էր, որ «Եփրեմի սխալ քայլը Սաթթար խանի եւ պարսիկ ֆիդայիների նկատմամբ տեղի գրգռած ժողովուրդը կարող է վերագրել ամբողջ հայութեանը: Անկարգութիւնները սաստկանալու դէպքում ֆանատիկոս պարսիկները, անշուշտ, չեն զլանայ իրենց վրէժինդրութիւնը թափել խեղճ ու կրակ սակաւաթիւ հայութեան գլխին»²:

Իր հերթին, «Արօրը» գրում էր. «Ներկայ բոլորին հայը շարժել է եւ պարսիկ ամբոխի գայրոյթը եւ ֆանատիկոսութեան բռնկումը Եփրեմի մի անխռիւմ քայլի՝ Սաթթար խանին եւ նրա ֆեդայիներին զինաթափ անելու գործի պատճառով: Որքան էլ Սաթթար խանը եւ նրա զինակիցները՝ Բադեր խան եւ այլք՝ արկածախնդիր մարդիկ են, ինչպէս արկածախնդիր է եղել եւ ինքն Եփրեմը, բայց պարսիկ ժողովրդի աչքում նրանք ազատագրութեան

¹ «Баку», 186, 16 октября 1910 г.

² «Մշակ», № 226, 13 հոկտեմբերի 1910 թ.:

հերոսներն են եւ յեղափոխութեան ղեկավարները: Եւ ահա՛ այդ հերոսներին զինաթափ են անում. եւ որովհետեւ զինաթափ անողները՝ հայեր են, ուստի պարսիկ ամբոխը իր զայրոյթը, վրիժառոյթինը ուղղում է հայի գլխին, որին նա, իբրեւ ֆանատիկոս մահմեդական, ատում է սրտի խորքում: Ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, որ մահմեդական ամբոխը անարգ եւ պիղծ է համարում քրիստոնեային: Արդ՝ ո՞վ կարող է երաշխաւորել, որ երբ խռովութիւնները սաստկանան Պարսկաստանում, 7 միլիօն պարսիկ ամբոխի մէջ ցիր ու ցան եղած 70.000 հայերը կարող են ազատուել մահմեդականների մոլեռանդ կատաղութիւնից»¹:

Սաթթար խանի և նրա ֆիդայիների դեմ իրականացրած ռազմական գործողությունը խորհրդային պատմագրության մէջ միանշանակ ներկայացված է որպէս դավաճանություն հեղափոխության գործին²: Դեպքին չափազանց կողմնակալ մոտեցման բազմաթիվ օրինակներից հիշատակենք թեկուզ Մ. Ս. Իվանովի «Իրանի պատմության ուրվագծեր» գիրքը: Այնտեղ կարդում ենք.

«1909 թ. սկզբին դաշնակ[ցական]ները մասնակցություն ունեցան շահական իշխանության դեմ ուղղված հեղափոխական ելույթներին: Բայց հետագայում նրանք ծառայության անցան Իրանի շահի և իրանական խաների մոտ (?:- Հ. Մ.) և օգտագործվեցին հեղափոխական տարրերի դեմ, ֆիդայական ջոկատների զինաթափման համար (?:- Հ. Մ.)»³ և այլն: Հետագա շարադրանքում ավելի հեռու գնալով, Իվանովը գրում է. «1910 թ. օգոստոսին կառավարության հրամանով Թեհրանի ոստիկանությունը դաշնակ[ցական] Եփրեմի հրամանատարությամբ և բախտիարների ջոկատը կազակական բրիգադի օժանդակությամբ զինաթափե-

¹ «Արօր», № 8, 9, 10, օգոստոս, սեպտեմբեր, հոկտեմբեր, 1910, էջ 199:

² АВІР, ф. Персидский стол, д. 3837, л. 258.

³ Михаил Сергеевич Иванов, Очерки истории Ирана, с. 234.

ցին Սաթթարի և Բադերի գլխավորած հեղափոխական ֆիդայիների ջոկատները:

... Ֆիդայական ջոկատների զինաթափման հետևանքով իրական հեղափոխությունը զրկվեց իր առավել տոկուն զինված ուժից: Հեղափոխական ֆիդայական ջոկատների զինաթափումը դաշնակ[ցական] Եփրեմի ղեկավար մասնակցությամբ կրկին ցույց էր տալիս այն հակահեղափոխական դերը, որ խաղում էին դաշնակ[ցական]ները իրանական հեղափոխության մեջ»¹:

Պատմության բացահայտ խեղաթուրման ցայտուն օրինակ է Ն. Մ. Լավրովի աշխատությունը: Հեղինակը գտնում է, որ Եփրեմն ընդհանրապես դավաճանական դեր է խաղացել պարսկական հեղափոխության մեջ: «Երբ 1910 թ. ապրիլին Թեհրան ժամանեցին թավրիզցի ֆիդայիները՝ Սաթթար խանի գլխավորությամբ, - գրում է նա, - Եփրեմը, լինելով ժանդարմերիայի պետ, բախտիարների հետ կազմակերպեց հեղափոխական ֆիդայիների կոտորած: Դա ուժգին հարված էր հեղափոխությանը»²: Ավելին, նա պնդում է, որ Եփրեմի «դավաճանությունն» է իբրեղել պարսկական հեղափոխության պարտության գլխավոր պատճառը: «Մեջլիսի անգործությունը և իրանյան բուրժուա-կալվաճատիրական ազատական առաջնորդների դավաճանությունը թուլացրին իրանյան ժողովրդական զանգվածների հեղափոխական ճնշումը»³: Այդ ամենի հետևանքով 1911 թ. դեկտեմբերին «անգլիական գործակալ Սարդար Ասադը և դավաճան Եփրեմը ցրեցին մեջլիսը»: Հենց այդ պատճառով «հեղափոխությունը պարտություն կրեց»⁴:

¹ Михаил Сергеевич Иванов, Очерки истории Ирана, с. 239.

² Николай Матвеевич Лавров, Турция и Иран в 1870-1918 годах, с. 44.

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

Խորհրդային հեղինակների՝ պարսկական հեղափոխության պատմության խեղաթյուրումներն ու ավերումները ծուռ հայելու մեջ են ներկայացնում տեղի ունեցած իրական գործընթացները՝

Պարսկական հեղափոխական շարժմանը հայերի ունեցած մասնակցությանը այդ պատմաբանների՝ թշնամանքի հասնող գնահատականներ տալու հիմնական պատճառը շարժման ակա-նավոր դեմքի՝ Եփրեմ Դավթյանի դաշնակցական լինելն էր։ Ինչ վերաբերում է նրան «դավաճան» համարելուն, ապա դա արտա-ռոց սուտ էր, մանավանդ երբ խոսքը վերաբերում է Աթաբեկի զբոսայգու դեպքերին։ Զէ՞ որ թե՛ Եփրեմը, թե՛ Սաթթարը կովել ու արյուն են թափել նույն նպատակի՝ պարսկական սահմա-նադրությունը պաշտպանելու համար։ Նրանց համատեղ հաղ-թական պայքարի արդյունքում էր տապալվել Մահմեդ Ալի շահը և ստեղծվել նոր իշխանություն, որը հենց սկզբից ստիպված եղավ կենաց ու մահու կովի մեջ մտնել սահմանադրության թշնամի ներքին ու արտաքին ուժերի դեմ։ Եփրեմը մինչև իր կյանքի վեր-ջը անդավաճան կանգնած էր նոր կարգերի պաշտպանության դիրքերում, իսկ Սաթթարը կովի դուրս եկավ այդ կարգերը խորհրդանշող կառավարության դեմ։ Այլ խոսքով, տվյալ պարա-գայում դավաճանը (եթե կարելի է այդպես որակավորել) Սաթ-թարն էր, այլ ոչ թե Եփրեմը։ Տվյալ ժամանակահատվածում իշխանությունների արածն առավելագույնն էր, ինչը հնարավոր էր անել Արևելքի առավել հետամնաց երկրներից մեկում՝ Պարս-կաստանում։ Որքան էլ հերոսական լինեին Եփրեմն ու Սաթ-թարը, միևնույնն է, նրանք չէին կարող իրենց առջև դնել այնպիսի

* Թերևս միակ բացառությունը Գ. Վ. Շիտովի “Персия под властью послед-них Каджаров” գիրքն է։ Շիտովի գիրքը լույս էր տեսել այն ժամանակ (1933 թ.), երբ խորհրդային պատմագրության մեջ դեռ կային բազմակարծության անցյալի ավանդույթների մնացորդները։

խնդիրներ, որոնց լուծման ուղիների մասին գաղափար իսկ չունեին: Իսկ խորհրդային պատմաբանների՝ Սաթթարին տված գնահատականներից հետևում է, թե նա իբր ունակ էր նույնիսկ պայքար մղելու հարստահարված դասակարգերի ազատագրության և երկրում սոցիալիստական կարգերի նման մի բան ստեղծելու համար: Հենց այդ զառանցանքն է նրանց մղել մի կողմից՝ գերագնահատելու ու երկինք բարձրացնելու Սաթթարին, մյուս կողմից՝ ստորադասելու և մրոտելու Եփրեմին:

ՇԻԱ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆՁՐ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՄԿՁԲՈՒՆՔՆԵՐԻՑ

Ինչպես և սպասելի էր, Աթաբեկի զբոսայգում տեղի ունեցած անցանկալի դեպքը չափազանց բացասական ազդեցություն ունեցավ երկրի պահպանողական շերտերի, մուսուլման հոգևորականության և նրա քարոզների ազդեցության տակ գտնվող զանգվածների վրա: Թուրք Սաթթար խանի դեմ ձեռնարկած գործողությունը զայրության ալիք բարձրացրեց հատկապես Ատրպատականի և այլ նահանգների թուրք բնակչության մեջ:

Բարձրաստիճան հոգևորականությունը պարսից շահերի իշխանության հզորացման ժամանակներում, հատկապես Նասր էդ Դին շահի օրոք, կորցրել էր իր նախկին հեղինակությունն ու դիրքերը և դրանք վերականգնելու համար մտել էր սահմանադրական շարժման մեջ՝ նպատակ հետապնդելով երկրում նոր կարգեր հաստատվելու պայմաններում բացարձակ տիրապետողի դիրքեր ձեռք բերել:

Կյանքն ապացուցեց, որ եթե սահմանադրական շարժման առաջին երկու-երեք տարիներին հոգևորականությունը հակա-

ռակ էր միապետական իշխանությանը (համենայն դեպս՝ այդպես էր ներկայանում), նպաստում էր շահական իշխանության տապալմանը, դա բխում էր ոչ թե սահմանադրական ազատությունների նկատմամբ նրա համակրությունից, այլ՝ Ղաջարների միապետության տեղը բռնելու ձգտումից: Ստեղծել աստվածապետական (թեոկրատական) հանրապետություն և նրա կյանքը կարգավորող հիմնական օրենք (սահմանադրություն) հայտարարել շարիաթը, - ա՛յս էր շիա բարձրաստիճան հոգևորականության նպատակը: Իսկ դա նշանակում էր հերքել սահմանադրության գաղափարն իսկ:

Սահմանադրական շարժման տարիներին մուսուլման կղերն առանց արյուն թափելու պատկառելի տնտեսական ուժ էր դարձել: Նրա առավել ազդեցիկ ներկայացուցիչները դարձել էին մեծահարուստ կալվածատերեր, թշվառ գյուղացիության արյունը ծծող ձրիակերներ: Մյուս կողմից, մեջլիսի պատգամավորների արմատական մի շարք պահանջները հեղափոխության մեջ մտած վերին դասերին և մանավանդ բարձրաստիճան հոգևորականությանը հիասթափություն էին պատճառել:

Մի քանի տարի առաջ իրենց սահմանադրական բարեփոխումների ջերմ կողմնակից համարող մուսուլման կղերականներն այժմ բոլորովին ուրիշ ձգտումներ էին դրսևորում՝ հեղափոխության նկատմամբ բացահայտ ոտնձգություններ կատարելով: Ավանդական ավատապետների պես նրանք նույնպես դարձել էին Մահմեդ Ալի նախկին շահի հավանական աջակիցը՝ նոր կարգերը ջնջելու նրա պայքարում:

Արդեն 1910 թ. կեսերից մզկիթներում սահմանադրական կարգը տապալելու բացահայտ կոչեր էին արվում: Այաթոլլաները, մուջտեհիդները, նշանավոր մոլլաներն ու սեյիդները սկսել

էին քարոզել, թէ երկրի օրենքները պետք է հիմնված լինեն ոչ թէ սահմանադրության, այլ՝ շարիաթի վրա:

Մի խոսքով, հոգևոր դասն սկսել էր սեղմել իր շարքերը և կազմակերպվելով ձգտում էր տիրապետող դեր ստանձնել երկրի կառավարման գործում:

Հատկապես վտանգավոր էր, որ հոգևորականության այդ ձգտումները համակրությամբ ողջունում էր ժողովրդի հսկայական մեծամասնությունը: Դա, իհարկե, պատահական չէր: Չէ՞ որ ավելի լավ էր ունենալ մի օրենք, թեկուզև անարդար ու վատ, քան ամենևին չունենալ: Շարիաթն իր ոգով որքան էլ հնացած ու անհամապատասխան էր արդի քաղաքակրթության պահանջներին, այնուամենայնիվ դա որոշակի մի օրենսդրություն էր, որով Պարսկաստանը կառավարվել էր հարյուրավոր տարիներից ի վեր: Իսկ հռչակված սահմանադրական կարգը դեռ չէր կարողացել ստեղծել և երկրին տալ գոնե մեկ օրենք: Այլ խոսքով՝ Պարսկաստանում օրենքը կատարելապես բացակա էր, ավելի ճիշտ՝ օրենքի տեղը բռնել էր իշխանության եկած մի խումբ մարդկանց կամայականությունը: Հինը՝ շարիաթը, հետին գիծ էր մղվել, իսկ նորը՝ սահմանադրությունը, դեռ չէր կատարում իրեն հատկացրած դերը: Երկիրը վերահաս վտանգներից ազատ պահելու միակ միջոցը նրան որոշակի ու հաստատուն քաղաքացիական օրենքներ տալն էր, որոնց ուժով միայն կվերացվեին կամայականությունները, և ժողովուրդը հավատով կլցվեր դեպի նոր կարգը: Բայց, ցավոք, այդպես չեղավ: Պատահական չէր, որ այս պայմաններում մուսուլման ժողովուրդը թեքվում էր դեպի նախկին կրոնական օրենսդրությունը՝ շարիաթը, որին ինքը սովոր էր:

Եթե ամբոխն այդքան հեշտությամբ էր ընկնում հոգևորականների սարդոստայնի մեջ, դա ցույց էր տալիս, որ հետամնաց պարսիկն ու թուրքը իրադարձությունների բերումով անբնական-

նորեն շատ շուտ են արթնացել դարավոր նիրհից: Խավարի մութ խորշերից նայելով հանկարծ հայտնված պայծառ լույսին, նրանք այլալվել էին, մնացել շմաժ, քանի որ նրանց աչքերի համար անսովոր էր քաղաքակրթության լույսը: Հենց դա հոգևորականությանը հնարավորություն էր տալիս ամբոխին գործածել իր նպատակների համար: Այդ հոգևորականությունը սահմանադրական շարժման սկզբից ինքն էր հանդես եկել հակամիապետական նշանախոսքերով, ինքն էր եղել շարժման գլխավոր ջահակիրներից մեկը: Բայց ահա՛ այժմ, երբ միապետականները ցույց էին տալիս իրենց ուժը, այդ նույն հոգևորականությունը հետ էր քաշվում՝ աչքերը բացած խեղճ ժողովրդին թողնելով կրակների մեջ: Մարդիկ չէին կարողանում կողմնորոշվել ի՞նչ անել, ո՞ւր գնալ՝ առա՞ջ, թե՞ հետ: Ամեն դեպքում, նրանք, միապետական թե հեղափոխական, դառը պտուղներ էին քաղում:

Շիա հոգևորականության մեջ սկսված նոր շարժումն ուղղվեց հատկապես քրիստոնյաների և առավելապես հայերի դեմ: Նա սկսել էր նույնիսկ մզկիթներում, թաքիաներում և հրապարակներում քարոզել, թե «ֆրանգացածները» («ֆրանգի մուաբ»), այսինքն՝ եվրոպականացված մուսուլմանները բանադրանքի արժանի են¹: Սահմանադրության մուծումը երկրի բարձրագույն հոգևորականներն այժմ ծանրագույն մեղք էին համարում: Դրա պատասխանատուներն, ասում էին նրանք, քրիստոնյաներն են, որոնք, շարիաթը փոխարինելով սահմանադրությամբ, ճանապարհ են հարթել երկրում անիշխանության հաստատման, նրա պառակտման ու բաժանման համար:

Սահմանադրության դեմ իր պայքարին օրինական բնույթ հաղորդելու համար մուսուլման կղերը հենվում էր այդ նույն

¹ Տե՛ս «Մուրհանդակ», № 17, 17 օգոստոսի 1909 թ., «Մշակ», № 14, 22 հունվարի 1910 թ.:

սահմանադրության, հատկապես նրա 1-ին և 2-րդ հոդվածների վրա: 1-ին հոդվածում ասված էր. «Իրանի պաշտոնական կրօնը իսլամությունը եւ ջաֆարական ճշմարիտ դաւանութիւնն է (իսնա աշարիէ)»¹: Եվ Իրանի Փաղիշահը պարտավոր է ունենալ և տարածել այդ կրօնը¹: 2-րդ հոդվածն ազդարարում էր. «Իմամ Իսնա Աշրիի» խնամքով եւ օգնութեամբ Ն. Վեհ. Իսլամ Շահնշահի շնորհիւ եւ Իսլամական կրօնապետների եւ ընդհանուր պարսից ազգի հոգածութեամբ հիմնւած Ազգային Ժողովի օրէնքները երբեք եւ ոչ մի ժամանակ չպիտի հակասեն Իսլամական սուրբ կանոններին եւ Մարգարէից հաստատւած օրէնքներին»²:

Ահավասիկ երկու հոդվածներ, որոնք կարելի էր հիմնական կանոնների ամենահիմնականը համարել: Այլ խոսքով, սահմանադրության հիմնաքարը Ղուրանն էր, որից դուրս չիք էր սահմանադրությունը:

Պարսկաստանում հաճությամբ էին օգտվում հայերի ծառայություններից տնտեսության մեջ և ռազմական գործում: Այդ երկրում հայությունը, շարիաթի համաձայն, նկատվում էր ոչ թե ազգություն, այլ՝ կրոնական համայնք: Ուստի երբ խնդիրը հասնում էր մուսուլմանների հետ նրանց իրավունքների հավասարեցմանը, այդ դեպքում, չհաշված բացառությունները, թե՛ պարսիկները և թե՛ առավելապես թուրքերը ղեկավարվում էին մոլեռանդ հոգևորականության պատվիրաններով:

* Շիա-դավանության այն ուղղությունը, որը դավանում է տասներկու (արաբ.՝ իսնա աշար) իմամների օրինական հաջորդականությունը:

¹ «Հ. Յ. Դաշնակցութիւն, Եփրեմ, պարսկական սահմանադրութիւն», հատ. Բ, էջ 49:

^{**} Իմամ Իսնա Աշրին 12-րդ իմամն է՝ Մեհդին, որն իբր անհայտացել է, և որի երկրորդ գալստյանն սպասում է աշխարհի շիաների մեծամասնությունը:

² «Հ. Յ. Դաշնակցութիւն, Եփրեմ, պարսկական սահմանադրութիւն», հատ. Բ, էջ 49:

Հայերի նկատմամբ շիա մուսուլման վերնախավի տրամադրության կտրուկ փոփոխության առաջին լուրջ դրսևորումներից մեկը տեղի ունեցավ դեռևս 1909 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին՝ պարսկական երկրորդ մեջլիսի պատգամավորների առաջադրման ժամանակ: Ինչպես նշել ենք, նախընտրական շրջանում կրկին առաջ քաշվեց մեջլիսում երկու հայ պատգամավոր ունենալու պահանջը, որը, սակայն, չբավարարվեց: Դրան դեմ դուրս եկավ հատկապես մուսուլման հոգևորականությունը, պատճառաբանելով, թե ի հաշիվ մուսուլմանների՝ պետության կառավարական մարմիններում չափազանց մեծացել են հայերի դիրքերը, և մեջլիսում նրանց հետագա ուժեղացումն անթույլատրելի է:

Երկրորդ մեջլիսի աշխատանքներն սկսվելուց հետո պարսիկ հոգևորականությունն ավելի պահպանողական դարձավ:

Իսկ ահա՝ այժմ, Աթաբեկի զբոսայգու դեպքից հետո, շիա հոգևորականությունն ուղղակի ասելություն էր բորբոքում հայերի նկատմամբ, որոնք, իբր, զավթելով կառավարական բարձր և ցածր պաշտոնները, կողոպտում ու կեղեքում են Պարսկաստանի ժողովրդին¹:

Բարձրագույն հոգևորականությունը հատկապես չէր կարողանում մարսել, որ երկրի ողջ նազմինեն (ոստիկանությունը) հանձնված է քրիստոնյա հային՝ Եփրեմին, որ նրա շնորհիվ ոստիկանությունում պաշտոններ են ստացել ոչ քիչ թվով հայեր՝, բնավ հաշվի չառնելով, որ նրանք հիմնականում զբաղված էին այդ բնագավառի խաղաղ բարեկարգությամբ:

¹ Տե՛ս **В. Триа**, Кавказские социал-демократы в Персидской революции, с. 115:

^{*} Օրինակ՝ երկրի ոստիկանության ղեկավար Եփրեմի տեղակալն էր Գրիշխան Դանիելյանը. տե՛ս **Ժանեթ Տ. Լազարյան**, «Հանրագիտարան իրանահայոց» (պարսկերեն), Թեհրան, 2003, էջ 174:

Շիա քարոզիչների՝ Եփրեմի դեմ ուղղված լուրջ մեղադրանքներից մեկն այն էր, թե «այդ հայը» մուսուլմաններին իբր հանել է իրար դեմ, և նրանք անխնա կոտորում են միմյանց:

1910 թ. հուլիսի 3-ին իր տանը սպանվել էր մուջտեհիդ Մեյյեդ Աբդուլլան¹: «Բասիկլալի Իրան» («Անկախ Իրան») թերթն այդ դեպքի կապակցությամբ տպագրեց հոդված, պնդելով, որ դա ռուսների ձեռքի գործն է, որի նպատակն է մայրաքաղաքում անկարգություններ հրահրել և, օգտվելով դրանից, Թեհրան գործ մտցնել²:

Անմիջապես փոթորկվեց հոգևորականությունը: Մայրաքաղաքի Մերվ մզկիթում և դրսում բեստ նստեցին հավատացյալների բազմամարդ խմբեր, իսկ քաղաքում անկարգություններ սկսվեցին: Ռուսական կողմը կառավարությունից պահանջեց պատժել սադրիչներին, այլապես սպառնաց լայնածավալ ռազմական գործողություններ սկսել: Կառավարությունը, հույժ անհանգստացած, Եփրեմին հանձնարարեց նշված մզկիթում բեստ նստածներին համոզել ցրվել: Երբ Եփրեմը մոտեցավ մզկիթին և փորձեց ներս մտնել, նրա առջև կտրեցին, ասելով. «Մինչև այժմ որևէ հայի թույլ չի տրվել մտնել մայրաքաղաքի մզկիթները», և փակեցին նրա ճանապարհը³:

Նկատի առնելով Պարսկաստանի իրադարձություններում Եփրեմի դերի աճման պատճառով հայերի նկատմամբ հետադիմականների և ամեն տեսակ մոլեռանդների մեջ թշնամության առաջացումը, Պոլկնսկի-Կոզելը 1910 թ. հուլիսի 29-31-ին իր զեկուցագրում հաղորդում էր. «... Ամենուրեք նկատելի է թշնամության ուժեղացումը հայերի նկատմամբ՝ կապված այն աչքի ընկ-

¹ “Сборник дипломатических документов ...”, вып. V, с. 6.

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 11:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

նող դերի հետ, որ բաժին էր ընկել Եփրեմին և նրա համախոհներին պարսկական հեղափոխության սկզբից»¹:

Անդրադառնալով Եփրեմի համար ստեղծված շատ փափուկ խնդրին, Թիֆլիսի “Kavkaz” թերթի Թավրիզի թղթակիցը տեղեկացնում էր, որ Եփրեմը հաշվի է առնում միջավայրի վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ և իր պահվածքով ձգտում է հայության անվտանգ գոյությանը վնասող քայլեր չկատարել²: «Եփրեմը, որպես հայ, ստիպուած է շատ զգոյշ լինել մահմեդականների հանդէպ,- գրում էր թղթակիցը:- Երբ նա Թաւրիզ էր եկել, հայերը նրա պատուին հիւրասիրութիւն էին սարքել, իրենց ժողովարանում կազմակերպել էին տօնախմբութիւններ ու ներկայացումներ: Այդպիսի միջոցառումներից մէկին Եփրեմը ներկայացել էր բախտիարներից կազմուած իր զինուած թիկնազօրով: Նա տեսքով 45 տարեկան մարդ է, սովորաբար իրեն պահում է շատ համեստ ու հանգիստ, այնինչ նրա թիկնազօրը այդ միջոցառմանն, ինչպէս պատմում են ականատեսները, անհամեստօրէն առաջ էր ընկել եւ տեղ գրաւել առաջին շարքում, ուղիղ բեմի մօտ: Իսկ այդ նոյն ժամանակ հայերը Եփրեմին պաշարել էին զանազան խնդիրներով, բողոքում էին տեղացիների ճնշումներից: Բայց նա շատ զգոյշ էր, միշտ խուսափում էր որեւէ միջամտութիւնից ի նպաստ հայերի: Եթէ իսկապէս դա այդպէս է, ապա նա շատ խելացի մարդ է»²:

Նույնքան և ավելի զգոյշ ու խոհուն կեցվածք էին ընդունել Ատրպատականի հայոց թեմի առաջնորդ Կարապետ եպիսկո-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 41, նույն միտքը տե՛ս նաև էջ 58-ում:

^{*} Նման կարծիքի էր նաև 1910 թ. դեկտեմբերին Թավրիզի գլխավոր հյուպատոս նշանակված Ալեքսանդր Միլլերը (տե՛ս Մատենադարան, Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի արխիվ, թղթ. 100, վավ. 63):

² Հոդվածի թարգմանությունը տե՛ս «Մշակ», № 79, 13 ապրիլի 1910 թ.:

պոս՝ Տեր-Մկրտչյանը և թեմական խորհուրդն ամբողջությամբ: Սրբազանը մշտապես զգուշության էր հորդորում հայ քաղաքական գործիչներին, նրանց խորհուրդ էր տալիս հրապարակային վիճաբանությունների մեջ չմտնել մահմեդական հոգևորականության և պարսից քաղաքական գործիչների հետ:

ԵՓՐԵՍԻ ԿՐԿՆԱԿԻ ԿԱՄԱՎՈՐ ՊԱՇՏՈՆԱԹՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ

Եփրեմը լայն գործունեություն էր ծավալել Թեհրանի ոստիկանության և Ժանդարմերիայի արմատական բարեփոխման ուղղությամբ: Բայց նրա գործունեությունը խոչընդոտների էր հանդիպում: Նրան քննադատում էին թե՛ աջից (կառավարությունը) և թե՛ ձախից (սոցիալիստները և մյուս բոլոր ձախերը), առաջինները՝ «Շարք» թերթի և դեմոկրատական կուսակցության մամուլի ուրիշ օրգանների փակմանն ընդդիմանալու, երկրորդները՝ հեղափոխական ջոկատները զինաթափելու համար:

Սաթթար խանի և ապստամբության մյուս անհնազանդ ջոկատների զինաթափման մասին Եփրեմը զեկուցեց կառավարությանը՝ արժանանալով բարձր գնահատականի: Փոխարենը՝ նրա հասցեին քննադատությունները չէին դադարում կառավարական

* Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մատթեոս Բ Իզմիրյանը 1909 թ. հոկտեմբերի 26-ին Կարապետ ծ. վարդապետ Տեր-Մկրտչյանին ձեռնադրել էր եպիսկոպոս (տե՛ս «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», գիրք ԺԶ, Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչեան (1866-1915), էջ 8)՝ Մուշի առաջնորդ Ներսէս Խարախանյան, Աստրախանի առաջնորդ Մխիթար Տեր-Մկրտչյան և սինոդի անդամ Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյան ծայրագույն վարդապետների հետ միասին: Աշխատության հետագա շարադրանքում նրան հիշատակելիս օգտագործված է այդ հերթական եկեղեցական աստիճանը:

պալատից դուրս՝ ձախերի կողմից: Միաժամանակ նույն ձախերը Եփրեմին համակրական գնահատականներ էին տալիս այն բանի համար, որ Թեհրան վերադառնալուց հետո նա, հավանաբար, երկար խորհելու արդյունքում, վճռականապես կանգնել էր երկրում խոսքի ազատության պաշտպանության դիրքերում և հրաժարվում էր կատարել դեմոկրատական կուսակցության մամուլի օրգանները փակելու՝ կառավարության հանձնարարականը, պատճառաբանելով, որ թերթեր փակելն անօրինական է, քանզի հակասում է սահմանադրության սկզբունքներին: Ներկայանալով նախարարների խորհրդի նիստին, նա այնտեղ մոտավորապես հետևյալն էր հայտարարել.

«Ես ուստիկանապետի պարտականություններն ստանձնել եմ՝ բացառապես կարգուկանոն հաստատելու և հիմնավոր օրենքներ սահմանելու նպատակով: Ուստի շատ սխալ կլիներ ենթադրել, թե ես համոզմունքներով բյուրոկրատ եմ: Ես և իմ համախոհները պայքարել ենք երկրում հաստատելու համար բացառապես հավասարություն, խոսքի ազատություն, անձի անձեռնմխելիություն և ընդհանրապես այն բոլոր սկզբունքները, որոնց վրա պետք է խարսխվի ազատ սահմանադրական պետությունը: Ազատ երկրի հիմնական պայմաններից մեկը տպագիր խոսքի ազատությունն է: Այդ պատճառով ես գտնում եմ, որ «Շարք»-ը փակելու որոշումը չի համապատասխանում հենց այդ սկզբունքին ... Հաշվի առնելով այս ամենը՝ խնդրում եմ փոխել չարաբաստիկ որոշումը, այլապես վար կդնեմ իմ լիազորությունները ...»¹:

Բայց հրաժարականի հիմնական պատճառն, այնուամենայնիվ, այն էր, որ երկրի հետադիմական խավերը «անհավատ հա-

¹ «Баку», 5 августа 1910 г.

յին» մեղադրում էին մուսուլմանների «արյունը թափելու» համար: Այդ մեղադրանքը նաև տարածվում էր ողջ պարսկահայության վրա: Եփրեմը մտածում էր, թե իր հեռանալով կմեղմվի հայերի նկատմամբ մուսուլմանների աճող ատելությունը¹:

Եվ Եփրեմը կամավոր հրաժարական տվեց Թեհրանի ոստիկանապետի պաշտոնից: Կառավարությունը դեմ էր դրան, բայց նա անդդվելի մնաց և հայտարարեց, որ իր վճիռը վերջնական է: Նախարարների խորհուրդն ստիպված էր Եփրեմին ընդառաջ գնալ: Թեհրանի ոստիկանությունը 1910 թ. օգոստոսի ընթացքում ղեկավար չունեք:

Եփրեմի հրաժարականից հետո կառավարությունը երկուերեք շաբաթ Թեհրանի ոստիկանապետի պաշտոնի համար նոր թեկնածու էր փնտրում, բայց՝ անարդյունք: Չկար մեկը, որն իր նվիրվածությամբ, համարձակությամբ ու արդարամտությամբ համեմատվեր Եփրեմի հետ: Ուստի դեռ ամիսը չլրացած, կառավարության նախագահ Մոստաֆա օլ Մամալեքը դիմեց Եփրեմին՝ խնդրելով վերադառնալ իր պաշտոնին: Բայց վերջինս անմիջական համաձայնություն չտվեց և ներկայացրեց իր պահանջները, որոնք դուրս էին Թեհրանի ոստիկանապետի լիազորություններից: Կառավարությունն ընդունեց Եփրեմի բոլոր պայմանները, այն է՝ այսուհետև նրան ենթարկվելու են ոչ միայն Թեհրանի ոստիկանությունը, այլև Ժանդարմերիան ու ամնիե հեծելազորայինները (ճանապարհների անվտանգությունը վերահսկող զինական ծառայությունը): Ավելին՝ կառավարությունը նպատակահարմար գտավ Եփրեմին նշանակել ամբողջ Պարսկաստանի ոստիկանության պետ և նրան հատկացվեցին որոշակի դրամական աղբյուրներ՝ տեղական օդու և զինու ակցիզ-

¹ St' u "Сборник дипломатических документов ...", вып. V, с. 83:

ներից ստացված եկամուտները, օփիումի հարկը և այլն, որոնք պետք է բացառապես ծախսվեին ոստիկանությունը պահելու, նրա պահանջները բավարարելու, մասնավորապես ոլորտի աշխատողների աշխատավարձը բարձրացնելու համար:

Մոստաֆա օլ Մամալեքի կառավարության քաղաքականությունը քիչ բանով էր տարբերվում Սեփահյարի կառավարության քաղաքականությունից: Ներքին քաղաքականության բնագավառում նա ձգտում էր ֆինանսական ճգնաժամից դուրս գալ հարկերի ավելացման և արտաքին փոխառությունների ձեռքբերման միջոցով: Արտաքին քաղաքականության բնագավառում այդ կառավարությունը բան չէր անում իմպերիալիստական տերությունների ճնշումից երկիրն ազատելու համար: Այդ ամենի պատճառով կառավարության դիրքերն արագորեն թուլանում էին:

Այդ և այլ պատճառներով առաջ եկան լուրջ հակասություններ կառավարության և Եփրեմի փոխհարաբերություններում: Դրան մեծապես նպաստեց նախկին վարչակարգի գործիչներին բարձր պաշտոնների նշանակումը հատկապես գավառներում:

Այսպես, Եփրեմին տեղակալ նշանակելու գուր փնտրտուքներից հետո կառավարությունը նրան առաջարկել էր Թեհրանի ոստիկանապետ ընդունել դեռևս Նասր էդ Դին շահի ժամանակ նույն պաշտոնն զբաղեցրած գառամյալ կոմս Մոնտեֆորտեին: Զգալով Եփրեմի բացասական վերաբերմունքը, կոմսն ինքն էր հրաժարվել կառավարության առաջարկից¹:

Բայց առանձնապես վրդովեցուցիչ էր եղել ծայրահեղ հետադիմական, միապետական գործերի նախկին գլխավոր հրամանատար, Ատրպատականի նախկին նահանգապետ, ապստամ-

¹ St' u "Сборник дипломатических документов ...", вып. V, с. 181-182:

բաժ Թավրիզը պաշարած, հետո Ֆարսի նահանգապետ կարգված, գահընկեց արված Մահմեդ Ալի շահի փեսա էյն Դովլեին (Սուլթան Աբդուլ Մեջիդ Միրզա) ներքին գործերի նախարարի պաշտոնում նշանակելը¹:

Ի նշան կառավարության կադրային քաղաքականության դեմ բողոքի՝ Եփրեմը կրկին հրաժարական տվեց:

Մամուլը ափսոսանք էր հայտնում իր պաշտոնից Եփրեմի հեռանալուն²:

«Հորիզոն» հաղորդում էր. «Լսում ենք, որ Եփրեմը դարձեալ հրաժարական է տւել, իսկ թէ մեջլիսը ընդունէ՞լ է, թէ՞ ոչ, առայժմ անյայտ է, գուցէ ընդունի, որովհետեւ ներկայ մինիստրական կազմի մեջ էլ է թագաւորում նոյն ֆանատիկոսութիւնն ու թայֆայականութիւնը: Եփրեմի հրաժարւելով, կարելի է ասել, որ Պարսկաստանը կը զրկւի իր ներկայ մօմենտում անհրաժեշտ մի գործչից, իսկ թէ դրանից յետոյ ի՞նչ չարագուշակ փոթորիկներ կը սահեն Պարսկաստանի գլխով, դա ապագան ցոյց կը տայ»³:

Թեհրանի 1910 թ. հոկտեմբերի 22-31-ի իրադարձությունների տեսության մեջ նշված է. «Եփրեմը՝ «ազատության սարդարը», հրաժարական տվեց. նա չի ցանկանում, որ իրեն կասկածեն հետադիմականներին ծառայելու մեջ, նա չի ուզում, որ Պարսկաստանում ազատության հաստատման համար իր ծառայությունները մթագնվեն ներքին գործերի այնպիսի հետադիմական նախարարի գործունեությամբ, ինչպիսին էյն Դովլեն է»⁴:

Եփրեմի հրաժարականից հետո նրա պաշտոնում հաստատվեց ատրպատականցի թուրք Մեշադի Սադեդ Հարեմը: Նոր ու-

¹ Տե՛ս «Сборник дипломатических документов ...», вып. V, с. 181:

² Նույն տեղում, էջ 182:

³ «Հորիզոն», № 285, 22 դեկտեմբերի 1910 թ.:

⁴ Տե՛ս «Сборник дипломатических документов ...», вып. VI, СПб, 1913, с. 181:

տիկանապետի կոպիտ վարմունքի հետևանքով աշխատակիցներից շատերը հեռացան իրենց պաշտոններից, իսկ նրանց փոխարեն նշանակվեցին անտեղյակ մարդիկ, որոնք, գործից գլուխ չհանելով, խառնաշփոթ վիճակ էին ստեղծել ոստիկանական և ժանդարմական գործերում¹:

1910 թ. նոյեմբերին Թեհրանում լուր էր պտտվում, թե Պետերբուրգի աջակցությամբ Մահմեդ Ալին նախապատրաստվում է ռուսական մեծաթիվ գորքերով մտնել Պարսկաստան: Լուրը տարածելուն նպաստել էր այն, որ նոյեմբերի 10-ին գնդապետ Նիկիտինի հրամանատարությամբ Ռաշթում ափ էր իջել 450 հետևակայիններից և 108 կազակներից կազմված ռուսական մի զորամաս՝ Ղազվինում տեղակայված ռուսական զորքը համալրելու համար²:

Պոլկեսկի-Կոզելը 1910 թ. նոյեմբերի 19-ին Թեհրանից Պետերբուրգ ուղարկած հեռագրով հայտնում էր, որ ստացված տեղեկությունների համաձայն, Օդեսայում գտնվող Մահմեդ Ալին Պարսկաստանից գործով այդտեղ եկած մի քանի թուրքմենների հանձնարարել է տուն վերադառնալուց հետո իրենց ցեղակիցներին հայտնել, որ ինքը շուտով ժամանելու է Պարսկաստան՝ ափ իջնելով Կասպից ծովի հարավում³: Միաժամանակ, օգտվելով Թեհրանի կառավարության ներսում և պարսից կուսակցությունների միջև գոյություն ունեցող երկպառակություններից, գահընկեց շահի եղբայրներից Սալար Դովլեն (Աբուֆաթի Միրզա) Թուրքիայի կողմից մտնում է Պարսկաստան և ապաստան գտնում Քերմանշահում՝ իր աներոջ՝ քելիոր ցեղի առաջնորդներից մեկի մոտ:

Ապագա դժվարությունների առաջն առնելու համար մեջլիսի

¹ Տե՛ս “Сборник дипломатических документов ...”, вып. VI, с. 40:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 200:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 209:

դեկավարությունը որոշեց 100.000 թուման տալ այն մարդուն կամ կազմակերպությանը, որը հանձն կառնէր սպանել նախկին շահ Մահմեդ Ալիին, և 25.000-ական թուման նրանց, ովքեր կսպանեին Սալար Դովլեին և գահընկեց շահի մյուս եղբայր Շոաա Սալթանին:

Մեջլիսի դեկավարության նեղ շրջանակի որոշումից հետո պարսիկ դեմոկրատական կուսակցության դեկավարությունը, հանձին Միրզա խան Մոլեյմանի, Թեհրանի հնչակյան մասնաճյուղին առաջարկում է կազմակերպել և Օդեսայում իրականացնել նախկին շահի սպանությունը, իսկ Քերմանշահում ահաբեկել Սալար Դովլեին: Հնչակյանները պատասխանում են. «Մեր կուսակցությունը աւագակների ու ոճրագործների մի խումբ չէ, որ դրամի համար մարդ սպանի»: Մահմեդ Ալիին ահաբեկելու մտադրությունը մնում է անկատար¹:

Զախոդվում է նաև հնչակյաններ Տիգրան Գազանջյանի և Մանվել Մոզյանի՝ Սալար Դովլեին ահաբեկելու փորձը: Նրանք ձերբակալվում են և կախաղան հանվում²:

Գահընկեց շահը դեռ պատրաստ չլինելով Պարսկաստան վերադառնալու, որոշեց մեկնել Արևմտյան Եվրոպա՝ շաքարախտը բուժելու:

Եթե Մահմեդ Ալին դեռ հապաղում էր, ապա Ռուսաստանում ապաստանած Ռահիմ խան Չելեբիանլուն անհամբերությամբ ձգտում էր դեպի Պարսկաստան:

Անհանգստացած այդ տեղեկություններով, Թեհրանի կառավարությունը ռուսական դեսպանության միջոցով նոյեմբերի 22-ին դիմում է Կովկասի փոխարքային և խնդրում այնտեղ գտնվող

¹ Տե՛ս «Յուշարձան նուիրումաճ Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան քառասնամեակին», էջ 196:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 197:

Ռահիմ խանին արգելել վերադառնալ երկիր: Փոխարքան հարցում է անում Պետերբուրգ, որտեղից նույն օրն ստացվում է արտգործնախարար Սերգեյ Սազոնովի պատասխանը: Նախարարի հեռագրում ասված էր, որ եթե Ռահիմ խանը ցանկանում է վերադառնալ իր երկիր, ապա ռուսական իշխանությունները չեն կարող դրան արգելք լինել: Միաժամանակ, Սազոնովը Վորոնցով-Դաշկովից խնդրում է տեղեկացնել խանին, որ եթե երկիր վերադառնալուց հետո նա գործուն կերպով հանդես գա կառավարության դեմ, ապա այլևս Ռուսաստանի սահմանները փակ կմնան նրա առջև: «Մենք չենք կարող թույլ տալ, որ նա ռուսական տարածքն օգտագործի որպես անվտանգ խարիսխ՝ հարևան երկրում [ավազակային] գործողություններ իրականացնելու համար»¹, եզրափակում էր Սազոնովը:

Եկատերինոդարում ապրող Ռահիմ խանը նոյեմբերի 20-ին իր ծառայի հետ զբոսնելու էր դուրս եկել քաղաք, բայց ժամեր անց անհետացել և գաղտնի մեկնել էր պարսկական սահման²:

Թավրիզում ռուսական հյուպատոսության ավագ խորհրդական Միլլերը 1910 թ. դեկտեմբերի 7-ին Թեհրանի դեսպանություն և Կովկասի փոխարքային ուղարկած հեռագրերով հայտնում էր, որ հինգ օր առաջ Ռահիմ խանը Խուդափերինի կամրջով հասել է Ղարադաղի Հասրետան գյուղ, ուր նրան ներկայացել են գավառի համարյա բոլոր խաները, հավատարմության երդում տվել և նրա կողմը անցել³:

Եկատերինոդարից Ռահիմ խանի փախուստի և երկիր վերադառնալու կապակցությամբ «Իրան-նոու» թերթը 1910 թ. № 60-ում հիշեցնում էր, որ խանին վերցնելով իր հովանավորության տակ,

¹ “Сборник дипломатических документов ...”, вып. V, с. 218-219.

² Նույն տեղում, էջ 246:

³ Նույն տեղում, էջ 229, 239:

ռուսական իշխանությունները միաժամանակ խոստացել էին, որ նրան թույլ չեն տա Պարսկաստան վերադառնալ, բայց հիմա նա այստեղ է: «Ռուսներն, իրոք, դեմ էին Ռահիմ խանի վերադարձին, քանի որ այստեղ նրան դիտում են որպես «ռուսների մարդ», բայց իրականում իր կողոպուտներով ու մարդասպանություններով խանը վարկաբեկում է ռուսական քաղաքականությունն Իրանում»¹:

Ղարադաղում որոշ ժամանակ մնալուց հետո Ռահիմ խանը մեկնում է Թավրիզ²:

Ռահիմ խանի վերադարձն անհանգստություն էր առաջացրել Թեհրանում: Մարդիկ դա դիտում էին որպես գալիք նոր դժբախտությունների նախագուշակ, քանի որ թե՛ մեջլիսը և թե՛ կառավարությունը չէին տիրապետում իրադրությանը երկրում: «Մեջլիսը շարունակում է ցուցաբերել ծայրահեղ անգործություն, - ասված էր դեկտեմբերի 18-ի թվով Պետերբուրգ ուղարկված մի հեռագրում: - Բավական է ասել, որ անցած ամբողջ շաբաթվա ընթացքում քննարկվել և ընդունվել է ընդամենը մեկ օրինագիծ»³:

Ավելի անմխիթար էին նախարարների խորհրդի գործերը: Ռուսաստանի դեսպանության դրագոման Ս. Ս. Պոկլևսկի-Կոզե-լը 1910 թ. դեկտեմբերի 25-ի թվով հեռագրում էր. «Մոստաֆա օլ Մամալեքի դահլիճի վիճակը ծայրահեղորեն անկայուն է: Մեջլիսի դեկտեմբերի 23-ի նիստում նրան ներկայացվել են մի ամբողջ շարք մեղադրանքներ անգործունեության և սահմանադրության սկզբունքները չպաշտպանելու համար: Բայց մի քանի պատգամավորների պնդմամբ՝ հարցը չի քննարկվել, նկատի առնելով, որ [Փարիզից] խնամակալի գալուց հետո ամբողջ նախա-

¹ “Сборник дипломатических документов ...”, вып. V, с. 32.

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 251:

³ Նույն տեղում, էջ 242:

րաբական կազմը ներկայացնելու է հրաժարականի դիմում»¹:

Այդ վերջին բոլոր իրադարձությունների ժամանակ Ատրպատականի թեմակալ առաջնորդ Կարապետ եպս. Տեր-Մկրրոյանը գտնվում էր Էջմիածնում: Նա այնտեղ էր մեկնել դեռևս 1910 թ. նոյեմբերին՝ իր թեմի համար անհրաժեշտ պարագաներ ձեռք բերելու համար: Մայր Աթոռում եղած ժամանակ, նոյեմբերի 19-ին, նրա և Իզմիրլյան կաթողիկոսի միջև տեղի է ունենում ցավալի միջադեպ, որը եպիսկոպոսին ստիպում է հաջորդ իսկ օրը, նոյեմբերի 20-ին, առաջնորդական պաշտոնից հրաժարականի դիմում ներկայացնել, միաժամանակ խնդրելով իբրև միաբան մնալ Մայր Աթոռում և զբաղվել գիտական աշխատանքով²:

Լսելով այդ մասին, Ատրպատականի թեմի Պատգամավորական ժողովը, որին առաջնորդը նույնպես ներկայացրել էր իր հրաժարականը, անընդունելի էր համարել դա և որոշել էր խնդրել կաթողիկոսին՝ մերժել հրաժարականը և հրամայել Կարապետ եպիսկոպոսին վերադառնալ իր թեմը, ուր նա հսկայական հեղինակություն ու հարգանք էր վայելում: Չբավարարվելով դրանով, Պատգամավորական ժողովն իր մի քանի անդամների ուղարկեց Էջմիածին՝ արագացնելու թեմակալ առաջնորդի վերադարձը: Բայց Էջմիածին գալով նրանք Իզմիրլյանին վախճանած գտան, ուստի նույն խնդրանքով դիմեցին կաթողիկոսական տեղապահ ընտրված Գևորգ արք. Սուրենյանցին, շեշտելով, որ Ատրպատականի հայության դժվարագույն օրերին հրաժարական տալը և թեմից հեռանալն ուղղակի հանցանք է³:

¹ “Сборник дипломатических документов ...”, вып. V, с. 248.

² «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», գիրք ԺԶ, Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչեան (1866-1915), էջ 183-186:

³ Նույն տեղում, էջ 135:

Հարգելով Պատգամավորական ժողովի միջնորդությունը, կաթողիկոսական տեղապահը հրաման ստորագրեց Կարապետ եպիսկոպոսին իր թեմը վերադառնալու մասին¹: Նրա առաջնորդական նվիրյալ գործունեության շարունակումը բարեբախտություն էր Ատրպատականի հայության համար, քանզի Պարսկաստանը 1911 թվական էր թնակդիտում ապագայի անորոշությամբ և տագնապներով լի:

ԽՆԱՄԱԿԱԼ ՆԱՍՐ ՕԼ ՄՈԼՔԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ԹԵՀՐԱՆ: ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ

Թեհրանի և ամբողջ Պարսկաստանի ոստիկանապետի պաշտոնից Եփրեմի հեռանալուց հետո մայրաքաղաքում և երկրի այլ քաղաքներում գլուխ բարձրացրին հակահեղափոխական ուժերը, հաճախակի դարձան ահաբեկչական գործողությունները:

1911 թ. հունվարին սպանվեցին մեծ ու փոքր մի շարք պաշտոնյաներ: Դրանց թվում էին Իսֆահանի գեներալ-նահանգապետը, Ատրպատականի գեներալ-նահանգապետի որդին, ֆինանսների նախարար Սանի Դովլեն (Մորթազա-դուլի խան): Ահաբեկիչները եղել էին ռուսահպատակներ, ընդ որում՝ ֆինանսների նախարարին սպանել էին երկու վրացիներ՝ Իլարիոն Կվավաձեն և Իվանե Բերբերաշվիլին²: Բազմաթիվ ոճրագործություններից մեկը կատարել էին աֆղան ահաբեկիչները, որոնց

¹ Տե՛ս «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», գիրք ԺԶ, Կարապետ եպիսկոպոս Տէր-Մկրտչեան (1866-1915), էջ 135:

² Տե՛ս “Сборник дипломатических документов ...”, вып. VI, с. 29:

գնդակներին զոհ էր գնացել ռուսահպատակ Սաֆարալիների ողջ ընտանիքը¹:

Հայտնաբերվեցին կուտակված զենքի թաքստոցներ: Պարզ դարձավ, որ հետադիմականներն իրենց հերթին նոր դավադրություններ են նյութում կառավարության դեմ՝ հին ռեժիմը վերականգնելու համար: Մամուլն ահագանգ էր հնչեցնում, միաժամանակ թերթերը սովորականի պես քննարկում էին ռուսական քաղաքականությունը: Նրանք գրում էին, որ մի կողմից «ռուսական կառավարությունը ապաստան է տալիս Ռահիմ խանին, Դարաբ Միրզային, Հաջի խանին, հովանավորում է Քամրան Միրզային (նույն ինքը՝ Ազիզ օլ Մուք, Նաիր Սալթանե), Շեյխ Մահմուդ Վերամինսկուն, մյուս կողմից ռուսական հպատակների ձեռքով սպանվում են նախարարներ ու նահանգապետներ: Եվ այդ պայմաններում Ռուսաստանը Պարսկաստանից հանգստություն և կարգ է պահանջում²:

Այդ ամենը գուցորդվում էր կառավարության անգործունեությանը: Վարչապետ Մոստաֆա օլ Մամալեքը, տևականորեն հիվանդ լինելով, շատ թե քիչ նշանակալի մասնակցություն չէր ունենում երկրի ղեկավարմանը³, նույնիսկ չէր ներկայանում նախարարների խորհրդի նիստերին⁴:

Ուստի անհրաժեշտ էր իրականացնել մի շարք արմատական վերափոխումներ: Դա էր պահանջում հեղափոխության գործը: Այդ ուղղությամբ առաջին քայլը եղավ այն, որ մեջլիսի դեմոկրատ անդամներն անվստահության քվե տվեցին էյն Դովլեին, որն ստիպված, հունվարի 9 (22)-ին հրաժարական տվեց

¹ Տե՛ս «Сборник дипломатических документов ...», вып. VI, с. 41:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 34:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 13:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, вып. V, с. 254:

ներքին գործերի նախարարի պաշտոնից¹:

Երկրի այդ քառասյին դրության ժամանակ մեռնում է անչափահաս շահի խնամակալ Ազադ օլ Մոլքը: Մեջլիսը ձայների մեծամասնությամբ խնամակալի պաշտոնին է կոչում Եվրոպա ապաստանած Նասր օլ Մոլքին: Նա էր հանդիսանալու պետության գլուխ մինչև Ահմեդ շահի չափահաս դառնալը: Թե՛ մեջլիսում և թե՛ կառավարությունում եվրոպական լուրջ կրթություն ստացած այդ անձի վերադարձի հետ էին կապում ավելի կարևոր փոփոխությունները երկրում²: Փարիզից ուղևորվելով 1910 թ. դեկտեմբերի 1-ին, Նասր օլ Մոլքը Լոզան-Վիեննա-Վոլոչինա-Բաքու գծով վերադառնում է Պարսկաստան՝ 1911 թ. հունվարի 11-ին ափ իջնելով Էնզելիում³:

Օգտվելով առիթից, նրան է այցելում Ռաշթի սոցիալ-դեմոկրատներից կազմված մի խումբ՝ Պարսկաստանի հնչակյան կազմակերպությունից լիազորված Եղիկյանի գլխավորությամբ: Այդ հանդիպման մանրամասները տրված են “Baky” թերթում: Պարզվում է, որ Ահմեդ շահի խնամակալը Եղիկյանին խնդրել է մանրամասն շարադրել իր տեսակետը Պարսկաստանի ներքին ու արտաքին դրության և նրա փրկության համար անհրաժեշտ բարենորոգումներ կատարելու ուղիների մասին: Հնչակյան գործիչն ընդառաջում է խնամակալի խնդրանքին և բարձրացնում մի շարք սկզբունքային հարցեր. անջումեններում և մեջլիսում ներգրավել ժողովրդական տարրեր, պայմաններ ապահովել, որպեսզի երկրում քաղաքական կուսակցությունները ստեղծվեն գաղափարական հիմքի վրա, վերացնել գավառներում ինքնա-

¹ Տե՛ս “Сборник дипломатических документов ...”, вып. VI, с. 13:

² Տե՛ս «Արօր», № 1, 1 հունվարի 1911 թ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում, նաև՝ “Сборник дипломатических документов ...”, вып. V, с. 225:

գլուխ տնօրինելու ավատապետների իրավունքները, ընդլայնել տեղական ինքնակառավարման մարմինների լիազորությունները և այլն¹:

Հանդիպման ժամանակ ելույթ են ունենում նաև ուրիշ սոցիալ-դեմոկրատներ, որոնք առաջ են քաշում երկրում լուսավորության ու գիտության զարգացման համար բարձրորակ կադրեր պատրաստելու հարցը, և որպես առաջին քայլ առաջարկում են կառավարության հաշվին քաղաքներում կազմակերպել քաղաքական գիտելիքների, տնտեսագիտության, սահմանադրական և պետական իրավունքի, ֆինանսների, պատմության և այլնի ուսուցման դասընթացներ²:

Նսար օլ Մուքի հետ զրույցի ընթացքում շոշափվեցին նաև աշխատավորների սոցիալական վիճակի բարելավման, երկրում կայունություն ստեղծելու հարցերը: Անհրաժեշտ համարվեց բանվորներին, գյուղացիներին ու արհեստավորներին ազատել անուղղակի հարկերից և երկրում աստիճանաբար մտցնել աճող եկամտահարկի համակարգ: Պաշտպանություն գտավ արտասահմանից փոխառություն ստանալու գաղափարը, պայմանով, որ դա ծախսվի երկրի բնական հարստությունների մշակման, երկաթգծերի շինարարության, ժողովրդական բանկի հիմնադրման վրա: Առաջ քաշվեցին կալվածատերերից հողի հետզնման և գյուղացիներին տալու, ազգային կանոնավոր բանակ ստեղծելու, ուսումնական նոր հաստատություններ բացելու և այլ հարցեր: Խոր մտահոգություն հայտնվեց, որ երկրի դատաստանական համակարգը մնացել է միջնադարյան մակարդակի վրա, ուստի առաջարկվեց իրականացնել քրեական ու քաղաքացիական դատավարություն, մտցնել երդվյալ ատենակալների համակարգ,

¹ Տե՛ս “Баку”, 2 февраля 1911 г.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

ստեղծել հաշտարար միջնորդների ինստիտուտ և այլն¹:

Նասր օլ Մուլքը հետաքրքրությամբ լսում էր հնչակյան Եղիկյանի և մյուս սոցիալ-դեմոկրատների ելույթները, գրառումներ կատարում, իսկ վերջում հանդես գալով, խոստացավ ամենայն պատասխանատվությամբ խորհել բարձրացված հարցերի շուրջ:

Երկու շաբաթ հետո, 1911 թ. հունվարի 26-ին, շահի խնամակալը ժամանում է Թեհրան²: Մեկօրյա հանգստից հետո, հունվարի 27-ի առավոտյան նա գալիս է պալատ և նույն օրն ընդունում է վարչապետ Մոստաֆա օլ Մամալեքին, որի կառավարությունն ստեղծվել էր 1910 թ. հուլիսի վերջերին և երկրի առջև կանգնած որևէ խնդիր վճռելու անընդունակ էր գտնվել: Վարչապետը ներկայացնում է հրաժարականի դիմում³: Մեջլիսը ձայների մեծամասնությամբ վարչապետի թեկնածու առաջադրեց Սեփահդարին, որը շարունակելու էր 1910 թ. հուլիսից ընդհատված իր նախկին քաղաքականությունը: Դա Նասր օլ Մուլքի սրտովն էր, և նա անմիջապես ընդունեց առաջարկը⁴:

Հանձին Սեփահդարի՝ իշխանության էր եկել չափավորների կուսակցությունը:

Կազմվելով նոր կառավարություն՝ Սեփահդարը Եփրեմին շտապ հետ կանչեց և նրան վերականգնեց Պարսկաստանի ողջ ոստիկանության պետի պաշտոնում:

Իր հերթին, խնամակալն իր մոտ ծառայության կանչեց մի քանի հայերի: Նրանցից մեկը Բեռլինում պարսից դեսպանի օգնական Հովհաննես խան Մասեհյանն էր, որին Նասր օլ Մուլքը իր հետ Եվրոպայից Թեհրան բերելով, իր խորհրդական նշանակեց⁵:

¹ Տե՛ս «Баку», 2 февраля 1911 г.:

² Տե՛ս «Сборник дипломатических документов ...», вып. VI, с. 33:

³ Տե՛ս «История Ирана», с. 287:

⁴ Տե՛ս «Сборник дипломатических документов ...», вып. VI, с. 33:

⁵ Տե՛ս «Արօր», № 1, 1 հունվարի 1911 թ.:

ՍԵՓԱՀԴԱՐԻ ՉԱՓԱՎՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆՀԱՋՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Սեփահդարի երկրորդ կառավարությունը դեռ նոր էր ձևավորվել, երբ միապետական ուժերը երկրի մի շարք վայրերում արյունահեղություն սարքեցին: Ձերծ չմնացին նաև հայկական բնակավայրերը: 1911 թ. փետրվարի սկզբին տեղի ունեցավ Ղարադաղի Ղուլուտի հայկական գյուղի բնակիչների կոտորածը:

Ղուլուտիի վրա իրենց հրոսակներով եկան Իսկանդեր, Ռուսաստանից վերադարձած Ռահիմ և Հիդայաթ խաները: Շրջապատելով գյուղը, նրանք պահանջեցին 400 թուման (800 ռուբլի) տուգանք: Գյուղացիները չափազանց անհանգստացել էին, նկատելով, որ եկվորների մտադրությունն ավելի չար է, սակայն խաները, փարատելով նրանց մտահոգությունը, ասել էին, թե նշված գումարով ամեն ինչ վերջանում է: Բայց կեսգիշերին, երբ ամբողջ գյուղը քնած էր, այնտեղ են թափվում խաների հրոսակները և սկսում կողոպուտ ու կոտորած: Գյուղից փախածների մի մասը, այդ թվում երեխաներ, ազատվելով սրի երախից, գոհ են գնում ձմռան սոսկալի ցրտին: Փոքր թվով ղուլուտիցիներ փախչում են դեպի հայաբնակ Խանազյահ գյուղը, բայց ճանապարհին ցուրտը ահագին կյանքեր է խլում: Հետևելով փախչողներին, հրոսակները մտնում են Խանազյահ, կողոպտում, տանում նաև տավարը:

Դերբեֆցիները գլուխ էին բարձրացրել ողջ Ղարադաղում և սպառնում էին կոտորել մյուս հայկական գյուղերի բնակիչներին ևս:

Տարբեր նահանգներում հակասահմանադրական ուժերի սանձազերծած արյունալի խժոժությունները կառավարությանը ստիպեցին լրացուցիչ միջոցներ ձեռնարկել: Եփրեմի պահանջով կառավարությունը որոշեց ավելացնել ռստիկանական և ժան-

դարմական հաստիքները առավել խոցելի նահանգներում՝ Ատրպատականում, Գիլանում և Քուրդիստանում:

Նորից լուրեր էին ծայր առել, որ ռուսական կառավարությունը նախապատրաստվում է նախկին շահին զինու ուժով վերադարձնել գահին: Թերթերը նորանոր փաստեր էին տպագրում Մահմեդ Ալիի նախապատրաստությունների մասին, որոնք երկրում անհանգստություն և զայրույթ էին առաջ բերում:

Պարսկաստանի ներքին գործերին ռուսական կառավարության կոպիտ միջամտության դեմ զայրալից բողոք էր բարձրացել ոչ միայն երկրում:

Կ. Պոլսում գտնվող պարսիկ ուսանողներն ընդարձակ մի կոչ էին ուղղել օսմանյան համալսարանի ուսանողությանը՝ բողոքելով ռուսական գորքի Պարսկաստան ներխուժելու դեմ: Կոչում ասված էր.

«Վերջին օրերս Ռուսաստանի կառավարութեան միջամտութիւնները յաճախակի են դարձել: Բոլոր սահմանադրական ազգերը մարդկայնօրէն պարտաւոր են միմեանց աջակցել, ուստի սպասում ենք, որ ազատ ապրող բոլոր ազգերը ձայնակցեն սոյն կոչին եւ բողոք յայտնեն մեր երկրի սահմանադրութեան դէմ հանդէս եկող ոյժերին»¹:

Ժնևում սովորող պարսկահայ ուսանողները նույնպես հրատարակել էին կոչ, որով պարսկահայությանը հորդորում էին հետևողական կռիվ մղել Պարսկաստանի սահմանադրության թշնամիների դեմ: «Այդ ժամանակ միայն մենք իրաւունք կունենանք լինելու ազատագրուած Պարսկաստանի մեր պարսիկ եղբայրների հետ իրաւահաւասար քաղաքացիներ»², - ասված էր կոչում:

¹ «Կայծ» (Կ. Պոլիս), № 1, 16 (29) ապրիլի 1911 թ., էջ 30:

² Նույն տեղում, էջ 31:

Տպագրելով Ժնևի պարսկահայ ուսանողների կոչը, Կ. Պոլսի ս.-դ. հնչակյան ուսանողների միության «Կայծ» ամսաթերթը միության վարչության անունից ողջունում էր դա, գրելով.

«Մենք կը ստորագրենք այս տողերը եւ կը գովենք մեր պարսկահայ ուսանողներու սոյն նախանձախնդրութիւնը, որով կը ժխտեն վերջերս պարսկահայերուն ստրկութեան հրաւեր կարողացող յորդորները, մեր կողմէ աւելցնելով միաժամանակ, որ ո՛չ միայն ժողովրդական ազատութեան հուրն է որ պիտի բորբոքէ ճնշուած ժողովուրդները իրենց ազատութիւնը դարբնող կռիւր մղելու, այլ մանաւանդ պրօլետարիան, աշխատաւոր դասակարգը, իր շահերու առաւել չափով ազատ պաշտպանութիւնը կարող է ընել սահմանադրական երկիրներու մէջ, ազատ լինելով բռնապետներու սանձարձակ կամայականութենէն»¹:

Լինելով միապետության երդվյալ հավատավոր, Նասր օլ Մոլլըք միաժամանակ մեծ ջանքեր էր գործադրում իշխանության երկու թևերի աշխատանքի արդյունավետությունը բարձրացնելու համար: Թեհրանում նա իրեն պահում էր որպես եվրոպական մասշտաբի սահմանադրական գործիչ, պատճենել էր անգլիական խորհրդարանի կարգերը, այն է՝ առանց առարկության ենթարկվել մեջլիսի ընդունած բանաձևերին և չփորձել արգելք դնել կառավարության որոշումների վրա:

Չնայած շահի խնամակալի բոլոր ջանքերին, սակայն, հնարավոր չեղավ կարգի բերել երկրի ներքին գործերը: Արագորեն շարունակում էր ընկնել Սեփահդարի կառավարության վարկը, քանի որ չէր կարողանում Պարսկաստանը դուրս բերել տնտեսական ու քաղաքական խոր ճգնաժամից: Նրա գործունեության քաղաքական ուղղվածությունը և առօրյա աշխատանքը մնացին

¹ «Կայծ» (Կ. Պոլիս), № 1, 16 (29) ապրիլի 1911 թ., էջ 31:

նույնը, ինչպիսիք կային Մոստաֆա օլ Մամալեքի օրոք: Ավելին, շուտով պարզ դարձավ, որ Սեփահդարի կառավարությունը երկիրը տանում է հետադիմության ուղիով, և եթե այդպես շարունակվեր, նա նույնիսկ դեմոկրատական շարժումները ճնշելու փորձ կաներ:

Մեջլիսը նույնպես չէր ձեռնարկում գործուն միջոցներ երկրի վիճակը կարգավորելու ուղղությամբ, քանի որ պատգամավորների բացարձակ մեծամասնությունն առաջվա նման զբաղված էր իր անձնական գործերն առաջ մղելով:

Տեսնելով, որ իշխանության մարմինները շարունակում են իրենց տեղապտույտը, երկրի ապագայով մտահոգ առաջադեմ հասարակայնությունը եռանդուն հետևողականությամբ առաջ էր քաշում սահմանադրական վարչակարգի ամրապնդմանն ուղղված արմատական բարեփոխումների հարցը: Այդ ուղղությամբ եռանդուն աշխատանք են տանում նաև հնչակյաններն ու դաշնակցականները:

Բայց թափած ջանքերը սպասած արդյունքները չէին տալիս: Ղարադաղում հայերի գլխին դարձյալ սև ամպեր էին կուտակվում, իսկ ասպատակիչներին դատ ու դատաստան չկար:

Ղարադաղի հայ համայնքի անդամների դատերը նախկինում վարում էր սարփարաստ՝ Ջհանգիր բեկ Մելիք-Ջհանյանը, որին Քերիմ խանը մեկուսացրել էր և հայերի դատական գործերի վարումը հանձնել տեղի թուրքերից մեկին: Հայ գյուղացիների խմբային բողոքների հիման վրա Ատրպատականի առաջնորդ Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանը Թեմական խորհրդի անունից պաշտոնագրով դիմել էր նահանգի նորանշանակ քարգուզարին՝, բացատրելով, որ Ջհանգիր բեկ Մելիք-Ջհանյանը պահպանում է

* Վերակացու, հսկիչ, ընդհանուր խնամակալ:

** Գործադիր իշխանութեան պետ:

սարփարաստության իրավունքը և խնդրել էր նրան վերականգնել իր նախկին պաշտոնում: Միաժամանակ, Թեմական խորհուրդը ձեռնարկել էր տեղացիներից կազմելու հոգաբարձություն՝ հայ սարփարաստին աջակցելու համար: Բայց Քերիմ խանի բողոքների ճնշման տակ քարգուզարը դրական ընթացք չէր տվել Կարապետ սրբազանի դիմումին: Դրանից հետո էլ, 1911 թ. մարտի սկզբին, Քեյվանի շրջանի 9 հայկական գյուղերից հայերը թափվել էին առաջնորդարանի և քարգուզարխանայի դռները՝ Քերիմ խանից բողոքելով և մի դարման հայցելով, բայց այդպես էլ չկարողացան որևէ դրական արդյունքի հասնել:

Ի պատասխան հայերի բողոքի, Ղարադաղի խաները նոր պատիժների ենթարկեցին նրանց: Ռահիմ խանի ազգական Ռեշիդ Դովլեն հունիսի սկզբին հրդեհի մատնեց Ղարադաղի՝ ռուսական սահմանին մոտ գտնվող Նոյվան կոչված վիճակի հայկական 6 գյուղերը¹: Մոտավորապես նույն ժամանակ տակնուվրա եղան նաև Ղարադաղի մի ուրիշ հայկական գյուղախմբի 5 գյուղերը: Ղարադաղից «Մշակին» հաղորդում էին. «Հայ գիւղերը՝ Սօտգին, Սիւրուն, Ասրան, Կասըմքենտ, Բերդ՝ թալանւեցին Քերիմ խանի ձեռքով: Դիմադրող սիւրունցիներից ծանրապէս վիրաւորւել են 8 հոգի, սպանւել է մի հոգի: Բռնաբարւած է մի կին: Թալանւած ընտանիքները պատսպարւել են Ավայսին եւ Եաս թիւրք գիւղերում, որոնք պատկանում են Արդիւլ-Սամեդ խանին: Թշուառների դրութիւնը կրիտիքական է: Ղարադաղի մնացած հայերին եւ քրիստոնեաներին եւս սպառնում է վտանգ»²: Հունիսի 20-ի կողմերը ղարադաղյան ցեղախմբերը հարձակվեցին ռուսահպատակ Թումանյանցին պատկանող Մեզգյար հայկական

¹ Տե՛ս «Сборник дипломатических документов ...», вып. VI, с. 178, տե՛ս նաև «Ախուրեան», № 34, 17 հունիսի 1911 թ.:

² «Ախուրեան», № 34, 17 հունիսի 1911 թ.:

գյուղի վրա, կողոպտեցին ու հրդեհեցին, եղան սպանվածներ և վիրավորներ: Ասպատակիչները նախապատրաստվում էին հարձակում կատարել Թումանյանցին պատկանող մյուս գյուղերի վրա¹:

Տեղի ունեցածի կապակցությամբ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի տեղապահ Գևորգ արք. Սուրենյանցը 1911 թ. հուլիսի 2-ին հետևյալ հեռագիրը հղեց պարսից շահի խնամակալ Նասր օլ Մուլքին.

«Նորին Բարձրութեան պարսից կայսերական խնամակալին.

Խնդրում ենք յարգանք պաշտպանել Ղարադաղի հայերին եւ Մակուայ Կարավանքը (ս. Թադեոս առաքյալի վանքը:– Հ. Մ.), որոնք ենթարկուած են խաների անբաժութեան»²:

Հուլիսի 6-ին Գևորգ արքեպիսկոպոսը պարսից շահի խնամակալից ստացավ հետևյալ պատասխանը.

«Ամենայն հայոց կաթողիկոսական տեղապահ Գևորգ արքեպիսկոպոսին.

Ղարադաղի եւ Մակուի հայ ժողովրդեան ապահովութիւնը շատ մօտ է իմ սրտին: Հրաման է արձակուած նշուած բնակավայրերում վերականգնել խաղաղութիւնը եւ պատժել յանցաւորներին: Հաւաստի եղէ՛ք իմ սրտանց բարեկամութեան»³:

Այդ դժվարին պայմաններում խնամակալ Նասր օլ Մուլքը գոնէ կարողացավ ձեռք բերել Լոնդոնի և Պետերբուրգի վստահությունը: Մասնավորապես Ռուսաստանն իր վստահությունն ու աջակցությունը Նասր օլ Մուլքին արտահայտեց նրանով, որ ընդունեց ռուսական զորքերի մի մասը Պարսկաստանից հանելու նրա խնդրանքը, նաև խոստացավ մնացած մասը դուրս հանել,

¹ «Ախուրեան», № 34, 17 հունիսի 1911 թ.:

² «Ժայռ», № 48, 7 օգոստոսի 1911 թ.:

³ Նույն տեղում:

երբ Ատրպատականում, ինչպես Ղազվինի և Թեհրանի շրջակայքում, ևս վերականգնվեն խաղաղությունն ու կարգը:

Չափավորների իշխանության գալուց շատ չանցած Եփրեմը գծովեց նրանց փաստացի առաջնորդ դարձած վարչապետ Սեփահյարի հետ: Նա վարչապետին լավ էր ճանաչում որպես վախկոտ ու անվճռական մարդու՝ անընդունակ լուծելու քիչ թե շատ բարդ ու տարողունակ խնդիրներ: Եփրեմի մեջ նորից հարություն էին առել անցած տարիների կասկածները Սեփահյարի նկատմամբ: Նա գնալով համոզվում էր, որ Սեփահյարը ոչ միայն շահագրգռված չէ երկրում սահմանադրական կարգերի ամրապնդմամբ, այլև, փաստորեն, կանգնել է դրանք վերացնելու ճանապարհին:

Չնայած Սեփահյարը շարունակում էր խորամանկորեն թաքնվել սահմանադրության քողի տակ, բայց նույն սահմանադրության դեմ նրա գործած գաղտնի քայլերի մասին կասկածները հաստատվեցին. Եփրեմը ոստիկանական հսկողություն էր սահմանել վարչապետի վրա և կարողացել էր ձեռք գցել փաստաթղթեր, որոնք բացահայտում էին նրա գաղտնի կապերը գահընկեց շահի հետ:

1911 թ. հուլիսի 9 (22)-ին Սեփահյարը կառավարության և շահի իրավունքների ընդլայնման անհրաժեշտության մասին սահմանադրական փոփոխությունների օրինագիծ է ներկայացնում պատգամավորներից կազմված այն հատուկ հանձնաժողովին*, որը կոչված էր մշտական կապ պահպանելու մեջլիսի և ամառանոցում ապրող խնամակալ Նասր օլ Մուլքի միջև: Հանձնաժողովը գտավ, որ վարչապետի առաջարկը, փաստորեն, սահմանադրական վարչակարգը թուլացնելու փորձ է, ուստի մերժեց

* Մեջլիսի նշված հանձնաժողովը բաղկացած էր 9 պատգամավորից, որոնցից մեկը Հովսեփ Միրզայանն էր:

այն¹: Մյուս կողմից, հարցի մասին մեջլիսում զեկուցելու ժամանակ պատգամավորների մեծ մասը համառորեն առաջ էր քաշում կառավարության հրաժարականի պահանջը: Դրան ի պատասխան, Սեփահյարը, հույժ վիրավորված, թողեց Թեհրանը և մեկնեց Ռաշթ², իսկ նրա դահլիճը հրաժարական տվեց:

1911 թ. հուլիսի 10 (23)-ին կազմավորվեց նոր կառավարություն՝ բախտիար Սամսամ Սալթանեի (Նաջաֆ-դուլի խան Բախտիարի) գլխավորությամբ: Թեև այս կառավարությունը նույնպես ծրագրել էր գնալ դեմոկրատական իրավունքներն ու ազատությունները սահմանափակելու ուղիով, բայց առայժմ ստիպված եղավ իր մտադրությունների իրագործումը որոշ ժամանակով հետաձգել, քանի որ երկրում բարձրանում էր ժողովրդական շարժման նոր ալիք՝ գահընկեց Մահմեդ Ալիի կողմնակիցների աշխուժացման պատճառով:

Սամսամ Սալթանեի գլխավորած նոր կառավարությունը նույնպես հիմնականում կազմված էր ավատապետ հողատերերի ներկայացուցիչներից: Սա ևս վարում էր կիսատ-պռատ, անվճռական ներքին ու արտաքին քաղաքականություն: Վախենալով հեղափոխության հետագա խորացումից, այդ կառավարությունը վճռական միջոցներ չէր ձեռնարկում հետադիմական ուժերի դեմ, բայց հնարավորինս սահմանափակում էր առաջադիմական ուժերի գործողությունները, շարունակում էր իմպերիալիստական տերությունների հետ գործարքների մեջ մտնելու քաղաքականությունը:

¹ Տե՛ս “Сборник дипломатических документов ...”, вып. VII, СПб, 1913, с. 33:

² Տե՛ս նույն տեղում, նաև՝ вып. VI, с. 169-170:

ՀԱԿԱՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐԻ ԶՈՐԱՀԱՎԱՔԸ

Պարսկաստանում արդեն սովորական բան էր դարձել իշխանություններին չհպատակվելը: Եթե որևէ ամիր կամ սարդար կարողանում էր իր գլխին հավաքել մի քանի տասնյակ ձիավոր, ապա անմիջապես իրեն հայտարարում էր ապստամբ: Ամբողջ երկրում քառս էր:

Թեև նախորդ ամիսներին կառավարական գորքերը տարել էին մի շարք տպավորիչ հաղթանակներ, բայց պարտվածները, հատկապես շահսևանները երկու-երեք ամսում կարողացել էին ուշքի գալ և նոր ավազակախմբեր կազմել: Արդեն մայիս-հունիսին շահսևաններն ապստամբել էին հյուսիս-արևմուտքում, թուրքմեններն ու մազանդարանցիները՝ հյուսիսում, բախտիարների մի մասը, լորերը, բելուջները և կաշկայները՝ հարավում: Բախտիարները տանել չէին կարողանում կաշկայներին և մշտապես զինված ընդհարումների մեջ էին նրանց հետ:

Մինչև 1911 թ. ամռան սկիզբը երկրի մի շարք նահանգներում տեղի ունեցած հակահեղափոխական ելույթները միայն նախերգանքն էին այն լայնածավալ կոիվների, որոնք շուտով սանձազերծվելու էին սահմանադրական կառավարության դեմ:

Պարսկաստանում հետադիմական ուժերի աշխուժացմանն ամենից առաջ նպաստում էր անկայուն վիճակը, որի պատճառը սահմանադրական կարգի ամրապնդման, երկրի ժողովրդավարացման ուղղությամբ արմատական բարենորոգումներ մտցնելու գործում կառավարության անվճռականությունն էր:

Այդ իմաստով սահմանադրական կառավարության իշխանությունը շատ թույլ էր հատկապես ծայրագավառներում, ուր սկսել էին նորից ամբողջ ծավալով տերուտնօրինություն անել ավատապետ խաները: Մայրաքաղաքից հեռու գավառներում

իշխում էին բռնությունը, կամայականությունն ու սանձարձակությունը:

Պարսկաստանի աշխատավոր ժողովուրդը 1909 թ. մեծ գոհունակությամբ էր ընդունել Մահմեդ Ալի շահի գահընկեցությունը, համոզված, որ սահմանադրական վարչակարգն իրեն և իր հայրենիքին կտա բարօրություն, տնտեսական բարգավաճում, անհատական ազատություն, կյանքի, գույքի, պատվի ապահովություն, անձի անձեռնմխելիություն, տուրքերի և հարկերի թեթևացում, առևտրի ու արդյունաբերության զարգացում:

Եվ եթե նոր կառավարության գլուխ անցած անձինք անցած երկու տարիներին կարողանային գեթ չնչին չափով իրագործել այն բարիքները, որ ժողովուրդն սպասում էր իրենցից, եթե այդ կառավարությունը կարողանար գեթ չնչին հավատ ու հույս ներշնչել նրան, ապա տարակույս չկա, որ Մահմեդ Ալի շահի վերադարձի համար հող չէր պատրաստվի, և նա չէր հանդգնի երկնել արշավանքի միտքը:

Բայց բանն այն է, որ նոր կառավարությունը ոչ միայն չկարողացավ հավատ և հույս ներշնչել ժողովրդին, այլև այնպես հոռի կերպով վարեց երկրի ղեկավարումը, որ բովանդակ պետության մեջ տիրեց կատարյալ անիշխանություն, առաջ եկավ տնտեսական և առևտրական քայքայում, շատացան ավազակություններն ու կողոպուտները, ժողովրդից պահանջվեցին նորանոր ծանր հարկեր ու տուրքեր, հարկեր դրվեցին նույնիսկ այնպիսի կենսական նյութերի վրա, որոնց չէր կարելի տուրքի ենթարկել ըստ շարիաթի, ասենք՝ աղը:

Հայերը նույնպես մեծ ակնկալիքներ ունեին սահմանադրական իշխանություններից, բայց նոր կարգերի օրոք նրանց վիճակը ոչ միայն չբարելավվեց, այլև գնալով վատթարացավ: Նոր իշխանությունը նույնիսկ զլացավ հայերին մեջլիսում տալ երկու

ներկայացուցիչ, ակնհայտորեն տրամադրություն ցույց տվեց սահմանափակելու այն իրավունքները, որոնք հայերը վայելում էին շահերի ժամանակ, հատկապես՝ ազգային-եկեղեցական գործերում: Եվ, վերջապես, սահմանադրական կառավարության օրով էր, որ սկսվեցին Ղարադաղի հայաբնակ գյուղերի քանդումն ու ավերումը, իսկ մեջլիսն ու համապատասխան նախարարությունները չկարողացան որևէ կերպ պաշտպան կանգնել Ղարադաղի հայերին: Այս պայմաններում նրանց մոտ տրամադրություն առաջացավ օգնության դիմելու օտար պետություններին:

Այդ ամենը պատճառ դարձան, որ Պարսկաստանի ժողովրդի զգալի մասը գար այն համոզման, որ բռնապետական հին ռեժիմի օրով իր դրությունն ավելի լավ էր, քան սահմանադրական կառավարության ժամանակ, երբ մի բռնակալ շահի փոխարեն բռնակալ հարյուրավոր փոքր շահեր են հաստատվել երկրի զանազան անկյուններում:

Սահմանադրական նոր կարգը չկարողացավ իր միջից ի հայտ բերել փոքրիշատե նշանավոր ուժեր, որոնք ունենային վերանորոգչական ձիրք և ընդունակություն, կարողանային հետամուտ լինել սահմանադրական սկզբունքների հաստատմանը երկրում: Ընդհակառակը, նոր իշխանությունն սկսեց ավելի հաճախ դիմել հին վարչակարգի գործիչների օգնությանն ու աջակցությանը:

Դժգոհությունը գնալով սաստկացավ, և արագորեն ստվարացավ թիվը հին կարգերին վերադառնալու կողմնակիցների, որոնք, ի վերջո, միտք հղացան հետ կանչել գահընկեց Մահմեդ Ալի շահին:

ԳԱՀԻՆ ՎԵՐԱՏԻՐԱՆԱԼՈՒ ՆԱԽԿԻՆ ՇԱՀԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՆՀԱՋՈՂ ՓՈՐՁԸ

Մահմեդ Ալին Պարսկաստանում իր գործակալների միջոցով քաջատեղյակ էր երկրում կատարվող ամեն ինչին:

Ինչպես նշել ենք, նախկին շահը հակահեղափոխական հեղաշրջման էր սկսել պատրաստվել դեռևս 1910 թ. վերջերից: Իր ընտանիքով Օդեսայում բնակվող Մահմեդ Ալին նույն թվականի վերջերին իր շքախմբով մեկնել էր Վիեննա¹, հետո ժամանել Նիցցա, այնտեղից ուղևորվել Փարիզ², ապա Քյոլնի վրայով անցել Բեռլին³, վերջապես հանգրվանել Ավստրիայի Բադենում⁴, իսկ 1911 թ. փետրվարին «աննկատ» վերադարձել Օդեսա⁵:

Մահմանադրական ուժերի դեմ պայքարում ներառված էին բոլոր հայտնի միջոցները: Մահմեդ Ալիի գործակալներն ու համախոհները նրա օգտին քարոզում էին երկրի տարբեր, հատկապես հյուսիսային և արևմտյան (Օսմանյան կայսրությանը հարակից)՝ հիմնականում թուրքաբնակ գավառներում: Երկրի մայրաքաղաքում գաղտնի գործում էր «Իսլամիե» անջումենը, որի անդամները նախկին շահի վերադարձը փափագող հայտնի գործիչներ էին: Մահմեդ Ալիի հետևողական կողմնակիցները միշտ եղել էին և շարունակում էին լինել թուրքմեն ու շահսևան խաները: Նրան հարեցին իրենց հետադիմությամբ հայտնի՝ նախկին շահի երկրպագու Շուջաա Դովլեն (նույն ինքը՝ Սամադ խան)՝ Ատրպատականում, Իսմայիլ խան Սավադքուհին՝ Մազանդա-

¹ “Сборник дипломатических документов ...”, вып. V, с. 222.

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս «Աշխատանք», № 26, 31 հուլիսի 1911 թ.:

⁵ Տե՛ս «Սուրհանդակ», № 346, 15 հուլիսի 1911 թ.:

րանում, ոտքի էին կանգնել նաև Խորասանի խաներից Ռեշիդ Սոլթանը և կաշկայների ցեղապետներից Սովլաթ Դովլեն:

Մահմեդ Ալի Միրզայի՝ գլխավոր հույսն, այնուամենայնիվ, իր եղբայր Սալար Դովլեն էր: Նա օժտված էր ակնառու ռազմական տաղանդով, խելոք էր ու դաժան: Միքայել Վարանդյանը նրա մասին գրել է. «Սալար Դովլեն յայտնուեցաւ միապետական բանակի ամենէն յամառ եւ յանդուգն հրամանատարը: Ետ կը նահանջէր, բայց միշտ անվիատ ու վճռական, կը վերակազմէր շարքերը եւ կը վերադառնար կռուի դաշտ: Նա տարբեր էր եւ քանի մը յաղթանակներէ ետք Սամեդ (Սամադ:- Հ. Ս.) խանի դէմ, գրաւեր էր Քերմանշահը, ճամբուն վրայ գաղտնաբար կոտորելով իր պարտուած հակառակորդները եւ անգամ գերինները»¹:

Եփրեմի և Սարդար Բահադուրի տարած խոշոր հաղթանակներից հետո Սալար Դովլեն մի պահ մոլորված ու հուսալքված էր: 1910 թ. հոկտեմբերից գտնվելով Եվրոպայում, նա 1911 թ. հունվարին փորձեց Ռուսաստանի վրայով թափանցել Պարսկաստան, որպեսզի գլխավորի երկրի հակահեղափոխական ուժերը: Եվ չնայած ռուսական կառավարության արգելքին և ձեռնարկած միջոցներին, նա հաջողեց ափ իջնել Էնգելիում: Այստեղ Սալար Դովլեն ձեռքակալվեց, տարվեց Թեհրան և ապա ազատ արձակվեց՝ երկրի սահմանները լքելու պայմանով: Թեհրանի կառավարությունը ճանապարհածախսի համար նրան նույնիսկ 500 թուրման տվեց, և նա վերադարձավ Բաքու: Վեց ամիս անցնելուց

* Պարսկաստանի արքայական տան բոլոր արու անդամները ինքնաբերաբար կրում էին «Միրզա» տիտղոսը, որը դրվում էր անվան աջ կողմում: Նշենք նաև, որ «Միրզա» տիտղոսը անվան սկզբում հիշատակելու դեպքում նշանակում էր, որ տվյալ անձն արքունիքի քարտուղար է կամ հասարակության մեջ շատ հարգելի անձնավորություն:

¹ Միքայել Վարանդեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, հատ. Բ, Բ հրատ., էջ 299:

հետո, 1911 թ. գարնան վերջին, այս անգամ թափանցելով Թուրքիայից, Սալար Դովլեն հանկարծակի հայտնվեց Իրանական Քուրդիստանում:

1911 թ. ապրիլի 19-ին ռուսաց Թավրիզի հյուպատոս Ալեքսանդր Միլլերը հեռագրում էր Թեհրան. «Նախկին շահի եղբայր Սալար Դովլեն, այստեղ եղած տվյալներով, փոխելով հագուստը, թուրք ձիավորների ուղեկցությամբ Մոսուլից Ռևանդուզով եկել է Սուլթուզ: Այնուհետև եղել է Սոյուջ-Բուլաղում: Մի ամբողջ շաբաթ շրջել է քրդական գյուղերով»¹:

Նույն Միլլերն ապրիլի 26-ին դարձյալ Թեհրան հղած հեռագրով հայտնում էր. «Այստեղ եղած տվյալներով Սալար Դովլեն այժմ գտնվում է Սուլթուզում, որտեղից տեղեկացրել է Սոուջ-Բուլաղի մոկրի ցեղի քրդերին, որ մտադիր է պարսկական և թուրքական քրդերի գլուխն անցած գնալ Թեհրանի վրա: Նրա աները՝ Հոսեյն-դուլի խանը և պարսկական ու թուրքական ուրիշ մի քանի ցեղերի ազդեցիկ խաներ անցել են Սալար Դովլեի կողմը»²:

Իր չդադարող սադրանքներով Պետերբուրգը Պարսկաստանի ներքին դավադիր ուժերի համար ոգեշնչման մշտական աղբյուր էր: Երբ սպառել էին Մահմեդ Ալի շահին գահի վրա վերականգնելու «օրինական» բոլոր միջոցները, Ստոլիպինի կառավարությունը որոշեց մի կողմ նետել բոլոր պայմանավորվածություններն ու ձևականությունները և դիմել Պարսկաստանի ներքին կյանքին ամենափրտ միջամտության: Թեև Ատրպատականում Ռուսաստանը բավական ստվար թվով զորք ուներ, բայց դա բավական չէր հեղափոխությանը ջախջախիչ հարված հասցնելու

¹ «Сборник дипломатических документов ...», вып. VI, с. 114.

² Նույն տեղում, էջ 127:

և իր հովանավորյալ պարսիկ միապետին նորից իրական իշխանությամբ օժտելու համար¹:

Պետական հեղաշրջման նպատակով ամեն բան նախապատրաստած համարելով, գահագուրկ շահը ռուսական իշխանությունների աջակցությամբ անցավ որոշակի գործողությունների²:

Լոնդոնի լավատեղյակ աղբյուրները հաղորդում էին, որ նախկին շահը պատրաստվել է Ռուսաստանից Պարսկաստան անցնել կեղծ մորուքով և Խալիֆ Բադդադ անունով թուրքական անցագրով³:

1911 թ. հուլիսի 5 (18)-ին Մահմեդ Ալին ռուսական «Խրիստոֆոս» շոգենավով ափ է իջնում Կասպից ծովի հարավի Գոմբադե-Ղաբուս նավահանգստում, որտեղից հուլիսի 8-ին տեղափոխվում է Գյումուշ-Թեփե: Նրա հետ էին իր փեսա, քաջ և հմուտ զորահրամանատար Արշադ Դովլեն (նույն ինքը՝ Սարդար Արշադ, իսկական անունը՝ Ալի խան), նախկին զինվորական նախարար Էմիր Բահադուր Ջանգը, իր եղբայր Շոաա Սալթանեն և ուրիշ ուղեկիցներ, որոնց թվում՝ ապագա նախարարներ: Գյումուշ-Թեփեում նրա շուրջն են համախմբվում հեղափոխության դեմ թշնամաբար տրամադրված, պարբերաբար ավարառությամբ զբաղվող թուրքմենական ցեղերի առաջնորդները: Բաքվում լույս տեսնող «Նոր խօսք» թերթը գրում էր, որ անարգել կոդոպուտի և հարուստ ավարի խոստումը ոտքի է հանել թուրքմեն ցեղերը,

¹ ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 22, թ. 10:

² «Сборник дипломатических документов ...», вып. VII, с. 30. **М. Павлович, С. Иранский**, Персия в борьбе за независимость, с. 69. Հետագա դեպքերի մասին մանրամասն տե՛ս նաև «Սուրհանդակ» թերթի №№ 347-354 և հաջորդող համարներում:

³ Տե՛ս «Ախուրեան», № 39, 15 հուլիսի 1911 թ.:

* Նշենք, որ Ղաջար թագավորական տոհմը ծագումով թուրքմենական էր, ուստի Մահմեդ Ալին, ափ իջնելով, հայտնվել էր հարազատ միջավայրում:

որոնք լցված տիրական հավատարմությամբ դեպի վեհափառ շահը, որոշել են ինչ գնով էլ լինի, Մահմեդ Ալիին կրկին բազմեցնել պարսից գահի վրա¹: Այդ ցեղերի թվում իր ելուզակային վայրենի բարքերով հատկապես աչքի էր ընկնում ջաֆարբայ ցեղը: Միշտ Մահմեդ Ալիին նվիրված այդ ցեղն ստացավ հաղթանակի դեպքում բնակչությանն անպատիժ կողոպտելու թույլտվություն²: Նախկին շահը, հոգալով իր անձի պաշտպանության մասին, իր հետ եկած Ռահիմ խանին հանձնարարեց թիկնազոր ստեղծել: Վերջինս կարճ ժամանակում կազմավորեց բացառապես թուրքալեզու ցեղերից, հատկապես շահսևան հեծյալներից, կազմված բազմաքանակ թիկնապահ զորք:

1911 թ. հուլիսի 9-ին նախկին շահը հասնում է Աստրաբադ³: Այստեղ նույնպես տարբեր կողմերից հավաքվում են միապետական կազմակերպված ուժեր և կիսավայրենի ցեղախմբեր: Աստրաբադից Մահմեդ Ալին հուլիսի 21-ին գալիս է Սուրի⁴:

Մինչ այդ, Թեհրանի ռուսական դեսպանությունը հրահանգ էր ստացել չմիջամտել ծավալվելիք ներքին կռիվներին, մնալ չեզոք և բոլոր միջոցներով պաշտպանել ռուսական հպատակների կյանքն ու գույքը⁵:

1911 թ. հուլիսի 11-ին կաթողիկոսական տեղապահ Գևորգ արք. Սուրենյանցին Ատրպատականի թեմի առաջնորդ Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանը գրում էր.

«Պարտք եմ համարում անելացնել խոնարհաբար, որ հեռագիր է ստացել այստեղ, թե նախկին շահը Պարսկաստան է մտել

¹ Տե՛ս «Նոր խօսք» (Բաքու), № 1-2, 2 նոյեմբերի 1911 թ.:

² Տե՛ս **М. Павлович, С. Иранский**, Персия в борьбе за независимость, с. 72, «Աշխատանք», № 26, 31 հուլիսի 1911 թ.:

³ «Сборник дипломатических документов ...», вып. VII, с. 21.

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 74.:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 8:

արդէն, նորա եղբայրը միւս կողմից յառաջանում է դէպի Համադան: Ըստ երեւոյթին գտնուում ենք քաղաքական մեծ անակնկալների նախօրեակում եւ գուցէ Պարսկաստանի ամբողջ հայութեանը լուրջ վտանգներ են սպասուում: Խոնարհաբար խնդրում եմ այս կանխանկատութեամբ հոգալ եւ տնօրինել՝ ինչ որ յարմար կը համարէք»¹:

Ափ իջնելուց հետո գահրնկեց շահի և նրա ուղեկիցների առաջին գործը եղավ ռազմական հզոր ուժի ստեղծումը: Մահմեդ Ալին Ավստրիայում գնած մեծ քանակի զենք ու զինամթերք էր բերել իր հետ: Առանց ժամանակ կորցնելու, նրանք շատ արագորեն թուրքմենական ավազակային ցեղերի 2000 ձիավորներից կազմեցին մի բանակ, որի գլուխ կանգնեց Արշադ Դովլեն: Երեքշորս շաբաթում Մահմեդ Ալին հաջողվեց Կասպից ծովի հարավային շրջաններում զենքի տակ բերել ևս 1000 հոգու: Այդ հսկայաթիվ ուժն էր, որ նա ուղղում էր Թեհրանի վրա²:

Պատրաստվելով շարժվել դէպի մայրաքաղաք, Մահմեդ Ալին շահ հռչակված իր որդուն գրեց հետևյալ բովանդակությամբ նամակը.

«Որդեա՛կ իմ, դու պետք է գիտենաս, որ ներկայումս երկիրը կառավարում ես ոչ թէ դու, այլ կառավարում են մեր տոհմի թշնամիները: Եթէ դու երկիրը պետք է կառավարես միայն չափահաս դառնալուց յետոյ, ապա ինչո՞ւ մինչեւ այդ ժամանակ ես չպետք է իրաւունք ունենամ կառավարելու իմ ժողովուրդը: Վերջապէս պետք է իմանաս, որ դու ես իմ միակ ժառանգը: Ի նկատի ունենալով այս բոլորը, ես՝ քո հայրը, առաջարկում եմ քեզ, որ իմ Թեհրան մտնելու օրը, դու յայտարարես քեզ շրջապատողներին,

¹ ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 22, թ. 29:

² Տէ՛ս «Մամուլ» (Թիֆլիս), № 8, 19 դեկտեմբերի 1911 թ.:

որ հրաժարում եւ գահից եւ առաջարկում եւ հօրդ կառավարելու երկիրը:

Հակառակ դեպքում դու եւս, իմ միւս թշնամիների նման խիստ պատժի կենթարկւես: Ես շատ հեռու չեմ գտնւում Թէի-րանից եւ շրջապատւած եմ ինձ հաւատարիմ թուրքմէներով:

Քո հայր՝

Իրանի շահ Մահմեդ Ալի»¹:

Ստանալով հոր նամակը, պատանի Ահմեդ շահը դա հանձնեց վարչապետ Սամսամ Սալթանէին²:

Նախկին շահը նաև հեռագիր ուղարկեց խնամակալ Նասր օլ Մոլքին, որով հանձնարարում էր նրան մինչև իր Թեհրան գալը խիստ կարգապահություն հաստատել շահական պալատում և դա նախկին տեսքին բերել: Խնամակալը հեռագրով պատասխանել էր, որ շահը բարի գործ կատարած կլիներ, եթե հնարավորինս շուտ հեռանար Պարսկաստանից³:

Ինչպես այդ օրերին հաղորդում էր “Русское Слово” թերթը, Մահմեդ Ալին Շահրուդից հեռագրել էր Եփրեմին, պահանջելով, որ նա չխառնվի պարսիկների միջև տեղի ունեցող քաղաքացիական կռիվին՝ նկատի առնելով, որ ինքը օտարերկրացի է: Նախկին շահի այդ հեռագրին Եփրեմը պատասխանել էր. «Ինչպես անցեալում, այսուհետեւ նոյնպէս մասնակցելու եմ քո դէմ ուղղուած կռիւներին»⁴:

¹ Տե՛ս «Ախուրեան», № 45, 21 օգոստոսի 1911 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, № 40, 17 հուլիսի 1911 թ.:

⁴ “Русское Слово” թերթի այդ հաղորդագրության թարգմանությունը տե՛ս «Ախուրեան», № 42, 31 հուլիսի 1911 թ.:

Իր եղբոր՝ գահընկեց շահի արշավանքի հաջողությանը նպաստելու համար Սալար Դովլեն այս անգամ տենդագին գործունեություն ծավալեց երկրի արևմտյան տարածքներում: Օժտված լինելով կազմակերպական արտակարգ ընդունակություններով, այդ արքայազնը կարողացավ շատ արագ իր շուրջը հավաքել Քերմանշահի շրջանի ցեղերին և նրանց մարդկային ուժով 1200 հոգանոց առաջնակարգ զորք ստեղծել:

Այն օրերին, երբ Մահմեդ Ալին հիմնականում թուրքմեններից կազմված իր զորքով գտնվում էր Թեհրանից 100 կմ հեռավորության վրա, Ռուսաստանի արտգործնախարար Սերգեյ Սազոնովը մեկնել էր Եվրոպա՝ նպատակ ունենալով վերականգնել նախկին շահի վարկը և նրան գահին վերադարձնելու համար ստանալ Փարիզի և Լոնդոնի համաձայնությունը: Բայց վերջիններս կտրականապես մերժել էին այդ մտադրությունը և փոխարենը ռուս նախարարին խորհուրդ էին տվել որքան հնարավոր է ռուսական զորքերը շուտ դուրս բերել Պարսկաստանից:

Կովկասահայ մամուլի շարքերը նոր համալրած «Մամուլ» թերթը, որն սկսել էր լույս տեսնել Թիֆլիսում՝ հնչակյան նշանավոր գործիչ Ռուբեն Խանազատյանի (Խանազատ) խմբագրությամբ, նկատում էր, որ դեպի Եվրոպա Սազոնովի ճանապարհորդությունն անօգուտ չէր անցել: Եթե Փարիզ ժամանելուց հետո նա կտրականապես հայտարարել էր, թե «Պարսկաստանում, յամենայն դեպս, մենք պետք է բաւարարութիւն ստանանք», ապա Պետերբուրգ վերադառնալուց հետո ասել էր, որ եթե «Մահմեդ Ալի շահը Թեհրանի անիշխանութիւնից ու թուլութիւնից օգտւելով գահընկեց անի օրինաւոր շահին եւ նրա տեղը բռնի, այդ դէպքում Պետերբուրգն ստիպւած պիտի լինի մերժել նրան շահ ճանաչելը. մենք չենք վերադարձնի Մահմեդ Ալի շահին իր գահը մեր սիւնների ոյժով: Այդ ուղղութեամբ արդէն հրաման է տւած

Պարսկաստանում գտնուող ռուսաց զորքերի զորապետ գեներալ Գաբաելին»¹:

Սալար Դովլեի օրինակով երկրի տարբեր մասերում համախմբվում էին հակահեղափոխական բոլոր ուժերը: Արդաբիլի շրջանում շահսևանների հրոսակային խմբերն իրենց շարքերը համալրել էին հազարավոր տարրերով: Թեհրանից հյուսիս ապստամբություն էր բարձրացրել Լեհիջանի նախկին նահանգապետ, մազանդարանցի խոշոր կավաճատեր Էմիր Մուկերիեմը, որ իր սեփական գործերի պատճառով անձնական հաշիվներ ուներ կառավարության հետ: Նա ժողովել էր մոտ 1000 մարդ և մայրաքաղաքից 50 վերստ հեռավորության վրա, մի անմատչելի տեղում՝ Դեմավենդի լանջի մոտերքում, բանակ դրել: Այստեղ նրանց միացան Սավադքուհից եկած Իսմայիլ խանը և Վերամինից եկած Ռեշիդ Սոլթանը՝ իրենց զինյալներով: Էմիր Մուկերիեմի խմբերը փաստորեն տիրություն էին անում մայրաքաղաքի շրջակա գյուղերում: Նրա որդին, իր հերթին, ապստամբություն էր բարձրացրել Մազանդարանում և պատրաստվում էր գրավել Բարֆրուշ քաղաքը:

Ողջունելով գահին վերադառնալու Մահմեդ Ալի շահի երկրորդ փորձը, Պետերբուրգի “Новое Время”-ն գրում էր, որ սպասվում է մահու և կենաց կոիվ «կառավարական իշխանության հեղափոխական զավթիչների դեմ, որոնք որևէ ընդհանուր բան չունեն ազնիվ ու խոնարհ, դիմացկուն ու լռակյաց պարսիկ ժողովրդի հետ»²:

Մահմեդ Ալիի Պարսկաստան վերադարձը խանդավառեց բոլոր մոսթաբիդներին*, իշխանազուններին, խաներին, մուջտեհիդ-

¹ «Մամուլ», № 7, 12 դեկտեմբերի 1911 թ.:

² “Новое Время”, 29 июня 1911 г.

* Բռնապետեր:

ներին և ամեն տեսակի հետադիմականներին, նրանց մղելով էլ ավելի եռանդուն պայքարի կառավարության դեմ:

1911 թ. հուլիսի 12-ի դրությամբ Հյուսիսային Պարսկաստանի 6 քաղաքներ արդեն հնազանդություն էին հայտնել նախկին շահին¹: Շուտով հակասահմանադրական շարժումը տարածվել սկսեց նաև երկրի հարավային նահանգներում: Անգլիական թերթերը հաղորդում էին, որ Շիրազի մոտ Մահմեդ Ալիի կողմնակիցների և կառավարական գործերի միջև տեղի ունեցած ճակատամարտում վերջիններս ջախջախիչ պարտություն են կրել և կռվի դաշտից փախել են՝ տալով մեծ կորուստներ²:

Հակահեղափոխական ուժերը հուլիսի կեսերին գլուխ բարձրացրին արդեն մայրաքաղաքում: Մահմեդ Ալիի կողմնակիցների մի մեծ խումբ, դուրս գալով ընդհատակից, հուլիսի 17-ին հարձակում գործեց մեջլիսի վրա: Բռնկվեց կատաղի հրացանաձգություն, եղան տասնյակ զոհեր ու վիրավորներ, բայց Եփրեմի զինյալները, ի վերջո, հետ մղեցին սահմանադրության հակառակորդների գրոհը: Զայրացած միապետականները շարժվեցին Եփրեմի տան վրա և փորձեցին հրդեհել: Միապետականների մի ուրիշ խումբ, որում հաշվվում էր 1000 հոգուց ավելի, հարձակում կատարեց Թեհրանի գլխավոր զինապահեստի վրա: Կազակները հարկադրված կրակ բացեցին, որի հետևանքով եղան բազմաթիվ սպանվածներ³: Չնայած դրան, մայրաքաղաքը չէր հանդարտվում: Սահմանադրական կառավարության շատ և շատ պաշտոնյաներ, լքելով իրենց գործերը, հեռանում էին մայրաքաղաքից: Օրինակ՝ անգամ առանց տեղեկացնելու ղեկավարությանը,

¹ Տե՛ս «Աշխատանք», № 41, 24 հուլիսի 1911 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս «Ախուրեան», № 41, 24 հուլիսի 1911 թ.:

իր ընտանիքով Եվրոպա էր մեկնել հեռագրի և փոստի նախա-
րարը: Փախուստը մայրաքաղաքից օրավուր աճում էր¹:

«Ինչպես միշտ պատմութեան մեջ,- գրում էր Թիֆլիսի «Մա-
մուլ» թերթը,- նույնպես էլ մեր աչքի առաջ, այսօր, տեղի է ունե-
նում մի երեւոյթ. այն անձինք, որոնք իրենց համարում են նախա-
խնամութիւնից նշանակւած մի երկիր կառավարելու եւ պաշտ-
պանելու, հէնց նրանք են, որ իրենց նեղ աշխարհայեացքով եւ շա-
համոլ ձգտումներով միայն ներշնչում, դէպի անդունդն են գլո-
րում իրենց «հայրենիքը»²:

Մահմեդ Ալիի առաջին լուրջ հաջողություններից ոգեշնչված,
Բադենում գտնվող նրա տիկնանց տիկինը՝ Մելիքե Ջեհանը, հե-
ռագրել էր ամուսնուն, որ շուտով իր զավակների հետ մեկնելու է
Օդեսա և գահին վերատիրանալուց անմիջապես հետո ժամանե-
լու է Թեհրան³:

Վանի «Աշխատանք» թերթը նկատում էր, որ եթե միապետու-
թյունը հաղթանակ տանի, ապա Պարսկաստանն ընկնելու է
անելանելի վիճակի մեջ⁴:

«Բան չմնաց որ չկատարուէր այդ երկրին մեջ՝ անոր անկումը
եւ նուաճումը փութացնելու համար»⁵,- ցավով նշում էր Կ. Պոլսի
«Լուսարձակը»: Արդեն երրորդ տարին էր, որ Պարսկաստանի
հեղափոխական և հակահեղափոխական ուժերի միջև մղվում
էին փոխադարձ սուր, արյունահեղ ընդհարումներ, բայց այդ
երկրի ապագայի հեռանկարները դարձյալ մնում էին մութ ու
անորոշ, մշուշապատ քողով ծածկված⁶:

¹ Տե՛ս «Ախուրեան», № 41, 24 հուլիսի 1911 թ.:

² «Մամուլ», № 8, 19 դեկտեմբերի 1911 թ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս «Աշխատանք», № 26, 31 հուլիսի 1911 թ.:

⁵ «Լուսարձակ» (Կ. Պոլիս), № 36, 24 դեկտեմբերի 1911 թ.:

⁶ Տե՛ս «Աշխատանք», № 24, 17 հուլիսի 1911 թ.:

Մյուս կողմից Մահմեդ Ալիի՝ Պարսկաստանի տարածքում հայտնվելու և Թեհրանի ուղղությամբ լուրջ հարձակման պատրաստվելու լուրը երկրում առաջ բերեց ժողովրդական զայրույթի հզոր ալիք: Նախկին շահի մուտքը Պարսկաստանի սահմաններից ներս, հակապետական ուժերի լայնածավալ խլրտումները երկրում կենդանացրին հակամիապետական ուժերին, նրանց դրդեցին ոտքի կանգնելու և պաշտպանելու սահմանադրական կարգը:

Տեղի էին ունենում բազմահազարանոց հանրահավաքներ ու ցույցեր, որոնց մասնակիցները կառավարությունից պահանջում էին անհապաղ ձեռք առնել վճռական միջոցներ՝ Մահմեդ Ալիի և Սալար Դովլեի հակահեղափոխական ուժերին ջախջախելու համար: Նորից սկսվեցին կազմակերպվել ֆիդայիների հեղափոխական ջոկատներ: Ժամանակավորապես ընդհատվեց պայքարը դեմոկրատների և չափավորականների միջև: Դա արտահայտվում էր ինչպես մամուլի էջերում, այնպես էլ հատկապես մեջլիսում: Պատգամավորների ատելությունն այնքան ուժեղ էր նախկին շահի հանդեպ, որ մեջլիսը նույնիսկ դիմեց հերթական ոչ օրինական քայլին, հայտարարելով, թե Մահմեդ Ալիին սպանողը 100.000 թուման պարգև կստանա¹: Մի քանի օր անց մեջլիսը 25.000-ական թուման վարձատրություն նշանակեց Սալար Դովլեի և Շոաա Սալթանեի գլուխների համար²:

Հակահեղափոխական ուժերի դեմ այս անգամ կառավարությունը նույնպես դրսևորեց վճռականություն և կամք:

¹ Տե՛ս «Մշակ», 170, 7 օգոստոսի 1911 թ.: Շատ չանցած՝ հեռագրերը հայտնեցին, որ յոթ հոգի թափանցել են միապետական բանակ, որպեսզի սպանեն շահին, բայց բռնվել և գլխատվել են: Հետո պարզվեց, որ բոլոր յոթն էլ հայեր են եղել: Այդպիսով, մեջլիսի կոչին արձագանքել էին միայն հայեր և ոչ մի պարսիկ (տե՛ս նույն տեղում):

² Տե՛ս «Ախուրեան», № 41, 24 հուլիսի 1911 թ.:

Ինչ վերաբերում էր խաղաղ աշխատանքով զբաղված հայերին, միապետական ուժերի արագ համախմբումը մեծ անհանգստություն էր առաջացրել նրանց շրջանում: Հայության գլխին գալիք լուրջ աղետների հավանականության մասին Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանը դեռևս 1911 թ. հունիսին գրում էր Ամենայն հայոց հայրապետի տեղապահ Գևորգ արք. Սուրենյանցին¹: Նա տեղեկացնում էր, որ հակահայկական ուժեղացող քարոզների ազդեցության տակ ռախիմականներն ու քուրդ ավազակախմբերն այս էլ որերորդ անգամ Ղարադաղի և Մակուի շրջաններում հայերի սպանություններ ու կոդուպուտներ են կատարել: Այդ ցավալի անցքերի մասին ստացված նամակների հեղինակներն ամենամոայլ գույներով են նկարագրում հայերի վիճակը,- նշում էր նա: Քեյվանի հայկական գյուղերն ավերողներից թեմական առաջնորդը հատկապես առանձնացնում էր Ռեշիդ Դովլեին: «Կոդուպուտած գիւղերի հայերը մնացել են թուրք գիւղերում ողորմելի դրութեան մէջ, իսկ դեռ չկոդուպուտած գիւղերում նստել են խաները եւ հարստահարում են գիւղացիներին»: Նա տեղապահին տեղեկացնում էր, որ այդ բոլորի մասին ինքը հեռագրել է Թեհրան, մեջլիսի հայ պատգամավորին (Հովսեփ Միրզայան), որը, սակայն, չի կարողացել որևէ գործնական բան անել²:

Հայերը ոչ առանց հիմքի երկյուղում էին, որ եթե հետադիմությունը վերադառնա, ապա իրենք պարսկական հեղափոխության և շահի գահընկեցության քավության նոխազ կդառնան: Այդ վտանգը հատկապես իրական կարող էր լինել թավրիզահայության համար, քանի որ նա էր առավել մեծ աշխուժություն դրսևորել հեղափոխական պայքարում:

¹ ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 22, թ. 14:

² Նույն տեղում:

«Արօր» թերթը գրում էր, որ հայ ժողովրդի վիճակն ավելի աղետալի է այսօր, քան Մամադ-Ալի շահի ժամանակ, որովհետև այսօր թեև Պարսկաստանը հռչակված է սահմանադրական երկիր, ունի պառլամենտ, բայց նրա մեջ բացակայում էին որևէ կարգ, օրենք, և, երկիրը մատնված լինելով կատարյալ անարխիայի, չունենալով դեկավարոդ ձեռք և ուժ, բնականաբար, ամեն մի անկյունում առաջ է եկել մի փոքր բռնապետ: Պարսկաստանի կառավարությունը բաղկացած է այսօր փոքրիկ բռնապետներից, որոնք ամենից առաջ հագեցնում են իրանց ընչաքաղցության և կողոպուտի ավագակային ծարավը¹:

Ատրպատականի թեմի առաջնորդին՝ Գևորգ արք. Սուրենյանցին, հղած 1911 թ. հուլիսի 11-ի նամակում արտահայտած տագնապը, թե «ըստ երեւոյթին գտնուում ենք քաղաքական մեծ անակնկալների նախօրեակում», իրեն երկար սպասել չտվեց: Ղարադաղի թուրք խաների ուժերը հարձակում գործեցին Քեյվանի շրջանի հայկական գյուղախմբի վրա, կողոպտեցին գյուղացիներին, քշեցին-տարան նախիրը, ընթացքում սպանելով անմեղ մարդկանց²: «Արօրը» նշում էր, որ Ղարադաղի թուրք խաների կատաղության հիմնական պատճառն այն է, որ հայ հեղափոխականները միամիտ հայ գյուղացիներին քարոզել էին չվճարել կալվածական տուրքերը, ինչի հետևանքը նրանց կյանքի քանդումը եղավ: Երբ թուրք խաները հայերին սպանում էին Ղարադաղում, այդ նույն ժամանակ քրդական ավարառու խմբերը խուժեցին ս. Թադեի վանք և կողոպտեցին ամեն ինչ: «Արօրը» համոզված էր, որ եթե եվրոպական մեծ պետությունների – գլխավորապես Ռուսաստանի և Անգլիայի – կողմից կտրուկ միջոցներ ձեռք չառնվեն,

¹ Տե՛ս «Արօր», № 5-6, մայիս-հունիս, 1911, էջ 166:

² Տե՛ս «Աշխատանք», № 26, 31 հուլիսի 1911 թ.:

ապա հայերի ապրելը Ատրպատականի նահանգում միանգամայն անհնարին կդառնա¹:

Այդ դեպքերի կապակցությամբ թեմակալ Կարապետ սրբազանը տեղապահ Գևորգ արք. Սուրենյանցին տեղեկացնում էր. «Երէկ իսկ տեսնւեցայ փոխ-կուսակալի հետ, որ խիստ սիրալիր պատրաստակամութիւն էր ցոյց տալիս իմ բոլոր դիմումներին գոհացում տալու. խոստանում էր՝ հեռագրով կարգադրել Ահարից զինուորական ուժ ուղարկւի Քեյվանի եւ միւս վիճակներում հայերին ապահովելու, առանձին պաշտօնեաների ուղարկել, որ խոյում քննութիւն կատարեն Ս. Թաղէոս առաքելոյ վանքում տեղի ունեցած դեպքերի մասին, ապա Ղարադաղ անցնելով հայերի վնասները ցուցակագրեն, եւ խստիւ հատուցում պահանջւի. սակայն դարձեալ հարց է դժբախտաբար, թէ ի՞նչ չափով կը կատարւեն այս խոստումները»²: Սրբազանը կասկած էր հայտնում, թէ հայերին պաշտպանելու համար պարսից կառավարությունը կդիմի վճռական քայլերի, ուստի Թեմական խորհրդի անունից նա Սուրենյանցից խնդրում էր միջնորդել Նորին Մեծություն Կովկասի փոխարքայի առաջ, որ ռուսական իշխանության կողմից հնար եղած պաշտպանությունը ցոյց տրվի վերահաս վտանգի ներքո եղող Ղարադաղի հայերին: «Դորանով ամենեւին չենք մտածել իհարկէ արտաքին միջամտութիւն առաջ բերել. եթէ երկու տարի եւ կէսից ի վեր ռուսաց զօրքի Թաւրիզում նստած լինելը միջամտութիւն չէ, չգիտենք ինչո՞ւ միջամտութիւն կը լինէր նոյն զօրքից կամ հին եղածից մի քանի կոզակ Ղարադաղ ուղարկելը: Մինչդեռ ռուսաց կառավարութիւնը խիստ պաշտպանու-

¹ Տե՛ս «Արօր», № 5-6, մայիս-հունիս, 1911, էջ 166-167:

² ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 22, թ. 27-ի շրջ.:

թիւն ցոյց է տուել հայերին նաեւ այնպիսի ժամանակներում, երբ Պարսկաստանում զօրք չի ունեցել»¹:

Նույն վիճակն էր Ատրպատականի մյուս շրջաններում: Երկու-երեք տարի առաջ սահմանադրական զինուժի հնացած զենքերից Խոյի հայերին էին բաժանվել մի քանի տասնյակ հրացաններ՝ ինքնապաշտպանվելու համար: Օրինակ՝ Սեյդավար գյուղին տրվել էր 25 հրացան՝ 2500 փամփուշտով, Շորավ գյուղին՝ 20 հրացան՝ 2000 փամփուշտով: Բայց ժամանակավոր հաջողության հասած միապետականների ուղարկած զինված ձիավորները գալով նշված գյուղերը՝ գյուղացիներից ծեծ ու ջարդով խլել էին բոլոր հրացաններն ու փամփուշտները: Օրեցօր վատթարանում էր Միանդոգի շրջանի հայերի դրությունը: Այստեղ ծեծն ու տուգանքները սովորական բաներ էին դարձել: Նույն վիճակն էր ստեղծվել Թաղիաբաղի հայերի համար²:

Սալմաստի Սավրա գյուղի հայ գյուղացիներն իրենց խղճալի դրության մասին առաջնորդարանի միջոցով աղերսագիր էին ուղարկել Թավրիզի ռուսաց հյուպատոսին՝ նկարագրելով գյուղատեր Հաջի Մամադ Թաղիի գործած «սխրագործությունները», որը ծեծի ու բանտարկությունների միջոցով գյուղացիներից գանձում էր իբր թե «հինգ տարիներից ի վեր չվճարած տուրքերը»³:

Առաջվա պէս հայ կամավորների հիմնական ուժերը կենտրոնացված էին Թավրիզում: Եփրեմի հետ Թավրիզից Քեռու Թեհրան մեկնելուց հետո թուլացել էր քաղաքի հայկական մարտական ջոկատների ղեկավարումը, կամավորների շրջանում ընկել էր զինվորական կարգապահությունը:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 22, թ. 28:

² Տէ՛ս «Միտք», № 21, 21 հուլիսի 1912 թ.:

³ Տէ՛ս նույն տեղում:

Թավրիզի պաշտպանության կարևորագույն գործն այդ դժվարին պահին առաջ տանելու համար հարկավոր էր Քեռուն արժանի փոխարինող գտնել: Եվ փոխարինողը եղավ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի նշանավոր գործիչ **Նիկոլ Դումանը**:

Ընթերցողն արդեն գիտի, որ 1908 թ. Դումանը մերժել էր Պարսկաստան գնալու ՀՅԴ Արևելյան բյուրոյի առաջարկությունը, համարելով, որ այդ երկրի հեղափոխական շարժումներին հայերի մասնակցությունը միայն անդառնալի կորուստներ կպատճառի նրանց: Եվ ահա այժմ Դաշնակցության ղեկավարությունը, այս անգամ Եփրեմի միջոցով, նրան կրկին առաջարկում էր մեկնել Պարսկաստան: Դումանը չի կարողանում մերժել, որպեսզի տպավորություն չստեղծի, թե չի ենթարկվում կուսակցական կարգապահությանը¹: 1911 թ. գարնան վերջերին նա Կ. Պոլսից հասնում է Պարսկաստան՝ խնդիր ունենալով աջակցություն ցույց տալ ՀՅԴ Ատրպատականի կազմակերպություններին: Կարճ ժամանակ Սալմաստում մնալուց հետո, Եփրեմի առաջարկությամբ, ՀՅԴ Արևելյան բյուրոն Դումանին հանձնարարում է մեկնել Թավրիզ:

Այդ ժամանակ Դումանը ռևմատիզմի սրացման պատճառով զամված էր անկողնուն և նույնիսկ շարժվելու անկարող էր: Բայց զսպելով ցավերը, 1911 թ. աշնան սկզբին հասնում է Թավրիզ: Նա փոխարինում է Քեռուն՝ ստանձնելով քաղաքի հիմնական պաշտպանական ուժի՝ հայկական զինված խմբերի հրամանատարությունը:

Բայց Պարսկաստանում գտնվելը այս անգամ էլ Դումանի՝ 1897 թ. նույն երկրի Խանասորի դաշտում մազրիկ քրդական ցեղի

¹ Տե՛ս **Յովսէփ Յովհաննիսեան**, Յուշեր, էջ 229:

դեմ իրականացրած վրեժխնդրական գործողության գլխավոր դեմքերից մեկի սրտովը չէր:

Հակառակ պարսկական հեղափոխական շարժման նկատմամբ ՀՅԴ ղեկավար մարմինների խանդավառությանը և պարսկահայության ապագայի հանդեպ նրանց ունեցած լավատեսությանը, ինչպես նշել ենք, կային դաշնակցական գործիչներ, որոնք այդ շարժմանն իրենց կուսակցության մասնակցությանը դեմ էին: Վերջիններին տրամադրության առավել ցայտուն արտահայտիչներից էր Նիկոլ Դումանը: Նա գտնում էր, որ Պարսկաստանում սկսված հեղափոխական շարժումը որևէ լավ բան չի խոստանում ո՛չ պարսիկներին և ո՛չ էլ Հյուսիսային Պարսկաստանի թուրքերին, քանի որ երկիրը պատրաստ չէ ունենալու եվրոպական տիպի կառավարման համակարգ, իսկ ժողովուրդը հասունացած չէ օգտվելու դրա բարիքներից (Նիկոլ Դումանի այս դատողությունը եզակի չէր, այսպես էին մտածում պարսկահայերից շատերը): «Պարսկական յեղափոխութիւնը կը վիժէ,- ասում էր նա,- որովհետեւ ժողովուրդն անպատրաստ է, իսկ հարեւան մեծ պետութիւնը՝ Ռուսաստանը դեմ է սահմանադրական կարգերին եւ անշուշտ զենքի ոյժով կը միջամտէ յօգուտ միապետութեան»¹:

Դումանի այս տեսակետը համարյա չէր տարբերվում Պարսկաստանում միապետության պահպանման կողմնակիցների տեսակետից՝ առաջ բերելով սրանց հակառակորդների վրդովմունքը: Բայց Դումանը հաշվի չէր առնում դա, քանի որ միշտ եղել էր որոշակի գործի մարդ, երևույթները գնահատում էր տվյալ պահին հայ ժողովրդի շահերի տեսանկյունից՝ երբեք հաշվի չնստելով վերացական դատողությունների ու բարձրագույն հայտարարությունների հետ:

¹ «Հայրենիք», № 12 (66), հոկտեմբեր, 1930, էջ 160:

Անցնելով պարսկահայության համար հեղափոխական շարժման նշանակության հարցին, Դումանը գտնում էր, որ հայը ներկայումս չպետք է նպաստի թուրքերի և պարսիկների աչքաբաց դառնալուն, որ Պարսկաստանում սահմանադրական կարգերի հաստատումը ազգային ու մշակութային-տնտեսական շահերի տեսակետից հույժ վնասակար է հայության համար: Նա շեշտում էր, որ հայը միապետական կարգերի պայմաններում օժտված է արտոնյալ իրավունքներով, որոնք անպայման կջնջվեն, եթե երկիրը կառավարվի սահմանադրական օրենքներով, երբ պարսկահայությունը մեջլիսում ներկայացված կլինի առավելագույնը 2-3 ներկայացուցիչներով, որոնց ձայնը որևէ եական նշանակություն չի ունենա նրա կյանքում:

Նիկոլ Դումանը բազմիցս է կրկնել, թե «Այս կոիվը մեր կոիվը չէ»: Պատահական չէր, որ կոիվներից առաջ և ընթացքում հայ մարտիկներին նա մշտապես զգուշացնում էր չվտանգել սեփական կյանքը:

Հովակ Ստեփանյանը «Նիկոլ Դուման» աշխատության մեջ գրել է.

«Դումանը միշտ կուռ եւ հետեւողական կերպով տրամաբանել է, աստիճանաբար զարգացնելով եւ հիմնաւորելով իր դատողութիւնները: Դումանը նոյնիսկ ուշադրութիւն չէր դարձնում Եփրեմի եւ Թաւրիզի ընկերների տրտունջներին: Նա շարունակում էր իր անարիւն եւ չափած կոիւր, եւ ոչ ոք չկարողացաւ մագաչափ անգամ թեքել այդ կամակոր մարդուն: Նա չենթարկուեց միջավայրին, իսկ Եփրեմի սխրագործութիւնները, յորդորներն ու խնդիրները նրան չխանդավառեցին: Նա միշտ մնաց մտածող եւ խորհող Դումանը: Դիրքեր չտուաւ ձեռքից, իր մարտիկներին լաւ վարժեցրեց, բայց բնաւ չուզեց էժանագին յաղթութիւններ տանել, որ կարող էր հեշտութեամբ անել, բայց չարաւ, որովհետեւ

գտնում էր աննպատակ, իսկ ինքը ծարաւ չէր փառքի ու յաղթանակների...»¹:

Թավրիզի պաշտպանության պատմության ուսումնասիրողները նկատել են, որ Դումանն իր հայ մարտիկներին պատվիրում էր չհետապնդել նահանջող հակառակորդին, գտնելով, որ Պարսկաստանում հայերը պետք է զգույշ լինեն, քանի որ մի օր միապետականները կարող են հաղթանակել և վրեժ լուծել նրանցից²:

Խորաթափանց Դումանը սթափ հայացքով էր գնահատում Պարսկաստանում ծավալվող իրադարձությունները:

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 12 (66), հոկտեմբեր, 1930, էջ 158:

² Տե՛ս նույն տեղում:

* Նիկոլ Դումանի հայացքներին համահունչ էին «Հովիւ» թերթի հոդվածագրի հետևյալ դիտարկումները. «Եթէ Պարսկաստանը նոյնիսկ մի քաղաքակրթութեան երկիր լինէր, դարձեալ դժուար էր սպասել, որ այդ երկրի կառավարութիւնը մի բռն ժողովրդի վերաբերմամբ բարեկամական ընթացք բռնէր, երբ այդ բռն ժողովրդի ազգակիցները մասնակցում են երկրի ապստամբութեան մէջ: Իսկ երբ այդ երկիրը Պարսկաստանի պէս մի յետ մնացած, տգէտ եւ կիսավայրենիների երկիր է, այդպիսի դէպքում մէկ կամ մի քանի օտարազգիների թշնամական վարմունքը միշտ գայրոյթ է առաջ բերել դէպի ամբողջ նրանց ազգակիցները: Դրա ամենափայլուն ապացույցը մենք լի ու լի վայելել ենք Թիւրքիայում վերջին երկար տարիների ընթացքում... Սաթթար խանի նոյնիսկ յաջողութեան օրերում հայաբնակ Մուժամբար գիւղը կործանուեց Շահի հաւատարիմ հրոսակախմբերից, իսկ անյաջողութեան օրերում, որ շատ հաւանական է, ամբողջ Ատրպատականի հայութիւնը կը ջնջուի: Եթէ անկարելին ենթադրենք, այսինքն Սաթթար խանի ձեռնարկութիւնը պսակուի յաջողութեամբ, ի՞նչ օգուտ մեզ հայերիս: Ատրպատականի հայերը կը մնան նոյն մի բռն հայութիւնը կղզիացած մահմեդականների մէջ, իսկ աւելի հեռուն՝ արևելեան Պարսկաստանում, Նոր Ջուղա և այլ տեղեր, անշուշտ Սաթթար խանի ազդեցութիւնից շատ հեռու, բուն պարսիկները իրանց մէջ ապրող հայերից պիտի լուծեն պարսիկ կառավարութեան՝ Սաթթար խանից և նրա հայ օգնականներից կրած պարտութեան վրէժը:

Եթէ է՛լ առաջ գնանք յաջողութեան երազների մէջ, եթէ հաւատանք թէ պարսից Շահը յաջողութիւն չի ունենալու ազատագրական շարժման դէմ, եւ շարունակ ընկճուելու է եւ վարկաբեկ լինելու իր ընդդիմադրութիւնների ջանքերի մէջ, դարձեալ այդ մեզ համար մի խրախուսող պատճառ չէ...» («Հովիւ», № 44, 22 նոյեմբերի 1909 թ.):

Հավանություն չտալով ՀՅԴ ղեկավարության պարսկական քաղաքականությանը, Դումանը, սակայն, որպես հավատավոր դաշնակցական, անթերի կերպով կատարում էր կուսակցության վերին մարմինների առաջադրանքները: Նա անմիջապես միջոցներ ձեռնարկեց բարձրացնելու իրեն ենթակա կամավորական խմբերի մարտական ոգին: Միաժամանակ կազմակերպում էր սահմանադրական նոր զինական խմբեր և վարժեցնում մարտիկներին: Նա վերջիններիս խստորեն նախազգուշացնում էր, որ եթե իրենց կամքով որոշել են մտնել հեղափոխական պայքարի մեջ, ապա պետք է կռվեն անձնուրացությամբ ու նվիրումով, իսկ պայքարից փախչելը համարում էր փոքրոգություն, որից սկսվում է դավաճանությունը:

Իսկ դասալքության դեպքեր, այնուամենայնիվ, կային, թեև հազվադեպ: Օրինակ՝ Թեհրանի հայկական դպրոցի դաշնակցական երկու ուսուցիչներ դպրոցի սրահ էին հրավիրել Եփրեմի մարտիկներից մի խմբի և սկսել դասալքություն քարոզել: Նրանք ասել էին, թե Եփրեմի բանակը գործիք է դարձել կառավարության ձեռքին, ուստի առաջարկել էին հրաժարվել ազգի շահերին խորթ ու աննպատակ կռիվներին մասնակցելուց, զուր տեղը կյանքը վտանգի չենթարկել, վերադառնալ խաղաղ աշխատանքի¹ և այլն: Այդպիսի ամեն մի դեպքի Դումանն արձագանքում էր ցավազին և անմիջապես կանխում դրա զարգացումը:

Նիկոլ Դումանն իր օգնականների հետ մշակեց Թավրիզը պաշտպանելու նոր ծրագիր և ձեռնամուխ եղավ դրա իրականացմանը:

¹ Տե՛ս **Յ. Էլմար**, Եփրեմ, էջ 569:

ՄԻԱՊԵՏԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐԻ ՌԱԶՄԱՐԾԱՎԸ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԻ ՎՐԱ

Միապետական ուժերի ռազմական գործողություններն սկսվեցին հյուսիսից:

Իր հետ վերցնելով նորաստեղծ բանակի առավել վստահելի հեծելազորային մի քանի հարյուրյակ, Մահմեդ Ալին շարժվեց դեպի Սավադքուհ լեռնանցքը, իսկ գերազանցապես թուրքմեններից կազմված բանակի հիմնական մասը, Սարդար Արշադի (նույն ինքը՝ Արշադ Դովլե, իսկական անունը՝ Ալի խան) գլխավորությամբ առաջ շարժվեց և գրավեց Դամգան, Մեմնան և Շահ-բուդ քաղաքները:

Մահմեդ Ալիի առաջխաղացման հետ միաժամանակ՝ Քուրդիստանից դուրս եկավ Սալար Դովլեն: Չկարողանալով դիմանալ արքայազն իշխանի զորքի գրոհներին, սահմանադրական ուժերը մեկը մյուսի հետևից նրան հանձնեցին նորանոր քաղաքներ ու ամբողջ նահանգներ: Հաջորդաբար գրավելով Քերմանշահը, Համադանը, Սոլթանաբադը, Գարուսը, Փոշտթեքուհը, Սալար Դովլեի զորքը հասավ Թեհրանից 200 կմ հեռավորության վրա գտնվող Ասիաբադ:

Հյուսիսային մասի Արդաբիլի շրջանում շահսևանների հրոսակախմբերը գրոհ տալով ջարդուփշուր արեցին կառավարական զորքը և փախուստի մատնեցին նահանգապետին: Եթե Արդաբիլ քաղաքում ռուսական զորքեր չլինեին, ապա դա անպայման կգրավվեր ու կթալանվեր:

Այդպիսով, կարճ ժամանակահատվածում նախկին շահի և նրա եղբոր ձեռքն անցան թուրքմենական տափաստանը, Մազանդարանը, Խորասանի մի մասը, Ատրպատականի մի մասը,

Քուրդիստանը և Լուրիստանը: Թեհրանը հայտնվել էր շրջապատման օղակի մեջ:

Միապետականների ամենամեծ ուժը, Արշադ Դովլեի հրամանատարությամբ արագորեն առաջ շարժվելով Թեհրանի ուղղությամբ, պարտության մատնեց սահմանադրական ուժերին, անարգել տիրեց իր ճանապարհին գտնվող մի շարք քաղաքների, և այդ հաղթանակների շնորհիվ ավելի ստվարացած, երկու ուղղություններով շարժվեց մայրաքաղաքի վրա: Նրան դիմադրություն ցույց տվեցին Բախտիարների փոքրաթիվ խմբերը, որոնք, չկարողանալով դիմանալ, անողորք կոտորածի ենթարկվեցին: Հետագա առաջխաղացման ճանապարհին չհանդիպելով լուրջ դիմադրության, միապետական բանակը հասավ Վերամինին, այսինքն՝ Թեհրանի հյուսիսային դռներին¹:

Այդ գործողության հետևանքով նույն տարածքի վրա, Թեհրանի շուրջը, միավորվեցին հակահեղափոխության երկու գլխավոր ուժերը. առաջինը՝ հյուսիսից եկած բանակը՝ Սարդար Արշադի ու նախկին շահի առաջնորդությամբ, երկրորդը՝ հիմնականում քրդերից կազմված բանակը՝ Սալար Դովլեի գլխավորությամբ: Հերթի դրվեց Թեհրանի գրավումը²:

Մայրաքաղաքին Արշադ Դովլեի արագորեն մոտենալը և Սալար Դովլեի հետ միավորվելը խռովահույզ և շփոթ վիճակ էին ստեղծել թե՛ կառավարության մեջ և թե՛ ընդհանրապես սահմանադրական շրջաններում: Սրանց մեծ մասը, երկյուղով բռնված, հույս չունեին, թե կարելի կլինի Թեհրանի մատույցներից վանել հզոր Ռուսաստանի աջակցությունը վայելող գահընկեց շահի մեծաքանակ զորքերին: Պատահական չէ, որ սահմանադրական ղեկավարներից շատերը մտածում էին փախուստի միջոցով

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 2 (313), փետրվար, 1952, էջ 96:

² Տե՛ս «Աշխատանք», № 28, 13 օգոստոսի 1911 թ.:

իրենց անձը փրկելու մասին: Նրանց թվում էր նաև Սեփահյարը, որն այդ ճակատագրական պահին հեռացել էր Գիլան՝ Թյունեքապունի իր կալվածքները: Իսկ երկրի ողջ միապետական տարրերը պատրաստություն էին տեսնում ժամ առաջ արժանավայել կերպով ընդունելու «իրենց շահին»¹:

Մայրաքաղաքի գրավման ռազմական ծրագրին համապատասխան՝ Սալար Դովլեն շրջանցեց մայրաքաղաքը հարավից: Կաշկայ ցեղապետ Սովլաթ Դովլեն գնաց դեպի Իսֆահան՝ բախտիար սահմանադրական ուժերին դեպի հարավ շեղելու նպատակով: Շուջաա Դովլեին հանձնարարվեց գնալ Ջենջան, որպեսզի կտրի արևմուտքից Թեհրան եկող ճանապարհները՝ բացառելու համար այդ կողմերից կառավարական ուժերին հասցվելիք օգնության հնարավորությունը:

Ինչպես նշված է Պոկլևսկի-Կոզելի զեկուցագրում, մայրաքաղաքը գրավելու համար մնացել էր միայն ջախջախել կառավարական ջոկատը, որը միապետականների ապստամբության սկզբում ուներ մինչև 1500 մարդ, իսկ վերջին երկու շաբաթվա ընթացքում աճել էր մինչև 3000 հոգու²: Այդ ջոկատի նկատմամբ հաղթանակ տանելով կլուծվե՞ր կովի ելքը: Սահմանադրականների մյուս ուժերն էին սարբազները, ոստիկաններն ու ժանդարմները, որոնք կազմում էին Թեհրանի ու մի քանի ծայրամասային քաղաքների կայազորները, և որոնք ռազմական տեսակետից հազիվ թե արժանի լինեին լուրջ ուշադրության:

Ըստ Պոկլևսկի-Կոզելի նույն հաղորդման, Սալար Դովլեի, Սարդար Արշադի, Շուջաա Դովլեի և Իսմայիլ խան Սավադկուհիի զորքերի թիվը հասնում էր 30.000 մարդու: Բացի այդ, միա-

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 2 (313), փետրվար, 1952, էջ 96:

² Տե՛ս “Международные отношения в эпоху империализма”, серия II, т. XVIII, Москва, 1939, ч. 2, № 529:

պետականներն ունեին 20 հրանոթ¹: Դա նշանակում էր, որ Մահմեդ Ալիի բանակների անձնակազմերն իրենց թվաքանակով տասն անգամ գերազանցում էին կառավարական զորքերին:

Չնայած դրան, Արշադ Դովլեհին վիճակված չէր մայրաքաղաք խուժել: Շատերը կառավարության մեջ և ամենուր համոզված էին, որ երկրի համար այդ ծանրագույն պահին դրությունը կարող է փրկել միայն Եփրեմը՝ իր զինվորական տաղանդով ու վճռականությամբ: Խռովքի մատնված կառավարության ղեկավար, բախտիար ցեղապետ Սամսամ Սալթանեն այս անգամ էլ դիմեց Եփրեմին:

Եվ Եփրեմը գործի անցավ՝ նախարարների խորհրդի նիստում խոստանալով 24 ժամում փակել խնդիրը²:

Թեհրանի ռուսական դեսպանության՝ Պետերբուրգ հղած զեկուցագրում նշվում էր. «Թեհրան են գալիս առայժմ աննշան հեծյալ խմբեր և բախտիար հետևակներ: Եփրեմը կազմում է հայ ֆիդայիների և կամավորների ջոկատ՝, պատրաստվում է ուժգին հակահարվածի Մահմեդ Ալի շահին»³:

¹ “Международные отношения в эпоху империализма”, серия II, т. XVIII, Москва, 1939, ч. 2, № 529:

² Տե՛ս «Հայրենիք», № 2 (313), փետրվար, 1952, էջ 96:

* Եփրեմը Նոր Զուղա՝ Հովհաննես խան Ղարախանյանին 1911 թ. հուլիսի 14-ին հղած հեռագրով նրանից խնդրում էր Իսֆահանի մերձակա Չարմահալի և Փերիայի գավառների հայկական գյուղերից հավաքագրել «հայ անպսակ երիտասարդներից» երկու հարյուր հոգի և նրանցով հեծելագորք կազմել՝ նրանց Թեհրանի պաշտպանության նպատակով օգտագործելու համար, խոստանալով ճանապարհածախս, «հրացան, ձի եւ բաւարար ռոճիկ»: Փերիայի գյուղերից ընդառաջում է 30 հայ երիտասարդ, որոնցից 17 հոգին՝ միայն Խոյզան գյուղից. տե՛ս **Լեւոն Գ. Մինասեան**, «Պատմութիւն Փերիայի հայերի (1606-1956)», Անթիլիաս, 1971, էջ 149-150: Կամավորների ըստ գյուղերի անվանական ցանկը տե՛ս նույն տեղում, էջ 150-151:

³ “Сборник дипломатических документов...”, вып. VII, с. 85.

Սահմանադրական կառավարությունը Եփրեմին հեղափոխական զորքերի ընդհանուր հրամանատար նշանակեց: Նա նաև Մամսամ Մալթանեի գլխավորած նոր կառավարության կազմում ստեղծված՝ Հասարակության փրկության կոմիտեի և 12 հոգուց բաղկացած Ռազմական ղեկավար կոմիտեի անդամ էր¹:

Կառավարությունը նրան հանձնարարեց մշակել թշնամուն ջախջախելու ծրագիրը: Եփրեմի ծրագրի հիմքում ընկած էր հետևյալ սկզբունքը. թեև թշնամին բազմաքանակ է, բայց Թեհրանի մատույցներում արդեն զրկված է ապահով խարխախներից և ամուր թիկունքից, հետևապես պետք է ավելի խորացնել զորքերի ու թիկունքի միջև խզումը: Եփրեմը չէր շտապում հակահարձակման անցնել և սպասում էր, որ գահընկեց շահի բանակը որքան հնարավոր է ավելի հեռանա Կասպից ծովի ափերից, այսինքն՝ թուրքմենական տափաստանում ունեցած իր հենակետներից:

Եփրեմի ռազմական ծրագրի իրականացումը հանդիպեց որոշ խոչընդոտների, որոնցից առավել անցանկալին բախտիար սահմանադրականներից շատերի անհասկանալի պահվածքն էր, նրանց անորոշ դիրքորոշումը²: Նրանք Մահմեդ Ալիի ճամբար անցնելու սահմանին էին³: Զուր չէր, որ Թեհրանում Ռուսաստանի դեսպանորդ Ներատովի պաշտոնական գրության մեջ ասվում էր. «Այժմյան ճգնաժամում հատկապես հանելուկային դեր են խաղում բախտիարները ...»⁴:

Ռազմական ծրագիրը կազմելու և դրա կենսագործման համար կովի ընթացքում Կ. Պոլսում տեղի ունեցավ ՀՅԴ Վեցերորդ ընդհանուր ժողովը (1911 թ. օգոստոսի 17 – սեպտեմբերի 17):

¹ Տե՛ս «Սուրհանդակ», 14 հուլիսի 1911 թ.:

² Տե՛ս «Сборник дипломатических документов...», вып. V, с. 100-101:

³ Տե՛ս նույն տեղում, вып. VII, с. 34:

⁴ «Международные отношения в эпоху империализма», серия II, т. XVIII, ч. 2, № 529.

Ժողովի ընդունած բանաձևում Դաշնակցության պարսկական կազմակերպությունների գործունեության մասին ընդունվել էին մի շարք կետեր, որոնք նրանց նպատակամղում էին շարունակելու կուսակցության նախորդ երկու համագումարների նշած քաղաքական գիծը: Ժողովը որոշել էր.

«1. Յանձնարարել Կովկասի ու Թուրքիոյ դաշնակցական մարմիններուն մարտական եւ զինական աւելի մեծ համեմատութեամբ մասնակցիլ Իրանի ազատագրական գործին:

2. Տալ Կենտ[րոնական]. Կոմիտէի իրաւասութիւններ Թեհրանի Կոմիտէին, զօրեղացնել զայն նոր անդամներով եւ յանձնարարել պարսկական երկու Կենտրոնական Կոմիտէներուն փոխադարձ համաձայնութեամբ վարել սահմանադրական ազատութիւններու համար կռիւր:

3. Շարունակել սերտ յարաբերութիւն պահել ռամկավար տարրերու հետ՝ գործակցելով անոնց այն բոլոր պարագաներուն մէջ, երբ անհրաժեշտ կը ներկայանայ պաշտպանելու ու ամրապնդելու սահմանադրական կարգերը:

Աշխատիլ անոնց հետ՝

ա. Ապահովել տալու հիմնական օրէնքներով՝ մեր ազգային-մշակութային ինքնավարութիւնը եւ պարտադիր տուրք գանձելու իրաւունքը պարսկահայոց ազգային ժողովին համար:

բ. Ջնջել տալու «Կանոն էսասի»-էն սահմանադրական ոգիին հակասող բոլոր սահմանափակումները, որոնք հիմնւած են ազգային կամ կրօնական խտրութիւններու վրայ (այսպէս, ոչ մուսուլմաններուն դէմ դրւած արգելքը պետական բարձր պաշտօններ վարելու եւ զինուորագրութեան մասնակցելու մէջ եւ այլն):

գ. Առաջարկել Իրանի սահմանադրական կառավարութեան՝
յարքունիս գրաւել սահմանադրութեան դաւաճանողնե-
րուն կալւածներն ու յանձնել զանոնք գիւղական հա-
մայնքներուն»¹:

Զսպասելով միապետականների վճռական հարձակմանը
Թեհրանի վրա, սահմանադրական կառավարությունը 1911 թ.
հուլիսի երկրորդ կեսին Մահմեդ Ալիի զորքերի դեմ ուղարկեց
1000 հոգանոց մի ջոկատ՝ Սարդար Մուխիի հրամանատարու-
թյամբ: Ջոկատին միացան բախտիարների 300 հեծյալներ՝ Մոին
Հոմայունի գլխավորությամբ: Այդ միացյալ զորամասը Ֆիրուզ-
քուհի մոտ գրոհեց թշնամու վրա և նրան զգալի կորուստներ
պատճառեց: Գրեթե նույն ժամանակ, կառավարական զորքերի
մի ուրիշ ջոկատ, որի մեջ էին նաև հայ մարտիկների խմբերը Քե-
ռու, Խեչոյի և Գրիգորի հրամանատարությամբ, Մազանդարա-
նում, Բալադահի մոտ կատարյալ պարտության մատնեց հակա-
ռակորդին:

Բայց Մաշհադից Թեհրան եկող ճանապարհի ստորին հատ-
վածներում Սարդար Արշադի բանակը հաջողություն ձեռք բերեց:
Նրա դեմ ուղարկված բախտիար Զարդամ Սոլթանի ջոկատը
ջախջախվեց Աբադանի մոտ և նահանջեց: Վերջինիս օգնության
շտապող Ամիր Մոզաֆֆար Բախտիարիի գլխավորած ջոկատը
օգոստոսի 20-ին նույնպես պարտություն կրեց և թշնամու գերա-
զանցող ուժերի ճնշման տակ սկսեց նահանջել:

Լուր առնելով, որ Զարդամ Սոլթանը և Ամիր Մոզաֆֆարն
անհաջողություն կրելով նահանջում են, Եփրեմը Սարդար Բա-
հադուրի և Սարդար Մոհթալիոնի հետ ընդառաջ գնաց հակառա-
կորդին: Սահմանադրական զորքը բաղկացած էր 300 հայ մար-

¹ Տե՛ս **Յովսէփ Յովհաննիսեան**, Յուշեր, էջ 169:

տիկներից և 300 բախտիարներից: Եփրեմի օգնականը Քեռին էր, իսկ նրանց հիմնական աջակիցը՝ Դաշնակցական Խեչոն (Աշոտ խան):

Դուրս գալով կովի՝ Եփրեմը հրատարակում է պարսկահայերին ուղղված հետևյալ կոչը. «Մահն անխուսափելի է. այսպես թե այնպես մեկ օր մեռնելու ենք: Ուրեմն էլ ինչո՞ւ վախենանք մեր հարազատ Իրանի փառալուր սահմանադրության հռչակած ազատության կարմիր դրոշի տակ մեռնելուց: Զինուեցե՛ք եւ կռուի դաշտ դուրս եկե՛ք, ազնուօրէն կատարե՛ք ձեր քաղաքացիական պարտքը»¹:

Նախապատրաստելով իր արկածախնդրությունը՝ Մահմեդ Ալին, նրա եղբայրը և մերձավորները չէին կարող նկատի չունենալ Եփրեմի գործոնը, հաշվի չառնել կովկասցի կամավորների և մասնավորապես հայերի մարտական ուժը: Ահա թե ինչո՞ւ վերջիններիս չեզոքացնելու նպատակով Սալար Դովլեն հեռագիր հղեց Ատրպատականի հայոց թեմին, հիշեցնելով, որ Պարսկաստանի հայ բնակչությունը մշտապես օգտվել է երկրի կառավարության ընձեռած արտոնություններից՝ ապրելով ազատ, ինչպես կապրեր իր հայրենիքում: Ուստի, գրում էր նա, մենք՝ Մահմեդ Ալի շահի բոլոր կողմնակիցներս, համոզված ենք, որ հայերն այս անգամ հանդես չեն գա օրինական իշխանության վերականգնման դեմ²: Միաժամանակ, Սալար Դովլեն հեռագրեր ուղարկեց Թեհրանում արտասահմանյան դեսպաններին: Այդ հեռագրերի բովանդակությունը հանգում էր հետևյալին. եթե հայերն այս անգամ նույնպես խառնվեն իրանցիների ներքին կռիվներին, ապա հետագայում շահի կառավարությունը իրեն

¹ Տե՛ս «Ժայռ», № 54, 28 օգոստոսի 1911 թ.:

² Տե՛ս «Бакы», 29 июля 1911 г.:

պատասխանատու չի զգալու նրանց բաժին ընկնելիք գործողությունների համար¹:

Նախկին շահը և նրան շրջապատողները ձեռնարկեցին ուրիշ քայլեր ևս: Դրանցից մեկը 1911 թ. հուլիսին նրանց կողմից Արշակ խան Գորոյանի ուղևորության կազմակերպումն էր դեպի Եվրոպա, ուր նա հավանաբար հատուկ առաքելություն պետք է ունենար՝ Շվեյցարիայում հանդիպել ՀՅԴ ղեկավարության հետ և նրան խորհուրդ տար հեռու կանգնել Պարսկաստանի հեղափոխական շարժումից՝ ամենից առաջ մտահոգ լինելով պարսկահայության ֆիզիկական անվտանգության հարցերով:

ԳԵՆԵՐԱԼ-ԱՂՅՈՒՏԱՆՏ ԱՐՇԱԿ ԽԱՆ ԳՈՐՈՅԱՆԻ ՈՒՂԵՐՁԸ ՊԱՐՍԿԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆԸ

Նախկին շահ Մահմեդ Ալիի՝ Եվրոպայից Ռուսաստանի վրայով Պարսկաստան մուտք գործելը վտանգավոր նոր կացություն ստեղծեց նաև պարսկահայության համար: Բոլորը նորից սկսեցին աշխուժորեն և վախով լի քննարկել, թե ի՞նչ է սպասվում իրենց, եթե հաղթեն միապետականները, և գահը կրկին անցնի տապալված շահին: Չէ՞ որ բոլորին էր հայտնի, որ պարսկահայությունը սահմանադրության ջերմ կողմնակից է, հետևապես՝ վերադարձող շահի ականա հակառակորդ: Պարսկահայոց համար ստեղծվել էր արդարև ճգնաժամային անելանելի կացություն:

Այս պայմաններում պարսկահայ գործիչներից շատերը, մտահոգ իրենց ազգակիցների ճակատագրով, նրանց հրապարա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

կայնորեն կոչեր էին անում՝ հետ կանգնել հեղափոխությունից, չեզոք դիրք բռնել՝ հանդես չգալ ո՛չ սահմանադրականների և ո՛չ էլ միապետականների կողմում, այլ մտածել միայն խառնակ օրերում իրենց ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու մասին:

Այդ տեսակետի ամենահետևողական և ազդեցիկ դեմքերից մեկը Պարսկաստանի վերջին երեք շահերի նախկին գեներալ-ադյուտանտ Արշակ խան Գորոյանն էր:

Պարսկաստանում ստեղծված անկարգությունների և խառնակ վիճակի պատճառն Արշակ խանը համարում էր սահմանադրությունը և մեջլիսը: Նա գտնում էր, որ իր տնտեսական և մշակութային զարգացման ցածր մակարդակի պատճառով երկիրը պատրաստ չէ ունենալու եվրոպական իմաստով սահմանադրություն և խորհրդարան: Այդ երկու քաղաքական երևույթները, որոնք Պարսկաստան են ներմուծվել տասնամյակներ շարունակ երկիրը կողոպտող օտար պետություններից, միանգամայն խորթ են պարսիկ ժողովրդի ոգուն, նրա ազգային ավանդույթներին: Մարդիկ խաբվեցին ու գնացին երկիրը հետամնացությունից դուրս բերելու գաղափարներին իրենց նվիրյալ ներկայացնող, իրականում սուտ քարոզիչների հետևից: Սահմանադրությունն ու մեջլիսը եվրոպական պարտադրանքի արդյունքներ են: Ժողովուրդը գնաց սահմանադրություն քարոզողների հետևից, նույնիսկ չիմանալով, թե ինչ բան է դա: Պարսկաստանի աղքատ ու հետամնաց զանգվածներն անգամ կարծում էին, թե սահմանադրական կարգերի ժամանակ վերանալու է հարկ վճարելը¹:

* Ինչպես ընթերցողը նկատում է, այս հարցում ինչ-որ տեղ համընկնում էին քաղաքական միանգամայն տարբեր հայացքներ դավանող Արշակ խան Գորոյանի և Նիկոլ Դումանի տեսակետները:

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 165, 2 օգոստոսի 1911 թ.:

Արշակ խանը հատկապես մերժողաբար էր արտահայտվում մեջլիսի մասին: Նա գտնում էր, որ իր գոյության առաջին օրերից մեջլիսը երկրի համար որևէ դրական բան չի արել, բայց փոխարենը եղել է քանդիչ ու ավերիչ: Մեջլիսն իր գործունեությունն սկսեց նրանով, որ մենաշնորհ դարձրեց կառավարություն կազմելը, իսկ շահին լոկ հատկացրեց իր արդեն ընդունած որոշումների ստորագրումը: Դա քիչ համարելով, մեջլիսն այնուհետև լիովին դիմագրկեց կառավարությանը՝ նրանից խլելով գործադիր մարմնի իրավունքները: Այդ անօրինական գործողությունները կառավարության և մեջլիսի միջև խոր հակասությունների սկզբնավորման պատճառ դարձան: Ստեղծված անիշխանական մթնոլորտում անդամալուծվեց պետական մեքենան և երկիրը փաստորեն մնաց առանց քաղաքական դեկլի:

Բացի կառավարության և մեջլիսի միջև մշտական ընդհարումներից, վեճերն ու տարաձայնություններն անպակաս եղան հենց մեջլիսի ներսում: Հիմնական պատճառը պատգամավորների պաշտոնատենչությունն էր և շահամոլությունը: Մեջլիսի յուրաքանչյուր անդամ իր պարտքն էր համարում անձնական շահերն առաջ մղելու նպատակով պայքարել մի որևէ նախարարական անթոռ ձեռք գցելու համար:

Արշակ խանը գտնում էր, որ զանգվածներն ընդօրինակել են սահմանադրական իշխանությունների նման պահվածքը, որի պատճառով անբարոյականացել է ամբողջ երկիրը: Բնականաբար, այս պայմաններում ժողովուրդն սկսեց դժգոհել և ընդվզել իշխանությունների դեմ, որի հետևանքով երկրում է՛լ ավելի խորացավ անիշխանությունը: Հենց դրանից օգտվելով, ամեն տեսակի խաներ սանձարձակ դարձան և, իրենց շուրջը հավաքելով ավազակախմբեր, սկսեցին արշավանքների դուրս գալ, հարձակումներ գործել խաղաղ բնակավայրերի վրա, կոդոպտել ու սպա-

նել անմեղ մարդկանց: Իսկ իշխանությունը փաստորեն մնաց կողքից դիտողի դերում, քանի որ անգոր գտնվեց կտրուկ միջոցների դիմելու և երկիրը խաղաղեցնելու:

Լինելով միապետության ջերմ կողմնակից, Արշակ խանը ողջունում էր գահընկեց Մահմեդ Ալիի վերադարձը երկիր: Նա մերժում էր տարածված այն կարծիքը, թե շահի վերադարձով ամենից ավելի շահագրգռված է Ռուսաստանը, քանի որ նա միապետականներին ցույց է տալիս ամեն տեսակի աջակցություն: Մահմեդ Ալիի վերադարձին որևէ երկիր մասնակցություն չունի, համոզված էր Արշակ խանը, ուղղակի իր շահին երկրում տեսնել է ուզում բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը, որը հոգնել է իշխանության կազմալուծման անկասելի ընթացքից, անիշխանության՝ գնալով է՛լ ավելի լայն ծավալումից, ընդհանուր հուզումից և չղադարող խառնակություններից: Պարսկաստանի սոցիալ-քաղաքական այս անմխիթար վիճակն է, որ նախկին շահին քաջություն ու եռանդ է հաղորդել վերադառնալու երկիր՝ հետ գրավելու կորցրած գահը: Գահի համար պայքարում Մահմեդ Ալիի գործը հեշտանում է, քանի որ ամեն տեղ, որտեղ ոտք է դնում, բնակչությունը նրան դիմավորում է բերկրանքով, մտածելով, որ լավ է ունենալ մի շահ, քան մեջլիսի բազմաթիվ շահ-պատգամավորներ ու կառավարության նույնքան շահ-նախարարներ, այսինքն՝ չունենալ որևէ իշխանություն: «Ես համոզուած եմ,- ասում էր Արշակ խան Գորոյանը,- որ Մահմեդ Ալին անպայման կհասնի իր նպատակին եւ, որպէս ուժեղ իշխանութեան ջատագով, կհանգստացնի երկիրը»¹:

Անդրադառնալով ստեղծված իրադրության մեջ պարսկահայոց խնդրին, Արշակ խանը նշում էր, որ, ցավոք, Մահմեդ Ալիի

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 165, 2 օգոստոսի 1911 թ.:

գահընկեցության մեջ հայերը, հատկապես Եփրեմ Դավթյանը, մեծ դեր են խաղացել: Դա պատճառ է դարձել, որ հայությունը հայտնվի գահընկեց շահի և նրա համախոհների ցասման կենտրոնում: Եվ եթե այն ժամանակ, 1909 թ., միապետական իշխանությունը հաղթանակ տաներ, ապա հայերը ջարդերից ու լայնածավալ կոտորածից դժվար թե կարողանային խուսափել: Թեև դա տեղի չունեցավ, բայց օգտվելով պարսկահայության թույլ տված սխալներից, հայության թշնամիները Պարսկաստանում տեղի ունեցած և շարունակվող քաղաքական բոլոր ցնցումների պատճառը համարում են հայերին:

Բարեբախտաբար՝ առաջին չարիքն անցավ, նշում էր Արշակ խանը, որովհետև Մահմեդ Ալին հեռանալով գահից, անցավ արտասահման և դրանով իսկ հայերն առժամանակ փրկվեցին վտանգից: Բայց հայերի համար այդ վտանգը դեռ չի անցել, ավելին՝ մեծապես հավանական է դարձել: Եթե վաղը նախկին շահը ժողովրդի աջակցությամբ հաղթականորեն նստի գահին, այն ժամանակ հայերի դրությունն իրոք կլինի ողբերգական: Եվ բոլորովին անմեղ ժողովուրդը, որ 300 տարի՝ խաղաղորեն ու բարեկամաբար ապրել է Պարսկաստանում, քավության նոխազ կդառնա:

Շարունակելով իր խոսքը Եփրեմի մասին, Արշակ խանը շեշտում էր, որ Եփրեմը հիմա էլ տարօրինակ առաքելություն է ստանձնել՝ Պարսկաստանն ազատել Մահմեդ Ալիի արշավանքից: Այդ է պատճառը, որ բոլորը՝ թե՛ միապետության կողմնակիցները և թե՛ հակառակորդները, նախկին շահի գահակալության ճանապարհի հիմնական խոչընդոտը համարում են Եփրեմին և ընդհանրապես նրա ազգակիցներին, ուստի եթե վերա-

* Այդպես է ուղերձում: Երևի նկատի ունի Շահ Աբբաս I-ի՝ XVII դարի սկզբին իրականացրած հայոց բռնագաղթը հայրենիքից դեպի Պարսկաստան:

կանգնվի հին իշխանությունը, կասկած չկա, որ պարսկահայությունը կբնաջնջվի:

Հայերից ոմանք ասում էին, թե միապետականները լավ գիտեն, որ ոստիկանապետ Եփրեմը և շահի դեմ հանդես եկող մի խումբ հայերը Պարսկաստանի ողջ հայությունը չեն ներկայացնում, որ Եփրեմն իրեն հայության ներկայացուցիչ համարելու բարոյական ու իրավական որևէ իրավունք չունի, հետևաբար պարսկահայությունն ամեննին չի կարող պատասխանատու համարվել մի առանձին անհատի կամ անհատների մի խմբի գործողությունների համար: Վերջապես, կային հայեր, որոնք ասում էին, թե Եփրեմի վրա ներկա դեպքում պետք է նայել իբրև մի կառավարչական պաշտոնյայի, որը ռոճիկ է ստանում և պարտավոր է հնազանդվել իր կառավարության հրամաններին:

Իհարկե, այդ ամենը ճիշտ էր, բայց մոռացվում էր մի կարևոր հանգամանք. Պարսկաստանը եվրոպական երկիր չէր, թեև համարվում էր եվրոպական իմաստով պետություն: «Մշակի» քաղաքական վերլուծաբան և խմբագիր Համբարձում Առաքելյանը գրում էր, թե պարսիկ ժողովուրդը եվրոպական ժողովուրդ չէ: Այդ երկիրը և ժողովուրդը դեռ գտնվում են զարգացման այն շրջանում, երբ գերակշիռ դեր կատարողը «ցեղ» և «կրոն» հասկացություններն են: Եթե մի հայ, մի ասորի, մի հրեա, մի փոքրիկ գյուղի բնակիչ կատարում է մի հանցանք՝ գողություն, մարդասպանություն, ավազակություն, ապա թե՛ կառավարության և թե՛ ժողովրդի աչքին մեղավոր է համարվում ոչ թե (ոչ միայն:՝ *Հ. Մ.*) տվյալ հանցավոր անհատը, այլ ամբողջ գյուղը, որի բնակիչն է նա, ամբողջ ցեղը, որին պատկանում է նա¹:

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 167, 4 օգոստոսի 1911 թ.:

Հոգվածագիրը օրինակ էր բերում Ղարադաղի գավառում մի հայ անհատի կատարած հանցանքը՝ հարկ չէր վճարել և հայիոյել էր խանին: Դրա համար պատասխանատու էր համարվել ամբողջ գյուղը և մեծ տուգանքներով քավել էր համայնքի հանցավոր անդամի մեղքը¹:

Զուգահեռ անցկացնելով Եփրեմի հետ, Համբարձում Առաքելյանը շարունակում էր. «Թե՛ Մահմեդ Ալի շահը, ուրեմն նաեւ ամբողջ դաջարեան ցեղը, թե՛ ամբողջ պարսիկ ժողովուրդը յանձինս Եփրեմի եւ նրա հայ ընկերների տեսնելու են ոչ թէ անհատներ, պաշտօնեաներ, կառավարութիւնից ռոճիկ ստացող ծառայողներ, այլ միեւնոյն ժամանակ՝ նաեւ հայեր, որոնց արարքի համար պատասխանատու են բոլոր նրանց ցեղակից եւ դաւանակից հայերը: Մահմեդ Ալի շահի դէմ մղած կռուի մէջ Եփրեմն իր խմբով յաղթակա՞ն դուրս գայ, թե՞ պարտուած, ամբողջ հայ ժողովուրդն է կոչուելու պատասխանատուութեան՝ շահի կամ ժողովրդի կողմից»²:

Պարսկաստանին համակած քաղաքական ճգնաժամի պայմաններում, երբ տեղի էին ունենում պատմական խոշոր իրադարձություններ, ի՞նչ դիրք պետք է բռնեին պարսկահայերը, երբ երկու տարբեր ուժեր և հոսանքներ – առաջադիմական և հետադիմական – ոգի ի բռին առճակատում էին իրար տապալելու նպատակով, երբ ներքին եղբայրասպան լայնածավալ կռիվ էր ծագել, որը կարող էր երկիրը տանել ծայրահեղ թշվառության, քայքայման ու ավերմունքի և նույնիսկ քաղաքական անկախության կորստի:

Արդյո՞ք հայերն այդ բախտորոշ օրերին Պարսկաստանում պետք է չեզոք ու ձեռնպահ մնային, թե՞, ընդհակառակը, պետք է

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 167, 4 օգոստոսի 1911 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, № 165, 2 օգոստոսի 1911 թ.:

ներգործուն մասնակցություն բերեին բոլորքոված կովին:

Արշակ խան Գորոյանի պատասխանը միանշանակ բացասական էր: Նա նշում էր, թե հայերի ի՞նչ բանն է խառնվել Պարսկաստանի ներքին քաղաքական գործերին: Նրանք պետք է չեզոք մնան և չմասնակցեն միևնույն իսլամին պատկանող երկու կողմերի միջև տիրող կովին: Հարկավոր չէ Պարսկաստանում էլ հայկական հարց ստեղծել այնպես, ինչպես գոյություն ունի Թուրքիայում: Խնամակալը և մեջլիսը չպետք է հանձնարարեն Եփրեմին մի այդպիսի դեր. նրանք հայերին չպետք է մղեին պատերազմելու պարսիկների դեմ: Բայց եթե նրանք այդ բանն արել են, մենք ամեն կերպ պետք է աշխատենք գոնե հիմա հեռու պահել Եփրեմին և իր ընկերներին որևէ միջամտություն գործելուց: «Մենք պետք է բոլոր ոյժերով աշխատենք առաջն առնելու այն կորստի եւ կոտորածի, որը պատրաստում է Պարսկաստանի հայերի համար: Համարեա ամբողջ մեջլիսը կատաղի պաշտպան է սահմանադրութեան՝ ունենալով իր համախոհները: Թող նրանք էլ պատերազմեն էքս-շահի դեմ»¹:

Այս մտորումներն ունեցող Արշակ խանը որոշում է Բաքվի վրայով մեկնել Եվրոպա, որպեսզի այդ ուղղությամբ գործի ազատ ու անկաշկանդ:

Նախքան Պարսկաստանից ուղևորվելը նա մի ընդարձակ նամակ է գրում Եփրեմին, որտեղ իբրև բարեկամ և իբրև հայ նրան աղերսում է չեզոք մնալ և հայերի կորստյան պատճառ չդառնալ: Նա շեշտում էր, որ գահակորույս և աքսորյալ շահի հանդուգն արշավանքը Պարսկաստանի այժմյան իշխանության դեմ կատաղի դիմադրության է հանդիպելու կառավարական ուժերի կողմից և վերջանալու է մեկի կամ մյուսի ահեղ կոտո-

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 165, 2 օգոստոսի 1911 թ.:

րածով: Ավելի հավանական է, որ հաղթությունը տանի Մահմեդ Ալին: «Պէ՛տք է արդեօք պարսկահայի ճակատագիրը ենթարկել վտանգաւոր խաղի: Պէտք չէ: Հայ յեղափոխականների մասնակցութիւնը պարսկական յեղափոխութեանը կատաղութեան է հասցրել շահին եւ նա երդուել է հայերին պատուհասել ու պատժել՝ իր դէմ զենք վերցնելու համար: Այս պայմաններում ես չեմ կարող անտարբեր լինել եւ լռել. դա կլինէր յանցանք ազգիս հանդէպ արդի ծանրագոյն պարագայում»¹:

Վտանգը սպառնում էր պարսկահայոց գոյությանը: «Կառավարութիւնը Ձեզ կը յանձնէ գլխաւորապէս պատերազմի բախտը, վստահ լինելով Ձեր եւ ձերիների քաջագործութեան վրայ, որոյ ապացոյցը բազում անգամ տուած էք Դուք, գործի ամբողջ ծանրութիւնը եւ վտանգը ձեր վրայ առնելով»: Եվ այժմ, գրում էր նա, «որ յօժարական ստանձնել էք մի վտանգաւոր դեր խաղալ արդի Պարսկաստանի քաղաքականութեան մէջ, արդեօ՞ք խորհել էք դրա հետեւանքների մասին, կշռե՞լ էք Ձեր եւ Ձեր ընկերների բարոյական պատասխանատուութեան չափը»: Ապա՝ «Ես ստիպուած եմ յանուն Պարսկաստանի հայերի եւ ի սէր ազգիս Ձեզ ասել, համոզել ու ջանք առնել ետ կանգնեցնել տալ զՁեզ Ձեր վճռից: ... Մենք օտարակրօն ենք, մենք պարտաւոր ենք երկրի օրէնքներին եւ կառավարութեանը հպատակուել՝ ինչպիսին էլ լինի այն»: Նշելով, որ պարսկահայությունը անպայման տուժելու է հայ հեղափոխականների անխոհեմությունից, Արշակ խանը վկայակոչում էր Սալար Դովլէի՝ Սինա քաղաքից Թեհրանի բոլոր օտար դեսպանատների հասցեով ուղարկած հեռագիրը, ուր ասված էր. «Եթէ հայերն այս անգամ էլ խառնուեն այժմեան կռիւների մէջ, ապագայում շահի կառավարութիւնը որեւէ կերպով

¹ «Մշակ», № 165, 2 օգոստոսի 1911 թ.:

պատասխանատու չէ հայերին հասանելիք աղէտների համար»¹:

«Հայ ժողովուրդը,- նամակի վերջում գրում էր Արշակ խանը,- պիտի տուժի եւ այնժամ նա միակ պատասխանատուն Ձեզ կճանաչի, որովհետեւ դուք հայ էք եւ ինչ որ գործէք՝ հայութեան կը պատկանի ... Պատմութիւնը այս ամենը պիտի արձանագրէ եւ դատապարտէ յանցաւորին»²:

Թեհրանից ուղևորվելով, Արշակ խանը Էնզելիից հեռագրում է պարսից անչափահաս շահի խնամակալին և նրան մեղադրում անմեղ հայերին ահավոր վտանգների առջև կանգնեցնելու համար: Նա գրում էր. «...Եւ այս անտեղի աղէտի պատճառն Եփրեմ խանի մասնակցութիւնն է երկու իսլամ կուսակցութեան պայքարին մէջ եւ գործում է համաձայն Ձերդ Բարձրութեան հրահանգին եւ հրամանին: ... Ուստի յանուն Պարսկաստանի հայոց գալիս եմ խոնարհաբար աղաչել Ձերդ Բարձրութեանը, որ շնորհ անէք անմիջապէս արգելել Եփրեմ խանը մասնակցելու եւ խառնուելու իսլամ երկու կուսակցութեան մէջ, եւ կամ մի՛ թողէք, որ պատմութիւնը Ձերդ Բարձրութիւնը արձանագրէ որպէս Պարսկաստանի հայոց արու եւ էգի կարմիր ոճրագործը, այն ազգի, որ ամբողջ երեք դար համերաշխ եւ հանգիստ ապրած է Պարսկաստանի իսլամ զանազան ցեղերու հետ»³:

Էնզելիից նախարարների խորհրդի նախագահին տված հեռագրով Արշակ խանը նրան ներկայացնում է մոտավորապէս նույն բովանդակության խնդրանք և հույս հայտնում, որ կառավարությունը միջոցներ ձեռք կառնի Եփրեմ խանին հետ պահելու շահի դեմ կռվի գնալուց⁴:

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 165, 2 օգոստոսի 1911 թ.:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

Արշակ խանը Էնգելիից նաև հեռագրում է պարսիկ հոգևորականության պարագլուխներ Աղայե Սադր Ուլեմային, Աղայե Իմամ Ջումային, Աղայե Սեյիդ Քեմալոդդինին: Նա գրում էր, թե ինքը վրդովված է այն բանից, որ պարսից խնամակալի հրահանգի և հրամանի համաձայն հայազգի Եփրեմը խառնվում է պարսից երկու հակառակորդ կողմերի գործերին: «Յանուն Պարսկաստանի հայոց գալիս եմ ձերո՞ւ պատուելի կրօնապետներիդ աղաչելու, որ մասնաւոր ուշադրութեան առնելով իմ խնդրանքը, կտրուկ միջոցներով այդ չարիքի առաջն առնէք եւ չթողնէք, որ ապագայում պատմութիւնը մրոտէ պարսիկ ազգը: Ձեզ նկատել եմ տալիս, որ խնամակալի հրահանգի համաձայն Եփրեմ խանի այս վերջին օրերի միջամտութիւնն արդէն ահռելի տպաւորութիւն է թողել ժողովրդի վրայ: Դրա անմիջական հետեւանքներից մէկը եղաւ Ինար գիւղաքաղաքում երեք անմեղ հայերի սպանութիւնը»¹:

Վերջապէս, հասնելով Բաքու, Արշակ խանն այդտեղից հեռագրում է Էջմիածին, կաթողիկոսական տեղապահ Գևորգ արքեպիսկոպոս Սուրենյանցին: Հեռագրում ասված էր. «Պարսկաստանի ներկայ ճգնաժամն ինձ վրայ սրբազան պարտականութիւն է դնում՝ յանուն հայոց Պարսկաստանի դիմել Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան եւ աղաչել. կանգնեցրէ՛ք հայազգի Եփրեմ խանի կողմից Պարսկաստանի այժմեան երկու իսլամ կուսակցութիւնների պայքարին խառնուելուց, փակեցէ՛ք ապագայ զարհուրելի աղէտների ու չարիքների առաջը: Պէտք է թողնել, որ պարսկահայը պարսիկի հետ ապրի համերաշխ, ինչպէս եղել է դարեր շարունակ»²:

Ինչպէս տեսնում ենք, Արշակ խանը ձգտում էր հասնել նրան, որ նշված բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաներից և կրօնական պետերից յուրաքանչյուրն իր տրամադրության տակ

¹ «Մշակ», № 165, 2 օգոստոսի 1911 թ., տե՛ս նաև «Бакы», 6 августа 1911 г.:

² «Մշակ», № 165, 2 օգոստոսի 1911 թ.:

եղած միջոցներով ազդեր Եփրեմի վրա և արգելք հանդիսանար Մահմեդ Ալիի դեմ նրա արշավանքին:

Բաքվում Արշակ խանը հարցազրույց է ունենում “Baky” թերթի թղթակցի հետ: Վերջինիս հարցին, թե ինչո՞ւ պարսկական հեղափոխությանը հայերի մասնակցության մասին իր հայացքները էապես տարբերվում են շատ ազգակիցների հայացքներից, նա պատասխանում է. «Իմ բարոյական պարտքը եւ ազգային զգացմունքը թելադրում են ինձ նուիրուել այդ միսիային՝ իմ ժողովրդին վերահաս վտանգից փրկելու համար»¹:

Այստեղից Արշակ խանը երկրորդ ընդարձակ նամակն է գրում Եփրեմին՝ նրան խնդրելով «չեզոք մնալ ազգի համար կործանարար իրադարձություններում»²:

Պարսկական իրադարձությունների, ինչպես նաև Եփրեմի և ընդհանրապես հայերի դիրքորոշման մասին այդ օրերին “Baky” թերթի թղթակցի հետ զրույց է ունենում նաև Արշակ խանից մեկ շաբաթ հետո Թեհրանից Բաքու եկած՝ Պարսկաստանի փոստի նախկին գլխավոր տեսուչ ֆրանսիացի Շարլ Դևիլը՝ լիովին պաշտպանելով նրա տեսակետները:

“Baky” թերթում հայտնված Արշակ խանի և Շարլ Դևիլի մոտեցումները կովկասյան մի շարք թերթերի համար առիթ դարձան լայնորեն քննարկելու հայերի դերը իրանական իրադարձություններում: Այդ հարցը մեծ արձագանք ստացավ Թիֆլիսի «Սուրհանդակ», «Հորիզոն» և «Մշակ» թերթերում:

¹ «Մշակ», № 165, 2 օգոստոսի 1911 թ., տե՛ս նաև “Baky”, 29 июля 1911 г.: Եթե Արշակ խանին լիովին պաշտպանում էր “Baky” թերթի խմբագիր Քրիստափոր Վերմիշյանը (Վերմիշև), ապա “Каспи” թերթի 1911 թ. 171-րդ, 174-րդ և 183-րդ համարներում տպագրած հոդվածներով նշանավոր բոլշևիկ Վլադիսլավ Կասպարովը խստորեն դատապարտում էր Արշակ խանի և նրա հետ համախոհ Քր. Վերմիշյանի տեսակետները:

² Տե՛ս «Մշակ», № 165, 2 օգոստոսի 1911 թ.:

Հարկ է նշել, որ նախկինում ևս Անդրկովկասի հայկական թերթերը պարսկական հեղափոխությանը հայերի մասնակցության հարցը արժանացրել էին չթուլացող ուշադրության: Ինչպես այն ժամանակ, այժմ նույնպես հայկական ազատական և եկեղեցական օրգանները վճռականապես հանդես էին գալիս պարսկական իրադարձություններին Եփրեմի ու հայերի մասնակցության դեմ, իսկ դաշնակցական, հնչակյան, սոցիալ-դեմոկրատական, այդ թվում բոլշևիկյան, մամուլի օրգանները նույնքան վճռականորեն քարոզում էին հակառակը:

Որքանո՞վ էր իրավացի Արշակ խան Գորոյանն իր խորհրդածություններում:

Իրոք, Արշակ խանի տագնապները հիմք ունեին: Թեկուզ կարելի է վկայակոչել Մահմեդ Ալիի՝ 1911 թ. հուլիսի վերջերին գրած նամակը իր որդուն՝ Սուլթան Ահմեդ անչափահաս շահին: Ահա՛ դա. «Իմ որդի՛, չգիտեմ քեզ հայտնի՞ է, որ ես արդեն վերադարձել եմ իմ Իրան և գտնվում եմ քեզանից ոչ շատ հեռու: Թուրքմեններն ամեն տեղ ցնծությամբ և հանդիսավորապես են դիմավորում ինձ՝ հավաքվելով իմ շուրջը: Ինձ լուրեր են հասնում, որ մեր թշնամի սահմանադրականները, չբավականանալով նրանով, որ ուղիղ երկու տարի է, ինչ քեզ բաժանեցին ինձանից և զրկեցին ինձ իմ օրինական գահից, այժմ էլ ամեն ջանք գործ են դնում քեզ հավատացնելու, որ Թեհրանը վերցնելուց հետո իբր թե ես մտադիր եմ սպանել քեզ: Երբեք մի՛ հավատա այդպիսի լուրերին, բայց, համոզված եղի՛ր, **առանց արժանի պատիժ տալու չեմ թողնի մեր թշնամի սահմանադրականներին** (ընդգծումը մերն է: - Հ. Մ.): Ուզում էի նաև հաղորդել քեզ իմ գործողությունների ծրագիրը, բայց երկյուղ եմ կրում, որ այս նամակը կընկնի մեր թշնամիների ձեռքը:

Հույս ունենալով Թեհրանը վերցնել, մնամ քո հայր՝ Իրանի շահ Մահմեդ Ալի»¹:

Բայց Արշակ խանի ոչ բոլոր դատողություններն էին սառն ու ճշմարիտ, ինչը թելադրված էր իր կյանքի նախորդ շրջանի ազդեցությամբ: Լինելով պարսից նախորդ երեք շահերի թիկնազորի պետը, նա, ինչ խոսք, երանությամբ էր հիշում անցյալը՝ ամենօրյա շփումը պետության բարձրագույն անձանց հետ, շրջապատի հարգանքի վայելումը, արժանավայել ու բարեկեցիկ կյանքը: Հիմա, Մահմեդ Ալիի գահընկեցությունից հետո, նա կորցրել էր իր առանձնաշնորհումները: Պատահական չէ, որ շահերի գլխավոր համհարզն **ամեն ինչում** պաշտպանում էր նախկին շահին և ընդհանրապես միապետական կարգերը, իսկ սահմանադրությունն ու մեջլիսը չարիք էր համարում:

Անշուշտ, սխալ էր Արշակ խանի տեսակետը, թե գահին Մահմեդ Ալիի վերատիրանալուն հետևելու է պարսկահայերի գլխովին ոչնչացումը: Նախկին շահը լավ գիտեր պարսկահայությանը, գիտեր, որ նա խաղաղ ու ստեղծագործող մի ժողովրդի հատված է, որը կարևոր ներդրում է ունեցել երկրի տնտեսության, ընդհանրապես Պարսկաստանի առաջադիմության մեջ: Նա լավ գիտեր, որ շահի դեմ գործել են հիմնականում Կովկասից եկած հեղափոխական կամավորները:

Դժվար է համաձայնել Արշակ խանի նաև այն կարծիքի հետ, թե հայերը պետք է Պարսկաստանում **լիակատար չեզոքություն** պահպանեն, որ նրանք իրավունք չունեն միջամտելու երկրում տեղի ունեցող գործընթացներին: Բայց չէ՞ որ պարսկահայերը Պարսկաստանի քաղաքացիներ էին, իսկ Պարսկահայքը իրենց հայրենիքի մի մասն է: Հայերը, որպես քաղաքակիրթ տարր, չէին

¹ «Մշակ», № 165, 2 օգոստոսի 1911 թ.:

կարող վճռականապես դեմ գնալ սահմանադրության ընդունմանն ու երկրում պառլամենտարիզմի հաստատմանն ուղղված առաջադիմական շարժումներին: Այլ բան է, որ նրանց ղեկավար գործիչները հարձակողական կոիվների նախաձեռնողներ ու առաջնորդողներ պետք չէ լինեին:

Վերջապես, 1909 թ. հունիսից Պարսկաստանի օրինական կառավարությունը համարվում էր սահմանադրականը, որի դեմ Մահմեդ Ալի շահը կոիվ էր հայտարարել: Այդ պայմաններում տեղի հայերը, իբրև պետության քաղաքացիներ, ստիպված ու պարտավոր էին պաշտպանել օրվա սահմանադրական կառավարությունը, բայց միայն այն չափով, ինչ չափով սահմանադրությունը պաշտպանում էր երկրի իրական տերը հանդիսացող պարսիկ ժողովուրդը, ավելի ստույգ՝ նրա մեծ մասը:

Ատրպատականի հայոց թեմի առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյանը կաթողիկոսական տեղապահ Գևորգ արքեպիսկոպոս Սուրենյանցին 1911 թ. օգոստոսի 11-ի թվով հղած նամակում անդրադարձել էր նաև Արշակ խանի հայտարարություններին, գրելով.

«Հակառակ այն բանադրութեանց, որ տպւել են Կովկասի թերթերում Արշակ խան Գորոյեանի՝ բարոյապէս խիստ կասկածելի եւ Պարսկաստանում ոչինչ վարկ չունեցող մի անձնաւորութեան կեղծ ազգասիրական կոչերի շուրջ, կարող եմ վստահեցնել Ձերդ Բ. Սրբազնութեան, որ եթէ նախկին շահը յաջողութիւն իսկ ունենայ եւ կրկին գահ բարձրանայ, ինչ որ շատ կասկածելի է եւ օր աւուր աւելի կասկածելի է դառնում, ոչ մի իրաւացի պատճառ չի ունենայ Ատրպատականի հայերից վրէժ լուծելու: Յամենայն դէպս, ոչ մի հնար չունենք առաջն առնելու այնպիսի շարժումների, որ անտեղի կերպով պատճառ են համարում, ինչպէս օրինակ Եփրեմ խանի իւր իշխանութեան հնազանդելը եւ սահմանադրա-

կան կառավարութեան զօրքի հետ դրսից եկող թշնամու կամ ապստամբի դէմ կուելը: Մեր պարտքն է, ինչպէս Ձերդ Ամենապատուօրինը եւս շեշտում էք, հաւատարիմ լինել այն կառավարութեան, որի իշխանութեան ներքոյ այժմ գտնուում ենք եւ եթէ գտնւեն մի խումբ հայեր, որոնք իրենց հաւատարմական զգացումով կամենան զինուորական կամ այլ ծառայութիւն մատուցանել տիրող կառավարութեան, թեմական իշխանութիւնը ոչ հնար կունենայ արգելելու եւ ոչ իրաւունք»¹:

Կարապետ եպիսկոպոսի տեսակետին համահունչ էր խնդրի վերաբերյալ «Արօր» թերթի մոտեցումը: Վերջինս գրում էր, որ հակառակ տարածված կարծիքի, թե հայերի դերը Պարսկաստանում վերջացած պետք է համարել, իրողությունն այն է, որ պարսկահայ ինտելիգենցիան և հայ առևտրական դասը դեռ ահագին օգուտներ կարող են տալ Իրանին, որ և իրանց հայրենիքն է, և դրանով նաև պարսկահայ ժողովրդինը: Մտավորական և կրթյալ հայերը, իբրև միջնորդներ Պարսկաստանի և Եվրոպայի միջև, կարող են դեր խաղալ պարսկական պարլամենտի և կառավարության կազմում, մանավանդ որ պարսկական նոր կառավարությունը, նոր խնամակալ Նասեր օլ Մուլքի օրով, անշուշտ, ոչ մի խտրություն չի դնելու իր մուսուլման և քրիստոնյա հպատակների միջև և հայրենիքին սպասավորելու է կոչելու կարող և ձեռնհաս ուժեր՝ առանց կրոնի և ցեղի խտրության²:

¹ ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1901, թ. 27 և շրջ.:

² «Արօր», № 1, 1 հունվարի 1911 թ.:

ՆԱԽԿԻՆ ՇԱՀ ՄԱՀՄԵԴ ԱԼԻԻ ԲԱՆԱԿՆԵՐԻ ՋԱԽՋԱԽՈՒՄԸ

Արշակ խան Գորոյանի հանդիմանություններն ու խորհուրդները չկարողացան ազդել ծավալվող իրադարձությունների վրա:

1911 թ. օգոստոսի 24-ին կառավարական գորքը շփման գիծ դուրս եկավ հյուսիսից Թեհրանի վրա արշավող Մահմեդ Ալիի բանակի հետ: Հակառակորդն ամեն ինչ արեց կանգնեցնելու սահմանադրական զորքերի հարձակումը, բայց չհաջողեց: Եփրեմը կատարեց իր խոստումը. ընդամենը 600 հոգու գլուխն անցած, դիմելով վճռական հակահարձակման, սեպտեմբերի 5-ին Էմամ-շայի մոտ 24 ժամում ջախջախեց ու ցաքուցրիվ արեց գահընկեց շահի՝ թվով հինգ անգամ մեծ բանակը և շրջապատման մեջ առավ նրա մնացորդները: Միապետականները տվել էին մեծ թվով սպանվածներ ու վիրավորներ: Գերի էին ընկել մի քանի հարյուր զինյալներ, որոնց մեծ մասը՝ ավելի քան 300 հոգի, թուրքմեններ էին: Գերիների մեջ էր կռվում վերքեր ստացած Արշադ Դովլեն, որը զինվորական խորհրդի որոշմամբ և Թեհրանից ստացած հրամանի համաձայն՝ գնդակահարվեց¹:

Սեպտեմբերի 1-ին հեռագրերը հաղորդեցին, որ կառավարական զորքերը վերջնականապես ջախջախել են նախկին շահի անմիջականորեն գլխավորած զորքերը: Նշվում էր, որ Սարին, Բարֆրուշը, Շահրուդը, Սեմնանը և Դամգանը գտնվում են կառավարության ձեռքում, և որ նախկին շահը փախել է²:

Արշադ Դովլեի բանակի պարտությունն ու մահապատիժը խոր հուսալքում առաջ բերեցին միապետականների շարքերում:

¹ Տե՛ս **М. Павлович, С. Иранский**, Персия в борьбе за независимость, с. 72:

² Տե՛ս “Сборник дипломатических документов...”, вып. VII, с. 128:

Հակահեղափոխական ուժերը ծանր պարտություն կրեցին նաև Թավրիզում և նրա մատույցներում: Նախկին շահի Պարսկաստան գալով քաջալերված Ատրպատականի միապետական տարրերը, հատկապես շահսևանների և դարադադցիների հրոսակախմբերը, խմբավորելով իրենց ուժերը, 1911 թ. հուլիսից նոր հարձակումներ էին սկսել Թավրիզի վրա:

Քանի որ Սաթթար և Բադեր խաները 1910 թ. ապրիլից գտնվում էին Թեհրանում, ուստի Թավրիզի հիմնական պաշտպանական ուժը մնացել էր դաշնակցական զինյալների սովոր բազմությունը՝ Նիկոլ Դումանի գլխավորությամբ: Նրան էին ենթարկվում նաև քաղաքի բոլոր թուրք խմբապետները:

Դումանի գլխավորած մարտիկները կարողացել էին Թավրիզը մի քանի ամիս շարունակ պաշտպանել չղադարող հարձակումներից և միապետականների բոլոր գրոհները հետ մղել:

Քաղաքի պաշտպանների շարքերը համալրվել էին Կովկասից և առանձին դեպքերում նաև Թուրքիայից եկած հայ կամավորներով: Նրանք գալիս էին սահմանի անհատական անցումներով: Թերևս բացառություն եղավ 1911 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին Վասպուրականի թուրքական զորանոցների դժոխքից փախած հայ զինվորների խումբը: Իրեն համարելով պարսից սահմանադրության պաշտպան, խումբը, սակայն, առանց մասնակցելու մարտական գործողությունների, թողեց և անցավ Կովկաս, որտեղից նրա անդամների մեծ մասը մեկնեց Ամերիկա:

Թավրիզի պաշտպաններին աջակցում էր Թուրքիան՝ հիմնականում մարդկային ուժերով: Թավրիզ էին գալիս զենքին լավ տիրապետած թուրք զինվորներ և սպաներ, թնդանոթաձիգներ և ռազմական գործի ուրիշ մասնագետներ, որոնք հոժարակամ անցնում էին կռվող ջոկատների գլուխ:

Արշադ Դովլեի բանակի ջախջախումից հետո, Թավրիզի պաշտպաններն անցան հակահարձակման: Մեպտեմբերի 12-ի թվով Միլլերը Թավրիզից հեռագրում էր Թիֆլիս. «Թավրիզցի ֆիդայիներին ղեկավարում են հայերն ու կովկասցիները»¹: Հակահարձակման հետևանքով միապետականները լիակատար պարտություն կրեցին և հեռացան տարբեր ուղղություններով: Գերի ընկան հակակառավարական զորքերի սպաներ ու զինվորներ, բազմաթիվ ցեղապետներ ու խաներ: Վերջիններիս թվում էր Ռահիմ խան Չելեբիանլուն (նույն ինքը՝ Սարդար Նուսրեթը), որը, չկարողանալով դուրս գալ շրջապատումից, գերի վերցվեց: Նրան տարան Թավրիզի բանտ, որտեղ էլ 1911 թ. հոկտեմբերին մահապատժի ենթարկվեց:

Թեհրանի մատույցներում և Թավրիզում շահի զորքերի պարտությունը դեռ չէր նշանակում սահմանադրական իշխանություններին սպառնացող վտանգների վերացում: Դրանք դամոկլյան սրի պես կախված էին լինելու հեղափոխության գլխին, եթե հակահեղափոխության ոգեշնչողը՝ Մահմեդ Ալին, շարունակեր մնալ երկրում: Ահա թե ինչո՛ւ նրան գտնելու ու պատժելու խնդիրն ստացավ կարևորագույն նշանակություն, քանի որ ապաստանելով Մազանդարանում, նա այնտեղից թև էր տալիս միապետականներին: Նրան գերելու համար ստեղծվեց մի փոքր արշավախումբ, որը Սալար Ֆաթեհի (իսկական անունը՝ Միրզա Ալի խան Սարթիփ) հրամանատարությամբ շարժվեց դեպի գահընկեց միապետի գտնված վայրը: Հրամանատարի օգնականն էր դաշնակցական խմբապետ Ասլանը, որն արշավախմբի ոգեշնչողն էր և իր հերոսական պահվածքով օրինակ էր հանդիսանում հայ և պարսիկ մարտիկների համար:

¹ «Сборник дипломатических документов...», вып. VII, с. 150.

Արշավախումբն անցավ Սավադքունի լեռնանցքը, մտավ Մազանդարան և համարձակ գրոհներով գրավեց Բարֆրուշն ու Մարին, որոնք միապետականների հենակետերն էին, ապա գրավեց ու խաղաղեցրեց ամբողջ շրջանը:

Այս կռիվներում կորուստներ ունեցավ նաև արշավախումբը: Զգալի էր նաև հայ մարտիկների կորուստը՝ սպանված թե վիրավոր: Պարսկական կառավարական զորքերի բարձրաստիճան հրամանատարներից Ռաֆայել խան Ենիկոլոփյանը հոկտեմբերի 10-ին ծանր վիրավորվում է թուրքմենների դեմ կռվում: Տեղում բուժվելու հնարավորություն չլինելու պատճառով նրան տեղափոխում են Բաքու, որտեղ և հաջողվում է փրկել զինվորականի կյանքը:

Մահմեդ Ալիի զորքի ջախջախման շնորհիվ վերացավ հակահեղափոխական գլխավոր վտանգավոր օջախը՝ «թուրքմենական Վանդեան»:

Մազանդարանից դուրս մղվելուց հետո, գիտակցելով, որ Պարսկաստանի այդ մասում այլևս որևէ ուժ չի կարող իրեն սատար կանգնել, Մահմեդ Ալին հեռացավ դեպի ռուսական սահմանը և թաքնվեց Սավադքունիում:

Հակահեղափոխական օջախի ոչնչացումը Մազանդարանում Թեհրանի կառավարությանը հնարավորություն տվեց ուշադրությունը կենտրոնացնել Սալար Դովլեի ուժերին հակահարված տալու վրա:

Նախկին շահի եղբոր զորքը հավաքված էր զանազան ցեղախմբերի առավել ռազմատենչ անդամներից, որոնց մեծ մասը քրդեր էին: Հավաքագրված «զինվորը» պարտավոր էր զինվել իր հաշվին, հավաքատեղի գալ սեփական ձիով ու հագուստով: Նա իր կերակրամթերքը և ձիու կերը ինքն էր ձեռք բերում մերձ-ճանապարհային գյուղերի բնակիչներին կողոպտելու միջոցով:

Այլ խոսքով՝ Սալար Դովլեի բանակը թալանչի խաժամուծների մի հավաքածու էր:

Ահա թե ինչո՞ւ Սալար Դովլեի բանակի բազմամարդ լինելը դեռ չէր նշանակում, թե նա ունակ է դիմանալու կառավարական գորքերի հետագա հարվածներին:

Այդ բանակի դեմ ուղարկվեց բախտիար խան Ամիր Մոֆախ-խամի (մյուս տիտղոսը՝ Իլխան) ջոկատը, որը, 1911 թ. օգոստոսի վերջերին հանդիպելով Սալար Դովլեի ուժերին, պարտություն կրեց և հետ քաշվեց Սոլթանաբադ, ուր Մոֆախխամը միացավ 500 բախտիար հեծյալներ ունեցող իր քեռուն՝ Սարդար Ջաֆարին (իսկական անունը՝ Խոսրով խան Բախտիարի): Բայց միապետական գորքը հաջողեց պարտության մատնել նաև այս միավորված ջոկատին և սեպտեմբերի սկզբին գրավել Սոլթանաբադը: Բախտիարները հեռացան Դոմ: Շուտով Սալար Դովլեն գրավեց նաև Մալաիրը՝ դրանով իսկ ապահովելով բանակի թիկունքը, որից հետո, առանց մարտի վերցրեց Համադանը, իսկ նրա գլխավոր ուժերը տեղակայվեցին Ջարանդի մոտ՝ Թեհրանից 120 կիլոմետրի վրա և պատրաստվեցին հարձակման:

Հայ կամավորներից և բախտիարներից բաղկացած 1200 հոգանոց կառավարական գորքը, Եփրեմի հրամանատարությամբ 1911 թ. սեպտեմբերի 11-ին դուրս գալով Թեհրանից, շարժվեց դեպի Ջարանդ: Նրա հետ էին Սարդար Մոհթաշեմը և Սարդար Բահադուրը: Բաղեշահ գյուղի մոտ նրանց միացան Սարդար Ջաֆարի և Սարդար Ջենգ Բախտիարիի ջոկատները:

Սալար Դովլեն որոշել էր իր բանակի մի մասն ուղարկել Կոմ՝ այնտեղից Թեհրան արշավելու համար: Այդ մասին իմանալուն պես կառավարությունը հրահանգեց Սարդար Ջաֆարին՝ կարգի բերել պարտություն կրած իր զորամասի շարքերը և Սալար Դովլեի դեպի Կոմ շարժվող բանակի առաջն առնել: Սար-

դար Զաֆարը թշնամուն հանդիպում է Սավեհում, ջարդում է նրան և սեպտեմբերի 13-ին շարժվում է դեպի Շեմսապատ: Այդ լուրն առնելուն պես՝ Սալար Դովլեն իր զորքը հետ է քաշում Նուբարանից դեպի Շահսևան Սենդի և սկսում է այնտեղ ամրանալ: Մեծ բանակն էլ Եփրեմի հրամանատարությամբ նույն գիշերը ճանապարհվում է դեպի Շեմսապատ՝ Սարդար Զաֆարին միանալու: Վերջինս սեպտեմբերի 14-ին մի նոր ընդհարում է ունենում Սալար Դովլեի բանակի մի մասի հետ և ջարդելով հետ է մղում նրան:

Սեպտեմբերի 14-ին Եփրեմի բանակը հասնում է Խանապատ, հանդիպում Սալար Դովլեի 600 հոգուց բաղկացած առաջապահ գնդին, որն առանց կռվի նահանջում է դեպի Բադեշահ: Նույն այդ օրը Եփրեմի բանակին միանում է Սարդար Զաֆարի բանակը:

1911 թ. սեպտեմբերի 17-ին տեղի ունեցավ երկրորդ ճակատամարտը կառավարական զորքերի և Սալար Դովլեի հրոսակախմբերի միջև: Սարդար Բահադուրի և Ամիր Մոֆախխամի ջոկատները Եփրեմի ընդհանուր հրամանատարությամբ ջարդեցին Նազար Ալի խանի քրդերին, որոնք կռվի դաշտից փախան 200 սպանված և երկու թնդանոթ թողնելով:

Կառավարական զորքերից անջատվեցին 1000 ձիավորներ և սկսեցին հալածել Սալար Դովլեին:

Սեպտեմբերի 18-ին Եփրեմը մեջլիսին և կառավարությանն ուղարկեց հետևյալ հեռագիրը.

«Յադթեցի ես նաեւ Սալար-ուդ-Դովլեին, մեր հինաւորց Իրանի սահմանադրութեան ամենաանյադելի թշնամուն: Հասել է պարսկական անիշխանութեան վախճանը: Այժմ մեր հայրենիքն ամէն վտանգից դուրս է, բայց այս դեռ բոլորը չէ. պէտք է հաշիւները մաքրել այդ աւանտիւրայի պատճառը եղողի՝ Մահ-

մէղ Ալիի հետ: Ուղարկում եմ ձեզ 120 թուրքմէն եւ շահսեւան գերիներ:

Կռիւն ամենալուրջն ու արիւնահեղն էր եւ տեւեց երեք ժամ, որից յետոյ Սալարի ոյժերը բոլորովին ջարդուեցին: Մանրամասնութիւններն արդէն յայտնի են: Վաղը իմ զօրքերին ես տանում եմ ուղղակի Սալար-ուղ-Դովլէի դէմ եւ յոյս ունեմ, որ ինձ կյաջողութի ընդմիշտ վերջ դնել մեր հաշիւներին նրա հետ:

Եփրեմ»¹:

Կառավարությունը և մեջլիսը Եփրեմին ուղարկեցին խորին շնորհակալության հեռագիր: Թեհրանը ցնծում էր:

1911 թ. սեպտեմբերի 21-ին Թեհրանից ուղարկած իր ճեպագրում Ս. Ս. Պոկլեսկի-Կոզելը նշում էր. «Մեկ շաբաթ առաջ Սալար Դովլէի հորդաներին Բաղեշահում հասցվել է վճռական պարտություն, որը համարյա զրոյի է հավասարեցրել Մահմեդ Ալի շահի վերադարձը գահին»²:

Կառավարական զորքը սեպտեմբերի 26-ին Բատաղէի (Սալ) մոտ վերջնական պարտության մատնեց Սալար Դովլէի գլխավորած 4000-անոց քրդական զորքին, որը կռվի դաշտում թողեց 500 սպանված³, ունեցավ երեք անգամ շատ վիրավոր: Սահմանադրականների ձեռքն անցան ավելի քան 100 արկղ ռազմամթերք, թնդանոթներ ու գնդացիներ⁴:

Կառավարական զորքի ջոկատների կողմից հետապնդվող բանակը և նրա ղեկավարները փախան Համադան, ապա՝ Բորուջերդ: Սահմանադրական զորքը մտավ Համադան, ուր նրա մի

¹ «Մշակ», № 204, 20 սեպտեմբերի 1911 թ.:

² «Сборник дипломатических документов...», вып. VII, с. 163.

³ Տե՛ս **М. Павлович, С. Иранский**, Персия в борьбе за независимость, с. 72:

⁴ Տե՛ս «Ժայռ», № 56, 4 սեպտեմբերի 1911 թ.:

մասը կազմող բախտիարները, իրենց սովորության համաձայն, սկսեցին կողոպտել քաղաքի և քաղաքամերձ գյուղերի բնակիչներին:

1911 թ. հոկտեմբերի 4-ին Պոկլևսկի-Կոզելը հեռագրում էր. «Որոշ ժամանակ առաջ Եփրեմը Համադանից հեռագրել է խնամակալին, որ ինքը չի կարող այլևս անտարբեր դիտել բախտիարների կողոպուտը և խնդրել է թույլատրել Թեհրան վերադառնալ: Մայրաքաղաքում համառորեն լուրեր են պտտվում, թե Եփրեմը պատրաստվում է Պարսկաստանից հեռանալ»¹: Նույն Պոկլևսկի-Կոզելը երկու օր անց Թիֆլիս հղած հեռագրով հայտնում էր, որ Եփրեմի՝ բախտիարներին կողոպուտների և բռնությունների մեջ մեղադրելը նրա դեմ է հանել նախարարապետին և ուժեղացրել է Եփրեմի նկատմամբ բախտիարների ատելությունը²:

Ստանալով խնամակալի թույլտվությունը, Եփրեմը հայ կամավորների ջոկատով վերադարձավ Թեհրան՝ իր հետ տանելով գերված թուրքմեններին, իսկ բախտիարների ջոկատները մնացին Համադանում:

Թեհրան վերադարձած Եփրեմը ջերմ ընդունելության է արժանանում: Հոկտեմբերի 13-ին Թեհրանի ռուսական դեսպանությունից հեռագրում էին Պետերբուրգ. «Հոկտեմբերի 9-ին Եփրեմը վերադարձել է Թեհրան: Քաղաքի մատույցներում նրան դիմավորել են խնամակալի, կառավարության և բախտիարների ներկայացուցիչները: Վերջիններս դեռ կարողանում են թաքցնել իրենց հակակրանքը նրա նկատմամբ»³: Եփրեմին ընդառաջ գնացած խնամակալ Նասր օլ Մուլքը, գրկելով նրան, ասել էր. «Համբուրում

¹ Տե՛ս «Сборник дипломатических документов...», вып. VII, с. 194:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, с. 188.

եմ քեզ, աննման հերո՛ւ, ժողովրդի ազատության փրկի՛չ»¹: Հավաքված բազմահազար ամբոխի միջից լսվում էին «Զենդեբադ Եփրեմ»^{*} բացականչություններ²: Մեջլիսում և կառավարությունում նրան հատուկ պատիվներ տվեցին: Մահմեդ Ալիի ռազմական ուժերի նկատմամբ տարած փայլուն հաղթանակների համար սահմանադրական կառավարությունը նրան շնորհում է սարդարի կոչում՝ ամենաբարձր ռազմական աստիճանը Պարսկաստանում:

1911 թ. նոյեմբերի 6 (19)-ին բախտիարները Բորուջերդի մոտ կռվի մեջ են մտնում Սալար Դովլեի վերջին՝ պահեստային ուժերի հետ և ոչնչացնում նրանց:

Եփրեմի տարած փառավոր հաղթությունից զարհուրած Սալար Դովլեն փախչում է Թուրքիա:

ՖԻՆԱՆՍՆԵՐԻ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ՝ ՀՐԱՏԱՊ ՕՐԱԽՆԴԻՐ

Ամիսներ առաջ Պարսկաստանի սահմանադրական կառավարությունը դիմել էր ամերիկյան իշխանություններին՝ խնդրելով երկրի ֆինանսների վերակառուցման համար մասնագիտական մի հանձնախումբ ուղարկել: Ամերիկյան կոնգրեսի որոշմամբ դեռևս 1911 թ. մայիսին Թեհրան էր ժամանել հինգ ֆինանսիստներից կազմված³ մի խումբ՝ Մորգան Շուստերի ղեկա-

¹ Տե՛ս «Сборник дипломатических документов...», вып. VII, с. 188:

^{*} «Կեցցե՛ն Եփրեմը»:

² Տե՛ս «Ժայռ», № 64, 29 սեպտեմբերի 1911 թ.:

³ «Իրանը Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և պատերազմի տարիներին», կազմող՝ Վահան Ա. Բայբուրդյան, Երևան, 1984, էջ 13:

վարությամբ: Վերջինս նշանակվել էր Պարսկաստանի պետական գլխավոր գանձատան պետ և երկրի ֆինանսական համակարգի գլխավոր պատասխանատու: Մեջլիսի որոշմամբ նա ստացել էր նաև երկրի ողջ ֆինանսների, հարկերի ու պետական մյուս եկամուտների վրա հսկելու բացառիկ իրավունք¹:

Երկրի ֆինանսների արմատական վերակառուցումը հրատապ օրախնդիր էր դարձել: Պարսկաստանն այլևս անկախ մի տերություն չէր: Տնտեսության և ֆինանսների ողբալի վիճակի պատճառով պետությունը չէր կարողանում մարել դիզված արտաքին պարտքերի գոնե տոկոսները, կատարել նվազագույն զինվորական ծախսերը և այլն:

Անգլո-ռուսական տանդեմը թշնամաբար ընդունեց ամերիկյան այդ խմբի ներկայությունը Պարսկաստանում և մեջլիսի՝ նրան տված մեծ լիազորությունները, դրանք դիտելով որպես իրենց շահերի բացահայտ ոտնահարում²:

Հենվելով շահի և նրա առավել նվիրյալ կողմնակիցների ունեցվածքը բռնագրավելու մասին մեջլիսի ընդունած օրենքի վրա, 1911 թ. հոկտեմբերին Շուստերը հրաման էր տվել սկսել Մահմեդ Ալիի եղբայրներից՝ Շոաա Սալթանեի՝ Ատրպատականում ունեցած հազարավոր հեկտարներ կազմող հողերի և անհաշիվ կարողության գույքագրում անցկացնելու մասին³: Շատ չանցած, միապետական զորքերի ջախջախումից հետո, մեջլիսը, Մորգան Շուստերի խորհրդով, օրենք ընդունեց նախկին շահի և

¹ “Сборник дипломатических документов...”, вып. VI, с. 178-179, 193-195.

² St' u **Михаил Сергеевич Иванов**, Очерки истории Ирана, с. 240-241:

³ St' u “Международные отношения в эпоху империализма”, сер. II, том XVIII, часть I, с. 250-251:

նրա կազմակերպած խռովության գլխավոր մասնակիցների ունեցվածքը բռնագրավելու մասին¹:

Թեհրանի ռուսական դեսպանությունը մեծ դժգոհություն հայտնեց մեջլիսի ընդունած օրենքի դեմ, իսկ Թավրիզի ռուսական հյուպատոսը խիստ բողոք ներկայացրեց Շոաա Սալթանեի կարողության գույքագրման մասին Մորզան Շուստերի հրամանի կապակցությամբ: Ռուսական կողմին հասկապես զայրացրել էր վերջինիս «ոտնձգությունը» Մահմեդ Ալիի եղբոր ունեցվածքի դեմ, քանի որ դա գրավ էր դրված Թեհրանի ռուսական դրամավարկային հաշվառման բանկում²:

Ռուսական կողմի համար այլևս անհանդուրժելի էր Մորզան Շուստերի գործունեությունը և նույնիսկ նրա ներկայությունը Պարսկաստանում:

Ի պատասխան մեջլիսի ընդունած օրենքի և դրա հիման վրա Մորզան Շուստերի ձեռնարկած գործողությունների, ինչպես նաև ստանալով Անգլիայի համաձայնությունն ու աջակցությունը, ցարական կառավարությունը 1911 թ. հոկտեմբերի 29-ին Պարսկաստանի արտգործնախարարությանը հանձնում է վերջնագիր, իսկ նոյեմբերի 16-ին ներկայացնում երկրորդ վերջնագիրը՝ հետևյալ պահանջներով.

1) Աշխատանքից ազատել Շուստերին ու Լոկոֆրին, 2) Այլևս ծառայության չհրավիրել արտասահմանցիների՝ առանց Թեհրանում ռուսական ու անգլիական դեսպանությունների նախ-

¹ St' u Михаил Сергеевич Иванов, Иранская революция 1905-1911 гг., с. 488-489, տե՛ս նաև Михаил Сергеевич Иванов, Очерки истории Ирана, с. 244, «Уш-մուլ», № 3, 17 նոյեմբերի 1911 թ.:

² St' u Л. Вакс, Очерки истории национально-буржуазных революций на Востоке (1905-1914 гг.), Персия, Турция, Китай, ОГИЗ “Московский рабочий”, Москва-Ленинград, 1931, с. 32:

նական համաձայնության, 3) Փոխհատուցել ցարական զորքերը Պարսկաստան ուղարկելու հետ կապված ծախսերը:

Պահանջները չընդունելու դեպքում ցարական կառավարությունը սպառնում էր Էնզելիում ափ իջեցրած զորքը 48 ժամվա ընթացքում շարժել Ղազվինի վրա¹:

Շուստերի ու նրա խմբի հեռացումով ավելի շատ շահագրգռված էր ռուսական կողմը, իսկ Անգլիան ուղղակի պաշտպանում էր իր «դաշնակցին»: Դա ակնառու երևաց ամիսներ անց: 1912 թ. ապրիլի 13-ին պետական դումայում Ռուսաստանի արտգործնախարար Սերգեյ Սազոնովի արտասանած ճառի՝ Պարսկաստանին վերաբերող հատվածից. «Իհարկէ,- ասել էր նա,- մենք [Անգլիայի հետ] չէինք կարողանայ տանել ստեղծված դրությունը եւ դրա հետեւանքը եղաւ յայտնի վերջնագիրը»²:

Ռուսական կառավարությունը Շուստերի և նրա բարձր որակավորում ունեցող խմբի հեռացումը պահանջում էր այն պահին, երբ ինչպես բրիտանական, այնպես էլ ռուսական առևտուրը մեծ չափերով տուժում էր պարսկական ֆինանսների քաոսային վիճակից:

Այդ էր պատճառը, որ դրությունը մեղմելու նպատակով պարսից կառավարությունը ցանկացավ Շուստերի փոխարեն նրա պաշտոնին հրավիրել ամերիկացի Կերնսին: Ի պատասխան այդ մտադրության, Ռուսաստանն ու Անգլիան հայտարարեցին, թե իրենք թույլ չեն տա, որ ֆինանսական խորհրդականի պաշտոնը վարի որևէ ամերիկացի, որքան էլ հմուտ լինի իր գործի մեջ³:

¹ Տե՛ս **Михаил Сергеевич Иванов**, Очерки истории Ирана, с. 244:

² Տե՛ս «Արշալոյս» (Թեհրան), № 2, 1 մայիսի 1912 թ.:

³ Տե՛ս «Ախուրեան» № 1, 3 հունվարի 1912 թ.:

Ամերիկյան իշխանությունները ուշիուշով հետևում էին Մորգան Շուստերի և նրա խմբի շուրջ ծավալվող դեպքերին: ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլյամ Հովարդ Տաֆթը և պետքարտուղար Ֆիլանդեր Չեյզ Նաքսը, չխառնվելով խնդրի քաղաքական հանգամանքներին, մտահոգություն էին հայտնել իրենց քաղաքացիների անվտանգության առթիվ¹:

Բայց ամերիկյան կողմի մտահոգությունը չէր անհանգրստացնում Պետերբուրգին, որը պահանջում էր Շուստերի և նրա գործակիցների արագ հեռանալը Պարսկաստանից: Անդրադառնալով ռուսաց այդ անգիջում պահանջին, Թիֆլիսի «Մամուլ» պարբերականը գրում էր. «Շուստերը՝ կուածադիկը, պիտի հեռանայ եւ պարսիկ կառավարութիւնն այլ եւս իրաւունք չունի առանց ռուսաց եւ անգլիացոց կամքի նոր վարիչներ եւ պաշտօնեաներ հրաւիրել: Այլ եւս ոչ մի յոյս օտար, բանիմաց ուժերի շնորհիւ վերականգնել[ու] Իրանը»²:

ԵՓՐԵՍԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԵՐԿՐԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Դեմոկրատներն ու սոցիալիստները շարունակում էին կոչեր անել ժողովրդին անգիջում դիրք բռնելու ռուսական զորքերի և ներքին հակահեղափոխության հանդեպ, նրանց դեմ պայքարի հանել ողջ Պարսկաստանը: Այդ կոչերի դեմ կտրականապես հանդես էին գալիս սահմանադրական աջերը՝ մեջլիսից պահանջելով ընդունել ռուսական վերջնագիրը:

¹ Տե՛ս «Պահակ» (Պոսթոն), № 43, 7 դեկտեմբերի 1911 թ.:

² «Մամուլ», № 8, 19 նոյեմբերի 1911 թ.:

1911 թ. նոյեմբերի 10-ին Եփրեմը կրկին հրաժարական տվեց Պարսկաստանի ոստիկանապետի պաշտոնից: Նոյեմբերի 19-ին իր պաշտոնից հրաժարվեց Թեհրանի նահանգապետը: Այդպիսով մայրաքաղաքում ծայրահեղորեն թուլացավ իշխանությունը, իսկ փողոցային ցույցերն ու հանրահավաքները շարունակվում էին ռուսական վերջնագրային պահանջի դեմ: Մեջլիսի բակում տեղի ունեցած բողոքի բազմամարդ հանրահավաքի մասնակիցները վանկարկում էին՝ «Անկախություն կամ մահ»: Կրկին կոչեր էին հնչում բոյկոտելու ռուսական ապրանքները:

Այդ ամենին գումարվել էր գնալով խորացող հակասությունը Եփրեմի և բախտիարների միջև: Բախտիար-Եփրեմ բարդ հարաբերությունները սկիզբ էին առել ամիսներ առաջ, երբ Եփրեմը հաղթական երթով մտել էր Համադան: Այդ և դրան նախորդած շրջանում բախտիար հեղափոխական զինված խմբերը քաղաքում և շրջակա բնակավայրերում կատարում էին խաղաղ բնակչության լայնածավալ կողոպուտներ և թալանածը տուն ուղարկում: Այդ կողոպուտները Եփրեմին վանեցին բախտիարներից: Կողոպուտի հողի վրա բախտիարների և Եփրեմի միջև տեղի ունեցան լուրջ ընդհարումներ, որոնց պատճառով վերջինս խնամակալից պահանջեց մայրաքաղաք վերադառնալու անհապաղ թույլտվություն՝ սպառնալով հակառակ դեպքում հեռանալ գործերից և մեկնել Եվրոպա: Եփրեմի՝ բախտիարներին խաղաղ բնակչության կողոպուտի ու ճնշման համար մեղադրելը նրա դեմ հանեց բախտիար նախարարապետ Սամսամ Սալթանեին (Նաջաֆ-դուլի խան Բախտիարի) և ուժեղացրեց բախտիարների դեկավարած դահլիճի անդամների աստելությունը Եփրեմի նկատմամբ¹: Երեկվա դաշնակիցները հակառակորդ էին դառնում:

¹ Տե՛ս «Сборник дипломатических документов...», вып. VII, с. 185, 188:

Ավելի ու ավելի ակնհայտ ու որոշակի դարձան դավադրության ուրվագծերը՝ ուղղված երկրում իշխանության բռնազավթմանը: Հետադիմական ուժերը ձգտում էին արձակել մեջլիսը, որից հետո Սեփահյարին նշանակել Ատրպատականի նահանգապետ՝ կառավարելու համար ռուսական գոտում, իսկ անգլիական գոտում նշանակել Բախտիար խաներից մեկին:

Այդպիսով, երկրում ստեղծվել էր բացառիկ բարդ քաղաքական վիճակ. մի կողմից՝ ներկուսակցական պայքար, մյուս կողմից՝ հետադիմության դավադրություն:

Օգտվելով ստեղծված խառնակ վիճակից, առավել ծայրահեղ տրամադրված հեղափոխական-անիշխանական տարրերը զանգվածների մարտական տրամադրությունը բարձրացնելու և ներքին հետադիմության գործողությունները չեզոքացնելու նպատակով ահաբեկչական գործողությունների դիմեցին:

Վախենալով, որ ահաբեկչությունը լայնածավալ բնույթ կստանա, հետադիմությունը կարողացավ բախտիարներին հանել հեղափոխականների դեմ:

Այդ նպատակով Բախտիար Ամիր Մոջահեդը և ուրիշ խաներ, միանալով պարսից կազակներին, իրենց վրա վերցրին հասարակական կարգը պահպանելու պարտականությունները: Թեհրանի ոստիկանապետի պաշտոնը հանձնարարվեց Բախտիար Յամին Նիզամին, որը և դարձավ հեղինակը զենք կրելու արգելքի մասին հրամանի, որն ակնհայտորեն ուղղված էր հեղափոխական ուժերի դեմ: Ոստիկանության շատ ծառայողներ և ոստիկանների մի մասը (որոնք նոր ոստիկանապետի այդ գործողությունները համարում էին ըստ էության միապետական), հրաժարական տվեցին կամ ազատվեցին աշխատանքից: Դա հենց բխում էր Բախտիարների շահերից:

Հեռանալով պաշտոնից, Եփրեմը մի կողմ էր քաշվել գործերից: Բայց հեռու էր քաշվել ընդամենը մի պահ: Խիղճը նրան տանջում էր կատարած քայլի համար, հատկապես այն բանից հետո, երբ նոր նշանակված ոստիկանապետը, զգալով, որ անկարող է գործունեություն ծավալել ռուսական ռազմակալման պայմաններում, պաշտոնապես հրաժարական էր տվել: Այդ պայմաններում, կառավարությունը դիմեց Եփրեմին՝ խնդրելով կրկին ստանձնել նախկին պաշտոնը:

Եփրեմն այս անգամ էլ ստիպված ընդունեց կառավարության առաջարկը՝ զոհելով հեղափոխականի իր վարկը: Նա չէր ուզում փախչել պատասխանատվությունից, ընդհակառակը՝ շարունակելով իր ծառայությունը երկրին, փորձում էր փրկել սահմանադրության վերջին մնացորդները:

Բախտիարների սանձարձակ պահվածքին և ծայրահեղ ձախերի ահաբեկչություններին Եփրեմը կոշտ հակազդեցություն հակադրեց: Նա հրավիրեց ֆիդայիների ղեկավարներին և նրանց առաջարկեց շատ արագ գրավել մայրաքաղաքի գլխավոր կետերը և դրանից դուրս ռազմավարական նշանակություն ունեցող դիրքերը: Նրա հրամանով սկսվեցին ահաբեկիչների և ծայրահեղ ձախերի ձերբակալություններ: Հետագա մանրամասները մենք իմանում ենք “Русское Слово” թերթի հաղորդումներից: 1911 թ. նոյեմբերի 23-ի համարում պարբերականը հաղորդում էր, որ «Երեկ (պետք է լիներ՝ երկու օր առաջ:՝ Հ. Ս.) հազիվ հնարավոր եղավ կանխել արյունալի բախումը բախտիարների ու բնակչության միջև»¹: Թեհրանում իշխանությունը փաստորեն գտնվում էր բախտիարների ձեռքում: Նրանք ձգտում էին, որ մեջլիսը քաղաքի պաշտպանությունը հանձնի բախտիար պարսկական կա-

¹ “Русское Слово”, 23 ноября 1911 г.

զակներին: Քանի որ մեջլիսը չէր համաձայնում դրան, ապա բախտիարներն սկսեցին սպառնալ ուժով: Եփրեմն իր մարդկանց անմիջապես ուղարկեց մեջլիսի հրապարակ, որպեսզի հետ մղի բախտիարներին: Իրավիճակը գնալով լրջանում էր: Բայց շնորհիվ գործերից լրիվ հրաժարված Սաթթար խանի միջամտության, բախումը կանխվեց և երկու կողմերն էլ մտան բանակցությունների մեջ:

Պետք է նշել, որ բախտիարների՝ նահանջելու որոշման հիմնական պատճառը ֆիդայիների վճռական գործողություններն էին: Մնալով միայնակ, բախտիարներն ստիպված եղան բանակցությունների նստել Եփրեմի հետ: Այդ մասին լրացուցիչ տեղեկություններ կան Թեհրանում ռուսական դեսպանության՝ 1911 թ. նոյեմբերի 17-23-ին տեղի ունեցած իրադարձությունների տեսության մեջ: Այնտեղ կարդում ենք. «Նոյեմբերի 21-ին, վաղ առավոտյան, հրաժարվելով ենթարկվել բախտիարներին, ֆիդայիները, վերցնելով ժանդարմերիային պատկանող զենքն ու զինամթերքը, շարժվեցին քաղաքից դուրս և այնտեղ սկսեցին ամրանալ ... Իրավիճակը տագնապալի դարձավ: Ամեն բույե կարող էր զինված ընդհարում բռնկվել ֆիդայիների և բախտիարների միջև, որոնց սկսեցին կասկածել ինչ-որ մտադրության մեջ: Խնամակալի խորհրդով և Սաթթար խանի մասնակցությամբ՝ բախումը կանխելու համար տեղի ունեցավ հաշտություն բախտիար խանների և Եփրեմի միջև, որը նորից նշանակված էր Թեհրանի ոստիկանապետ: Դրանից հետո մայրաքաղաքից առավոտյան դուրս եկած ֆիդայիները վերադարձան քաղաք... Նոյեմբերի 23-ին ... փողոցներում քիչ էին զինվածները և, ընդհանրապես, Եփրեմի նշանակումով ավելի շատ նկատելի էր կարգուկանոնը...»¹:

¹ «Сборник дипломатических документов...», вып. VII, с. 289.

Իսկ այդ գործում վճռական էր մեջլիսի դերը, որը, սակայն, չէր կարողանում քաղաքական հստակ գիծ վարել: Նրա պատգամավորները աղմկալից նիստերում հանդես էին գալիս տրամագծորեն հակառակ դիրքերից, չէին կարողանում միասնական տեսակետ մշակել ռուսական գորքերի և ներքին հակահեղափոխության դեմ պայքարի հարցում: Եփրեմը կողմնակից էր, որ երկրի համար այդ բախտորոշ պահին իշխանությունը կենտրոնացվի գործադիր մարմնում՝ կառավարության մեջ և նրան ժամանակավորապես արտակարգ լիազորություններ տալ: Նրա այդ առարկումները ձախ ուժերն ընկալեցին որպես սահմանադրությունը ոտնահարելու, ձեռք բերած ժողովրդական ազատությունները ոչնչացնելու ակնհայտ փորձ: Ավելին, նրանք Եփրեմին մեղադրում էին նաև մեջլիսը գենքի ուժով ցրելու մտադրության համար և դա այն պատճառով, որ վերջինս շարունակում էր մնալ երկրից ռուսական գորքերը ռազմական ուժով վտարելու տեսակետի վրա:

Բայց այդ մեղադրանքները շինծու էին և ունեին հստակ նպատակ՝ ժողովրդի աչքում վարկաբեկել Եփրեմին:

Իրանի պատմության այդ դրամատիկ շրջանում Եփրեմ Դավթյանի հավատամքը արտացոլված է նրա հետևյալ խորհրդածության մեջ: «Ես չեմ պահանջում, որ մեջլիսը դադարեցնի աշխատանքը: Ես միայն նշել եմ, որ անհրաժեշտ է կազմել վստահելի դահլիճ, որն ի վիճակի լինի վերացնելու ճգնաժամը: Այդ դահլիճը պետք է լուծի նաև ներկայիս մեջլիսի գոյության հարցը»: Թե ինչպե՞ս պետք է վերաբերվել ռուսական վերջնագրին, Եփրեմն ասել է, որ իր կարծիքով՝ պետք է զիջումների գնալ, քանի որ ուժի առաջ չես դիմանա: «Շուստերը պետք է հեռանա, չնայած նա շատ է աշխատել Պարսկաստանի համար և մի

ուրիշով նրան փոխարինելը դժվար է»¹: Այնուհետև, իր համոզմունքն ավելի ամրապնդելով, Եփրեմը շարունակել էր. «Ես քաղաքականությունից քիչ եմ հասկանում, ինձ հասկանալի են միայն մոտակա անելիքները, հանուն որոնց ես միշտ պայքարելու եմ: Հիմա ես տեսնում եմ, որ Ռուսաստանն ու Անգլիան վիրավորել են Պարսկաստանին, բայց մի՞թե հնարավոր է [միաժամանակ] կռվել այդ երկու երկրների դեմ»²:

Եփրեմի ու նրա պես մտածողների դիրքորոշումն ըստ էության միակ էլքն էր ստեղծված դրությունից, բայց շուտով այդ դիրքորոշումը դեմոկրատները գնահատեցին որպես դավաճանություն հեղափոխության գործին, նրա նվաճումներին:

Եփրեմին դատապարտում էր նաև դեմոկրատներին միացած դաշնակցականների մի մասը, հատկապես նրանց ղեկավարները: Անդրադառնալով Եփրեմի բռնած դիրքին և նրա նկատմամբ Դաշնակցության ցուցաբերած կոշտ դիրքորոշմանը, «Новое Время» թերթը գրում էր, որ երբ Պարսկաստան ռուսական զորքեր էին մտցվում, նա «անցավ կարգուկանոնի կողմը և իրեն հատուկ եռանդով սկսեց հետապնդել իր քաղաքական համախոհներին ... Այդ պատճառով վերջին ժամանակներս Դաշնակցությունը հեռացրեց նրան իր գրկից, իսկ դեմոկրատական կուսակցությունը վերջնականապես երես դարձրեց նրանից՝ որպես անգլո-ռուսական դիվանագիտությանը ծախված դավաճանի»³:

Պարսկաստանի ծանր օրերին՝ Մահմեդ Ալիի և Սալար Դովլեի երրորդ արշավանքի շրջանում, ՀՅԴ Թեհրանի կենտրոնական կոմիտեն մերժեց օգնել Եփրեմին՝ արգելելով դաշնակցական ֆիդայիներին հանդես գալ նրա հետ, պատճառաբանելով, թե նա

¹ «Сборник дипломатических документов...», вып. VII, с. 323-324.

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ «Новое Время», 24 мая 1912 г.

հետադիմության հենարան է դարձել: Անդրադառնալով այդ փաստերին, “Русское Слово” թերթն այդ օրերին գրում էր. «Երկար ժամանակ թաքցրած տարաձայնությունները Եփրեմի ու «Դաշնակցություն» կուսակցության միջև վերջին ժամանակներում սրվել էին և լայն հրապարակայնություն ստացան: Եփրեմի մասնակցությունը դեմոկրատների պատիժներին, ձերբակալումներին ու արտաքսումներին բողոք առաջացրեց (ՀՅԴ Թեհրանի:– Հ. Ս.) կոմիտեում ..., որը հայտարարեց, թե Եփրեմը, լինելով պարսկական կառավարության հետադիմական քաղաքականության մասնակիցը, գործում է դավաճանի պես: Կոմիտեի հրամանով՝ «կամավոր-դաշնակցականների» մի մասը վերջերս արդեն լքել է Եփրեմի ջոկատը և ընդհատել նրա հետ ամեն տեսակ կապերը: Այժմ, երբ Սալար Դովլեի դեմ գործելու համար, նկատի ունենալով կառավարական գորքերի ծանր վիճակը, մնացել է միայն Եփրեմի ջոկատը, որը կազմված է գրեթե բացառապես հայ-դաշնակցականներից, կոմիտեն պարսկական կառավարությանը պաշտոնապես հայտարարում է, որ եթե նա բռնությունները չդադարեցնի և մեջլիսի ընտրություններ չձեռնարկի, ապա հայերից որևէ մեկը չի մնա կառավարական գորքերում»¹:

Ինչ վերաբերում է ռուսական իշխանություններին Եփրեմի իբր ծախված լինելուն, ապա դա հերքվում է բազմաթիվ փաստերով: Դրանք ցույց են տալիս, որ նա, իբրև ռազմական ու քաղաքական գործիչ, միշտ արժանացել է Պարսկաստանը ազդեցության շրջանների բաժանած ռուս և բրիտանացի գաղութարարների ատելությանը:

Պարզապես՝ Եփրեմը 1911 թ. կեսերից զգալի չափով հեռացել էր ռազմական, քաղաքական ու դիվանագիտական այն մա-

¹ “Русское Слово”, 29 апреля 1912 г.

կերեսային սխեմաներից, որոնց շարունակում էին կառչած մնալ ոչ միայն իր քաղաքական հակառակորդները, քաղաքական դաշտում պարտություն կրած դեմոկրատ քաղաքագետները, այլև Պարսկաստանում գործող հնչակյան և դաշնակցական գործիչները:

Պարսկական հեղափոխության այդ խոշորագույն դեմքն արդեն դարձել էր ողբերգական անհատ, որի նկատմամբ մի կողմից խոր ատելություն էին տածում սահմանադրության բազում թշնամիները երկրի ներսում և դրսում, մյուս կողմից՝ նա իր իսկ կուսակցության իրանյան կազմակերպությունների ղեկավարների նախկին աջակցությունը չէր գտնում այլևս:

Եփրեմի դիրքերի թուլացումը ուժգին հարված էր պարսկական հեղափոխությանը: Բախտիար խաները վճռական գործողությունների անցան: Նրանք նախ ձեռնարկեցին քայլեր, որոնք պետք է հնարավորինս խորացնեին առանց այն էլ ծայրահեղորեն լարված մեջլիս-կառավարություն հարաբերությունները՝ իշխանության երկու թևերը թուլացնելու համար: Նրանց խարդավանքներին առաջինը զոհ գնաց կառավարությունը:

Նախարարների խորհուրդը համաձայն էր կատարելու ռուսական վերջնագրի պահանջները, բայց մեջլիսը շարունակում էր դրանք կտրականապես մերժել: Սա նշանակում էր, որ վերջինս անվստահություն է հայտնում կառավարությանը, որը և հրաժարական տվեց: Անմիջապես, առանց մեջլիսի համաձայնությունն ստանալու, նախարարական աթոռները գրավեցին բախտիարները և ծայրահեղ աջ սահմանադրականները:

Ռուսական իշխանությունները հենց սրանց հետ էին կապում հեղափոխությունն աստիճանաբար, առանց ռազմական նոր միջամտության դեպի անկում տանելու մշակված ծրագիրը:

Կառավարությունն իրենց ազդեցության տակ դնելուց հետո, նույն ուժերը հերթի դրեցին ռուսական ծրագրի մյուս արգելքի հաղթահարման խնդիրը. 1911 թ. դեկտեմբերին Թեհրանում իրագործվեց հակահեղափոխական հեղաշրջում՝ բռնի ուժով գրավվեց և ցրվեց մեջլիսը՝ լուծարվեց նաև անջումենների մեծ մասը¹: Միաժամանակ հայտարարվեց, որ հրավիրվելու է երրորդ գումարման մեջլիս՝ չնշելով ժամկետը²:

Փաստորեն՝ ջնջվեց պարսկական սահմանադրությունը²:

Հեղաշրջումը կատարեցին երեկ իրենց սահմանադրականներ և նույնիսկ հեղափոխականներ համարող, բայց հեղափոխության իդեալներին դավաճանած ուժերը: Հեղաշրջում կատարելուց ամենից առաջ օգտվեց դաջարական տոհմապետությունը: Վերջինիս գլխավորությամբ Պարսկաստանում նորից իշխանու-

* Խորհրդային պատմաբանները պարսից խորհրդարանի տապալման գլխավոր պատասխանատուներից մեկը համարում էին Եփրեմին: Փաստերը բացահայտորեն խեղաթյուրելով՝ նրանք ժողովրդի այդ նվիրյալին, ոչ ավելի ոչ պակաս, համարում էին «հեղափոխության դավաճան», և սա այն մարդուն, որն իր կյանքը դրել էր այդ հեղափոխության գոհասեղանին: Բազմաթիվ օրինակներից բերենք միայն մեկը. «Անգլիական գործակալ Սարդար Ասադը և դավաճան Եփրեմը ցրեցին մեջլիսը», - կարդում ենք Նիկոլայ Լավրովի գրքում (**Николай Матвеевич Лавров**, Турция и Иран в 1870-1918 годах, с. 44):

Ընդհանրապես ո՞րն էր պարսկական հեղափոխության հերոս Եփրեմի նկատմամբ խորհրդային պատմաբանների ատելության պատճառը: Գլխավոր պատճառը նրա դաշնակցական լինելն էր: Կարելի է պատկերացնել, թե նրանք ինչպիսի՜ ներբողներ կձուներին Եփրեմին և ինչպիսի՜ գովեստներ կշռայլեին նրա գործին, եթե բոլշևիկ լիներ: Խորհրդային գաղափարական մարդու պատկերացմամբ ու համոզմունքով՝ դաշնակցականը դավաճան էր, թշնամի՝ թեկուզ լիներ ժողովրդի ազատագրական կռվի այնպիսի պանծալի դուրսգալ, ինչպիսին Եփրեմ Դավթյանն էր:

¹ Տե՛ս «Հնչակ» (Լոնդոն), № 1, հունվար, 1913, էջ 8:

^{**} Պարսկական երրորդ գումարման մեջլիսի ընտրությունները տեղի ունեցան միայն 1914 թ.:

² Այդ մասին հանգամանորեն տե՛ս «Նոր հոսանք», Բ տարի, № 6, 1914, հունիս, էջ 1016:

թյան եկավ հետադիմական ավատատիրական ազնվականությունը: Անիշխանության ու կամայականության վրա վերականգնված կարգը երբևէ կարելի⁶ է բնորոշել իբրև «սահմանադրական»:

Նոր կառավարությունն ընդունեց անգլո-ռուսական վերջնագիրը: Երկրում լույս տեսնող թերթերի մեծ մասը փակվեց:

ԵՓՐԵՄԻ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԿՈՒՍԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀԵՏ

Մահմեդ Ալի շահի տապալումից և երկրում սահմանադրական իշխանության հաստատումից ի վեր Եփրեմն ունեցել է տարաձայնություններ Պարսկաստանի դաշնակցական գործիչների մի մասի հետ:

Հարաբերությունները հատկապես լարված էին Եփրեմի և ՀՅ դաշնակցության Շահաստանի (Թեհրանի) կենտրոնական կոմիտեի միջև: Կոմիտեի անդամների մի մասը (Հարություն Ստեփանյան, Նիկոլ Աղբալյան, Ա. Սևիկյան (Աբրահամ Գյուլխանդանյան), Տիգրան Մնացականյան, Միքայել Ստեփանյան, Հովհաննես Մասեհյան) դժգոհում էր, թե Եփրեմը բարձր պաշտոն ստանալով մեծամտացել է, կտրվել իր երեկվա ընկերներից և վերնից է նայում նրանց, թե նա նույնիսկ նեղացրել է Քեռուն, մերժել է կատարել Դաշնակցական Խեչոյի (Խաչատուր Ամիրյան) համեստ պահանջը և այլն:

Եփրեմից կուսակից ընկերների ստացած այդ տպավորությունների հիմնական պատճառն այն էր, որ լինելով պետական բարձր պաշտոնյա, Եփրեմն ստիպված էր հաճախ մերժել այս կամ այն կարևոր հարցի վերաբերյալ իր կուսակիցների անըն-

դունելի առաջարկությունները: Դա առիթ էր դառնում, որպեսզի վերջիններս զայրույթով արտահայտվեն, թե «տեսե՛ք, որքան է նա մեծամտացել»: Ամբարիշտ կեցվածքով նրանք նաև ասում էին, թե Եփրեմը, հպարտացած իր ունեցած դիրք ու պաշտոնով, անտեսելով ընկերներին, բուրժուական հոգեբանությամբ առաջնորդվելով, իր ամբողջ ժամանակն անցկացնում է խաների ու մեծամեծների հետ:

Եփրեմին փառասեր ներկայացնելն անարդար էր ու անիրավ: Նրան մոտ կանգնած մարդկանցից մեկը՝ Հովսեփ Հովհաննիսյանը, պատմում է, որ Եփրեմը բացարձակապես հեռու էր փառամոլությունից, նրան խորթ էին ամեն տեսակի պաշտոնական ձևականությունները: Լինելով ամբողջ Պարսկաստանի ոստիկանության պետ, Եփրեմը ռազմական համագգեստը երբեք չհագավ, տարբերանշաններ չկրեց, իր կենցաղում հասարակ ու մատչելի մնաց¹:

Եփրեմի նկատմամբ բացասաբար արտահայտվողները չէին ուզում ըմբռնել, որ հոչակավոր **Եփրեմ խանը** երեկվա շարքային դաշնակցական **«ընկեր Եփրեմը»** չէ, որ հիմա նախկինի պես նա հնարավորություն չունի մշտապես շփվելու իրենց հետ, ամբողջական ծավալով պահպանելու առաջվա ընկերական հարաբերությունները:

Թեհրանի դաշնակցականներից Խ. Մինասյանն իր «Հուշերում» նկատել է. «Զգում ես, որ հրամանատար է, որ ունի պարտականութիւն, որ բոլորի ճակատագիրը – կեանքի, մահուան կշռաքարերը – իր անհատականութեան նժարին է դրած ...

Եւ ահա՛, աստիճանաբար մեր մէջ լայնանում է մի տարածութիւն, որին կարելի է կամուրջ նետել միայն **պատշաճութեան**,

¹ Տե՛ս **Յովսէփ Յովհաննիսեան**, Յուշեր, էջ 265:

ամեն ոք իր տեղը ճանաչելու չոր համաձայնությամբ միայն:

Այլ կերպ լինել չէր կարող:

Այլ կերպ էլ իրաւունք չունէր լինել»¹:

Իս. Մինասյանի այս մտքերին անդրադառնալով՝ Յ. Էլմարը դիպուկ գրել է. «Որքա՛ն առողջ տրամաբանութիւն և որքա՛ն ճիշտ բնորոշում, բայց ավստս, որ այդ զգաստութիւնը դեռ շատ հեռու է մնացել համարեա բոլոր հայկական շրջանակներից»²: «Նա կուզէր,- շարունակում է Էլմարը,- որ երբ ընկերները այցելում էին իրեն, անցեալի պէս թողնէր ամէն գործ եւ զբաղւէր նրանց հետ ..., ներկայ լինէր նրանց հաւաքոյթներին, հանդէսներին»³:

Ինչ խոսք, Եփրեմը նախկինի պէս կուզէր շատ հաճախ լինել ընկերների հետ, «բայց նա իր ամբողջ էութեամբ տարւած ռազմական եւ պետական գործերով, մոռացել էր անձնական բնոյթ ունեցող ամէն ինչ: Ոչ միայն մոռացել էր մտածել իր հանգստութեան, այլեւ իր հիւանդութեան մասին: Նա ստամոքսի բաց խոց ունէր, որն արդէն խիստ բարդացել էր, բայց ժամանակ չունէր հոգալու բուժելու մասին: «Հիւանդութիւնս լուրջ է,- գրել էր նա իր մտերմական նամակներից մէկում,- բայց ի՞նչ անեմ: Եթէ թողնեմ՝ ամէն ինչ կորչում է...»⁴:

Ինչպէս իր տեղում նշել ենք, 1910 թ. վերջերին Քեռին (Արշակ Գաֆաֆյան) Եփրեմի հետ Թավրիզից տեղափոխվել էր Թեհրան և նրա մարտական գործունեության մեջ սկսվել էր մի նոր շրջան, որը տևեց մոտավորապես մեկուկես տարի, մինչև 1912 թ. կեսերը:

¹ Մեջբերված է Յ. Էլմարի (Յովսէփ Յովհաննիսեան) «Եփրեմ» գրքից, Թեհրան, 1964, էջ 556:

² **Յ. Էլմար**, Եփրեմ, էջ 557:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 557-558:

Ի տարբերություն Ռոստոմի հետ Քեռու ունեցած սերտ համագործակցության, Թեհրանում Քեռու և Եփրեմի միջև չկար ցանկալի փոխըմբռնում, քանզի շատ տարբեր էին նրանց խառնվածքները: Քեռին՝ Սասունի հերոսը, միշտ եղել էր համեստ, շրջապատում երբեք չէր ընդգծում իր անձը, չէր ցուցադրում իր փառահեղ կենսագրությունը, այն դեպքում, երբ Եփրեմը գործի գերակայության բերումով հաճախ երևան էր բերում ինքնիշխան գործելու հակումներ:

Նույն Հովսեփի Հովհաննիսյանը վկայում է, որ Եփրեմը, իսկապես, մերժել էր Դաշնակցական Խեչոյի խնդրանքը՝ իրեն Թավրիզից մեկնելու թույլտվություն տալ, այն է՝ ուղևորվել Բուշեիր (անգլիական գոտի) և այնտեղից ծովով հեռանալ մի ուրիշ երկիր: Նեղանալով Խեչոն ընկերների մոտ հույժ դժգոհել էր Եփրեմից: Բայց հետո պարզվել էր, որ վերջինս նրան թույլ չի տվել ուղևորվել դեպի հարավ՝ մտահոգված լինելով նրա ապահովության հարցով. ճանապարհները բռնված էին թշնամիներով, հատկապես Սալար Դովլեի մարդկանցով: Վերջինիս՝ Թեհրանի վրա հարձակվող բանակի ջախջախումից հետո միայն Եփրեմը Խեչոյին թույլատրեց հեռանալ Պարսկաստանից¹:

Նախանձի ու չկամության հողի վրա ծագած դժգոհություններն ու տարաձայնությունները ժամանակի ընթացքում փոխակերպվեցին լուրջ հակասությունների:

Պարսկահայ նշանավոր գործիչներից Հայրապետ Պանիրյանը, որը Եփրեմի հետ անձնական բարդ հարաբերությունների մեջ էր, գրել է.

«Եփրեմը բաւականին շփացել էր իր յաջողութիւններից եւ չէր ենթարկուում [ՅՅԴ] Թեհրանի կ[ենտրոնական] կոմիտէի կար-

¹ Տե՛ս **Յովսէփ Յովհաննիսեան**, Յուշեր, էջ 257:

գաղութիւններին: Կ[ենտրոնական] կոմիտէն համարում էր նրան իր շրջանի գործիչը եւ պահանջում, որ նա չգործէ ինքնակամ, այլ իր բոլոր ձեռնարկների եւ քայլերի մէջ [գործի] կ[ենտրոնական] կոմիտէի հետ խորհրդակցաբար եւ նրա հաւանութեամբ: Նա կատարել էր այնպիսի քայլեր, որոնք կ[ենտրոնական] կոմիտէի վրդովմունքն էին յարուցել»¹:

Առաջին լուրջ թնջուկը ծագել էր այն ժամանակ, երբ կառավարության հրահանգով Եփրեմը ուբակոծել էր Թեհրանի Աթաբեկի անվան զբոսայգում տեղակայված Սաթթար և Բադեր խանների հրամանատարության տակ գտնվող ջոկատների դիրքերը և զինաթափել նրանց, հաշվի չառնելով, որ Թավրիզի հերոսական պաշտպանության այդ գույգ ղեկավարները ջերմ հարաբերություններ ունեին ՀՅ դաշնակցության հետ:

1911 թ. օգոստոսի 14-ից 20-ն ընդգրկող ժամանակահատվածում Թեհրանում տեղի ունեցած դեպքերի մասին ռուսական դեսպանության՝ Պետերբուրգ ուղարկած զեկուցագրում ասված էր. «Ակնհայտ է Դաշնակցության դժգոհությունը Եփրեմի գործունեությունից, թե այդ գործունեությունը չի համապատասխանում հայերի հետապնդած նպատակներին»²:

Երկրորդ պատճառը Եփրեմի գծովելն էր բախտիարների հետ, որոնց բազմաթիվ ղեկավարներ սերտ փոխհարաբերությունների մէջ էին դաշնակցականների հետ, բարձր էին գնահատում դաշնակցական մարտիկների բարոյական ու մարտական ոգին, շատ բան էին սովորում նրանց վարվելակերպից ու մարդկային փոխհարաբերություններից:

Եվ ակհա՛ 1911 թ. երկրորդ կեսին այդ երկու պատճառներին ավելացել էին նորերը: Այս անգամ Եփրեմին հարուցվում էին

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 3 (325), մարտ, 1953, էջ 63-64:

² «Сборник дипломатических документов...», вып. V, с. 83.

ծանր մեղադրանքներ, որոնք նրա համար բախտորոշ էին: Դրանք էին. 1) Չի ընդդիմացել ռուսական կառավարության 1911 թ. հոկտեմբերի 29-ի և նոյեմբերի 16-ի վերջնագրերին, ավելին՝ հարցը կառավարությունում քննարկելիս եռանդուն մասնակցություն է ունեցել ռուսների ներկայացրած այդ վերջնագրերի ընդունմանը, 2) Գործուն մասնակցություն է ունեցել պարսկական երկրորդ մեջլիսի ցրմանը, 3) Հակառակ Դաշնակցության պաշտոնական տեսակետի, փոխել է իր վերաբերմունքը Ռուսաստանի նկատմամբ, չի քննադատում նրա իմպերիալիստական քաղաքականությունը, Հայ դատի նկատմամբ թշնամական վերաբերմունքը:

Այս բոլոր մեղադրանքներին զուգահեռ Եփրեմը նաև ամբաստանվում էր, թե ա) դաշնակցական զինվորական կարևոր դեմքեր, այդ թվում Դաշնակցական Խեչոն ու Քեռին, տնականորեն հետապնդումների և սպառնալիքների են ենթարկվել, բ) իր հայկական գործամասը մեկուսացրել է Դաշնակցության հսկողությունից, որի հետևանքով ՀՅԴ Շահաստանի (Թեհրանի) կենտրոնական կոմիտեն այլևս ի գործու չէ նրան պահելու իր բարոյական ու կազմակերպական հսկողության ներքո:

Հարուցված մեղադրանքների մի մասը հետագայում, Եփրեմի մահից հետո, Ժխտեցին հենց դաշնակցական մի քանի հուշագրողներ, իսկ մյուս մասը, որոնք քաղաքական բնույթի էին, իսկապես ցույց էին տալիս, որ այդ սկզբունքային հարցերում Եփրեմի և Դաշնակցության պարսկական կազմակերպությունների տեսակետները ոչ միշտ են համընկել:

1911 թ. աշնան վերջերից Եփրեմի աստղը թեքվել էր: Պարսիկ ամբոխը մի կողմից նրան համարում էր առասպելական դյուցազն, մյուս կողմից նրան վատաբանում՝ անհավատալի արատներ վերագրելով: Մասնավորապես սկսել էին խոսել, որ նա, իբր, իր կնոջ հետ արտասահման է ուղարկել թանկագին քարեր ու

ոսկյա իրեր և որ Էջմիածնից բանադրանք է ստացել, քանի որ նա, ի վնաս հայության, մխրճվել է ուրիշ երկրի գործերի մեջ: «Մշակը» գրում էր. «Այդպես է առհասարակ ամբոխի, մասնաւորապէս պարսիկ ամբոխի հոգեբանութիւնը. բարձրացնել մէկին, վերագրել նրան անհասանելի բարեմասնութիւններ, ներկայացնել նրան իբրեւ մի կատարելութիւն: Բայց եւ յանկարծ վար ձգել, բոլոր միջոցներով վարկաբեկել եւ մինչեւ իսկ ոտնատակ տալ դեռ միայն երէկ իր կողմից մինչեւ երկինք հասցրած մարդուն, ու կոխկրտել, ցեխի մէջ թաւալլոր անել նրան: Ճիշտ այդպէս պատահեց նաեւ Եփրեմի հետ»¹:

Թէն Եփրեմը արտաքնապես անտարբեր էր և չէր արձագանքում ամբոխավարական զրպարտություններին, բայց չէր կարող թաքնված ապրումներ չունենալ: Այդ զազրախոսություններին գումարվում էր այն, որ նրա նկատմամբ հույժ բացասական դիրք էր բռնել Պարսկաստանի դեմոկրատական կուսակցությունը, որը սերտ դաշինքի մեջ էր ՀՅ դաշնակցության հետ: Այդ երկու կուսակցությունները Պարսկաստանում մղում էին ուժգին հակառուսական քարոզչություն՝ բայց տարբեր պատճառներով: Դեմոկրատական կուսակցությունը մեջլիսում առճակատում էր Պետերբուրգի համակրությանն արժանացած պահպանողականների կուսակցության հետ, ինչն առաջ էր բերում Ռուսաստանի նկատմամբ դեմոկրատների ցավագին հակազդեցությունը: Իսկ Դաշնակցության Պարսկաստանի երկու (Վրեժի և Շահաստանի՝ Թավրիզի և Թեհրանի) կենտրոնական կոմիտեներն իրականացնում էին հակառուսական քաղաքականություն ոչ միայն այն պատճառով, որ Պետերբուրգը Մահմեդ Ալի շահին հետևողականորեն պաշտպանում էր նաև նրա գահընկեցությունից հետո, այլև գլխա-

¹ «Մշակ», № 106, 19 մայիսի 1912 թ.:

վորապես այն պատճառով, որ կազմակերպության հարյուրավոր անդամները «Դաշնակցության գործով» տառապել կամ դեռևս տառապում էին ցարական բանտերում ու արքայազմերում:

Դաշնակցության հակառուսական քաղաքականությունն ընդհանրապես, Պարսկաստանում այդ նույն քաղաքականության կիրառումը մասնավորապես, հայկական հասարակության պահպանողական և ազատական ճամբարներում, նրանց մամուլի օրգաններում ենթարկվում էին քննադատության:

Թավրիզում լույս տեսնող «Միտք» հնչակյանամետ թերթը գրում էր. «Մենք ասիական ժողովուրդ ենք: Իսկ Ասիայի հրամանատարութիւնն արդէն հզօր Ռուսիոյ ձեռքումն է: Ուստի թէ՛ Ռուսաստանում եւ թէ՛ Ռուսաստանի սահմաններից դուրս, ո՛ր երկրի **հաւատարիմ եւ ազնիւ** քաղաքացիներն էլ լինենք, մենք պէտք է հանդիսանանք Ասիայի գերիշխանի կամ հրամանատարի լաւագոյն բարեկամները: Մենք ... բոլոր ազգերի ու հայրենիքների անկախութեան կուսակից ենք: Իսկ եթէ եւրոպական **կօնցերտը** դրա հակառակն անել կամենայ ու վճռի, ապա հայերիս կմնայ ապահովել մեր ապագան՝ լի **վստահութեամբ** նայելով դէպի **հիւսիս** եւ հեռու լինել քամի սերմանելուց, որպէս զի փոթորիկ չհնձենք» (ընդգծումները թերթինն են: - Հ. Մ.)¹:

Անդրադառնալով Պարսկաստանում գլորվող իրադարձություններին, Կ. Պոլսի «Բիւզանդիոնը» պարսկահայերին խորհուրդ էր տալիս հանդես չգալ Ռուսաստանի դեմ: «Գէշ մարդ չըլլաք Ռուսիոյ հետ» վերնագրով հոդվածում թերթը գրում էր, որ միննույն է, ռուսները Պարսկաստանում մնալու են երկար, ուստի շատ լավ կլինի, եթե նրանք իրենց ճանապարհին հայեր չգտնեն, նամանավանդ կովկասցի հայեր: «Պարսիկներուն սեւ աչքերուն

¹ «Միտք», № 21, 21 հուլիսի 1912 թ.:

սիրոյն համար մենք ի՞նչ պետք ունինք գէշ մարդ ըլլալու ռուս կառավարութեան հետ: Եթե Ռուսաստանը մտադրվել է գրավել Պարսկաստանը, ո՞վ կարող է հանդես գալ նրա դեմ. պարսից բանակը, որ գոյություն ունի միայն թղթի վրա»: «Հայերուն Պարսկաստանի մէջ Ռուսիոյ դէմ ելլելն ի՞նչ արդիւնք պիտի տար. պարսկաց համակրանքի՞ն թէ՞ Ռուսիոյ հակակրանքին ենթարկել հայերը: Բայց ո՞վ չի հասկնար, թէ պարսկաց համակրանքէն հայ ազգը մեծ բան մը չունի շահելու, ... մինչ Ռուսիոյ հակակրանքը շատ սուղի կրնայ նստիլ հայերուն»: Թող պարսիկներն ու ռուսերն իրենց վեճը իրենց մէջ լուծեն, հայերին ի՞նչ փույթ, որ իզուր թշնամություններ բերենք «մեր խեղճ եւ անպաշտպան ազգի վրայ»:

Գալով Դաշնակցության վարած հակառուսական քաղաքականության վնասներին, թերթն ընդգծում էր, որ դաշնակցականներն, իբրև ընկերվարական հեղափոխականներ՝ տարբեր կարծիքներ ունեին ընդհանրապես Ռուսաստանի ներքին կացության, մասնավորապես՝ ցարիզմի մասին և շատ նեղված են դաշնակցականների դեմ բացված դատից:

Բայց մի՞թե այդ դատավարության հաշիվը պետք է Պարսկաստանում լուծել:

Ռուսաստանը 150 միլիոն բնակչություն ունեցող պետություն է, որի տարածքում հայերը կազմում են ընդամենը մեկուկես միլիոն: Մի՞թե խելքի մոտ բան է, որ այս մեկուկես միլիոն հայերը, իրենց ազգային խղճալի վիճակը մի կողմ թողած, իրենց գոհեն Պարսկաստանի փրկության կամ Ռուսաստանում ազատ կյանք ստեղծելու համար: Ռուսաստանն իր ներսից պիտի շտկվի, պիտի բարեկարգվի ու զարգանա շնորհիվ ժամանակի ոգու ընկալման և քաղաքակրթության անդիմադրելի հոսանքի՝ իր բազմամիլիոն ազգաբնակչությանը տանելով նոր ճակատագրին ընդա-

ռաջ՝ հանգրվան առ հանգրվան: Միննույն է, այդ մեծ հոսանքն իր գործը տեսնելու է վաղ թե ուշ: Հետևապես չարժե, որ փոքրաթիվ հայ ազգի մնացորդացը հիմա էլ գրկվի իր բնակության վայրերից դեպքերի ընթացքը անխոհեմաբար արագացնելու իր մտադրություններով: Ռուսաստանը վայելում է Արևմուտքի ամենազգամետ երեք ազգերի՝ ֆրանսիացիների, անգլիացիների ու ամերիկացիների սերտ բարեկամությունը, որոնք այդ երկրի ներքին վիճակը բոլորովին արգելք չեն համարում նրա հետ ունենալու ամենասերտ հարաբերություններ և նույնիսկ նրա հետ մտնելու բարեկամական դաշինքի մեջ: «Այսպիսի տերութեան մը հետ գեշ մարդ ըլլալ ի՞նչ խելք է,- հարց էր տալիս «Բիւզանդիոնը»: – Ռուսիոյ մէջ կը պատահին բաներ, որոնցմէ գոհ չենք անշուշտ. բայց մի՞թէ ասիկա պատճառ է, որ յայտնի հակառակութիւն ցուցունենք կամ պայքար մղենք ռուս տերութեան դէմ: Ռուսիա կոչուած է մեծ դեր մը կատարելու Արեւելքի մէջ, եւ եթէ չենք կրնար սիրաշահիլ զինք, գէթ մեզի դէմ չունենանք զինքը»¹:

1911 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերից Եփրեմը բացահայտորեն խոսում էր այն մասին, որ հակառուսական քաղաքականությունը Պարսկաստանի ազատագրական շարժմանը միայն վնաս է բերում: Վերլուծելով իրադարձությունների ընթացքը, նա եկել էր այն եզրակացության, որ Ատրպատականում և ընդհանրապես Պարսկաստանի հյուսիսային մասի թուրքալեզու տարածքներում Ռուսաստանի դիրքերի թուլացումն իր հետևից անխուսափելիորեն բերելու է դիրքերի ուժեղացում Օսմանյան կայսրության, որը վաղուց երագում է տեր դառնալ այդ տարածքներին: Ռուսների դեմ հանդես գալով, հեղափոխական ուժերը դրանով իսկ նպաստում են Պարսկաստանում Թուրքիայի նվաճողական քաղաքականու-

¹ «Բիւզանդիոնի» սույն հոդվածը արտատպված է «Մշակում» (№ 287, 28 հեկտեմբերի 1911 թ.):

թյան իրականացմանը: Ուրմիայի և Սալմաստի շրջաններից հեռացած օսմանյան գորքերը 1911 թ. աշնան կեսերին կրկին վերադարձել էին: Այդ գավառներում իրենց արդեն տեր ու տիրական զգալով, նրանք ամրացնում էին իրենց գորանոցները, լրացնում զինամթերքը և պատրաստվում հետագա առաջխաղացման դեպի Ատրպատականի խորքերը¹: Եփրեմը 1911 թ. վերջին երկու ամիսներին վերջնականապես համոզվել էր, որ Պարսկաստանի ազգային շահերը պահանջում են կասեցնել հատկապես թուրքական գորքերի ներխուժումը Ատրպատական, որում մեծապես շահագրգռված է նաև Ռուսաստանը: Նա նաև համոզվել էր, որ հակառակ Դաշնակցության և Հնչակի բացահայտ հակառուսական քաղաքականության, պարսկահայության բացարձակ մեծամասնությունն առաջվա պես բարեկամական զգացումներ է տածում Ռուսաստանի նկատմամբ, և նրա ներկայությունը Պարսկաստանում համապատասխանում է պարսկահայերի կենսական շահերին:

Պարսկաստան այցելած Պետերբուրգի հեռագրական գործակալության թղթակից Գ. Յանչևեցկին հանդիպումներ էր ունեցել մի քանի հայ գործիչների, այդ թվում Եփրեմի հետ, և վերադառնալով գործուղումից, հանդես էր եկել դասախոսություններով ու հատուկ շեշտել, որ իրեն հաճելի զարմանք է պատճառել այն ջերմ վերաբերմունքը, որ պարսկահայերը տածում են Ռուսաստանի և ռուսահայերի նկատմամբ²:

Պետերբուրգի նկատմամբ Եփրեմի որդեգրած նոր դիրքորոշումը կառավարության ու մեջլիսի անդամներին առիթ էր տվել կարծելու, որ, իբր, նա կապերը խզում է իր կուսակցության՝ ՀՅ դաշնակցության ղեկավարության հետ: Նման կարծիքի տարածմանը նպաստել էր նաև այն, որ Եփրեմի կարգադրությամբ Թեհ-

¹ Տե՛ս «Ղարաբաղ», Ա տարի, № 13, 29 դեկտեմբերի 1911 թ.:

² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 238, վավ. 95, թ. 1:

րանում ձերբակալվել էին դեմոկրատական կուսակցության մի շարք գործիչներ, որոնք հանդես էին գալիս Սեփահդարի կառավարությունը բռնի ուժով տապալելու կոչերով: ՀՅԴ Վրեժի և Շահաստանի կենտրոնական կոմիտեները, միացած դեմոկրատներին, բողոք էին ներկայացրել շահի խնամակալ Նասր օլ Մուլին՝ պահանջելով վերջ դնել բռնարարքներին և հետաքննություն սկսել, այլապես սպառնալով, որ հայ և պարսիկ ֆիդայիները կհրաժարվեն կովի գնալ Սալար Դովլեի դեմ¹: Խնամակալը խոստացել էր կատարել դաշնակցականների և դեմոկրատների ներկայացրած պահանջը:

Եփրեմն արդեն ծանր էր տանում ինչպես ամբոխի զրպարտությունները, այնպես էլ դեմոկրատական կուսակցությանը բռնությունների ենթարկելու վերաբերյալ իրեն ներկայացրած մեղադրանքները: Նույնիսկ եկավ մի պահ, որ նրա մոտ Պարսկաստանը թողնելու և Կովկաս հեռանալու ցանկություն առաջացավ: Հեռանալ, այլ ոչ թե լքել: Հեռանալ Պարսկաստանում նվազագույն կարգ ու կանոն հաստատվելուց հետո: Բայց ո՞ր հեռանալ: Նա նույնիսկ հարց էր տալիս, թե կառավարության համաձայնության դեպքում ո՞ր ճանապարհով կարող է հեռանալ սահմանից, երբ ամեն կողմում էլ թշնամիներ ուներ: Նա ավելացնում էր, թե Ռուսաստանով չի կարող անցնել, որովհետև որպես նախկին ռուսահպատակ և Սիբիրից փախստական՝ անմիջապես կձերբակալեին, հարավի գծով ևս չէր կարող անցնել, որովհետև ճանապարհի ամբողջ երկարությամբ կլինեն հայտնի և անհայտ միապետական խաներ ու ցեղապետներ, որոնք արյան թշնամությամբ են լցված իր դեմ՝ իրենց ստացած ռազմական կամ այլ տեսակ հարվածների համար:

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 104, 17 մայիսի 1912 թ.:

Եփրեմը մտածում էր, որ Սալար Դովլեի նկատմամբ վերջնական հաղթանակի և նրան երկրից դուրս քշելու դեպքում միայն կարող է հրաժարական ներկայացնել կառավարությանը: Դրանից հետո նա, այնուամենայնիվ, մտադիր էր անցնել թուրք-պարսկական սահմանը, գնալ Կ. Պոլիս և իրեն դնել ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոյի տրամադրության տակ:

Եփրեմի մտադրության մասին տեղեկացել էին հայկական շրջաններում: Պարսկաստանից Եփրեմի հեռանալը ճիշտ համարելով, «Բիւզանդիոնը» Դաշնակցությանը միաժամանակ խորհուրդ էր տալիս ոչ միայն որքան հնարավոր է շուտ դադարեցնել հակառուսական գործունեությունը, այլև ձեռնարկել Պարսկաստանից իր մարտիկներին շուտափույթ դուրս բերելու գործը: Թերթը գրում էր. «Այս է, կարծէք, ամէնէն ողջամիտ հայու հայեացքն օրուան խնդրոյն վրայ, որ կենսական նշանակութիւն ունի հայ ազգի համար, եւ Եփրեմ խանին Պարսկաստանէն մեկնելու որոշումն առհաւատչեայ մը կը սեպենք, թէ Դաշնակցութեան պետերն ալ, որոնք հարկաւ չարիք չեն կամենար ազգին, կը զգան, թէ տեղ չկայ աւելի յառաջ երթալու, եւ «գործն անուշի կապելու» միջոց մը կ'որոնեն»¹:

Ատրպատականի հայության համար բացառիկ բարդ պայմաններում Թավրիզի թեմի առաջնորդ Կարապետ եպիսկոպոսի շուրջ նույնպես ստեղծվել էր անցանկալի մթնոլորտ: Սրբազանը Մաղաքիա արք. Օրմանյանի քաղաքական հայացքների ջերմ կողմնակիցներից մեկն էր, որը և առաջ էր բերել դաշնակցական ու հնչակյան մամուլի համապատասխան բացասական վերաբերմունքը:

¹ «Բիւզանդիոնի» սույն հոդվածը արտատպված է «Մշակում» (№ 287, 28 դեկտեմբերի 1911 թ.):

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՐՄԿԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԱԿԱՆ ԱՆԿՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ: ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐԻ ՀԵՏՆԱՊԱՀԱՅԻՆ ՄԱՐՏԵՐԸ ԵՎ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ռուսական կառավարությունն օրեցօր սպասում էր, թե պարսկական մեջլիսը երբ չեղյալ կհայտարարի գահագուրկ շահին առավել նվիրված կողմնակիցների ունեցվածքը բռնագրավելու մասին իր իսկ ընդունած օրենքը, ինչպես նաև շահի եղբայր Շոաա Սալթանեի ունեցվածքը գույքագրելու մասին Մորզան Շուստերի տված հրամանը: Օրերն անցնում էին, բայց չէին կատարվում ո՛չ մեկը և ո՛չ էլ մյուսը, իսկ պարսից կառավարությունը չէր պատասխանում ռուսական կառավարության 1911 թ. նոյեմբերի 16-ի վերջնագրին: Միաժամանակ, երկրով մեկ չէին դադարում պարսից պետության ինքնիշխանության բացահայտ ոտնահարման դեմ ուղղված ժողովրդական բողոքի ու զայրույթի փոթորիկը: Տեղի էին ունենում զանգվածային հանրահավաքներ ու ցույցեր՝ «Մա՛հ կամ ազատությո՛ւն» և նմանատիպ կարգախոսքերով: Ռուսական և ուրիշ արտասահմանյան ապրանքների բոյկոտ սկսվեց:

Մյուս կողմից՝ մի խումբ սահմանադրական ծայրահեղականներ, այդ թվում դաշնակցականներ ու հնչակյաններ, հակառու-

սական գրավոր ու բանավոր ուժգին քարոզչություն մղելով, հանրահավաքներում ունեցած ելույթների ժամանակ Նիկոլայ II ցարին որակում էին Պարսկաստանի ժողովրդի դահիճ, վիրավորական արտահայտություններով այպանում Ռոմանովների արքայատոհմը, դրանով իսկ ռուսական կառավարությանը մղում վճռական գործողությունների:

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՆՈՐ ՆԵՐՆՈՒԺՈՒՄԸ

Տեսնելով, որ հետադիմությունն անընդունակ է սեփական ուժերով հաշվեհարդարի ենթարկելու երկրում շարունակվող հեղափոխությունը, Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի կառավարությունները որոշեցին իրենց զինված ուժերով ուղղակի ռազմակալել երկիրը:

Հակառուսական լարված մթնոլորտում քննելով հարցը, մեջլիսը կտրականապես մերժեց ռուսական վերջնագրի պահանջները:

Հենց դրան էլ սպասում էին 1907 թ. օգոստոսի 18 (31)-ի պայմանագրով Պարսկաստանն ազդեցության գոտիների բաժանած Ռուսաստանը և Մեծ Բրիտանիան: Պատրվակ բռնելով իրենց վերջնագրի մեջլիսի մերժումը, Պետերբուրգն ու Լոնդոնը որոշեցին համատեղ ռազմական արշավանք սկսել և վերջնականապես խեղդել պարսկական հեղափոխությունը:

Դեռևս 1911 թ. հոկտեմբերին Պարսկաստանի հարավում, Բուշեիրում, ափ էին իջել անգլիական զինված ուժերի նոր ստորաբաժանումներ, որոնք ուղևորվել էին Շիրազ քաղաք և «իրենց» ազդեցության գոտու բոլոր վտանգավոր տարածքներ: Դաժան դատաստան սկսվեց երկրից օտարերկրյա զորքերը դուրս բերե-

լու պահանջով հանդես եկող բոլորի դեմ: Տեղի ունեցան զանգվածային գնդակահարություններ, փակվեցին սահմանադրական ուղղության թերթերը, խստորեն արգելվեցին ժողովները, հանրահավաքները և ցույցերը¹:

Քանի որ ինչպես 1908 թ. հունիս - 1911 թ. սեպտեմբեր ընկած ժամանակահատվածում, այնպես էլ 1911 թ. երկրորդ կեսին և 1912 թ. Պարսկաստանում ռազմաքաղաքական հիմնական իրադարձությունները տեղի են ունեցել նրա հյուսիսային նահանգներում, ուստի համառոտ կլուսաբանենք միայն ռուսական զորքերի Պարսկաստան ներխուժման հանգամանքներն ու ստեղծված քաղաքական նոր ճգնաժամը, որը և հանգեցրեց պարսկական հեղափոխության պարտությանը:

Տևական նախապատրաստություններից հետո ռուսական կառավարությունն անցավ վճռական գործողությունների: Պետերբուրգում կասկած չունեին, որ այս անգամ կայսերական բանակի ուժգին ներխուժումով, առանց լուրջ դիմադրության, վերջ կտրվի պարսկական հեղափոխական շարժմանը, թեև Թեհրանի ռուսական դեսպանությունը կանխատեսում էր, որ, այնուամենայնիվ, սպասվում է ուժգին դիմադրություն ինչպես Թավրիզում, այնպես էլ մայրաքաղաք Թեհրանում:

Նոյեմբերի 23-ին Պոկլևսկի-Կոզելը Պետերբուրգ հղած հեռագրով հայտնում էր, որ ռուսական զորքը Թեհրանի վրա շարժվելու դեպքում մայրաքաղաքի պաշտպանության գլուխ է կանգնելու Եփրեմը, որին վերագրում են այն խոսքերը, թե լավ է Պարսկաստանը միանգամից կործանվի, քան երկարատև մրցապայքարի ենթարկվի²:

¹ Տե՛ս «История Ирана», с. 288:

² Տե՛ս «Сборник дипломатических документов...», вып. VII, с. 281-282:

Թեհրանից ստացված այդ և նման հաղորդումները թափանցում էին ռուսական մամուլի էջերը՝ համապատասխան մեկնաբանություններով: Ռուսական հետադիմական մամուլը կառավարությանը հիշեցնում էր, որ Պարսկաստան նոր գորքեր մտցնելու դեպքում նրանց հրամանատարները պետք է հաշվի առնեն տեղի հայկական զինված խմբերի հնարավոր լուրջ դիմադրությունը: Իսկ “Новое Время” թերթի հակահայ խմբագիր Լեոնիդ Մենշիկովն ուղղակի գրում էր. «Ռուսական գորքին կորուստներ պատճառողները լինելու են պարսկական խառնաշփոթի կազմակերպիչ հայերը՝ ի՛նչ անվան տակ էլ նրանք թաքնված լինեն»¹:

Գոհացնող պատասխան չստանալով Թեհրանից, Պետերբուրգի կայսերական կառավարությունը 1911 թ. նոյեմբերին սահմանն անցնելու հրաման տվեց ռուսաց 12 հազարանոց զորքերին, որոնք ուղղություն վերցրին դեպի Ատրպատական, Գիլան և Խորասան²:

Այս անգամ ցարիզմը հավանաբար լուրջ մտադրություն ուներ չբավարարվել Հյուսիսային Պարսկաստանի վրա ունեցած տնտեսական ու քաղաքական խոր ազդեցությունով և ուղղակի գաղութացնել «իրեն պատկանող» գոտին: Պահը հարմար էր այդ մտադրությունն իրագործելու համար, քանի որ երկիրը պառակտված էր և նետված իսկական քառսի մեջ: Հենց նման մի քառսի և ներքին բարդությունների տևական պահպանման պայմաններում էր, որ նախորդ ժամանակներում Ռուսաստանը հաջողել էր քայլ առ քայլ իրար հետևից տիրել Դերբենտին, Կուր գետի ստորին ավազաններին, Թալիշին, Արցախին, Գանձակի, Շեքիի, Շիրվանի խանություններին:

¹ “Новое Время”, 19 января 1912 г.

² См. и Г. В. Шитов, Персия под властью последних Каджаров, с. 155:

1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմում ռուսական բանակների տարած փայլուն հաղթանակների շնորհիվ 1828 թ. փետրվարի 10-ին Թուրքմենչայ գյուղում կնքվել էր հաշտության պայմանագիր երկու երկրների միջև, որով Ռուսաստանին էին անցել նաև Երևանի ու Նախիջևանի խանությունները: Պայմանագրի 3-րդ հոդվածով այսպես էր օրինականացվել պատերազմի հիմնական արդյունքը.

«Նորին Մեծություն Պարսկական Շահը իր անունից և իր թագաժառանգների և ժառանգորդների անունից Ռուսական Կայսրությանն է զիջում որպես նրա կատարյալ սեփականությունը Երևանի խանությունը՝ Արաքսի այս և այն կողմերում և Նախիջևանի խանությունը: Այս զիջման հետևանքով Նորին Մեծություն Շահը խոստանում է սույն պայմանագրի ստորագրման օրից հաշված վեց ամիս ոչ ավելի ժամանակամիջոցում ռուսական իշխանություններին հանձնել այն դիվաններն ու հրապարակված վավերագրերը, որոնք վերաբերում են վերոհիշյալ երկու խանությունների կառավարմանը»¹:

Պայմանագրի 12-րդ հոդվածով կանոնավորվում էր պարտված կողմին պատկանող անձանց սեփականատիրության իրավունքի խնդիրը: Այնտեղ արձանագրված էր.

«Հօգուտ երկու տերությունների հպատակների՝ պայմանավորվող բարձր կողմերը որոշում են՝ նրանց ընդհանուր համաձայնությամբ Արաքսի երկու կողմերում անշարժ գույք ունեցողներին տալ եռամյա պայմանաժամ, որի ընթացքում նրանք կարող են ազատ վաճառել կամ փոխանակել իրենց անշարժ գույքը. բայց Նորին Մեծություն Ամենայն ռուսաց Կայսրը, որչափ վերաբերում է իրեն, սույն ներողամիտ կարգադրությունից հանում

¹ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1972, էջ 66:

է Հոսէյն խանին՝ Երևանի նախկին սարդարին, նրա եղբորը՝ Հասան խանին և Նախիջևանի նախկին կառավարիչ Քերիմ խանին»¹:

Այսինքն՝ հիշատակված այդ երեք խաները Երևանի ու Նախիջևանի խանություններում պահպանում էին անշարժ գույքի նկատմամբ իրենց ունեցած սեփականատիրական իրավունքները:

1829 թ. սեպտեմբերին Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև Ադրիանապոլսում կնքված պայմանագրի 4-րդ հոդվածով թուրքերը ճանաչում էին Թուրքմենչայի պայմանագրով Երևանի ու Նախիջևանի խանությունների միացումը Ռուսաստանին: Հոդվածում ասված էր.

«Վրաստանը, Իմերեթիան, Մինգրելիան, Գուրիան և Անդրկովկասի շատ այլ մարզեր արդեն վաղուցվանից առհավետ միացված են Ռուսական կայսրությանը. 1828 թվականի փետրվարի 10-ին Պարսկաստանի հետ կնքված պայմանագրով սույն Տերությանն են զիջված նաև Երևանի և Նախիջևանի խանությունները: Ուստի երկու Բարձր պայմանավորվող կողմերը անհրաժեշտ համարեցին երկու կողմերի տիրույթների միջև, հիշյալ գծի ամբողջ երկայնքով, հաստատել ճշտորոշ սահմանագիծ, որն ընդունակ լինի ապագայում կանխելու ամեն տեսակ թյուրիմացություններ: Նույն կերպով նրանք նկատի առան այն միջոցները, որոնք կարող են անհաղթահարելի խոչընդոտ դառնալ սահմանակից ցեղերի ասպատակումների և ավարառությունների դեմ, որոնք ցայսօր այնքան հաճախ խախտում են երկու

¹ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», էջ 70:

կայսրությունների բարեկամական և բարիդրացիական կապերը...»¹:

Թուրքմենչայի պայմանագիրը թելադրված էր ռուսական կողմի կամքով: Եվ դա բնական էր, քանի որ խնդիրը մինչ այդ արդեն լուծված էր պատերազմի դաշտում, մի պատերազմ, որի գործուն մասնակիցներն էին ռուսական զորքերի կազմում, ռուս զինվորների հետ կողք կողքի կռված հայկական կամավորական խմբերը: Համատեղ պայքարում ձեռք բերած հաղթանակը և դրա պսակը հանդիսացող Թուրքմենչայի պայմանագիրը բախտորոշ նշանակություն ունեցան հայ ժողովրդի համար: Նրա մի մեծ հատվածը ազատագրվեց պարսկական միջնադարյան բռնակալությունից, մեկընդմիջտ փրկվեց արևելյան բռնատիրության վայրագ հալածանքներից, գտավ ռուսաց հզոր պետության պաշտպանությունը և նրա հովանու տակ ընդգրկվեց վիթխարածավալ կայսրության տնտեսական կյանքի ոլորտի մեջ, հաղորդակից եղավ բարձր քաղաքակրթական արժեքների, անմիջականորեն կրեց ռուսական մեծ մշակույթի և լուսավորության բարերար ազդեցությունը, աստիճանաբար ներգրավվեց ռուս ժողովրդի առաջադիմական շարժումների մեջ: Հիմք դրվեց Ռուսահայաստանին, որը դառնալու էր հայ ժողովրդի քաղաքական ձգտումների հնոցը գալիք տասնամյակներին:

Եվ ահա՛ այժմ, 1911 թ. աշնանը, հերթի էր դրվել Պարսկաստանի Հյուսիսկասպիական մարզի (Գիլան, Մազանդարան), Ատրպատականի և նույնիսկ «Թեհրանի նահանգի» մի մասի գրավումը: Ինչ խոսք, այդ տարածքների անցումը Ռուսաստանին կնպաստեր դրանց տնտեսության արագ զարգացմանը: Համառուսաստանյան տնտեսական կյանքի և ռուսական առաջավոր

¹ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», էջ 75:

մշակույթի ոլորտների մեջ կընդգրկվեր նաև երբեմնի Պարսկահայքը՝ Ուրմիա, Սալմաստ, Մակու, Ղարադաղ գավառները՝ հայերի համար բարենպաստ հեռանկարով:

Բայց եթե այդպես չեղավ, դա պարսկահայության համար ողբերգություն չէր: Պարսկաստանը Տաճկաստան չէր, ուր հայությունը տոչորվում էր թուրքերի անտանելի լծի տակ: Պարսկաստանը հայերի համար շարունակում էր մնալ այն երկիրը, ուր հայը պաշտպանված էր երկու ժողովուրդների ավանդական անկեղծ բարեկամության ուժով:

Գրավելով Ռաշթը և Էնզելին, ռուսական զորքերը, այնտեղից առաջանալով Ղազվին, սպառնացին մայրաքաղաքին: Երկրի անկախությանը սպառնացող վտանգի այդ պահին Պարսկաստանն ի վիճակի չէր ուժգին դիմադրություն ցույց տալու ռուսական զորքերին, քանի որ շարունակվող ներքին երկարատև կռիվները ջլատել էին տնտեսությունը, ժողովուրդը գտնվում էր չքավորության և թշվառության մեջ: Կենտրոնական կառավարությունը կաթվածահար էր. կառավարություն փաստորեն գոյություն չուներ, խնամակալը շարունակում էր պնդել իր հրաժարականի վրա, մեջլիսը առաջվա պես քննադատելու վարպետ էր, իսկ շահը՝ պատանի: Դրան ավելացնենք, որ նախկին շահի կողմնակիցների դեմ կանգնած էին ջլատված զինվորական ուժերը: Ո՞վ պետք է դիմագրավեր երկրի վրա կախված վտանգը:

Ասպարեզում փաստորեն մնացել էր Եփրեմն իր փոքրաթիվ և հավատարիմ մնացած բախտիար դեկավար ընկերներով¹:

1911 թ. նոյեմբերի 16-ի երեկոյան ռուսական կողմը պահանջեց մեջլիսի հաստատմանը ներկայացնել կառավարության նոր կազմ: Մեջլիսը գործող կառավարության կազմում փոփոխու-

¹ Տե՛ս «Դրօշակ», № 4 (222), ապրիլ, 1912, էջ 86:

թյուն կատարեց, իսկ դեկտեմբերի 9-ին վերջնականապես ձևավորեց նոր կառավարություն՝ Սամսամ Մալթանեի վարչապետությամբ¹:

Ոգեշնչված Հյուսիսային Պարսկաստան ռուսական ներխուժման փաստով, ելնելով երկրում հաստատված ներքաղաքական արտակարգ ծանր իրավիճակից և խորացող միջկուսակցական պայքարից, չնկատելով, որ լարվածությունը սահմանադրական կառավարության և մեջլիսի միջև սուր բնույթ է կրում, և հայտնի չէ, թե այն երբ կարող է թուլանալ, համոզված, որ Ղազվինում կենտրոնացած ռուս զինվորներն ու կազակները վաղ թե ուշ կշարժվեն Թեհրանի վրա – հաշվի առնելով այդ ամենը, Սավադքուհում թուրքմենական ցեղերից մեկի մոտ թաքնված նախկին շահը, իրավիճակը հարմար համարելով, դուրս եկավ ապաստարանից և կրկին նետվեց հրապարակ՝ գահին վերատիրելու ևս մի փորձ անելու համար:

Հարկ է նշել, որ Մահմեդ Ալիի այս նոր արկածախնդրությունը Պետերբուրգը հավանություն չէր տվել: Ռուսաստանի արտգործնախարար Սերգեյ Սազոնովն այդ առիթով ասել էր. «Մահմեդ Ալին Պարսկաստան է վերադարձել ոչ միայն առանց մեր գիտության, այլև հակառակ մեր խորհրդի»²:

Մահմեդ Ալիի շուրջը կրկին հավաքվեցին նրա անձը պաշտող թուրքմեն ցեղապետները՝ իրենց հրոսակախմբերով: Նրանք առաջ շարժվելով գրավեցին Շահրուդը: Եթե նախկին շահի ճանապարհը ժամանակին չփակվեր, նա կարող էր առաջանալ Թեհրանի ուղղությամբ: Բայց Եփրեմը թուրքմեններին ժամանակ չտվեց՝ նրանց դեմ ուղարկեց 150 հոգանոց ջոկատ՝ Մոնթասեր Դովլեի գլխավորությամբ, որի առջև խնդիր դրվեց հասնել Դամ-

¹ Sté u “Сборник дипломатических документов...”, вып. VII, с. 264:

² «Արշալոյս», № 2, 1 մայիսի 1912 թ.:

գան և փակել հակառակորդի առաջխաղացման ճանապարհը: Բայց ավելի արագ շարժվելով, թուրքմենական զորքն արդեն գրավել էր Դամգանը: Մոնթասեր Դովլեն ստիպված եղավ իր ջոկատը տեղակայել Սեմնանում՝ համալրման սպասելով: Շուտով ջոկատին միացավ 340 մարդուց բաղկացած օգնական զորամաս, որի կազմում էր նաև 40 հոգանոց հայ կամավորների ջոկատը՝ Գրիգորի գլխավորությամբ: Նոյեմբերի վերջին կառավարական զորքերի միավորված ջոկատն ազատեց Դամգանը, ապա, հետապնդելով թշնամուն, պաշարեց ու գրավեց Մովլաթ-խան ամրոցը: Դամգանի գրավման մասին կարդում ենք. «Սեմնանում կենտրոնացած 600 հոգանոց ֆիդայիների ջոկատը, Գրիգորի ընդհանուր ղեկավարությամբ, հաջորդաբար երկու ընդհարում ունեցավ Դամգանը գրաված Մոհամմեդ Ալի շահի համախոհների հետ. առաջին անգամ ֆիդայիները պարտվեցին կորուստներով, Գրիգորը թեթև վիրավորվեց դեմքից: Երկրորդ անգամ ֆիդայիներին հաջողվեց թշնամուն դուրս մղել Դամգանից և գրավել քաղաքը»¹:

Նոյեմբերի վերջերին Եփրեմը Դամգան ուղարկեց օգնական նոր զորամաս, որի կազմում էր նաև հայ կամավորների 100 հոգանոց ջոկատը՝ Սիմոնի գլխավորությամբ: Կառավարական զորքերը շուտով վերագրավեցին Շահրուդը: Մահմեդ Ալիի զորքը նահանջեց Աստրաբադ:

Հեղափոխական ուժերի այդ գործողությունների արդյունքում նորից ձախողվեց Թեհրանը գրավելու Մահմեդ Ալիի ծրագիրը:

Աստրաբադից Մահմեդ Ալին Թեհրանի կառավարությանը դիմեց հետևյալ սպառնալից հեռագրով. «Խղճացե՛ք իմ ժողովրդին եւ վե՛րջ տուե՛ք ինձ հետ կռում ձեր յամառութեանը: Նկատի ունեցե՛ք, որ գահի վրայ իմ իրաւունքները վերականգնելու հա-

¹ См. **Михаил Сергеевич Иванов**, Иранская революция 1905-1911 гг., с. 488-489:

մար ձեր դեմ կուելու եմ մինչեւ արեանս վերջին կաթիլը: Ես շրջապատւած եմ հաւատարիմ թուրքմէններով, որոնց թիւը 15 հազարից աւելի է, բոլորն էլ լաւ զինւած եւ նիւթապէս ապահով: Հէնց նրանց հետ եմ գալիս ձեր դեմ: Իմ եղբոր հրամանատարութեան տակ նոյնպէս 15 հազարանոց զօրք կայ՝ կազմւած քրդերից եւ այլ ցեղերից: ... Այսուհետեւ դուք էք պատասխանատու ապագայ արինահեղութեան համար, եթէ կամաւոր չհեռանաք իշխանութիւնից»¹:

Եվ իսկապէս, Թուրքիայի սահմանակից տարածքներ փախած Սալար Դովլեն նույն ժամանակ նորից հայտնվեց Իրանական Քուրդիստանում: Քրդական գյուղերում կրկին զօրք հավաքելով, նա սկսեց սպառնալ Քերմանշահին:

Սալար Դովլեի նոր հայտնությունը շղթայական ցնցումների նոր ալիք առաջ բերեց: Միջցեղային արյունալի ընդհարումները, ավեր-կողոպուտները թեն չէին կարող սպառնալ պետության գոյությանը, բայց անկայուն վիճակ էին ստեղծում ամենուրեք: Արաբներն ու աֆղանները շարունակում էին ասպատակել Քերմանը և շրջակա գավառները, Քերմանշահի մոտերքում արյունալի ընդհարումների մեջ էին սանջաբիներն ու քալիօրները: Շիրազում կաշկայները, ցեղապետ Սովվաթ Դովլեի և նրա եղբոր գլխավորությամբ, երկու թշնամական մասերի բաժանված, կատաղի կռիվներ էին մղում միմյանց դեմ և այլն: Ի լրումն այդ ամենի, զանազան թափառական ցեղեր ու ավագակախմբեր, օգտվելով ընդհանուր շփոթությունից, կողոպտում էին խաղաղ բնակչության ունեցվածքը²:

Չնայած դրան, Սալար Դովլեն առաջվա պէս շարունակում էր մնալ ամենամեծ ու ամենավտանգավոր խռովարարը, և հենց

¹ «Հորիզոն», № 15, 24 հունվարի 1912 թ.:

² Տե՛ս «Արշալոյս», № 1, 15 ապրիլի 1912 թ.:

այդ պատճառով կառավարությունն իր զինված ուժերը միայն նրա դեմ կռվի հանեց:

Եփրեմը Սալար Դովլեի գորքի դեմ ուղարկեց մի ջոկատ Յար Մոհամմեդ խան Քերմանշահիի հրամանատարությամբ, որը հաջողեց առանց դժվարության Քերմանշահ մտնել և այնտեղ բանակել: Հաշվի առնելով, որ Յար Մոհամմեդի ջոկատը չի կարող դիմանալ Սալար Դովլեի գորքի սպասվող գրոհին, Եփրեմը որոշեց կտրել հակառակորդի գորքի թիկունքային ճանապարհները և շրջապատման սպառնալիքի տակ նրան ստիպել նահանջել: Այդ նպատակով նա Ղոմ-Սոլթանաբադ ուղղությամբ ուղարկեց 500 հոգանոց զորամաս, որի կազմում էր նաև Քեռու ջոկատը: Միաժամանակ, Թեհրանի կառավարությունը Քերմանշահի նահանգապետ նշանակեց արքայազն Ֆարման Ֆարմանին (խսկական անունը՝ Աբդոլ Հոսեյն Միրզա)՝ նրա տրամադրության տակ կազակներից ու հեծյալներից կազմված ջոկատ դնելով:

Դուրս գալով Համադանից, Ֆարման Ֆարմայի ջոկատը գնաց Ալբուլադի ուղղությամբ և հանդիպեց առաջացող Սալար Դովլեի մի զորամասի՝ Մահմեդ Ալիի երկրպագուներից մեկի հրամանատարությամբ: Հանկարծակիի եկած սահմանադրական ջոկատը մարտի մեջ մտավ, բայց, զգալի կորուստներ կրելով, հակառակորդի ճնշման տակ նահանջեց Համադանի մերձակայքում գտնվող Բահար գյուղը: Կումից Համադան եկող Քեռու գլխավորած հայկական ջոկատը շուտով կանգ առավ Բահարում: Քեռին ցավով ականատես եղավ Ֆարման Ֆարմայի՝ ներքին հակասություններից բզկտվող ջոկատի աննախանձելի վիճակին: Նրան այլ բան չէր մնում, քան հեռախոսով կապվել Եփրեմի հետ և խնդրել, որ նա գա Համադան՝ հարթելու համար ծագած հակասությունները նշված ջոկատում և Համադանի շրջանում գտնվող ուրիշ կառավարական զորամասերում:

Եփրեմը Համադան գնալու ժամանակ չունեցավ, որովհետև նույն ժամանակ Թեհրանում վիճակը նորից բարդացել էր մի կողմից սահմանադրականների շրջանում ծագած անհամաձայնությունների և հակասությունների սրման, մյուս կողմից՝ երկրում անկայունության և խռովության նոր օջախներ առաջ գալու պատճառով:

Երկարատև կռիվներից ու ծայր աստիճան լարված դրությունից հոգնած ու թուլացած ժողովուրդը բոլորովին անտարբեր էր դարձել և դատապարտվել անգործության, դադարեցրել ամեն աշխատանք: Թվում էր, թե նա այլևս կորցրել է իր բովանդակ հավատը և, մանավանդ, դժբախտ հայրենիքի վերածնության մասին այնքան փայփայած հույսերը:

Վերլուծելով երկրում ստեղծված ծանրագույն վիճակը, 1912 թ. ապրիլի 15-ից Թեհրանում լույս տեսնող «Արշալոյս» թերթն իր առաջին համարում գրում էր.

«Ընդհանուր ու բացարձակ սնանկություն ամեն ասպարիզում, անօրինակ այլասեռումն, անլուր հակահասարակական նկարագիր, համատարած խաւար ու անկարութիւն: Ահա՛ մեր իրականութեան ստեղծագործած յեղափոխական շրջանը: Ահա՛ ինչ տւեց մեր ժողովուրդին նրա շարժումը. դա մեր ներկայ կեանքի եւ նրա պայմանների անխուսափելի հետեւանքն է»¹:

Պետական դումայի 1912 թ. ապրիլի 13-ի նիստում Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարար Մագնոսովը, խոսելով կառավարության արտաքին քաղաքականության մասին, Պարսկաստանի վերաբերյալ հատվածում ասել էր. «Պարսկաստանի ներքին հուզումները դեռ չեն վերջացել. երկիրը դեռ գտնւում է մշտական տագնապների եւ անկարգութիւնների մէջ: Նոր կառավա-

¹ Տե՛ս «Արշալոյս», № 1, 15 ապրիլի 1912 թ.:

րութիւնը դեռ չի ամրապնդուել, որպէս զի կարողանայ ցանկալի կարգ ու հանգստութիւն մտցնել»¹:

Սազոնովի ելույթից պարզ երևում էր, որ դեռ 1911 թ. նոյեմբերից ռուսաց կառավարությունն արդեն ձեռք էր քաշել նախկին շահից, քանի որ նա էր եղել Պարսկաստանում տեղի ունեցած երկարատև անկայունության հիմնական պատճառը: Ռուսական այդ նոր քաղաքականության հետ համերաշխ էր Լոնդոնը: Երկու կառավարություններն այժմ շատ էին շահագրգռված երկրի ներքին կռիվների դադարեցմամբ և կայունության հաստատմամբ: Հենց այդ պատճառով նրանք նախկին շահին համոզում էին հեռանալ Պարսկաստանից և, միաժամանակ, Թեհրանի կառավարությանը պատրաստակամություն էին հայտնում անհրաժեշտ օգնություն ցույց տալ՝ ամրապնդելու իր իշխանությունը երկրում²:

Տեղեկանալով, որ տվյալ ժամանակում Պարսկաստանի իսկական տերերը՝ Ռուսաստանն ու Անգլիան այլևս մտադիր չեն առաջվա պէս սատար կանգնելու իրեն, նաև համոզվելով, որ այլևս չի կարողանալու զենքի ուժով վերատիրանալ գահին, Մահմեդ Ալին, օգտվելով թանձր մառախուղից, իր մի քանի ուղեկիցների հետ փախչում է Սարի, իսկ այնտեղից նավակով անցնում է Գյումուշ-Թեփե՝ նպատակ ունենալով նավարկել դեպի ռուսական մերձակա տարածք կամ ռուսական նավերից մեկը, ինչն առայժմ նրան չի հաջողվում: Բայց նա չէր կորցնում իր հույսը, որ ուր որ է Սալար Դովլեն իրեն օգնության է գալու: Եվ, իսկապէս, վերջինս Աստրաբադի նահանգի կառավարական ուժերի հետ ընդհարվելուց հետո, ձգելով իր հրոսակները Շահ-րուղում, 60 ձիավորով գալիս է Խոջանեֆես, որտեղ աշխատում է

¹ «Արշալոյս», № 2, 1 մայիսի 1912 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

ապստամբություն բարձրացնել Մահմեդ Ալիի օգտին, թուրքմեններին հավատացնելով, որ նա շուտով գալու է այդտեղ: Թուրքմեններն ապստամբություն չեն բարձրացնում, բայց պատրաստվում են նախկին շահին հանդիսավոր ընդունելություն ցույց տալ՝ մնալով թշնամական դիրքում ռուսական զորքերի նկատմամբ: Իրենց թշնամանքը ռուսների հանդեպ չէին թաքցնում նաև Էնզելիի շրջանի թուրքմենները, որոնք նույնպես պատրաստ էին իրենց մոտ ապաստան տալ նախկին շահին և ապահովել նրա անվտանգությունը¹: Ելնելով ստեղծված վիճակից, Կասպից ծովի ռուսական նավատորմի հրամանատարի կարգադրությամբ՝ «Արդահան» մարտանավը Բաքվից մեկնում է պաշարելու պարսից ափերը Էնզելիի մոտ և կանխելու թուրքմենների ապստամբական նկրտումները²:

Այս պայմաններում բացառված չէր, որ «Արդահանը» ուրբա-կոծեր Գյումուշ-Թեփեն: Նախկին շահն այնտեղ մնալը վտանգավոր համարելով, այնտեղից մեկնում և թաքնվում է թուրքմենական ցեղերից մեկի մոտ՝ փորձելով հետքը կորցնել: Որոշ ժամանակ նրա մասին որևէ ստույգ տեղեկություն չկար Թեհրանում³:

Պարսկական կառավարությունը հայցադիմում ներկայացրեց Թեհրանի ռուսական դեսպանությանը՝ խնդրելով Մահմեդ Ալիին թույլ չտալ մտնել ռուսական սահմաններից ներս և ապաստան չտալ կայսրության որևէ վայրում⁴:

Ստեղծված իրադրության մեջ Մահմեդ Ալիին մնում էր միայն մի ելք՝ կրկին փախչել Ռուսաստան:

¹ Տե՛ս «Կովկասի լրաբեր» (Թիֆլիս), № 16, 15 նոյեմբերի 1912 թ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս «Сборник дипломатических документов...», вып. VII, с. 130:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

Ռուսական դիվանագիտության համար ծանր վիճակ էր ստեղծվել: Ցարական արքունիքը համաձայն էր, որ Մահմեդ Ալին շարունակի ապրել Օդեսայում, բայց արտաքին գործերի նախարարությունը դեմ էր և գտնում էր, որ նախկին շահին կարելի է ներս ընդունել, նշանակել ցմահ թոշակ, միաժամանակ առաջարկել մշտական բնակության մեկնել արտասահմանյան որևէ երկիր: Մահմեդ Ալին ընդունեց այդ պայմանները և խոստացավ մեկընդմիջտ հրաժարվել գահի համար կռիվ մղելուց: Դրանից հետո 1911 թ. դեկտեմբերի սկզբին նա անցավ ռուսական սահմանը: Բաքվից «Ախուրեան» թերթին հաղորդում էին. «Նախկին շահին տանող շոգենավն անցավ՝ առանց կանգ առնելու Բաքում»¹:

ԹԱՎՐԻՋԻ ՎԵՐՋԻՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՆԿՈՒՄԸ

Չնայած Մահմեդ Ալին հեռացել էր Պարսկաստանից, բայց միապետական ուժերը հույսը դեռ չէին կորցրել և շարունակում էին վերջին կռիվները սահմանադրական ուժերի դեմ: Ռուսական հրամանատարության համակրանքի պայմաններում նրանք շատ տեղերում ռազմական հաջողություններ էին ունենում:

Բացառություն էղավ Թավրիզը, որտեղ ռազմական գործողությունները համառ բնույթ ընդունեցին և շարունակվեցին մինչև 1912 թ. հունվարի առաջին օրերը:

Թավրիզի դեմ միապետական ուժերի կռիվն այս անգամ փաստորեն վարում էր անվերապահորեն ռուսական հրամանատարության աջակցությունը վայելող հայտնի մտավորական,

¹ «Ախուրեան», № 14, 4 մարտի 1912 թ.:

Մարադայի գավառապետ Շուջաա Դովլեն (Սամադ խան), որն իր գործամասով եկել էր «պատժելու անիշխանականներին»:

Նախկին շահի և Սալար Դովլեի ռազմերթերի ծրագրերով՝ Շուջաա Դովլեի վրա խնդիր էր դրված՝ Ջենջանը և Ղազվինը գրավելու միջոցով փակել դեպի մայրաքաղաքի արևմտյան մասույցներ տանող ճանապարհները: Բայց դեպի Ջենջան և Ղազվին շարժվելու փոխարեն նա որոշեց գնալ Թավրիզի վրա՝ դեպի իր բազմամյա փափագի նպատակը:

Թավրիզյան զինված ապստամբության ժամանակ Շուջաա Դովլեն քաղաք մտնելու անհաջող ճիգեր էր արել, իսկ հիմա, տեսնելով, որ Թավրիզն անպաշտպան է, որոշել էր օգտվել ընձեռված հնարավորությունից ու գրավել այն: Իր այդ որոշումով նա օբյեկտիվորեն թուլացրեց հետադիմական ուժերի նախապատրաստած գրոհը Թեհրանի վրա և, դրանով իսկ հակահեղափոխության դեմ պայքարի նոր օջախ ստեղծեց Թավրիզում:

Թավրիզի հեղափոխականները դեմոկրատական նոր շարժում ստեղծեցին: Քաղաքը վաղեմի թշնամուց պաշտպանելու համար Թավրիզի անջումները կարողացավ նորից ստանձնել առաջնորդի դերը և զինել տեղի ֆիդայիներին: Այդ նպատակի համար կրկին օգտագործվեցին Արգում պահվող հրացաններն ու փամփուռները: Միննույն ժամանակ, երկու-երեք տարի առաջվա նման, թավրիզցի հեղափոխականներին օգնության շտապեցին Ասրպատականի տարբեր շրջաններից ու մարզերից, ինչպես նաև Կովկասից եկած զինյալներ: Քանի որ Թավրիզում ավելացել էին կառավարական ուժերը, Սալմաստից այնտեղ ժամանեցին Դաշնակցության և Սալմաստի գավառում հեղափոխության ժամանակ կարևոր դեր խաղացած հայտնի Հաջի Փեշնամազի ջոկատները: Մի բազմամարդ ջոկատ էլ Թավրիզ էր եկել Ուրմիայից:

Հասնելով Թավրիզի մատույցները, Շուջաա Դովլեն գրավեց Վասփենջը (Վասմինջ) և, ինչպես երևում է Թավրիզում ռուսաց զլխավոր հյուպատոս Ալեքսանդր Միլլերի հեռագրից, որոշեց քաղաքը զլխատել ղեկավարներից՝ պահանջելով հանձնել անջումենի ղեկավարներին։ Բանակցությունները Շուջաա Դովլեի հետ հաջողություն չունեցան, գրում էր Միլլերը։ Շուջաա Դովլեն պահանջել էր մինչև այդ օրվա կեսօրը հանձնել անջումենի ծայրահեղական անդամներին՝ սպառնալով մտնել Թավրիզ։ Պահանջը չկատարվեց։ 1000-ից ավելի ֆիդայի եռանդագին դիմադրության էր պատրաստվում. քաղաքից դուրս փորվեցին խրամատներ։ Հայերը, վրացիները և կովկասյան թաթարները կատարում էին զլխավոր դերը։ Թավրիզի պաշտպանության կազմակերպումը Թեհրանից ղեկավարում էր Եփրեմը։ Թեհրանի սահմանադրական կառավարության տրամադրած փողերի շնորհիվ արագորեն հավաքված զորքից միայն 400 հոգին համաձայնեց կովի մեջ մտնել քաղաքից դուրս գտնվող բլուրների վրա կառուցված ամրությունները պաշտպանող միապետական ուժերի դեմ։ Տեղացի և Ռուսաստանից ու Թուրքիայից եկած հայերը այդ 400 հոգու մեջ էին։ Հայ մարտիկները հեռագրով աշխուժորեն կապվում էին Եփրեմի հետ և նրանից հրահանգներ ստանում։

Դեռևս 1911 թ. սեպտեմբերին Շուջաա Դովլեն Թավրիզը գրավելու մի քանի լուրջ փորձեր էր արել։ Նա հաջողել էր ժամանակավորապես վերցնել քաղաքի Դարամելիք, ապա՝ Ահունի ու Շամգազան արվարձանները, բայց հեղափոխական ջոկատների բռն գրոհներով դրանք հետ էին խլվել։ Շուջաա Դովլեի ավագակախմբերի գրոհները շարունակվել էին նաև հոկտեմբերին, բայց նորից հաջողություն չէին ունեցել։

Եվ ահա՛ հիմա, ռուսական ներխուժման պայմաններում՝ Շուջաա Դովլեի համար ստեղծվել էր իր «կյանքի նպատակին» հասնելու ամենաբարենպաստ վիճակը:

Թավրիզը գրավելու համար կատաղի մարտեր սկսվեցին: Քաղաքի պաշտպանների հիմնական մարտունակ ուժը մնացել էին հայկական ջոկատները, որոնցից առավել խոշորը գտնվում էր Արտաշես Սուջյանի հրամանի տակ: Այս հարյուրյակի մեջ 40 հոգին Սալմաստից էին, մյուսները՝ Կովկասից: Դա այն պահն էր, երբ Նիկոլ Դումանը (Կարա Փափախ) ոչ միայն Թավրիզի հայկական ջոկատների, այլև քաղաքի բոլոր զինված ուժերի ընդհանուր հրամանատարն էր:

Թավրիզի պաշտպանությանը հայերի գործուն մասնակցությունը հույժ անհանգստացրել էր Ռուսաստանի հյուպատոս Միլլերին: Նա Թեհրանի ռուսաց դեսպանությանը հայտնում էր, որ տեղացի հայերը Մահմեդ Ալիի դեմ լայն քարոզչություն են տանում, միաժամանակ թույլտվություն էր խնդրում՝ հայերից և մյուս հեղափոխականներից հրացանները հետ խլելու համար: Մերժում ստանալով՝ հյուպատոսը Պոկլևսկի-Կոզելին խորհուրդ տվեց պարսկական կառավարությունից պահանջել, որպեսզի Թավրիզում եղած զենքը հանձնվի պարսկական կազակներին: Նա նաև տեղյակ էր պահում, որ իբր հայերը և տեղացի ֆիդայիները պատրաստվում են հարձակվել Թավրիզում գտնվող ռուս կազակների ջոկատի վրա և զինաթափել:

Զինաթափման պահանջը Թավրիզում զայրույթի փոթորիկ առաջ բերեց: Իրադրությունը ծայրահեղ շիկացավ, երբ 1911 թ. դեկտեմբերի սկզբից տեղի ռուսական ջոկատին աջակցելու համար Կովկասից օժանդակ ուժեր սկսեցին Թավրիզ ժամանել:

Այդ վճռական պահին, չգիտես ինչու, ՀՅ դաշնակցության Թեհրանի կենտրոնական կոմիտեն հրատարակեց մի թուուցիկ,

որով հայտնվում էր, թե կուսակցությունը մերժում է շարունակել զենքով և բարոյապես պաշտպանել ներկա կառավարությանը, որովհետև նա չի կատարել սահմանադրությունը վերահաստատելու իր հանձնառությունը¹:

1911 թ. դեկտեմբերի 8-ից ռուսական գորքը և Շուջաա Դովլեի միապետական ուժերը համատեղ վճռական հարձակում գործեցին Թավրիզի վրա: Քաղաքի պաշտպանների դիմադրությունն ընկճելու համար ցարական զինվորական հրամանատարությունն ստիպված էր թնդանոթային հաշվարկներ ունեցող նոր անձնակազմներ ուղարկել կովի²: Մի քանի օր տևած հրետակոծությունը ջլատեց սահմանադրական ջոկատների ուժերը և բնակիչների շրջանում խուճապ առաջ բերեց: Սրանք հոգնել էին դեռևս 1908 թ. ամռանը սկիզբ առած երկարատև կոիվներից և այլևս չէին ուզում դիմադրել: Համատեղ հարձակողական գործողություններով համարյա անարգել մտնելով Թավրիզ, հակահեղափոխական ուժերը տեր դարձան քաղաքին:

Զինված ընդհարումները վերջացել էին, բայց Թավրիզը դեռ չէր մտել խաղաղ դրության մեջ:

1911 թ. դեկտեմբերի 14-ին Թավրիզ է հասնում գեներալ Սնարսկու հրամանատարությամբ ռուսական պատժիչ արշավախումբը: Մոտենալով Թավրիզին, գորքը, բնակչությանը ահաբեկելու նպատակով, սկսում է անընդհատ համազարկեր տալ, որոնք չեն դադարում նաև քաղաքի ներսում:

¹ Տե՛ս «Առաջամարտ», № 1075, 14 դեկտեմբերի 1911 թ.: «Առաջամարտը» անմիջապես հաջորդել էր ՀՅԴ Կ. Պոլսի օրգան, պետական գրաքննության պատճառով խափանված «Ազատամարտին» (տե՛ս **Արտաշէս Տէր Խաչատուրեան**, Հ. Յ. Դաշնակցութեան 100ամեայ մամուլը 1890-1990, Պէյրուք, 1990, էջ 43, 44, 48):

² Տե՛ս «Մշակ», № 12, 20 հունվարի 1912 թ.:

Գրավված Թավրիզը շունչը պահած սպասում էր քաղաքի ռուսաց զորքի հրամանատար նշանակված գորավար Վորոբանովի հետագա գործողություններին¹:

Սկզբում քաղաքում հարաբերական հանգիստ էր, բայց մեկ շաբաթ հետո լայնածավալ բռնարարքներ սկսվեցին: Մեծ ծավալներ ընդունեցին ձերբակալությունները, գործում էին ռազմադաշտային դատարանները, կախաղանների վրա ճոճվում էին նորանոր զոհեր: Միայն մեկ օրում Մաշդի մեյդանում կախաղան հանվեց 10 հոգի²: Կախաղան հանվածների թիվը միայն Թավրիզի անկումին հաջորդած տասը օրում հասավ 30-ի³: Նրանցից 3-4-ը կախվել էին Շուջաա Դովլեի, մնացածները՝ ռուսական զինվորական հրամանատարության կարգադրությամբ: Կախաղան հանված մի շարք նշանավոր հեղափոխական գործիչներից էին Մուջտեհիդ Մդաթը Իսլամը, Հաջի Ալի Դավաֆրուշը, Շեյխ Սելիմն իր եղբոր հետ, Զիա օլ Ուլեման և նրա ազգական Մահմեդ-դուլի խանը (որը նաև Սաթթար խանի ազգականն էր), «Շաֆագ» պարսկերեն թերթի խմբագիր Մահմեդ օղլին և այլք, որոնց բոլորի տները հիմնահատակ քանդվեցին: Զինվորական նահանգապետ Ամանոլլահ Միրզան (նույն ինքը՝ Զիա Դովլե) ապաստանեց անգլիական հյուպատոս Շիրլինի մոտ, ապա ինքնասպանություն գործեց: Մի քանի մեղադրյալներ կարողացան միայն փախուստով փրկվել: Օրինակ՝ Թավրիզի ոստիկանապետ Մուրադ Մոլթանը դաշնակցականների պաշտպանության տակ և նրանց աջակցությամբ ապահով հեռացավ քաղաքից: Այդտեղից կարողացավ ճողոպրել նաև Ամիր Հեշմաթը:

¹ Տե՛ս «Լուսարձակ», № 34, 22 դեկտեմբերի 1911 թ. (4 հունվարի 1912 թ.):

² Տե՛ս **Ցովսէփ Ցովհաննիսեան**, Յուշեր, էջ 134:

³ Տե՛ս «Մշակ», № 12, 20 հունվարի 1912 թ.:

Գեներալ Սնարսկու արշավախմբի դաժանություններին գումարվում էին Շուջաա Դովլեի և նրա զորքի վայրագությունները: Սա առիթը բաց չէր թողնում իր անգթությունները գործադրելու սահմանադրականների կամ նրանց համակրողների նկատմամբ:

Հաշվի առնելով Շուջաա Դովլեի նվիրվածությունը և «անձնագոհ ծառայությունը», ռուսական հրամանատարությունը նրան Ատրպատականի նահանգապետ նշանակեց և Թեհրանի հաստատմանը ներկայացրեց, բայց կառավարությունը մերժեց այդ նշանակումը¹:

Ճշմարտությունը պահանջում է ասել, որ ռուսական կողմի դաժանությունների հիմնական պատճառն այն ոճրագործություններն էին, որոնք կատարվում էին ռուս զինվորների ու կազակների նկատմամբ: Համարյա ամեն օր գտնվում էին ռուս զինվորների խոշտանգված ու այլանդակված դիակներ: Այսպես, 1913 թ. հունվարի 2-ին Թավրիզում մի պարսիկի տան բակում թաղված գտել էին ռուս 8 զինվորի դիակ: Դրան ի պատասխան տանտերը կախաղան բարձրացվեց, իսկ տունը հիմնահատակ արվեց: Մեկ տասնյակից ավելի անհետացած ռուս զինվորների դիակները փնտրում էին, բայց չէին գտնում:

Ատրպատականում իրերի վիճակը շատ անորոշ էր: Նահանգապետ նշանակված Շուջաա Դովլեի պաշտոնը Թեհրանը տակավին չէր հաստատել, ուստի հյուպատոսները նրան դեռ չէին շնորհավորում: Խոսվում էր, թե Ատրպատականի նահանգապետ է նշանակվել Սեփահդարը, բայց դա էլ շուտով ժխտվեց:

Թավրիզի քաղաքային վարչությունը և անջումները չէին գործում: Միապետականներն ամենուրեք երևան էին եկել աներկ-

¹ Ст'ю "Сборник дипломатических документов...", вып. VII, с. 306:

յուր, իրենց զգում էին դրության տերը և նախկին շահի վերադարձն էին պահանջում:

Ռուսական զորքերի՝ Պարսկաստան ներխուժելու առաջին օրից Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Իտալիայի ու եվրոպական այլ երկրների կառավարությունները լարված ուշադրությամբ հետևում էին իրադարձությունների զարգացմանը: Եվրոպական ողջ մամուլը (սոցիալիստական, ազատական, պահպանողական) տարբեր դիրքերից դատապարտում էր Պետերբուրգի վարած քաղաքականությունը Պարսկաստանի ռուսական գոտում, իսկ գերմանական կառավարությունը ռուսների հետ գործարքի մեջ էր մեղադրում ոչ միայն Պարսկաստանի միապետական պարագլուխներին, այլև սահմանադրական կառավարությանը: Ավելին, Գերմանիան նույնիսկ հույս ուներ, որ ռուսական զորքերը Պարսկաստանում հանդիպելու են կառավարական զորամասերի ուժգին դիմադրությանը, որի հետևանքով թուլանալու են Ռուսաստանի դիրքերն այդ երկրում:

Պարսկաստանի համար այդ ճգնաժամային պահին Բեռլինում մի ձեռնհաս և կարող ներկայացուցիչ ունենալու անհրաժեշտություն էր առաջացել: Շահի խնամակալ Նասր օլ Մուլքի ընտրությունն ընկել էր Հովհաննես խան Մասեհյանի (նույն ինքը՝ Մոսայեդ Սալթանե) վրա, որն, արդարև, ամենահարմար, արժանավոր ու բանիմաց անձն էր այդ բարձր և պատասխանատու պաշտոնի համար: Բեռլին գնալու ճանապարհին կանգ առնելով Բաքվում, Մասեհյանը հանդիպումներ է ունենում տեղի հայության ներկայացուցիչների հետ, մանրամասն բացատրում Պարսկաստանի ընթացիկ վիճակը, անդրադառնում հայերի բռնած դիրքի փոփոխման անհրաժեշտության հարցին:

Իսկ ինչպիսի՞ն էր հայերի բռնած դիրքը ռուսական ներխուժման նկատմամբ:

Թավրիզի համար կռվի երկրորդ օրը քաղաքում ռուսաց հյուպատոս Ալեքսանդր Միլլերը իր մոտ հրավիրելով հայոց թեմակալ առաջնորդ Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանին, նրան զգուշացրել էր, որ եթե հայերը մասնակցություն ունենան ռուսների դեմ կռվին, ապա դա աղետալի հետևանքներ կունենան նրանց համար^{*}։ Առաջնորդը խոստանում է հարցն անմիջապես դնել Թեմական խորհրդի քննարկմանը և պաշտոնական պատասխան տալ։

Ռուսական պահանջը Թեմական խորհրդում քննարկելուց հետո առաջնորդը ներկայացել էր հյուպատոսին և հավաստիացրել, թե Ատրպատականի հայությունը որևէ մասնակցություն չի ունենալու ռուս-պարսկական հակամարտությանը, համայնքը մնալու է չեզոք և փորձելու է երկու կողմերի հետ տանելի հարաբերություններ ունենալ։

Միլլերը գոհունակություն էր հայտնել և խնդրել իր ողջույնները հաղորդել համայնքին¹։

Իմանալով այդ մասին, Թավրիզի թուրք ղեկավարությունը հայոց առաջնորդարանից պահանջել էր հետ վերցնել Միլլերին տված խոստումը, հրաժարվել չեզոք պահվածքից և գործունե կռվի մեջ մտնել «ռուս զավթիչների» դեմ։

Երբ թեմակալ առաջնորդը կրկին հաստատել էր որդեգրած քաղաքականության անփոփոխ լինելը, քաղաքում թուրքերից կազմվել էր սադրիչ մի խումբ, որը հայերի դեմ դարաններ էր լառում. կազմակերպվում էին ոչ հայ խաղաղ քաղաքացիների ծեծ

^{*} «20րդ դարի սկզբին Ատրպատականի հայության թիւը շուրջ 35 հազար էր, որից 5 հազարը՝ Թավրիզում». տե՛ս Նորայր Մամյանի «Ատրպատականի հայոց թեմը» ուսումնասիրություն-հոդվածը, «Բաֆֆի» տարեգիրք, Ա տարի, 1969, էջ 349։

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 12, 20 հունվարի 1912 թ.։

ու ջարդ, նույնիսկ սպանություններ՝ փորձելով արյուն քսել անմեղ հայերի վրա:

Ընդհարումների օրերին, այդ սադրիչ խմբի անդամներից մեկը, անցք փորելով իր տան պատի մեջ, այնտեղից գնդակներ էր արձակել Ռուսաստանի հյուպատոսարանի վրա, իսկ խմբի ուրիշ անդամներ քաղաքում լուր էին տարածել, թե կրակողները հայերն են եղել: Բարեբախտաբար, մի ռուս ինժեներ տեսել էր, թե հրացանային կրակը որտեղից է տրվում: Նրա հաղորդման վրա՝ հյուպատոսարանում փարատվել էին հայերի նկատմամբ կասկածները¹:

Բայց սպասումի ծանր ժամանակներ ապրող Թավրիզի մի բուռ հայությունը ենթակա էր նորանոր վտանգների: 1912 թ. հունվարի սկզբին նա կրկին տագնապի մատնվեց: Թուրքերի դրդմամբ՝ ռուս զինվորները ձերբակալում են հնչակյան գործիչ, մուժամբարցի Պետրոս խան Մելիք-Անդրեասյանին: Նա 1909 թ. մասնակցել էր Եփրեմի գլխավորած արշավախմբին Ռաշից մինչև Թեհրան²: Զբաղեցնելով ամբողջ Ատրպատականի ակցիզային վարչության կառավարչի պաշտոնը, Պետրոս խանը, միաժամանակ, Թեմական խորհրդի անդամ էր, Լիլավայի դպրոցի հոգաբարձու³: Նա մեղադրվում էր տեղի թուրքերի մեջ ռուսների դեմ քարոզչություն անելու, Թավրիզի պաշտպանության օրերին քաղաքի միջնաբերդի ամրացման գործին մասնակցելու, Թավրիզի ոստիկանապետ, հակառուսական լայն գործունեություն ծավալած Մուրադ Սոլթանին թաքցնելու, ռուսների դեմ վերջին կռվին գործուն մասնակցություն ունենալու համար⁴: Գործը

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 12, 20 հունվարի 1912 թ.:

² Տե՛ս **Յուվաէի Յովհաննիսեան**, Յուշեր, էջ 238, 243:

³ Տե՛ս «Բակ», 8 января 1912 г.:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

հանձնվում է ռազմադաշտային դատարան: Քաղաքի հայերը բողոքի ժողովներ են գումարում, առաջնորդական փոխանորդը հեռագրեր է ուղարկում Պետերբուրգ՝ ռուսաց կայսրին, կայսրուհուն, արտաքին գործերի նախարարին, Կովկասի փոխարքա կոմս Իլարիոն Վորոնցով-Դաշկովին, կաթողիկոսական տեղապահ Գևորգ արք. Սուրենյանցին և թախանձագին աղերսում միջամտել ու անմեղ մարդուն ազատել սպասվող դաժան պատժից:

Բայց 1912 թ. հունվարի 7-ին, չորսժամյա նիստից հետո, առանց վկաներին հարցաքննելու, դատարանը վճիռ է կայացնում Պետրոս խան Մելիք-Անդրեասյանին ենթարկել մահապատժի՝ կախաղան բարձրացնելու միջոցով: Նույն օրը իրականացվում է վճիռը: “Баку” թերթը մանրամասն նկարագրել էր դատական գործընթացը և մահապատիժը¹:

Չբավարարվելով դրանով, թուրքերը նյութում էին հերթական ոճիրները: Նրանց ազդեցությամբ՝ հայոց առաջնորդարանում ստացվել էր ռուսաց հյուպատոս Միլլերի պաշտոնական գրությունը: Միլլերը տեղեկացնում էր, որ ռուսական բանակի գնդապետ Չապլինը կասկածներ է հայտնել, թե հայերի մեջ կան չարամիտ անձինք, որոնք մտածում են ռուսների նկատմամբ ահաբեկչություններ կատարել: Գրության վերջում հյուպատոսը նախազգուշացրել էր, որ այդ դեպքում հեղափոխության եռանդուն մասնակից բազմաթիվ հայեր զոհ կգնան ռուսական վրեժխնդրությանը:

Միլլերից ստացված գրությունը շատ անհանգստացնող էր: Ահա թե ինչո՞ւ թեմակալ առաջնորդ Կարապետ սրբազանն անմիջապես ժողովրդին հրավիրում է Ղալա թաղի ս. Աստվածածին եկեղեցի, ուր հավաքված խումբն Բազմության առջև հանդես է

¹ Տե՛ս “Баку”, 8 января 1912 г.:

գալիս ազդու քարոզով: Նա հավաքվածներին հայտնի է դարձնում ռուսաց հյուպատոսի գրությանը, ապա բացատրում ռուսների ներկայության դրական նշանակությունը հայերի համար: Սրբազանը հիշեցնում է, թե ինչպես ռուսները նախորդ տարիներին սովից ու վերահաս պատուհասներից փրկեցին Թավրիզն ու ողջ Ատրպատականը, ապա համառոտ պատմական ակնարկ է անում ցույց տալու համար, թե անցյալում ռուսները որքան շատ բան են արել Արևելքի քրիստոնյաներին պաշտպանելու համար: Շեշտելով, որ թավրիզաբնակ հայ հասարակությունը վերջին ընդհարումների ժամանակ որևէ անընդունելի արարք չի կատարել ռուսների և քաղաքում նրանց հաստատած կարգ ու կանոնի նկատմամբ, սրբազանն այնուհետև ասում է. «Մենք ոչ թե երկիւղից դրդւած, այլ բարոյական պարտականութեան խոր գիտակցութեամբ ոչ մի սխալ քայլ չպէտք է անենք ռուսների հանդէպ»¹:

Այդ ժողովրդական հավաքից հետո թեմի առաջնորդը նամակ է ուղարկում Միլլերին և հավաստիացնում, որ հայերը երբեք զենք չեն բարձրացնի ռուսների դեմ:

Կարապետ եպիսկոպոսի նամակում արծարծված մտքերը պատահական չէին: Նամակը միայն դիվանագիտական քայլ չէր և ոչ էլ պահի ազդեցությամբ կատարած զեղում, այլ՝ խոր համոզմունքի արդյունք:

Ամենայն հայոց նորընտիր կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցին հղած նամակներից մեկում թեմակալ առաջնորդը գրել էր, որ Ղարադաղի և ընդհանրապես Ատրպատականի մյուս գավառների բազմատանջ հայության համար տնական ապահովություն և հանգստություն կարելի կլինի ձեռք բերել միայն այն դեպքում,

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 12, 20 հունվարի 1912 թ.:

երբ նրանց վրա տարածվի մի գորեղ հովանավորություն: Իսկ այդպիսի հովանավորություն կարելի է սպասել միայն ռուսաց կառավարությունից: Նա ողջունում էր, որ այդ կառավարությունն իր ազդեցությունը Ատրպատականում և ընդհանրապես Հյուսիսային Պարսկաստանում է՛լ ավելի տարածելու համար փոխհյուպատոսություններ է ստեղծել նաև Ուրմիայում, Արդաբիլում, Խոյում և գործակալություններ Մարաղայում ու Մալմաստում: Նա նշում էր, որ այդ ամենը լրացուցիչ ապահովություն է տեղի քրիստոնյա հայ բնակչության համար: Կարապետ սրբազանը գոհունակություն էր հայտնում հայերի նկատմամբ Ռուսաստանի գլխավոր հյուպատոս Ալեքսանդր Միլլերի վերաբերմունքից: «Երեք տարւայ պաշտօնավարութեան միջոցին Ատրպատականում իր բազմահմուտ, խռիմական եւ արդարագործ վարչականութեամբ [նա] շատ բարիք է արել այս երկրին եւ ի մասնաւորի հայ ժողովրդեան, շատ ուշադիր վերաբերմունք ցոյց տւել դէպի իմ բոլոր խնդիրներն ու դիմումները, եւ արժէր, որ Ձերդ Սրբութի՛ւն, առիթ գտնէիք առանձին գոհունակութիւն ցոյց տալու դէպի նա»¹:

Թեմակալ առաջնորդի դատողությունները հիմնագուրկ չէին: Դրանք հետևանք էին այն դրական փոփոխությունների, որոնք տեղի էին ունենում ռուսական պաշտոնական քաղաքականության մեջ՝ հայության նկատմամբ: Անցել էին գոլիցիյան ժամանակները և թուրք-հայկական ընդհարումների հետևանքով Պետերբուրգում կովկասահայության հանդեպ առաջացած բացասական նստվածքները: Նույն Պետերբուրգում տեղի ունեցած «Դաշնակցության գործի» դատական քննության արդյունքում ՀՀ դաշնակցության վրայից վերցվել էին անհիմն ու շինծու մեղադ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 201, թ. 10:

րանքները, նկատվում էին ազգային-հեղափոխական երկու կուսակցությունների՝ Հնչակի ու Դաշնակցության՝ դեպի ռուսամետության դաշտ վերադառնալու առաջին միտումները: Այդ բոլորը շուտով իրենց ցայտուն արտահայտությունն էին գտնելու Հայկական հարցի վերաբացման գործում ռուսական դիվանագիտության հայամետ ջանքերի մեջ:

Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչյանի՝ Միլերին ուղարկած պատասխանից չափազանց դժգոհ մնացին տեղի թուրքերը, դեմոկրատական կուսակցությունը և դաշնակցականների մի մասը:

Մահմեդ Ալիի՝ Պարսկաստանում կրկին հայտնվելը ժամանակավորապես ընդհատել էր դեմոկրատների և չափավորների միջև պայքարը, բայց նախկին շահի անկումից հետո դա նորից բորբոքվեց: Բախտիար Սամսամ Սալթանեի կառավարությունն սկսեց գործնականում իրականացնել ժողովրդի սահմանադրական իրավունքների ու ազատությունների սահմանափակմանն ուղղված իր ծրագիրը: Դեմոկրատներն իրենց հերթին ձգտում էին մեջլիսում անցկացնել իրենց թեկնածուներին: Ուստի այդ պայքարում նրանք կարիք ունեին նաև սոցիալ-դեմոկրատական և ազգային-սոցիալիստական կուսակցությունների, այդ թվում ՀՅ դաշնակցության աջակցությանը: Չնայած վերջիններից ստացած աջակցությանը, դեմոկրատական կուսակցությունը չէր կարողանում նույնիսկ պահպանել ունեցած դիրքերը: Դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ կուսակցությունը չէր մասնակցում ռազմական գործողություններին, զբաղվում էր զուտ քաղաքական և հատկապես խորհրդարանական գործունեությամբ: Հեռու մնալով ռազմական գործողություններից, դեմոկրատները, հայերին կոչ անելով կռվի մեջ մտնել ռուսների դեմ, ցանկանում էին կրակից շագանակներ հանել ուրիշների ձեռքով:

Ինչ վերաբերում է ռուսական ռազմակալման նկատմամբ դաշնակցականների մի մասի անհանդուրժողական վերաբերմունքին, ապա դա օրեցօր փոխվում էր: Քանի որ հայ համայնքն, ամբողջությամբ վերցրած, անդրդվելի մնաց և չշեղվեց որդեգրած ուղուց, ՀՅԴ Վրեժի (Թավրիզի) կենտրոնական կոմիտեն սկսեց վարանել բռնած դիրքի ճշմարտացիության մեջ:

Հայոց առաջնորդի նամակից ընդամենը երկու օր հետո Թավրիզում ցրվեց հյուպատոս Միլլերի՝ թուրք և հայ հասարակություններին ուղղված նոր հայտարարությունը, որով ազդարարվում էր, թե քաղաքում տեղի ունեցող ամեն մի չարամիտ գործողությանը խստագույն պատիժ է հետևելու: Միաժամանակ, հյուպատոսը տներում զենք ունեցողներից պահանջում էր դրանք անմիջապես հանձնել ռուսական զինվորական հրամանատարությանը՝ սպառնալով խուզարկությունների ժամանակ զենք հայտնաբերելու դեպքում դրանց տերերին խստագույն պատիժների ենթարկել:

Հայերն առաջվա պես երկյուղում էին թուրք բազմաքանակ բնակչության վրեժխնդրությունից, որը չէր կարողանում ներել ռուսների դեմ նախապատրաստված կոիվներին մասնակցելու հայերի մերժումը: Բացառված չէր, որ թուրքերի նոր սադրանքների հետևանքով հայերը կարող էին ենթարկվել ռուսական զորքերի պատժիչ գործողություններին:

Այս պայմաններում թեմակալ առաջնորդը պահանջեց Թավրիզում դեռ մնացած հայ գործիչներից, որոնք թեև անմասն էին եղել վերջին դեպքերին, բայց նախորդ շրջանում գործուն մասնակցություն էին ունեցել կոիվներին, հեռանալ քաղաքից, որպեսզի տեղի հայերի համար նոր բարդություններ չստեղծվեն:

Կատարվեց այն, ինչը տարիներ առաջ կանխատեսել էր բնությունից խելոք ու հեռատես Նիկոլ Դումանը, երբ ասում էր, թե

պարսկական հեղափոխությունը որևէ հեռանկար չունի, դա անխուսափելիորեն վիժելու է, իսկ դրանում հայերի մասնակցությունը համարում էր անմտություն, քանի որ միապետական հզոր Ռուսաստանը չի հանդուրժելու իր շահերի դեմ հանդես եկող հեղափոխական ուժերին:

Եթե Ատրպատականի հայոց առաջնորդը պարսկահայերին քարոզներով էր կոչ անում որևէ դիմադրություն ցույց չտալ ռուսներին, ապա Դումանը Թավրիզում նույնն անում էր հայ մարտիկներին հրամաններ արձակելով: «Ոչ մի ռուս զինվորի արյուն չպետք է թափվի հայի ձեռքով», - ասում էր նա: Այդ դիրքորոշումն սկզբում առաջ բերեց Եփրեմի խոր դժգոհությունը, բայց հետո Թեհրանից հեռագրով Թավրիզի պաշտպաններին կարգադրություն իջեցրեց չդիմադրել ցարական զորքերին:

Թավրիզից մի շարք դաշնակցական գործիչների հեռանալուց հետո Նիկոլ Դումանը գտավ, որ այնտեղ և առհասարակ Պարսկաստանում իր մնալն այլևս անիմաստ է: Նա կարողացավ անփորձանք դուրս գալ քաղաքից. նախ գնաց Մուժամբար, ապա Սալմաստի վրայով անցավ Վան: Նրա հետ էին Ստեփան Թադևոսյանը (Սամսոն խան) և որոշ մարտական ընկերներ^{*}:

^{*} Միմոն Վրացյանը սխալմամբ գրել է, թե Նիկոլ Դումանը Պարսկաստանից հեռացել է 1910 թվին (տե՛ս **Միմոն Վրացեան**, Կեանքի ուղիներով. դէպքեր, դէմքեր, ապրումներ, հատ. Բ, էջ 184):

ԴՅՈՒՑԱԶՆԱՊԱՏՈՒՄԻ ՎԵՐՋԻՆ ԱՐԱՐԸ: ԵՓՐԵՄԻ ՄԱՀԸ ԵՎ ՀՈՒՂԱՐԿԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վերը մենք կանգ առանք այն տեղում, երբ խոսք էր լինում Սալար Դովլեի բանակի գորամասերից մեկի հետ սահմանադրական գորահրամանատար Ֆարման Ֆարմայի գլխավորած ջոկատի ընդհարման ժամանակ վերջինիս կրած պարտության մասին: Նահանջելով դեպի Համադան, Ֆարման Ֆարմայի ջոկատն այնտեղից ոչ հեռու հանդիպեց Քեռու ջոկատին:

1912 թ. հունվար-փետրվարին Հյուսիսային Պարսկաստանում երկու կողմերը պատրաստվում էին վճռական գործողությունների, որոնք վերակսվեցին գարնան բացվելուն պես:

Նախկինի նման, Սալար Դովլեն իր բազմաքանակ հրոսակախմբերով պատվում էր ողջ Հյուսիսային Պարսկաստանով մեկ: Նա ավելի համարձակ էր դարձել, քանի որ Թեհրանի կառավարությունում ուներ գաղտնի համակիրներ, իսկ ռուսական գրավման իշխանությունները նրա առջև որևէ արգելք չէին հարուցում:

Ահա՛ այս համարյա անհուսալի վիճակում Եփրեմը լարում էր ուժերը հակահեղափոխության հիմնական ուժը՝ Սալար Դովլեի զորքը ջախջախելու համար:

Ապրիլի 25-ին Եփրեմը Քեռու հետ Թեհրանից ռազմադաշտ դուրս եկավ: Մեկնելուց առաջ ողջերթի հավաքված մի խումբ ընկերների ներկայությամբ նա իր հեծյալ մարտիկներին դիմեց հետևյալ խոսքերով.

«Տղե՛րք, դուք լաւ պիտի իմանաք եւ խորապէս պիտի գիտակցե՛ք, որ այդպէս պատրաստ, զէն ու զրահով մահւան դէմ ենք գնում:

Յայտնի չէ ռազմի դաշտից մեզնից ո՛վ կարող է վերադառնալ եւ ո՛վ այնտեղ մնալ:

Ուստի, պարզ ասում եմ ձեզ, ով վախենում է մահից, ով չի ցանկանում «ներկայ պայմաններում աւելորդ տեղը մեռնել», վերջապէս ով ձանձրացել է հայդուկի կեանքից, թող, հէնց այստեղ, կռիւի դաշտ մեկնելուց առաջ, առանց քաշւելու, գէնքերը ցած դնի եւ գնայ, իր համար հանգիստ ապրի:

Ոչ ոք նրա առաջը չի առնի:

Բայց հակառակ դէպքում – կռիւի շրջանում ով թիկունք ցոյց տայ, անմիջապէս, տեղն ու տեղը գնդակի զոհ կը դառնայ ...»¹:

Ողջերթի մասնակիցներից մեկը հետագայում վերհիշել է.

«Մարտիկները սկսեցին քրթմնջալ, ապա բացարձակ իրենց դժգոհութիւնը յայտնեցին նրա այդ արտայայտութեան համար:

Այդտեղ՝ աւելի եւս համոզւած, որ դասալքութեան քարոզը ոչ մի ազդեցութիւն իսկ չի գործել իր տղաների վրայ, ձին առաջ քշեց: Եւ տղաները «ուռայտվ» հետեւեցին նրան:

Գնաց եւ այլեւս չվերադարձաւ ...»²:

Սալար Դովլէի գորքի հետ առաջին խոշոր ընդհարումը տեղի ունեցավ Լարիջանում: Գահընկեց շահի եղբայրն ամրացված դիրքերում կուտակել էր հիմնականում քրդերից բաղկացած իր ամենամարտունակ ուժերին: Մոտենալով Սալար Դովլէի դիրքերին, Եփրեմը, առանց իրավիճակը հանգամանորեն ուսումնասիրելու, ապրիլի 27-ի լույսը դեռ չբացված, իր մարտիկներին տարավ գրոհի: Անսպասելի հարվածից առաջին պահին շշմած քրդերը կարողացան ուշքի գալ և կատաղի դիմադրություն ցույց տալ, բայց, ի վերջո, ընկրկեցին և, ռազմադաշտում թողնելով մեծաթիվ սպանվածներ ու վիրավորներ, ցրվեցին տարբեր ուղ-

¹ Յ. Էլմար, Եփրեմ, էջ 570-571:

² Նույն տեղում, էջ 571:

դությունների վրա: Եփրեմի ձեռքն ընկավ մեծաքանակ ռազմավար, այդ թվում Ֆարման Ֆարմայի կառավարական գորքերից խլված թնդանոթները:

Սալար Դովլեի դեմ Լարիջանում տարած մեծ հաղթանակից հետո Եփրեմի գորքը շարունակում էր կոփվել՝ ջախջախելու համար նրա առաջապահի հրամանատար Մոջալլա Սոլթանի գործարարը: Բուռն ընդհարումը տեղի ունեցավ Համադանից 15-20 կմ հեռավորության վրա գտնվող Բահար գյուղի մոտերքում՝ Սուրիջե գյուղի տարածքում:

Մայիսի 6-ի առավոտյան ժամը 5-ին Եփրեմն իր ֆիդայիների հետ դուրս է գալիս Բահար քաղաքամերձ գյուղից և առավոտյան ժամը 10-ին մոտենում է լեռների ստորոտին: Այստեղ նա հանդիպում է հակառակորդի առաջապահ ջոկատներին, որոնք կարճ դիմադրությունից հետո փախչում են դեպի Սուրիջե գյուղը: Կեսօրին մոտ Եփրեմին մոտեցավ 80 պարսիկ կազակ, իսկ կեսօրից հետո, ժամը երեքն անց կեսին՝ 500 բախտիար և Եփրեմի ֆիդայիների հետ շարժվեցին Սուրիջեի վրա: Այդ գյուղը բնական ամրությունների վրա էր, «վտանգաւոր դիրք ուներ ... եւ բոլոր ծակ ու ծուկերէն անընդհատ կը կրակէին մեր վրայ»¹, - պատմել է Եփրեմի կառապան Գրիշը, որն այդ պահին հրամանատարի կողքին էր: Մոտ 300 քրդեր մտնելով գյուղում գտնվող հին դալայի (բերդ) մեջ, որոշել էին մինչև վերջ դիմադրել: Արհամարհելով կարկուտի նման տեղացող գնդակները, Եփրեմն իր մի քանի ընկերներով դիմում է դեպի բերդի աշտարակներից մեկը, ուր ամրացել էին հակառակորդի զինյալներից 25-30 հոգի և անդադար կրակում էին²: Եփրեմի կողքին սպանվում է մասնագիտու-

¹ Միքայել Վարանդեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, հատ. Բ, Բ հրատ., էջ 299:

² Տե՛ս «Հորիզոն», № 103, 17 մայիսի 1912 թ.:

թյամբ բժիշկ, հեղափոխության գործին անմնացորդ նվիրված պարսիկ Զոհրաբ խանը¹: Նիկոլ անունով խմբապետը փորձում է վերցնել մարտական ընկերոջ դին, բայց ինքն էլ սպանվում է: Եփրեմի կողքին մնացել էր վերը նշված Գրիշը, որը հրամանատարին խնդրում է, ասելով. «Հայրի՛կ, մի՛ գնա այնտեղ, վտանգաւոր է»²: Բայց Եփրեմն ուշադրություն չի դարձնում և նետվում է դեպի մարտական ընկերոջ՝ Զոհրաբի դիակը: Իսկ բերդի աշտարակից շարունակվում էր անդադար կրակը: Դեռ դիակին չհասած, թշնամու գնդակներից մեկը խոցում է հերոսի ճակատը: Մահը վայրկենական էր:

Դա 1912 թ. մայիսի 6 (19)-ի երեկոյան էր, ժամը 4-ն անց 20 րոպեին:

Վերջ գտավ հայ ժողովրդի քաջակորով զավակներից մեկի ալեկոծ կյանքը՝ նրա արտասովոր բեղուն գործունեության գազաթնակետին, նրա կորովի ամբողջական փթթումի շրջանում:

Եփրեմի մոտ գտնվող մարտիկներն անմիջապես վերցնում են դին և հետ տանում: Հերոսի անշնչացած մարմնի շուրջ հավաքվում են մարտական ընկերները և ուխտում վրեժխնդիր լինել:

Քեռին մի խումբ կտրիճներով մրրկարշավ խոյանում է դեպի աշտարակ: Կատաղի գրոհով նրանք խուժում են ներս, կոտորում քրդերի մեծ մասին, իսկ գենքերը վար դրած մի քանիսին դուրս են բերում աշտարակից և հրացանագարկ անում: Աշտարակի գրավման գործողության ընթացքում զոհվել էր հեղափոխական վեց մարտիկ՝ չորս հայ և երկու պարսիկ:

¹ Միքայել Վարանդեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, հատ. Բ, Բ հրատ., էջ 300:

^{*} Եփրեմին այդպես էին դիմում նրա բոլոր զինվորները՝ հայ թե պարսիկ:

² «Հորիզոն», № 103, 17 մայիսի 1912 թ.:

Երբ բերդն ու գյուղն ամբողջովին գրավված էին, Եփրեմի դիակի շուրջն է խմբվում ամբողջ զորքը: Մարտիկները ողբում են անդառնալի կորուստը: Ձոռված հրամանատարի պարսիկ զինվորները նրա դիակի մոտ Ղուրանի վրա երդվում են, որ թշնամուց վրեժ լուծելու համար կռվելու են մինչև արյան վերջին կաթիլը: Նրանք իրենց զայրույթն ամենից առաջ թափում են 300-ից ավելի գերիների վրա՝ կոտորելով բոլորին¹: Դա քաղաքացիական պատերազմներին հատուկ սովորական դժխեմ պատկերներից մեկն էր:

Նահատակի դին տանելու համար կառավարությունը ավտոմոբիլ է ուղարկում Համադան: Սգո թափորը, շրջապատված զինվորներով, ուղղություն է վերցնում դեպի Թեհրան:

Եփրեմի մահից անմիջապես հետո կառավարությունը նրա փոխարեն զորքերի հրամանատար է նշանակում Քեռուն:

Հերոսի դին դեռ Թեհրանի ճանապարհին էր, երբ լուր հասավ, թե Մոջալլա Սոլթանի 3000 հոգուց կազմված հակահեղափոխական զորքը գալիս է իր հրամանատարից զրկված սահմանադրական զորամասի վրա: Շուտով թշնամին հայտնվում է, և զորամասը մտնում է մարտի մեջ: Մայիսի 8-ին հեղափոխական մարտիկները Քեռու գլխավորությամբ ջլատում են հակառակորդին, իսկ հաջորդ երկու օրերին ջարդում նրա գլխավոր ուժերը Ղորվեյում և Դիզայում: Կովի դաշտից հազիվ ճողոպրելով, Մոջալլա Սոլթանն ազատվում է գերվելուց²: Այնուհետև Քեռու զորքը գրավում է Սալար Դովլեի որջը համարվող Քանքավարը, իսկ հակառակորդի զորքի մնացորդները ցրվում են զանազան կողմերի վրա³: Փախուստ տալով, հակահեղափոխականները

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 103, 17 մայիսի 1912 թ.:

² Մանրամասն տե՛ս АВПР, ф. Персидский стол, д. 3836, л. 7:

³ Տե՛ս «Արշալոյս», № 1, 15 ապրիլի 1912 թ.:

կովի դաշտում թողնում են 300 սպանված և 150 վիրավոր, գերի է ընկնում 200 հոգի, հաղթողների ձեռքն է անցնում 400 ձի և մեծաքանակ ռազմամթերք: Զգալի կորուստներ է ունենում նաև հեղափոխական զորքը. զոհվել և վիրավորվել էին 300 մարտիկներ¹:

Թեն ոչ քիչ կորուստների գնով, այնուամենայնիվ կառավարական զորքը կատարել էր Եփրեմի դիակի վրա տված իր խոստումը:

Ֆարման Ֆարմայի կառավարական զորքը օգնության հասավ այն ժամանակ, երբ կոիվն արդեն հասել էր վախճանին²:

Սալար Դովլեն, որ ընդամենը երկու շաբաթ առաջ փայլուն հաղթանակ էր տարել սահմանադրական Ֆարման Ֆարմայի նկատմամբ և այլևս ապահով էր համարել իր անարգել մուտքը Թեհրան, այժմ ստիպված էր նահանջել: Իսկ դա նշանակում էր, որ ջուրն է ընկնում Մահմեդ Ալիին վերստին գահ բարձրացնելու ծրագիրը:

Եփրեմի դիակը մայիսի 9-ին հասնում է Թեհրան: Իրենց ընկերոջ կորուստը ծանր էին տանում Սարդար Ասադը (Ալի-դուլի խան Բախտիարի), Մեփահդարը (Ֆաթիոլլահ խան), Նասր օլ Մուլքը և նահատակի բոլոր զինակիցները: Չէ՞ որ 1909 թ. սկզբներից մինչև իր վախճանը նա եղել էր պարսկական սահմանադրության ոգին, նրա նվիրյալ պաշտպանը, երկրում ծավալված քաղաքական և ռազմական գործողություններին տոն տվողը: Թաղմանը մասնակցելու համար երկրի տարբեր ծայրերից Թեհրան էին գալիս զինվորական ու հասարակական բազմաթիվ գործիչներ: Գալիս էին նաև արտասահմանից: Եփրեմի ամենահարազատ ընկերներից մեկը՝ բախտիարների ցեղապետ Սարդար Բահադուրը (Սարդար Ասադի որդին), որը գտնվում էր երկ-

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 103, 17 մայիսի 1912 թ.:

² Տե՛ս «Մշակ», № 98, 10 մայիսի, № 104, 17 մայիսի 1912 թ.:

րից դուրս, ստանալով հերոսի մահվան լուրը, շտապ վերադառնում է Պարսկաստան:

Եփրեմի՝ Բեռլինում գտնվող կինը՝ Անահիտը, անմիջապես ուղևորվում է Թեհրան՝ նախօրոք խնդրելով ամուսնու դին չհանձնել հողին՝ մինչև իր ժամանումը¹:

Կառավարությունը հանդես եկավ հայտարարությամբ, ուր ասված էր, որ Եփրեմի մահը մեծ հարված է երկրի սահմանադրական կարգերին:

Միաժամանակ՝ սուգ հայտարարվեց: Համաձայն հրահանգի՝ փակվել էին մայրաքաղաքի պետական թե եվրոպական բոլոր հաստատությունները, դադարեցված էր ձիաքարշի և կառքերի երթևեկությունը, փակվել էին խանութները, դպրոցներն արձակվել էին երկու օրով: Փողոցներ դուրս եկած բազմահազար մարդիկ դառնորեն ողբում էին հերոսի վախճանը:

Եփրեմի կորուստն անդարմանելի էր պարսկական հեղափոխության համար: Չէ՞ որ նա երկրում հաստատվող սահմանադրական իրավակարգի անսասան պահակն էր՝ հանդուգն ու ինքնամոռաց: Այդ իրավակարգի հաղթանակի հանդեպ ունեցած մշտավառ հավատով, նույնիսկ ամենատագնապալի ու ամենաանհուսալի պահերին, իր հսկայական հմայքով նա ոգի էր ներշնչում շրջապատին, մարդկանց իր հետևից պայքարի տանում: Պատահական չէ, որ մեջլիսի ակնառու անդամ, քննադատ-պատմագիր և մոլեռանդ մուսուլման Սեյիդ Հասան Թադիզադեն գրել էր. «Իմ կարծիքով՝ Եփրեմը մի անձնաւորութիւն էր, որի նմանը չկար ամբողջ Պարսկաստանում: Այս արտայայտութիւնը, հաւանաբար, իմ մուսուլման հայրենակիցներին կարող է դիւրեկան

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 103, 17 մայիսի 1912 թ.:

չլինել. այնուհանդերձ պիտի ասեն, որ Եփրեմին չի կարելի համեմատել ոչ ոքի հետ...»¹:

Բնական է, որ Եփրեմի մահը ուրախությամբ ընդունեցին Պարսկաստանի հակահեղափոխական ուժերը, այդ թվում հեղափոխության հնոցներից մեկում՝ Թավրիզում: Այստեղի հարուստ մուսուլմանները, որոնք առավել տուժել էին հեղափոխությունից, հանդիսավոր հավաքներ էին գումարում, մեկմեկու աչքալուսանք տալիս²:

Եփրեմի հարազատների ցանկության համաձայն՝ նրա աճյունը պետք է ամփոփվեր հայոց Հայկազյան-Թամարյան դպրոցի բակում:

Հերոսի հուղարկավորությունը տեղի ունեցավ 1912 թ. մայիսի 10-ին, հետմիջօրեի ժամը 4-ից սկսած:

«Հորիզոն» թերթի Թեհրանի թղթակիցն այսպես է ներկայացրել թաղման ծեսը: Թափորը կազմված էր հետևյալ կարգով. առջևից երեք խմբերով գնում էին զինվորները, ոստիկաններն ու ժանդարմները: Նրանք բոլորը սև թևկապերով էին, իսկ հրացանների փողերին ծաղկեփնջեր էին ամրացրել: Հետևում էր ռազմիկի՝ դափնեպսակով երիզված մեծադիր նկարը, որին հաջորդում էին երկշար պսակները, ապա՝ ամբողջովին սևեր հագած կանանց խմբերը: Եփրեմի զենքերը կրող նրա ձիու հետևից տանում էին ծաղիկներով պարուրված դագաղը՝ դրված կառավարության ուղարկած վեց ձիեր լծած թնդանոթ-ձիակառքի վրա: Արձակելով ձիերը, զինված հայ մարտիկներն իրենք էին լծվել դիակառքին և քաշում էին ծանր քայլերով: Զիակառքից հետո գալիս էին թաղման կազմակերպիչ հանձնախմբի անդամները՝

¹ Մեջբերված է՝ Բաբգեն եւ Սեդա Բալեան Տեր-Յակոբեան, Պատմություն իրանահայերի, էջ 73:

² Տե՛ս «Մշակ», № 99, 11 մայիսի 1912 թ.:

կրծքերին խփած կարմիր-սև երիզներով, ապա և՛ հասարակությունը: Ամենից վերջում բախտիար ձիավորների խումբն էր՝ Սարդար Ասադի որդիներից Մահմեդ խանի առաջնորդությամբ¹:

Թափորը նախ թեքվում է դեպի նշանավոր Լալազար պողոտան, որի մեջտեղում սպասող պարսիկ կազակների գնդի սպաները դիակառքին պատիվ տալուց հետո միանում են սզակիր բազմությանը: Հետևյալ կանգառը եղավ Թոփխանեում՝ նազմիեի (ոստիկանության) շինության առջև, ուր թնդանոթի երեք կրակոցից հետո ոստիկանության անունից ելույթ ունեցավ Միրզա Հասան խանը: Այնուհետև թափորն անցնում է Ալաա Դովլե պողոտայով և ժամը 6-ին հասնում ամբողջովին սևերով ծածկված հայկական դպրոցը: Առաջ է գալիս եկեղեցական դասը և դագաղն առաջնորդում է դեպի դպրոցի բակում պատրաստված դամբարանը: Այդ ամբողջ ճանապարհին տների լուսամուտները, պատշգամբները, հարթ կտուրները լցված էին հոծ բազմությամբ:

Հուղարկավորությանը ներկա էր ամբողջ նախարարական կազմը, ինչպես նաև Մոմթազ Սոլթանը (շահի խնամակալ Նասր օլ Մոլքի կողմից), Մեփահդարը, նրա որդին և եղբորորդիները, Մահաբը Իխթիարը, Մոսթաշեր Դովլեն, Սարդար Ասադի որդի Մահմեդ խանը, մեջլիսի նախագահ Մոթամեն օլ Մոլքը (իսկական անունը՝ Միրզա Հոսեյն խան), Մոշիր Դովլեն, Նավվաբը (իսկական անունը՝ Հոսեյն-դուլի խան), բազմաթիվ հին ու նոր պալատականներ ու երևելիներ: Այդտեղ էին օտարերկրյա բոլոր դեսպանները, դիվանագետներ, խորհրդականներ, կառավարիչներ, միսիոներներ, հայկական, ռուսական, եվրոպական թերթերի բազմաթիվ աշխատակիցներ:

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 114, 31 մայիսի 1912 թ.:

Պարսիկների կողմից դամբանական է ասում Վայեզին՝ ցույց տալով Եփրեմի ամբողջ մեծությունը, նրա մահը ներկայացնելով որպես ծանրագույն կորուստ Պարսկաստանի ազատագրական շարժման համար, մեծ հարված սահմանադրությանը, որի ջերմ ու հետևողական պաշտպանն էր հանգուցյալը։ Ապա նա ներկաներին հիշեցնում է ողջ Իրանի համար հերոսի կատարած անմոռանալի գործերից մի քանիսը։ 1) Եփրեմի, նաև Սեփահյարի առաջապահ գնդի ջանքերի շնորհիվ, կարելի եղավ (1909 թ. հուլիսի առաջին օրերին) գահագուրկ անել Մահմեդ Ալի շահին և Պարսկաստանում վերականգնել սահմանադրական կարգը, 2) Հերոսը մեծ դաս տվեց Մահմեդ Ալիի ձեռքին գործիք դարձած շահսևաններին, որոնք փորձում էին վերականգնել հին կարգերը երկրում, 3) Նա փառավոր հաղթանակ տարավ Սարդար Արշադի մեծաթիվ բանակի դեմ, որի շնորհիվ կարելի եղավ պահպանել երկրի դեմոկրատական կառավարությունը, 4) Խիզախ հայորդին ծանր դաս տվեց Սալար Դովլեին, որը խույս տալով փախավ ու ապաստանեց Լուրիստանի լեռներում, որտեղ, սակայն, կարողացավ գործ հավաքել և «պետության մեջ կարգուկանոն վերականգնելու համար» պատրաստվում էր արշավել Թեհրանի վրա, բայց Եփրեմի հարվածներից այս անգամ էլ ամոթապարտ եղավ, թեև այդ հաղթանակը շատ թանկ նստեց դյուցազնի վրա, 5) Եփրեմը կանոնավորեց անկազմակերպ վիճակի մեջ գտնվող պարսից ոստիկանությունն ու ժանդարմերիան, ամուր կարգուկանոն մտցրեց մայրաքաղաք Թեհրանում, 6) Կյանքի վերջին ամիսներին հերոսը փոխել էր իր վերաբերմունքը ռուսների նկատմամբ, դա դարձնելով ավելի համբերատար, ավելի բարեկամական, միաժամանակ ազդում էր կառավարության և մեջլիսի, ինչպես նաև ՀՅ դաշնակցության հետ դաշինք ստեղծած դեմոկրատական կուսակցության վրա՝ հրաժարվելու հակառուսա-

կանությունից, մի բան, որ բխում էր ողջ Պարսկաստանի շահերից: Վայեզին իր խոսքը վերջացնում է շեշտելով, որ Եփրեմի արյան ամեն կաթիլից ծնունդ են առնելու անձնագոհ նոր մարտիկներ, որ Պարսկաստանի բոլոր ժողովուրդները, առանց ազգի խտրության, իրենց հիշողության մեջ պահելու են նրա թանկագին հիշատակը¹:

Ապա հրաժեշտի խոսքով հանդես են գալիս հայ գործիչներ Ա. Գրիգորյանը, Հաջիյանը, Ն. Աղբալյանը, որոնք տարբեր կողմերից վեր են հանում մեծ հայորդու արժանիքները: Աղբալյանն ասում էր, որ հանձին Եփրեմի՝ պարսկական հեղափոխությունն ունեցավ մի խոշոր անհատականություն, մի մեծ հերոս, որն առաջ մղեց այդ հեղափոխությունը: Նա բարձրացավ բացառապես իր անհատական ձիրքերի շնորհիվ՝ դառնալով պարսիկ ժողովրդի ազգային հերոս: Համադանի հայ հասարակության կողմից խոր վիշտ է փոխանցում մեջլիսի հայ պատգամավոր Հովսեփ Միրզայանը, ՀՅԴ Վրեժի (Թավրիզի) և Շահաստանի (Թեհրանի) կենտրոնական կոմիտեների անունից հանդես է գալիս Ստեփան Ստեփանյանը (Բալաջան) և Եփրեմին բնութագրում որպես անձնագոհ հեղափոխականի, որը միշտ պատրաստ է եղել կյանքը զոհաբերել ազատության գաղափարների հաղթանակի համար: Եփրեմը դարձել է պարծանքը պարսկահայերի, որոնք խոր սուգ են ապրում նրա մահվան առթիվ:

Բոլորի խոսքերի իմաստը մեկն էր՝ Եփրեմը հասարակ մահկանացուի ծագումից, ազատության ու արդարության համար պայքարի պարզ զինվորից բարձրացավ դեպի ժողովրդական հերոսացում: Գաղափարի նվիրյալ՝ ահա՛ հեղափոխականի գի-

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 114, 31 մայիսի 1912 թ.:

տակցական ողջ կյանքի խորհուրդը առաջին օրվանից մինչև իր ցավալի նահատակությունը:

Տարածամ լինելու պատճառով դադարեցվում են ելույթները: Ժամը 7-ին, համազարկերի ուղեկցությամբ, դագաղն իջեցվում է գերեզման:

Եփրեմի թաղումից հետո էլ մի քանի օր շարունակ հուղարկավորության կարգադրիչ հանձնախումբը Պարսկաստանի տարբեր տեղերից և արտասահմանյան երկրներից ցավակցական հեռագրեր ու նամակներ էր ստանում:

Թեհրանի գերմանական դեսպանատան ցավակցական նամակում ասված էր. «Այն ցաւալի կորուստը, որ Պարսկաստանն ունենում է յանձին Սարդար Եփրեմ խանի, իրաւամբ ամենամեծ սուգ է պատճառել: ... Այն հաւատարիմ ծառայութիւնը, որ հանգուցեալն արել է կառավարութեանն ու երկրին՝ Պարսկաստանի ապահովութեան եւ անդորրութեան տեսակէտից, արդէն Պարսկաստանի պատմութեան էջերին են պատկանում: Եւ անձնւիրութեան այն անմոռանալի օրինակը, որ յանուն հայրենիքի եղած իր հերոսական մահով տուել է իր հայրենակիցներին, աշխարհի վրայ ամէն մարդու եւ զինուորների համակրանքն է գրաւել: Թող այդ ընդհանուր համակրութիւնը, որպէս մի մխիթարանք, ամոքի վիշտը հանգուցեալի այրու եւ ընտանիքի, որոնք այսպէս յանկարծօրէն եւ անգութ կերպով խոր սգի մէջ ընկան:

Ի դիմաց գերմանական կայսերական դեսպանատան շարժեղ՝աֆերի՝ եւ պաշտոնյաների՝ առաջին թարգման (ստորագրութիւն)»¹:

Հուղարկավորության հանձնախմբի անդամներն ստանում էին նաև շատ ուրիշ նամակներ՝ վշտակցության զեղուն արտա-

* Գործերի հավատարմատար:

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 114, 31 մայիսի 1912 թ.:

հայտություններով և մխիթարանքի զգայուն շեշտերով: Դրանցից մեկում մի ամերիկացու հետևյալ տողերը դիպուկ էին բնորոշում մեծ հայորդու գործունեության իմաստը. «Եւ մենք ցաւում ենք, որ հայ ազգը, այսպիսով, զոհում է նորից մի քաջ եւ ոչ եսասէր կեանք համաշխարհային ազատութեան դատին ...»¹:

1912 թ. վերջերին ՀՅ դաշնակցության հրատարակությամբ Կ. Պոլսում լույս տեսավ «Սգապսակ Եփրեմին» հոդվածների ժողովածուն՝ նվիրված հերոսի հիշատակին: Այնտեղ ցավի ու ավստսանքի խոր զգացումով հանդես էին եկել մի շարք նշանավոր հայեր: Ահա՛ նրանցից երեքի խոսքից պատառիկներ. «Սուգ մը չէ այս մահը. աւելի մեծ բան մը որ անուն չունի – ծերունի եւ դողդոջուն Արեւելքի վերջին մարդը լոյսը»², գրում էր Գրիգոր Զոհրապը: «Հերոսը» վերնագրով հոդվածում Ավետիք Իսահակյանը գրում էր. «Նրա ծննդավայրը Արցախ-Սիւնեաց աշխարհն է, քաջերի այդ օրրանը, որ միշտ բարձրագլուխ է եղել համատարած ստրկութեան մէջ, այդ անմատո՛յց լեռներն ու դժար կապանները, ուր թափառում է Դաւիթ բէկի ոգին:

... Աւա՛ղ, ոչ մի թռչուն չի մնում իր թռիչքի բարձրութեան վրայ, եւ ընկաւ Եփրեմը, հերոսների հերոսը, ընկաւ ազատութեան բարձունքին վրայ, ընկաւ ազատութեան Աստծու ձեռքերի վրայ...

Փառաւո՛ր կեանք, փառաւո՛ր վախճան ...»³:

Ահա՛ և Սիամանթոյի հոդվածից նրա մի քանի խոսքերը. «Հպարտութեամբ հաստատենք յոյն փիլիսոփային այն խօսքը,

¹ Տե՛ս «Հորիզոն», № 114, 31 մայիսի 1912 թ.:

² «Սգապսակ Եփրեմին», էջ 11:

³ Նույն տեղում, էջ 12:

թէ՝ «Մարդը ամէն բանի չափն է»: Եւ յաղթականօրէն Եփրեմը՝ հայութեան այսօրուայ հոգիին չափանիշն եղաւ»¹:

Ամիսներ շարունակ հայկական թերթերը տպագրում էին հոդվածներ և հուշեր հերոսի մասին, ընթերցողին ներկայացնում նրա կյանքի ու գործունեության դրվագները: «Հորիզոնը», «Մշակը», «Ազատամարտը», «Ասպարէզը» գնահատում էին նրա բացառիկ ծառայությունը պարսկական հեղափոխությանը և հայ անունին:

Դեռևս Եփրեմի կենդանության օրոք «Ասպարէզը» նրան համարում էր ողջ հայ ազգի պարծանք², տալիս էր նրա կյանքի մանրամասն վերլուծությունը³: «Մշակը» գրում էր. «Անտարակոյս Եփրեմի սպանուելը շատ ցաւալի է բոլորի համար: Առանց կուսակցական հանգամանքի վերագրելու, պիտի խոստովանել, որ նա իր գործելակերպով Պարսկաստանին լաւապէս ծառայեց եւ միշտ պատիւ կարող է բերել հայերին»⁴:

Հերոսի մահվանն անդրադառնում և նրա կատարած գործերն արժեքավորում էին նաև օտար մամուլի օրգանները, քաղաքական ու հասարակական գործիչներ: Նրանք բոլորը միակամ ու միակարծիք էին. ազատության պայքարի գորավարը մի անհատականություն էր, որ ներառել էր մի ամբողջ շարք բարձրագույն հատկանիշներ ու արժանիքներ՝ քաջություն, հարցասիրություն, փորձառություն, օրինավորություն, բարեսրտություն...

Վերը հիշատակած ամերիկացի տնտեսագետ Մորգան Շուստերը, որը հրավիրվել էր Պարսկաստան՝ երկրի ելնմուտը հավասարակշռելու և ամուր հիմքերի վրա դնելու համար, ԱՄՆ վե-

¹ «Սգապսակ Եփրեմին», էջ 20:

² Տե՛ս «Ասպարէզ», № 201, 14 հունվարի 1912 թ.:

³ Տե՛ս նույն տեղում, № 203, 204, 205, 206, 1912 թ.:

⁴ «Մշակ», № 104, 17 մայիսի 1912 թ.:

րադառնալուց հետո այնտեղ հրատարակած «Պարսկաստանի խեղդամահությունը» գրքում Եփրեմին տվել է հետևյալ բնորոշումը.

«Նա ընդունակ էր գրաւելու մարդկանց եւ վաստակելու նրանց հաւատարմութիւնը: Կրթութիւնը սահմանափակ էր, բայց տաղանդաւոր էր, ունէր արտակարգ զինուորական հմտութիւն եւ անվհատ քաջ էր: Նրա ձեռքում էր գտնուում [Պարսկաստանի] սահմանադրական կառավարութեան փրկութիւնը»¹: Սարդար Արշաղի և Սալար Դովլեի դեմ տարած հաղթանակները նկարագրելիս Մորգան Շուստերը նկատում էր, որ դրա համար «սահմանադրական կառավարութիւնը պարտական է միայն Եփրեմի հմտութեանը, կորովին եւ արիութեանը: Երբ նա Թեհրան վերադարձաւ, պառլամենտը նրան նուիրեց գոհարագարդ մի սուր եւ նշանակեց բանակի հրամանատար»²:

Հակահայ հակումով “Новое Время” թերթն ընդգծում էր, որ Եփրեմն անջնջելի հետք է թողել Պարսկաստանի 1905-1912 թթ. հեղափոխության պատմության մէջ: Եփրեմի մահախոսականում թերթը տալիս էր հերոսի անհատականության և գործունեության հետևյալ բնութագիրը. «Եփրեմին մոտիկից ճանաչող մարդկանց կարծիքով՝ նրա կրթությունն այնքան էլ բավարար չէր, բայց նա ունէր արտակարգ բնածին խելք, բնածին տակտ, անընկճելի կամք ու անձնուրաց քաջություն: Նա նաև շատ արագ հասկանում էր մարդկանց և ունակ էր նրանց ուղղորդելու կենդանի գործի: Եփրեմը բնածին քաղաքագետ էր, դիվանագետ ու ռազմագետ: Նա վաստակեց զարմանալի կարիերա. երեք տարվա ընթացքում հասավ մինչև ռազմական ամենաբարձր՝ սարդարի կոչման ու ոստիկանապետի՝ գրեթե նախարարի դերին ու գործա-

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», № 2 (313), փետրվար, 1952, էջ 98:

² Տե՛ս նույն տեղում:

ռույթներին: Դա բացատրվում է ոչ միայն Պարսկաստանում նրան ուղեկցած հաջողությամբ, այլև բնածին տվյալներով, որոնք նրան վերջին թագավորության ամենանշանավոր դեմքերից մեկը դարձրին»¹:

Ռուսական մի ուրիշ թերթ՝ “Русское Слово”-ն, «Եփրեմի հավատամքը» վերնագրով հոդվածում նրան բնութագրում էր «խորհրդավոր», «առեղծվածային» բառերով²: «Եփրեմին գիտեին ամենքը,- գրում էր թերթը,- եւ ոչ միայն Պարսկաստանում: Նրա անունը կապուած է այդ երկրի վերջին տարիների պատմութեան հետ այնպէս, ինչպէս կապուած են ֆրանսիական յեղափոխութեան պատմութեան հետ Միքաբօի եւ Ռոբեսպիերի, Մարատի եւ Դանտոնի անունները: Եփրեմի մահուան լուրը շատ զօրեղ ազդեցութիւն գործեց Պարսկաստանի վրայ: Յանձին Եփրեմի Պարսկաստանը կորցնում է միակ մարդուն, որ կարողանում էր ջախջախել կեղեքիչ եւ աւագակ խաներին, այլ եւ հալածել Պարսկաստանի գահը ձեռք բերել կամեցողներին»³:

Պարսկական հեղափոխության մեջ Եփրեմի անգնահատելի դերի անկեղծ գնահատականը նույնիսկ հնչել է դեռատի շահի ռուս դաստիարակ, միապետության ջերմ կողմնակից Կ. Սմիրնովի շուրթերից: Նա գրում էր, որ պարսկական շարժման ամենախոշոր դեմքը Եփրեմն էր, որ նա նաև «ամբողջ գործի հոգին էր»⁴:

Եփրեմի ջատագովների հոգիները երկար ժամանակ ալեկոծվում էին այն մտքից, որ նա կովի դաշտում ոչ թե սպանվել է

¹ “Новое Время”, 11 мая 1912 г.

² Տե՛ս «Դրօշակ», № 5 (223), մայիս, 1912, էջ 129:

³ Հոդվածի թարգմանությունը տե՛ս «Մարտ» (Մոսկուա), № 10, 15 մայիսի 1912 թ.:

⁴ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237, վավ. 320:

թշնամու պատահական գնդակից, այլ ծրագրված քաղաքական խարդավանքների գոհ է գնացել:

Շատերը չէին կասկածում, որ եթե նա սպանված չլիներ, ապա, միևնույնն է, երկու (ռուսական ու անգլիական) կառավարությունների ներկայացուցիչները նրա կործանման այլ միջոցներ կստեղծեին: Նրանք տանել չէին կարողանում Եփրեմի կենդանի գոյությունը և մինչև վերջ գործի գլուխ կանգնած լինելը:

Եփրեմի հետ ամբողջ մեկ տարի առճակատման մեջ եղած նույն դեմոկրատները հերոսի մահից անմիջապես հետո հրապարակեցին հայտարարություն, ուր ասված էր, թե նա սպանվել է հանելուկային հանգամանքներում, դավաճանաբար¹:

Այսօր էլ, Եփրեմի ողբերգական մահից մեկ դար անց, թեև քիչ հավանական, բայց գոյության իրավունք ունի այդ վարկածը, եթե նկատի ունենանք կյանքի վերջին ամիսներին հերոսի ունեցած բարդ հարաբերությունները բախտիարների և նրանց ղեկավար անձանցից կազմված կառավարության հետ:

Եփրեմի նահատակությունից հետո ռազմական նախարարության կողմից զորամասի ժամանակավոր հրամանատար կարգված Քեռին իր խմբով շարունակեց պաշտպանել երկրի սահմանադրական կարգը:

¹ Տե՛ս «Մշակ», № 104, 17 մայիսի 1912 թ.:

**ԾԱՅՐԱՀԵՂ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ
ՀԱԿԱՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐԻ ԶԻՆԱԹԱՓՈԻՄԸ ԵՎ
ԵՐԿՐԻՑ ԱՐՏԱՔՍՈՒՄԸ**

Խորհրդային պատմագրության մեջ ռուսական գորքերի ներկայությունը Հյուսիսային Պարսկաստանում և հատկապես Ատրպատականում միանշանակ դիտվում էր որպես իմպերիալիստական, զավթողական ունեւորություն այդ երկրի և նրա ժողովրդի նկատմամբ: Պարսկաստանում ռուսական գորքերի այդ ներկայությունը միայն բացասական որակելն անընդունելի է, քանզի Ատրպատականում և Հյուսիսային Պարսկաստանի ողջ տարածքում իշխում էին խաների ու բեկերի կամայականությունները, երբ խաղաղ բնակչության, հատկապես քրիստոնյա հայերի կյանքն ու գույքը գտնվում էին զանազան, հիմնականում թուրքալեզու ցեղերի մշտական սպառնալիքի տակ: Այդ պայմաններում ռուսական գորքերն ամեն ինչ անում էին զսպելու ավագակախմբերին, թույլ չտալու նրանց ասպատակությունները խաղաղ բնակավայրերի վրա, այդպիսով հանդիսանալով այդ տարածաշրջանում կայունության երաշխավորներ:

Հյուսիսային Պարսկաստանում ռուսական զինվորական իշխանությունների հաստատումն ունեցավ մի ուրիշ կարևոր հանգամանք ևս: Ատրպատականի և Իրանյան Քուրդիստանի «վիճելի» տարածքներից 12 հազ. քառ. մղոն զավթած¹ և դա Վանի վիլայեթի մաս հայտարարած² երիտթուրքական կառավարությունը, լավ հասկանալով, որ այդ տարածաշրջաններում ռուսների գնալով ուժեղացող ներկայությունն անխուսափելիորեն առաջ է

¹ Տե՛ս «Բանքեր Հայաստանի արխիվների», № 1, 1974, էջ 121:

² Տե՛ս **Скиф**, Персидский вопрос, Англо-русское соглашение, его основные принципы, цели и пятилетние итоги, Москва, 1912, с. 27:

բերելու երկու երկրների միջև միջպետական հարաբերությունների կտրուկ սրացում (ինչին ինքն այդ պահին պատրաստ չէ), սկսեց իր գործերը Ատրպատականից հեռու քաշել: Բհարկե, դրան նպաստեցին նաև այդ ժամանակ Լիբիայում և Բալկանյան առաջին պատերազմում օսմանյան բանակների կրած դառը պարտությունները:

Ատրպատականում թուրքերից ազատված տարածքներում անմիջապես մտցվում էր պարսկական ոստիկանությունը:

1912 թ. վերջերին երկրում ստեղծվել էր տարօրինակ իրավիճակ: Պարսկաստանի հյուսիսը ռազմակալած ռուսական զինվորական իշխանությունները շատերի համար անհասկանալի վարքագիծ էին դրսևորում: Հակառակ սպասածի, ռուսական զինվորական իշխանությունները պարտված հեղափոխության մասնակիցների նկատմամբ խիստ միջոցներ չէին կիրառում:

Բանն այն է, որ ինչպես Մեծ Բրիտանիան, այնպես էլ հատկապես Ռուսաստանը պայքարում էին, որպեսզի Պարսկաստանում պահպանվի միապետությունը, բայց առանց նախկին շահի և ծայրահեղ աջերի: Նրանք լավ էին հասկանում, որ դա անհնարին կլինի, եթե շարունակվեն բռնություններն ու հալածանքները երկրի հեղափոխական ուժերի դեմ, որոնք, չնայած հեղափոխության աստիճանական անկմանը, պահպանում էին իրենց շատ ծանրակշիռ ազդեցությունը երկրի ժողովրդական լայն զանգվածների վրա:

Պարսկաստանի քաղաքական կայունությամբ Ռուսաստանի մեծ շահագրգռվածությունը բացատրվում էր նրանով, որ միայն այդ պայմաններում նա կարող էր հասնել երկրի հյուսիսի նկատմամբ հեռուն գնացող իր ծրագրերի իրականացմանը, այն է՝ հիմնականում տնտեսական ծավալման միջոցով աստիճանաբար պայմաններ ստեղծել Պարսկաստանի այդ մասը և առաջին

հերթին Ատրպատականը ներառելու կայսրության սահմանների մեջ:

Ռուսական զինվորական իշխանություններն իրենց մտադրություններն ու անելիքներն աշխատում էին իրականացնել պարսից կառավարության միջոցով: Վերջինս, որն ինչպես նշել ենք, իր կազմով թեքված էր աջ, ինքն էր նախաձեռնում երկրի պարտված հեղափոխական շարժումը խաղաղ միջոցներով վերջնականապես մարելու գործողություններ և իր այդ ջանքերում ստանում էր ռուսական զինվորական իշխանությունների լիակատար աջակցությունը:

Պարսկաստանի հյուսիսում ռազմական մեծ ուժեր ունենալով հանդերձ, ռուսական իշխանությունները տվյալ պահին փոխհամաձայնության կողմնակից էին: Նրանք հետամուտ էին, որպեսզի «բարեփոխված կառավարությունը» իր քաղաքական հակառակորդների հետ լեզու գտնելու մարտավարություն վարի և «երես չտա» մինչև վերջ վարկաբեկված Ղաջար դրածո տիրակալներին: Նման քաղաքականության վկայություններից մեկը ռուսական գրավման իշխանությունների վերաբերմունքն էր երկրում միջնադարյան կարգերի վերականգնումը երագող մուսուլման մոլեռանդ բարձրաստիճան հոգևորականության և բնակչության լայն խավերի ատելությանը արժանացած նախկին տիրապետող դասակարգերի առավել խորշելի ներկայացուցիչների նկատմամբ:

Կ. Պոլսի «Ժամանակ» թերթում տպագրված՝ Թավրիզից ստացված թղթակցության մեջ նշվում էր, որ քաղաքի բարձրաստիճան հոգևորականները դիմել են պարսից կառավարությանը, ինչպես նաև Թեհրանում Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի դեսպաններին՝ պահանջելով պաշտոնանկ անել շահի խնամակալին, ինչպես նաև կառավարությունից հեռացնել բախտիար

անդամներին և իշխանությունը հանձնել Սալար Դովլեին: Դիմումի հեղինակները նաև հայտարարել էին, որ «եթե երբեք գոհացում չտրուի իրենց պահանջներուն, այն ատեն Ատրպատական[ը] Պարսկաստանէն զատուելով անկախութիւն պիտի հռչակէ»¹:

Նույն «Ժամանակը» երկու օր առաջ տպագրել էր Պետերբուրգի հեռագրական գործակալության Թավրիզի թղթակցի հաղորդած հետևյալ տեղեկությունը. «Այստեղ ժողովի մը մէջ որուն մասնակցեցան մեծ թիւով անձեր, որոշուեցաւ Դահլիճէն խնդրել երկրին կառավարութիւնը Սալար էտ Դովլէի յանձնել: Մերժումի պարագային, պախթիարներու կառավարութեան հրամաններուն չպիտի հնազանդին»²:

Թավրիզում հետադիմականների հակակառավարական աճող տրամադրությունները փոխանցվում էին Ատրպատականի գավառների խավար ուժերին, որոնց առջևում քուրդ բեկերն ու աղալարներն էին: Թավրիզի վաճառականները դադարեցրել էին ապրանքների առաքումը նահանգի քրդաբնակ վայրեր, որտեղ սանձարձակ կողոպուտներ էին լինում: Դրան գումարվում էր այն, որ Սոյուզ-Բուլաղում և շրջակա քրդական գյուղերում ու թափառաշրջիկ քրդական ցեղերի շրջանում օսմանյան քարոզիչները ճառեր էին ասում բալկանյան պետությունների դեմ երիտթուրքերի հայտարարած սրբազան պատերազմի օգտին: Հակաքրիստոնեական քարոզչության հիմնական կազմակերպիչը հայտնի ավագակապետ Ղազի Ալին էր, որը նաև ղեկավարում էր մոլեռանդ հոգևորականության գործողությունները:

Ատրպատականի հետադիմականները համոզված էին, որ ռուսական իշխանություններն առաջվա պես անվերապահորեն աջակից են լինելու իրենց, չենթադրելով, որ Պետերբուրգը նկա-

¹ «Ժամանակ», № 1310, 17 (30) դեկտեմբերի 1912 թ.:

² Նույն տեղում, № 1308, 15 (28) դեկտեմբերի 1912 թ.:

տելիորեն փոխել է իր վերաբերմունքը Պարսկաստանում ընթացող իրադարձությունների նկատմամբ: Ավելին, ռուսական ռազմական իշխանությունները, անշուշտ Պետերբուրգի թելադրանքով, այք էին փակում Մահմեդ Ալիի զինված ուժերի դեմ հեղափոխական ջոկատների մղած վերջին կռիվների վրա: Ինչ վերաբերում է նախկին շահի կողմնակիցների նկատմամբ նոր կառավարության վերաբերմունքին, ապա դա գործնական էր: Իշխանության եկած բախտիար խմբավորումը Ղաջար թագավորական տոհմի հետ վաղուց հաշիվներ ուներ և շահագրգռված էր նրա վերջնական տապալմամբ: Հետևապես, այդ տոհմի դեմ հեղափոխական գորաջոկատների դեռ շարունակվող կռիվը նրա սրտովն էր:

Ռուսները բացահայտ հանդուրժողականություն էին ցուցաբերում հատկապես հայերի և նրանց զինական խմբերի նկատմամբ: Բացառությամբ մեկ-երկու դեպքի, հայերը ռուսական զենքից կորուստներ չունեցան: Հավանաբար դրան նպաստում էր նաև այն հանգամանքը, որ գորքի կազմում ընդգրկված էր Երևանյան գունդը, որի շարքերում պատկառելի թիվ էին կազմում հայ զինվորներն ու սպաները: Վերջիններիս թիվը քիչ չէր նաև ռուսական գորքի մյուս ստորաբաժանումներում: Այսպես, կազակական հեծյալ գորամասի հրամանատարն էր ատաման Բիչերախովը, որը վաղուց ռուսացած հայ ընտանիքի գավակ էր: Նա իր գորամասի պաշտպանության տակ առավ Խոյի, Մալմաստի և Ուրմիայի խաղաղ բնակիչներին, այդ թվում՝ հայկական գյուղերը: Այս գյուղերից մեկը քուրդ ավազակախմբերից պաշտպանելու ժամանակ Բիչերախովը ծանր վիրավորվեց ու բուժման համար տեղափոխվեց Թիֆլիս¹:

¹ St' u "Сборник дипломатических документов...", вып. VII, с. 239, 246-249 և այլն:

Կովկասյան հրաձգային գնդի մենգրեյան կոչվող և երկրորդ վաշտերից կազմված հարվածող խմբի հրամանատարն էր արմատներով հայ գնդապետ Նեմիրովիչ-Դանչենկոն¹, որը հնարավորինս օգտակար էր լինում ազգակիցներին:

Կառավարությունն սկսեց ոչ պետական ջոկատների խաղաղ զինաթափումը: Միապետական շատ գործիչներ, որոնք իրենց արտառոց պահվածքով ժողովրդի մոտ տխուր համբավ էին ձեռք բերել, ընդհանրապես հեռացան պետական գործերից կամ թողեցին երկրի սահմանները: Արտասահման անցան նաև Մահմեդ Ալին և Սալար Դովեն:

1912 թ. վերջերին Պետերբուրգը լրացուցիչ գործառնաբերումներ և մտքեր Դարսկաստան, իսկ 1913 թ. սկզբներին Հյուսիսային Դարսկաստանում տեղակայված ռուսական զինվորական իշխանությունները կենտրոնական կառավարությունից պահանջեցին առանց ավելորդ խստություններ գործադրելու երկրից հեռացնել **դրսից եկած** բոլոր հեղափոխականներին, որոնք կովել էին և իրադրությունը փոխվելու դեպքում կշարունակեին կովել միապետականների դեմ:

«Դրսից եկած հեղափոխականներ» ասելով ռուսական կողմը նկատի ուներ առավելաբար հայ ռազմիկներին: Նա շատ լավ տեղյակ էր, որ առանց հայերի աջակցության՝ պարսից սահմանադրականները չէին կարող ծնկի բերել Մահմեդ Ալին:

¹ Տե՛ս «Сборник дипломатических документов...», вып. VII, с. 246, 416, 417 և այլն:

* Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Նեմիրովիչ-Դանչենկոն մեծ ջանքեր է գործադրել ռուսական նահանջող զորքերի հետ հայ փախստականներին Անդրկովկաս տեղափոխելու համար, ինչպես նաև ռուսական մամուլում բազմիցս հանդես է եկել ցեղասպանությունից փրկված հայերին Ռուսաստանում ապաստան տալու և կյանքի պայմաններ ստեղծելու առաջարկություններով:

Դրսից եկած ռազմիկներին երկրից հեռացնելիս ռուսական իշխանությունները հատկապես մեղմ վերաբերմունք էին ցուցաբերում հայերի հանդեպ: Դա պատահական չէր: 1912 թ. Պետերբուրգում տեղի ունեցած դատավարության ժամանակ՝ «Դաշնակցության գործով» ձերբակալված հայերին արդարացնելուց հետո ռուսական հասարակական կարծիքում տեղի էին ունենում դրական լուրջ փոփոխություններ ընդհանրապես հայության նկատմամբ: Բայց որ առավել կարևոր էր, միջազգային հարաբերությունների բարդացման պայմաններում Ռուսաստանը հայության գործուն անակցության կարիքն ուներ:

1912 թ. վերջերին տիրող համոզումն այն էր, որ Պարսկաստանը նորից արյունալի դեպքերի նախօրյակին է, քանի որ գնալով սրվում էին Ռուսաստանի և Գերմանիայի հարաբերությունները¹: Նրանց միջև պատերազմի դեպքում օսմանյան թուրքերը Գերմանիայի օգնությամբ կփորձեին վերջնականապես զավթել Ատրպատականը, որն այս անգամ առաջ կբերեր ինչպես ռուսների ու հայերի, այնպես էլ պարսիկ հեղափոխականների և նրանց հակառակորդ պարսիկ միապետական ուժերի համատեղ գործողությունները երկիր ներխուժած թշնամու դեմ:

¹ Տե՛ս «Առաջամարտ», № 1070, 25 նոյեմբերի (8 դեկտեմբերի) 1912 թ.:

ՀԵՏԱԳԱ ԴԵՊՔԵՐԸ

1913 թ. օգոստոսի 17-ից 23-ը Կարինում գումարված ՀՅԴ Յոթերորդ ընդհանուր ժողովը, քննելով նաև Դաշնակցության քաղաքականությունը Պարսկաստանում, ընդունում է հատուկ բանաձև, ուր նաև ասված էր.

«Ընդհանուր ժողովը լսելով Պարսկաստանի կացութեան մասին ներկայացած տեղեկագիրն ու զեկուցումները, ինչպէս նաև պատգամաւոր ընկերներու հաղորդած տեղեկութիւնները,

Նկատելով, որ անգլեւորուս համաձայնութեան եւ գործակցութեան հետեւանքով, Պարսկաստանի մէջ ստեղծւած քաղաքական կացութեան հետ հաշտւած լինել կը թւին պարսիկ ռամկավար եւ առաջդիմասէր տարրերը,

Շեշտելով սակայն, թէ այդ կացութիւնը ինքնին անհաշտելի է Դաշնակցութեան կողմէ ռազմական աջակցութեան մը արդի ռեժիմին,

Ընդհ. ժողովը կ'որոշէ.

1. Վաւերացնել Թէհրանի եւ Ատրպատականի Կեդր. Կօմիտէներու բոլոր այն տնօրինութիւնները, որոնք կը վերաբերին դաշնակցական զօրախումբերու ցրումին Պարսկաստանի մէջ»¹:

Ի կատարումն Դաշնակցության գերագույն մարմնի որոշման, և նկատի ունենալով, որ ռուսական պահանջին չհետևելը կարող է ծանր հետևանքներ ունենալ, որ նոր պայմաններում այլևս անելիք չի մնացել Պարսկաստանում, Քեռին նախընտրեց լուծարել իր գլխավորած հայկական խումբը և քաշվել Կովկաս:

Մոտ երկու տարի անց սկսվում է Քեռու կյանքի ու գործունեության ամենակարևոր շրջանը՝ նրա հերոսական մասնակցու-

¹ Տե՛ս «Դրօշակ», № 9-10 (235), սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, 1913, էջ 149:

թյունը Առաջին համաշխարհային պատերազմին: Կովկաս անցած մարտիկների մեծ մասը պատերազմն սկսվելուն պես նույնպես մտավ հայկական կամավորական խմբերի մեջ:

1912 թ. հուլիսի սկզբին նորընտիր Գևորգ արք. Սուրենյանցին կաթողիկոս օծելու հանդիսությանը մասնակցելու համար Թավրիզից Էջմիածին եկած Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյանը օգոստոսի 22-ին ներկայացնում է Ատրպատականի հայոց թեմակալ առաջնորդի պաշտոնից իր հրաժարականի դիմումը¹, որն ընդունվում է օգոստոսի 26-ին²:

Արագ փոփոխվող իրավիճակը պահանջում էր Պարսկաստանի հյուսիսում ունենալ դիվանագիտական բնածին շնորհքով օժտված ղեկավար անձ, որը մասնակից չէր եղել այնտեղ 1909-1912 թթ. ծավալված քաղաքական իրադարձություններին և որն ի գործու կլիներ լեզու գտնել պարսից նոր կառավարության հետ ու մեղմացնել պարսկահայությանը հասցվելիք հնարավոր հարվածները: Ուստի, Գևորգ Ե Սուրենյանցը Ատրպատականի հայոց թեմի առաջնորդ է նշանակում նույնքան արժանավոր մի մարդու՝ Հայ եկեղեցու նվիրյալ, բազմաշնորհ հոգևորական Ներսես վարդապետ Մելիք-Թանգյանին³: 1912 թ. սեպտեմբերի սկզբին նա Էջմիածնից հասնում է Թավրիզ, իսկ սեպտեմբերի 7-ին թեմական Պատգամավորական ժողովը նրան ընտրում է Ատրպատականի թեմի առաջնորդ⁴:

¹ Տե՛ս «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», գիրք ԺԶ, Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչեան (1866-1915), էջ 293-294:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 295:

⁴ Տե՛ս «Մշակ», № 203, 14 սեպտեմբերի 1912 թ.: Ավելացնենք, որ 1914 թ. եպիսկոպոս օծված ու 1917-ին արքայության պատվին արժանացած Ներսես Մելիք-Թանգյանը Ատրպատականի թեմակալ առաջնորդի պաշտոնում մնաց 36

Հեղափոխական շարժման անկումից հետո Հյուսիսային Իրանում աննախադեպ ուժեղացան Ռուսաստանի դիրքերը: Պետերբուրգում համոզված էին, որ հեռու չէ այն օրը, երբ Ռուսաստանի կայսրությունն առաջին հերթին իրեն կմիավորի Ասորպատականի հարուստ նահանգը, իսկ հետագայում հերթի կդրվեն երկրի հյուսիսային մյուս նահանգները՝ Կասպից ծովը վերածելով Ռուսաստանի ներքին ջրային ավազանի:

Այդ ամենը խոր անհանգստություն և զայրույթ էր առաջ բերում Բեռլինում և Գերմանիայի դաշնակիցների մոտ:

Վիեննայում լույս տեսնող “Österreichische Rundschau” թերթը 1913 թ. մարտին տպագրել էր ավստրիական բանակի գեներալ Գերստների հոդվածը, որտեղ նա տազնապ էր հայտնում Պարսկաստանում ռուսական արագ աճող ազդեցության համար: Նա հատկապես անհանգստացած էր այն կապակցությամբ, որ շուտով սկսվելու է Ջուլֆայից Թավրիզ ձգվելիք երկաթգծի շինարարությունը: Գեներալը նշում էր, որ ռուս ձեռնարկատերերն արդեն ձեռք են բերել Ուրմիայի լճի վրա նավագնացության իրավունք և այնտեղ այժմ առևտրական բնույթի մարդատար երեք շոգենավ ունեն:

Այդ երկաթուղին պետք է ունենար երկու ճյուղ. մեկը՝ Թավրիզից դեպի Ուրմիայի լիճ, մյուսը՝ Թավրիզից Ղազվին¹:

1912-1914 թվականները Պարսկաստանում ռուսական ազդեցության աննախընթաց ուժեղացման տարիներ էին: Դա ձեռնտու էր նաև պարսկահայերին, որոնք, հիմնականում լինելով առևտրականներ, արհեստավորներ ու հողագործներ, մեծապես շահա-

տարի՝ մինչև 1948 թ. սեպտեմբերի 26-ին իր վախճանումը՝ մեծ հարգանքի արժանանալով երկրի հայ և օտարազգի հանրության շրջաններում:

¹ Հոդվածի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս «Մշակ», № 81, 18 ապրիլի 1913 թ.:

գրգռված էին երկրի կայունությամբ: Նկատենք, որ պարսից նոր իշխանությունները հայտարարություններ էին ուղարկել Թեհրանի հայոց առաջնորդարանին և հավաստիացրել, որ իրենք ամեն ինչ անելու են երկրի հայերի տագնապները փարատելու համար:

1914 թ. հուլիսին 18 տարեկան դարձավ նախկին շահ Մահմեդ Ալիի ավագ որդին՝ Սուլթան Ահմեդը, որը 1909 թ. հուլիսի սկզբին հայտարարվել էր շահ, սակայն մինչև չափահաս դառնալը գործերը վարել էր խնամակալը: Այդ տարիներին նա իր կրթությունը շարունակել էր ստանալ Թեհրանում, գիտեր մի քանի օտար լեզուներ, կատարելապես տիրապետում էր ֆրանսերենին: Եվ ահա այժմ, երկրի սահմանադրության 38-րդ հոդվածի համաձայն, Սուլթան Ահմեդն իրավունք էր ստանում թագադրվելու և անձամբ վարելու երկրի գործերը՝ որպես դաջարական ցեղի 7-րդ շահ: Սուլթան Ահմեդը սահմանադրական ձգտումներ ուներ և համոզված էր, որ միայն սահմանադրական իշխանությունը կարող է գոհացում տալ ժողովրդին¹:

1914 թ. հուլիսի 8-ին Պարսկաստանի մայրաքաղաք Թեհրանում մեծ շուքով կատարվեց Սուլթան Ահմեդ շահի թագադրությունը: Աշխարհի տարբեր ծայրերից ստացվում էին շնորհավորական բազում հեռագրեր ու նամակներ: Ամենայն հայոց Վեհա-

* Ղաջարական տոհմի շահերն են. **Աղա Մոհամմեդ խան** (1784-սպան. 1798), նրա եղբորորդին՝ **Ֆաթի Ալի** (կամ՝ **Ֆաթալի**, 1798-1834), Ֆաթի Ալիի Աբբաս Միրզա որդու ավագ որդին՝ **Մահմեդ** (1834-1848), վերջինիս որդին՝ **Նասրեդ Դոլին** (1848-սպան. 1898), նրա որդին՝ **Սոգաֆֆեր էդ Դին** (1898 – 8 հունվարի 1907 թ.), նրա որդին՝ **Մահմեդ Ալի** (19 հունվարի 1907 թ. – 1909 թ. հուլիսի սկիզբ), նրա որդին՝ **Սուլթան Ահմեդ** (1909 թ. հուլիս, թագադրված 1914 թ. հուլիսի 8-ին – մեջլիսի որոշումով գահընկեց արված 1925 թ. հոկտեմբերի 31-ին, մահացել է 1930 թ. Նեոյիում, Ֆրանսիա):

¹ Տե՛ս «Հեռաձայն» (Կ. Պոլիս), № 7, 29 հունվարի (11 փետրվարի) 1913 թ.:

փառ հայրապետը շահի թագադրության առթիվ նրան հղեց հետևյալ շնորհավորական հեռագիրը.

«Նորին Մեծութեան
Սուրբան Ահմեդ
Արքայից Արքային Իրանայ

Շնորհաւորում ենք Ձերդ Մեծութեան թագադրութիւնը: Օրինում ենք Ձեզ եւ մաղթում երկար եւ փառաւոր կեանք թագաւորելու Ձեր նախնեաց վեհապանծ գահի վրայ: Ձերդ Մեծութեան խնամոցն ենք յանձնում Մեր հօտի այն հատուածը, որ բաղդ ունի Ձեր հպատակը լինելու:

Ծայրագոյն Պատրիարք եւ
Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Գեորգ Ե»¹:

Սուրբան Ահմեդ շահի թագադրութիւնը լայն արձագանք ունեցավ հայության շրջանում: Դա պատահական չէր, քանզի Պարսկաստանի երիտասարդ արքան, հակառակ շատերի կանխատեսումների, թե նա վրեժխնդիր է լինելու պարսկահայերից՝ հակամիապետական հեղափոխական շարժմանը մասնակցելու համար, բարեբախտաբար, իր նախորդների պէս հայերի նկատմամբ ցուցաբերում էր ընդգծված բարյացակամ վերաբերմունք՝ նրանց առնելով հատուկ հոգածության տակ: Եվ դա փոխհատուցվում էր հայության ջերմ վերաբերմունքով շահնշահի նկատմամբ: Աշխարհի զանազան ծայրերից հայերը Սուրբան Ահմեդ շահի անունով հարյուրավոր շնորհավորական հեռագրեր էին տեղում Թեհրան, տարբեր երկրներից հայկական պատվիրակու-

¹ Տե՛ս «Արարատ», № 7, հուլիս, 1914, էջ 580:

թյուններ էին ժամանում պարսից մայրաքաղաք՝ իրենց հետ թանկագին նվերներ բերելով՝:

Իր հոր նման, նոր շահը ռուսամետ էր, հակված ամեն կերպ ամրապնդելու կապերը Ռուսաստանի հետ, նպաստելու երկրում նրա դիրքերի ամրապնդմանը և նրա աջակցությամբ երկրի հյուսիսը մղելու տեխնիկատնտեսական առաջադիմության ճանապարհով:

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Պարսկական հեղափոխության համար ոգեշնչման օրինակ է եղել 1905-1907 թթ. ռուսական հեղափոխությունը և բռնկվել է նրա անմիջական ազդեցությամբ: Հակամիապետական պայքարի բոլոր փուլերում դրսևորվեց Պարսկաստանի և Ռուսաստանի հեղափոխականների բացահայտ համերաշխությունը: Նույն ռուսական հեղափոխության պարտությունը պարսկական սահ-

* Սահմանափակվենք Կ. Պոլսի «Աւետաբեր» թերթի հոդվածներից մեկի բովանդակությունը վկայակոչելով. «Հնդկաստանի, Պիրմայի եւ Ճավայի հայերը Պարսից Շահին թագադրութեան օրը մատուցուելու համար, մագաղաթի վրայ հայերէն եւ պարսկերէն փառաւոր ուղերձ մը դրկած են արծաթեայ շքեղ ափսեով մը, որ հնդկական ոսկերչութեան ոճով շինուած է եւ կը հանգչի չորս ոսկեգօծ փիղերու վրայ: Կափարիչն ունի ցնցաքանդակ նկարները Էջմիածնի վանքին, Նոր Զուղայի վանքին, Կալկաթայի եկեղեցիին, Չիչրայի եկեղեցիին, ամենն ընդելուզուած գեղեցիկ ծաղկենկարներով ու հնդիկ տեսարաններով: Մէկ կողմը կայ սա արձանագրութիւնը. «Նուիրեալ Ն[որին] Արեգակնափայլ Վեհափառութիւն Ահմէտ Շահ հայասէր արքային Պարսից յաւուր պանծալի թագադրութեան նորին, ի Հայ հասարակութենէ Հնդկաստանի, 8/21 Յուլիսի 1914 ամի Տեառն»: Տուփը պսակուած է ոսկի թագով մը նման անոր, զոր Պարսից թագաւորները կը կրեն թագադրութեան ժամանակ» («Աւետաբեր», № 31, 1 օգոստոսի 1914 թ.):

մանադրական շարժման և հակաշահական հեղափոխության պարտության նախերգանքը եղավ:

Իրանյան հեղափոխությունը պարտություն կրեց տարբեր պատճառներով.

- 1) Պարսկաստանի զարգացման առանձնահատկությունները, որոնք մի կողմից պայմանավորված էին ավատապետական հետամնացությամբ, մյուս կողմից՝ իմպերիալիստական տերությունների կողոպտչական քաղաքականությամբ, կանխորոշեցին պարսկական հեղափոխության սահմանափակությունը՝ մասնավորապես հեղափոխական բանակի կողմից Թեհրանի գրավմանը հետևած ժամանակահատվածում:
- 2) Հեղափոխության ընթացքում երկրի բնակչության մեծամասնությունը չեզոք դիրք էր բռնել: Բացառությամբ Թավրիզ քաղաքի ու Գիլանի նահանգի, մյուս քաղաքների ու նահանգների բնակիչները միայն դեպքից դեպք էին արձագանքում միապետականների դեմ գեներ վերցնելու սահմանադրականների կոչերին:
- 3) Պարսկաստանը գերազանցապես գյուղացիական երկիր էր, ուստի բնակչության գյուղացիական հատվածը, որը մեծապես գերակշռում էր քաղաքային բնակչությանը, հաղորդակից չէր հեղափոխությանը կամ ծայրահեղ աղոտ պատկերացում ուներ նրա նպատակների մասին: Դասակարգային տեսակետից շատ անկազմակերպ լինելով՝ նա իր անմիջական հարստահարիչ խաներին ու նրանց մարդկանց միայն պասիվ դիմադրություն էր ցույց տալիս (հրաժարում հարկեր տալուց և այլն):
- 4) Չնչին էր թիվը հեղափոխության ընթացքում ձևավորված ղեկավարների, այնպիսի լայնախոհ, կիրթ ու նվիրյալ

առաջնորդների, որոնք ունակ լինեին իրենց օրինակով վարակելու մարդկանց, բարձրացնելու նրանց քաղաքական աշխուժությունը և առաջնորդելու դեպի մեծ նպատակներ: Դա առաջին հերթին վերաբերում էր բուրժուազիային, ազատական կալվածատերերին և բարձրաստիճան հոգևորականությանը, որոնք ժողովրդի հեղափոխականորեն տրամադրված հատվածին գործածելով հոգուտ իրենց շահերի, նույն շահերի թելադրանքով, ի վերջո, համաձայնության եկան երկրի ամենահետադիմական ուժերի հետ և նպաստեցին հեղափոխության պարտությանը:

- 5) Նոր կյանքի, երկրի վերածնության համար պակասում էին անհրաժեշտ հզոր հիմքերը: Մեջլիսը, նոր կյանքի այդ աղբյուրը, լցված էր հին կյանքի ներկայացուցիչներով՝ հոգևորականներով ու ավատապետներով, ուստի, բնականաբար, չէր կարող վճռական քայլերով ընթանալ արմատական բարենորոգումների ճանապարհով, դրանով իսկ սեփական բերանով կարդալով իր մահվան դատավճիռը:
- 6) Հեղափոխությունն ընթանում էր իմպերիալիստական տերությունների, ամենից առաջ Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի կողմից Պարսկաստանը վասալական պետության վերածելու պայմաններում: Այս երկու մեծ պետությունները Պարսկաստանում ունեին իրենց տնտեսական ու աշխարհաքաղաքական բազմաբնույթ շահերը, որոնց հավատարիմ պաշտպանն անձամբ Մահմեդ Ալի շահն էր, ավելի լայն ընդգրկումով՝ ամբողջ ղաջարական արքայատոհմը: Ուստի պատահական չէ, որ այդ տերությունների կառավարություններն ամեն ինչ անում էին միապետա-

կան կարգերի դեմ ուղղված ապստամբությունը ճնշելու համար:

- 7) Թեև 1905-1911 թթ. սահմանադրական շարժումը և հեղափոխությունը պարտություն կրեցին, բայց նրանք մեծագույն ազդեցություն գործեցին Պարսկաստանի պատմական բախտի վրա՝ ուժգին հարված հասցնելով դաջարական արքայատոհմին, իրենց դարն ապրած ավատապետական կարգերին և ընդհանրապես միջնադարյան հետամնացությանը: Միքայել Վարանդյանի խոսքերով ասած՝ «... սառույցը փշրուած էր, ազատութեան ճամբան՝ հարթուած: Հին Իրանը ետ կը նահանջէր եւ նորը կը քալէր...»¹:

Չնայած պարսկական հեղափոխության պարտությանը, նա հսկայական նշանակություն ունեցավ ասիական երկրների՝ իմպերիալիստական տերությունների գաղութային լուծը թոթափելուն ձգտող ճնշված ժողովուրդների պայքարի հետագա ընդլայնման տեսակետից, նրանց հեղափոխական տրամադրությունների աննախընթաց վերելքի համար: Բարեփոխումների և սահմանադրության համար պայքար սկսվեց Աֆղանստանում, նկատելի վերելք ապրեց ազգային շարժումը Հնդկաստանում, Զինաստանում և Բիրմայում:

¹ Տե՛ս «Արարատ», № 7, հուլիս, 1914, էջ 579:

**ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆԸ
ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ՆՊԱՏԱԿԱՀԱՐՄԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐՁ**

Հայ ընթերցողի մոտ, անկասկած, հարց կառաջանա, թե հայերն, ի վերջո, ի՞նչ շահեցին գործուն մասնակցություն ունենալով Պարսկաստանի հեղափոխությանը:

Մեծ հաշվով՝ ոչի՛նչ:

Սկսենք այն հաստատումից, որ Պարսկաստան սահմանադրական կարգեր ներմուծելու համար Դաշնակցությունը և Հնչակը հսկայական ջանքեր գործադրեցին: Հեղափոխությունը հրապարակ բերեց Եփրեմի և Քեռու նման անգուգական հերոսներ: Բայց հակամիապետական հայերի պայքարը պարսկահայության համար որևէ օգուտ չբերեց: Պարսկաստանի պես կազմալուծված երկրում ի վերջո պետք է հաղթանակ տանեին արտաքին հզոր ազդեցությունները, հետևապես ապարդյուն պիտի մնային ազատության համար իրանցի և հայ հեղափոխականների թափած ջանքերի մեծ մասը: Ռուսական հզոր ազդեցության դեմ ի՞նչ կարող էին անել բախտիարները, Եփրեմներն ու Քեռիները: Գոնե լավ է, գրում էր Կ. Պոլսի «Աւետաբերը», որ պարսկական հեղափոխության վերջին փուլում տեղի ունեցած կռիվների ժամանակ Դաշնակցությունը և Հնչակը, թեև մեծ ուշացումով, արդեն համոզվել էին, որ մի քանի հարյուր հայ մարտիկներով տիրապետող պարսկական պահպանողական կառավարության և Ռուսաստանի դեմ միաժամանակյա անհավասար պայքարն ինքնասպանությամբ պիտի վերջանար¹: Հաշվի առնելով այդ մահացու վտանգը, Դաշնակցությունը որոշեց մի կողմ քաշվել Պարսկաստանում

¹ Միքայել Վարանդեան, Հ. Յ. Դաշնակցության պատմություն, Բ հրատ., հատ. Բ, էջ 308:

իրենց շահերը հետապնդող արտաքին հզոր ուժերի ազդեցություններից, համոզվելով, որ կան քայքայված երկրներ, որոնց փրկելու համար հրաշագործություններն անգամ անգոր են: Դաշնակցության բռնած **նոր ընթացքը** ողջունելի էր հատկապես ապագայում Պարսկաստանում բռնելիք քաղաքականության իրագործման տեսակետից^{*}: Նա, վերջապես, եկել էր այն ճիշտ համոզման, որ Պարսկաստանի պես երկրներում ներքաղաքական պայքարներն արդարացված չեն, քանի որ նման երկրներում գործող ղեկավար անձինք կամ կլանները հիմնականում հետապնդում են անձնական շահախնդրություններ՝ թելադրված փառասիրական տենչանքներից: Իրենց տիրապետությունն ապահովելու համար նրանք կարողանում են շահագործել կրոնական մոլեռանդությունը, իսկ հասարակ ժողովուրդը, մանավանդ տգետ ամբոխը որևէ պատկերացում չի ունենում հասարակական կյանքի փոփոխությունից սպասվելիք բարիքների մասին: Ով կարողանում է ճարպկորեն շոյել ամբոխի ստորին բնագոյները կամ ով ուժեղ է, այդ ամբոխը նրա կողմն է անցնում: Անձնական քմահաճույքների խաղալիք դարձած պետության մեջ փոքրամասնություն կազմող ազգային հատվածի գոյությունն անհնարին է ապահովել՝ միայն ապավինելով նրա (փոքրամասնության) ներսում գոյություն ունեցող քաղաքական ուժերի հնարավորություններին:

^{*} Կասկած չունենք, որ եթե Դաշնակցության առաջնորդներից, հայրենյաց համար նահատակված Քրիստափոր Միքայելյանը կենդանի լիներ, կհրաժարվեր տարիներ առաջ արտահայտած իր այն մտքից, թե հայերը պետք է ջնջեն հարևան պետությունների կողմից (Ռուսաստան, Թուրքիա, Պարսկաստան) բաժան-բաժան արված Հայաստանի սահմանները և իրենց հայրենիքը միավորեն մի ամբողջության մեջ: Իսկ դա նշանակում էր գենքով կռիվ սկսել նշված բոլոր երեք տերությունների դեմ (հավանաբար՝ միաժամանակ): Պարսկական հեղափոխության վերջին ամիսների իրադարձությունները մի պահ սթափեցրել էին Դաշնակցության ղեկավարությանը և նրան ստիպել գոնե ժամանակավորապես հակվելու ողջամտության կողմը:

Հայտարարելով, թե այլևս գործնական մասնակցություն չի ունենալու Պարսկաստանի միջկուսակցական պայքարներին, Դաշնակցությունը, սակայն, շարունակում էր պնդել, թե ինքը այդ երկրում միշտ գորավիզ պիտի լինի ամեն մի սահմանադրական կուսակցության, չհաշտվելով այն իրողության հետ, որ Պարսկաստանի պես երկրում եվրոպական իմաստով ճշմարտապես ազատամիտ քաղաքական կուսակցություններ չեն կարող լինել, և եթե պահի թելադրանքով նույնիսկ լինեն, ապա միևնույնն է, նրանք քիչ թե շատ երկարատև գոյությունը բացառված է: Ահա թե ինչո՞ւ պատմական պահը Դաշնակցությանը ի վերջո թելադրեց իր շահերը չնույնացնել պարսից երկրի հեղափոխական կամ ազատական քաղաքական ուժերի շահերի հետ:

Պարսկաստանի հեղափոխությանը հայերի մասնակցության հույժ վնասաբեր լինելը հավելումով հաստատում է այն իրողությունը, որ Պարսկահայքը, հատկապես նրա Ղարադաղ գավառը, մասնավորաբար վերջինիս Քեյվանի շրջանը քարուքանդ եղավ, կործանվեցին բազմաթիվ հայկական գյուղեր, կողոպտվեց գյուղացիների ունեցվածքը, նրանցից շատերը զոհվեցին իրենց գյուղերն ու ընտանիքները պաշտպանելու ժամանակ: Այդ ամենի հետևանքով, հեղափոխության պարտությունից հետո մեծ թվով հայեր Պարսկաստանից գաղթեցին, հիմնականում՝ Ամերիկա և Կովկաս: Պարսկաստանի հայության թիվը նախկիններում էլ տևաբար ելևէջներ է ունեցել: Անվերջ արտագաղթ է եղել դեպի Ռուսաստանի կայսրություն, ուր նրանք հաստատվում էին Բաքվից մինչև Ռոստով, Մոսկվա, Պետերբուրգ... Չկա վիճակագրություն, թե 1912-1914 թթ., այսինքն՝ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը որքան պարսկաստանաբնակ հայեր են գաղթել այլ երկրներ: Հավանաբար, այդ երկու տարիներին երկիրը թողել է 15-20 հազար հայ:

Մեծ կորուստներ կրեցին հայ առևտրականները: Ամբողջովին քայքայվեց «Թումանյանց» հայտնի առևտրական ընկերությունը, սնանկացան բազմաթիվ հայ առևտրական տներ, որոնք կապված էին եվրոպական ու հատկապես ռուսական շուկաների հետ, կողոպտվեցին ապրանքներով բեռնավորված և հայերին պատկանող շատ և շատ քարավաններ:

Հայերի նկատմամբ բորբոքվեց շիա հոգևորականության կրոնական մոլեռանդությունը, որը փոխանցվում էր մուսուլման հավատացյալներին:

Հակահայկական ուժերը, հատկապես Թուրքիայում և կովկասյան թուրք-թաթարների մոտ, առիթը բաց չթողեցին հայ ժողովրդին ներկայացնելու որպես կովասեր, իսկ նրա երիտասարդությանը՝ արկածախնդիր, որը, թողած իր ազգային հոգսերը, մխրճվել է մի օտար երկրի ներքին պայքարների մեջ¹:

Կործանվեցին հայ երիտասարդների թանկագին կյանքեր: Նրանք Կովկասից էին՝ գլխավորապես անդրկովկասյան քաղաքներից ու գյուղերից, մի քանիսը եկել էին Արևմտյան Հայաստանից, բայց հիմնական մասը տեղացի հայեր էին՝ Թավրիզից, Ատրպատականի մյուս քաղաքներից ու շրջաններից, Գիլանից, Թեհրանից, Համադանից, Նոր Ջուղա-Իսֆահանից ու հարակից հայաբնակ գավառներից, երկրի այլևայլ տեղերից:

Պատմական հեռավորությունից մերժելի է ՀՅ դաշնակցության և ՄԴ հնչակյան կուսակցության ղեկավար մարմինների գործելակերպը, որոնք հայ երիտասարդներին մղում էին դեպի Պարսկաստանում ծավալվող ներքին կռիվներ, նրանց նետում ծանր փորձությունների մեջ՝ «հանուն Պարսկաստանի ժողովրդի ազատագրության»: Ճիշտ է, հայ մարտիկները, ինչպես միշտ,

¹ **Բաբգեն եւ Սեդա Բալեան Տեր-Յակոբեան**, Պատմութիւն իրանահայերի, էջ 87:

կրվում էին քաջությամբ ու անձնագոհությամբ՝ հիացմունք պատճառելով շրջապատին: Պարսից հեղափոխականների կողքին մաքառող հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի նշանավոր ղեկավար գործիչների՝ Ռոստոմի, Քեռու, Նիկոլ Դումանի, Դաշնակցական Խեչոյի անուններին ավելացել էր քաջագուն Եփրեմ Դավթյանի անունը: Բայց իրո՞ք այդ երկրի ավելի քան 10 միլիոնանոց ժողովուրդը շատ կարիք ուներ մի փոքր ժողովրդի զինական աջակցությանը, իր ներքին ազգային գործերին նրա կոպիտ միջամտությանը: Եվ ինչո՞ւ հայ երիտասարդը իր կյանքը պետք է վերջացներ հեռավոր Ղազվինի, Թեհրանի կամ Համադանի կռիվներում, այն դեպքում, երբ Պարսկաստանի նման հսկայածավալ երկրում ապստամբական շրջանները, բացի մեկ-երկու նահանգներից, միայն կղզյակներ էին, իսկ պարսիկ ժողովրդի բացարձակ մեծամասնությունը մի կողմ էր կանգնած ու չէր մասնակցում իր շուրջը ծավալվող քաղաքական և ռազմական գործընթացներին:

Հիրավի, հակաշահական շարժումները հիմնականում տեղի են ունեցել ռուսական ազդեցության գոտում՝ երկրի ծայրագույն հյուսիս-արևմուտքից սկսած դեպի ծայրագույն հյուսիս-արևելք, այսինքն՝ Խոյ քաղաքից մինչև Կելատի Նադիր բնակավայրը: Այդ երկու ծայրամասերի միջև ընկած էին Մարանդը, Թավրիզը, Արդաբիլը, Աստարան, Քարգանրուդը, Միանեն, Ջենջանը, Էնգելին, Ռաշթը, Ղազվինը, Բարֆրուշը, Աստրաբադը, Սաբզեվարը, Մաշհադը, նաև հյուսիսում գտնվող մայրաքաղաք Թեհրանը:

Երկրի կենտրոնական մասում ապստամբել էին միայն Իսֆահանը, Յազդը և Քերմանշահը՝ իրենց տարածաշրջաններով, իսկ Հարավային Պարսկաստանում շարժումներ եղան միայն անգլիական ազդեցության գոտում գտնվող Բանդար-Աբբասից հյուսիս տարածվող Սաբզեվարան (Ջիրոֆտ) - Բամ շրջանում և

դրանից հյուսիս-արևելք գտնվող Խամուն լճի մոտերքում:

Թվարկած այս բոլոր քաղաքներն ու վայրերը չէին կազմում Պարսկաստանի տարածքի 1/10-րդ մասն անգամ: Ընդ որում, ապստամբած տարածքների բնակիչները հիմնականում թուրքալեզու էին՝ թուրքալեզու ատրպատականցիներ և թուրքմեններ: Հեղափոխությանը համարյա թե չէին արձագանքել Պարսկաստանի խոշոր տարածաշրջանները՝ Խորասանը, Լուրիստանը, Քուրդիստանը, Խուզիստանը (Արաքստանը), Ֆարսը, Լարիստանը, Արաքը, Աջամին, Քերմանը, Ռուդբարը, Մեքրանը, Նարմաշիրը, Ղայենը, Սիստանը, Բելուջիստանը:

Իսկ դաշնակցական, հնչակյան, բոլշևիկ ու մենշևիկ սոցիալ-դեմոկրատ հայերը ուրիշ մի երկրում անձնուրաց նետվել էին կռվի մեջ: Հայկական ոչկուսակցական մամուլը վճռականապես մերժում էր հայ մարդկանց անհասկանալի կռիվների մեջ նետելու անմիտ գործելակերպը: Կ. Պոլսի «Ժամանակը» գրում էր. «Ցարերու պետութեան բախտն ու ճակատագիրը յեղաշրջելու կ'ելլենք, ասիական երեք բռնաւորները տապալելու համար պայքարի դաշտը կ'իջնենք, Վասպուրականի ծաղիկ կտրիճները Պարսկաստանի ազատագրութեան կը յատկացնենք, առանց մտահոգուելու թէ անոնց բազուկին ու անձնուիրութեան հայրենի երդիքն ու հողը, իրենց անպաշտպան քոյրերն ու եղբայրները կրնային պէտք ունենալ»¹:

Իր հերթին՝ Թավրիզի «Միտք» թերթը շեշտում էր.

«Աւա՛ղ, մենք շատ վաղ եւ նախաժամանակ վատնեցինք մեր երիտասարդ ոյժերն ու մարտական անփոխարինելի սերունդները»²:

¹ «Ժամանակ», № 1281, 18 նոյեմբերի 1912 թ.:

² «Միտք», № 21, 21 հուլիսի 1912 թ.:

Մահմեդ Ալին և յուրայինները որևէ կերպ չէին կարողանում հասկանալ պարսկական հեղափոխությանը հայերի մասնակցության դրդապատճառները: Մահմանադրականները և ընդհանրապես պարսիկ ժողովուրդը նույնպես չէին ըմբռնում հեղափոխությանը հայերի նվիրվածությունը, սահմանադրական գաղափարի համար նրանց կատարած գոհաբերությունները¹, իսկ շատերը, հատկապես շիա հոգևորականությունը, համոզված էին, որ հայերը զուտ ազգայնական շահ ունեն և շահագրգռված են երկրի մասնատմամբ, որպեսզի նրանից մի պատառ էլ իրենք պոկեն:

Նկատենք նաև, որ էթնիկ պարսիկների մեծ մասին տարօրինակ էր թվում, որ Թավրիզի շատ հայեր քաղաքի թուրքերի հետ միասին անձնուրացաբար մարտնչում էին կառավարական գործերի դեմ, որոնց դեմ կռվում էին նաև երկիր ներխուժած օսմանյան զորքերը՝ Ատրպատականի տիրանալու նպատակով: Երիտթուրքերի կառավարությունը նույնիսկ շքանշաններով մեծարում էր Թավրիզի պաշտպանության թուրք ղեկավարներին՝ Սաթթար և Բադեր խաներին, ապստամբներին ոգեշնչում էր անզիջում կռվի՝ երկիրը թուլացնելու և Իրանից նրա թուրքաբնակ տարածքները զավթելու համար: Երիտթուրքերի այդ հարձակողական քաղաքականությանը հաջողությանը Ատրպատականի թուրքերի հետ փաստորեն աջակցում էին նաև հայ ազգային-հեղափոխական երկու կուսակցությունները և հայ սոցիալ-դեմոկրատները:

Կարելի է ինչ-որ կերպ հասկանալ Ատրպատականի թուրքերին միացած և Իրանի օրվա կառավարության դեմ կռվի ելած Դաշնակցությանը, քանի որ երիտթուրքերի հետ ունեցած դաշինքի ուժով նա այդ պահին պարտավոր էր աջակից լինել նրան:

¹ «Միտք», № 21, 21 հուլիսի 1912 թ.:

Բայց հնչակյաններն ինչո՞ւ էին ձեռքերը քշտած նետվել կռվի հրապարակ՝ ակամայից ուժեղացնելով օսմանցի զավթիչների ներկայությունը Պարսկաստանում:

Կռիվների ընթացքում հերոսականության բազում օրինակներ տվող հայ զինյալները չէին կարող, սակայն, վճռորոշ ազդեցություն գործել հեղափոխության ընթացքի վրա, և դա ամենից առաջ այն պատճառով, որ նրանք մեծաթիվ չէին: Բայց սփյուռքահայ պատմական գրականության մեջ, հատկապես պարսկական շարժումների մասնակիցների հուշագրություններում, հույժ չափազանցված է ներկայացված հայ զինյալների դերը Պարսկաստանի միապետական ուժերի դեմ մղված պայքարում: Այդ տեսակետից իրականությունից շատ հեռու է հատկապես Միքայել Վարանդյանի «Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն» աշխատության համապատասխան բաժինը (գլուխ XII), որից ընթերցողի մոտ սխալ տպավորություն է ստեղծվում, թե պարսկական հեղափոխության 1908-1911 թթ. ժամանակահատվածի պատերազմական իրադարձությունների հիմնական ծանրությունն ընկած էր հայ մարտիկների, հատկապես Եփրեմ Դավթյանի ուսերին:

Եփրեմն, իրոք, խոշոր դեր է կատարել Պարսկաստանի 20-րդ դարասկզբի քաղաքական կյանքում: Նա քաջ էր, գործունյա և ազնիվ, իր համախոհներով անգնահատելի ծառայություններ է մատուցել սահմանադրությանը: Չնսեմացնելով այդ նշանավոր հայորդու պայծառ կերպարը, նրա ռազմագիտական անուրանալի տաղանդը, որ ժամանակին ընդունում էին նույնիսկ նրա քաղաքական հակառակորդներն ու անձնական թշնամիները, չի կարելի բացարձակապես անթերի ներկայացնել նրա կերպարը, չանդրադառնալ թույլ տված սխալներին: Իսկ սխալվելը, ինչպես հայտնի է, հատուկ է բոլոր մահկանացուներին:

Արդարև, Եփրեմի գործունեության հնարավոր արդյունքը

միանգամայն անկանխատեսելի էր պարսկահայերի համար, նրանց լինել-չլինելը կախված էր բախտի բերումից: Դրա պատճառն այն էր, որ նա իր ռազմական ուժերով անմիջական ու գործուն մասնակցություն էր ունենում պարսիկ ժողովրդի երկու մասերի արյունալի կռվին: Դա ծայրահեղորեն անցանկալի ու վտանգներով լի գործունեություն էր Պարսկաստանի հայության համար: Եվ պետք է երախտագետ լինել ճակատագրին, որ հայության այդ հատվածը փրկվեց գլխովին բնաջնջվելուց՝

* Ինչպես Դաշնակցությունը, այնպես էլ Հնչակը սովորաբար իրենց այս կամ այն, այդ թվում զինյալ, գործողությունները կատարում էին, առանց հաշվարկելու, թե դրանք ինչպիսի հետևանքներ կունենան խաղաղ, անպաշտպան ու գործից անտեղյակ հայ զանգվածների համար: Նրանք առաջնորդվում էին Նապոլեոն Բոնապարտի «Նախ սկսենք, հետո կտեսնենք» չափազանց վտանգավոր սկզբունքով: Բայց եթե այդ սկզբունքը թույլատրելի էր մեծ ու հզոր Ֆրանսիայի և նրա նույնքան հզոր բանակներն առաջնորդող Բոնապարտի համար, ապա կռվի անպատրաստ հայերին՝ ոչ: Վերհիշենք թեկուզ 1890 թ. հուլիսի 15-ին Կ. Պոլսում հնչակյանների կազմակերպած հակասուլթանական ցույցը (Գում-Գափուի ցույցը), որի պատճառով հարյուրավոր անմեղ հայեր կյանքից զրկվեցին: 1896 թ. օգոստոսի 14-ին Դաշնակցության մարտիկները ռուսներն առած մտան Կ. Պոլսի Օսմանյան բանկ (Բանկ Օտտոման) և սպառնացին դա պայթեցնել՝ իբր եվրոպացիների ուշադրությունը Հայկական հարցի վրա հրավիրելու համար: Գործողությունը ոչ միայն ձախողվեց, այլև առիթ դարձավ, որպեսզի գորքը և զինված ու կատաղած թուրք ամբոխը երեք օրում գերեզմանեին ավելի քան 10 հազար անպաշտպան հայ տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների: Կարելի է պատկերացնել, թե նույն Կ. Պոլսում քանի՜ հազարավոր հայեր սրի կքաշվեին, եթե հաջողվեր իրականացնել անձնուրաց հեղափոխական և Մեծ նահատակ Քրիստափոր Միքայելյանի ծրագրած Աբդուլ Համիդի սպանությունը: Առանց բացառության, իրենց բոլոր ձախողված ու սարսափելի հետևանքներ ունեցած գործողությունները հայ հեղափոխական կուսակցությունները ներկայացնում են իբրև «բարոյական հաղթանակներ»: Հենց այդ «ոգեղեն հաղթանակներն» էին գերազանց հմտությամբ օգտագործում թուրքական իշխանությունները՝ հայերի արյան բաղնիքներ սարքելու համար: Հայկական հարցի վերաբացման օրերին (1912 թ.) «Հովիտ» (Թիֆլիս) շաբաթաթերթը գրում էր, որ մեծ տերությունները դժվարանում են Հայաստանին ինքնավարության նույնիսկ ամենացածր աստիճան որոշել, որովհետև այնտեղ հայ ազգաբնակ-

Հյուսիսային Պարսկաստանի որոշ տեղերում զինված ընդհարումները դեռ շարունակվում էին, բայց հայկական շրջաններում արդեն վերլուծվում էին պարսկական կոիվներում հայերի թափած ջանքերի օրինականության և արդյունավետության հարցերը:

Այսպես, Մոսկվայում հայերեն լույս տեսնող «Մարտ» անունով թերթը իր մի քանի հրապարակումներում քննադատում էր հնչակյանների և դաշնակցականների մասնակցությունը պարսկական հեղափոխական շարժմանը՝ դա ազգային ուժերի անտեղի վատնում որակելով:

Հոգվածներից մեկում թերթը նշում էր, որ շատ հին ժամանակներից սկսած հայերն անգնահատելի ծառայություններ են մատուցել հեռու և մոտիկ հարևան ազգերին, իսկ շատ ու շատ հայ հերոսներ իրենց կյանքը գոհել են օտար ափերում, օտարնե-

չությունը վերջին երկու-երեք տասնամյակներին աղետալիորեն պակասել է և շատ տեղերում հայտնվել է փոքրամասնության վիճակում: «Այն Հայաստանը, որտեղ ինքնավարութիւն ստանալու հիմք եղող հոծ հայ ազգաբնակչություն կար 30 տարի առաջ, այժմ բազմաթիւ գաւառներ անհայաբնակ են դարձել եւ դրանում փոքր չէ հայ յեղափոխական կուսակցութիւնների խաղացած աղետաբեր դերը» («Հովիտ», № 38, 30 սեպտեմբերի 1912 թ.): Կովկասահայ հայտնի պահպանողական գործիչ Գարեգին Ենգիբարյանը, անդրադառնալով 1905 թ. փետրվարին Բաքվում կովկասյան թուրքերի և հայերի միջև տեղի ունեցած ընդհարումներին, «բարոյական հաղթանակի» երևույթը նկատել էր նաև այդ օրերին: «Ես,- գրում էր նա,- չեմ մոռացել 1905 թուականը, երբ Բազուի հայերի 310 դիակներ ինքս համրեցի Չեմբերիքենդի գերեզմանատանը, բայց կյուրում մի քանի «ազգասերներ» ինձ հաւաստացնում էին, թէ դարձեալ յաղթութիւնը մեր կողմն է, որովհետեւ թուրքերն են խնդրել դադարեցնել կռիւը, այլ ոչ թէ հայերը: Չեմ մոռացել [նաև] Ս. Էջմիածնի կենդրոնական ժողովի (1906 թ. օգոստոս:- Զ. Ս.) նիստերը, ուր թոկից փախած մի Տաճատ վարդապետ ճառում էր, թէ «զինու զօրութեամբ կը ստիպենք, որ [ռուսական] կառավարութիւնը կատարի ժողովի որոշումները»: Եւ այս բոլորը տպագրւում էր մամուլում» (տե՛ս «Հովիտ»-ի վերը նշած համարը):

Այդ բոլորի նման շատ դեպքեր կրկնվել են Պարսկաստանում:

րի շահերի համար և «չքացել օտար երկնից տակ»: Հոդված-
խմբագրականը հարցնում էր. ո՞ր են Լեհաստանի, Հունգա-
րիայի, Գալիցիայի հարյուր հազարավոր հայերը, ո՞ր են նրան-
ցից սերված պետական, ռազմական, մշակույթի խոշոր գործիչնե-
րի հիշատակները: Պատասխանը միանշանակ է. դրանք չկան
կամ համարյա չկան: Չնչին բացառություններով՝ նրանց նվիր-
ված չեն ձեռակերտ արձաններ կամ մետաղակոտ կոթողներ:
Պատմագիրներն անգամ զլանում են հիշատակել նրանց գործե-
րը, անգամ՝ անունները:

Ժամանակին այդ ցավալի երևույթին այսպես էր անդրադար-
ձել Խորեն արք. Նար-Պելը.

Օտար երկնից տակ նոքա չքացան,

Օտար երկնից տակ հալեցան, ընկան:

Նույն երևույթի վերաբերյալ Թիֆլիսի «Նոր հոսանքը» վկայա-
կոչում էր Ռուսաստանին մեծ ծառայություններ մատուցած հայ
գործիչների նկատմամբ եղած վերաբերմունքը: Արդությանների,
Բեհբությանների, Լոռիս-Մելիքյանների, Տեր-Ղուկասյանների,
Շելկովնիկյանների, Սերբերյակովների մեծամեծ գործերը ձուլ-
ված են ռուսաց պատմության հետ. բայց ո՞վ է հիմա Ռուսաստա-
նում հիշում նրանց: Նույնիսկ որևէ ռուս պատմաբանի որևէ
գրվածքում արժանիորեն չեն հիշատակվում նրանց անունն ու
գործը, ցավով արձանագրում էր պարբերականը¹:

Այո՛, օտար երկրում (պետությունում) ուրիշի համար թափած
ջանքը զուր բան է: Դա լավ էին հասկանում նույնիսկ քաղաքա-
կանությունից շատ հեռու կանգնած, ժողովրդական իմաստու-

¹ Տե՛ս «Յուշարձան նուիրումա՞ծ Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցու-
թեան քառասնամեակին», էջ 191:

թյուն կրող հայ շարքային մարդիկ: «Մարտը» վկայակոչում էր Բեհբուլթ Շելկովնիկյանի գառամյալ մոր խոսքերը, որ նա ուղղել էր իր անվանի գորավար որդուն, երբ վերջինս մեծաշուք հանդեսով մտել էր Նուխի և իրենց տան շեմին ընկել մոր գիրկը:

«Բեհբո՛ւլթ,- գրկելով որդուն ասել էր մայրը,- դու որ ըղենց մեծ մարդ ես դառել, բա խի՞ մեր խեղճ ազգի համար մի լաւ բան չես անում»¹:

Իսկ ինչպե՞ս է արտացոլված պարսկական հեղափոխության մեջ հայերի մասնակցության հարցը ռուս, իրանցի և այլազգի հեղինակների հետագա պատմագիտական ուսումնասիրություններում:

Զբաժանելով «Մարտ» պարբերականի որոշ հարցադրումները և եզրահանգումները, չենք կարող, սակայն, շնչել, որ հետագա տարիներին նույնպես ռուս պատմաբանները պարսկական հեղափոխությանը հայերի մասնակցության հարցին անդրադարձել են հպանցիկ, ընդամենը մի քանի նախադասությամբ, այն էլ հիմնականում բացասական որակավորումներով (թերևս բացառություն են Գ. Վ. Շիտովը, տե՛ս նրա “Персия под властью последних Каджаров”, изд. Академии наук СССР, Ленинград, 1933 և Լ. Վակսը, տե՛ս նրա “Очерки истории национально-буржуазных революций на Востоке”, ОГИЗ “Московский рабочий”, Москва-Ленинград, 1931):

Ինչ վերաբերում է իրանցի հեղինակներին, ապա նրանք տասնամյակներ շարունակ, ընդհուպ մինչև անցյալ դարի 50-ական թվականները, իրենց հետազոտություններում ընդհանրապես չէին անդրադառնում հեղափոխության ընթացքում հայերի խաղացած դերին կամ բավարարվում էին թոռուցիկ հիշատա-

¹ Տե՛ս «Յուշարձան նուիրումա՝ Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան քառասնամեակին», էջ 192:

կումներով: Պատահական չէ, որ պարսկահայ գործիչներից ոմանք իրենց գրվածքներում, վիրավորված, բողոք էին հայտնում հեղափոխության պատմությունը շարադրելիս իրանցի հեղինակների ցուցաբերած խտրական վերաբերմունքի, հայերի կատարած գործերի մասին անարդարացի լռության համար:

Պարսկական հեղափոխությանը գործուն մասնակցություն ցուցաբերած հնչակյան գործիչներից մեկը դեռևս անցյալ դարի 20-ական թվականների վերջերին դառնացած գրում էր.

«Դժբախտաբար պարսիկ պատմագիրներն ու օրագրողներն այսօր, յիշեալ օրերից 15-20 տարի յետոյ՝ բոլորովին չեն յիշում հայ կուսակցութիւնների գոհողութիւնները պարսիկ ժողովրդի կիսաւրմբոստացման եւ յեղափոխութեան օրերին»¹: Դրա պատճառներից մեկն այն էր, այնուհետև շեշտում էր նա, որ «այդ պատմական օրերին, երբ հայերը միացած կարող էին շատ բան շահել, կուսակցական ինտրիգների շնորհիւ վարկաբեկ էին լինում, աւելի ճիշդը, իրար վարկաբեկ էին անում, որի պատճառով եւ այսօր պարսիկ հասարակական կարծիքի առաջ կորցրել ենք մեր հին յարգանքը: Հէնց այդ բանի համար է, որ մասամբ հասկանում եմ պարսիկ պատմագիրներին եւ օրագրողներին, որ մեր երկու կուսակցութեանց, այսինքն՝ հայ ժողովրդի յեղափոխութեան մատուցած ծառայութիւնները ամբողջովին մոռացել են»²:

Նույնը հաստատում էր պարսկական հեղափոխության աշխույժ մասնակից իրանահայ դաշնակցական գործիչներից մեկը՝ Հովսէփ Հովհաննիսյանը (Յ. Էլմար), անցյալ դարի 50-ական թվականների սկզբին: Նա ցավով նշում էր, որ 1908-1912 թթ. հեղափոխական շարժման անդրադառնալիս Իրանում ոչ ոք, նույնիսկ

¹ Տե՛ս «Յուշարձան նուիրում Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան քառասնամեակին», էջ 191:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 191:

Եփրեմի պարսիկ և թուրք նախկին գործակիցները, անգամ նրանք, ովքեր ժամանակին ստացել են հերոսի մշտական հովանավորությունն ու պաշտպանությունը, նրա անունն անգամ չեն հիշատակում, չխոսելով արդեն Քեռու, Խեչոյի և մյուս հայ ռազմական գործիչների, հեղափոխությանը մասնակցած գոնե մեկ հայի մասին: Նրանք բոլորը մոռացության են տրված մանավանդ մտավորական դասի կողմից, «որն իր նեղմիտ մտայնությամբ, յամառ մի հետեւողությամբ, անտես է առնում սահմանադրական իրական գործիչներին»: «Ճիշտ է,- գրել է Էլմարը,- Եփրեմների եւ Քեռիների կուսակցութիւնը, առաջնորդուած իր գաղափարաբանութեան ելակէտից, անվերապահօրէն զոհաբերելով իր թանկագին մարտիկներին պարսիկ ժողովրդի ազատագրութեան պայքարին, մտքովն իսկ չի անցել բարոյական կամ այլ հատուցման մասին: Բայց պարսկական սահմանադրական շարժման մէջ ընկած հերոսների ընկերները խոր վիշտ են զգում հանդէպ այն դատապարտելի վերաբերմունքի, որ ցուցադրում է ազատագրուած ժողովրդի մտաւորական եւ գիտակից դասը՝ խեղաթիւրելով պատմական իրողութիւնները եւ մոռացութեան տալով իրենց «անկեղծ եղբայրների» կատարած բախտորոշ դերը սահմանադրական կարգերը վերականգնելու արինոտ պայքարում: Այն կարգերի, որոնցից այժմ այնքա՛ն լայն չափերով եւ ամէն կերպ օգտուում են իրենք՝ հանրային կարծիքի ղեկավար ներկայացող այդ մտաւորականները»¹:

Հայ մարդիկ անկեղծորեն, առանց որևէ ակնկալության են մասնակցել հեղափոխությանը, շարունակում էր Էլմարը, նրանք ոչ մի անգամ չեն մտածել երախտագիտության մասին: Բայց սահմանադրության անձնագոհ պաշտպանների ազգակիցները

¹ Տե՛ս «Յուշարձան նուիրուած Սոցիալ-Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան քառասնամեակին», էջ 192:

«խոր ցաւ են զգում, երբ ներկայ լինելով սահմանադրութեան տարեդարձի հանդէսներին՝ ունկնդիր են լինում այն ոգեկոչումներին, որոնք արւում են ի յիշատակ ամենահասարակ «սահմանադրականին», իսկ մի բառով իսկ չեն յարգում սահմանադրական իրական ախոյեան Եփրեմների յիշատակը: Նրանք խոր ցաւ են զգում, երբ տեսնում են, որ սահմանադրական շարժումների մասին եղած հրատարակութիւնները – թերթերի բացառիկ թիւ, պարբերական կամ առանձին երկ – զարդարուած են լինում սահմանադրական շարժումների հետ կապ չունեցողների նկարներով եւ մոռացուած է պատմական մեծ դէմք Եփրեմի նկարը:

Այդ հրատարակութիւնների մէջ ոչ միայն բոլորովին չի յիշում Եփրեմի եւ նրա մարտական խմբի գործունէութիւնը, այլեւ նրա տարած յաղթանակները վերագրւում են այլ «հերոսների»: Իսկ եթէ յիշում է Եփրեմի անունը՝ շատ անցողակի կերպով եւ չափազանց աննշան դերով¹:

Անիրավ ու վիրավորական համարելով պարսկական պատմագրության մէջ Եփրեմի անունը և ընդհանրապէս իրանական հեղափոխության ընթացքում հայերի կատարած գոհողությունները մոռացության մատնելը, մի ուրիշ հրատարակության հեղինակները գրում են. «Պատճառը պարզ է. Եփրեմը հայ էր եւ քրիստոնէայ, եւ ահա այստեղ էլ խտրութիւնը հայ ու պարսիկի մէջ նորից ակներեւ ու ակնբախ է՝ ինչպէս անցեալներում»²:

Բայց դա բոլորը չէր: Հեղափոխության ժամանակ, վկայում էր Հովսէփ Հովհաննիսյանը, «Հ. Յ. Դ. աջակցութեան փոխարէն, պարսիկ ազատական ղեկավարները խոստանում էին հայ համայնքներին, ազգային հողի վրայ, տալ շատ աւելի արտօնութիւններ քան նրանք ունէին միապետութեան շրջանում շահերի

¹ «Հայրենիք», № 9 (367), սեպտեմբեր, 1956, էջ 67-68 (տողատակ):

² Նույն տեղում, էջ 68 (տողատակ):

Ֆերմաններով: Սակայն, խորին ցաւով պէտք է արձանագրեմ, որ նրանք ոչ միայն չկատարեցին այդ խոստումները, այլեւ սահմանադրական իրաւակարգի հաստատուելուց յետոյ, աստիճանաբար հայերից խլեցին ֆերմաններով տրուած իրաւունքները եւ հալածանքի ենթարկեցին հայ համայնքների ազգային-կրթական հիմնարկութիւնները, լեզուն, գիրը»¹:

Մի ուրիշ հոդվածում նույն հեղինակը այդ միտքն այսպէս է ներկայացրել. հեղափոխությունից հետո պարսկահայությունը զրկվեց այն բոլոր առանձնաշնորհումներից ու արտոնություններից, որ ուներ նախորդ շահերի ժամանակներում: «Տեղեակ լինելով Հ. Յ. Դ. կողմից բազմիցս արտայայտուած այդ տեսութեան՝ պարսիկ որոշ ազգայնամոլ տարրեր մինչեւ այժմ էլ ազգային եւ խմբակցական շահեր են գտնում՝ Իրանի սահմանադրական շարժումների մէջ հայ եւ օտար ոյժերի բերած մասնակցութեան: Զարմանալի չէ, անշուշտ, որ նրանք մոռանում են հայութեան վայելած առանձնաշնորհեալ դիրքը նախասահմանադրական շրջանում: Բայց չափազանց զարմանալի է, որ նրանք անտես են առնում այն իրողութիւնը, որ վերջին քառորդ դարում, սահմանադրութեան կարգերում, հայութեան ազգային-մշակութային իրաւունքներն աստիճանաբար կրճատուել են եւ չափազանց սահմանափակուել: Նրանք մոռանում են, որ ներքին լայն ինքնավարութիւն ունեցող հայութիւնն ի տրիտուր սահմանադրութեան վերականգնման ճանապարհին բերած իր բոլորանուէր գոհաբերութիւններին, ճաշակեց մենաստիքութեան օրերի դառնութիւնը, երբ հալածանքի ենթարկուեցին նրա դպրոցն ու լեզուն, գիրն ու տառը, ամբողջ մշակոյթը: Նրանք մոռանում են, որ մինչեւ այժմ էլ դեռ գրաւուած եւ փակ է մնում հայկական դպրոցների մի մասը,

¹ **Բաբգէն եւ Սեդա Բալեան Տէր-Յակոբեան**, Պատմութիւն իրանահայերի, էջ 86-87:

իսկ արտոնուածներն էլ, խիստ սեղմուած եւ կաշկանդուած, հազիւ մի քանի պահ կրօնի եւ հայերէնի դասաւանդութեան իրատունք ունեն: Վերջապէս, նրանք անտեսում են այն պատմական փաստը, որ սահմանադրութեան յաղթանակի օրերին, երբ երկրի բովանդակ գործերի դէկն ու իրաւունքը գտնուում էր Եփրեմի ձեռքում եւ երկրի մարտական ոյժերի առանցքը հայ կամաւորական խմբերն էին կազմում, հայութիւնը որեւէ կերպով չօգտուեց իրեն համար ստեղծուած բարեպատեհ դրութիւնից եւ չցանկացաւ իւրացնել որեւէ առանձնաշնորհում՝ ինչ որ պէտք է անէր, եթէ սահմանադրական շարժումներին մօտենար ազգային կամ կուսակցական միտումներով»¹:

Բայց չէ՞ որ Նիկոլ Դումանի խորաթափանց միտքը դա կանխատեսել էր դեռնս պարսկական հեղափոխական շարժման թեժ օրերին:

Ո՞րն էր այդ անցանկալի երևոյթի պատճառը:

Պատճառները բազմազան են՝ քաղաքական, կրօնական, բարոյական և այլն: Բայց հիմնական պատճառը Նիկոլ Դումանի՝ հայերի համար պարսկական հեղափոխության դիպուկ արժեքավորումն էր՝ «Սա մեր կոիվը չէ»: Նա ցավով նշում էր, թէ կարծես բավական չեն Թուրքիայի հայության կրած տառապանքները, նրա առատորեն թափված արյունը, կարծես արդեն բուժվել են ներքին ազգային ցավերը, հիմա էլ հայերը կամավոր նետվել են նոր վտանգների մեջ, ուր նրանց արյունը թափվում է չզիտես

¹ «Հայրենիք», № 1 (312), հունվար, 1952, էջ 44: Ակնարկությունը վերաբերում է Ռեզա շահ Փահլավիի քմահաճ կարգադրությամբ Իրանի հայկական բոլոր դպրոցների փակմանը 1936 թ.: Դրանք վերաբացվեցին նրա որդու՝ Մոհամմեդ Ռեզա շահի գահ բարձրանալուց հետո՝ 1941 թ. դեկտեմբերի 20-ի հրամանով, ընդառաջելով Ատրպատականի հայոց թեմակալ առաջնորդ Ներսէս արք. Մելիք-Թանգյանի խնդրանքին (տե՛ս «Ընթերցող» տարեգիրք, Ա տարի, 1969, էջ 372, 375):

ինչի համար: Պարսիկների կռվին հայերի մասնակցությունը Դումանը համարում էր միանգամայն անտեղի: Ինչպես իր «Նիկոլ Դուման» ուսումնասիրության մեջ նշել է դաշնակցական մի ուրիշ նշանավոր գործիչ՝ Հովակ Ստեփանյանը, «պարսկական կռիվներում նա (Դումանը: - Հ. Մ.) աշխատում էր գոհ չտալ, համարելով այդ թափած արիւնն աւելորդ ու ապարդիւն»¹:

Նիկոլ Դումանի տեսակետին միանգամայն անհարիր են Միքայել Վարանդյանի՝ Սկյուտարում 1911 թ. սեպտեմբերի 11-ին կատարած դասախոսության խոսքերը, թե իրանյան կռիվներին մասնակցելու շնորհիվ «աշխարհը ճանաչեց մեզ, իբրեւ մի ազգ, որ ընդունակ է **առատօրէն արիւն թափել** իր սրբազան իրաւունքների համար...»² (ընդգծումը մերն է: - Հ. Մ.):

Ավելի ուշ գրած իր «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը եւ պարսից սահմանադրական շարժումը» ուսումնասիրության մեջ հիշատակված Էլմարը գովերգում էր հայ մարտիկների մաքառումը և նահատակությունը վերացական «ամէն տեսակ բռնութեան» դէմ: «Վտանգաւոր եւ բախտորոշ այդպիսի պահերին է,- նշում էր նա,- որ դաշնակցական մարտիկները, մոռցած ամէն զգուշութիւն, խիզախ գրոհով խոյացան դէպի թշնամին, կուրծք կրծքի նրանց գնդակներին եւ ապահովեցին ազատականների յաղթանակը (?:- Հ. Մ.): Տարուած համամարդկային գաղափարներով եւ լեցուած խոր ատելութեամբ դէպի ամէն տեսակի բռնութիւն՝ յեղափոխական բարձր այդ հոգիները շտապեցին մասնակցել ժողովրդական ցասման արիւնոտ արտայայտութեան եւ անձնուիրաբար կռուեցին ու զոհուեցին յանուն կաշկանդուած եւ իրենց ազգի բախտա-

¹ «Հայրենիք», № 1 (312), հունվար, 1952, էջ 39 (տողատակ):

² «Ազատամարտ» շաբաթաթերթ-յաւելում (Կ. Պոլիս), Բ տարի, թիվ 10 (62), 18 սեպտեմբերի (1 հոկտեմբերի) 1911 թ., էջ 980:

կից ժողովրդի ազատութեան»¹: Այս հողվածագիրը հպարտորեն թվարկում էր գոհվածների երկար շարքից մի փոքր հատված. «Արի հայորդիների այդ հոյլը կազմում էին Նիկոլը եւ Արտէմը (ընկած Մուժամբարի կռում), Մարտիրոսը, Սէթօն, Կարօն (Ալւարի կռում), Միսակը եւ Գէորգը (Թաւրիգ), Խորէնը (Ուրմի) եւ Հէկտոն (Սալմաստ), Ասլանը (Ղարադաղ), Ռոստոմը (Արտաւիլ), Զարեհը (Զունուս), Զուլումաթը, Շամիլը, Արտէմը, երկու Յարութիւնները, Բաջօղլին, Տիգրանը, Փանոսը, Մամիկոնը, Աբրահամը եւ Արսէնը (Խոյ), Սեւ Գէորգը իր 15 զինակիցներով (Սոֆիան), Արսէնը (Ղազվին-Համատանի գիծ), Խէչոն եւ Մամիկոնը (Ֆիրուզաբադ), Մադաթը (Շահաբադ), Նատօն, Սմբատը, Ալէքսանը (Թեհրան), Մուկուչը, Ասատուրը, Խանլարը եւ Թադէոսը (Դամդան), Նիկոլը իր երկու զինակիցներով (Սոուջէ) եւ այլ անյայտ ու անանուն հերոսներ»²:

Նույն միտքը դեռ 1913 թվականին արտահայտել է ՀՅԴ Վասպուրականի օրգան «Աշխատանք» թերթը, գրելով. «Հայը Պարսկաստանի մէջ իր կտրիճ զաւակներուն թափած արիւնովը ցոյց տուաւ աշխարհին որ ինքը օտար ախորժակներու չծառայելէ զատ պատրաստ է թանկագին կեանքեր գոհել իր իսլամ եղբօրը՝ բարձր պահելու նպատակով Ազատութեան եւ Եղբայրութեան դրօշը...»³:

Մի՞թէ հայի արյունը ջուր էր, որ առատորեն թափվել էր մի կռվում, որն իրենը չէր, այլ՝ կռիվ էր վերացական «ամեն տեսակ բռնութեան» դեմ:

Արխիվում պահպանվող մի փաստաթղթից իմանում ենք, որ պարսից պատանի շահի դաստիարակ Կ. Սմիրնովը երկիր ներ-

¹ «Հայրենիք», № 2 (313), փետրվար, 1959, էջ 90-91:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ «Աշխատանք», № 33 (129), 14 հունիսի 1913 թ.:

խուժած թուրքական զորքերի մի հարյուրապետի հետ հանդիպման ժամանակ նրան հարցրել է, թե «ինչո՞ւ գերի բռնված Կովկասից եկած հայ կամավորներին չեք ստիպում խոստովանություններ անել և գաղտնիքներ կորզել»: Թուրք հարյուրապետը պատասխանել էր. «Միննույնն է, ոչ մի արդյունքի չենք հասնում. նրանք միայն մի պատասխան ունեն՝ «Եկել ենք մեռնելու»»¹: Բայց ինչո՞ւ մեռնել և հանուն ինչի՞: Հայրենիքը պաշտպանելու, նրան ծառայելու ժամանակ հայորդիների զոհվելն արդարացված է, և նրանց հիշատակը ժողովուրդը փայփայում է իր հոգում: Հիրավի, եթե պետք է զոհվել, ապա զոհվել քո վտանգված երկրի, հարազատ ժողովրդի համար: Բայց ինչպե՞ս հասկանալ, երբ առանց այն էլ Թուրքիայում այնքա՛ն առատորեն զոհեր տված (շատ դեպքերում՝ միանգամայն զուր) փոքրաթիվ հայ ժողովրդի զավակները իրենց կյանքը շռայլորեն զոհում են ազգի համար անհասկանալի մի կովում և չգիտես ինչու:

Մանավանդ փոքր ազգերի կամ այդ ազգերի այս կամ այն հատվածի ղեկավարությունն ստանձնած ուժերը իրավունք չունեն շռայլելու իրենց հետևից գնացողների արյունը. նրանք պարտավոր են դողալ ամեն մի կյանքի վրա: Բայց այդպես չէին հայկական հեղափոխական կուսակցությունները, մանավանդ Դաշնակցությունը, որը ո՛չ իրեն էր խնայում և ո՛չ էլ իր համակիրներին ու իր հետևից գնացողներին:

Պարսկական հեղափոխության մեջ հայերի ունեցած դերի գնահատման հարցում 1950-ական թվականներից նկատելի տեղաշարժ կատարվեց իրանցի պատմաբանների մոտ: Նրանք սկսեցին ներկայացնել և որոշ չափով գնահատել հայերի թափած ջանքերը: Այդ պատմաբաններից են Ահմեդ Քեսրավին, Մալեք

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237, վավ. 320:

զադեն, Քերիմ Բեհզադը, Աբբաս Ալի Սալեհը, Էբրահիմ Սաֆային, Էսմայիլ Ռայինը և ուրիշներ¹: Էբրահիմ Սաֆայիի՝ 1965 թ. Թեհրանում պարսկերեն լույս տեսած «Սահմանադրության առաջնորդները» գրքում 24 նշանավոր գործիչների թվում 16-ը հայեր են²: Ավելին, պատմագիտական որոշ աշխատություններ ամբողջովին նվիրվեցին հայերի: Օրինակ՝ 1968 թ. Թեհրանում պարսկերեն լույս տեսավ Աբբաս Ալի Սալեհի «Հայ գործիչները պարսից իրականության մեջ» ուսումնասիրությունը, 1971 թ. Թեհրանում պարսկերեն տպագրվեց Էսմայիլ Ռայինի «Եփրեմ խան Սարդար» աշխատությունը³:

Այս հանգամանքը հիմնականում բացատրվում էր այդ տարիներին թուրք-իրանական բարդ հարաբերություններով և իրանահայերի նկատմամբ Մոհամմեդ Ռեզա Փահլավի շահի արտակարգ դրական վերաբերմունքով ու հովանավորչությամբ՝

Եվս մեկ նկատառում: Տվյալ պատմական և ճգնաժամային պահին հայ կամավոր-զինվորները – լինեին նրանք հեղափոխության ազնիվ նվիրյալներ, որոնք կռվում էին Մահմեդ Ալի շահի դեմ՝ պաշտպանելով սահմանադրությունը, թե շահախնդրությունից դրդված արկածախնդիրներ – միևնույն է, չպետք է մտնեին

¹ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. VI, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1981, էջ 715:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում (տողատակ):

* Կասկած չկա, որ թուրք-պարսկական հարաբերությունների ամրապնդման դեպքում պարսիկ պատմագրությունը կրկին կդադարի անկողմնակալ լուսաբանել իրանական հեղափոխության մեջ հայերի կատարած գոհողությունները: Դրա տիպիկ օրինակը մենք ունենք հանձինս ռուս-թուրքական հարաբերությունների տարբեր փուլերում (անցյալ դարի 20-50-ական թվականներ) խորհրդային պատմագրության - հանրապետական Թուրքիային տված տրամագծորեն հակառակ գնահատականների՝ Լենին-Աթաթուրք «եղբայրական հարաբերություններից» մինչև «հիտլերյան ֆաշիզմի պատվար» որակումներով:

գուտ ազգային սկզբունքով կազմված կամավորական ջոկատների մեջ և, ներկայանալով որպես հայ ժողովրդի ներկայացուցիչներ, նետվեին մարտի, այլ պարտավոր էին միանալ պարսիկ կամավոր զինվորներին և գործեին խառը խմբերի մեջ: Տպավորություն էր ստեղծվում, թե միապետականների դեմ կովոդ իսկական ուժը հայերն են և ոչ թե իրանցի ժողովուրդը, որը հիմնականում անտարբեր էր քաղաքացիական կովի նկատմամբ, և ինչպես ասվեց, կողքից դիտում էր, թե ինչպես ուրիշ տեղերից եկած մարդիկ զենք են ճոճում իրենց երկրում: Ակնհայտ է, որ եթե որևէ վայրից զինված խմբեր են ներխուժում քո պետության սահմաններից ներս, դա ոչ այլ ինչ է, քան կոպիտ միջամտություն հարազատ երկրի ներքին գործերին: Այդ դեպքում նույնիսկ կարևոր չէ, թե նման խմբերն ովքե՞ր են կազմակերպում, հանդերձավորում և ուղարկում՝ օտար կառավարություննե՞րը, կուսակցություննե՞րը, թե՞ անհատ նախաձեռնողներ: Տեղաբնակների ներքին գործերին կովկասահայ կամավոր-զինվորների նման միջամտությունը հայերի՝ անհանգիստ ու կովարար ժողովուրդ լինելու մասին կարծիք կազմելու առիթ էր տալիս օտարներին:

Ինչ վերաբերում է տեղաբնակ պարսկահայերին, ապա նրանք ոչ միայն իրավունք ունեին, այլև պարտավոր էին այդ վտանգավոր տարիներին զինված լինել, բայց միայն ու միայն իրենց կյանքն ու ինչքը միապետական ավագակախմբերից ու սահմանադրական քրեական տարրերից պաշտպանելու համար:

Մեր այս դիտարկումը համահունչ է ժամանակին Հովհաննես Թումանյանի արտահայտած հետևյալ մտահոգությանը: Մեծ գրողն ու քաղաքացին մտրակում ու մերժում էր իր ժողովրդի մեջ գոյություն ունեցող անիշխանական առաքելականությունը (անարխիստական մեսիանիզմը), ըստ որի՝ հայությունը, իբր, ի վերուստ տրված առաքելություն ունի «եվրոպական քաղաքա-

կրթության լույսը տարածել ասիական խավարում»: Այդպես մտածելով՝ հայը կորցնում է իրականության զգացողությունը, ջնջում է ուժեղի և թուլի միջև գոյություն ունեցող սահմանները: Մեսիանիզմի մտապատրանքին մեծ գրողն ու մտածողը հակադրում էր սթափ հայացքը՝ ուրիշ ժողովուրդների հոգևոր արժեքները գնահատելիս: «Ոտքերդ մեկնի՛ր վերմակիդ չափով», - խորհուրդ է տալիս հայոց ժողովրդական իմաստությունը: Քաղաքականությամբ զբաղվող հայ անհատներին Թումանյանը հորդորում էր իրենց արարքները բխեցնել միայն ու միայն սեփական հնարավորություններից և դրանց սահմաններում միայն իրականացնել որոշակի գործողություններ: «Մեծ տերությունները,- ասում էր նա,- իրենց ամուր տնտեսությամբ և խելացի դիվանագիտությամբ, ցամաքային ու ծովային հզոր բանակներով առաջ են մղում համաշխարհային պատմությունը՝ շարժելով աշխարհներ և ազգեր: Այս պայմաններում դրոշ դարձրած «մենք կուլտուրական ժողովուրդ ենք» նախապաշարմունքը, հայ քաղքենին, հայ մտավորականության զգալի մասը, հատկապես իրենց ձեռքում մամուլ ունեցողները, որպես կանոն, լեզվակովի են դուրս գալիս մեծ պետությունների դեմ, քննադատում ու «ջարդուփշուր անում» նրանց քաղաքականությունը, նրանց նույնիսկ սպառնում ու նախազգուշացումներ անում»: «... Եթե մենք պետք է զբաղվենք քաղաքականությամբ,- խրատում էր Թումանյանը,- այդ ամենից առաջ այն է լինելու, որ մի ճշմարիտ հայացք լինեինք ստեղծած, մի պարզ վերաբերմունք լինեինք մշակած դեպի այն պետությունները, որոնց ձեռքի տակ գտնվում ենք: Մի գիտակցական, մտածված վերաբերմունք, որ գոյություն չունի ամենևին և միշտ առաջնորդվում ենք քամու հոսանքներով, նախապաշարմունքներով ու թյուրիմացություններով, ամեն անգամ էլ դառնությամբ հաշվելով մեր կոպիտ սխալներն ու կորուստները, ամեն

անգամ էլ ամեն մեկս ետին թվով հանդիսանալով խելոք ու հեռատես, երբ եղածն անցել է անդառնալի: Ճիշտ և ճիշտ Եգոպոսի աստղաբաշխի նման, «որ դիտակն աչքերին, աստղերը դիտելով, առանց իր ոտի տակի ճանապարհը նայելու առաջ է գնում ու գնում է ընկնում ջրհորը»¹:

«Երեկվան պատմությունը և այսօրվան իրականությունը» հողվածում, ակնարկ նետելով դարավոր սարսափների անցած ճանապարհին և նոր կոտորածների «մոայլ մղձավանջին», Թումանյանը հետևություն է անում, թե «էս ամենը դարերով տեսնող ու տանող ժողովուրդը անշուշտ մի իմաստություն պիտի հաներ ու սովորեր էսքան դառը փորձերից ու փորձանքներից, մի քաղաքականություն պիտի ստեղծեր ու մշակեր իր համար էս դժոխք աշխարհքում»²:

Մի փոքր ազգի զավակները, մտնելով Պարսկաստանի լայնածավալ տարածքներ, սուր էին ճոճում ոչ միայն այդ երկրի իշխանական ուժերի, այլև երկու հզոր կայսրությունների՝ Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի դեմ: Զուր չէ, որ ինքնաճանաչումը և սեփական ուժերի ստուգումը Թումանյանը օղի ու ջրի պես անհրաժեշտ էր համարում հայ մարդու համար:

Պարսկաստանի հեղափոխական շարժմանը հայերի մասնակցության աննպատակահարմարության մեր տեսակետը լիովին համապատասխանում է մեծ գրողի և հասարակական գործչի արտահայտած մտքերին:

Թեև Պարսկաստանում հաստատվել էր հարաբերական խաղաղություն, բայց մոտիկ ապագան անորոշ էր՝ լի բազմակերպ անակնկալներով: Ուր որ է՝ տարածվելու էր կործանիչ փոթորիկը: Հակառակ նրան, որ արդեն նշմարվում էին համաշխարհային

¹ Տե՛ս **Հովհաննես Թումանյան**, Երկերի ժողովածու, հատ. 6, էջ 150-151:

² Նույն տեղում, էջ 204:

բուն վայրիվերումների ակնհայտ ազդանշանները, շատերին, այդ թվում Դաշնակցության ղեկավարության մեծ մասին, թվում էր, թե մարդկությունը գտնվում է բարոյական վերածնության նախօրյակին: Դա խաբուսիկ զգացում էր: Աշխարհի ժողովուրդները դեռ որքա՛ն պետք է տառապեին, մինչև ոտք դնեին իրենց իղձերի մարմին առնելու գոնե շեմին:

Իրականում՝ երջանկության ավիր շատ հեռու էր: Երանելի ազատությունն ու արդարությունը տենչացող ժողովուրդները դեռ պիտի անցնեին շատ ու շատ տասնամյակների արյունալի շավիղներով...

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

- Աբբաս – 111, 112
 Աբդուլլա Մեյյեդ – 145, 306, 383
 Աբովյան Խաչատուր – 182
 Ադել խան – 238
 Ազադ օլ Մոլք (Ալի Ռեզա) – 277, 397
 Ազիզբեկով Մեշադի – 296
 Աթաբեկ Ազամ (Ամին էս Մոլթանե, էմին Մոլթան) – 13, 15, 16, 72, 73, 74, 76, 111, 112
 Աթաթուրք – 575
 Ալա էդ Դովլե – 31, 68
 Ալարսկի Մահմեդ-դուլի – 342
 Ալեքսան բեկ – 271
 Ալթունյան Սահակ – 178
 Ալի Ղազի – 542
 Ալի Ղորբան Մոլլա – 313, 320, 356
 Ալի Մահմեդ – տե՛ս Ալի Մուհամմեդ
 Ալի Մոլլայի – 132
 Ալի Մուհամմեդ – 15, 36, 59, 68, 70, 113, 115, 121, 126, 129, 135, 143, 162, 163, 175, 176, 191, 192, 195, 196, 198-206, 210-212, 214, 216-219, 225, 230, 239, 242, 246, 258, 266, 273, 275-277, 279, 281, 288, 299-305, 310-312, 326, 331, 364, 376, 378, 389-391, 401, 407, 409-422, 432, 435, 436, 438-440, 443, 444, 446, 448, 451-454, 456, 458, 459, 462, 464-466, 474, 478, 484, 499, 500, 502, 504-506, 509, 519, 527, 531, 543, 544, 549, 553, 561, 575
 Ալիխան Շեյխ (Շուջաա Մամալեք) – 154
 Ալի Մոլթան – 191
 Ալպոյաճյան Արշակ – 52
 Ահմեդ շահ – 302, 303, 306, 309, 362, 397, 417
 Ահմեդ Մոլթան – 172, 452, 549, 550
 Ադան Ահմեդ – 35
 Ադամալյան Արտեմ – 296
 Ադայի Նաիր-Մուհամմեդ – 240
 Ադբալյան Նիկոլ – 478, 532
 Ամինը Դովլե – 12
 Ամին օլ Զարբ Հաջի – 145
 Ամջադ օլ Մոլք – 132
 Ամու օղլու Հայդար – 367

Ամուրեան Անդրէ – 86, 177, 263,
276

Ամրան խան – 342

Այուբ խան – 327

Այվատյան Սահակ – 265, 266,
306, 307

Անահիտ – 361, 528

Աշրաֆ Ամիր – 320

Ապահունի Եզնիկ – 183

Առաքելյան Համբարձում – 42,
43, 190, 351, 445, 446

Ասադ Սարդար (Ալի-ղուլի
խան Բախտիարի) – 279,
281, 292, 302, 317, 344, 365,
369, 371, 375, 477, 527, 530

Ասլան – 325, 573

Ասլան Ստեփանյան (խմբա-
պետ Ասլան, Ասլան խան) –
284, 458

Աստղունի Գևորգ – 349

Ավագյան Ավագ – 269

Ավագյան Սեդրակ – 260

Ավանեսյան Սեդրակ – 260

Ատրպետ – 197, 240

Արեֆուդին Միրզա Ռեզա –
161

Արշադ Սարդար (Արշադ Դով-
լէ) – 414, 416, 432-435, 438,
456, 458, 531, 536

Արշակ խան – 442-444, 448-451,
453

Աֆխամ Սարդար – 208

Բ

Բալեան Տէր-Յակոբեան Բաբ-
գէն – 529, 558, 570

Բալեան Տէր-Յակոբեան Սեդա –
529, 558, 570

Բախտիարի Աբրահամ (Հովա-
կիմյան) – 317, 326, 328

Բախտիարի Ամիր Մոզաֆֆար
– 438

Բախտիար Նաջաֆ-ղուլի –
տէս Սալթանէ Սամսամ

Բահադուր Սարդար – 317, 328,
332-334, 337-342, 344, 346,
355-357, 369, 370, 412, 438,
460, 461

Բահրամ խան – 343

Բաղբան Հոսէյն – 240

Բաղդադ Խալիֆ (պարսից շահի
կեղծ անձնագրի տվյալնե-
րը) – 414

Բաղեր խան – 240, 243, 253, 281,
321, 323, 327, 329, 332-334,
359, 364, 367-371, 373, 375,
457, 482, 561

Բաղերի Միրզա – 27

Բաղերի Ջավիդ – 27

Բայազետ աղա – 120, 121

Բայբուրդյան Վահան – 464

Բայիզ աղա – 155, 161

Բանվորյան Սեդրակ – 262

Բաշինջադյան Գևորգ – 36

Բեհզադ Քերիմ – 575

Բեռլոյուք խան – 242, 321

Բերբերաշվիլի Իվանէ – 395

Բիշերախով – 543

Բոնապարտ Նապոլեոն – 563
Բոնչ-Բրունիչ Վլադիմիր – 295
Բոր-Ռամենսկի Ե. – 293

Գ

Գազանջյան Տիգրան – 350, 391
Գերստներ – 548
Գորկի – 39
Գորոյան Արշակ խան – 148,
190, 440, 441, 443, 447, 452,
454, 456
Գորոյեանց Նազար – 229
Գրիգոր – 438, 500
Գրիգորյան Ա. – 532
Գրիշ (կառապան) – 524, 525
Գուրիլի Վաստ – 262

Դ

Դաման – 180
Դանիելյան Գրիշ – 333, 382
Դաշնակցական Խեչո (Աշոտ
խան, Խաչատուր Ամիր-
յան) – 328, 438, 439, 478, 481,
483, 559, 568
Դավաֆրուշ Հաջի Ալի – 511
Դավթյան Եփրեմ – տե՛ս Եփրեմ
Դավթյան Հոնան – 179
Դավիթխանյան Կոստանդ – 350
Դավիթխանյան Սրբուհի – 350
Դարաբ Միրզա – 332, 396
Դեդեշկեյան – 304
Դերձակյան Օննիկ (Արշակ
Վռամյան) – 142

Դովլե Ալաա – 198
Դովլե Արշադ – տե՛ս Արշադ
Սարդար
Դովլե Ղավասի – 258
Դովլե Մոավեն – 191
Դովլե Մոմթագ – 198
Դովլե Մոնթասեր – 316, 499, 500
Դովլե Մոշիր – 143, 258, 530
Դովլե Մոսթաշեր – 144, 530
Դովլե Ջալալ – 198, 208
Դովլե Ռեշիդ – 404, 423
Դովլե Սալար – 113, 114, 254,
313, 341, 390, 391, 412, 413,
418, 419, 422, 432-434, 439,
448, 459-462, 464, 474, 475,
481, 489, 490, 501, 502, 504,
507, 522-524, 526, 527, 531,
536, 542, 544
Դովլե Սանի (Մորթագա-դուլի)
– 395
Դովլե Սովլաթ – 412, 434, 501
Դովլե Վոսուդ – 144
Դվոյեզլազով – 163
Դուբրովին Ա. Ի. – 353
Դուման Նիկոլ – 427-430, 431,
441, 457, 509, 520, 521, 559,
571, 572
Դնիլ Շարլ – 451

Ե

Եկատերինա 2-րդ – 302
Եկարեան Արմենակ – 178
Եղիկյան – 397, 399
Ենգիբարյան Գարեգին – 351-
353, 564

Ենիկուրայան Ֆավիգ Սարհանգ
– 161

Ենիկուրայան Ռաֆայել – 459

Եփրեմ – 12, 13, 27, 30, 65, 86,
142, 177, 276, 280, 282-285,
287, 288, 292, 297, 310, 317,
318, 320-329, 332-347, 351-
357, 359, 361-363, 365, 367-
377, 381-389, 395, 399, 400,
406, 412, 417, 420, 426, 427,
429, 431, 435, 436, 438, 439,
444-447, 449-452, 454, 456,
460-464, 468, 469, 471-484,
487-490, 493, 498-500, 502,
503, 508, 515, 521-529, 531-
538, 555, 559, 562, 568, 569,
571, 575

Ձ

Ջավարյան Միմոն – 140

Ջարդամ խան – 313, 366, 438

Ջաքարյան Վահան – 190

Ջաֆար Սարդար (Խոսրով
Բախտիարի) – 460, 461

Ջեբա խանում – 304

Ջիա բեյ – 93, 97, 98

Ջիա օլ Ուլեմա – 511

Ջիլլի Էս Սալթանե (Ջիլլի Սալ-
թան, Ջիլլի Սոլթան) – 14,
75, 198, 200, 203, 208

Ջինովկ – 160

Ջոհրաբ խան – 283, 525

Ջոհրապ Գրիգոր – 534

Ջորյան Ստեփան – տե՛ս Ռոս-
տոմ

Է

Էլմար Յ. – 12, 13, 27, 30, 431,
480, 523, 567, 568, 572

Էմիր ուլ Շահիր – 340

Էմրուլլահ բեյ – 124

Էյն Էդ Դովլե – 14, 16, 27-29, 31,
32, 192, 208, 242, 389, 396

Էսֆահանի Սեյյեդ Ջամալ Էդ
Դին – 26, 27

Թ

Թադևոսյան Ստեփան (Սամսոն
խան) – 142, 521

Թադիզադե Հասան Սեյիդ – 131,
144, 168, 169, 204, 213, 214,
260, 303, 368, 528

Թուման Մեջիդ օլ Սալթանե
Ամիր – տե՛ս Մեջիդ օլ
Սալթանե

Թումանյան Հովհաննես – 100,
576-578

Թումանյանց–404, 405

Թունյան Ալեքսան խան (Թուն-
յանց Ալեքսան խան)– 144,
284

Ի

Իբրահիմ աղա – 153

Իբրահիմ Հաջի Միրզա – 144

Իզգեթ Մերայալ – 83

Իզմիրլյան Մատթեոս Բ. – 181,
187, 306, 307, 385, 394

Իգո խան – 253
Իզվոլսկի Ա. – 104
Իլդրիմ – 240
Իխթիար Սահաբը – 530
Իմամճու Հաջի Միրզա Քերիմ – 60

Իսահակյան Ավետիք – 534
Իսլամ Մոջթահեդ Սդաթ – 511
Իսկանդեր խան – 400
Իսմայիլ խան – 411, 419, 434
Իվանով Մ. Ս. – 374

Լ

Լազարյան Ժանեթ – 382
Լայժման – 119
Լավրով Նիկոլայ – 375, 477
Լենին Վլադիմիր – 293-295, 347, 375
Լեո – 351
Լյախով Վ.Պ. – 71, 197, 201-203, 207, 260, 285, 295, 326
Լոկոֆր – 466

Խ

Խանազատյան Ռուբեն (Խանազատ) – 418
Խաչատուրյան Վաստ – 260
Խարախանյան Ներսես – 385
Խեզար խան – 342, 343
Խեչո – տե՛ս Դաշնակցական Խեչո
Խոջաբեկլիսկի Հազրեթ-Ղուլի – 342

Խրիմյան Մկրտիչ (Խրիմյան Հայրիկ) – 121
Խրիմյան Մուրադ (Հակոբյան Սեբաստացի Մուրադ) – 142

Կ

Կախոյան Ասատուր (Բանվոր Խեչո) – 296, 297
Կասպարով Վլադիսլավ – 451
Կարախանյան Հովսեփի (Բուխիֆ) – 259, 260
Կերես – 467
Կվավաձե Իլարիոն – 395

Հ

Հազար – 343
Համիդ Աբդուլ – 44, 67, 82, 102, 123, 126, 154, 156, 160, 176, 218, 349, 563
Հաշեմ Միր – 232, 233, 256, 267
Հաջի Մոհին օլ Թոջջար (Մելիք Թոջջար) – 114, 145
Հաջիյան – 532
Հարդվիզ – 114, 201
Հարեմ Մեղադի Սադեդ – 389
Հարություն – 328
Հարությունյան Գեորգի – 296, 348
Հարությունյան Հարություն – 349
Հոմայուն Մոհին – 328, 338, 438
Հոսեյն-Ղուլի խան – 413, 530

Հովհաննիսյան Բագրատ (զինագործ Պետրոս) – 190
 Հովհաննիսյան Հովսեփ – 190, 479, 481, 567, 569
 Հովհաննիսյան Սեդրակ – 190
 Հուսէյն Մահմեդ (Սարդար Մուքրե) – 154

Ղ

Ղազարյան Ղազար (Մարգպետ) – 96, 97
 Ղարախանյան Հովհաննես – 432
 Ղրիմ-Բիրեյ – 302

Ս

Մաթիաշվիլի Գ. (Գիգո) – 296
 Մալեք զադե – 575
 Մամադալի – տե՛ս Միրզա Ալի Մուհամեդ
 Մամալեք Մոհանդես – 258
 Մամիկոնյան Վահան – 34
 Մամյան Նորայր – 306, 514
 Մանգիր խան – 207
 Մանսուր Սարդար – 198, 280
 Մասեհյան Հովհաննես – 146, 149, 399, 478, 513
 Մատիկյան Սերգո – 296
 Մարտիրոսյան Հմայակ – 260
 Մարտիրոսյան Սարգիս – 349
 Սգելաձե Լասո (Վլաս) (Վ. Տրիա) – 262

Մելիք-Անդրեասյան Պետրոս – 190, 515, 516
 Մելիք-Թանգյան Ներսես – 547, 571
 Մելիք-Ջհանյան Սարգիս – 270, 271
 Մելյան – 41
 Մելքոն խան – 12, 146, 148
 Մելքումյան Արտաշես – 142
 Մեհմեդ բեյ – 124
 Մենշիկով Լեոնարդ – 193, 194, 494
 Մեջդ օլ Մուք (Մենեկի Միրզա Մոհամմեդ) – 317, 355
 Մեջիդ օլ Սուլթանե – 89, 90
 Միդհատ փաշա – 44
 Միլլեր Ալեքսանդր – 334, 368, 384, 392, 413, 458, 508, 509, 514, 516-520
 Մինասեան Լևոն – 435
 Միսակ – 328, 573
 Միրզա Աբուլֆաթի – տե՛ս Դովլե Սալար
 Միրզա Ալի Մուհամմեդ (Մամեդալի, Մամեդ, Մամադալի) – 15, 36, 68, 71, 276, 412
 Միրզա Ահմեդ – 200
 Միրզա Ասադոլլահ – 130, 168
 Միրզա Դարաբ – 332, 396,
 Միրզա Ղուլի Իմամ – 161
 Միրզա Մահմեդ Հասան – 303
 Միրզա Սուլեյման (հազարպետ Սուլեյման, Սուլեյման բեյ) – 93, 97, 309,

Միրզայան Հովսեփ – 144, 190,
 284, 309, 406, 423, 532
 Միրզոյան Սեդրակ – 260
 Միրփանջ Խալիլ – 317, 326, 327
 Մխիթարյան Ստեփանոս – 271
 Մկրտիչ կաթողիկոս – 82
 Մկրտչյան Արմենակ (Զալլո) –
 190
 Մկրտչյան Բալասան – 348, 349
 Մյուլք Հեշմաթըլ – 89
 Մնացականյան Տիգրան – 478
 Մոզաֆֆեր էդ Դին – 13, 14, 16,
 18, 19, 21, 31, 33, 35, 37, 38,
 41, 42, 45, 46, 52, 66-68, 75,
 80, 82, 175, 176
 Մոզյան Մանվել – 349, 391
 Մոթամեդ Ղուլամ Հոսեյն – 349
 Մոթամեն օլ Մուք – 530
 Մոին օլ Թոջջար Հաջի – 145
 Մոխբեր (Մալթանե Մոխբեր Հե-
 դայաթ) – 166, 167, 287, 315
 Մոհամմեդ Յար – 324, 502
 Մոհամմեդ Սեյյեդ աղա – 145
 Մոհթալիոն Սարդար – 438
 Մոհթաշեն Սարդար – 460
 Մոնտեֆորտե – 388
 Մոշեղալամի Մալեք – 207
 Մոշեր Մուք էդ Դովլե – 69
 Մոշեր էդ Դովլե (Նասրոլլահ
 խան) – 32, 69, 70
 Մոջահեդ Ամիր – 470
 Մոստաֆա օլ Մամալեք (Միր-
 զա Էհսան) – 366, 367, 369,
 387, 388, 393, 396, 399, 403
 Մովսիսյան Հովսեփ – 86

Մովսիսյան Ռաֆայել – 190, 261
 Մոֆախխամ Ամիր (Իլխան) –
 460, 461
 Մոֆախխամ-Մութան – 42, 460
 Մուխի Սարդար (Մոիզ Մու-
 թան, Աբդոլ Հասան) – 276,
 297, 298, 366, 367, 371-373,
 438
 Մուկեթիեմ Էմիր – 419
 Մուհամմեդ Սարգարե – 25, 42
 Մուրադ խան – 328
 Մուրադյան Եղիշե – 183

Յ

Յանչևեցկի Գ. – 488
 Յովհաննեսյան Յովսեփ – 142,
 143, 427, 438, 479-481, 511,
 515
 Յորդանս – 179
 Յորջինսկի Էմիր Էշաիր Նաս-
 րոլլահ – 337

Ն

Նազար Ալի խան – 461
 Նազարբեկյան Զաքարիա – 190
 Նազարբեկով – 121, 153
 Նասեր օլ Մուք – 115, 208, 455
 Նասր էդ Դին – 11-13, 18, 19, 67,
 75, 130, 175, 270, 312, 377,
 388
 Նասրոլլահ Հաջի Սեյյեդ – 169
 Նավվաբ – տե՛ս Հոսեյն-դուլի
 խան

Նաքս Ֆիլանդեր Չեյզ – 468
 Նեմիրովիչ-Դանչենկո – 544
 Ներատով – 436
 Նժդեհ Գարեգին – 142
 Նիզամի Յամի – 470
 Նիզամի Շուջաա – 255, 265, 266,
 268
 Նիկիտին – 390
 Նիկոլ (Խմբապետ) – 525
 Նիկոլայ II – 305, 492
 Նիքոլսոն Ա. – 104
 Նոս – 76, 77

Շ

Շահ Աբբաս I – 444
 Շահազիզ Սմբատ – 182
 Շամիլ Իմամ – 302
 Շամս էդ Դին – 160
 Շապշալ – 198
 Շիրվին – 511
 Շուստեր Մորգան – 464-468,
 473, 491, 535, 536

Ու

Ուլդուզ – 343
 Ուլեմա Ադայե Սադր – 450

Չ

Չապլին – 305, 516
 Չելեբիանլու Ռահիմ (Սարդար
 Նուսրեթ) – 313, 391, 458

Չիլինգարյան Արշավիր – 259,
 260
 Չիլինգարյան Գևորգ – 350
 Չոպանյան Արշակ – 184

Պ

Պանիրյան Հայրապետ – 177,
 190
 Պաշուկանիս Ս. – 104
 Պերեբինոսով – 203
 Պինկերտոն Նաթ – 353
 Պիոնյան Կարապետ – 179
 Պլեխանով Գեորգի – 259
 Պոխիտոնով – 241, 246, 248, 267,
 268
 Պոկլևսկի-Կոզել – 330, 365, 367,
 372, 383, 390, 393, 434, 462,
 463, 493, 509
 Պուշկին – 39

Ջ

Ջաֆար Թաղի օղլի – 341
 Ջալալյան Ալեք – 144
 Ջանգ Բահադուր Էմիր – 198,
 201, 210, 211, 414
 Ջավախյան – 140
 Ջաֆար Միրզա – 129
 Ջեհան Մելիք – 302, 304, 421
 Ջհանգիր Բեկ Մելիք-Ջհանյան –
 271, 403
 Ջհանգիր խան – 323
 Ջհանշահ խան – 320
 Ջումա Ադայե Իմամ – 450

Ռ

Ռահիմ խան (Սարդար Նուս-
րեթ) – 226, 242, 243, 247,
249, 255, 258, 265, 266, 268,
270, 271, 313, 314, 316, 321-
324, 326-334, 356, 391-393,
396, 400, 404, 415, 458

Ռամզի բեյ – 160

Ռային Էսմայիլ – 575

Ռաշմաճյան Տիգրան – 179

Ռեշիդ օլ Մուլք (Նադի խան) –
317, 339, 355

Ռշտունի Գևորգ – 350

Ռշտունի Գուրգեն – 349

Ռոստոմ – 142-149, 283, 481, 559,
573

Ս

Սաբահեդդին իշխան – 224

Սադրմուլքի – 60

Սագոնով Սերգեյ – 392, 418,
467, 499, 503, 504

Սաթթար – 238-240, 243, 248,
249, 252-254, 262, 268, 281,
316, 333, 334, 336, 364, 367-
371, 373-377, 385, 430, 457,
472, 482, 511, 561

Սալեհ Աբբաս Ալի – 575

Սալթանե Ալաա – 258

Սալթանե Էդբալ – 253, 258

Սալթանե Համի – 211

Սալթանե Մոշեր – 279

Սալթանե Նասեր – 242

Սալթանե Նեզամ – 191, 233

Սալթանե Շոաա – 313, 391, 414,
422, 465, 466, 491

Սալթանե Սամսամ – 216, 371,
407, 417, 435, 436, 469, 499,
519

Սալիմ Շեյխ – 232

Սահակյան Ավետիք (հայր Աբ-
րահամ) – 140

Սահակյան Նատալիա – 190

Սամադ խան (Շուջաա Դովլե) –
242, 321, 411, 412, 507

Սամսամ խան – 313

Սավադբուհի Իսմայիլ – 411

Սարգիս – 328

Սարգսյան Նիկոլ – 179

Սաֆային Էբրահիմ – 575

Սելիմ Շեյխ – 511

Սևիվիկյան Ա (Աբրահամ Գյուլ-
խանդանյան) – 478

Սեփահդար (Ֆաթուլահ խան
Ռեշտի) – 242, 277, 279, 281,
292, 302, 309, 335, 343, 345,
347, 357, 361, 363-365, 388,
399, 400, 402, 403, 406, 407,
434, 470, 489, 512, 527, 530,
531

Սիամանթո – 534

Սիմոն – 500

Սիմոնյան Սիմոն – 349

Սիմոնյան Ստեփան – 349

Սմիրնով Կ. – 172, 335, 537, 573

Սնարսկի – 305, 510, 512

Սոլեյման Միրզա – 391

Սոլթան Ահմեդ Հասան Միրզա
– 276

Սուլթան Զարդամ – 366, 438
 Սուլթան Մոիզ (Մարդար Մոխի,
 Աբդուլ Հասան) – 276, 298,
 367, 372, 373
 Սուլթան Մոմթազ – 530
 Սուլթան Սոջալլալ – 524, 526
 Սուլթան Սուրադ – 511, 515
 Սուլթանե Էդրալ – 94, 95, 253,
 258
 Սուլեյման բեյ – 93, 97
 Սուջյան Արտաշես – 509
 Սուրենյանց Գևորգ – 394, 405,
 415, 423-425, 450, 454, 516,
 517, 547
 Սպանդարյան Սուրեն – 350-
 354
 Սպանդարյան Սպանդար – 351
 Ստեփանյան Ասլան – 284
 Ստեփանյան Հարություն – 190,
 478
 Ստեփանյան Հովակ – 429, 572
 Ստեփանյան Միքայել – 478
 Ստեփանյան Ստեփան (Բալա-
 ջան) – 142, 190, 532
 Ստոլոպին – 192, 363, 413

Վ

Վայեզի – 531, 532
 Վատրոլսկի Ն. Պ. – 285, 367
 Վարանդեան Միքայել (Վա-
 րանդյան Միքայել) – 137,
 139-141, 238, 412, 524, 525,
 554, 555, 572

Վարդազարյան Բագրատ – 167
 Վարդան – 328
 Վարդանյան Ավետիս – 317,
 368, 369, 371
 Վարդանյան Ֆլորա – 261
 Վերամինսկի Մահմուդ Շեյխ –
 396
 Վերմիշյան (Վերմիշև Բրիստա-
 փոքր) – 451
 Վիտուլսկի – 246
 Վոլ – 347, 348
 Վորդբանով – 511
 Վորոնցով-Դաշկով – 330, 392,
 516
 Վորովսկի Վ. Վ. – 295
 Վռամյան Արշակ – 140, 142
 Վրացեան Սիմոն – 521

Տ

Տաճատ վարդապետ – 564
 Տաֆթ Վիլիամ Հովարդ – 468
 Տեր-Աբրահամյան Կարապետ –
 97, 98
 Տեր-Խաչատուրեան Արտաշես
 – 510
 Տեր-Հակոբյան Տիգրան (Դեր-
 վիշ) – 190, 260
 Տեր-Հովհաննիսյան Աբգար –
 349
 Տեր-Հովհաննիսյան Իսահակ –
 349
 Տեր-Ղուկասյան Մարտին – 262
 Տեր-Մինասյան Երվանդ – 351

Տեր-Մկրտչյան Կարապետ –
166, 187, 205, 220, 234, 265,
384, 385, 403, 415, 423, 454,
514, 519, 547

Տեր-Մկրտչյան Մխիթար – 358

Տեր-Մովսիսյան Մեսրոպ – 385

Տեր-Ստեփանյան – 144

Տեր-Վարդանյան Ալեքսան –
183, 190

Տոլստոյ – 39

Տուրգենև – 39

Քենալոդդին Ադայե Սեյիդ – 450
Քեռի (Արշակ Գաֆաֆյան) –
335, 338, 344, 369, 426, 427,
439, 478, 480, 481, 483, 502,
522, 525, 526, 538, 546, 555,
559, 568

Քեսրավի Ահմեդ – 574

Քերիմ խան – 315, 403, 404, 496

Քերմանշահի Յար Մոհամմեդ –
502

Ը

Ըաֆֆի – 178, 184, 306, 514, 571

Փ

Փահլավի Ռեզա – 317, 571, 575

Փափազյան Երվանդ – 190

Փափազյան Մաշտոց – 183

Փափազյան Միքայել – 350,

Փափազյան Վրթանես – 183

Փեշնամազ Հաջի – 507

Փիլոսյան Վռամ – 190, 260

Ք

Քալանթար Ալեքսանդր – 351

Քամրան Միրզա (Ազիզ օլ Մուլք,
Նաիր Սուլթանե) – 396

Օ

Օկոյաշվիլի Առաքել – 297

Օհանջանյան Համո – 140

Ֆ

Ֆազլլ Մեհմեդ – 127, 152, 154,
155, 160

Ֆաթեհ Սալար (Միրզա Ալի
խան Սարթիփ) – 458

Ֆարման Ֆարմա – 152, 153, 161,
502, 522, 524, 527

Ֆեներջյան Մարտիկ – 190

Ֆերեյդուն – 143

Ֆիշանգզի Միր Աբդուլ Հասան –
240

- Акимкин Н. А. – 106
 Арабаджян З. А. – 13, 238, 240
 Арутюнян Г. С. – 24, 296-298, 309
 Атрпет – 14, 15, 243
 Бартольд – 36
 Бикерман И. М. – 123
 Вакс Л. – 466
 Голубинов С. П. – 238
 Иванов М. С. – 22, 25, 28, 30, 32, 37, 50, 86, 104, 106, 238, 240, 288, 297, 374, 375, 465-467, 500
 Иранский С. – 197, 201, 203, 244, 262, 277, 285, 331, 414, 415, 456, 462,
 Келенджеридзе А. – 297
 Ключников Ю. В. – 104
 Лавров Н. М. – 13-16, 22, 27, 375, 477
 Люксембург М. А. – 106
 Мартиросян А. У. – 260
 Матвеев- А. М. – 296
 Орджоникидзе Серго – 297
 Павлович М. П. – 30, 197, 201, 203, 244, 262, 277, 285, 331, 414, 415, 456, 462
 Плеханов Г. В. – 260
 Рахим хан Сардар – 243
 Сабанин А. – 104
 Сеидов Р. А. – 26, 32
 Скиф – 539
 Триа В. – 213, 262, 279, 283, 382
 Шитов В. – 238, 494

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Աբդուլ-Ազիմ մզկիթ – 27 Ադա (գ.) – 228 Ադաբադ – 247 Ադրիանապոլիս – 496 Ազիզիե մզկիթ – 41 Աթաբեկի զբոսայգի – 366, 368, 370-373, 376, 377, 382, 482 Ալաա Դովլե պողատա – 530 Ալան-Բրագուշ – 321-323 Ալավերդի – 22, 23 Ալբուլադ – 502 Ալի-Ղափու թաղ – 245 Ալդիա (գ.) – 228 Ալչամուք (գ.) – 227 Ախթալա կայարան – 297 Ախյամ (գ.) – 223 Ահար (գյուղաքաղաք) – 323-330 Ահունի արվարձան – 508 Ադաբեգլու (գ.) – 229 Ադախան Միրփանջի-119 Ադադան (գ.) – 229 Ադաջարի (գ.) – 229 Ադչայ (գ.) – 338, 339 Ադջադալու (գ.) – 228 Ամենափրկիչ վանք – 174 Ամերիկա – 73, 457, 557 Ամերիկայի Միացյալ Նահանգ- ներ (ԱՄՆ) – 119, 168 Ամիրագրդ թաղ – 237, 246	Ամրադուլ (գ.) – 229 Այյան (գ.) – 223 Այուն (գ.) – 228 Այփոդան լեռ – 326, 328, 329 Անգլիա – 4, 9, 17-20, 29, 30, 87, 88, 100, 103, 107-110, 113, 117, 201, 205, 235, 424, 466, 467, 474, 504 Անթիլիաս – 435 Աշուրադեհի նավահանգիստ – 211 Աշրաֆ (գ.) – 229 Աջամի – 560 Ասիա – 9, 20, 100, 101, 104-106, 185, 294, 485 Ասիաբադ – 432 Ասլանիկ (գ.) – 228 Աստարա – 162, 336, 344, 559 Աստրաբադ – 415, 500, 504, 559 Աստրախան – 120, 385 Ասրան (գ.) – 229, 404 Ավաջուդ (գ.) – 227 Ավստրիա – 411, 416 Ավստրո-Հունգարիա – 8, 156, 513 Ատրպատական – 4, 15, 22-24, 36, 38, 54, 56-60, 65, 68, 83, 84, 86, 92, 93, 96, 98, 118, 120, 121, 123, 124, 127, 128, 139, 140, 142, 151, 152, 154, 156, 157, 159, 161, 165-167,

170, 171, 176-181, 183, 185,
187, 188-200, 205, 208, 216-
218, 220, 221, 223, 226, 227,
230-232, 234, 236, 238-240,
242, 243, 248, 250, 259, 265,
266, 268, 269, 287, 306, 307,
313, 314, 320-322, 331-333,
335, 350, 377, 384, 388, 394,
395, 401, 403, 406, 411, 413,
415, 424-427, 430, 432, 439,
454, 457, 465, 470, 487, 488,
490, 494, 497, 507, 512, 514,
515, 517, 518, 521, 539-542,
545-548, 558, 561, 571

Արաղ – 21, 75
Արաք – 560
Արաքս գետ – 162, 163, 227, 262,
269, 495
Արգ բերդ – 231, 239, 251, 268,
507
Արդաբիլ – 117, 227, 229, 316,
317, 321, 336, 337, 339-342,
346, 356, 365, 419, 432, 518,
559
Արևմտյան Հայաստան – 58, 85,
96, 142, 223, 558
Արցախ – 494, 534
Աֆղանստան – 100, 105-107,
312, 554
Աֆրիկա – 73

Բ

Բաբառու (գ.) – 157, 221, 228
Բադեն – 411, 421

Բաթում – 22, 41, 160
Բալադահ – 438
Բալանիշ (գ.) – 228
Բախտիարիա – 216, 288
Բահար (գ.) – 502, 524
Բահարիստան պալատ – 129,
202, 275
Բադրայլու (գ.) – 228
Բադդադ – 102, 105, 108, 147
Բադեշ – 165
Բադեշահ (գ.) – 460-462
Բադեշահ այգի – 202
Բամ – 559
Բանդար-Աբբաս – 107, 559
Բասրա – 108
Բավարիա – 8
Բատաղե (Սավ) – 462
Բարանդուզ (գ.) – 89, 120, 157,
221, 227, 228
Բարուլան (գ.) – 91
Բարֆրուշ շրջան – 49, 189, 419,
456, 459
Բարֆրուշ քաղաք – 419, 456,
459, 559
Բաքու – 22, 58, 59, 143, 216, 243,
250, 262, 263, 297, 298, 349,
397, 412, 414, 415, 447, 450,
451, 459, 505, 506, 513, 557,
564
Բելգիա – 9, 76, 77
Բելուջիստանի նահանգ – 311,
312, 560
Բենդերգեզ – 189
Բեռլին – 8, 102, 105, 108, 134,
399, 411, 513, 528, 548

Բերդիետք (գ.) – 229
 Բիլեսուվար (գ.) – 163
 Բիրմա – 185, 554
 Բիրջանդ – 107
 Բորանի (գ.) – 229
 Բորուջերդ – 312, 462, 464
 Բուլդարիա – 9, 141, 147, 148,
 150, 318
 Բուխարեստ – 211
 Բուշեիր – 189, 481, 492
 Բուրավուջ (գ.) – 321, 322
 Բրադոստ (գ.) – 85
 Բրիտանական Բելուջիստան –
 106

Գ

Գալիցիա – 565
 Գահիրե – 111
 Գանգազին (գ.) – 91
 Գանձակ – 494
 Գապագթեփե (գ.) – 223, 224
 Գարուս – 432
 Գելիզան (գ.) – 223
 Գերդաբադ (գ.) – 228
 Գերմանավ (գ.) – 229
 Գերմանիա – 4, 101-103, 123,
 134, 156, 513, 545, 548
 Գերնավա (գ.) – 229
 Գըրգըպուլադի (գ.) – 94
 Գիլանի նահանգ – 58, 176, 189,
 208, 217, 281, 293, 297, 298,
 355, 401, 434, 494, 497, 552,
 558
 Գյումուշ-Թեփե – 414, 504, 505

Գոմբադե-Ղաբուս նավահան-
 գիստ – 414
 Գունի (գ.) – 91
 Գուրիա – 496

Դ

Դամգան քաղաք – 432, 456, 499,
 500
 Դաշտ (գ.) – 85
 Դավաշի թաղ (գ.) – 232, 237
 Դարաշամբ (գ.) – 181, 227, 229
 Դարբառու (գ.) – 157, 221, 228
 Դեհարական – 227
 Դեմավենդի բարձունք – 419
 Դերիկ (գ.) – 228
 Դերիկ վանք – 223
 Դըզմար (գ.) – 229
 Դիգյալա (գ.) – 228
 Դիզա (գ.) – 227, 342, 343, 526
 Դիզաթափա (գ.) – 228
 Դիզֆուլ – 312
 Դիլման (գ.) (վարչական կենտ-
 րոն) – 96, 227
 Դովլե Ալաա պողոտա – 530
 Դուգեզդարա (գ.) – 229
 Դրիշկ (գ.) – 228

Ե

Եգիպտոս – 9
 Եզդիքանդ (Եզդիքենդ) (գ.) – 92,
 96
 Ելիզավետպոլի նահանգ – 330

Եկատերինոդար – 331, 392
 Ենգիջա (գ.) – 228
 Եվրոպա – 7, 8, 13, 16, 26, 35, 37,
 44, 46, 55, 74, 82, 130, 146,
 148, 166, 194, 202, 205, 211,
 264, 331, 366, 391, 397, 399,
 412, 418, 421, 440, 447, 455,
 469
 Երևան – 40, 100, 142, 162, 182,
 259, 260, 293, 294, 297, 352,
 464, 495, 575
 Երևանի խանություն – տե՛ս
 Երևանի նահանգ
 Երևանի նահանգ – 60, 61, 94,
 495, 496

Զ

Զարանդ – 460
 Զարգյանդ – 372
 Զեյնալու (գ.) – 228
 Զեյվաջուկ – 228
 Զենջանի շրջան – 317, 320, 356,
 434, 507, 559
 Զերգենդեի ամառանոց – 114
 Զոլա գետ – 119
 Զորավա (գ.) – 129

Է

Էմամ-չայ – 456
 Էնգելի – 48, 49, 211, 297, 302-
 304, 344, 348, 349, 355, 397,
 412, 449, 450, 467, 498, 505,
 559

Էջմիածին – 81, 185, 188, 352,
 394, 450, 484, 547, 551, 564

Ը

Ըշկայ-սու (գ.) – 91
 Ըոկավա (գ.) – 228

Թ

Թադեի վանք – 94, 185, 424
 Թազգյուղ (գ.) – 228
 Թաթ (գ.) – 85
 Թամար (գ.) – 223
 Թավրիզ – 5, 14, 15, 34, 36, 48,
 50, 57, 59, 60, 62, 63, 65, 79,
 80, 86, 94, 106, 117, 133, 139,
 142, 157, 166, 175-179, 183,
 185, 186, 189, 190, 195, 203,
 216, 217, 220-222, 227, 229-
 236, 238-254, 257-263, 267-
 269, 276, 285, 293, 298, 304,
 305, 310, 316, 317, 321, 322,
 333-337, 344, 348, 361, 364,
 367, 368, 384, 389, 392, 393,
 413, 426, 427, 430, 431, 457,
 458, 466, 480, 481, 482, 484,
 485, 490, 493, 506-512, 514,
 515, 517, 520, 521, 529, 532,
 541, 542, 547, 548, 552, 558,
 559-561
 Թարգավառ – 89
 Թեհրան – 5, 12, 14, 15, 18, 19,
 24, 26-32, 34, 36, 38, 39, 48,

49, 52, 57, 62, 63, 71-73, 76,
 79-81, 86, 101, 106, 113-116,
 119, 122, 130-132, 134, 135,
 142-145, 152, 160, 163, 164,
 166, 167, 176, 177, 179, 182,
 183, 189, 190, 195-198, 201-
 203, 207-210, 212-214, 216,
 218, 225, 229, 231, 235-237,
 239-243, 248, 261, 263, 265,
 269-271, 276, 280, 281, 283 -
 285, 287, 289-291, 299, 300,
 303-307, 312, 320, 321, 326,
 330, 331, 333, 334, 336, 337,
 343, 344, 348, 349, 355-357,
 359, 361-365, 367, 368, 371,
 372, 374, 375, 382, 383, 385-
 393, 395, 399, 402, 406, 407,
 412, 413, 415-423, 426, 431-
 439, 448, 449, 451-453, 456-
 460, 462-464, 466, 467, 469-
 472, 474, 475, 477-479, 480-
 484, 488, 493, 494, 497, 499,
 500, 502-505, 507-509, 512,
 515, 521, 522, 526-529, 531-
 533, 536, 541, 549, 550, 552,
 558, 559, 573, 575

Թիֆլիս – 11, 22, 25, 39, 42, 43,
 58, 111, 128, 132, 140, 184,
 196, 223, 260-263, 274, 278,
 296-298, 308, 324, 330, 348,
 351, 352, 365, 367, 372, 384,
 416, 418, 421, 451, 458, 463,
 468, 505, 543, 563, 565

Թյունեքապուն – 279, 434

Թոմալու (գ.) – 228

Թովլա (գ.) – 229

Թումաթար (գ.) – 228

Թուրքահայաստան – տե՛ս
 Արևմտյան Հայաստան

Թուրքեստան – 312

Թուրքիա – 4, 9, 20, 44, 47, 48, 58,
 64, 67, 82, 87, 88, 92, 95, 101,
 111, 118, 119, 123-126, 147,
 148, 160, 165, 171, 213, 217-
 219, 223, 272, 319, 351, 372,
 373, 390, 413, 437, 447, 457,
 464, 487, 501, 508, 556, 558,
 571, 574, 575

Թուրքմենչայ (գ.) – 495-497

Թոփիսանե – 530

Ժ

Ժնև - 47, 49, 179, 190, 259, 401,
 402

Ի

Իմերեթիա – 496

Ինաբա (գ.) – 329

Ինար (գ. ք.) – 450

Ինդոնեզիա – 9

Իսալու (գ.) – 228

Իսպանիա – 9

Իստի-Մու (գ.) – 91

Իսֆահան (Սպահան) – 14, 49,
 75, 80, 106, 107, 176, 185,
 189, 361, 395, 434, 435, 558,
 559

Իտալիա – 9, 513

Իրան – տե՛ս նաև Պարսկաստան – 10-12, 14, 15, 18, 20, 21, 24, 25, 27, 29-31, 35, 37, 38, 43, 50, 53, 65, 75, 76, 78, 79, 81-83, 88, 98, 112, 122, 185, 225, 260, 266, 296, 309, 317, 333, 352, 374, 381, 383, 417, 437, 438, 439, 452, 453, 455, 461, 464, 468, 473, 531, 548, 554, 561, 567, 570, 571

Իրանական Քուրդիստան (Պարսկական Քուրդիստան) – 87, 118, 152, 181, 220, 413, 501, 539

Իքի-աղաջ (գ.) – 228

Լ

Լալազար պողոտա – 530

Լահիջան – 83, 84, 88, 91

Լանգյա – 342

Լարիստան – 80, 560

Լեհաստան – 565

Լենքորան – 163, 192

Լիբիա – 540

Լիլավա թաղ (Լեյլա բերդ) – 177, 179, 182, 515

Լոզան – 72, 397

Լոնդոն – 18, 104, 113, 302, 405, 414, 418, 477, 492, 504

Խ

Խալիսալ – 339

Խամուռն լիճ – 560

Խանադահ – 229

Խանապատ – 461

Խանասորի դաշտ – 427

Խանբաբայան (գ.) – 228

Խանդուխտ – 223

Խանիկ (գ.) – 91

Խանիշան (գ.) – 228

Խիաբան թաղ – 232, 237, 241, 245

Խոյ – 96, 128, 158, 159, 188, 227, 258, 310, 425, 426, 543, 559, 573

Խոյզան (գ.) – 435

Խոջամիր (գ.) – 229

Խոջանեֆես – 504

Խոսրավա (գ.) – 223, 224

Խորամաբաղ – 312

Խորասան – 131, 189, 303, 412, 432, 494, 560

Խորուզլու – 343

Խուդափերին – 331, 392

Խուզիստան – 21, 560

Կ

Կազրիկազեր – 210

Կալկաթա – 35, 551

Կալուզա – 302

Կասպից ծով – 48, 105, 108, 289, 304, 390, 414, 416, 436, 505, 548

Կարազիադին (գ.) – 128

Կարին – 165, 546
 Կարմիր լեռ (Էյնալ-Ջեյնալ) – 232
 Կարյազինո – 331
 Կաֆիս (գ.) – 229
 Կելատի Նադիր բնակավայր – 559
 Կիլիկիա – 3, 85
 Կոստանդնուպոլիս – 35, 83, 105, 118, 119, 123-125, 148, 160, 161, 164, 196, 213, 217, 401, 402, 421, 427, 436, 485, 490, 510, 534, 541, 549, 551, 555, 560, 563, 572
 Կովկաս – 10, 22, 23, 34, 60, 64, 67, 115, 138-140, 142, 148, 160, 179, 182, 213, 250-252, 260, 261, 263-265, 283-285, 287, 304, 318, 319, 327, 330, 332, 349, 354, 391, 392, 425, 437, 453, 454, 457, 489, 507, 509, 516, 546, 547, 557, 558, 574
 Կորեա – 9
 Կուլունջի (գ.) – 91
 Կուր գետ – 494
 Կուրանա (գ.) – 91

Հ

Հախվերան (գ.) – 228
 Հակկ – 107
 Համադան – 49, 176, 189, 312, 365, 416, 432, 460, 462, 463, 469, 502, 503, 522, 524, 526, 532, 558, 559

Համբունավա (գ.) – 228
 Համբուրգ – 8, 105
 Հայկազյան-Թամարյան դպրոց – 179, 182, 529
 Հասրետան (գ.) – 392
 Հարավային Պարսկաստան – 20, 189, 559
 Հարավարևելյան Ասիա – 185
 Հարս (գ.) – 323
 Հաֆթվան (գ.) – 92, 227
 Հյուսիսային Իրան – տե՛ս Հյուսիսային Պարսկաստան –
 Հյուսիսային Պարսկաստան – 20, 103, 106, 185, 219, 296, 309, 310, 313, 314, 316, 333, 345, 348, 347, 420, 428, 494, 499, 518, 522, 539, 544, 548, 564
 Հնդկական օվկիանոս – 19, 107, 312
 Հնդկաստան – 9, 20, 35, 100, 103, 105, 106, 185, 306, 551, 554
 Հոլանդիա – 9
 Հովադար (գ.) – 228
 Հունգարիա – 565

Ղ

Ղազիք – 107
 Ղազվին – 49, 106, 176, 189, 304, 314, 349, 361, 363, 390, 406, 467, 498, 499, 507, 548, 559, 573
 Ղալա թաղ (Բերդաթաղ) – 86, 177, 178, 190, 245, 249, 252, 516

Ղալայի մզկիթ – 249, 252
 Ղալաջուղ (գ.) – 229
 Ղալասար (գ.) – 92
 Ղայեն – 560
 Ղասըմլու (գ.) – 228
 Ղասումաշեն (գ.) – 229
 Ղասրե Շիրին – 107, 312
 Ղարաբաղ (գ.) – 228
 Ղարագետոզ (գ.) – 228
 Ղարադաղի գավառ – 160, 175,
 178, 187, 188, 229, 238, 249,
 269, 270, 271, 314, 321, 323,
 329, 332-334, 344, 392, 393,
 400, 403-405, 410, 423-425,
 446, 498, 517, 557
 Ղարադան – 189
 Ղար-աղաջ (գ.) – 228
 Ղարադըզ (գ.) – 228
 Ղարամեյիք արվարձան – 508
 Ղարաջալու (գ.) – 228
 Ղարավերան (գ.) – 229
 Ղարեին (գ.) – 227
 Ղափան – 22, 23
 Ղզըլդոբի (գ.) – 229
 Ղզըլջա (գ.) – 228
 Ղզլաշուղ (գ.) – 228
 Ղշլաղ (գ.) – 229
 Ղոմ – 460, 502
 Ղրիմ – 30
 Ղորվե – 526
 Ղուլասար (գ.) – 228
 Ղուլուղի (գ.) – 229
 Ղուլուտ (գ.) – 400

Ճ

Ճապոնիա – 73, 102
 Ճավա – 551
 Ճարա (գ.) (Ղալա) – 91, 93, 171,
 228

Մ

Մազանդարան – 189, 411, 419,
 432, 438, 458, 459, 497
 Մալազիա – 185
 Մալաիր – 460
 Մակու քաղաք – 94, 95, 185, 227
 Մակուի գավառ – 227, 405, 423,
 498
 Մակուի խանություն (նախկին
 Արտազ գավառ) – 93, 94, 95,
 128, 253, 258
 Մահլամ (գ.) – 92, 228
 Մամադյար (գ.) – 229
 Մանդավու (գ.) – 229
 Մանջուրիա – 101
 Մաշհադ – 28, 189, 303, 326, 438,
 559
 Մաշդի մեյդան – 237, 511
 Մավանա (գ.) – 91
 Մարադա – 154, 227, 229, 242,
 507, 518,
 Մարանդ գավառ – 227, 559
 Մարգավառ (գ.) – 85
 Մարոկկո – 123
 Մարսել – 125
 Մեզգյար (գ.) – 404

Մեծ Բրիտանիա – 20, 100- 104,
107, 119, 123, 124, 150, 156,
292, 360, 492, 540, 541, 553,
578

Մեհրաբադ – 355

Մեհրաբան – 324

Մեշափարա գավառակ – 229

Մեշիտներ – 189

Մեշքին – 343

Մերձավոր Արևելք – 7, 318

Մերվ մզկիթ – 383

Մեքրան – 560

Մեքքա – 303

Մզկիթ (գ.) – 229

Մընջևան գավառակ – 229

Միանդոաբ – 152, 153, 155, 160,
227, 229, 426

Միանե – 336, 559

Մինավար – 227

Մինգրելիա – 496

Միջին Ասիա – 100, 101, 106

Միրաբադ – 304

Մոլլալար (գ.) – 121

Մոջթահեդ թաղ – 249, 252, 253

Մոսկվա – 69, 296, 537, 557, 564

Մոսուլ – 413

Մովլաթ-խան ամրոց – 500

Մուժամբար (գ.) – 227, 430, 521,
573

Մուհլազան (գ.) – 227

Մուղան – 325, 342, 343

Մրքիդ (գ.) – 229

Յ

Յագդ – 107, 559

Ն

Նախիջևան – 60

Նախիջևանի խանություն – 495,
496

Նախչվան-թափա – 228

Նաջաֆ քաղաք – 145

Նարմաշիր – 560

Նիր (գ.) – 338

Նիցցա – 411

Նոյվան (վիճակ) – 404

Նոր Զուղա – 168, 174, 176, 185,
189, 430, 435, 551, 558

Նորաշեն (գ.) – 229

Նորաշենք (գ.) – 229

Նուբարան – 461

Նուղադեյ (գ.) – 229

Շ

Շահգադե-բադ – 247

Շահսևան Սենդի – 461

Շահրուդ – 49, 417, 432, 456, 499,
500, 504

Շահր-չայ գետ – 89

Շամ – տե՛ս Վասպուրական

Շամգազան արվարձան – 508

Շավլի (գ.) – 229

Շաքարյազի (գ.) – 92, 96

Շեմսապատ – 461

Շեյթանավա (գ.) – 228
 Շեշ-Գիլան թաղ – 237, 241, 268
 Շեքիի խանություն – 494
 Շիդան (գ.) – 228
 Շինաբադ (գ.) – 84
 Շիրաբադ (գ.) – 228
 Շիրազ – 28, 79, 134, 176, 200,
 208, 420, 492, 501
 Շիրվան (գ.) – 189
 Շիրվանի խանություն – 494
 Շորավ (գ.) – 426
 Շվեյցարիա – 49, 143, 348, 440

Ու

Ուզնիի լեռներ – 85
 Ուլա (գ.) – 228
 Ուղնի (գ.) – 120
 Ուրգյուրին (գ.) – 229
 Ուրմիա գավառ – 4, 83, 85, 87-
 89, 92-96, 119, 123, 125, 138,
 142, 157, 170, 171, 178, 180,
 181, 187, 188, 220-222, 225,
 227, 228, 291, 310, 335, 340,
 488, 498, 507, 518, 543, 573
 Ուրմիա քաղաք – 87, 91, 178,
 228
 Ուրմիայի շրջան – տե՛ս Ուր-
 միա գավառ
 Ուրմիո (Ուրմիա) լիճ – 83, 85,
 87, 91, 119, 124, 159, 178,
 228, 229, 548

Չ

Չամաքի (գ.) – 228
 Չարա (գ.) – 122
 Չարբաշ (գ.) – 228
 Չարկար (գ.) – 332
 Չեհրի Ղալա – տե՛ս Ճարա
 Չինաստան – 9, 73, 105, 185, 294,
 554
 Չիչաքլու (գ.) – 228

Պ

Պարսից ծոց – 19, 100, 102, 105,
 108, 312
 Պարսկահայք – 10, 184, 453, 498,
 557
 Պարսկաստան – 3, 4, 6, 7, 9-12,
 16-24, 27, 29, 30, 33-37, 39-
 41, 45-50, 53-55, 57-59, 61-
 65, 67, 69, 70, 72, 73, 75-78,
 80-86, 88, 92, 93, 95, 99-101,
 103-111, 113, 114, 116-119,
 121, 123-129, 131-133, 135,
 138-152, 156, 158, 161-164,
 166, 168, 169, 171, 172, 174-
 177, 184, 185, 187-189, 191,
 193-195, 201-205, 207-209,
 213, 215-220, 223, 229, 230,
 235-237, 239, 240, 243, 244,
 247, 250, 251, 254, 259-264,
 269, 271-276, 278-282, 285,
 286, 289, 290, 292, 294-298,
 300-304, 306-311, 313-316,

318, 319, 326-328, 331, 332,
 335, 340, 341, 344-352, 354,
 356-358, 360, 361, 363, 364,
 367, 374, 376, 379, 381-383,
 387, 389-391, 393, 395-397,
 399, 401, 402, 405, 408-422,
 424, 426-430, 439-441, 443-
 451, 453-455, 457, 459, 463-
 469, 473-479, 481, 484-494,
 496-499, 503, 504, 506, 513,
 518, 519, 521, 522, 528, 529,
 531-533, 535-537, 539-560,
 562-564, 573, 578
 Պետերբուրգ – 69, 101, 102, 104,
 116, 124, 160, 171, 203, 211,
 254, 282, 285, 296, 302, 353,
 363, 367, 390, 392, 393, 405,
 413, 418, 419, 435, 463, 468,
 482, 484, 488, 492-494, 499,
 513, 516, 518, 542-545, 548,
 557
 Պելյուր – 144, 261, 510

Ջ

Ջագատ գետ – 153
 Ջամալաբադ – 323, 324
 Ջամալավա (գ.) – 91, 228
 Ջևազըզ (գ.) – 223
 Ջինդաշտ (գ.) – 91
 Ջուդա (Ջուլֆա) – 49, 162, 117,
 124, 162, 262, 265, 548

Ռ

Ռահդանա (գ.) – 229
 Ռահիա (գ.) – 228
 Ռաշթ – 49, 58, 79, 106, 176, 189,
 291, 297, 298, 307, 314, 346,
 348, 349, 355, 357, 390, 397,
 407, 498, 515, 559
 Ռևանդուզ – 413
 Ռոստով – 296, 557
 Ռուդբար – 560
 Ռումինիա – 9
 Ռուսահայաստան – 22, 497
 Ռուսաստան – 4, 7, 8, 16-18, 19,
 20, 22, 23, 29, 39, 46-48, 51,
 56, 64, 67, 72, 80, 83, 87, 88,
 100-105, 107, 108-110, 114-
 119, 123, 124, 150, 156, 160-
 165, 171, 174, 185, 192-194,
 201, 205, 215, 216, 219, 235,
 261, 284, 292, 295, 302-305,
 314, 319, 330, 331, 360, 362,
 363, 391-393, 396, 400, 401,
 405, 412-414, 418, 424, 428,
 433, 436, 440, 443, 467, 474,
 483-489, 492, 494-497, 499,
 503-505, 508, 509, 513, 515,
 518, 521, 540, 541, 544, 545,
 548, 551, 553, 555-557, 565,
 578
 Ռուսաստանի կայսրություն –
 տե՛ս Ռուսաստան
 Ռուր – 8

Ս

Ս. Աստվածածին եկեղեցի – 516
 Սաբգեվար (գ.) – 189, 559
 Սաբգեվարան (Ջիրոֆտ) – 559
 Սալմաստ քաղաք – 138
 Սալմաստի գավառ – 4, 92, 93, 96, 97, 119-123, 125, 142, 148, 157, 158, 171, 178, 180, 188, 189, 219, 220, 223, 225, 227, 228, 258, 291, 310, 350, 426, 427, 488, 498, 507, 509, 518, 521, 543, 573
 Սալմաստի շրջան – տե՛ս Սալմաստի գավառ
 Սահաթլու (գ.) – 228
 Սանգեառ (գ.) – 228
 Սառնա (գ.) – 92, 228
 Սասուն – 138, 481
 Սավադքունի – 419, 432, 459, 499
 Սավենի – 461
 Սավրա (գ.) – 426
 Սարամերկ (գ.) – 157, 228
 Սարդարուդ (գ.) – 157, 221, 228
 Սարդու (գ.) – 229
 Սարի – 456, 504
 Սաքսոնիա – 8
 Սեխստան – 21
 Սեմնան քաղաք – 432, 456, 500
 Սեյդավար (գ.) – 227, 426
 Սերաբ – 323, 329, 337, 338
 Սեփահսալար մզկիթ – 202, 203
 Սինա քաղաք – 448
 Սիստան – 560
 Սկյուտար – 572

Սղըն (գ.) – 229
 Սոլթանաբադ – 312, 432, 460, 502
 Սոհրուլ – 227
 Սոհրուլ-թափա – 229
 Սոմա (գ.) – 85, 91, 122, 219
 Սոյուջ-Բուլադ (Սովուջ-Բուլադ) (գ.) – 120, 152-154, 158-160, 161, 180, 181, 227, 229, 335, 413, 542
 Սովուջբուլադի գավառ – 92
 Սորխաբ թաղ – 232
 Սոֆիա – 141, 573
 Սպահան – տե՛ս Իսֆահան
 Ստեփանոս Նախավկայի վանք – 227
 Ստորին Դարաշամբ (գ.) – 227
 Սուլավ (գ.) – 92, 96
 Սուլդուզ գավառ – 181, 227, 228, 413
 Սուլթան Ահմեդ (գ.) – 223
 Սուլթանապատ – 189
 Սուրա (գ.) – 227
 Սուրիջե (գ.) – 524
 Սուրուն (գ.) – 229
 Սուփուրդան (գ.) – 228
 Սևահող (գ.) – 229

Վ

Վան քաղաք – 164, 165, 521
 Վանի վիլայեթ – 94, 539
 Վառ (գ.) – 227
 Վառնա – 189, 318

Վասպուրական – 85, 138, 150,
223, 457, 560, 573

Վասփենջ (Վասմինջ) – 508

Վարդան (զ.) – 228

Վերամին – 419, 433

Վերին Դարաշամբ (զ.) – 227

Վիեննա – 13, 105, 211, 318, 397,
411, 548

Վյուրտեմբերգ – 8

Վոլոչինա – 397

Վրաստան – 496

S

Տաճկաստան – տե՛ս Թուրքիա

Տարոն – 138

Տիբեթ – 106

Տիգրանակերտ – 165

Տուվա – 296

Փ

Փայաջուկ (զ.) – 92, 227, 350

Փայտակարան – 229, 269, 332

Փասավա – 84

Փարիզ – 9, 36, 224, 291, 393, 397,
411, 418

Փեհրավա (զ.) – 229

Փերա (զ.) – 227

Փոշթեքուհ – 432

Փոքր Ասիա – 100

Փոքր Մասիս – 227

Ք

Քաբիկ (զ.) – 228

Քադաս – 320

Քալալե (զ.) – 229

Քալաքքար (զ.) – 330, 332, 333

Քահրիզ (զ.) – 91

Քանքավար – 526

Քարագլուխ (զ.) – 229

Քարգանբուդ – 559

Քարվանսարա (զ.) – 229

Քելվանի գավառակ – 229, 270,
271, 404, 423-425, 557

Քերբալա – 218, 269, 326

Քերեջ – 300

Քերման – 107, 131, 560

Քերմանշահ – 79, 113, 189, 390,
391, 412, 418, 501, 502, 559

Քիշմիշթեփե (Քիշմիշ-թափա)
(զ.) – 94, 227

Քիվքիա (զ.) – 228

Քյոլն – 411

Քոթուլ (զ.) – 122

Քոլուշան (զ.) – 228

Քոհնեշահր (զ.) – 228

Քորասնի շրջան – 92

Քուրդիստան – 87, 95, 118, 152,
180, 220, 401, 413, 432, 433,
501, 539, 560

Օ

Օդեսա – 304, 390, 391, 411, 421,
506

Օդա (գ.) – 229

Օջուաշ գավառ – 227

Օսմանյան Թուրքիա – 9, 20, 64,
104, 105, 118, 125, 147, 148,
156, 159, 165, 411, 487, 496

Օսմանյան կայսրություն – տե՛ս
Օսմանյան Թուրքիա

Օսմանյան տերություն – տե՛ս
Օսմանյան Թուրքիա

Օրբա (գ.) – 92

Օրդուբադ – 60

Ֆ

Ֆասսվա – 153

Ֆարս – 389, 560

Ֆարսիստան – 21, 108

Ֆիլիպիններ – 185

Ֆիրուզքուն – 438

Ֆրանսիա – 4, 7, 102, 146, 150,
298, 311, 549, 563

Баку – 340, 342, 343, 372, 373,
386, 397-399, 439, 450, 451,
515, 516

Индия – 106

Иран – 13-16, 22, 25, 27, 32, 37,
104, 106, 238, 240, 260, 281,
285, 287-289, 296-298, 337,
374, 375, 399, 465-467, 477,
493

Китай – 466

Ленинград – 238, 466, 566

Москва – 13, 22, 26, 28, 30, 104,
106, 197, 238, 240, 260, 434,
435, 466, 539, 566

Париж – 2013

Персия – 14, 15, 30, 197, 201, 203,
238, 244, 262, 277, 285, 331,
376, 414, 415, 456, 462, 466,
494, 566

Россия – 47, 284, 296

Средная Азия – 296

Ташкент – 296

Турция – 13-16, 22, 27, 106, 375,
466, 477

ՀՐԱՉԻԿ ՄԻՍՈՆՅԱՆ

1905-1912 ԹԹ.
ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ
ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ՀԱՅԵՐԸ

Խմբագիր՝ Լ. Ավետիսյան
Տեխ. խմբագիր՝ Ա. Ասատրյան
Սրբագրիչ՝ Վ. Դերձյան
Համ. ձևավորումը՝ Ա. Աղուզումցյանի

Չափսը՝ 60x84^{1/16}: Տպ. մամուլը՝ 37.875:
Տպաքանակը՝ 200:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.ysu.am